

ISSN: 2147-8058
e-ISSN: 2148-1431

CEDRUS

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA DERGİSİ
THE JOURNAL OF MEDITERRANEAN CIVILISATIONS STUDIES

VOLUME X
2022

Antalya Üniversite Destekleme Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır
Published with the sponsorship of the Antalya University Supporting Foundation

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI
ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

CEDRUS

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA DERGİSİ

THE JOURNAL OF MEDITERRANEAN CIVILISATIONS STUDIES

Yayın Yönetim Yeri | Publication Management Center
Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü | Mediterranean Civilisations Research Institute
İmtiyaz Sahibi | Owned by
Prof. Dr. Murat ARSLAN | Baş Editör | Editor-in-Chief
Prof. Dr. Murat ARSLAN

Editör | Editor
Prof. Dr. Tuncer DEMİR

Alan Editörleri | Field Editors

Eskiçağ Tarihi / Ancient History | *Ortaçağ Tarihi / Medieval History* | *Yakınçağ Tarihi / Modern History*
Doç. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN | Prof. Dr. Osman ERAVŞAR | Doç. Dr. Güven DİNÇ

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Yun Yong SOO, *Busan University* | Prof. Dr. Vedat ÇELGİN, *İstanbul University*
Prof. Dr. Peter Franz MITTAG, *Universität zu Köln* | Prof. Dr. Françoise de CALLATAY, *Royal Library of Belgium*
Prof. Dr. İlhan TEKELİ, *Middle East Technical University* | Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU, *Princeton University*
Prof. Dr. Owen DOONAN, *California State University* | Prof. Dr. Cemal PULAK, *Texas A&M University*
Prof. Dr. Jean-Yves EMPEREUR, *Centre d'Études Alexandrines* | Prof. Dr. Urs PESCHLOW, *Johannes Gutenberg Universität*
Doç. Dr. Deborah CARLSON, *Texas A&M University* | Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, *Mersin Üniversitesi*
Doç. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN, *University of Southern Denmark*

Dergi Sekreteri | Journal Secretary
PhD. Tolga KARAHAN

Editör Asistanı | Editorial Assistant
PhD. Şenkal KİLEÇİ | Arş. Gör. Özge BOZKURTOĞLU
Arş. Gör. Fatih YILMAZ

Redaksiyon | Redactors
PhD. Özgür KAYA | T. Mikail P. DUGGAN
Dr. Mahmut DEMİR

Multimedya ve Grafik Tasarım | Multimedia and Graphic Design
Arş. Gör. Fatih YILMAZ

İletişim | Contact

Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları
Araştırma Enstitüsü, 07058
Kampüs, Antalya / Türkiye
Tel: +90 242 227 7690
Faks: +90 242 227 9936
http://cedrus.mediterra.org
E-mail: cedrus@akdeniz.edu.tr

Basım | Print

Sadri Grafik Matbaacılık ve Medya Hizmetleri
Ltd. Şti. Sinan Mah. 1260. Sok. H. Sadık Biner
İşh. 3/4 07100 Antalya / Türkiye
Tel: +90 242 312 5122
Faks: +90 242 312 4411
http://www.sadrigrafik.com.tr
E-mail: info@sadrigrafik.com.tr

Cedrus uluslararası hakemli bir dergi olup yılda bir kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanları, ICI (Index Copernicus International) ve EBSCO: Humanities International Index tarafından taranmaktadır.

Cedrus is a peer-reviewed journal published each year. Authors are responsible for the content of their work. Indexed by TÜBİTAK/ULAKBİM Social Sciences Databases, ICI (Index Copernicus International) and EBSCO: Humanities International Index.

Haziran | June 2022 © All rights reserved
Akdeniz University, Mediterranean Civilisations Research Institute
www.mediterra.org

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri

- Nurgül YILDIRIM
Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ"
Mountain of the Gods of the Eastern Mediterranean "Kılıç Dağ" from the Cuneiform Records to the Hellenistic Sources, from Hazi to Kasios 1
- Sevgi DÖNMEZ
Akçadağ (Malatya) Demir Çağı Araştırmaları: Geç Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Kültürel Devamlılık ve Değişim
Akçadağ (Malatya) Iron Age Researches: Cultural Continuity and Changing from the Late Bronze Age to Iron Age 23
- Refik Kaan ÜÇLER
Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri
From the Early Iron Age (IX-VI century B.C.) Phoenician Colonization Movements in the Mediterranean 47
- Leyla KADERLİ – Chynara ALİEVA
An Evaluation of the Detection Study of the Petroglyphs in the Region of Cholpon-Ata, Kyrgyzstan
Kırgızistan Çolpon-Ata Bölgesi'ndeki Petrogliflerin Belgeleme Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme 69
- Merve ARİNÇ – Murat ÇEKİLMEZ
Efes Müzesi'nden Symposium (Şölen) Sahneli Mezar Stelleri
Grave Steles with Symposion (Banquet) Scenes from the Ephesus Museum 95
- Cüneyt ÖZ
Myra Tiyatrosu'nda Ele Geçen Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler
Mold-Made Relief Bowls from the Hellenistic Period Unearthed in the Myra Theater 113
- Emine KÖKER GÖKÇE – Claire BARAT
Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem Yerel Üretim ve Geleneksel Boya Bezemeli Seramikleri
Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistic Period Local Production and Traditional Painted Decorated Ceramics 139

Murat KARASALİHOĞLU Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı <i>The Cult of Zeus and the Bull Connection in Paphlagonia</i>	165
Adem YURTSEVER – Bilge YILMAZ KOLANCI Attouda Antik Kenti Dor Başlıkları <i>Doric Capitals from Ancient City of Attouda</i>	191
Mevlüt ELİÜŞÜK – Fatma BAĞDATLI ÇAM Menderes Magnesia'sı Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'dan Bir Kadın Başı <i>The Head of a Woman from the South Stoa in the Sanctuary of Artemis from Magnesia ad Maeandrum</i>	211
Banu ÖZDİLEK Lykia Tiyatrolarında Rezerv Oturma Alanlarının Sosyal Statü ile İlişkisi: Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis <i>The Relationship of Reserve Seating Areas and Social Status in Lykia Theaters: Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis</i>	229
Nihal DURNAGÖLÜ Karia Stratonikeiası Teritoryumundan Bozukbağ Asklepios Heykelciği <i>The Bozukbağ Asklepios Statue from the Stratonikeia Territorium of Caria</i>	259
İlkay GÖÇMEN Chronological Problems of the Adana Taşköprü <i>Adana Taşköprü'nün Kronolojik Problemleri</i>	273
Berna KAVAZ KINDİĞİLİ Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos <i>Water Cult and Saint Tryphonos in the Zeytinliada Monastery</i>	289
Bahattin BAYRAM Lykia'da Hristiyanlığın Yükselişi <i>The Rise of Christianity in Lycia</i>	301
Habibe UĞUZ East Roman Imperial Period Glass Production in Antioch of Pisidia: A Preliminary Report <i>Pisidia Antiokheia'da Doğu Roma İmparatorluk Dönemi Cam Üretimi Ön Raporu</i>	313
Asil YAMAN Some Thoughts on a Table Amphora Type (AF1) in Arycanda <i>Arykanda'dan Bir Masa Amphora Tipi (AF1) Üzerine Düşünceler</i>	323

Sevgi BADUR Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri <i>Harith ibn Jabala's visit to Constantinople: The Ghassanid-East Roman Relations Between Religion and Foreign Policy</i>	333
Serkan KILIÇ Tombstones in the Burial Ground of Gebiz Yıkık Mosque <i>Gebiz Yıkık Camii Haziresindeki Mezar Taşları</i>	347
Meydan PALALI Manavgat Castle in the Late Middle Ages Turkish Period (1071-1453) <i>Geç Orta Çağ Türk Döneminde Manavgat Kalesi (1071-1453)</i>	357
T. M. P. DUGGAN On the Procession of the Great Mahomet, Manufacturing Prejudice: Published Fabrications - Alleged Translations of Ottoman Decrees <i>Büyük Muhammet'in Tören Alayı Üzerine, Önyargının İnşası: Tercüme Adı Altında Sahte Yayınlar: Padişah'ın 1687 ve 1697 Tarihli Fermanı</i>	371
Naciye KÜÇÜK From Lycia to Teke Province, from Cedar to Warehouse the Story of Antalya Wooden Granaries <i>Lykia'dan Teke İline, Sedirden Ambara Antalya Ahşap Tahıl Ambarlarının Öyküsü</i>	401
Esmâ İGÜS The Soap Factory Building: An Example of Industrial Heritage in Ayvalık <i>Ayvalık'tan Bir Endüstriyel Miras Örneği: Sabunhane Yapısı</i>	419
Ayşegül DURUKAN – Esra ÖNAL Cami İç Mekânlarında Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünite Önerisi <i>Recommendation of Wheelchair Compatible Ablution Unit in Mosque Interiors</i>	437

Prof. Dr. Burhan VARKIVANÇ
(09.06.1961 – 06.11.2021)

Anısının ölümsüzlüğü vesilesiyle... Թ

Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ"

Mountain of the Gods of the Eastern Mediterranean "Kılıç Dağ" from the Cuneiform Records to the Hellenistic Sources, from Hazi to Kasios

Nurgül YILDIRIM *

Öz: Dağlar eski çağ toplumlarınca gökyüzüne uzanmaları gökyüzü ile yeryüzünü birbirine bağlayan bereket köprüsü olarak algılanmaları ve görkemleriyle kutsal kabul edilmiştir. Bu kutsallık tanrı ve tanrıçaların evleri ya da kült merkezleri olarak adlandırılarak eski çağ inanç sisteminde dağların ayrıcalıklı bir yere konumlandırılmasında temel teşkil etmiştir. Anadolu'da Tunç Çağı metinlerine yansıtılan kutsallaştırılmış dağların yanı sıra tanrılaştırılmış dağların varlığı, dağların eski çağ inanç motifinde tapınım alanı olmalarına ek, tapınım nedeni olarak görüldüklerini de ortaya çıkarmıştır. Antik çağ metinlerinde Zeus'un kutsal dağı Kasios/Casius olarak kaydedilen Hatay'ın Yayladağ İlçesi'ndeki Kılıç/Kel Dağ (Cebel Akra) da neredeyse MÖ XV. yüzyıldan itibaren Gök tanrılarının kutsal alanı olarak anılmaya başlanmıştır. Çivi yazılı kayıtlarda Hazi/Hazzi adıyla anılan Kılıç Dağ, özellikle Hurrili Fırtına Tanrı Teşup'un kutsal dağı olarak değerlendirilmiştir. Ugarit tabletlerinde Kenanlı Fırtına Tanrısı Baal'in tahtı kabul edilen bu dağ hem Yeni Asur çivi yazılı kayıtlarında hem de Ugarit liturjik metinlerinde kutsiyetiyle yer almıştır. Kılıç Dağ'ın neredeyse Geç Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne uzanan süreçte, Fırtına tanrılarının mitik yolculuklarında onların kutsal mekânı kabul edilmesinin ve hâkim siyasi erke koşut değişiminin tarihi çerçevede aktarımını amaçlayan bu çalışmada, ilgili döneme ait birincil kayıtlar temel kaynak olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hatay • Kel Dağ • Yeni Asur • Seleukia Pieria • Baal Saphon • Astarte Papirüsü

Abstract: Mountains were considered sacred by ancient societies due to their extending up into the sky, being perceived as a bridge of fertility connecting the sky and the earth and from their magnificence. This sanctity was named as the houses of the gods and goddesses or cult centers and formed the basis for positioning the mountains in a privileged place the ancient belief systems. The presence of sacralized mountains as well as the deified mountains is reflected in the Bronze Age texts in Anatolia, revealed that the mountains were seen as a reason for worship, as well as being a place of worship in ancient belief. The Kılıç/Kel Mountain (Cebel Akra) in the Yayladağ District of Hatay, which is recorded as Kasios/Casius, the sacred mountain of Zeus in ancient texts, was known as the sanctuary of the Weather Gods from the XVth century B.C. Kılıç Dağ, which was known as the mountain of gods in the cuneiform records and named as Hazi/Hazzi, was especially considered as the holy mountain of the Hurrian Storm God Teşup. This mountain which is considered the throne of the Canaanite Storm God Baal in the Ugaritic tablets, was considered sacred in both the Neo-Assyrian cuneiform records and Ugaritic liturgical texts. The aim of this study is to show the acceptance of Kılıç Dağ as a sacred place in the historical and mythical journeys of the Storm Gods in the historical and mythical journeys and the change in parallel with the dominant political power, within the historical framework; the primary records of the period have been determined as the main source of evidence.

Keywords: Hatay • Kel Dağ • Neo Assyrian • Seleucia Pieria • Baal Saphon • Astarte Papyrus

* Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi ABD, Hatay. 0000-0002-4692-2823 | nyildirim@mku.edu.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 27/12/2021 | Kabul Tarihi: 03/02/2022 ; Yıldırım N. 2022, "Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağ"". *Cedrus X*, 1-21.

Günümüz Hatay-Suriye sınır bölgesinde, Hatay iline bağlı Yayladağ İlçesi'nde bulunan ve aktif olmayan volkanik Kılıç Dağ ya da yaygın yerel söylemle Kel Dağ, Akdeniz'e uzanmış olarak hemen kuzey-doğusunda Samandağ sahil şeridinden (Fig. 1) bütün ihtişamıyla görülmektedir.

Fig. 1 Kılıç Dağ (Fotoğraf: Nurgül Yıldırım)

Kılıç Dağ'ın MÖ XV. yüzyıldan itibaren çivi yazılı kayıtlardaki varlığı genellikle Hava/Fırtına Tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Fırtına Tanrı tapınım gördüğü uygarlıklarda tüm hava olaylarını yönetmesinin yanı sıra, bereketin ve savaşın tanrısı gibi birçok kudretin de sahibi olarak kabul edilmiştir¹. Öncül tapınım izlerine Sumer ve Hurrilerde rastlanılan Fırtına Tanrı Sumerler ve Akadlarda "dİM/İşkur" ve Sumerlerin ardından Mezopotamya coğrafyasına hâkim olan Sami gelenekte "Adad/Addu"² adlarıyla tapınım görmüştür. Tanrı İM Sumer inanç sisteminde öncül tanrılardan kabul edilmiş, Akadların ardından Mezopotamya coğrafyasında Babil ve Asurlular tarafından tapınımı genişletilmiştir. Yaygınlaşan Adad kullanımı etimolojik olarak Sami dillerdeki karşılığı olan *haddu* "rüzgâr" sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir. Mari ve Emar'da Dagan³ ya da teforik kişi adlarında Adad olarak anılan Fırtına Tanrı'nın tanrı pantheonunda baş tanrılığa yükseltilmesi ve bu tanrı için farklı coğrafyalarda tapınım alanı yaratılması Hurriler aracılığıyla yaygınlaşmıştır⁴. Öncelikle Anadolu coğrafyasında farklı halkların benimsediği, Hurrilerin "Teşup" olarak adlandırdıkları Fırtına Tanrı'yı Anadolu'nun kadim halkları Hattiler "Taru", Luviler "Tarhunt(a)" ve yine Luviler hiyeroglif Luvice kayıtlarında "Tarhu, Tarhunda ya da Tarhunzas" olarak anmışlardır. Fırtına Tanrı'nın dU ve dİŞKUR adlarıyla birlikte hiyeroglif kayıtlarda, tıpkı Luvice'de Tarhu[i/nda/nzas/nt(a)] kullanımındaki gibi birçok kül-

¹ Kayıtlar öncesinde MÖ XVII. yüzyılda Suriye kuzeyinde özellikle Hurrili nüfusun yayılım alanlarındaki dağ tanrı tasvirlerine ilişkin olarak bk. Çelik 2007, 178.

² Green 2003, 128.

³ Beckman 2002, 44-50.

⁴ Anadolu'nun büyük merkezi yapı örneklerinin ilki olan Hititlerin gerek kültürel gerek demografik altyapısını oluşturan halklardan Hurriler MÖ III. binyılın sonlarına doğru Kafkas ardı (Transkafkasya) ve Doğu Anadolu'dan güneye doğru yayılmışlardır. Bu halk MÖ II. binyılın ikinci yarısına doğru Suriye ve özellikle kuzeyindeki coğrafyada siyasi ve kültürel açıdan etkin güç haline gelmiştir. Sami kökenli Amurrulu halkla birlikte oluşturdukları yaşam alanlarının kuzeybatı uç noktası olan Alalah'tan (Açana Höyük-Reyhanlı/Hatay) ulaşılan arşiv Hurrilerin burada demografik ve sosyo-kültürel açıdan artan gücüne işaret etmiştir. Alalah/Mukiş Krallığı merkezi Halep olan Yamhad Krallığı'na bağlı bir siyasi yapı sergilemiştir. Bu iki krallığın da bağlı bulunduğu büyük merkezi yapı Hurri Mitanni Krallığı olmuştur. MÖ 1500'lere damga vuran bu krallık, dönemin iki büyük gücü Hitit ve Mısır arasındaki bölgede konumlanmıştır (Astaour 1963, 229; Akurgal 2002, 173; Yiğit 2005, 55).

türde farklı yazım örnekleriyle de karşılaşmıştır⁵.

Fırtına Tanrı'nın Hitit pantheonundaki yükselişi Anadolu'nun diğer kadim halklarının da Fırtına Tanrı eksenli mitlerine ilişkin öncül kayıtlardan anlaşılmıştır. Hatti kökenli olan İlluyanka Miti, Fırtına Tanrı inancıyla ilgili önemli bir geleneğin Levant ve ardından Hellen dünyasında da devamının sağlanması açısından ayrıca önemli görülmüştür. Tanrılar tahtının sahibi olmak için büyük bir tehdidi ortadan kaldırarak baş tanrılığa ulaşma ve prestij kazandırma amacı kapsamında gelişen bu mit türü, baş tanrılığı özellikle Fırtına Tanrı için eskiçağ tapınım dünyasında geleneksel bir yapıya büründürmüştür. Genellikle Hava/ Fırtına Tanrı'nın bir deniz/su canavarı, devi ya da bir tür ejderhayla savaşı ekseninde geliştiği bilinen ve Mezopotamya'da şekillenerek, Kenan ve Anadolu inanç sistemlerinde yer edinen bu prestij miti tanrı pantheonunda baş tanrıyı belirleme ve yüceltme amacı güden bir yaklaşımla oluşturulmuştur. Bu tür mitler baş tanrı olarak belirlenen, çoğunlukla Fırtına Tanrı'nın bir dev, ejderha ya da su/deniz canavarını alt ederek baş tanrılığı hak ettiğinin kanıtlandığı bir olay örgüsü ekseninde aktarılmıştır. Mezopotamya'ya, özellikle Babil'e özgü baş tanrı Marduk'un devasa canavar/ejderha Tiamat'ı alt ederek Babil tanrı pantheonunun başına geçişi bu prestij mitleri biçiminin öncülü olarak değerlendirilmektedir⁶. Hitit inanç sisteminde Fırtına Tanrı Teşup'un canavar İlluyanka'yla mücadelesinin işlendiği Hatti söylencesi de benzer bir formda oluşturulmuştur. İlluyanka (İlluianka) Miti Fırtına Tanrı ve bir tür yılan/canavar İlluyanka arasındaki savaşı aktarmış, Fırtına Tanrı'nın İlluyanka'da olan gözlerini ve kalbini yağmur, yıldırım ve şimşek gibi hikmetlerini kullanarak geri alması ve Fırtına Tanrı'nın yine tanrılar tahtına geçmesine mitte yer verilmiştir. Kurgusal benzerliğin yanı sıra ve tıpkı Babil'de Marduk'un baş tanrılığının kutsallaştırılarak *Enūma eliš* ile tesicillendiği ve *Akitu*-bahar şenliklerinde okunarak gelenekselleştirilmesiyle bir tür kült mitosuna dönüştürüldüğü gibi, İlluyanka da Anadolu'da ilkbaharın gelişinin kutlandığı Purulli şenlikleri⁷ çerçevesinde gelenekselleşmiştir.

Hurrilerin Fırtına Tanrısı Hititlerde kozmogonik düzenin belirleyicisi, krallığın ve ülkenin yasal düzeninin koruyucusu olarak tapınım görmüş, Hitit öncesinden itibaren krallar tarafından yeryüzünde temsil edilmiş ve kralların tüm icraatları bu tanrıya adanmıştır⁸. Fırtına tanrının zamanla, özellikle Anadolu tanrılar pantheonunda gökle ve göksel olanla ilişkilendirilmesiyle yüceltiği anlaşılmış, bu yücelik Hurri söylenceleri ile ölümsüzleştirilmiştir. Bu söylenceler içerisinde Kumarbi Miti (Gökteki Krallık Efsanesi), Fırtına Tanrı inanç sistematığının gelenekselleşmesi çerçevesinde temel bir eser olmuştur. Hurri pantheonundaki ilksel tanrıların doğum sürecini aktarmış ve bu tanrılar içerisinde Fırtına Tanrı Teşup'un diğer tanrılar içerisindeki en güçlü son tanrı olduğu vurgulanmıştır. Öncül tanrılar arasında yaşanan mücadeleleri konu edinen mitlerde tanrılar hiyerarşisinin belirlenmesi ve insanlığın evren ve evrenin düzenlenmesine yönelik algısının en erken yansımaları sunulmuştur. Coğrafi ve kültürel etkilerin bir bütün hâlinde sunulduğu mitik kurgu, farklı halklar ve coğrafyalarda farklı zamanlarda kendi inanç sistemlerinin temel kurgusal yapısını oluşturmuştur. Alalu, Anu, Kumarbi ve Teşup ekseninde baş tanrılık mücadelesi kapsamında gelişen Hurrilerin Kumarbi Miti, Doğu Akdeniz ve Hellenistik inanç sistemlerinin de temel kurgu motiflerini oluşturmuş, Fırtına Tanrı'nın baş tanrılık savaşı Doğu Akdeniz'de Ba'al/Baal, Hellen coğrafyasında Zeus ile devam ettirilmiştir. Tanrıların varoluşuna ve pantheonundaki dizilimine dair öncül düşünüşü aktaran bu ve kayıp tanrı mitleri insan

⁵ Savaş 2002, 108; Green 2003, 177-180; Taracha 2009, 36-44.

⁶ Yıldırım 2021, 567.

⁷ İlluyanka Mitosu ve Purulli şenlikleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Beckman 1982, 11-25; Karauğuz 2015, 51-55.

⁸ Haas 1994, 31.

hayatının devamını sağlayan asıl unsuru baş tanrıdaki temel kudret olan “güç ve bereket” vasfıyla aktarmıştır. Baş tanrı gökyüzünün sahibi olmasının yanı sıra yeryüzünün, dolayısıyla erkin ve savaşın da sahibi olmuştur. Yeryüzündeki tüm yaşamsal olayların belirleyicisi kabul edilen Hurrilerdeki Fırtına Tanrı Teşup, Doğu Akdeniz’de, özellikle Ugarit ve yakın coğrafyasında Baal eksenli gelişerek Mezopotamya ve Hurri kaynaklı bereket mitleri temelli Baal Döngüsü⁹ söylencesiyle aktarılmıştır.

Mezopotamya ve Hurrilerde baş tanrılığın mitik kurguda en önemli hikmeti bereketin sahibi olarak algılanması olmuştur. Gökyüzünden yere ulaşarak hayatı devam ettiren tüm unsurların sahibi kaybolduğunda, yeryüzündeki kıtlık yine Fırtına Tanrı ile ilişkilendirilmiştir¹⁰. Bolluk ya da yoksunluğun, kışın ya da yazın algılanması Teşup’la ilintili görülmüş ve bu tanrının dönüşü bereketin gelişinin müjdecisi olarak algılanmıştır. Göksel kaynaklı tüm olayların yöneticisi olarak tapınılan Teşup “Gök Gürültüsünün Fırtına Tanrısı”, “Şimşegin Fırtına Tanrısı”, “Bulutların Fırtına Tanrısı”, “Çayırların Fırtına Tanrısı”, “Sarayın Fırtına Tanrısı”, “Kralın Fırtına Tanrısı”, “Asanın Fırtına Tanrısı”, “Ordunun Fırtına Tanrısı”, “Barışın Fırtına Tanrısı” gibi adlandırmalarla da kaydedilmiş¹¹, bereket ve bolluğun olduğu kadar kuraklık ve kıtlığın da kaynağı Fırtına Tanrı’da bütünlenmiştir¹².

Hurri Fırtına Tanrı kültünü şekillendiren temel kutsalların ve ritüellerin belirlenmesinde Ullikummi söylencesi, Kumarbi ve Fırtına Tanrı Teşup arasında geçen baş tanrılık mücadelesinin Fırtına Tanrı lehine geliştiğini daha açık ifadelerle belirterek tamamlayıcısı olmuştur. Bu tanrıya ilişkin temel kutsallar yine bereket kültüne özgü Fırtına Tanrı’nın Hurri ve Hitit inanç sisteminde yer etmiş kutsal hayvanları olan Hurri ve Şerri boğalarıyla hem liturjik metinlere hem de Hitit sanatının zarif işçilikli örneklerine yansıtılmıştır. Fırtına Tanrısı Teşup’un eşi Tanrıça Hepat Ullikummi söylencesinin yanı sıra Geç Tunç Çağı’nın Mari, Emar ve Alalah’ta bulunan inanç eksenli metinlerinde de aynı pozisyonunu korumuş olarak kaydedilmiştir¹³.

Gök ile yer arasındaki köprüyü kuran, gökyüzünün bereketini yeryüzüne ulaştıran yine bereket kültüründeki dağlar Fırtına Tanrı ile örtüştürülmüş, kutsal dağların Fırtına Tanrı ile ilişkilendirilmesi MÖ II. binyıl ortalarından itibaren Suriye kuzeyindeki Hurri yerleşimlerinde silindir mühürlere ve krali arşivlere aktarılmaya başlanmıştır¹⁴.

MÖ XV. yüzyıl sonlarına doğru Halep merkezli Yamhad Krallığı ve bu krallığa bağlı siyasi unsurlarca tapınılmış olan Fırtına Tanrı için dİM/ Addu/Haddu adı kullanılmış ve içerisinde günümüz Hatay ilinde kurulmuş olan Mukiş/Alalah Krallığı ve yakın coğrafyasının da yer aldığı bölge “Fırtına Tanrı Addu’nun Ülkesi” olarak adlandırılmıştır¹⁵. Ullikummi söylencesinde Kumarbi ve Fırtına Tanrı Teşup’un baş tanrılık savaşı Hazzi Dağı yakınlarında gerçekleşmiş, yine Kumarbi ve Ullikummi söylenceleriyle benzerlik gösteren farklı arşivler Fırtına Tanrı’nın baş tanrılığa yolculuğundaki kutsal bölgenin Mukiş olduğuna işaret etmişlerdir. Kumarbi ve Ullikummi söylencelerinin tanrılaştırılmış deniz/deniz canavarı ve baş tanrılık için mücadele veren Ptah ekseninde şekillendiği anlaşılan, 19.

⁹ Wyatt 1997, 777 vd.; Reyhan 2016, 97.

¹⁰ Ökse 2006, 50 vd.

¹¹ Savaş 2002, 108-122.

¹² Ünal 2007, 88.

¹³ Archi 1990, 115.

¹⁴ Mezopotamya’dan da örneklerine rastlanan dağların tanrılaştırılması ya da belli tanrıların kutsal dağı olarak belirlenmesiyle ilgili olarak bk. Darga 1992, 172.

¹⁵ Taracha 2009, 121.

Hanedanlık dönemine (Ramsesler Dönemi) tarihlenen, Astarte Papirüsü'nün Hititçe versiyonunda Kumarbi, Mukiş Ülkesi'nin tanrısına gururla şöyle seslenmiştir:

¹⁷⁻¹⁸⁾... *Saray adamı, Mukiş ülkesinin tanrısına [Diyorum ki:] "Yay yap";*
[ve sonra taht için...]...¹⁶

Fırtına Tanrı'nın Suriye'nin kuzeyindeki kutsal evi Hazi Dağı, Mukiş/Alalah ve Hitit arşivlerinde ve erken Ugarit kayıtlarında ^dİM EN HUR.SAG *Ha-zi* "Hazi Dağı'nın Sahibi Adad" olarak kaydedilirken, daha geç dönem Ugarit metinlerinde ^dİM Be-el/Ba'al şpn/şapān" olarak adlandırılarak savaşın ve denizlerin tanrısı tasvirleri de ön plana çıkmıştır.

Fırtına Tanrı ve dağ tanrıları ilişkisine Hitit kayıtları ve Fırtına Tanrı heykelleri/kabartmaları açıklık getirerek Hitit inanç sisteminde Fırtına Tanrı'nın kutsal dağları Hazzi ve Namni/Nanni ile birlikte yine hem kayıtlarda hem de Yazılıkaya Tanrılar Geçidi tasvirlerinde yer almasını sağlamıştır¹⁷. Yazılıkaya A odası ana sahnede bulunan 42 numaralı kabartmada, Fırtına Tanrı Teşup iki dağ tanrısının üzerinde yükselmiştir. Pullu eteklerinden dolayı dağ tanrıları olarak kabul edilen bu iki figür, Fırtına Tanrı'nın kutsal dağları olan Hazzi ve Namni olarak değerlendirilmiştir¹⁸. (Fig. 2) Hitit inanç sistemine ve sanatına dağ tanrılarının farklı bir unsur aracılığıyla aktarılmış olabileceği tartışılmış ve Suriye ya da Kuzey Mezopotamyalı bir etkinin söz konusu olabileceği öne sürülmüştür¹⁹. Hitit kayıtlarında bu kutsal dağlar ya tek başına bir tanrı ya da Fırtına Tanrı inancının bir parçası olarak anılmış ve her iki şekilde de dağların temsiline ilişkin veri bulunmuştur²⁰. Hurri kökenli Fırtına Tanrısı'nın Hitit inanç sistemindeki öncelikli konumu ve bu tanrının ayrıca dağ tanrıları Hazzi ve Namni/Nanni'nin efendisi olarak algılanmış olması Fırtına Tanrı'nın Hitit özelinde tanrı pantheonundaki konumunu sağlamlaştırmıştır. Fırtına Tanrı'nın Yazılıkaya Tanrılar tasvirinde iki dağ tanrısı üzerinde yükselmesi ve bu dağ tanrılarının Hurri mitik metinlerinde²¹ ve Hitit ritüel metinlerinde²² Hazzi ve Namni olarak yalnızca adlarıyla yer verilerek tanrılaştırıldığı anlaşılmıştır. Bu dağların lokalizasyonun yapılması noktasında farklı görüşler ileri sürülmüş²³, özellikle Namni adlı Dağ Tanrısı'nın Amanos Dağı²⁴ (özellikle Hatay yakınlarındaki volkanik silsile/Anti Kasios) olabileceği değerlendirilmiştir. Fırtına Tanrı'nın diğer kutsal dağı Hazi/Hazzi²⁵ ise Hellenistik Dönem aktarımlarında Kasios olarak belirtilen, günümüz Hatay il sınırları içerisindeki Kılıç Dağ olarak konumlandırılmıştır. Bu konumlandırmayı netleştiren veri çivi yazılı kayıtlarla sağlanmıştır.

¹⁶ KUB 12, 49, ¹⁷ AN Mu-ki-sa-ni AMEL Ê-GAL.... [ku-ya me-mi-is-ki-mi] ¹⁸ la-ga-a-an khar-ak GİŞ [SU-A-ma-za SU-E-SİR-HI A-du-us...]. (Sayce 1933, 56-59).

¹⁷ Taracha 2009, 119.

¹⁸ Güterbock 1953, 67; Popko 1995, 97; Gilan 2018, 13.

¹⁹ Çevik 2007, 178.

²⁰ KBo I 3 (+) KUB 3, 17; Hitit kayıtlarındaki tanrı listeleri ve bu listelerde tanrı Hazzi kayıtları için bk. Savaş 2002, 131.

²¹ Güterbock 1953, 69.

²² Haas 1994, 803-806.

²³ Namni ve Hazzi Dağları'nın yine Hitit inanç sistemindeki etkin diğer dağ tanrıları Tapala ve Pişkurunuwa olabileceği yönündeki yorumlar için bk. Bahar *et al.* 2018, 407. Namni Dağı'nın Ugarit Miti Keret'te *nny-* Nanu olarak kaydedildiği ve bu dağın Kessab'ın güneyine lokalizasyonu ile ilgili bk. Wyatt 2014, 111.

²⁴ Alkım 1974, 51; Popko 1995, 97; Taracha 2009, 120.

²⁵ Farklı dönem adlandırmalarıyla (Hazi/Hazzi-Şapunu) birlikte verildiği Emar tanrı pantheonu listesinde Hazzi kutsallaştırılmış dağ olarak tanımlanmıştır (Beckman 2002, 43).

Fig. 2 Yazılıkaya A Odası Ana Sahne, Dağ Tanrıları Hazzi ve Namni Üzerinde Yükselen Fırtına Tanrı Kabartması ve Çizimi (Seeher 2011, 64)

Fırtına Tanrı'nın Kutsal Dağı Hazi/Hazzi'ye İlişkin Öncül Kayıtlar

Mezopotamya dışında MÖ II. binyıl başlarıyla ilgili aydınlatıcı kayıtlar arasında Anadolu'dan Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne tarihlenen ve literatüre Kültepe Tabletleri olarak geçen çoğunluğu ticari aktivitelerle ilgili yaklaşık 26 bin tablet önemli bir kaynağı oluşturmuştur. Bu tabletlerde Asurca olmayan kişi ve yer adları üzerinde gerçekleştirilen sözcük analizleri MÖ II. binyıl başlarındaki Anadolu halklarının kültürel açıdan tanımlanmasını olanaklı kılmıştır. Bu kayıtlardan Hattili, Luvili ve Hurrili halkların nüfus ve nüfuz açısından baskınlığı anlaşılmış, özellikle Doğu ve Güney Anadolu ile Suriye kuzeyinde etkin olan Hurriler ve dilleri kısmen de olsa tanımlanabilmiştir. Daha sonraki Hitit, Hurri-Mitanni ve Ugarit

kayıtlarında başında Sumerce dağ logogramıyla "HUR.SAG Hazi" olarak geçen Hurrice kullanım, Kültepe Tabletleri'nde bir yer adı olarak çoğunlukla yön belirteçleriyle "Ha-zu" olarak kaydedilmiştir²⁶. Kültepe Tabletleri'nde bu kullanımın bir dağ ya da dağlık bölge olarak algılanmasına temel teşkil eden ifade URUDU *Ha-za-am* "Hazu bakırı" ve "dağın içinden Hazu'ya kadar" yazımları olmuştur²⁷.

Kültepe Tabletleri içerisinde kaydedilen yerli kişi adlarından Huziya (*Hu-zi-a*)²⁸, Peruwa adlı yerli bir tüccara ait arşivde Balhaziya (*Ba-al-ha-zi-a*)²⁹ ve Huzişar (*Hu-zi-ša-ar*) gibi diğer yerli kişi adlarıyla birlikte kaydedilmiştir³⁰. Kültepe Tabletleri'nde ilk örneğine rastlanılan Huzia/Huziya yerli (büyük olasılıkla Hurrili) kişi adı, Hitit arşivinde ^mHu(-uz)-zi-ya olarak ve Huzziya LÚ ^dİM "Fırtına Tanrısının Adamı/Rahibi" ifadeleriyle kaydedilmiştir³¹. Hurri ya da Hitit kayıtlarında Hazi ya da Huzi ile başlatılan ilişkili olabilecek sözcüklere örnek olarak, Fırtına Tanrı'nın "bakır savaş baltası", Sumerce bakır logogramıyla "URUDU hazzinnu" olarak kaydedilmiştir³². Yine Hurrice bir kayıttan yer alan tanrılar listesinde ^dhazizzi "Tanrı Hazizzi"³³ kullanımını Hazi/Huzi'nin sözcük oluşturmada bir ön eleman olarak sıklıkla kullanıldığına işaret etmiştir.

Hazi Dağı ile ilgili erken kayıt örnekleri içerisinde III. Tutmosis Dönemi'ne (MÖ 1479–1426) tarihlenen Karnak Listesi'ndeki *h-d* (*Ha-di-[]*) yazımına şüpheyle yaklaşarak, Akad çivi yazılı *Hazi* kullanımına yakın listede yer alan diğer Hurri yerleşimleri *ha-zi-lu-uh-e* ve *ha-zi-ni-pa* gibi alternatif

²⁶ CCT 6, 40b, 4, 6: *a-dí Ha-zu*; CCT 6, 40b, 10: *iš-tù Ha-zu...*

²⁷ CCT 1, 42a, 22; CCT 6, 40b. Hazu yer adının Suriye kuzeyine lokalizasyonu ile ilgili bk. Nashef 1991, 59; del Monte 1992, 38; Kuzuoğlu 2007, 81-82.

²⁸ BIN VI, 140, 7: "*Hu-zi-a*"; KTHahn 18, 26: "*Hu-zi-a...*".

²⁹ Balhaziya kişi adının Hitit kayıtlarındaki Palha yer adından *-šii*a ekiyle türetilmiş "Palhalı kadın" anlamı kazanmış bir sözcük olabileceği ileri sürülmüştür (Çeçen 1990, 157; Nashef 1991, 24).

³⁰ Kt. d/k 10b, 2, 12. Arşivle ilgili detaylı bilgi için bk. Günbattu 2016, 114-115.

³¹ KUB 9.38 5; KUB 26.18 10, 16; KUB 36.89 II 62; KBo 22.203 öy.? 3 ve KBo 25.9 4. Laroche 1965: 74 vd.

³² KUB 12,49 I, ¹⁵ LÚ ^dU-ma ^{URUDU}HAZZI[^{nnu} harzi...].

³³ CAD H, 127.

yer adları da tartışılmıştır³⁴. Hazi Dağı'nın Fırtına Tanrı'nın kutsal dağı olduğuna ve bu dağın lokalizasyonuna ilişkin en net veriler Geç Tunç Çağı'na doğru günümüz Hatay ilinde kurulmuş olan Mukiş/Alalah Krallığı dönemine tarihlenmektedir. MÖ XV. yüzyıla damga vuran bu krallık, dönemin iki büyük gücü Hitit ve Mısır arasındaki bölgede konumlanmıştır. Hurri yaşam alanı üzerinde Hint-Avrupa kökenli Mitanni hâkimiyetinin egemen kılınmaya çalışıldığı bu dönemde günümüz Asi Deltası ve Amik Ovası'nı içine alan bölgedeki Mukiş/Alalah Krallığı siyasi değişime karşı varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Hazi Dağı'nı da içine alan bu krallığın lideri İdrimi'ye ait otobiyografik kayıtlı heykelde Hazi Dağı'nın konumlandırılmasıyla ilgili şu ifadeler yer almıştır:

"Yedinci yılda Fırtına Tanrısı benim yanımda oldu, bu yüzden ben gemiler yaptım ve askerlerimi onlara bindirdim ve denizde Mukiş'e doğru yol aldım. Hazi Dağı'ndan karaya ulaştım ve sahile çıktım. Memleketim beni işittiği zaman, onlar bana büyük ve küçükbaş hayvanlar getirdiler ve bir gün içerisinde Ni'i, Nuhaşşe³⁵, Mukiş memleketleri ve benim kendi şehrim Alalah benimle anlaştılar (bir oldular)...³⁶"

Hitit kayıtları içerisinde özellikle Hurri kökenli mitler ve Orta Hitit Çağı antlaşma metinlerindeki tanrı adları Fırtına Tanrı inanç sistemiyle ilgili detaylı birincil kaynakları oluşturmuştur. Hurri söylenceleri içerisinde yer alan ve alt tema olarak evrenin işleyiş sistemini açıklayan Kumarbi Efsanesi, ilksel tanrıların gökyüzü krallığı için mücadeleleri örüntüsünü sunmuştur. Tanrı Kumarbi ve Fırtına Tanrı arasındaki savaş ise, Kumarbi tarafından yetiştirilen Ullikummi adlı bir taş canavarın Fırtına Tanrı'yı alt etmesi ve tanrılar tahtından uzaklaştırması amacıyla gönderilmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Artık diğer tanrıların da katıldığı bu savaşı Fırtına Tanrı'nın kazandığı ve tanrıların kutsal dağ Hazzi'ye (Ha(-az)-zi/ Ha[-as]-si) yönelişleri Ullikummi söylencesinin dizelerindeki şu ifadelerden anlaşılmıştır³⁷:

"18-23) Šauşga kendi kendine şöyle söyledi: İki erkek kardeşim nereye koşuyor ki (böyle) Šauşga coşkulu bir şekilde yanaştı. Šauşga iki erkek kardeşinin huzurunda durdu. Sonra onların hepsi ellerini birleştirerek Hazi Dağı'na doğru gittiler...³⁸"

³⁴ Astaour 1963, 229.

³⁵ Kralın anlaşma sağladığı Ni'i: n-<i>-y /ni-ya Halep yakınlarında bir kent olarak tanımlanırken; Nuhaşşe: ngs olarak III. Tutmosis Dönemi'ndeki Mısır kayıtlarında yer almıştır (Smith 1949, 81; Astaour 1963, 223; Na'aman 2005, 199; Van Soldt, 2016, 139; Yıldırım 2019, 377).

³⁶ ²⁹⁾ ... d İM (Adad / Teşub) ³⁰⁾ a-na SAG.DU (qaqqadi) -ya it-tu-ru ú e-te-pu-uš GİŞ.MA há (ellipâte) ³¹⁾ ERİN^{mes} (sabē) NU.UL.U / SÍ.KU (tillati[?]) a-na GİŞ.MÁ^{há} (ellipâte) ú-şar-ki-ib-şu-nu ³²⁾ ú A.AB.BA (tátma) a-na ma-at Mu-ki-iş-he^{ki} ³³⁾ et-te-şir ú pa-an HUR.SAG (hurşān) Ha-zi ³⁴⁾ a-na ta-ba-lim ak-şu-ud e-li-ya-ku ³⁵⁾ ú ma-ti-ya iš-mu-un-ni-ma GUD^{há} (alpē) u UDUhá (immerē) ³⁶⁾ a-na pa-ni-ya ub-lu-ú-nim ú i-na U₄.1.KAM (ištēn ūmi) ³⁷⁾ ki-ma 1en (ištēn) LÚ (awēli) ma-at Ni-hi^{ki} ma-at A-ma-e^{ki} ³⁸⁾ ma-at Mu-ki-iş-he^{ki} ú URU (āl) A-la-la-ah^{ki} URU^{ki} (āli)-ia..." (Greenstein&Marcus, 1976, 64-81). MÖ XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Ib Tabakası Tapınağı'nın içerisinde bir çukurda bulunan heykelin, büyük olasılıkla MÖ XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde işlendiği düşünülmüştür (Smith 1949, 2; Akar 2018, 22vd.; Yıldırım 2019, 378).

³⁷ Kumarbi ve Ullikummi söylenceleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Beckman 2005, 255-263; Karauğuz 2015, 113, 131.

³⁸ Ullikummi söylencesinde Huzziya olarak belirtilen dağın yanı sıra Fırtına Tanrı ve onun Hurrice adlandırması ve Kummani kült merkezi ile ilgili olarak bk. Güterbock 1952, 13.

Hitit inanç sistemi üzerinde Hurri etkinliğinin belirleyici merkezi Kizuwatna iken kayıtlı olarak erken örnekler Boğazköy arşiviyle sağlanmış ve Hurri inanç sisteminin ritüellerine, özellikle arınma ritüellerindeki temel kaynaklara erişim olanaklı kılınmıştır. Bu verilerin Orta Anadolu'da uygulandığına dair kayıtlara Boğazköy arşivinin yanı sıra Şapinuwa (Ortaköy) arşivinden³⁹ de ulaşılmıştır. Bu arşiv içerisinde yer alan kuş ve bir kuzunun kurban edildiği bir tür arınma metninde geçen tanrı Ea için Hazzi Dağı'nda gerçekleştirilen bir ritüel şu ifadelerle başlatılmıştır:

⁴¹⁻²⁾ *Hazzi dağında tanrı EA için kuşları şöyle yakar...⁴⁰*.

Hazzi Dağı'nda Fırtına Tanrı için gerçekleştirilen şenliklerde yine kuş, kuzu ve kutsal ekmek sunumlarının kaydedildiği bir Boğazköy tabletinde, Fırtına Tanrı Teşup'un bereketin efendisi olduğu kadar kahraman ve savaşçı özelliklerine de vurgu yapılmıştır⁴¹.

Fırtına Tanrı ve kültü adına bir eksen dönemi olarak değerlendirilebilecek MÖ XIV. yüzyıl, coğrafyaları ritüellerin sistemleşmesi ve gelenekselleşmesi adına birbirlerine yakınlaştırırken bu döneme ilişkin yalnızca kült metinlerinde değil, siyasi içerikli yazışmalarda da tanrının adı sıklıkla yer almaya başlamıştır. Şuppiluliuma ve Niqmaddu tarafından Hitit ile Ugarit arasında yapılan bir antlaşmanın yemin listesinde "Göğün Fırtına Tanrısı, Göğün Güneş Tanrısı, Hatti'nin Fırtına Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Kizuwatna'nın Hepatı, Alalah'ın İştari/Şauşga... Hazzi Dağı'nın Fırtına Tanrısı" ifadeleri yer almıştır⁴². Orta Hitit Çağı'nda, yani Suriye-Hurri geleneklerinin ağırlık kazandığı dönemde Halepli Teşup'un siyasi kayıtlarda fazlasıyla yer aldığı ve kültürünün Yeni Krallık döneminin erken safhasında geniş yayılım gösterdiği anlaşılmıştır. Fırtına Tanrı Teşup bu dönem Ugarit belgelerinde ^d*Adad be-el huršan ha-zi* "Hazi Dağı'nın efendisi Tanrı Adad"⁴³ olarak kaydedilmiştir. Bir Boğazköy tabletinde ise Hazzi Dağı Fırtına Tanrı'nın farklı bir kudreti olan "ticaretin koruyucu tanrısı" ifadesiyle şöyle kaydedilmiştir:

...Dağ Nanni (ve) Dağ Hazzi, ticaretin efendisi Teşup...⁴⁴.

Hurri kültürünün ve en önemlisi inanç sisteminin şekillenmesinde ve devamlılığında Hazi Dağı ve bu dağın yakınındaki Hurrili siyasi oluşum Mukış/Alalah Krallığı başat rol üstlenmiştir.

Farklı Yazım Geleneklerinde *Hazi*'den *Baal Sapuna*'ya "Kılıç Dağ"

MÖ II. binin ikinci yarısına doğru Amik Ovası ve Asi Deltası'nı kapsayan Mukış Krallığı Geç Tunç Çağı'nın önemli merkezi krallıklarından Hurri-Mitanni Krallığı'na bağlı bir siyasi yapı sergilemiştir. Bu dönemde krallığın merkezi olan Alalah'ta (Açana Höyük/Reyhanlı-Hatay⁴⁵) Hurrili ve Mitannili

³⁹ Süel 1995, 279 vd.

⁴⁰ Or.90/1609: ¹⁻²⁾ A-NA ^{HURSAG} *ha-az-zi-ya-aš-ša-an še-er ŠA DÉA MUŠEN^{HLA} ki-iš-ša-an wa-ra-ni...* (Reyhan 2008, 629).

⁴¹ Fırtına Tanrı Teşup onuruna sunu ve libasyonların yapılma kaydının ardından metin, uygulama alanı olduğu düşünülen ^{HURSAG} *Ha-az-zi-ya* "Hazzi Dağı" ifadesiyle sonlanmıştır. İlgili metin ve detaylar için bk. Süel 2014, 71-75; Corti 2017, 4.

⁴² RS 17.340.

⁴³ RS 20.24.4. Pope & Tigay 1971, 119 vd; Wyatt & Watson 2007, 309.

⁴⁴ KBo I 1/69.

⁴⁵ Açana Höyükte Sir Leonar Woolley tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarıyla, Mukış Krallığı hakkında detaylı bilgi verecek tabletlere ulaşılmıştır. Höyüğün VII. ve IV. kültür katlarından ulaşılan tabletler literatürde Ala-

nüfusun baskınlığına ek, ticari ilişkilere bağlı özellikle Ugarit üzerinden gelen Mısırlı tüccarların varlığı da saptanmıştır. Bu krallığın yaklaşık olarak MÖ XV. yüzyıl başlarında kralı olan İdrimi'ye ait yazıt dönemin diploması dili olan Akadca yazılmış ve Hazi Dağı ve yöredeki Fırtına Tanrı inancına yönelik açıklayıcı ifadeler içermiştir⁴⁶. Hazi Dağı bu metinde "HUR.SAG (*huršan*) *Ha-zi*" olarak kaydedilmiş ve yukarıda belirtildiği gibi konumuna açıklık getirilmiştir. İdrimi heykeli bulunduğu coğrafyada hem heykelini korumak hem de Fırtına Tanrı'nın önemine dikkat çekilen şu ifadelerle yazıtını başlatmıştır:

⁴¹⁻⁶⁾ *Ben İdrimi, İlimilimma'nın oğlu, Fırtına Tanrısı'nın, Hepat'ın ve Alalah'ın hanımefendisi sahibem İstar/Şauşga'nın sadık hizmetkârı...⁴⁷*

Kral İdrimi Mitanni desteğiyle ve çevre krallıklar üzerindeki hegemonyasıyla refaha ulaştırdığı Alalah Krallığı'nın Hitit tehdidinin de ortadan kalkmasıyla, imar faaliyetlerine yönelmiştir. Tanrı ve tanrıçalar için sunular hazırlatan kral, krallığını halkıyla birlikte yeniden kurmaya çalıştığını ifade etmiştir. Bu ifadeleri kaydettiren kral, yazıtın korunması yönündeki yazarısını Fırtına Tanrısı'nı "göğün ve yerin efendisi" olarak belirterek şöyle ifade etmiştir:

⁸⁶⁻⁹⁸⁾ *Sonra, memleketimi organize ettim ve kentlerimi eski görkemine kavuşturdum. Atalarımız Alalah'ın tanrıları adına düzenli ritüeller yaptıkları için ve kurbanlar sundukları için, ben onların bu geleneğini sürdürdüm. Yaptığım bu işlerden dolayı oğlum İM-nirari'yi (Adad-nirari) onlara (tanrılara) emanet ettim. Her kim benim heykelime zarar verirse, onu Göğün tanrısı mahvetsin, Yer'in tanrısı neslini kurutsun ve Yer'in tanrısı onun krallığını parçalasın. Her kim onu değiştirir veya yerinden kaldırırsa, göğün ve yerin efendisi Fırtına Tanrısı ve büyük tanrılar onun neslini yok etsinler ve tohumunu memleketten sonsuza kadar kurutsunlar...⁴⁸*

Fırtına Tanrı inancının Doğu Akdeniz'deki en kuzey noktasında yer alan Hazi Dağı, bulunduğu coğrafyada bu kültürün gelişmesine ve devamlılığına yaptığı etkiyi yalnızca İdrimi yazıtıyla değil, Alalah Arşiviyle de kalıcı kılmıştır⁴⁹. Hazi Dağı'nın hemen güneyindeki Ugarit ise Hurri kültürel etkinlik sahası içerisinde yer almasına rağmen, Suriye güneyindeki ticari etkileşimle koşut olarak kayıtlarındaki

lah Tabletleri olarak geçmektedir. Bu tabletlerden VII. tabakada ele geçenler Yamhad Krallığı'na (yaklaşık olarak MÖ 1750-1700), IV. tabakadaki tabletler Mitanni egemenliği dönemine (yaklaşık olarak MÖ 1500-1450) tarihlendirilmektedir. Wiseman 1953; Woolley 1955; Aro 1956, 361.

⁴⁶ Khurt 2012, 375; Akar 2018, 40.

⁴⁷ ¹⁻²⁾ *a-na-k u İd-r-i-mi* DUMU (*mār*)^m DİNGİR (*İlim*)-*i-lim-ma* İR (*arad*)^d İM (*Adad/Teşub*)^d *Hé-bat* ⁴ İstar NİN (*bēlet*) URU (*āl*) *A-la-la-ah* NİN (*bēlti*)..." (Greenstein & Marcus 1976, 64-81; Yıldırım 2019, 379).

⁴⁸ ⁹²⁻⁹⁸⁾ *ma-an-nu-um-me-e* ALAM (*salmī*)-*ya an-ni-na-ti* İŞ-ZA-AR-Rİ-KU (*ušamsaku / ušazzaqul* [?]{⁴ *pi-ri-ih-šu li-il-qū-ut* } ^d *Ša-mu li-iz-zu-ur-šu ša-ap-la-nu er-se-tu pi-ri-ih-šu li-il-qū-ut* DİNGİR^{mes} (*ilānu*) *ša AN* (*šamē*) ⁴ *Kİ* (*eršet*) LUGAL^m (*šarrūt*)-*šu li! ma-attu! EŠ* (*ebla*) *lim-du-du-šu ma-an-nu-um-me-e* ⁴ *na-ak-kir-šu i-pi-pa-aš-ši-[sū]* ^d İM (*Adad / Teşub*) EN (*bēl*) AN (*šamē*) ⁴ *Kİ* *er-še-ti* ⁴ *DİNGİR*^{mes} (*ilānu*) GAL.GAL.E.NE (*rabūtu*) *šu-ma-šu* ⁴ *NUMUN* (*zēr*)-*šu li-hal-qu ina ma-ti-šu...*" (Yıldırım 2019, 380 vd).

⁴⁹ Arşivde yer alan kişi adları ATT/38/52, "İrip-Hazzi"; Haziku(te); İri-Hazi ve yer adları Haziluhe ve Hazinib/pa ile ilgili bk. Wiseman 1953; Akar 2018, 42.

^dİM EN/*be-el Adad* HUR.SAG *Ha-zi*⁵⁰ “Hazi Dağı’nın Efendisi Adad” yazımı yerini, Tanrı Ba’al/Baal ve kutsal dağı *şapān*/ sapon söyleminin yaygınlaşmasına bırakmıştır⁵¹. Siyasi, ticari ve dolayısıyla demografik büyük değişim öncesinde, MÖ XIV. yüzyıl ortalarına doğru Ugarit kayıtlarından Ehli-Kuşuh ve eşi Ababâ tarafından yönetildiği anlaşılan uhnpp (Uhnappu⁵²) yerleşiminin kutsal Hazi Dağı ve buradaki kült merkezinin de idaresinden sorumlu oldukları, Hazi Dağı tapınak ve rahipleri ile ilgili tutanakta şu ifadelerle kaydedilmiştir:

“*Baal*’in Hazi Dağı tapınak rahipleri Ehli-Kuşuh’a karşı ayaklanmayacaklar...⁵³”.

Ugarit kuzeyinde Ras İbn-Hani’ye (Gubla/günümüz Kessab yakını) konumlanabileceği düşünülen Uhnappu’nun erken ve geç Ugarit kayıtlarındaki URU Hāl-bi HUR.SAG *Ha-zi* (st) “Hazi dağının Hālbu Kenti” = Hlb şpn “*şapān*’ın Halbu Kenti” olarak eşleştirilerek, kutsal dağın bulunduğu merkezi tanımladığı önerilmiştir. Yine bu yerleşimlerin Fırtına Tanrı kültüyle ilişkisini açığa çıkaran Ugarit kayıtlarında ^dU Hāl-bi ^dU HUR.SAG *Ha-zi* “Tanrı Adad’ın Halba (kenti) Tanrı Adad’ın (Tanrı) Hazi Dağı” = *b’l hlb b’l şpn* “Baal’in Halbu (kenti), Baal şapān...⁵⁴” gibi farklı adlandırma ve yazımlarıyla yer almıştır.

Hazi Dağı’ndaki tapınak rahiplerinin siyasi otoriteye karşı ayaklanma gerekçeleriyle ilgili herhangi bir metne henüz ulaşamamıştır. Ancak eldeki veri ve sonrasındaki süreç değerlendirildiğinde Baal Şapunu kültünün yavaş yavaş yerleştirilmeye çalışılması, geleneksel inanç sistemindeki değişim diktesi ve bir tür dinî reform karşıtlığı yönündeki ayaklanmalar olarak değerlendirilebilir. Zira siyasi erke koşut şekillenecek olan Teşub/Adad’ın Hazi/Hazzi Dağı kullanımı, eğer Hellenistik Dönem’deki Kasios adlandırmasının Hazi kaynaklı olduğu kabul edilirse, uzun bir dönem kullanılmayarak, yerini Kenanlı Fırtına Tanrı Baal eksenli Baal Şapunu kültünün kutsal dağı olarak yaygınlaşan yazım geleneğine bırakacaktır⁵⁵.

Hurri-Hitit tapınım sisteminde Fırtına Tanrı Teşub’un olduğu gibi Ugarit ve yakın coğrafyasında baş tanrının oğlu/boğası olduğuna inanılan Baal de farklı hikmetlerle donatılmış ve yerel bağlamda farklı adlandırmalarla kaydedilmiştir. Baal, tapınım gördüğü coğrafyanın etkisiyle denizler, denizciler, tüccarlar ve savaşın fırtına tanrısı olarak görülmüş, bu yaklaşım tanrı ile ilgili tasvirlerle yansıtılmıştır.

Denizlerin Fırtına Tanrısı Baal’in Şapānu’daki Tahtı

Hurri söylencesi Kumarbi eksenli gelişen ve Kenan inanç sisteminde Ba’al/Baal’in baş tanrı El ile mücadelesinin işlendiği Baal Döngüsü adlı metin Ugarit tapınım geleneğinin temeli kabul edilmiş ve bu mitte Baal Tanrı El’in oğlu/boğası olarak adlandırılmıştır⁵⁶. Baal Döngüsü adı verilen metnin Ugarit Kralı III. Niqmaddu’nun hâkimiyet yıllarında (MÖ 1225-1215) ya da daha önceki bir süreçte şekillenmiş olması gerektiği tartışılmıştır⁵⁷. Babil ve Hurri mit izleri taşıyan Baal döngüsü adlı metin de bir

⁵⁰ RS 11. 830:13.

⁵¹ Allen 2015, 216.

⁵² Sami kökenli bir yer adı olmadığı düşünülen Uhnappu ile ilgili bk. Pardee 1990, 480.

⁵³ RS 16. 276. Lipiński 1988, 146.

⁵⁴ İki Ugarit kaydının karşılaştırılması (RS 26.142=KTU 1.148) sonucu ulaşılan diğer ayrıntılar için bk. Wyatt & Watson 2007, 309-311. Özellikle Demir Çağı metinlerinde karşılaşılan Kılıç/Kel Dağ-Sapun eşleştirmesine zemin hazırlayan Hlb-Hazi/Hlb Şpn (günümüz Kessab yakınları) ile ilgili detaylı analiz için bk. Astour 1981, 6-10; Na’aman 2004, 35.

⁵⁵ Pardee 2003, 267.

⁵⁶ KTU3, Fisher 1965; Smith 1994, 110.

⁵⁷ Tugendhaft 2012a, 368.

tanrıyı pantheonda daha prestijli hâle getirme, tanrıların kralı, gökyüzünün ve bereketin efendisi olarak belirleme amacıyla kurgulanmıştır. Yine Hitit inanç sisteminde Fırtına Tanrı Teşup'un canavar/ejderha İlluyanka'yı alt edışı bu öykü biçiminin Anadolu ve Suriye kuzeyindeki öncül örneği olarak değerlendirilmiştir. Benzer bir kurgusal yapı Geç Tunç Çağı'na tarihlendirebileceğimiz Ugarit liturjik kayıtlarında Fırtına Tanrı Baal ile ejderha/su canavarı Yam/ym'in savaşı kapsamında işlenmiştir. Ugarit liturjik mitlerinde *b'l* Baal ve Baal'in kutsal dağı *şpn/şapānu*'un birlikte kullanımına temel teşkil eden ifade şöyle kaydedilmiştir:

"Ejderhanın ağzını açmadım mı?... Baal'i Şapānu'nun yükseklerinden kim çıkardı?...⁵⁸".

Ugarit tapınım sisteminin baş tanrısı El'in oğlu Baal'in tıpkı Fırtına Tanrı Teşup için oluşturulmuş kutsal söylemler ve sembolleri gibi, kutsal dağlarla ilişkilendirildiği de anlaşılmıştır. Yukarıdaki kayıta aktarılan Tanrı Baal'in yüceldiği dağ ya da tanrılaştırılmış dağ Ugarit yazım geleneğindeki biçimiyle *şpn/il şpn* olarak belirtilmiştir. *Şpn* Asurca kayıtlarda Sumerce dağ (KUR) ve tanrı (DİNGİR-*ilum*) logogramlarıyla birlikte *Şapān/Şapunu* olarak kaydedilmiştir. Göksel, gökyüzü anlamlarına da sahip olan İbranice *şāpōn* sözcüğünün "kuzey" karşılığı da yaygın kullanılmıştır. *şāpōn* sözcüğünün bir tanrı veya onun kült merkezi olan dağa atıf yapıldığı İbrani mitleri ve Yahudi kutsal kayıtlarında çoğunlukla *b'l şpwn/Baal-Siyyōn/Zaphon*⁵⁹ ifadesi kullanılmış ve Mısır inanç sistemiyle yakınlığına dikkat çekilmiştir. Akadca sözlüklerde bu dağ adıyla ilişkilendirilebilen sözcük *şapānu* olarak "korunaklı/saklı/saklanmış/gizlenmiş" anlamlarında karşılık bulmuştur⁶⁰.

Tıpkı Hurri ve Hitit kayıtlarındaki *Hazi/Hazzi*'de olduğu gibi *Baal Şapunu* ile kutsal bir dağ ya da bir tanrının mı kastedildiği netleştirilememiş, İbrani kutsal kayıtları da bu ikilemin devamlılığında etkin olmuştur⁶¹. Baal Döngüsü adlı Ugarit temel mitindeki Sumer tanrı logogramıyla oluşturulan kullanım, ilgili dizelerde şöyle kaydedilmiştir:

"...Dağımın ortasında, Tanrı Şapunu, mirasımın kutsal dağında (benim) kudretimin güzel tepesinde...⁶²".

Kuzeyin efendisi kabul edilen Baal Şapunu kültünün⁶³ gelişimi ise Baal'in tahta çıkışını kutsayan bir Ugarit ilahisinde şu ifadelerle aktarılmıştır:

"... Baal, taht olarak bir dağda oturur, Haddu dağının ortasındaki sel gibi, Tanrı Şapunu Zafer dağında: yedi yıldırım, sekiz yıldırım, bir şimşek ağacı; başı yücelerde, düşmanlar gözleri arasındaki çiy gibi tahtının dibine düşerken, ba-

⁵⁸ Baal'in denizle savaşı ve denizden doğuşunun detaylı incelemesi için bk. Starr 1973, 226; Green 2003, 181. Ayali-Darshan 2015, 21 vd.

⁵⁹ CTD S, 41.; Roberts 1975, 554-557. Kenan Mitolojisi'nde Baal Miti ile Deniz'in Şarkısı söylenceleri ilişkili görülmüş, Baal-Zaphon'un İbrani ve Mısır Mitleriyle karşılaştırılması yapılmıştır (Eissfeldt 1932; Gray 1953, 55; Habel 1964, 20; Astour 1975, 320).

⁶⁰ CAD Ş, 96; CDA, 333.

⁶¹ Hem tanrı hem de dağ olarak Mezmur 48'de yer alan *sapuna* her iki kullanımla da ilişkilendirilmiş, metinde dağ *har siyyōn* "zion dağı" olarak geçmiştir (Smith 1989, 70).

⁶² KTU/CAT 1.3 III-29-31: "...bi-tōki ġāri-ya 'ili şāpani bi-qidši bi-ġāri naḥlati-ya bi-nu'mi bi-gab'i tal'iyati..." Metinle ilgili detaylar için bk. Smith&Pitard 2009, 203.

⁶³ Albright 1968, 143.

şındaki boynuzu yüksektedir. Cennetteki Tanrı El'in iki bulut boğası; tıpkı şarap gibi kalbinin aşkı...⁶⁴

Baal Şapunu'nun bir kutsal dağ ya da tanrılaştırılmış bir dağ olup olmadığı tartışmalarına İbrani kayıtları Baal Şapunu dağının lokalizasyonu ile ilgili farklı yaklaşımları da eklemiş, dağın ya da kült merkezinin konumu ile ilgili Nil Nehri yakınındaki Tell Defne (Tahpannes/Daphnai), Filistin yakınlarındaki Tell es Seyidiyye ve Kızıldeniz yakınındaki Migdol üzerinde yoğunlaşmıştır⁶⁵. Dahası Erken Ugarit kayıtları Hurri kültürel ve demografik etkisi altındayken, İbranice liturjik kayıtlar ve bazı modern kaynaklar baskın bir Mısır inanç etkileşiminden söz etmişlerdir⁶⁶. MÖ XIII. yüzyıl ortalarına tarihlenen ve hiyeratik formda kaydedilen Sallier Papirüsü (IV 1. 6) Baal Şapunu'yu Kenanlı tanrılar arasında *b'l špn* olarak listelemiştir⁶⁷. Ugarit ve Mısır arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerle gelişen kültürel etkileşimin en somut göstergelerinden biri Ramsesler Dönemi'ne tarihlenen Baal-Sapon/Baal-Zaphon steli olmuş, stel "*Büyük Tanrı Baal Şapun için krali sunu*" ifadeleriyle başlatılmıştır. Mamy Steli olarak da adlandırılan stelde Baal Şapun'un yarısı tahrip olmuş tasviri yer almış, bu tasvirin Tanrı Set ile benzerliğine dikkat çekilmiştir. Ugarit yakınlarından ulaşılan bu stelin Mısırlı bir görevli tarafından hazırlatıldığı anlaşılmıştır⁶⁸.

Ugarit inanç sisteminin bütünü için olmasa da temel sistematüğün oluşturulmasında Hurri-Hitit etkisi belirleyiciliğini korumuştur. Ullikummi'de kardeşleri İstar/Şauşga ve Taşmişu ile Teşup'un Hazzi Dağı'na yönelen tanrılar, Ugarit mitlerinde Baal ve Anatla *Şapunu /špn* Dağı'na doğru ilerlemişler ve bir yönüyle Fırtına Tanrı'nın tahta geçişini tescillemişlerdir⁶⁹. Ayrıca Baal de *Şapunu* Dağı'nı tahtı/kutsal evi olarak kabul etmiştir. Bu kabulleniş temel Ugarit Mitleri'nden Keret Miti'nde geçen şu ifadelerden anlaşılmıştır:

"...Baal'in dağı senin için ağlıyor baba, Şapunu kutsal bölge, etrafı geniş açıklık olan bu kıymetli bölge inliyor...⁷⁰

Baal Şapunu Dağı'nın ya da kültünün dönüşümü ve yayılım kazandığı dönem, Demir Çağı'na doğru belirginleşmiş olmalıdır. Bu dönemde Doğu Akdeniz'deki deniz ticareti eksenli gelişen yerleşimler ve ticaretle şekillenen kültürel etkileşimin arttığı bir değişim süreci gözlemlenmiş, Kenanlı tanrılar Mısır pantheonunda sık anılmaya başlanmıştır⁷¹. Bu etkileşim ve değişimi tetikleyen temel etkenleri ise değişen

⁶⁴ KTU 1.101, b 1. ytb. k tbt. gr.hd. [[k]] k mdb. b tk. grh. il špn. b [[g]] gr. tlyt. šb't. brqm [[.t]] tmt. işr r't. 'ş brq. y[ry] rişh.tply. tly.bn. 'nh uz'rt. tml. idh. qrn[m] ... (Wyatt 2002, 389).

⁶⁵ Lokalizasyon önerileri ile ilgili olarak bk. Albright 1948, 13-14; Eakin 1967, 380; Brown 1995, 100.

⁶⁶ Kenanlı Fırtına Tanrı Baal'in, Mısır'da Hiksoslar Dönemi (MÖ 1780-1560) sonlarına tarihlenen kayıtlarda çoğunlukla Ugarit Tanrısı olarak kaydedildiği görülmüştür. Baal'in Ugarit coğrafyasında Mısır Tanrısı Set ile benzer hikmetlere sahip olduğuna inanılmış, demotik formda Ramsesler Dönemi'nde kaydedildiği düşünülen Amherst Papirüsündeki (Amherst Payrus 8:3) *špn* kullanımının, Mısırlı olan inanç sistemi etkileşimiyle ve farklı yazım gelenekleriyle Astarte Papirüsünde de devamlılığının sağlanıp sağlanmadığı tartışılmıştır (Smith 2002, 89; Ayali-Darshan 2020, 19 vd).

⁶⁷ Van der Toorn *et al.* 1999, 153; Pardee 2002, 14.

⁶⁸ Levy 2014, 297.

⁶⁹ Ayali-Darshan 2020, 101.

⁷⁰ "*špn.ħlm.qdš ...*" (Gibson 2004, 86). Farklı çeviriler için bk. Albright 1948, 3.

⁷¹ Albright 1948, 7.

siyasi ve demografik iklim oluşturmuştur. Hitit ve Ugarit kayıtlarının sustuğu, geniş kitle hareketleriyle siyasi ve sosyo-kültürel açıdan büyük yıkım ve değişimlerin yaşandığı Demir Çağı başlarından itibaren, denizci halkların istilasıyla birlikte yeni siyasi unsurların Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki etkinlikleri belirginleşmeye başlamıştır. Bu yeni dönemde Anadolu ve Doğu Akdeniz merkezî otoriteden yoksun irili ufaklı krallıklar ve kent devletleri çerçevesinde bir siyasi yapılanma sergilemiş, Mısır kendi sınırları içerisinde kapalı bir siyasi duruş gösterirken, bu yeni dönemi ticari ve siyasi açıdan şekillendiren Asurlular olmuştur. Asur krallarının izlediği Batı yayılcı politika, Anadolu üzerinden tüm Doğu Akdeniz'i kontrol ettikleri başarılı bir ilerleyiş dönemine dönüşmüştür. Asur krallarının Anadolu ve Doğu Akdeniz üzerine düzenledikleri sık seferlere ilişkin kayıtlar bu dönemi aydınlatan birincil kaynakları oluşturmuş, sefer güzergâhlarıyla ilgili detaylı kayıtlar hem Anadolu hem de Doğu Akdeniz'in tarihi coğrafyasının aydınlatılmasına olanak sağlamıştır. Akadca'nın Yeni Asur lehçesiyle yazılmış olan bu metinlerde, daha önceden *Hazi* olarak belirtilen dağ Baal Şapunu olarak kaydedilmeye başlanmıştır.

Baal Şapunu Dağı, Asurca kaynaklarda Asi Deltası ve Amik Ovası ile birlikte önceleri Patina/Pattin, daha sonrasında ise Unqi adını alan ve Aramca kaynaklarda, genellikle mq olarak kaydedilmiş bir krallığın siyasi etkinlik alanı içerisinde yer almıştır⁷². Patina/Unqi krallığı bulunduğu konum ve zengin öz kaynakları ile Mezopotamya, Anadolu ve Doğu Akdeniz'i sosyo-ekonomik açıdan birleştirmesi yönüyle güçlü bir ticari üs niteliği kazanmıştır. Levant'ın kuzey ucu, günümüz Samandağ Körfezi üzerindeki hâkimiyet Asur için hem Akdeniz'e ticarî ulaşılabilirliği, hem de Anadolu'ya geçişi sağlayarak buradaki öz kaynakların işlevsel kullanımını olanaklı hâle getirmiştir. Bu olanağı değerlendirmek isteyen Asur'un Erken Demir Çağı sonlarına doğru sistemleştirdiği dış politik izlem, Asur ilerleyişine karşı Anadolu ve Doğu Akdenizli krallıkların güç birlikleriyle engellenmeye çalışılmıştır. Bu koalisyonları ortadan kaldırmak ve bölgedeki egemenliğini daim kılmak amacıyla Asur krallarından III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 744-727) Kuzey Levant'ı da içine alan seferler düzenlediği bilinmektedir⁷³. Bu seferlere ilişkin kayıtlarda dağ, KUR Şapunu "Şapunu Dağı" olarak belirtilmiş, yakın coğrafyasındaki yerleşimlerin de kaydıyla dağın konumlandırılmasına katkı sunmuştur. Asur Kralı III. Tiglat Pileser'in 3. görev yılına ait kayıta dağ ve yakınındaki coğrafya şöyle yazılmıştır:

¹⁻¹⁵ ... Bêt-Barrûa, Tupliaš Bölgesini Niqqu'ya kadar, Bêt-Agusi Bölgesinin tamamını, Patina Ülkesinin tamamını, Fırat Nehri kıyısındaki Nanpigi Kentini⁷⁴, Qarne, Hadatete, Da [...] Kentlerini, ovada kurulmuş olan Qinasrina Kentini, Dimaşq-Şam Kentini ve Hamat-Hama Ülkesini, Hassuatti, Turinaqadina, Siannu Ülkelerinin tamamını, Ellişu ve Lübnan Dağı'nın eteklerinde (kurulmuş olan) Simirra Kentini⁷⁵, Rêşi-şûri Kentini⁷⁶, Şapunu Dağını (ve) krallığının ticaret merkezi (yaptığım) Şimşir ağacı bölgesi (olan) Ahta'yı

⁷² Hawkins 2000, 361; Yıldırım 2016, 702.

⁷³ Patina Krallığı dönemine tarihlenen hiyeroglif Luvice kaydedilmiş Arsuz Steli, bölgedeki hâkim inancın Hitit Fırtına Tanrı eksenli devam ettirildiğine ilişkin ifadelerden ve tasvirlerden oluşmuştur (Dinçol *et al.* 2015, 65; Yıldırım 2016, 718).

⁷⁴ Nanpigi Fırat Nehri'nin batısına lokalize edilmiştir (Lipiński 2000, 195).

⁷⁵ Kılıç Dağ güneyi ve Amanos Dağları'na paralel uzanan sahil şeridinde konumlanan Simirra, kendisi gibi sahil kentleri olan kuzeyindeki Arvad, Usnu ve Siannu gibi uzunca bir zaman Ugarit Kültür etkisi altında kalmıştır (Elayi 2017, 67; Yıldırım 2016, 703 vd).

⁷⁶ Rêşi-sûri/Re'si-şûri: Ugarit Yakını, Ras-ibn-Hani Burnu olarak konumlandırılmıştır (Na'aman 2004, 33-34).

(*Al Mina*⁷⁷) *Gurgum Ülkesi'ne kadar olan Tu'ammu Kentini Asur gibi kendi topraklarıma kattım...⁷⁸*”.

Yeni Asurca kayıt geleneğinde de devamlılığı sağlanan antlaşma metinlerinde muhatap ülkelerin tanrı/tanrıçalarının tanıklığı uygulaması, Asur kralları tarafından ele geçirdikleri ülkelerdeki egemenliklerinin teminatı olan bağlılık yemini metinlerinde de kullanılmıştır⁷⁹. Asur krallarından Asarhad-don (MÖ 681-669) döneminde Tyre (Sur) Kralı Baal'e dikte ettirilen bağlılık yemini metnine, antlaşmanın geçerlilik süresinin her iki kralın da oğulları ve torunlarını kapsayacak kadar uzatılması esasıyla başlanmıştır. Metnin devamında Asur'un bu liman krallığındaki liman, gemi ve denizciler üzerindeki otoritesini güçlendirmeyi hedeflediği hükümler yansıtılmış, antlaşma metninin sonunda bu antlaşmanın ihlali halinde Tyre kral ve halkının tanrıları olan *Baal Şamim* (Şamem-cennetin efendisi), *Baal Malage* (Tyre'nin koruyucu tanrısı) ve *Baal-Sapunu* tarafından nasıl cezalandırılacağı şu ifadelerle kayıt altına alınmıştır:

“... Tanrı Baal Şamêm, Tanrı Baal Malagê ve Tanrı Baal Sapunu, demirlemelerini çözmek ve demirleme direğini çıkarmak için gemilerinize kötü bir rüzgâr yükseltsin, güçlü bir dalga onları denize batırsın ve size karşı şiddetli bir dalga [yükseltsin]...⁸⁰”.

Asur Kralı II. Sargon'un Melid (Melitene/Malatya) Kralı Tarhunazi üzerine düzenlenen sefere ilişkin kaydında Amanos ve *Baal Şapunu* dağından ele geçirdiği kıymetli taş ve özellikle bakırı başkenti Dür-Şarrukin'e taşıması ve halkına sunmuş olması şöyle aktarılmıştır:

“*Amanos Dağları'ndan parlak GİŞ.ŞİR.GAL-taşı (lapis lazuli) gibi değerli kraliyet taşları... Büyük Baal Şapunu Dağı'nda bakır madenini...⁸¹*”.

Yaklaşık olarak MÖ VII. yüzyıl sonlarından Pers egemenliğine kadar Asur ve Babil hâkimiyeti altında kalan Anadolu ve Doğu Akdeniz MÖ VI. yüzyıl ortalarından itibaren Pers eyalet sistemine göre yeniden şekillenmeye başlamıştır. Yeni Asurca belgelerde *Sapunu* olarak kaydedilen Kılıç Dağ Syria (Suriye) eyaletine bağlı bir siyasi yapı içerisinde konumlanmıştır. MÖ 323 yılından itibaren İskender İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelen Suriye ve kuzeyindeki coğrafya Hellen kültürüyle daha

⁷⁷ Yıldırım 2019b, 192.

⁷⁸ RINAP I, ⁽¹⁾ a-di URU.x [...] ⁽²⁾ URU.É-bar-ru-a [...] ⁽³⁾ a-di KUR.ni-qi šá KUR.tup-[li-áš...] ⁽⁴⁾ KUR.É-a-gu-si a-na[si-hir-ti-šú] ⁽⁵⁾ KUR.pat-ti-nu a-na si-hir-ti-šú TA URU.x [...] ⁽⁶⁾ URU.na-an-pi-gi ša GÚ ÍD.A.[ŠİTA ...] ⁽⁷⁾ URU.qar-né-e URU.ha-da-te-te URU.da[...] ⁽⁸⁾ URU.qi-na-as-ri-na šá ma-ad-ba-ri [EN...] ⁽⁹⁾ URU.di-maş-qi KUR.ha-mat ⁽¹⁰⁾ KUR.ħa-su-at-ti KUR.ħu-ri-na-qa-di-na KUR.si-an-nu ana paṭ gim-ri-ši-[na] ⁽¹¹⁾ URU.el-li-šú URU.ši-mi-ra šá GİR.II KUR.lab-na-na ⁽¹²⁾ URU.SAG-şur-ri KUR.şa-pu-na URU.ah-ta-a ⁽¹³⁾ É ka-ri šá UGU tam-tim É şa-bu-ta-te MAN-ti KUR.GİŞ.TÚG ⁽¹⁴⁾ URU.tu-'a-am-mu EN URU.DU₆-kar-me šá KUR.gúr-gu-me ⁽¹⁵⁾ ana mi-şir KUR.aş-şur ...”.

⁷⁹ Bağlılık emri/yemini metinleri, geleneksel olarak, tarafların kendi ülkelerinde tapınım gören tanrıların huzurunda gerçekleştirilmiştir. Bu yönüyle metindeki taraf ülkelerin tanrı pantheonlarıyla ilgili bir genel kanı oluşturulabilmiştir (Yıldırım 2019c, 79).

⁸⁰ RINAP I, ⁽¹⁰⁻¹³⁾ d^{ba}-al-sa-me-me d^{ba}-al-ma-la-ge-e d^{ba}-al-şa-pu-nu lem-nu ina GİŞ.MÁ-MEŞ-ku-nu lu-şat-ba GİŞ.mar-kas-ši-na lip-ħu-ur ul-la-ši-na li-is-su-hu e-du-u dan-nu ina [tam]-⁽¹⁾tim¹ -bi-ši-na şam-ru a-gu-u e-li-ku-nu li-⁽¹⁾li¹-[a]...”.

⁸¹ RINAP II, “(abnu) GİŞ-ŞİR-GAL ib-bu (şadu) Am-mu-un şa-du-u pa-ni u...na-as-ku ši-mat şarrû-ti şa kima (abnu) uknu? (şadu) Ba-'il-şa-pu-na şadu-u rabu-u siparu iş[-bi-]...”.

yakın bir etkileşim sürecini deneyimlemeye başlamıştır. Ancak bu etkileşim İskender'in ölümünün ardından komutanlarınca kurulan krallıklarda daha yoğun hissedilmiş, özellikle kamusal alandaki Hellenleştirme çalışmaları ivme kazanmıştır. Mısır ve yakın coğrafyasındaki Hellenistik krallık Ptolemaios hanedanlığı tarafından idare edilirken, zamanla sınırları neredeyse Sardes'ten (Manisa) Hindistan'a kadar genişleyecek olan Seleukos İmparatorluğu Seleukos hanedanlığı tarafından yönetilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu, Suriye ve kuzeyindeki coğrafyada etkin olan Seleukos Nikator bu coğrafyaları MÖ 301 yılında Seleukos Krallığı'nı ve başkenti Seleukia Pieria'yı (Samandağ/Hatay) ilan ederek resmileştirmiştir. Kurucu kral I. Seleukos Nikator Seleukosların krali merkezlerini Baal Şapunu/Kılıç Dağ yanındaki sahil şeridinden biraz daha korunaklı, iç kısımdaki bir başka merkeze MÖ 300 yılında taşıyarak buranın adını babasına ithafen Antiokheia (Antakya/Hatay) olarak belirlemiş ve bu yeni başkentini Tanrı Zeus'a adanmıştır.

Baal Şapunu'dan Kasios/Cassius'a Kılıç Dağ'da Kutsal Devamlılık

Hellen kozmogonisinin temel kaynaklarından Hesiodos'un Theogonia'sı ile Hurri-Hitit gökyüzü krallığı mücadelesindeki tanrılar Kumarbi Miti çerçevesinde karşılaştırıldığında Anu=Uranos, Kumarbi=Kronos, Teşup=Zeus yakınlığı ve bu yakınlıkla oluşturulan eşitleme dikkat çekmektedir⁸². Zeus'un Hellen inanç sisteminde baş tanrılığa yolculuğu esnasında deniz canavarı Typhon/Orontes ile olan savaşı, yine Hatti-Hitit İlluyanka Miti kurgusuyla benzerlikler göstermiş, bu savaş Hellen inanç sistemine ait anlatıda Teşup ya da Kenanlı Fırtına Tanrı Baal'in yerine Zeus'un yüceltilmesi üzerine kurgulanmıştır⁸³. Bu şekillenişte önemli bir kutsal süreklilik Zeus'un baş tanrılık için verdiği mücadelenin, Zeus tarafından kutsanmış Kasios/Casius'ta gerçekleştiğine dair aktarım olmuştur⁸⁴. Bu aktarımdaki kutsal alan Kasios Dağı'nın, Hurri-Hitit kayıtlarından Ullikummi söylencesindeki Ha(-az)-zi/ Ha[-as]-si olarak geçen kutsal dağ adının Hellen yazımı olabileceği düşünülmüştür⁸⁵.

Hellenistik kültürün yoğun hissedildiği, Zeus'a adanmış olan Antiokheia merkezli Seleukos Krallığı dönemiyle birlikte Baal Şapunu olarak kayıtlarda yer alan Kılıç Dağ, Baal'in tanrısız kudretinin kültürel altyapısıyla birlikte Hellenli tanrı Zeus'ta bütünlendiği bir dönemi deneyimlemeye başlamıştır. Siyasi egemenliğin kültür üzerindeki hâkimiyetinin bir yansıması niteliğindeki işleyişte, idare altındaki yerleşim ve coğrafya adlarının egemen kültüre özgü bir biçimde değişimi bu dönemde yalnızca yer adlarıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda baskın kültüre göre yer adlarıyla ilgili efsanevi öyküler de değişime uğramıştır. Bu değişimin Kasios Dağı kullanımındaki yansıması Baal Şapân/b'l şpn olarak Ugarit kayıtlarında tanrı ibaresiyle belirtilen kültün Zeus Kasios'a ('Ζεὺς Κάσιος') dönüşümünde yaşanmıştır. Ancak bu dönüşüm belli bir sürece yayılmış ve Baal kültürünün etkileşim içerisinde olduğu Doğu Akdeniz kıyı uygarlıklarında aşamalı bir geçiş dönemi gözlenmiştir. Bunun en çarpıcı örnekleri Baal Şapunu kültürünün Hellenistik süreçte özellikle Ptolemaioslar tarafından yerel bağlamda sürdürüldüğüne dair kayıtlar olmuştur. Mısır kayıtlarının Hellence aktarımları ve İbrani kutsal kayıtlarındaki Βελεσεφωv/Βελεσεφωv "Baal Şapunu" ve Seleucobelus/Seleucos-Baal kullanımlarıyla Hellenistik Dönem'de inanca yönelik bir geçiş sürecinin takip edildiği anlaşılmıştır⁸⁶.

Zeus Kasios kültürünün yayılım alanı, Baal Şapunu kültürünün ulaştığı coğrafyayla Hellenistik Dö-

⁸² Goetze 1949, 178-183.

⁸³ Hes. *theog.* 820-880; Str. XVI 2-7; Mal. *chron.* VIII.10.

⁸⁴ Downey 1963, 30.

⁸⁵ Brown 1995, 100.

⁸⁶ Garstad 2011, 674; Verreth 2013, 122.

nem’de de benzerlik göstermiş, Zeus Kasios Dağı Seleukosların egemenlik sahası içerisinde Seleukia Pieria liman kenti yakınında yer alırken Herodotos’un aktarımına göre Ptolemaiosların Mısır’da Pelusium/Pelousion⁸⁷ adını verdikleri Nil Nehri yakınındaki bir liman kentinde Zeus Kasios kültü yapılandırılmıştır⁸⁸. Seleukos coğrafyasında Tanrı Zeus ve onun kült alanı öncelikle başkent belirlenme sürecine dair aktarımlarda yer almıştır. Hellen ve Latince kaynaklardaki aktarımlarda krallığın başkentinin Zeus tarafından gök gürültüsü ve yıldırımla işaret edildiğini ve kentin içine Zeus onuruna tapınak inşa edildiğinden söz edilmiştir⁸⁹. Seleukia Pieria’da Zeus’a adanmış bir tapınağın varlığı bu aktarımı desteklemiştir⁹⁰.

Strabon, Seleukia Pieria’nın hemen yanındaki Kasios Dağı’nı Seleukeia Pieria’nın güneyinde, Syria ve Kilikya eyaletlerini birbirinden ayıran yüce bir dağ olarak tanımlanmıştır⁹¹. Ayrıca “Orontes Nehri, Kasios Dağı’nın yamaçları boyunca akmaktadır...” ifadelerine ek olarak, Kasios Dağı’nın yüksekliği ve onun zirvesine ulaşılan yolun engebeli oluşu da antik kayıtlarda yer almıştır⁹².

Malalas’ın aktarımlarında Seleukeia Pieria’daki halkın Kasios Dağı’nda I. Seleukos Nikator’un atası kabul edilen Demeter’in oğlu Triptolemos için bayramlar düzenlediği ve kutsal dağın Zeus Kasios kültü çerçevesinde şenliklerin kutlanma alanı olarak kullanıldığını belirtmiştir⁹³. Malalas’ın aktarımlarına göre, Seleukosların egemenlik alanları içerisindeki Seleukia Pieria kentinin hemen güneyindeki Laodikeia (Lazkiye) kenti için stilize edilmiş bereket ve kentin koruyucu tanrıçası Tykhe’nin heykeli Kasios Dağı’nın zirvesindeki kutsal alanda konumlandırılmış, Kasios Dağı Seleukoslar dönemiyle birlikte Hellenistik diğer tanrı ve tanrıçaların da tapınım alanına dönüştürülmeye çalışılmıştır⁹⁴.

Seleukos Kralları’nın zaferle döndüklerinde ziyaret edip sunu da buldukları⁹⁵ Kasios Dağı’ndaki Zeus Kasios’un kült alanının varlığı arkeolojik veriyle de desteklenmiş⁹⁶ ve Kasios Dağı’nın kent sikkeleri üzerinde yıldırım demeti, Zeus tasviri ve Zeus Kasios monogramı (Fig. 3) ile temsiline Roma Dönemi’nde de devam edilmiştir.

Hellenic kayıtlarda kült merkezi olarak anılan Zeus Kasios, Traianus’un kazandığı zaferin ardından Kasios Dağı’nda Zeus Kasios’a kurbanlar adadığı ve savaşta kazanmış olduğu gümüş kapları ve altınla kaplanmış büyük bir boğa boynuzunu tanrıya ithaf etmiş olduğu bilgisıyla kaydedilmiştir⁹⁷.

Fig. 3 Seleukia Pieria’den Ulaşılan Traianus (Trajan) Dönemi (98-117) Sikkesi, Ön Yüzde Traianus, Arka Yüzde Kutsal Zeus Kasios Dağı Tasviri (Butcher 2004, 52)

⁸⁷ Bonner 1946, 51-59; Brown 1995, 104.

⁸⁸ Pelousion’daki Zeus Kasios kültürünün daha erken bir dönemde başladığı ileri sürülmüştür (Diez de Oliveira 2013, 227).

⁸⁹ Mal. *chron.* VIII. 198-201.

⁹⁰ Şahin 2001,71; Wright 2018, 91 vd.

⁹¹ Str. XVI. 2. 8.

⁹² Plin. *nat.* V. 79- 80.

⁹³ Str. XIV. 2. 5; Mal. *chron.* VIII. 203.

⁹⁴ Laodikeia Tykhe’si ile ilgili aktarım ve detaylar için bk. Mal. *chron.* VIII. 153; Aliquot 2015, 158 vd.

⁹⁵ Str. XVI. 2.5.

⁹⁶ Şahin 2001,71; Wright 2018, 91 vd.

⁹⁷ Anth. *Graec.* 6. 332; Downey 1963, 97.

Sonuç

Hurri inanç sisteminin etkin olduğu Hititlerde gerek siyasi gerek liturjik kayıtlarda Nammi ile birlikte Dağ Tanrı olarak geçen *Hazzi* Dağı, yine Hurrili krallık Mukiş/Alalah kayıtlarında *Hazi* olarak yazılarak, günümüz Kılıç Dağ'a konumlandırılmasında birincil kaynakları oluşturmuştur. Hazi Dağı ile ilgili ilk veriler, Anadolu'nun MÖ II. binyılını aydınlatan Kültepe Tabletleri özelinde incelendiğinde dağlık bir alana işaret eden ifadeler ve bu dağdan ya da dağlık bölgeden elde edilen bakır madeni vurgusu dikkat çekmiştir. Hazi Dağı bulunduğu konum gereği MÖ XIV. yüzyıl ve sonrasındaki süreçte Kenan inanç sistemiyle yoğun bir etkileşim içerisine girmiş, Ugarit kayıtlarında dağ *b'l špn* "Ba'al Şapân" olarak anılmıştır. Kenanlı bu kullanım Erken Demir Çağı sonlarına tarihlenen Yeni Asurca belgelerde dağın Baal Şapunu olarak kaydedilmeye başlanmasında öncü olmuştur. Yeni Asurca kayıtlarda Baal Şapunu Dağı'nda bakır madeniyle karşılaştığı ifadesinin yer alması Kültepe Tabletleri'ndeki kayıtları desteklemiştir. Hazi/Hazzi ya da Baal Şapunu Dağı'nın kutsallaşması Hurri ve Kenan inanç geleneklerinin bir yansıması olarak Fırtına Tanrı kültü ile özdeşleştirilmiştir. Hurri-Hititli Fırtına Tanrı Teşup'un kutsal dağı Hazi/Hazzi kullanımı, dağın güneyinden Kenanlı bir adlandırma ile "Kuzeyin Efendisi Baal Şapunu" olarak anılmış, Fırtına Tanrı'nın doğduğu, baş tanrılık için savaştığı ve tahtı olarak belirlenen dağ mitlerle yüceltilmiştir. Geç Bronz Çağ ve Erken Demir Çağ'da ticaret ve göçün kültürler arasındaki etkileşimde en güçlü araçlar olduğu gerçeği, Baal Şapunu kültüyle Mısır coğrafyasında da karşılaşılmamasının ve hatta aynı kültün Hellenistik Dönem'de Zeus Kasios adıyla hem Nil Nehri yakınındaki Pelousion'da hem de Orontes/Asi Nehri yakınındaki Kılıç Dağ'daki kutsal devamlılığın ana etmeni olmuştur. Siyasi erkin kültürel hegemonya rüzgârıyla yeniden şekillendirdiği coğrafyalardaki kutsal alanların yapılandırılmasında Hellenistik Dönem oldukça başarılı bir politik izlem yürütmüş, yerel kutsal devamlılık ortadan kaldırılmamış, dönüştürülmüştür. Zeus Kasios kültü Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde de işlevsel bir kült alanı olarak değerlendirilmiştir. Zeus'un kutsal dağı Kasios'un, Hitit kayıtlarındaki Hazzi ya da Ugarit kayıtlarındaki Baal Şapunu'un aksine, tanrısal ya da antropomorfik herhangi bir temsiline rastlanmamış, sikkelerde de yalnızca kutsal dağ olarak tasvirine yer verilmiştir.

Kılıç Dağ, Tanrı Teşup'un kutsal Hazi Dağı, Tanrı Baal'in kutsal Baal Şapunu Dağı ve Tanrı Zeus'un kutsal Zeus Kasios Dağı olarak hem siyasi hem de kültürel açıdan tarihe tanıklık etmiş, tanrısal bir dağ olarak değerlendirilmiştir. Baş tanrılarının evi/tahtı olarak kabul edilen bu dağ için B. Landsberger'in 1942 yılındaki yayınında kısaca değindiği kısmi bellek tazeleme ve biraz da katkı sağlayarak güncelleme amacıyla Kılıç Dağ'ın "*Eski Doğu Akdeniz'in Olympos'u*" ve belki de "*İlk Olympos*" olarak haklı bir tanımlaması burada paylaşılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akar M. 2018, "Arkeolojik ve Tarihsel Bağlamı İçerisinde Mitanni İmparatorluğu'nun Batı Sınırı: Alalah Aç-çana Höyük Geç Tunç Çağı Tabakalarına Ait Bir Değerlendirme". *Colloquium Anatolicum* 17, 21-32.
- Akurgal E. 2002, *Anadolu Kültür Tarihi*. İstanbul.
- Albright W. F. 1948, "Exploring in Sinai with the University of California African Expedition." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 109, 5-20.
- Albright W. F. 1968, *Yahweh and the Gods of Canaan: An Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*. New York.
- Aliquot J. 2015, "A Laodicean on Mount Casius". Eds. Michael Blömer, Achim Lichtenberger & R. Raja, *Religious identities in the Levant from Alexander to Muhammed: Continuity and change*, 4. Belgium, 157-167.
- Alkim B.U. 1974, *Yesemek Taşocağı ve Heykel Atölyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*. Ankara.
- Allen S. L. 2015, *The Splintered Divine: A Study of Istar, Baal, and Yahweh Divine Names and Divine Multiplicity in the Ancient Near East*. (Studies in Ancient Near Eastern Records 5). Berlin.
- Archi A. 1990, "The Names of the Primeval Gods!". *Orientalia* 59, 114-129.
- Aro J. 1956, "Remark on the Language of The Alalakh Texts". *AfO* VII, 361-379.
- Astour M. 1963, "Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical Topography". *Journal of Near Eastern Studies* 22/4, 220-224.
- Astour M. 1975, "Place Names". Ed. L. R. Fisher, *Ras Shamra Parallels 3, The Texts from Ugarit and the Hebrew Bible II*. 319-323.
- Ayali-Darshan N. 2015, "The Other Version of the Story of the Storm-god's Combat with the Sea in the Light of Egyptian, Ugaritic, and Hurro-Hittite Texts". *JANER* 15, 20-51.
- Ayali-Darshan N. 2020, *The Storm-God and the Sea The Origin, Versions, and Diffusion of a Myth throughout the Ancient Near East*. Tübingen.
- Bahar H. Turgut M. & Küçük B. 2018, "Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi". *SEFAD* 39, 403-424.
- BIN Stephens F. J. 1944. *Old Assyrian Letters and Business Documents, Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies VI*. New Haven.
- Beckman G. 1982, "The Anatolian Myth of Illuyanka". *JANES* 14, 11-25.
- Beckman G. 2002, "The Pantheon of Emar". Ed. P. Taracha, *Silva Anotolica. Anatolian Studies Presented to Maci Popko on the Occasion of his 65th Birthday*, Warsaw, 39-54.
- Beckman G. 2005, "Hittite and Hurrian Epic". Ed. J. M. Foley, *A Companion to Ancient Epic*. Oxford, 255-263.
- Bonner C. 1946, "Harpocrates Zeus Kasios of Pelusium". *Hesperia* 15, 51-59.
- Brown J. P. 1995. *Israel and Hellas*, Berlin.
- Butcher K. 2004, *Coinage in Roman Syria. Northern Syria, 64 BC-AD 253*. London.
- CAD M. T. Roth (Ed.) 1956-2010, *The Assyrian Dictionary of the University of Chicago*. Chicago.
- CDA J. Black, A. George & N. Postgate (Eds.) 2000, *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden.
- CAT M. Dietrich, O. Loretz & J. Sanmartín (Eds.) 1995, *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and Other Places*. KTU. 2nd and enl. Eds. *Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas und Mesopotamiens* 8. Berlin.
- CCT *Cuneiform Texts From Cappadocian Tablets in the British Museum*. London.
- Corti C. 2017, "The North: Hanhana, Hattena, İstahara, Hakpiş, Nerik, Zalpuwa, Tummana, Pala and the Hulana River Land". *Handbuch der Orientalistik* 121, 219-238.
- CTD 1989, *Cambridge Theological Dictionary of the Old Testament*. London.
- Çeçen S. 1990, "Koloni Devri Anadolu'sunda Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı". *AÜDTCFD* XXXV/1, 45-59.
- Çevik N. 2007, "Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar". Eds. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan & Hasan

- Peker, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*. İstanbul, 175-194.
- Darga M. 1992, *Hitit Sanatı*. İstanbul.
- Del Monte F. G. 1992, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2*. Wiesbaden.
- Dinçol B., A. Dinçol, H. Peker & A. Öztan 2015, "Two new inscribed Storm-god stelae from Arsuz (İskenderun): ARSUZ 1 and 2". *Anatolian Studies*, 59-77.
- Diez de Oliveira A. 2013, "Zeus Kasios or the Interpretatio Graeca of Baal Saphon in Ptolemaic Egypt". Ed. R. Sousa, *Alexandria ad Aegyptum: Legacy of Multiculturalism in Antiquity*. Porto, 222-229.
- Downey G. 1963, *Ancient Antioch*. Princeton.
- Eakin Jr. F. E. 1967, "The Reed Sea and Baalism". *Journal of Biblical Literature* 86/4, 378-384.
- Eissfeldt O. 1932, *Baal Zaphon, Zeus Kasios und der Durchzug der Israeliten durchs Meer*. Niemeyer.
- Elayi J. 2017, *Sargon II, King of Assyria*. Atlanta.
- Fisher L. R. 1965, "Creation at Ugarit and in the Old Testament". *VT* 15, 313-324.
- Garstad B. 2011, "Pausanias of Antioch: Introduction, Translation and Commentary". *Aram* 23, 669-691.
- Gibson J. C. 2004. *Canaanite Myths and Legends*. London.
- Gilan A. 2018. "In Search of A Distant Past: Forms Of Historical consciousness in Hittite Anatolia". *Anatolia* 44, 13-22.
- Goetze A. 1949, "Kumarbi, Mythen vom churritischen Kronos aus den hethitischen Fragmenten zusammengestellt, übersetzt und erklärt by Hans Gustav Güterbock". *Journal of the American Oriental Society* 69/3, 178-183.
- Gray J. 1953, "Canaanite Mythology and Hebrew Tradition". *Glasgow University Oriental Society Transactions* 14, 47-57.
- Green A. R.W. 2003, *The Storm-god in the Ancient Near East*. Indiana.
- Greenstein E. L. & Marcus D. 1976, "The Akkadian Inscription of İdrimi". *Janes* 8, 64-81.
- Günbattı C. 2016, *Kültepe Tabletleri X: Anadolulu Tüccarlar Şarabunuwa ve Peruwa'nın Arşivleri*. Ankara.
- Güterbock H. G. 1952, "The Song of Ullikummi Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth". *Journal of Cuneiform Studies* 5/4, 135-161.
- Güterbock H. G. 1953, "Yazılıkaya". *MDOG* 86, 65-76.
- Haas V. 1994, *Geschichte der Hethitischen Religion*. (Brill HdO Series I/15). Leiden.
- Habel N. C. 1964, *Yahweh Versus Baal: A Conflict of Religious Cultures*. New York.
- Hawkins D. J. 2000, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. (vol. 1). Berlin.
- Karauğuz G. 2015, *Hitit Mitolojisi*. Konya.
- KBo Güterbock H. G. & Otten H. 1916 vd., *Keilschrifttexte aus Boghazköi*. Berlin.
- Khurt A. 2012, *Eski Çağ'da Yakındoğu Cilt II: (M.Ö. 3000-300)*. İstanbul.
- KTHahn Lewy J. 1930, *Die Kültepe Texte aus der Sammlung Frida Hahnn*. Berlin.
- KTU M. Dietrich (Ed.) 1976, *Die keilalphabetischen Texte aus Ugarit; Einschliesslich der keilalphabetischen Text ausserhalb Ugarits*. Münster.
- KUB 1921 vd., *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*. Berlin.
- Kuzuoğlu R. 2007, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Landsberger B. 1942, "Ras Şamrada Bulunan Çivi Yazısı Vesikalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi". *AÜDTCFD*. 1/1, 85-90.
- Laroche E. 1965, "Textes Mytologiques Hittites en Transcription. I partie: Mytologie Anatolienne". *RHA* 23/77, 61-178.
- Levy E. 2014, "A Fresh Look at The Baal-Zaphon Stele". *JEA* 100, 293-309.
- Lipiński E. 1988, "The Socio-Economic Condition of the Clergy on the Kingdom of Ugarit". Eds. M. Heltzer & E. Lipiński, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean, C. 1500-1000 B.C*. Leuven, 125-150.
- Lipiński E. 2000, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Peeters.

- Na'aman N. 2004, "Ra'shu, Re'si-şuri, and the Ancient Names of Ras Ibn Hani". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 334, 33-39.
- Na'aman N. 2005, *Canaan in the Second Millennium B.C.E.* Eisenbrauns.
- Nashef K. 1991, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*. IV-Wiesbaden.
- Niehr H. 1999, "Zaphon". Eds. K. van der Toorn, B. Becking & P. W. van der Horst, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Leiden, 927-929.
- Ökse T. 2006, "Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri". *Bilig* 36, 47-68.
- Pardee D. 1990, "Ugaritic Proper Nouns". *Archiv für Orientforschung* 36/37, 390-513.
- Pardee D. 2003, "The Ba'lu Myth (1.86)". Ed. W. Hallo, *The Context of Scripture Online*. Leiden, 241-274.
- Pope M. H. & Tigay J. H. 1971, "A Description of Baal". *Ugarit Forschungen* 3, 117-130.
- Popko M. 1995, *Religions of Asia Minor*. Academic Publications Dialog-Warsaw.
- Reyhan E. 2008, "Ortaköy/Şapinuwa Arşivinde Geçen Yeni Kurban Terimleri Hakkında". Eds. A. Archi & R. Francia, SMEA L, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, 5-9/2005, Roma, 624-636.
- Reyhan E. 2016, "Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri". *Turkish Studies* 11/16, 89-114.
- Roberts J. J. M. 1975, "ŞĀPŌN in Job 26,7". *Biblica* 56/4, 554-557.
- RS Tontafelsignatur der Ausgrabungen in Ras Shamra.*
- Savaş Ö. S. 2002, "Hititler'de 'Fırtına Tanrısı' ile 'Boğa Kültü' Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar". *ArAn* 5, 97-170.
- Sayce A. H. 1933, "The Astarte Papyrus and the Legend of the Sea". *The Journal of Egyptian Archaeology* 19 1/2, 56-59.
- Seeher J. 2011. "Hititlerin Başkenti Hattuşa". *Arkeoatlas* I, 302-310.
- Smith M. 1989, "God and Zion: Form and Meaning in Psalm 48". *Sel* VI, 67-77.
- Smith M. 1994, *The Ugaritic Baal Cycle. Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.1-1.2*. Supplements to Vetus Testamentum, Vol. 55/I. Leiden.
- Smit, M. & Pitard W. 2009, *The Ugaritic Baal Cycle: Volume II. Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.3-1.4*. Leiden.
- Smith S. 1949, *The Statue of İdrimi*. London.
- Starr O. M. 1973, "A Search for the Identity of Yamm 'Prince Sea,' of the Canaanite Baal and Anath Cycle". *Folklore* 48, 224-237.
- Süel A. 1995, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı". *Belleten* LIX, 271-284.
- Süel A. 2014, "Ortaköy-Şapinuva Tabletleri Işığında Anadolu Suriye İlişkileri Üzerine". 4. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum, 71-75.
- Şahin N. 2001, *Zeus'un Anadolu Kültürleri*. İstanbul.
- Taracha P. 2009, *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden.
- Tugendhaft A. 2012, "Unsettling Sovereignty: Politics and Poetics in the Baal Cycle". *Journal of the American Oriental Society* 132/3, 367-384.
- Ünal A. 2007, *Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen. A Concise Multilingual Hittite Dictionary. Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*. Hamburg.
- Van der Toorn K., Becking B. & Van der Horst P. W. 1999, *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Boston.
- Van Soldt W. H. 2016, "The Orontes Valley in Texts from Alalakh and Ugarit During the Late Bronze Age, 1500-1200 BC". *Syria* IV, 137-144.
- Verreth H. 2013, A survey of toponyms in Egypt in the Graeco-Roman period. *Trismegistos*.
- Wiseman D. J. 1953, *The Alalakh Tablets*. London.
- Woolley L. 1955, *Alalakh an Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay 1937-1939*. Oxford.
- Wright H.L. 2018, "Seleukos, Zeus and the dynastic cult at Seleukeia in Pieria". Ed. K. Erickson, *The Seleu-*

- kid Empire 281-222 BC: War Within the Family*. United Kingdom, 83-98.
- Wyatt N. 1997, "Ilimilku's Ideological Programme: Ugaritic Royal Propaganda, and a Biblical Postscript". *UF* 29, 775-796.
- Wyatt N. 1998, *Religious Texts from Ugarit*. London.
- Wyatt N. 2002, *Religious Texts from Ugarit*. 2nd ed. Sheffield Academic-London.
- Wyatt N. & Watson G. 2007, *Handbook of Ugaritic Studies*. Brill-Leiden.
- Wyatt N. 2014, *The Mythic Mind: Essays on Cosmology and Religion in Ugaritic and Old Testament Literature*. New York.
- Yıldırım N. 2016, "Çiviyazılı Kaynaklara Göre Patina Krallığı'ndan Unqi Krallığı'na Antakya ve Amik Ovası'nın Tarihsel Süreci". *Belleten* LXXX, 701-718.
- Yıldırım N. 2019a, "Kölelikten Efendiliğe Sürgünden Krallığa Doğu Akdenizli Bir Kralın Otobiyografisi "Alalah Kralı İdrimi". Eds. A. Gündüz, H. Çoruh & S. Hatipoğlu, *Hatay'ın Anavatana Katılışının 80. Yıl Armağanı*. İstanbul, 375-392.
- Yıldırım N. 2019b, "Eski Doğu Akdeniz'de Bir Krali Liman "Al mina". *ArAn* 13/2, 185-201.
- Yıldırım N. 2019c, "Bağlılık Emri/Yemini Metinlerine Yeni Asur Kralı Asarhaddon Döneminden Örnekler". *TAD* 38/66, 67-86.
- Yıldırım N. 2021, "Bin Öykü Bir Nehir: Asi". Ed. O. Dumankaya, *Çağlar Boyunca Nehirler, Göller ve Denizler*. İstanbul, 563-584.
- Yiğit T. 2005, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *TAD* 24/38, 55-69.

Akçadağ (Malatya) Demir Çağı Araştırmaları: Geç Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Kültürel Devamlılık ve Değişim

Akçadağ (Malatya) Iron Age Researches: Cultural Continuity and Changing from the Late Bronze Age to Iron Age

Sevgi DÖNMEZ*

Öz: Akçadağ ilçesi, Malatya Ovası'nın batı ve güneybatısında, yüksekliği 2500 m'yi geçen Nurhak Dağları'nın kuzeydoğu uzantıları ile kuzeyinde Tohma Havzası ve doğusunda Sultansuyu Havzası'nı kapsayan bir saha içerisinde yer almaktadır. Akçadağ, bulunduğu konum itibarıyla, Tohma Havzası aracılığıyla Orta Anadolu'ya, Malatya Ovası ve Yazıhan Ovası aracılığıyla Kuzeydoğu Anadolu'ya, Sultansuyu Havzası aracılığıyla Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'ne açılmaktadır. 2020-2021 yıllarında, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Akçadağ ilçesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, Demir Çağı'na tarihlendirdiğimiz onlarca yerleşim yeri ve bunun yanı sıra Kuzeydoğu Anadolu'da karşımıza çıkan kurganlar ile benzer özellik taşıyan birçok kurgan tespit edilmiştir. Havzalarda ve ovalık alanda höyük yerleşimleri ve sırt yerleşimleri dikkat çekerken özellikle Akçadağ'ın merkezi kısmını oluşturan platolar sahasında ve Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde Demir Çağı'na tarihlendirilebilecek çok sayıda kale yerleşimleri ve kurganlar saptanmıştır. Bu çalışmada, Demir Çağı'nda yüksek yayla kültürleri ve yerleşik tarım kültürleri açısından Akçadağ bölgesinin önemi, yerleşimlerin özellikleri, arazi kullanım biçimleri ve seramik buluntular tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Akçadağ • Nurhak Dağları • Geç Bronz Çağı II • Demir Çağı • Yerleşim Modelleri • Kurganlar

Abstract: The District of Akçadağ is located to the west and southwest of Malatya Plain, within an area covering the northeast extension of the Nurhak Mountains with an elevation above 2,500 meters and the Tohma Basin to the north and Sultansuyu Basin to the east. Akçadağ, in respect to its location, extends towards Central Anatolia through the Tohma Basin, to Northeastern Anatolia through Malatya Plain and Yazıhan Plain, to Southeastern Anatolia and Mediterranean Region through Sultansuyu Basin. In the surface survey conducted in the District of Akçadağ in 2020-2021 with the authorization of the Ministry of Culture and Tourism, Directorate General of Cultural Heritage and Museums, tens of settlement areas datable to Iron Age and, numerous kurgans with similar properties to the kurgans of Northeastern Anatolia were found. While mound settlements and ridge settlements in the basins and plains compel attention, numerous stronghold settlements and kurgans have been identified at the sites on the plateaus forming the central part of Akçadağ and on the Akçadağ-Nurhak Mountains that can be dated to Iron Age. In this study, the importance of Akçadağ Region, the characteristics of settlements, the patterns of land use and ceramic finds are discussed in terms of highland cultures and settled agrarian cultures in the Iron Age.

Keywords: Akçadağ • Nurhak Mountains • Late Bronze Age II • Iron Age • Settlement Patterns • Kurgans

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Malatya. 0000-0002-0597-6585
sevgi.donmez@inonu.edu.tr

Bu makale, Türkiye Arkeoloji Webinarı 4'te online olarak sunulmuş "Akçadağ (Malatya) Demir Çağı Yerleşim Modelleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 05/04/2022 | Kabul Tarihi: 12/05/2022 ; Dönmez S. 2022, "Akçadağ (Malatya) Demir Çağı Araştırmaları: Geç Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na Kültürel Devamlılık ve Değişim". *Cedrus X*, 23-46.

Giriş

Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Akçadağ ilçesi, yüksekliği 800 m ile 2600 m'yi geçen, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir saha içerisinde, güneyde Nurhak Dağları'nın kuzeydoğu yükseltileriyle sınırlanmış olup ilçenin merkezi kısmı platolar sahasından oluşmaktadır¹. Akçadağ ilçesi, güneye ve doğuda Malatya Havzası'na uzanan iki önemli geçiş güzergâhı üzerinde yer almaktadır. Tohma Vadisi ve Sultansuyu Vadisi, Fırat Irmağı'na ulaşmadan, Yazıhan-Kömüşhan ve Yeşilyurt-Duranlar köylerinin bulunduğu sahada birleşir. Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası'nın birleştiği alanlar alüvyal düzlüklerden ve seki sistemlerinden oluşmaktadır. Akçadağ ilçesi sınırları içerisinde, yükseklik arttıkça arazide kireçli görünüm yoğunlaşmaktadır. Yazıhan-Akçadağ sınırı boyunca büyük oranda Tohma Vadisi yaygın kireç taşı kayalık alanları ile sert bir topografya sunar². Akçadağ ilçesi, jeomorfolojik anlamda, birikinti yelpazeleri, fay basamakları, vadiler, kanyon vadiler, yarma vadiler, kerkent vadiler ve tabanlı vadilerin yer aldığı bir sahayı kapsamaktadır³. Nurhak Dağları, kuzeyde Tohma Havzası'na doğru, kireç taşı kayalardan meydana gelen derin vadilerle yarılmışken güneye doğru tortul kayaların üzerinde volkanik kayaların yer aldığı bir ardalanma sunar. Sultansuyu'nun batısında ve Elbistan topraklarında yer alan Nurhak Dağları, Sultansuyu Vadisi'ne paralel olarak kuzeydoğu yönünde uzanmakta ve Tohma Vadisi ile bölünmektedir. Akçadağ-Yazıhan sınırı boyunca batıya devam eden vadi, Darende-Gürün ve Pınarbaşı güzergâhı üzerinden Kayseri'ye uzanır. Darende üzerinden vadinin bir kolu kuzeye doğru uzanarak Kuluncak-Kangal hattı boyunca devam edip Sivas'a ulaşmaktadır. Tohma Vadisi, Darende üzerinden, Yukarı Fırat Havzası'nı hem Orta Anadolu'ya hem de Kuzey-Orta Anadolu'ya bağlayan önemli bir geçiş güzergâhı özelliğine sahiptir. Sultansuyu Vadisi ise Yeşilyurt-Akçadağ arasında güneye doğru devam edip Doğanşehir üzerinden batıda Nurhak'a, doğuda ise Çelikhan'a uzanan vadi ile birleşir. Sultansuyu Vadisi, güneyde Islahiye, güneydoğuda Şanlıurfa'ya ulaşan geçitlerin kuzeyde birleşme noktasını oluşturmaktadır.

Maden kaynakları açısından oldukça zengin bir coğrafya üzerinde yer alan Akçadağ ilçesi üzerinde ve güneyde Elbistan ile Doğanşehir (Malatya) ilçelerinde, tortul kayaç ve volkanik kayaç ardalanması sunan Nurhak Dağlarında, zengin demir, bakır, kurşun ve çinko yataklarının varlığı bilinmektedir. Akçadağ ile sınır oluşturan Dedeyazı köyü (Doğanşehir) demir madeni yatakları günümüzde aktif olarak işletilmektedir. Sultansuyu Havzası'nın yaklaşık 5 km doğusunda, Eski Görgü Köyü (Cafana) sınırları içerisinde kurşun yatakları yer almaktadır⁴.

2020-2021 yılları "Malatya İli Bronz Çağı ve Demir Çağı" konulu yüzey araştırması projesi kapsamında, Akçadağ ilçesinde, gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde, onlarca yerleşim yeri tespit edilmiştir⁵. Akçadağ-Nurhak Dağları, Akçadağ Ovası, Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası'nı kapsayan araştırmalarda, Demir Çağı'na tarihlendirdiğimiz çok sayıda höyük, sırt ve kale yerleşimleri yanında kromlek (cromlech) adı verilen ve dikili taşlarla örülen mezar odasının etrafının taş ve toprak yığınıyla kapatılması sonucu oluşturulan kurganlar saptanmıştır (Fig. 1).

¹ Arslan 2002, 19.

² Solak & Ünlügenç 2012, 126-127.

³ Arslan 2002, 26-32.

⁴ Di Nocera 2008, 636.

⁵ 2020-2021 yılları, "Malatya İli Bronz Çağı ve Demir Çağı" yüzey araştırmaları [Proje Numarası-YA014401 (2020); YA014401 (2021)], Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Kazılar Dairesi Başkanlığı'nın izni ve Akçadağ Belediyesi'nin katkıları ile gerçekleştirilmiştir.

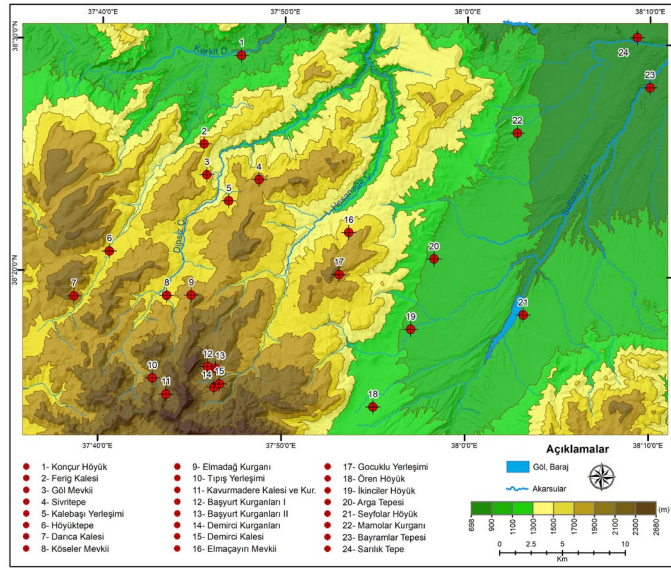

Fig. 1. Akçadağ Demir Çağı Araştırmaları

Bu çalışmanın amacı, havzalar ve dağlık alanlardan oluşan ve iki farklı jeomorfolojik özellik sunan Akçadağ bölgesinde Demir Çağı yerleşim modelleri ve çevre kültür bölgeleri ile ilişkilerini tartışmaktır. Bu kapsamda, yerleşimler, yükselti durumu ve araziyi kullanım biçimlerine göre sınıflandırılmıştır.

Akçadağ Ovası, Sultansuyu Havzası ve Tohma Havzası Demir Çağı Araştırmaları

Sultansuyu Havzası, kuzeyde Tohma Havzası ile birleşerek Fırat'a ulaşmaktadır. İki havzanın birleştiği bölge, genelde geniş alüvyal karakterde düzlüklerden oluşmaktayken Tohma ve Sultansuyu vadilerinin güney ve doğu bankları boyunca dalgalı morfolojiye sahip tepelikler uzanmaktadır. Bu tepelik alanlar, özellikle havzanın peyzajına hâkim bir konumda yer almaktadır.

Deniz seviyesinden 765 m yükseklikte, Tohma Havzası'nın Fırat'a uzanan güney bankında, havzaya hâkim bir konumda, dalgalı morfolojiye sahip tepeliklerden birinin üzerinde yer alan Sarılık Tepe yerleşiminde saptanan seramikler (Fig. 2/1-2), özellikle Kuzeydoğu Anadolu'da, Büyükardıç'ta, Eruzum-Kars, Ağrı-Iğdır bölgelerinde ve Pasinler Ovası yerleşimlerinde, Güneydoğu Anadolu'da Lidar Höyük'te EDC'ye, Malatya-Pirot Höyük'te ODC'ye tarihlendirilen yivli ve boyunlu çömleklerle benzer özellikler gösterir⁶. Sarılık Tepe'nin güney yama-

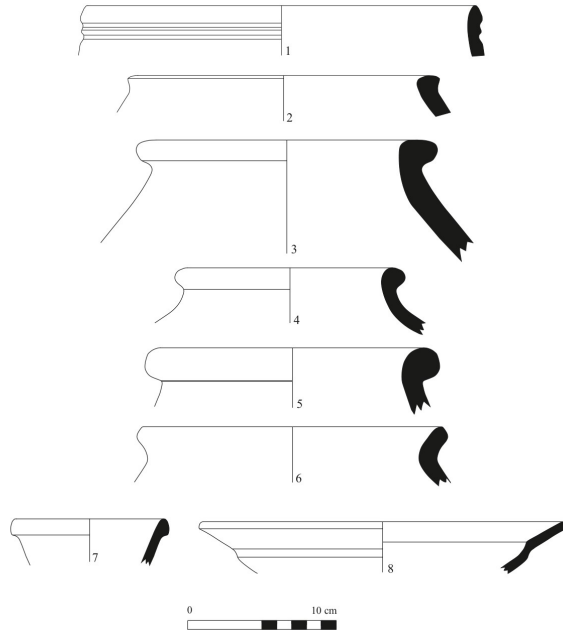

Fig. 2. Sarılık Tepe (1-2) ve Bayramlar Tepesi (3-8) Seramikleri

⁶ Ökse 1988, Abb. 1043; Müller 1999, Abb. 8/AE1; Şenyurt 2005, Fig. 66/4; Işıklı & Erdem 2009, Fig. 9/907; Erdem

çında iki noktadaki kaçak kazı çukurlarından taş duvar kalıntıları göze çarpmaktadır. 2 m'yi geçen taş duvarların varlığı ve yerleşimin geçiş güzergâhlarına hâkimiyeti, bu yerleşimin önemli bir savunma merkezi olabileceğine işaret etmektedir.

Şeyhler Köyü'nün 1,8 km kuzeydoğusunda, deniz seviyesinden 756 m yükseklikte, Sultansuyu Havzası'nın doğu bankında, kuzey ve batı yamaçları Sultansuyu Havzası'na uzanan doğal bir tepe üzerine kurulmuş Bayramlar Tepesi bir sırt yerleşimi özelliğindedir. Yerleşimin özellikle doğu, güneydoğu ve tepe noktalarındaki kaçak kazı çukurlarından taş duvar kalıntıları ve kültür dolgusunun kalınlığı dikkat çekmektedir. Yerleşimin batı ve kuzey yamaçları sarp kayalık alandan oluşmakta ve kuzey yamacı bir büt görünümü sunmaktadır. Yerleşim, bulunduğu konum itibarıyla geçiş güzergâhını kontrol edebilecek bir noktada yer almaktadır. Önemli bir savunma merkezi işlevine sahip olabileceğini düşündüğümüz Bayramlar Tepesi'nde DC'ye tarihlendirdiğimiz, ağız kenarı kalınlaştırılmış kısa boyunlu, çark yapımı çömlekler (Fig. 2/3-5), Arslantepe'de Geç Bronz Çağı II'ye⁷, Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükdıç yerleşiminde⁸ ve Adıyaman yüzey araştırması sonuçlarına göre EDC'ye⁹, Değirmentepe'de¹⁰ ODC'ye tarihlendirilmiştir. Ağız kenarı dışa çekik, kısa boyunlu çark yapımı çömlek (Fig. 2/6), GBC'den itibaren Arslantepe'de¹¹ bilinen bir form olup bu form, Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükdıç'ta EDC'ye tarihlendirilmiştir¹². Yine bu form, ODC'nin sonlarına kadar Yukarı Fırat Havzası'nda, Değirmentepe, Köşkerbaba, Kaleköy gibi yerleşimlerde yaygın bir çömlek formunu oluşturmaktadır¹³. Ağız kenarı kalınlaştırılmış, gövdesi dibe doğru daralan çark yapımı çanak formu (Fig. 2/7), ODC'de Malatya Ovası yerleşimlerinden Arslantepe ve Değirmentepe'de bilinen bir formdur¹⁴. *Carinated Bowl* (omurgalı çanak) olarak bilinen, çarkta yapılmış, çok iyi pişirilmiş, Assur mal grubuna giren çanak (Fig. 2/8), Arslantepe'nin III ve II. tabakalarında¹⁵ ve Lidar Höyük'te,¹⁶ Yukarı Mezopotamya'da Kar-Tukulti Ninurta'da¹⁷, Yukarı Dicle Havzası yerleşimlerinde¹⁸ ve Kuzey Suriye'de¹⁹ EDC ve ODC'de yaygın bir çanak formunu oluşturmaktadır.

Sultansuyu Havzası ve Akçadağ Ovası içerisinde, DC'de yerleşim görmüş dört höyük yerleşimi saptanmıştır.

İkinciler Köyü sınırları içerisinde, Sultansuyu Havzası'nda, Nurhak Dağları'nın doğusunda yer alan, 80 x 100 m ebatlarında, deniz seviyesinden 1072 m yükseklikte yer alan İkinciler Höyük, bahçe ve tarla tarımı yapılan bir arazi üzerine yer alır. Yerleşimin yüzeyinde ele geçen taşçıklı ve saman kat-

2012, 115, Fig. 3a.

⁷ Manuelli 2013a, Fig. III.49/6.

⁸ Şenyurt 2005, Fig. 61/6.

⁹ Blaylock *et al.* 1990, Fig. 23/14.

¹⁰ Ökse 1988, Abb 328, 330, 331.

¹¹ Manuelli 2013a, Fig. III.49/9.

¹² Şenyurt 2005, Fig. 70/5.

¹³ Ökse 1988, Abb. 354-363.

¹⁴ Ökse 1988, Abb. 132-134; Manuelli 2013b, Fig. 6/3.

¹⁵ Manuelli 2013b, Fig. 5/5, 6/5.

¹⁶ Müller 1999, Abb. 17/AA06.

¹⁷ Schmidt 1999, Abb. 5a/12.

¹⁸ Köroğlu 2002, Res. 4; Schachner 2003, Fig. 3.

¹⁹ D'Agostino 2009, Fig. 8/Type 214.

kılı, çarkta yapılmış, ağız kenarı kalınlaştırılmış derin çanak formu (Fig. 3/1), EDC'de Arslantepe III'de²⁰ ve Lidar Höyük'te,²¹ ODC'de Değirmentepe²² ve Arslantepe'de²³ bilinen bir formdur. Paralel oluk bezemeli, ince kum, şamot ve çok az mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı bir kulp parçası (Fig. 3/2), EDC'de Korucutepe'den bilinmektedir²⁴.

Deniz seviyesinden 1056 m yükseklikte, Akçadağ ilçe merkezinde yer alan Arga Tepesi, modern yerleşim nedeniyle tamamen tahrip olmuş bir höyük yerleşimidir. Yerleşimin çok az korunan kısımlarında toplanan birkaç parça seramik materyalden, mat portakal renginde, taşçıklı, saman ve şamot katkılı, kötü pişirilmiş, kabartma bant bezeme üzerine dalgalı ve paralel yiv bezemeli, el yapımı amorf gövde parçası üzerindeki yiv bezeme (Fig. 3/3), EDC'den ODC'ye kadar Yukarı Fırat Havzası'nda yaygın bir bezeme geleneğini oluşturmakta ve bu gelenek Kuzeydoğu Anadolu'dan da bilinmektedir²⁵.

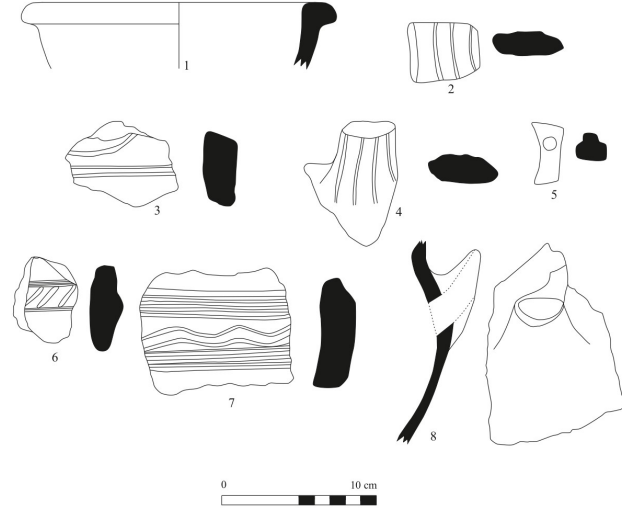

Fig. 3. İkinciler Höyük (1-2), Arga Tepesi (3), Seyfolar Höyük (4-5) ve Ören Höyük (6-8) Seramikleri

Seyfolar Höyük, Sultansuyu Barajı'nın doğu bankında, deniz seviyesinden 924 m yükseklikte, Karapınar Köyü'nün 1,7 km kuzeyinde, kuzey, doğu ve batı yamaçları derin vadilik alanlara uzanan doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş, yaklaşık 50 x 70 m ebatlarında bir yerleşimdir. Höyüğün kuzey, kuzeydoğu ve doğu yamaçları bahçe tarımı nedeniyle kısmen zarar görmüştür. Yerleşimin yüzeyinde tespit edilen iki kulp parçasından, krem renginde astarlı, çok az kireç ve çok az mika katkılı, paralel oluk bezemeli, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı kulp formu (Fig. 3/4), Korucutepe'de EDC'ye Değirmentepe'de ODC'ye tarihlendirilmiştir²⁶. Açık krem renginde astarlı, yuvarlak memecikli, çok az ince saman katkılı, iyi pişirilmiş, el yapımı kulp formu (Fig. 3/5), ODC'nde Kaleköy yerleşiminde bulunan kulp ile benzer özellikler gösterir²⁷.

Ören Höyük, Sultansuyu Havzası içerisinde, Nurhak Dağları'nın doğusunda, Ören Mahallesi'nin 1,6 km güneybatısında, 230 x 200 m ebatlarında, deniz seviyesinden 1160 m yükseklikte, kuzey, güney, doğu ve batı yamaçları tarım arazilerine uzanan oldukça büyük ebatlarda bir höyük yerleşimidir.

²⁰ Pecorella 1975, Fig. 14/35.

²¹ Müller 1999, Abb. 15/AD03.

²² Ökse 1988, Abb. 101-104.

²³ Manuelli 2013b, Fig. 6/3.

²⁴ Winn 1980, Pl. 59/66.

²⁵ Özdoğan 1977, Horiskale, Pl. 78/15; Ökse 1988, Abb. 403, 574, 976; Marro & Özfirat 2003, Pl. XVI/1; Dönmez 2019, Fig. 6/3-6; 2020, Fig. 8/6.

²⁶ Winn 1980, Pl. 59/66; Ökse 1988, Abb. 1071.

²⁷ Ökse 1988, Abb. 467.

Sultansuyu Havzası'nın ve Malatya'nın en büyük höyük yerleşimi olan Ören Höyük'ün yüzeyinde çok sayıda demir madeni cürufları saptanmıştır. Höyük yüzeyinde DC'ye tarihlediğimiz seramik materyallerin hemen hepsi el yapımı olup EDC özellikleri gösterir. Kahverengimsi gri renkte astarlı, tırnak baskı bezemeli, ince kum ve şamot katkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı amorf gövde parçası, bezeme geleneği açısından (Fig. 3/6), Yukarı Fırat Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da yaygın bir bezeme geleneğini yansıtmaktadır²⁸. Kırmızımsı kahverengi hamurlu, taşçıklı, şamot ve yoğun mika katkılı, dış kısmında kabartma bant bezeme üzerine dalgalı ve paralel yiv bezemeli, iç kısmında parmak baskı bezemeli, kötü pişirilmiş, el yapımı amorf gövde parçası üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 3/7), İkinciler Höyük'te bulunan amorf gövde parçası ile benzer bezeme geleneğine sahip olup EDC'de Yukarı Fırat Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da yaygın bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır. Koyu krem rengi astarlı, pişirmeden kaynaklı gri alacalı, saman ve mika katkılı, kötü pişirilmiş, el yapımı, emzik biçimli akıtacaklı bir kaba ait gövde parçası (Fig. 3/8), EDC'den ODÇ'ye kadar Yukarı Fırat Havzası, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası'nda yaygın olarak kullanılan akıtacaklı kap formlarının özelliklerini yansıtır²⁹.

Sultansuyu Havzası ve Akçadağ Ovası'nda yapılan araştırmalar, EDC ve ODÇ'de bölgenin Malatya Ovası, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası ile yoğun bir kültürel etkileşimine işaret etmektedir.

Konçur Höyük, deniz seviyesinden 920 m yükseklikte, Tohma Havzası içerisinde, Esenbey Mahallesi'nin 3,3 km doğusunda, yaklaşık 70 x 50 m ebatlarında, doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş bir yerleşimdir. Höyüğün kurulmuş olduğu tepelik alan alüvyal karakter taşıdığından, erozyon nedeniyle doğu ve güney yamaçları tahrip olmuştur. Konçur Höyük, Akçadağ-Tohma Vadisi içerisinde tespit ettiğimiz DC'ye ait buluntu veren tek höyük yerleşimi özelliğindedir. Höyük yüzeyinde saptanan krem renginde astarlı, taşçıklı, ağız kenarından kulplu, iyi pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 4/1), GBÇ II ve EDC'de Yukarı Fırat Havzası'nda bilinen bir çömlek formunu temsil etmektedir³⁰. Krem renginde astarlı, taşçıklı, kireç ve çok az mika katkılı, iyi pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 4/2), GBÇ II'de Arslantepe ve Korucutepe'de, EDC'de Arslantepe'de bilinen bir formdur³¹. Kırmızımsı gri renkte astarlı, taşçıklı, ince saman ve çok az kireç katkılı, iyi pişirilmiş, uzun boyunlu, ağız kenarı kalınlaştırılmış ve ağız kenarından kulplu, el yapımı testi (Fig. 4/3), GBÇ II'de Ars-

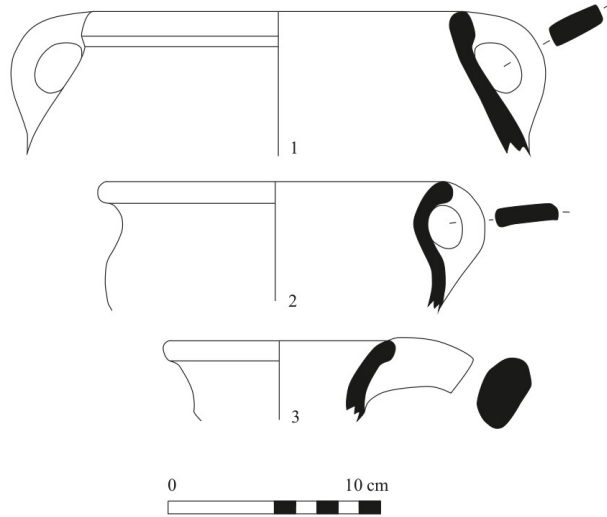

Fig. 4. Konçur Höyük Seramikleri

slantepe'de bilinen bir formdur³¹. Kırmızımsı gri renkte astarlı, taşçıklı, ince saman ve çok az kireç katkılı, iyi pişirilmiş, uzun boyunlu, ağız kenarı kalınlaştırılmış ve ağız kenarından kulplu, el yapımı testi (Fig. 4/3), GBÇ II'de Ars-

²⁸ Winn 1980, Pl. 51/7; Ökse 1988, Abb. 962, 1125-1126; Konyar 2004, Lev. III/6, Lev. VII/7, Lev. XIII/1, 6; Manuelli 2013b, Fig. 6/12.

²⁹ Pecorella 1975, Fig. 6/18-19; Ökse 1988, Abb. 1055, 1057; Konyar 2004, Lev. IV/7-9; Tekin 2006, Res. 8/6-7; Frangipane *et al.* 2019-2020, Fig. 32.

³⁰ Pecorella 1975, Fig. 16/9; Umurtak 1988, Lev. 159/1.

³¹ Pecorella 1975, Fig. 16/1; Umurtak 1988, Lev. 113/2; Manuelli 2013a, Fig. III.47/1-2.

lantep ve Korucutepe'de ve EDC'de Arslantepe'de ve Lidar Höyük'te devam eden bir testi formuna sahiptir³².

Tohma Havzası araştırmalarında, Tohma Vadisi içerisinde DC sadece Konçur Höyük ve Sarılık Tepe ile temsil edilirken Havza'nın hinterlandında, özellikle rakımı 1500 m'nin üzerinde, Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde, Tohma Vadisi'ne ulaşan geçiş güzergâhlarına hâkim noktalarda çok sayıda savunma amaçlı kurulmuş kale yerleşimleri tespit edilmiştir.

Akçadağ-Nurhak Dağları Demir Çağı Araştırmaları

Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde çoğu savunma merkezi özelliği gösteren çok sayıda DC yerleşimleri saptanmıştır.

Gocuklu Yerleşimi, Nurhak Dağları üzerinde, Karacadağ Yaylası'nda, deniz seviyesinden 1855 m yükseklikte, Bayramuşağı Köyü'nün yaklaşık 3,1 km güneydoğusunda yer alan bir sırt yerleşimidir. GBC II'nin sonlarına doğru kurulmuş olabileceğini düşündüğümüz yerleşimdeki seramiklerin büyük bir kısmı, bölgede GBC II-EDC geçiş aşamasına ait seramik formlarının özelliklerini yansıtmaktadır. Açık krem renginde astarlı, taşçıklı, mineral katkılı, kötü pişirilmiş, çark yapımı, ağız kenarı dışa doğru kalınlaştırılmış ve iç kısmı keskin bitimli çömlek formu (Fig. 5/1), GBC II'de Korucutepe, EDC'de Arslantepe, Değirmentepe ve Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükkardıç'ta kullanılan bir formdur³³. Açık krem renginde astarlı, ince kum ve ince saman katkılı, iyi açılanmış, kötü pişirilmiş, çark yapımı, ağız kenarı dışa doğru sivri bitimli ve iç kısmından oluk bezemeli çömlek formu (Fig. 5/2), GBC II'de Arslantepe, Korucutepe ve Kuşaklı-Sarissa'da, EDC'de Korucutepe ve Büyükkardıç yerleşimlerinde ele geçen çömler ile benzer formdadır³⁴. Kahverengimsi gri renkte astarlı, pişirmeden kaynaklı gri-siyah alacalı, ince kum, ince saman ve mika katkılı, kazıyarak açılanmış, kötü pişirilmiş, çark yapımı, kalın ağız kenarlı derin çanak formu (Fig. 5/3), EDC'de Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükkardıç'tan bilinen bir formdur³⁵. Mat kahverengi astarlı, taşçıklı, hafif dışa devrik ağız kenarlı, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek (Fig. 5/4), EDC'de Büyükkardıç'ta ve Lidar Höyük'te bilinen bir formdur³⁶. Dışı mat kahverengi astarlı, içi gri renkte, pişirmeden kaynaklı dış yüzeyi gri alacalı, taşçıklı, mineral ve saman

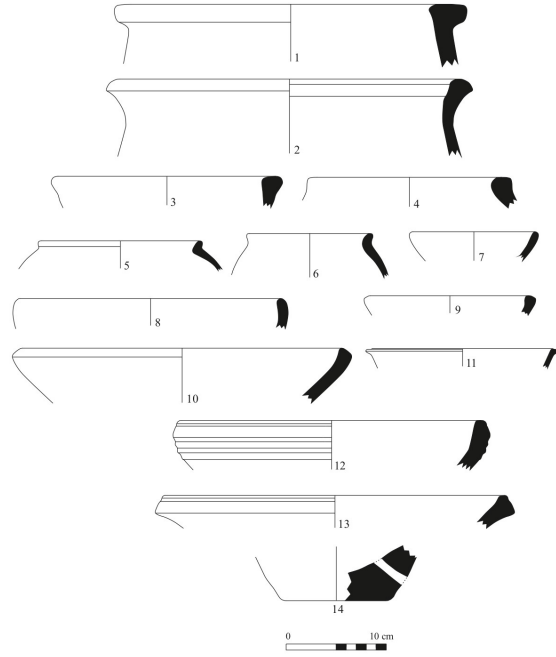

Fig. 5. Gocuklu yerleşimi(1-13) ve Elmaçayı Yeri Yerleşimi (14) Seramikleri

³² Pecorella 1975, Fig. 15/17; Umurtak 1988, Lev. 158/1; Müller 1999, Abb. 6/DB06; Manuelli 2013a, Fig. III.59/4.

³³ Pecorella 1975, Fig. 19/5; Umurtak 1988, Lev. 148/1; Ökse 1988, Abb. 880, 1030; Şenyurt 2005, Fig. 74/2.

³⁴ Winn 1980, Pl. 59/52; Umurtak 1988, Lev. 134/2; Şenyurt 2005, Fig. 63/1; Mielke 2006, Taf. 41/4; Manuelli 2013a, Fig. III. 49/12.

³⁵ Şenyurt 2005, 65/7.

³⁶ Müller 1999, Abb. 5/BC02, Abb. 9/BC01, Abb. 16/BC05; Şenyurt 2005, Fig. 57/4.

katkılı, iyi açılanmış, kötü pişirilmiş, el yapımı, kısa boyunlu, dışa çekik ağızlı çömlek formu (Fig. 5/5), GBÇ II'de Kuşaklı-Sarissa, Arslantepe ve Korucutepe'de, EDC'de Lidar Höyük'te ele geçen çömlerle benzer formdadır³⁷. Mat kahverengi astarlı, pişirmeden kaynaklı gri-siyah alacalı, kum ve mineral katkı, çark yapımı, kısa boyunlu, dışa çekik ağızlı çömlek (Fig. 5/6), GBÇ II'de Arslantepe, Kuşaklı-Sarissa ve Korucutepe'de, EDC'de Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükdıç'ta ve Lidar Höyük'te, ODC'de Lidar Höyük ve Kaleköy yerleşimlerinde bilinen bir formdur³⁸. Açık krem renginde astarlı, taşçıklı, ince saman katkı, açkılı, kötü pişirilmiş, çark yapımı çanak (Fig. 5/7), GBÇ'de, Yukarı Fırat Havzası'nda, Orta Anadolu etkili yaygın bir çanak formunu oluştururken bu formun ODC'ye kadar Yukarı Fırat Havzası, Kuzeydoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da kullanımının devam ettiği bilinmektedir³⁹. Açık krem renginde astarlı, taşçıklı, ince saman, şamot ve mika katkı, iyi pişirilmiş, çark yapımı çanak formu (Fig. 5/8), GBÇ II'den ODC'ye kadar Orta Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nda kullanılmaya devam etmiştir⁴⁰. Kötü pişirilmiş, çark yapımı sığ çanak formları (Fig. 5/9-10), Hitit etkili çanak repertuarı içerisinde yer alırken bu form da GBÇ II ve EDC boyunca kullanılmıştır⁴¹. Kırmızı renkte, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı, ağız kenarı dışa doğru sivriltilmiş çanak formu (Fig. 5/11) GBÇ II'de Korucutepe ve Kuşaklı-Sarissa'da, EDC'de Lidar Höyük'te bilinen bir çanak formunu oluşturmaktadır⁴². Krem renginde astarlı, taşçıklı, saman ve mika katkı, ağız kenarının altında paralel yatay yiv bezemeli, kötü pişirilmiş, çark yapımı çanak formu (Fig. 5/12), EDC'de Yukarı Fırat Havzası, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası'nda kullanılan yaygın bir çanak formunu oluşturmaktadır⁴³. Krem renginde astarlı, taşçıklı, saman, kum ve mika katkı, kötü pişirilmiş, çark yapımı uzun boyunlu çömlek formu (Fig. 5/13), GBÇ II'den EDC'nin sonlarına kadar kullanımı devam eden bir formdur⁴⁴.

Deniz seviyesinden yaklaşık 1653 m yükseklikte, modern Develi Köyü'nün 2 km güneybatısında bir yamaca kurulmuş, üzerinde İslam Dönemi mezarlığı yer alan Elmaçayırı mevkisinde toplanan çok az sayıdaki seramik materyal, açık kırmızı ya da krem renginde astarlı, iyi pişirilmiş ve çark yapımıdır. Elmaçayırı mevkisi yüzeyinde saptanan kırmızımsı kahverengi astarlı, taşçıklı, saman ve mika katkı, düz dipli, delikli, iyi pişirilmiş, yavaş dönen çark yapımı dip parçası (Fig. 5/14), Hitit İmparatorluk Çağı'ndan ODC'nin sonlarına kadar Orta Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nda kullanılan dip formunu temsil etmektedir⁴⁵.

³⁷ Umurtak 1988, Lev. 102/1; Müller 1999, Abb. 5/BC01; Mielke 2006, Taf. 34/6; Manuelli 2013a, Fig. III.46/1-2.

³⁸ Ökse 1988, Abb. 356; Umurtak 1988, Lev. 109/2; Müller 1999, Abb. 13/BC04, Abb. 17/BC04; Şenyurt 2005, Fig. 61/4; Mielke 2006, Taf. 42/29; Manuelli 2013a, Fig. III.46/5.

³⁹ Fischer 1963, Taf. 86/742; Umurtak 1988, Lev. 23/2; Ökse 1988, Abb. 31, 37; Müller 1999, Abb. 13/AA06; Şenyurt 2005, Fig. 41/8; Mielke 2006, 57/17; Manuelli 2013a, Fig. III.32/2.

⁴⁰ Fischer 1963, Taf. 92/812; Umurtak 1988, Lev. 22/1-3; Ökse 1988, Abb. 43; Şenyurt 2005, Fig. 42/2; Mielke 2006, Taf. 57/4; Manuelli 2013a, Fig. III.30/2.

⁴¹ Fischer 1963, Taf. 84/710, 92/816; Umurtak 1988, Lev. 25/1; Müller 1999, Abb. 4/AA02; Mielke 2006, Taf. 49/21, 55/4-5; Manuelli 2013a, Fig. III.26/10.

⁴² Umurtak 1988, Lev. 61/1-2; Müller 1999, Abb. 10/AB11; Mielke 2006, Taf. 68/17.

⁴³ Marro & Özfirat 2003, PL. XI/2; Köroğlu 2003, Fig. 2/6; Konyar 2004, Lev. XIIIa/8, XXX/5; Tekin 2006, Res. 4/5; Erdem 2012, Fig. 2b/7; Frangipane *et al.* 2019-2020, Fig. 32.

⁴⁴ Umurtak 1988, Lev. 153/1; Müller 1999, Abb. 12/DB10; Mielke 2006, Taf. 39/1; Manuelli 2013a, Fig. III.55/3.

⁴⁵ Fischer 1963, Taf. 81/671; Umurtak 1988, Lev. 171/2; Ökse 1988, Abb. 1071; Mielke 2006, Taf. 78/4; Manuelli 2013a, Fig. III.69/4.

Kalebaşı yerleşimi, modern Çakılıpınar Köyü'nün 300 m güneyinde, deniz seviyesinden yaklaşık 1657 m yükseklikte, güneybatı-kuzeydoğu eğimli bir arazi üzerinde, kuzey-kuzeybatı-batı-güneybatı yamacı sarp kireç taşı kayalık alana açılan bir sırt yerleşimidir. Kalebaşı yerleşimi, özellikle bulunduğu bölgede, geçiş güzergâhlarına ve peyzaja hâkim bir konumda yer almaktadır. Yerleşimin kuzeydoğusunda yer alan sarp kayalık alanın üzerinde 1 m'den daha kalın taş duvar kalıntıları kısmen korunmuştur. Yerleşimin yüzeyinde saptanan krem renginde astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, ağız kenarı dışı doğru sivriltilerek bitirilmiş, iyi pişirilmiş, çark yapımı kap formu (Fig. 6/1), GBC II'de Arslantepe ve Kuşaklı-Sarissa'da, EDC'de Arslantepe, Büyükdardıç ve Lidar Höyük'te ele geçen kap formları ile benzer özelliktedir⁴⁶. Krem renginde astarlı, taşçıklı, ince saman katkılı, kötü pişirilmiş, el yapımı, ağız kenarı içe doğru sivriltilmiş kap formu (Fig. 6/2), Orta Anadolu'da Gordion'da, Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükdardıç ve Erzurum-Pulur'da, Güneydoğu Anadolu'da Lidar Höyük'te EDC'ye tarihlendirilmiştir⁴⁷. Krem rengi astar üzerine, ağız kenarından itibaren koyu kahverengi paralel bant şeklinde boya bezemeli, kireç, ince saman ve kum katkılı, açık, iyi pişirilmiş, çark yapımı çanak üzerindeki boya bezeme geleneği (Fig. 6/3) GBC II'de Arslantepe'de, EDC'de Tille Höyük'te, ODC'de Lidar Höyük, Köşkerbaba, Kaleköy ve Değirmentepe'de oldukça sık kullanılan bir bezeme geleneğini yansıtmaktadır⁴⁸. Kırmızımsı kahverengi astarlı, taşçıklı, kireç katkılı, ağız kenarından itibaren paralel yivli, iyi pişirilmiş, çark yapımı kap formu (Fig. 6/4), Lidar Höyük'te EDC'ye tarihlendirilmiştir⁴⁹. Kırmızımsı kahverengi astarlı, pişirmeden kaynaklı gri alacalı, taşçıklı, saman katkılı, baskı bezemeli, iç kısmında çizi bezemeli, açılanmış, kötü pişirilmiş, el yapımı gövde parçası üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 6/5), Kuzeydoğu Anadolu'da Ağrı Dağı bölgesi ve Yukarı Fırat Havzası yüzey araştırmalarında tespit edilen EDC seramikleri ile benzerdir⁵⁰. Kalebaşı yerleşiminin yüzeyinde saptanan dikey oluk bezemeli, taşçıklı, mineral katkılı kulp parçaları (Fig. 6/6-8), Korucutepe'de bilinen oluk bezemeli kulplarla benzer özelliktedir⁵¹.

Ferig Kalesi, deniz seviyesinden 1673 m yükseklikte, Taşevler Köyü'nün yaklaşık 1,6 km güneydoğusunda, sarp kayalık bir alan üzerine kurulmuş, sarp kayalık alanların taş duvarlarla birleştirilerek savunma amaçlı kullanılmış olduğunu düşündüğümüz bir kale yerleşimidir (Fig. 7). Yerleşim, kuzey ve batı yamaçlarından Tohma Havzası'na ve havzaya ulaşan derin vadilik alana hâkim bir konumda yer almaktadır. Yerleşimin özellikle doğu ve güneydoğu yamaçlarında taş duvar kalıntıları belirgindir. Kaçak kazı çukurundan taş duvar kalıntıları açıkça görülebilmektedir. Yüzeyde toplanan seramik parçalarından, yerleşimin GBC II- EDC, ODC ve Orta Çağ'da iskân edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşimin yüzeyinde ayrıca demir madeni cürüfları saptanmıştır. Krem renginde astarlı, ağız kenarının iç kısmı kırmızı renkte bant bezemeli, çok az mika ve ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı çömlek formu (Fig. 6/9), GBC II'de Arslantepe'de, EDC'de Lidar Höyük'te, ODC'de Değirmentepe'de bilinen bir formdur⁵². Krem renginde astarlı, taşçıklı, ince kum katkılı, kabartma bant bezeme üzerinde tırnak baskı bezemeli, kötü pişirilmiş, el yapımı amorf gövde parçası üzerindeki baskı

⁴⁶ Müller 1999, Abb. 14/CB03; Şenyurt 2005, Fig. 68/3; Mielke 2006, Taf. 32/22; Manuelli 2012, Fig. 6/2; 2013a, Fig. III.43/15; 2013b, Fig. 3/9.

⁴⁷ Henrickson 1994, fig. 10.4/g; Müller 1999, Abb. 3/CA01; Şenyurt 2005, Fig. 60/6; Işık & Erdem 2009, Fig. 14/16.

⁴⁸ Ökse 1988, Abb. 319, 641, 650; Summers 1993, Fig. 36; Müller 1999, Abb. 21/AB27; Manuelli 2013a, Pl. V/2.

⁴⁹ Müller 1999, Abb. 13/AB20.

⁵⁰ Özdoğan 1977, Aşurce Harabesi Pl. 76/1; Marro & Özfirat 2003, Pl. XVI/1-2.

⁵¹ Winn 1980, Pl. 59/66.

⁵² Ökse 1988, Abb. 32; Müller 1999, Abb. 6/CB02; Manuelli 2013a, Fig. III.50/8.

bezeme (Fig. 6/10) Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nda EDÇ'de yaygın bir bezeme geleneğini oluşturmaktadır⁵³. Kırmızımsı kahverengi astarlı, dalgalı paralel yiv bezemeli, taşçıklı ve mika katkılı, iyi pişirilmiş, el yapımı amorf parça (Fig. 6/11), EDÇ'den ODÇ'ye kadar bölgede yaygın bir bezeme geleneğini oluşturmakta ve bu gelenek Kuzeydoğu Anadolu'dan da bilinmektedir⁵⁴.

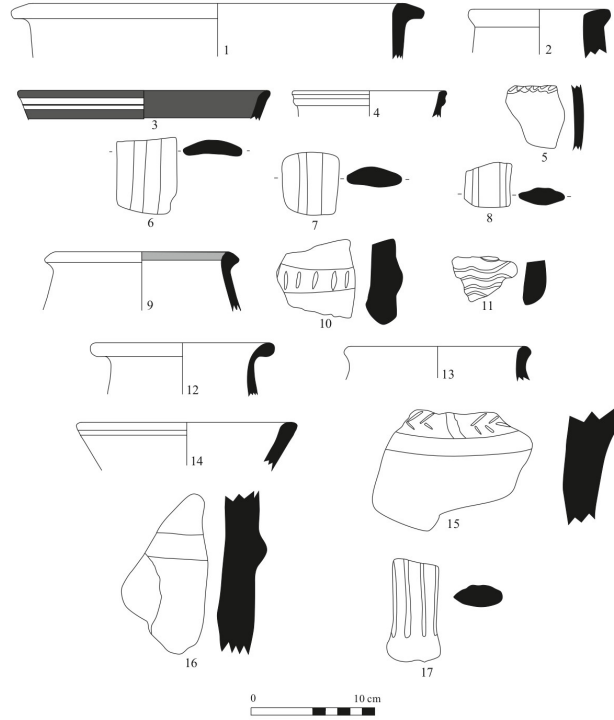

Fig. 6. Kalebaşı (1-8), Ferig Kalesi (9-11), Sivritepe (12-13) ve Göl Mevkisi (14-17) Yerleşimleri Seramikleri

Fig. 7. Ferig Kalesi Güneybatı Yamacı

⁵³ Winn 1980, Pl. 56/1,8; Belli & Konyar 2003, Fig. 40/4; Şenyurt 2005, Fig. 79 /1-2,4.

⁵⁴ Özdoğan 1977, Horiskale, Pl. 78/15; Ökse 1988, Abb. 403, 574, 976; Marro & Özfirat 2003: Pl. XVI/1-3; Dönmez 2019, Fig. 6/3-6; 2020, Fig. 8/6.

Sivritepe yerleşimi, Kasımuşağı Köyü'nün yaklaşık 1 km güneydoğusunda, özellikle volkanik bazalt kayalardan oluşan tepelik alanlardan birisinin üzerine kurulmuş muhtemel bir savunma yerleşimidir. Sivritepe, Ferig Kalesi'nin yaklaşık 5 km güneydoğusunda, Kalebaşı yerleşiminin 3 km kuzeybatısında yer almaktadır. Tepenin özellikle doğu, güneydoğu, güney ve batı yamaçlarının bazalttan kesme taş duvarlarla örülmüş olduğu, taş duvar yıkıntılarında anlaşılmaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 1814 m yükseklikte yer alan bu yerleşimin yüzeyinde GBÇ II-EDÇ ve ODC'ye tarihlendirilebilecek, genelde koyu yüzlü ya da kiremit renginde, çark ve el yapımı seramik parçaları tespit edilmiştir. Açık krem renginde astarlı, ince saman, şamot ve mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış, çark yapımı uzun boyunlu çömlek formu (Fig. 6/12) GBÇ II'de Arslantepe, Kuşak-Sarissa ve Korucutepe'de, EDC'de Lidar Höyük'te, ODC'de Değirmentepe ve Kaleköy'de Orta Anadolu etkili, uzun boyunlu çömlek grubuna dahil edilebilir⁵⁵. Krem renginde astarlı, çok az mika, şamot ve ince saman katkılı, çok az taşçıklı, kazıyarak açkılanmış, el yapımı, kısa boyunlu, basit ağız kenarlı çömlek formu (Fig. 6/13), EDC'de Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükardıç, Güneydoğu Anadolu'da Lidar Höyük, ODC'de Kaleköy'de bilinen bir çömlek formudur⁵⁶.

Göl mevkisi yerleşimi, modern Güneşli Köyü'nün içinde, Göl mevkisi denilen alanda, deniz seviyesinden 1558 m yükseklikte, batı-doğu eğimli bir arazi üzerinde, modern bahçe tarımı faaliyetleri nedeniyle tamamen tahrip olmuş bir yerleşimdir. Yerleşimin yüzeyinde saptanan seramikler, GBÇ II-EDÇ'ye tarihlendirilmiştir. Grimsi kahverengi astarlı, taşçıklı, çok az mika katkılı, kötü pişirilmiş, çark yapımı derin çanak formu (Fig. 6/14), EDC'de Lidar Höyük ve Büyükardıç'ta bilinen bir formdur⁵⁷. Göl mevkisinde ele geçen amorf gövde parçaları üzerindeki kabartma şerit (fig 6/16), tırnak baskı bezeme (Fig. 6/15) ve oluk bezeme geleneği (Fig. 6/17), Yukarı Fırat Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da EDC'de bilinen tipik bezeme geleneğini yansıtmaktadır.

Kavurmadere Kalesi, modern Harunuşağı Köyü'nün yaklaşık 5 km güneydoğusunda, deniz seviyesinden yaklaşık 2155 m yükseklikte, kuzey-güney eğimli, volkanik sarp kayalık alanların doğal savunma oluşturduğu bir yerleşimdir (Fig. 8). Özellikle sarp kayalık alanın doğu yamacı boyunca yapı malzemesi olarak kullanılmış olabilecek kesme taşlar, yığıntı hâlinde göze çarpmaktadır. Nitekim kaçak kazı çukurundan taş duvar kalıntıları gözlemlenmektedir. Yerleşimin doğu peyzajı, tamamen dağlarla çevrelenmiş, çanak

Fig. 8. Kavurmadere Kalesi Doğu Yamacı

görümlü geniş bir araziden oluşmaktadır. Yerleşimin bulunduğu sarp kayalık alan, çanak biçimli araziye geçiş sağlayan derin bir vadiye uzanmaktadır. Kavurmadere Kalesi'nin kuzeyindeki sırt üzerinde çok sayıda kurgan olarak nitelendirilebileceğimiz yığmalar tespit edilmiştir. Bölge, jeomorfolojik açıdan, altta yoğun kalker ve kum taşından oluşan tortul kayaçlar, üstte ise volkanik kayaç ardalan-

⁵⁵ Ökse 1988, Abb. 385, 422, 708; Umurtak 1988, Lev. 129/2; Müller 1999, Abb. 3/CB01; Mielke 2006, Taf. 35-36; Manuelli 2013a, Fig. III.55/1-2.

⁵⁶ Ökse 1988, Abb. 352; Müller 1999, Abb. 18/CA11; Şenyurt 2005, Fig. 65/2.

⁵⁷ Müller 1999, Abb. 7/AA05; Şenyurt 2005, Fig. 38/3.

masından oluşmaktadır. Bölgenin genel geçim kaynağını küçükbaş hayvancılık oluşturmaktadır. Yerleşimin yüzeyinde saptanan, portakal renginde astarlı, taşçıklı, ince saman katkılı, kısa boyunlu, ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 9/1), Geç Bronz Çağı II'de Arslantepe ve Kuşaklı-Sarissa, EDC'de Arslantepe, Büyükkardıç ve Lidar Höyük'te kullanılmış bir formdur⁵⁸. Kiremit renginde hamurlu, pişirmeden kaynaklı gri alacalı, yoğun kum ve mika katkılı, kötü pişirilmiş, çark yapımı çömlek formu (Fig. 9/2), GBÇ II'de Kuşaklı-Sarissa ve Korucutepe'de, EDC'de Büyükkardıç yerleşiminde bilinen bir formdur⁵⁹. Kırmızı astarlı, taşçıklı, kum ve mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, basit ağız kenarlı, uzun boyunlu, el yapımı çömlek formu (Fig. 9/3), Değirmentepe'de ODC'de kullanılmış bir formdur⁶⁰. Dışı siyah, içi grimsi kahverengi astarlı, ağız kenarının altından tutamaklı, taşçıklı, kum, ince saman ve mika katkılı, kazıyarak açıklanmış, orta derecede pişirilmiş, el yapımı çömlek (Fig. 9/4), EDC'de Sos Höyük, Büyükkardıç ve Lidar Höyük'ten bilinmektedir⁶¹. Grimsi kahverengi astarlı, taşçıklı, kum ve mika katkılı, dışbükey ağız kenarlı, orta derecede pişirilmiş, çark yapımı çömlek (Fig. 9/5), GBÇ II'de Korucutepe'de ve Kuşaklı-Sarissa'da, ODC'de Arslantepe'de kullanılan çömleklerle benzer formdadır⁶². Gri renkte, kum ve mika katkılı, kötü pişirilmiş, çark yapımı bir çanağa ait ağız parçası (Fig. 9/6), form özellikleri bakımından Arslantepe'de GBÇ II, Norşuntepe ve Büyükkardıç'ta EDC ve Kaleköy yerleşiminin ODC tabakalarında saptanan çanaklarla benzer form özelliklerine sahiptir⁶³. Gri renkte, kaba kum ve mika katkılı, içbükey ağız kenarlı, kötü pişirilmiş, çark yapımı sığ çanak formu (Fig. 9/7), GBÇ II'de Arslantepe ve Kuşaklı-Sarissa'da, EDC'de Sos Höyük ve Lidar Höyük'te, ODC'de Kaleköy yerleşiminde bilinen bir formdur⁶⁴. Kavurmadere Kalesi'nin yüzeyinde toplanan çizi, baskı ve oluk bezemeli amorf parçalar (Fig. 9/8-14), Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nda EDC'de çok sık kullanılan bezeme geleneklerini yansıtmaktadır.

Tıpış yerleşimi, modern Harunuşağı Köyü'nün 3,5 km güneydoğusunda, deniz seviyesinden 1902 m yükseklikte, güneydoğu-kuzeybatı uzantılı derin vadilik alanının içerisinde, yaklaşık 300 x 150 m ebatlarında bir alana yayılmış bir düz yerleşimdir. GBÇ II-DC ve Orta Çağ seramiklerinin saptandığı yerleşimdeki kaçak kazı çukurlarından taş duvar kalıntıları açık bir şekilde görülebilmektedir. Tıpış yerleşimi, Kavurmadere Kalesi'nin yaklaşık 1,5 km kuzeybatısında yer almakta ve Kavurmadere Kalesi, Tıpış yerleşiminin bulunduğu peyzajın tamamını kontrol edebilecek bir konumdadır. Krem renginde astarlı, taşçıklı, ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış, uzun boyunlu, iyi pişirilmiş, el yapımı çömlek (Fig. 9/15), GBÇ II'de Arslantepe, EDC'de Lidar Höyük ve ODC'de Değirmentepe'de bilinen bir formdur⁶⁵. Krem renginde astarlı, ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış, boyunlu, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek (Fig. 9/16), Lidar Höyük'te EDC ve ODC'den, Değirmentepe'de ODC'den bilinmekte-

⁵⁸ Pecorella 1975, Fig. 15/12; Müller 1999, Abb. 6/CB02; Şenyurt 2005, Fig. 61/6; Mielke 2006, Taf. 42/33; Manuelli 2013a, Fig. III.49/6.

⁵⁹ Umurtak 1988, Lev. 97/2; Şenyurt 2005, Fig. 55/1-2; Mielke 2006, Taf. 12/11.

⁶⁰ Ökse 1988, Abb. 976.

⁶¹ Müller 1999, Abb. 17/AD04; Sagona 1999, Fig. 3/3; Şenyurt 2005, Fig. 46/1-2.

⁶² Umurtak 1988, Lev. 136/2; Mielke 2006, Taf. 37/4; Manuelli 2012, Fig. 6/11.

⁶³ Pecorella 1975, Fig. 22/33; Ökse 1988, Abb. 22-23; Bartl 1994, Abb. 7/6, 8; Şenyurt 2005, Fig. 43/8-9.

⁶⁴ Ökse 1988, Abb. 43-45; Müller 1999, Abb. 4/AB09; Güneri 2002, Pl. 5/2; Mielke 2006, Taf. 56/2; Manuelli 2013a, Fig. III.25/8.

⁶⁵ Ökse 1988, Abb. 385; Müller 1999, Abb. 14/DB10; Manuelli 2013a, Fig. III.50/1.

dir⁶⁶. Kahverengi astarlı, taşçıklı, ince saman ve çok az mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı, kısa boyunlu çömlek (Fig. 9/17) form özellikleri bakımından, EDC'de Korucutepe, Büyükardıç, Lidar Höyük, ODÇ'de, Kaleköy ve Şemsiyetepe yerleşimlerinde bilinen bir formdur⁶⁷. Kahverengimsi gri astarlı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı, emzik biçimli akıtacaklı gövde parçası (Fig. 9/18), EDC'den ODÇ'ye kadar Yukarı Fırat Havzası, Yukarı Dicle Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da çok yaygın bir akıtacak formunu oluşturmaktadır⁶⁸.

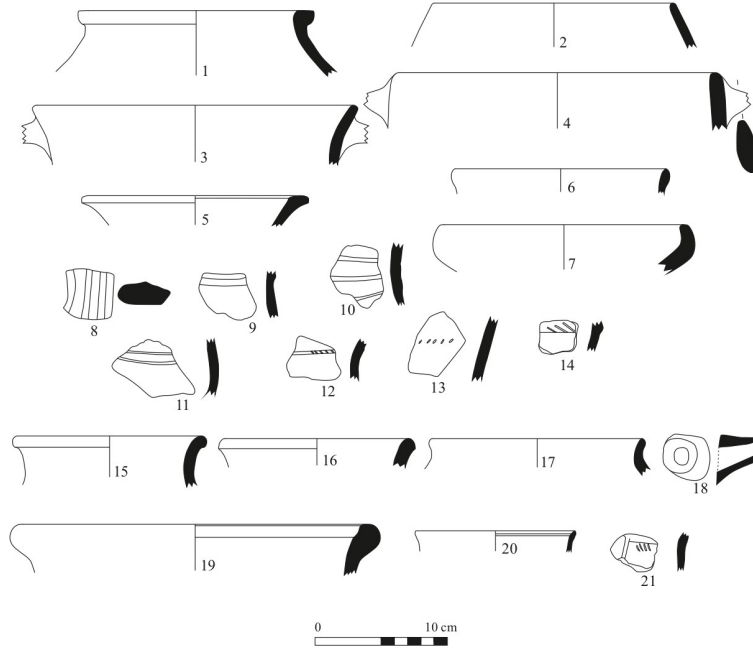

Fig. 9. Kavurmadere Kalesi (1-14), Tıpış Yerleşimi (15-18) ve Demirci Kalesi (19-21) Seramikleri

Modern Kepez Bucağı ve Çevirme köylerinin ortak yaylası olarak işlev gören, etrafı çeşitli dağlarla çevrelenmiş Başyurt Yaylası üzerinde, deniz seviyesinden 1977 m yükseklikte, doğu-batı eğimli bir tepenin üzerinde, kuzey ve doğu yamacı sarp kayalık alandan oluşan ve bu kayalık alanın üzerinde ve etrafında horasan harçlı taş duvarların kısmen korunduğu bir kale yerleşimi tespit edilmiştir (Fig. 10). Demirci mevki olarak adlandırılan bölgede yer aldığı için Demirci Kalesi adını verdiğimiz yerleşimin yüzeyinde, EBC, DC ve Orta Çağ'a ait çok sayıda

Fig. 10. Demirci Kalesi Güney Yamacı

⁶⁶ Ökse 1988, Abb. 387; Müller 1999, Abb. 12/DB05, Abb. 18/DB17.

⁶⁷ Winn 1980, Pl. 55/12; Ökse 1988, Abb. 347-348, 351; Müller 1999, Abb. 16/BC05; Şenyurt 2005, Fig. 60/7.

⁶⁸ Pecorella 1975, Fig. 6/18-19; Ökse 1988, Abb. 1055, 1057; Konyar 2004, Lev. IV/7-9; Tekin 2006, Res. 8/6-7; Frangipane *et al.* 2019-2020, Fig. 32.

seramik materyal saptanmıştır. Yerleşimin özellikle kuzey-doğu-batı yamaçlarındaki kayalık alanların üzerine inşa edilmiş savunma duvarlarının varlığı dikkat çekmektedir. Yerleşimin güneybatı yamacında tespit edilen seramik parçaları, GBÇ II-EDÇ özellikleri göstermektedir. Başyurt Yaylası, Nurhak Dağları'nın Akçadağ'da kalan kısmında, Akçadağ'ın güneyinde, kireçtaşı ve volkanik kayacın ardalanmasından oluşan bir jeomorfolojik yapıya sahiptir. Bölgede küçükbaş hayvancılık ve yayla kültürü devam etmektedir. Demirci Kalesi'nde ele geçen kırmızımsı kahverengi astarlı, taşçıklı, ince kum, şamot ve çok az mika katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı, uzun boyunlu bir çömleğe ait parça (Fig. 9/19), GBÇ II'de Korucutepe'de, EDÇ'nda Büyükdıç'ta ve ODC'nda Değirmentepe'de bilinen bir çömlek formunu yansıtmaktadır⁶⁹. Açık kahverengi astarlı, ince kum, mika ve çok az saman katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı çömlek formu (Fig. 9/20), Lidar Höyük'te EDÇ'ndan bilinmektedir⁷⁰. Kırmızımsı kahverengi astarlı, ince kum ve mika katkılı, tırnak baskı bezemeli, el yapımı amorf gövde parçası (Fig. 9/21), Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası'nda EDÇ'nda çok sık kullanılan bir bezeme geleneğini yansıtmaktadır⁷¹.

Modern Bekiruşağı Köyü, Çay Sokak'ta, deniz seviyesinden 1637 m yükseklikte, Köşeler mevkiisi olarak adlandırılan vadilik bir alanın sırtında, bahçecilik faaliyetleri nedeniyle büyük oranda tahrip olmuş batı-doğu eğimli bir arazi üzerinde DC'ye tarihlediğimiz çok sayıda seramik materyal ve demir cürufları saptanmıştır. Yerleşim, demir madeni kaynakları açısından oldukça zengin volkanik kayaların bulunduğu bir saha üzerinde yer almaktadır. Bölgede kısmi anlamda tarım arazileri yer alırken küçükbaş hayvancılık temel ekonomi biçimini korumaktadır. Dışı kırmızımsı kahverengi astarlı, içte aynı renk astar ağız kenarından boyna kadar devam etmekte, iç kısmı mat krem renginde astarlı, kaba kum, çok az mika ve saman katkılı, basit ağız kenarlı, ağız kenarı boyundan itibaren hafif dışbükey, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 11/1), İlisu Baraj bölgesinde EDÇ'de, Değirmentepe ve Kaleköy yerleşimlerinin ODC tabakalarında bilinen bir formdur⁷². Dışı kırmızımsı kahverengi astarlı, içte aynı renk astar, ağız kenarından boyna kadar devam etmekte, iç kısmı portakal renginde astarlı, çok kaba kum, saman ve mika katkılı, basit ağız kenarlı, ağız kenarı boyundan itibaren hafif dışbükey, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 11/2), EDÇ'de Lidar Höyük'te ve Büyükdıç'ta, ODC'de Değirmentepe'de kullanılmış bir formdur⁷³. Portakal renginde, ince kum ve çok az mika katkılı, orta derecede pişirilmiş, yavaş dönen çark yapımı, kısa boyunlu çömlek formu (Fig. 11/3), Lidar Höyük'te ve Arslantepe'de EDÇ'ye tarihlendirilmiştir⁷⁴. Açık grimsi kahverengi hamurlu, kaba kum ve mika katkılı, pişirmeden kaynaklı iç kısmı koyu gri alacalı, basit ağız kenarlı, kötü pişirilmiş, el yapımı çanak formu (Fig. 11/4), Arslantepe'nin ve Büyükdıç'ın EDÇ tabakalarında bilinmektedir⁷⁵. Kırmızımsı kahverengi astarlı, kum ve ince saman katkılı, kötü pişirilmiş, yavaş dönen çark yapımı çanak formu (Fig. 11/5), Büyükdıç, Lidar Höyük ve Yukarı Dicle Havzası araştırmalarında EDÇ'ye, Kaleköy'de ODC'ye tarihlendirilmiştir⁷⁶. Grimsi kahverengi hamurlu, hamur renginde astarlı, kaba kum, mika ve saman katkılı, iç kısmında pişirmeden kaynaklı

⁶⁹ Ökse 1988, Abb. 374; Umurtak 1988, Lev. 133/2; Şenyurt 2005, Fig. 69/5.

⁷⁰ Müller 1999, Abb. 10/AB05.

⁷¹ Winn 1980, Pl. 56/15; Konyar 2004, Lev. III/2, Lev. XIII/1; Şenyurt 2005, Fig. 79/2, 5.

⁷² Ökse 1988, Abb. 377-378; Ökse *et al.* 2009, Fig. 20/6.

⁷³ Ökse 1988, Abb. 381; Müller 1999, Abb. 14/DB05; Şenyurt 2005, Fig. 64/3.

⁷⁴ Müller 1999, Abb. 11/BCO4; Manuelli 2013b, Fig. 5/11.

⁷⁵ Pecorella 1975, Fig. 14/3; Şenyurt 2005, Fig. 38/4.

⁷⁶ Ökse 1988, Abb. 19; Müller 1999, Abb. 10/AA05; Şenyurt 2005, Fig. 43/4; Ökse *et al.* 2009, Fig. 20/15.

grimsi siyah alacalı, ağız kenarı dıştan çok ince biçimde kalınlaştırılmış, kötü pişirilmiş, el yapımı, derin çanak (Fig. 11/6), form özellikleri bakımından, EDC' de Büyükardıç ve Erzurum Bulamaç Höyük'te, ODC' de Değirmentepe'de bilinen bir formdur⁷⁷. Portakal renginde astarlı, kaba kum ve saman katkılı, basit ağız kenarlı, kötü pişirilmiş, el yapımı derin çanak formu (Fig. 11/7), Büyükardıç'ta ve Lidar Höyük'te EDC'ye tarihlendirilmiştir⁷⁸. Açık grimsi kahverengi hamurlu, dış kısmında pişirmeden kaynaklı hafif gri alacalı, kaba kum, saman ve mika katkılı, iç kısmında birbirini kesen çizi bezemeli, kötü pişirilmiş, el yapımı amorf parça üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 11/8) Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükardıç'ta ve Ağrı bölgesi yüzey araştırmalarında EDC'ye, Değirmentepe'de ODC'ye tarihlendirilmiştir⁷⁹. Açık grimsi kahverengi hamurlu, kaba kum, saman ve mika katkılı, dış yüzeyinde dikey ve yatay birbirini kesen basit çizi bezemeli, kötü pişirilmiş, el yapımı amorf gövde parçası üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 11/9), EDC' de Kuzeydoğu Anadolu'da ve Korucutepe'de, ODC' de Değirmentepe'de bilinen bir bezeme geleneğini yansıtmaktadır. Kırmızı astarlı, taşçıklı, mika ve saman katkılı, orta derecede pişirilmiş, el yapımı, yumru bezemeli amorf gövde parçası (Fig. 11/10) üzerindeki yumru bezeme geleneği, Kuzeydoğu Anadolu, Yukarı Fırat Havzası ve Yukarı Dicle Havzası'nda EDC'ye tarihlendirilmiştir⁸⁰.

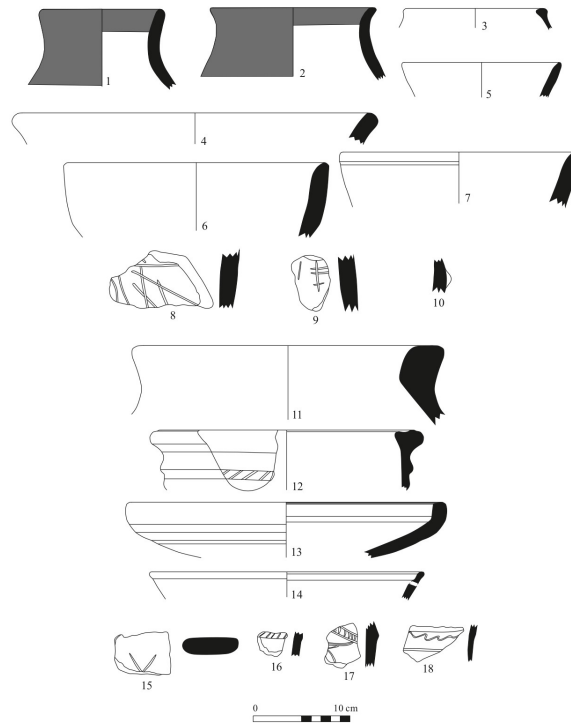

Fig. 11. Köşeler Mevkisi (1-10), Höyüktepe (11-13) ve Darıca Kalesi (14-18) Seramikleri

Höyüktepe yerleşimi, modern Darıca Köyü'nün içinde, deniz seviyesinden 1626 m yükseklikte, Ak-

⁷⁷ Ökse 1988, Abb. 34; Güneri 2002, Pl. 14/1; Şenyurt 2005, Fig. 43/3.

⁷⁸ Müller 1999, Abb. 13/AB17; Şenyurt 2005, Fig. 41/4.

⁷⁹ Winn 1980, Pl. 56/11-12; Ökse 1988, Abb. 944; Marro & Özfirat 2003, Pl. XV/2-3; Şenyurt 2005, Fig. 83/12-13, Fig. 93/6.

⁸⁰ Winn 1980, Pl. 52/2; Konyar 2004, Lev. CXXII/1-7; Şenyurt 2005, Fig. 82/11; Tekin 2006, Res. 7/1-5.

çadağ-Elbistan kara yolunun hemen kuzey kenarında, kuzeydoğu-güneybatı eğimli bir tepenin sırtına kurulmuş yaklaşık 180 x 100 m ebatlarında bir sırt yerleşimdir. Akçadağ ve Elbistan arasında önemli bir geçiş güzergâhı olan vadilik alan içerisinde yer alan Höyüktepe'nin yüzeyinde saptanan kahverengimsi krem renginde astarlı, taşçıklı, çok az mika katkılı, dışbükey ağız kenarlı, ağız kenarı dıştan keskinleştirilerek bitirilmiş, kötü pişirilmiş, el yapımı çömlek formu (Fig. 11/11), GBÇ II'de Arslantepe'de, EDC'de Lidar Höyük ve Arslantepe'de bilinen bir formdur⁸¹. Kırmızı kiremit renginde astarlı, taşçıklı, çok az mika katkılı, ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış, ağız kenarı içe doğru eğimli bir şekilde keskinleştirilerek tamamlanmış ve ağız kenarının iç kısmında oluklu, boyun kısmında kabartma şerit üzerine tırnak baskı bezemeli, kötü pişirilmiş, çark yapımı çömlek formu (Fig. 11/12), Arslantepe, Lidar Höyük ve Büyükardıç yerleşimlerinde EDC'den bilinmektedir⁸². Dışı kahverengi astarlı, içi krem renginde astarlı, kazıyarak açılanmış, içbükey ağız kenarlı, ağız kenarı içe doğru keskinleştirilerek bitirilmiş, taşçıklı, saman katkılı, yavaş dönen çark yapımı çanak formu (Fig. 11/13), EDC'de Büyükardıç, Norşuntepe ve Diyarbakır-Talavaş Tepe'den bilinmektedir⁸³.

Darıca Kalesi, modern Darıca Köyü'nün 3,8 km güneybatısında, Akçadağ ile Elbistan arasındaki sınır noktada, Kale adı verilen mevkide, deniz seviyesinden 1944 m yükseklikte, kuzeybatı-güneydoğu eğimli bir tepenin doğusunda yer alan sarp kayalık alanların taş duvarlarla birleştirilmesi ve kayalık alanların taş duvarlarla yükseltilmesi ile oluşturulan yaklaşık 100 x 70 m ebatlarında bir savunma yerleşimidir (Fig. 12). Darıca Kalesi bulunduğu konum itibarıyla, Tohma Havzası'ndan başlayarak kuzeydoğu- güneybatı yönünden, Aşağılupınar ve Kozluca'ya, oradan da Elbistan'a uzanan ve

Fig. 12. Darıca Kalesi Batı Yamacı

önemli bir geçiş güzergâhı olan vadilik alana hâkim bir konumda yer almaktadır. Darıca Kalesi'nin bulunduğu bölge özellikle demir madeni açısından zengin volkanik kayalardan oluşmaktadır. Yerleşimin yüzeyinde saptanan portakal renginde astarlı, dış yüzeyi pişirmeden kaynaklı gri alacalı, taşçıklı, mika katkılı, ağız kenarının hemen altında yuvarlak delikli, iyi pişirilmiş, çark yapımı çanak formu (Fig. 11/14), ODC'de Değirmen-tepe'den bilinmektedir⁸⁴. Kahverengi astarlı, taşçıklı, saman katkılı, "V" biçimli yiv bezemeli, kötü pişirilmiş, el yapımı kulp parçası üzerindeki bezeme geleneği (Fig. 11/15), GBÇ II'de Arslantepe ve Kuşaklı-Sarissa'da, EDC'de Korucutepe'de ve Büyükardıç'ta bilinen bir bezeme geleneğini yansıtmaktadır⁸⁵. Mat portakal renginde, taşçıklı, dikey paralel tırnak baskı bezemeli, iyi pişirilmiş, el yapımı amorf parça (Fig. 11/16) ve portakal renginde astarlı, taşçıklı, saman ve mika katkılı, ince kabartma şerit üzerine baskı ve dalgalı yiv bezemeli, iyi pişirilmiş, el yapımı amorf parça (Fig. 11/17), EDC'de Yukarı Fırat Havzası, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası'nda yaygın olarak kullanılan bir bezeme geleneğini yansıtmakta ve bu geleneğin ODC'de de

⁸¹ Pecorella 1975, Fig. 19/8; Müller 1999, Abb. 3/CA01; Manuelli 2013a, Fig. III.49/9.

⁸² Müller 1999, Abb. 4/AE02; Şenyurt 2005, Fig. 72/2; Manuelli 2013b, Fig. 5/10.

⁸³ Parker *et al.* 2001, Şek. 9/C; Bartl 1994, Abb. 6/1-2, 19/4; Şenyurt 2005, Fig. 39/5.

⁸⁴ Ökse 1988, Abb. 248.

⁸⁵ Winn 1980, Pl. 56/5; Şenyurt 2005, Fig. 93/2; Mielke 2006, Taf. 84/3; Manuelli 2013a, Fig. III.75/3, 7.

Yukarı Fırat Havzası'nda devam ettiği bilinmektedir⁸⁶. Kırmızımsı kahverengi üzerine, mat açık kahverengi astarlı, yatay ve dalgalı yiv bezemeli, taşçıklı, ince cidarlı, kötü pişirilmiş, çark yapımı amorf gövde parçası (Fig. 11/18), EDC'den ODC'ye kadar Yukarı Fırat Havzası'nda devam eden bir bezeme geleneğine sahiptir⁸⁷.

Nurhak Dağları üzerinde yer alan ve çoğu GBÇ II-EDÇ bulguları sunan yerleşimlerinden, Göl mevkisi yerleşimi hariç, neredeyse tamamının peyzaja ve geçiş güzergâhlarına hâkim noktalarda, savunma yerleşimleri olarak kurulmuş olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim bu yerleşimlerin bir kısmı Orta Çağ'da kale yerleşimleri olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Akçadağ Kurganları

Transkafkasya'da, MÖ III. binyılın ortalarında, özellikle yüksek yaylalarda ve yamaçlarda, taşlarla yuvarlak bir biçimde örülmüş veya toprak yığıntılarıyla oluşturulan ve etrafı taş duvarlarla veya halka biçiminde taşlarla çevrelenmiş, "kurgan" olarak adlandırılan spesifik bir mezar tipi ortaya çıkar⁸⁸. Kurganlar, doğal peyzaj içerisinde, yaşayan toplulukların ölü atalarının tarihleriyle bağlantı kurabilecekleri açık ve görünür bir unsur yaratmak için inşa edilmiş, değişen boyutlardaki mezar tepelikleridir⁸⁹. Kuzeydoğu Anadolu'da yapılan çalışmalar, *Kurgan Geleneği*'nin MÖ III. binyılın ikinci yarısından itibaren bölgede görülmeye başladığını ortaya koymuştur⁹⁰. Kurgan tipi gömü geleneği, MÖ V. binyılın ortalarında Asya bozkırlarında başlamış olup başlangıçta yuvarlak, taş yığımlardan oluşan tepelikler şeklindeyken, ikinci ve üçüncü aşamalar olarak adlandırılan dönemde (MÖ 3400-2800), gömü evi veya gömü çukurunun üzeri toprak yığını ile kapatılıp, toprak yığının etrafı taş duvarlarla yuvarlak biçimde örülerek oluşturulmaktaydı⁹¹.

Akçadağ Ovası içerisinde, Aşağıörükçü Köyü'nün 500 m batısında, Mamolar mevkisinde, deniz seviyesinden 984 m yükseklikte, yaklaşık 3 x 5 m ebatlarında, zeminde yaklaşık 30-40 cm yükseklikte, kesme taşlarla oluşturulmuş muhtemel gömü alanının üzeri ufak taşlarla yığma biçiminde kapatılmıştır (Fig. 13). Muhtemel bir kurgan olarak düşündüğümüz bu yığma, kaçak kazılar nedeniyle oldukça tahrip edilmiş olup yüzeyinde ve etrafında tarihlendirme açısından herhangi bir kültür materyali saptanamamıştır. Mamolar Kurganı, Nurhak Dağları üzerinde, Demir Çağı yerle-

Fig. 13. Mamolar Kurganı

⁸⁶ Winn 1980, Pl. 56/13; Ökse 1988, Abb. 964; Marro & Özfırat 2003, Pl. XVI/3,7; Parker *et al.* 2003, Fig. 6/CC; Konyar 2004, Lev. XIII/1-2, 6, XXXII/4; Şenyurt 2005, Fig. 79/1-2.

⁸⁷ Özdoğan 1977, Horiskale, Lev. 78/15; Ökse 1988, Abb. 956; Marro & Özfırat 2003, Pl. XVI/1-4; Konyar 2004, Lev. XLV/6.

⁸⁸ Gimbutas 1979, 113; Edens 1995, 55.

⁸⁹ Laneri *et al.* 2020, 104.

⁹⁰ Özfırat 2019, 91.

⁹¹ Gimbutas, 1979; Özfırat 2002, 343.

şimlerinin üzerinde ya da yakınlarında saptadığımız kurganlarla büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Elmadağ Kurganı, Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde, modern Dutlu köyünün 350 m doğusunda, deniz seviyesinden 1948 m yükseklikte yer alan bir tepe üzerinde, volkanik blok taşlarla ovala yakın dikdörtgen biçimli örülmüş ölü yatak yerinin üzeri irili ufaklı taşlarla kapatılarak oluşturulmuş bir kurgandır (Fig. 14). Zeminden yüksekliği 1,5 m, ebatları ise yaklaşık 5 x 7 m olan Elmadağ Kurganı, kaçak kazılar nedeniyle oldukça tahribat görmüştür. Elmadağ Kurganı, Köseler yerleşiminin 1,9 km doğusunda yer almaktadır. Kaçak kazılarla tahrip olmuş kurganın bulunduğu alanda herhangi bir seramik materyale rastlanmamıştır.

Fig. 14. Elmadağ Kurganı

Fig. 15. Kavurmadere Kalesi Kurganı I.

Kavurmadere kurganları, Kavurmadere Kalesi üzerinde, kalenin kuzeyinde, sarp kayalık alanın başladığı yamaç üzerinde tam sayıları tespit edilemeyen irili ufaklı en az 5 kurgandan oluşmaktadır. Kavurmadere Kalesi yerleşiminde, özellikle sarp kayalık alanın başladığı kuzey yönünde yer alan tepelik alanın üzerinde kurgan olarak düşündüğümüz, 80 cm genişliğinde, 230 cm uzunluğunda ve 90 cm-103 cm-80 cm arasında değişen yüksekliklerde, dikdörtgen biçimli örülmüş taş sanduka mezar saptanmıştır. Taş sanduka mezarın etrafındaki taş yığıntılarından, soyulmadan önce bu mezarın üzerinin blok taşlarla kapatılıp daha sonra üzerinin irili ufaklı taşlarla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Kurganın zeminden yüksekliği yaklaşık 1,5 m ve çapı 10 m'dir (Fig. 15). Büyük kurganın hemen güneyindeki yamaç üzerinde tespit edilen yığımlar ise büyük kurgana göre daha iyi korunmuştur. Bu alanda tespit edilen ve kurgan olarak değerlendirdiğimiz yığımlar da benzer bir formda yapılmış olup toprak ve tepe noktası taşlarla yığılarak yuvarlak biçimde oluşturulmuştur. Bunların da zeminden yüksekliği 40-50 cm ve çapları ortalama 4-5 m arasında değişmektedir. Kavurmadere Kalesi üzerinde saptanan çok sayıda EDC seramiklerinden yola çıkarak bu kurganların en erken EDC'ye tarihlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Modern Kepez Bucağı ve Çevirme köylerinin ortak yaylası olarak işlev gören Başyurt Yaylası üzerinde, deniz seviyesinden 2007 m ve 2000 m yüksekliklerde, iki alçak tepe üzerinde, etrafı özellikle daha büyük taşlarla örülüp yine üzeri taşlarla kapatılmış, kesin sayıları tespit edilemeyen, yaklaşık 3-4 m çapında, onlarca yuvarlak yığma, muhtemel kurgan olarak düşünülmüştür. Yüzeyde tespit edilen, dikdörtgen büyük blok kesme taşların ölü yatağı ve üzerinin kapatılması amacıyla kullanıldığını düşündüğümüz yığımlar hakkında yaylada yaşayan çobanlardan elde edilen bilgiler tahrip edilen birkaç yığınmanın içerisinde insan kemikleri çıktığı yönündedir. Kaçak kazılar nedeniyle oldukça tahribat görmüş bu kurganlar da Başyurt Yaylası'nda tespit ettiğimiz Başyurt Kurganları II olarak adlandırdı-

ğımız kurganlar ve Nurhak Dağları üzerindeki diğer DÇ kurganları ile benzer teknikte yapılmıştır (Fig. 16). Bölge, günümüzde de yarı göçerler tarafından kullanılan önemli bir otlak alanını oluşturmaktadır. Başyurt Yaylası'nın DÇ'de kullanıldığını Demirci Kalesi seramiklerinden biliyoruz. Başyurt Kurganları I adını verdiğimiz alanın yüzeyinde yapılan araştırmalarda, kaba ve elde yapılmış iki parça amorf seramik, tarihleme için yeterli olmamıştır. Başyurt Kurganları I'in yaklaşık 250 m güneybatısında deniz seviyesinden 2007 m yükseklikte, alçak bir tepe üzerinde, Başyurt Kurganları I sahasında olduğu gibi irili ufaklı onlarca kurgan tespit edilmiştir. Kaçak kazı tahribatlarından dolayı kesin sayıları tespit edilemeyen ve Başyurt Kurganları II adını verdiğimiz ve Demirci Kalesi'nin yaklaşık 800 m kuzeybatısında yer alan bu kurganlar (Fig. 17), Mamolar Kurganı, Kavurmader Kurganları ve Elmadağ Kurganı ile benzer formda yapılmıştır. Saha üzerinde yaptığımız araştırmalarda, ölü yatak kısmı iyi korunmuş bir kurganın yatak kısmı yaklaşık 2 m uzunluğunda, 90 cm genişliğinde, kesilmiş blok taşların dikdörtgen biçiminde örülmesi ile oluşturulmuştur. Etrafa atılmış diğer büyük blok taşlar muhtemelen bu dikdörtgen gömü odasının üzerini kapatmak için kullanılmış olmalıdır.

Fig. 16. Başyurt Kurganları I

Fig. 17-Başyurt Kurganları II

Demirci Kalesi'nin yaklaşık 200 m güneybatısında, deniz seviyesinden 1961 m yükseklikte, özellikle EBC seramiklerinin yoğun olarak bulunduğu yamaca yakın konumda, Başyurt Yaylası'nda tespit edilen ve muhtemel kurgan olarak düşündüğümüz yığmalarla benzer özelliklerde yaklaşık 3-5 m çapında 10'dan fazla kurgan tespit edilmiştir (Fig. 18). Yine çobanlardan elde edilen bilgilere göre tahrip edilmiş olan bir yığmadan insan kemikleri çıkmıştır. Demirci Kalesi'nin güneybatısında yer alan bu yığmalar, Demirci Kalesi yerleşimini kullanan göçerlere ait (EBC veya GBC II-EDÇ) kurganlar olmalıdır.

Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde tespit edilen kurganlar, Kuzeydoğu Anadolu kurgan araştırmalarında tespit edilen kurganlarla benzer formda, taş sanduka ya da kesme taşlarla örülmüş dikdörtgen mezar odalarının üzerinin irili ufaklı taşlarla kapatılması ile oluşturulmuştur⁹².

Fig. 18. Demirci Kurganları

⁹² Özfirat 2009.

Değerlendirme ve Sonuç

Yerleşimlerde saptanan ve GBÇ II-EDÇ'ye tarihlenen seramik bulgulardan da anlaşılacağı üzere, GBÇ II'nin sonlarına doğru yerleşimlerin yüksek dağlık ve tepelik alanlarda, geçiş güzergâhlarını kontrol edebilecek noktalarda, savunma yerleşimleri olarak kurulduğu gözlemlenmiştir. Nitekim Tohma Havzası'nda ve Akçadağ Ovası'nda yapılan araştırmalarda, Konçur Höyük hariç, Hitit İmparatorluk Çağı'nda iskân edilen yerleşimlerin Demir Çağı'na ait materyal sunmaması, bölgede özellikle GBÇ II-EDÇ'ye geçiş aşamasında, yerleşimlerin çoğunlukla yüksek bölgelere kaydığına işaret etmektedir⁹³. Doğu Akdeniz Bölgesi ile ilgili paleoiklim analizleri, GBÇ II'nin sonlarına doğru, ani iklim değişikliklerine ilişkin sonuçlar sunmuştur⁹⁴. Ayrıca, GBÇ II'nin sonlarına doğru Anadolu'da tahıl üretimi ile ilgili kıtlık durumuna işaret eden krali yazışmaların varlığı bilinmektedir⁹⁵. Doğu Akdeniz Bölgesi'nde kurak iklim koşulları ve deprem gibi istikrarsız tektonik hareketler, saray merkezli politik organizasyonların çöküşünü hızlandırmıştır⁹⁶. Tarım ekonomisi temelli yerleşik tarım topluluklarının gücünün kırılması ve daha alçak ova yerleşimlerinin savunma anlamındaki yetersiz konumları, bölgede çoğunlukla göçerliğe dayalı, küçükbaş hayvancılık temelli bir yaşam biçiminin öne çıkmasında etkili olmalıdır⁹⁷. GBÇ II'nin sonlarına doğru, üretim anlamında merkezleri besleyen köy yerleşimlerinin terkedilmesi, büyük kent merkezlerinin çöküşünü de hızlandırmıştır⁹⁸. MÖ XII. yüzyılın ilk yarısında, hepsinde olmamakla birlikte, Orta Anadolu, Yukarı Fırat Havzası ve Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki birçok kentte bu değişimin ve yıkımın izleri belgelenmiştir⁹⁹. Ayrıca, GBÇ II'nin sonlarında merkezî sistemlerin çöküşü, özellikle bronz üretimi için gerekli kalay ticaretinin de çöküşüne neden olmalıdır. Bu durum, maliyeti yüksek olsa da demir madeni açısından zengin yerel kaynakların tüketiminde bir artışa neden olmuştur. Nitekim Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde GBÇ II sonu-EDÇ'ye ait yerleşimlerin yüzeyinde saptanan demir madeni cürüfları yerel kaynakların yoğun tüketimine işaret etmektedir. Ayrıca, maden cürüfları saptanan yüksek dağlık alanlardaki kale yerleşimleri, bu dönemde küçükbaş hayvancılığa dayalı bir ekonomik model içerisinde, madencilikğin önemli bir yer tuttuğunu ve otlak alanların kontrolünün yanında maden kaynaklarının kontrolünün de bu merkezler üzerinden sağlandığını düşündürmektedir. MÖ XII. yüzyılın başlarında, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü ile birlikte, özellikle Yukarı Fırat Havzası ve Güneydoğu Anadolu'da Hitit kültürel etkisinin devam ettiğini Hitit kap repertuarlarının ODC'ye kadar devam etmesinden biliyoruz. Fakat Akçadağ bölgesinde, yerel unsurlar yanında, özellikle bezeme gelenekleri, yapım teknikleri ve form özellikleri bakımından Kuzeydoğu Anadolu etkisini gösteren kaplar da yüksek dağlık alanlardaki savunma yerleşimlerinde yoğun olarak saptanmıştır. Ayrıca, Akçadağ-Nurhak Dağları üzerinde tespit edilen çok sayıda kurgan, EDC'den itibaren bölgenin yoğun olarak Kuzeydoğu Anadolu EDC kültürleri ile etkileşim içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Sultansuyu Havzası, Tohma Havzası'na göre daha geniş ve zengin tarım arazilerine sahip olup bu bölgede tespit edilen DC yerleşimleri, havza içerisinde, geçiş güzergâhlarını kontrol edebilecek stratejik noktalarda yer almaktadır. DC buluntuları sunan havza yerleşimlerinin çoğu stratejik konumu itibarıyla daha avantajlı, peyzaja hâkim tepe-

⁹³ Dönmez 2022.

⁹⁴ Finné *et al.* 2011, 3168.

⁹⁵ Bryce 2003, 219-220; Liverani 2014, 382.

⁹⁶ Drake 2012.

⁹⁷ Dönmez 2020, 14.

⁹⁸ Liverani 2014, 381-382.

⁹⁹ Bartl 2001, 383-384; Dönmez 2020, 14.

ler üzerinde yer almaktadır. Akçadağ'ın ve Malatya'nın en büyük höyük yerleşimi özelliğine sahip yaklaşık 230 x 200 m ebatlarındaki Ören Höyük, DÇ'de, muhtemelen önemli bir kent olmalıdır. Akçadağ-Nurhak Dağlarında yapılan araştırmalarda ise neredeyse tamamı savunma merkezi özelliğine sahip DÇ yerleşimlerinin çoğu sarp kayalık alanların üzerinde, taş duvarların sarp kayalarla birleştirilmesiyle oluşturulmuş yerleşimlerdir. Akçadağ'da, höyük ve kale yerleşimlerinin çoğunda, özellikle Kuzeydoğu Anadolu etkisini taşıyan seramik materyalin yoğunluğu, bölgenin kuzey-güney yönünden en önemli geçiş güzergâhı olduğuna işaret etmektedir. Yüksek bölgelerdeki kale yerleşimlerinde ele geçen ve GBÇ II-EDÇ özelliği taşıyan seramikler, bölgede Orta Anadolu etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Akçadağ-Nurhak Dağlarında bulunan seramik örneklerin büyük bir kısmı elde yapılmış, saman ve mineral katkılı yüksek yayla kültürlerine ait parçalardan oluşmaktadır. EDÇ seramiklerinden de anlaşılacağı gibi bölge, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Dicle Havzası'ndaki yüksek yayla kültürlerinin önemli bir kültürel etkileşim sahasını oluşturmaktaydı. Sultansuyu Havzası içerisinde Assur etkili seramik materyallerin saptanması, bölgenin geçiş güzergâhı ve demir madeni kaynakları açısından Assur için önemine işaret etmektedir. Nitekim, Köşeler mevki, Ferig Kalesi, Gocuklu yerleşimi, Ören Höyük gibi DÇ yerleşimlerinin yüzeyinde saptanan maden cürüfları, GBÇ II'nin sonlarından itibaren Nurhak Dağları'nın kurşun, bakır ve demir madeni kaynaklarının yoğun kullanıldığını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Arslan H. 2002, *Akçadağ İlçesinin (Malatya) Coğrafyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi. Elazığ.
- Bartl K. 1994, "Die Frühe Eisenzeit in Ostanatolien und ihre Verbindungen zu den Benachbarten Regionen". *Baghdader Mitteilungen* 25, 473-518.
- Bartl K. 2001 "Eastern Anatolia in the Early Iron Age". Eds. R. Eichmann & H. Parzinger, *Migration und Kulturtransfer: der Wandel vorder – und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. Vorchristlichen Jahrtausend. Akten des Internationalen Kolloquiums. 23. Bis 26. November 1999*. Berlin, 383-410.
- Belli O. & Konyar E. 2003, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropoller/Early Iron Age Fortresses and Necropolises in East Anatolia*. İstanbul.
- Blaylock S. R., D. H. French & G. D. Summers 1990, "The Adiyaman Survey: An Interim Report". *Anatolian Studies* 40, 81-135.
- Bryce T. 2003, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East. The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*. London & New York.
- D'Agostino A. 2009, "The Assyrian-Aramaean Interaction in the Upper Khabur: The Archaeological Evidence from Tell Barri Iron Age Layers". *Syria* 86, 17-41.
- DC: Demir Çağı.
- Di Nocera G.M. 2008, "Settlements, population and landscape on the Upper Euphrates between V and II millennium BC. Results of the Archaeological Survey Project 2003-2005 in the Malatya Plain". Eds. J. M. Córdoba, M. Molist, M. C. Pérez, I. Rubio & S. Martínez, *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. 3-8 April*. Madrid, 633-645.
- Drake B. L. 2012, "The influence of climatic change on the Late Bronze Age Collapse and the Greek Dark Ages". *Journal of Archaeological Science* 39, 1862-1870.
- Dönmez S. 2019, "2017 Malatya Yüzey Araştırması: Erken ve Orta Demir Çağı Araştırmalarına Yeni Katkılar". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38/65, 43-82.
- Dönmez S. 2020, "Malatya Demir Çağı Araştırmaları 2018". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/67, 9-52.
- Dönmez S. 2022, "Akçadağ Araştırmaları: Akçadağ Ovası, Tohma Havzası ve Sultansuyu Havzası Geç Bronz Çağı Yerleşimleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 41/71, 1-39.
- EBÇ: Erken Bronz Çağı.
- EDÇ: Erken Demir Çağı.
- Edens C. 1995, "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300, 53-64.
- Erdem A. Ü. 2012, "Regional Variations in Iron Age Grooved Ware in Eastern Anatolia". Eds. A. Çilingiroğlu & A. Sagona, *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19-24 April 2010*. Leuven, 113-130.
- Finné M., K. Holmgren, H. S. Sundqvist, E. Weiberg & M. Lindblom 2011, "Climate in the eastern Mediterranean, and adjacent regions, during the past 6000 years – A review". *Journal of Archaeological Science* 38, 3153-3173.
- Fischer F. 1963, *Die Hethitische Keramik von Boğazköy* (WVDOG 75). Berlin.
- Frangipane M., F. Balossi-Restelli, F. Di Filippo, F. Manuelli & L. Mori 2019-2020, "Arslantepe: New Data on the Formation of the Neo-Hittite Kingdom of Melid". Eds. S. de Martino, M. Marazzi & C. Mora, *News from the Lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research* 3-4. Napoli, 71-112.
- GBÇ: Geç Bronz Çağı.
- Gimbutas M. 1979, "The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500-2500 BC.". *Archives Suisses d'anthropologie générale* 43, 113-137.
- Güneri A. S. 2002, "Cultural Connections between Anatolia and Caucasus-Central Asia during the Late

- Bronze – Early Iron Age”. *Anatolia Antiqua* X, 11-77.
- Henrickson R. C. 1994, “Continuity and Discontinuity in the Ceramic Tradition of Gordion during the Iron Age”. Eds. A. Çilingiroğlu & D. H. French, *Anatolian Iron Ages 3* (BIAA Monograph 16). *The Proceedings of the third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990*. Ankara, 95-129.
- Işıklı, M. & Erdem A. Ü. 2009, “A group of Early Iron Age Pottery from the Erzurum Region”. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, 249-268.
- Konyar E. 2004, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Koroğlu K. 2002, “Demir Çağı’nda Yukarı Dicle Havzası”. *Anadolu Araştırmaları* 16, 449-475.
- Koroğlu K. 2003, “The Transition from Bronze Age to Iron Ages in Eastern Anatolia”. Eds. B. Fischer, H. Genz, E. Jean & K. Koroğlu, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Istanbul, November 8-9, 2002. İstanbul, 231-244.
- Laneri N., B. Jalilov, Y. S. Erdal, S. Valentini, M. Poulmarc’h, G. Guarducci, L. Crescioli, R. Berthon, V. D’amico, C. Pappalardo, S. G. Russo & L. Huseynova 2020, “Reconstructing Funerary Sequences of Kurgans in the Southern Caucasus. The First Two Seasons of the Azerbaijani-Italian Ganja Region Kurgan Archaeological Region Project (GaRKAP) in Western Azerbaijan”. *Anatolica* XLVI, 103-145.
- Liverani M. 2014, *The Ancient Near East. History, society and economy*. Çev. S. Tabatabai, London & New York.
- Manuelli F. 2012, “A View from the East. Arslantepe and the Central Anatolian World during the Late Bronze and Iron Ages: Interactions and Local Development”. *ORIGINI* XXXIV, 361-374.
- Manuelli F. 2013a, *Arslantepe. Late Bronze Age. Hittite Influence and Local Traditions in an Eastern Anatolian Community* (Arslantepe IX). Rome.
- Manuelli F. 2013b, “Pottery as an Indicator of Changing Interregional Relations in the Upper Euphrates Valley. The Case of the Late Bronze-Iron Age Assemblages from Arslantepe/Malatya”. Ed. K. A. Yener, *Across the Border: The Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia*. Leuven, 373-392.
- Marro, C. & Özfirat A. 2003, “Pre-classical survey in eastern Turkey. First preliminary report. The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”. *Anatolia Antiqua* XI, 385-422.
- Mielke D. P. 2006, *Die Keramik vom Westhang. Kuşaklı-Sarissa 2*. Rahden/Westf.
- Müller Ü. 1999, “Die eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük”. Eds. A. Hausleiter & A. Reiche, *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*. Münster, 403-434.
- ODÇ: Orta Demir Çağı.
- Ökse T. 1988, *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ost Anatoliens mit dem Schwerpunkt Karakaya Stauseegebiet am Euphrat*. Berlin.
- Ökse A. T., E. Atay, M. Eroğlu & Y. Tan 2009, “İlisu Barajı İnşaat Sahasına Rastlayan Dicle Vadisi’nin Tunç ve Demir Çağları’ndaki Yerleşim Sistemleri ve Kültür Tarihi”. *TÜBA-AR* 12, 25-48.
- Özdoğan M, 1977, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. İstanbul.
- Özfirat A. 2002, “Doğu Anadolu Yüksek Yaylası’ndan M.Ö. 2. Binyıl Kurganları”. *Belleten* LXVI/246, 343-356.
- Özfirat A. 2009, “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları”. *Belleten* LXXIII/268, 635-674.
- Özfirat A. 2019, “Kurgans in the Highlands of Eastern Anatolia: From the Kura-Araxes Period to the Urartian Kingdom”. Eds. N. Laneri, G. Palumbi & S. Müller Celka, *Constructing Kurgans: Burial Mounds and Funerary Customs in the Caucasus and Eastern Anatolia during the Bronze and Iron Age*. Florence, March 29-30, 2018. Rome, 91-104.
- Parker B. J., A. Creekmore & C. Easton 2001, “Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP) Boztepe Yüzey Araştırması ve Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor/The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP) Excavations and Survey at Boztepe and In-

- tensive Survey at Talavaş Tepe, 1999: A Preliminary Report". Eds. N. Tuna, J. Öztürk & J. Velibeyoğlu, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*. Ankara, 565-591.
- Parker B. J., A. Creekmore, L. Swartz-Dodd, C. Meegan, E. Moseman, R. Paine, M. Abraham & P. Cobb 2003, "The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Report from the 2001 Field Season". *Anatolica* XXIX, 103-174.
- Pecorella P. E. 1975, *Malatya III. Rapporto Preliminare delle campagne 1963-1968. II Livello Eteo Imperiale e quelli Neoetei* (Orientis Antiqui Collectio – XII). Roma.
- Sagona A. 2003, "The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük". *Anatolian Studies* 49, 153-157.
- Schachner A. 2003, "From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region. The Case of Giricano". Eds. B. Fischer, H. Genz, E. Jean & K. Köroğlu, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Istanbul, November 8-9, 2002*. İstanbul, 151-163.
- Schmidt C. 1999, "Die Keramik der Areale A-F in Kar-Tukulti Ninurta". Eds. A. Hausleiter and A. Reiche, *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*. Münster, 61-90.
- Solak, S. & Ünlügenç U. C. 2012, "Levent (Akçadağ-Malatya Batısı) ve Civarının Tektono-Stratigrafisi". *Çukurova Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 27/4, 122-130.
- Summers G. D. 1993, *Tille Höyük 4: The Late Bronze Age and The Iron Age Transition*. Ankara.
- Şenyurt S. Y. 2005, *Büyükardıç: Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi/An Early Iron Age Hilltop Settlement in Eastern Anatolia* (Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları 2/ Bakü-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations 2). Ankara.
- Tekin H. 2006, "Yatay Oluk Bezekli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23/1, 151-172.
- Umurtak G. 1988, *Hitit İmparatorluk Çağında İşuva Ülkesi Çanak Çömleği Üzerine Bir Araştırma. Korucutepe, İmikuşağı, Pınartepi, Çınaz II, Yazıkönak ve Tilenzit Höyükleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Winn M. M. 1980, "The Early Iron Age". Ed. M. N. van Loon, *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*. New York & Oxford, 155-175.

Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri

From the Early Iron Age (IX-VI century B.C.) Phoenician Colonization Movements in the Mediterranean

Refik Kaan ÜÇLER*

Öz: Fenike kıyıları deniz ve kara ticaretinin buluştuğu bölge olmasından dolayı Bronz Çağı'nın en önemli merkezlerinden biriydi. MÖ XII. yüzyıldaki deniz halklarının göçü büyük devletlerin çöküşüne yol açmış ve şehir devletlerinin yeniden yükselişini hızlandırmıştır. MÖ IX. yüzyıldan itibaren Tyros kentinin bölgesel ticaretten elde ettiği imtiyazlarla güçlenmesi Fenikelilerin Doğu'daki konumlarını sağlamlaştırılmış ve Batı Akdeniz'e açılarak kolonileşme faaliyetlerine başlamalarının arkasındaki ana faktör olmuştur. Tyros şehri liderliğinde örgütlenen kolonistler Cebelitarık Boğazı'nın ötesine kadar yayılan yerleşimler kurmuştur. Kolonileri Hellen yerleşmeleriyle karşılaştırıldığında toprak kazanma amacı gütmeyen küçük yerleşim alanlarıdır. Büyük gelirler elde etmek isteyen Fenikeliler Batı Akdeniz üzerinde değerli madenlerin bulunduğu stratejik noktalara yerleşmişlerdir. Yayılmacı bir kolonileşme yerine yerel toplumlar ile Doğu arasında bir aracı rolü oynamışlardır. Fenikeliler Doğu ve Batı Akdeniz kültürlerinin karma yapısının oluşmasında etkili olmuşlardır. Ticari getiriler, imtiyazlar sayesinde gelişen kolonileşme dönemi, Tyros şehri Pers egemenliğine girene kadar Doğu merkezli bir şekilde devam etmiştir. Fenike kolonileşmesini anlamlandırmak için az sayıdaki Fenike bulgusundan ve Hellenlerin anlatılarından yararlanılacaktır. Bu makalede işlenmek istenen ana düşünce Fenike kolonileşmesinin nedenlerini, işleyişini ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz • Demir Çağı • Fenike • Kolonileşme • Ticaret • Tyros

Abstract: The Phoenician coast was one of the most important centers of the Bronze Age, as it was the linking place of sea and land trade. In the XIIth century B.C. the migration of the Sea Peoples led to the collapse of large states and accelerated the rise once again of city-states. From the IXth century B.C., the Phoenicians consolidated their position in the east, due to the city-state of Tyre gaining privileges from regional trade; furthermore, this was also the main factor behind the colonization movements in the Western Mediterranean. Colonists united by the city of Tyre founded settlements that crossed over to the other side of the Straits of Gibraltar. Compared to the Hellenic settlements the Phoenician colonies were small settlements, with no intention to expand on land. The Phoenicians wanted to earn more revenue and settled in strategic points where valuable mines were located around the Western Mediterranean. Instead of expansionist colonization, they played an intermediary role between the local societies and the east. Phoenicians played a part in the formation of the mixed structure of both Eastern and Western Mediterranean cultures. Trade profits and colonization era improved by the privileges continued to be eastern centered until the city of Tyre was captured by the Persians. To better understand Phoenician colonization a few Phoenician finds and the narratives of Hellenic authors are used. This article aims to reveal the reasons, operations, and results of Phoenician colonization.

Keywords: Mediterranean • Iron Age • Phoenician • Colonization • Commerce • Tyros

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli. 0000-0003-2296-0750
kaanucler630@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 26/09/2021 | Kabul Tarihi: 17/01/2022 ; Üçler R. K. 2022, "Erken Demir Çağı'ndan İtibaren (MÖ IX-VI. yüzyılda) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri". *Cedrus X*, 47-67.

Geç Bronz Çağı'nda Kenan Bölgesi

MÖ II. binyılın son çeyreğinde Ön Asya'daki toplulukların arasında oluşturdukları ticaret ağı, bölgesel ekonominin kalkınması ve özellikle kıyı kesimindeki şehirlerin öneminin artmasında etkili olmuştur. Doğu Akdeniz üzerinden Ege adalarına kadar uzanan emtia ticaretinin deniz ayağı, kıyı ve ada şehirleri aracılığıyla ilerlemektedir. Antikçağda Kenan adıyla bilinen günümüz Lübnan, Filistin, İsrail ve Suriye'nin küçük bir kısmını içine alan topraklar, Doğu Akdeniz'deki kara ve deniz ticaretinin bulunduğu bölge olması açısından ehemmiyet arz etmektedir. Doğu Akdeniz'in ekonomik anlamdaki gelişmiş yapısını temsil eden Kenan kıyıları Geç Bronz Çağı'ndaki büyük krallıkların (Hitit, Mısır, Asur, Hurri-Mitanni) hâkimiyet kurmak istedikleri bir alandır. Kenanlıların büyük devletler tarafından kuşatılmış olmaları, onları büyük devletlerin hakimiyetini tanımak zorunda bırakmıştır.

Kenan, Geç Bronz Çağı'nda Mısır yönetimi altına giren Asya'daki toprakları tanımlamak için kullanılan politik ve bölgesel bir isimdir¹. MÖ XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kenan Bölgesi'nin Mısır'ın hâkimiyetine girmesiyle bölgedeki şehirler Mısır pazarına kolay erişim şansı bulmuşlardır². Geç Bronz Çağı'nda Kenan coğrafyası bölgesel ticaretten büyük pay kazanan ticaret ve zanaat merkezli şehirlerin yükselmesiyle mühim bir konuma gelmiştir³. Geç Bronz Çağı'nın hayati merkezlerinden olan Ugarit kenti, bölgedeki denetimin ve ticaretin büyük bölümünün gerçekleştiği alandır⁴. Ugarit kenti MÖ XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hitit kontrolü altına girdikten sonra da Doğu Akdeniz'deki önemini korumaya devam etmiştir⁵. Ugarit kentinin MÖ XII. yüzyılda düşüşüyle (yıkılışıyla), beraberinde gelen göç dalgası Kenan coğrafyasının iç kısımlarında yıkımlara yol açmıştır. Göç dalgaları hâlinde Kenan Bölgesi'ne gelen halklar; güneyden göç eden İsrail oğulları Güney Kenan'a, Filistinliler (Deniz İnsanları) Kenan'ın Güney kıyı bölgesine ve son olarak Mezopotamya'dan gelen Aramiler ise Kuzey Kenan'a yerleşmişlerdir⁶. Büyük göçlerin sonucunda bölgede bulunan yerli halk kuzey kısımdaki deniz kıyısı ve Lübnan Dağları arasındaki dar araziye sıkışmıştır⁷.

Geç Bronz Çağı'nın ardından, Ugarit'e benzer şekildeki kıyı yerleşimleri olan Tyros, Sidon ve Byblos şehirleri önemli ticaret merkezleri olmaya devam etmişlerdir. Fenike kıyı şeridindeki şehirler Deniz Kavimleri'nin yol açtığı göç dalgaları sonrasında ayakta kalmayı başarmışlardır⁸. Bronz Çağı'nın

¹ Na'aman 1999, 36.

² Redford 1993, 158-159; Na'aman 1999, 34; Kovalev & Diakov 2014, 98; Gürgen 2017, 75; Kaya 2018, 79-80; Kenan ülkesi, Mısır'ın 18. Sülalesi'nin 6. kralı olan III. Tutmosis döneminde fethedilmiştir.

³ Terpstra 2019, 38.

⁴ Edwards 1979, 124-128; Klengel 1992, 191; Yon 2006, 21-22; Knapp & Manning 2016, 118-133; Ugarit şehrinin ilk yerleşimi yaklaşık MÖ 7500'lere kadar gitmektedir. Ugarit şehrinin tarihi ve gelişimi için bk. Yon, 2006.

⁵ Yon 2006, 20. Ugarit MÖ 1400-1350 yılları arasında Mısır kontrolündeyken, bölgedeki güçlü Mitannilerin Hititler tarafından yenilmesinin ardından Hititlere bağlanmıştır. Deniz Kavimleri göçü sonucunda yıkılan Ugarit kenti, bağlı olduğu Hitit devletine donanmasıyla düzenli destek göndermesi nedeniyle denizden gelen saldırılara karşı savunmasız kalmıştır (Yon 2006, 20-22).

⁶ Braudel 2001, 183; Kaufman 2004, 2-3; Moscati 2004, 65; Bondi 2014, 60.

⁷ Kaufman 2004, 3; Hodos, 2006, 27. Bronz Çağı'nın sonunu getiren göçlerin Fenike şehirlerinin denize açılmasını hızlandırdığı savunulmaktadır. Erken Demir Çağı'nda öne çıkan Fenike adı, genellikle Kenan Bölgesi'ndeki kıyı şehirlerini tanımlamak için kullanılmıştır.

⁸ Niemeyer 2006, 144-146 vd.; Mieroop 2007, 220; Aubet 2014, 990-991 vd.; Knapp & Manning 2016, 128; Bryce 2020, 278. Göç sonucunda sosyokültürel yapının değişmesi kıyı kesimlerini yerel sığınmacılar için uygun bir

sonunu getiren göçler dolayısıyla bölgedeki merkezi otorite zayıflamış ve Fenike şehirleri, yerel ticaretteki konumlarından yararlanarak güçlenmişlerdir. Asur hâkimiyeti altına girene kadar da elde ettikleri bağımsız statülerini korumuşlardır⁹. Asurlardan sonra sırasıyla Yeni Babil (Kalde), Pers (Akhamenid) ve Büyük İskender önderliğindeki Makedon hâkimiyetine giren şehirler ticaretteki önemlerini korusalar da zamanla özerkliklerini yitirmeye başlamışlardır¹⁰.

Fenikelilerin Yükselişi ve Gelişimi

Hellen kaynaklarından günümüze ulaşmış olan Fenike adı Suriye Bölgesi'nin kıyı kesimini ifade etmek için kullanılmıştır¹¹. Roma'ya bağlı bir eyalet olana kadar Fenikelilerin kendilerini yaşadıkları bölgenin ismiyle adlandırmak yerine ikamet ettikleri şehirlerin adlarını kullandıklarını bilmekteyiz¹². Fenike adı bölgede yaşayanlar tarafından benimsemese de etkileşim kurdukları milletler onları bu şekilde adlandırmayı tercih etmiştir. Fenikeliler ve yaşadıkları bölgeden ilk bahseden antik dönem yazarı [MÖ VII. yüzyıl (?)] Homeros'tur. Homeros, *Odyseia* ve *Ilyada* adlı destanlarında çoğunlukla deniz ticareti, zanaat ve deniz taşımacılığındaki rolleriyle öne çıkan Fenikelilerin olumsuz yönlerine değinmiştir¹³. Eserlerinde Fenikelilerin aldatici, kurnaz ve paragöz olduklarına dair bir genelleme mevcuttur. Kötü özelliklerin ön planda olmasının ana nedeni ticaretle uğraşan kesimin güvenilir, aldatici ve paragöz olarak görülmesiyle bağdaştırılabilir¹⁴. Fenikeliler ifadesi yerine sık sık Sidon şehrinin isminin verilmesinden, Homeros'un destanlarını kaleme aldığı sıralarda bölgenin baskın şehrinin Sidon olduğu anlaşılabilir¹⁵.

Fenike şehirleri hakkında bilgiler veren bir diğer antik dönem yazarı ise (MÖ V. yüzyıl) Herodo-

alana dönüştürmüştür.

- ⁹ Niemeyer 2006, 160 vd.; Kovalev & Diakov 2014, 117; Aubet 2014, 1002-1003 vd. Fenike şehirleri üzerindeki Asur hâkimiyeti MÖ 733-732 yılında III. Tiglat Pilaser döneminde başlamıştır. MÖ 668-626 Aşurbanipal (Assur-bani-apli, Osnappar) döneminde ise tamamen Asur'a bağlı hâle gelmiştir.
- ¹⁰ Ioseph. *Ant. Iud.* X. 11. 1; Eph'al 2008, 156 vd.; Üçler 2021, 9-11. Asur hâkimiyetinin sona ermesinin ardından Tyros şehri, Yeni Babil (Kalde) kralı II. Nebukadnezar tarafından 13 yıl süreyle kuşatılmıştır ve MÖ 573'te kral, şehri ele geçirmiştir. MÖ 539 yılında Fenike şehirleri Pers kralı II. Kyros'a bağlılıklarını sunmuşlardır. MÖ 332 yılında Büyük İskender (III. Aleksandros) bizzat Tyros şehrini kuşatmış ve o zamana kadar ada olan şehri karaya bağlamıştır (Arr. *anab.* II. 18).
- ¹¹ Skylaks 104; Üçler 2021, 7. Suriye adı eskiçağda günümüzdekinden daha geniş bir alanı tanımlamak için kullanılmıştır. Fenike ana karası olarak bilinen bölge kabaca İsrail'in kuzey kısmında bulunan küçük bir alan ve Lübnan devletinin sınırları içerisindeki kıyı şeridine denk gelir.
- ¹² Hom. *Od.* XV. 425: "Övünürüm ben tuncu bol Sidon'dan olmakla..."; Bondi 2014, 60 vd.; Doak 2015, 8; Bonnet 2014, 328; Quinn 2018, 26 vd. Quinn, bazı Fenikeli tüccarların kendi aşiretlerinden veya ailelerinden gelen isimleri kullandıklarını belirtir.
- ¹³ Hom. *Il.* VI. 340-350, XI. 288-295, XXIII. 740-749, XXIII. 830-840; Hom. *Od.* XIV. 320; XV. 464-470; Hodos 2009, 223; Doak 2015, 10.
- ¹⁴ Ana amacı kâr elde etmek olan kişilerin para kazanmak adına her türlü yola başvurması bunu destekler.
- ¹⁵ Hom. *Il.* VI. 340-350, XXIII. 830-840, Hom. *Od.* IV. 695-700; XV. 120-130, 470-480. Sidon şehri, Erken Demir Çağı'nda kurmuş olduğu geniş ticaret ağı sayesinde Asur, Mısır, Kıbrıs ve Ege Dünyası'nda önemli bir konuma gelmeyi başarmıştır. Marriner 2006, 1514 vd. Erken Demir Çağı'nda Sidon'un öncülük ettiği Fenike şehirleri MÖ IX. yüzyıldan itibaren Tyros'un liderliğinde yükselmiştir.

tos'tur. Herodotos, bize Tyros şehrine gittiğini ve şehirdeki *Herakles* (Melqart) tapınağını bizzat ziyaret ettiğini anlatır. Fenike adını, coğrafyasını betimleyen ilk kişi olması bakımından öne çıkan Herodotos ve eseri Hellen-Fenike düşmanlığının hemen ardından yazılması dolayısıyla ön yargılı olarak ele alınmalıdır¹⁶. Herodotos, Hellen ve Fenikelilerin barışçıl bir şekilde ticaret yaptığı dönemde Fenikeli tüccarların Argos kentine geldiğini ve burada Mısır ve Asur'dan getirdikleri malları sattıklarını anlatır¹⁷. Fenikeli tüccarların Inakhos'un kızı Io'yu kaçırarak Mısır'a götürmelerini Fenike-Hellen düşmanlığının başlangıcı olarak kabul etmektedir¹⁸. Herodotos, Fenike şehirlerinin tamamını Perslerin beşinci satraplığının içine koymaktadır¹⁹. Ona göre Fenike şehirleri Suriye'nin bir parçasıdır ancak onları Suriyeliler diye adlandırdığı kişilerle aynı millet olarak tanımlamaz²⁰. Herodotos eserinde Homeros'a benzer şekilde Fenikelilerin denizcilik konusundaki ustalıklarına değinmekten kaçınmaz²¹.

Antik kaynaklarda Fenike şehirleri altında adı geçen yerleşimler Tyros, Byblos, Sidon ve Arados'tur, bu kentler dışında da yerleşimlerin mevcut olması, ancak kaynaklarda isimlerine yer verilmemesi küçük yerleşimlerin (kasabaların) büyük kentlerin etkisi altında olduğu göstermektedir²³ (Fig. 1). Coğrafi açıdan bakıldığında deniz kıyısındaki bu yerleşimler kısıtlı ekilebilir alana sahiptir. Verimli araziler bakımından yetersizlik, kısıtlı üretimin yanında bazı tarım ürünlerinin ithal edilmesini zorunlu kılmıştır. Şehirlerdeki yaşamın sürdürülebilmesi için ithal ürünlere bağımlı olunması zamanla bir ihraç kültürünün doğmasına neden olmuştur. Bölgenin tarım üretiminin yetersiz olması ihraç ürünlerin zanaat alanında gelişmesini, aynı zamanda ithal edilen değerli ürünlerin (altın, gümüş,

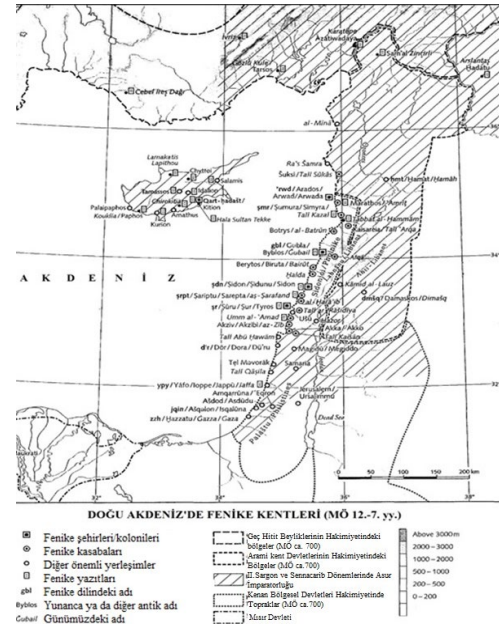

Fig. 1. Doğu Akdeniz'de Fenike Kentleri²²

¹⁶ Hdt. III. 91. MÖ V. yüzyıldaki Pers-Helen savaşları ardından kaleme alınmış olan eser Fenikelilerin kendi istekleriyle Pers hâkimiyetine girdiğinden bahseder (Hdt. III. 19).

¹⁷ Hdt. I. 1. Ayrıca Herodotos Fenikelilerin günümüz Basra Körfezi bölgesinden geldiklerini ve sağlam gemileri sayesinde uzun yolculuklara çıktıklarını belirtir (Hdt. VII. 89).

¹⁸ Hdt. I. 1-2. Fenikelilerin Io'yu kaçırmasının ardından Tyros'a gelen Hellenlerin (Giritli olduklarını düşünür) kralın kızını geri götürdüklerini aktarır (Hdt. I. 2).

¹⁹ Hdt. III. 91.

²⁰ Hdt. III. 5; Rainey 2001, 57.

²¹ Hdt. IV. 42. Herodotos'un aktardıklarına göre Fenikeli denizciler Mısır firavunu II. Nekhos'un (MÖ 610-590) emri üzerine Arap Körfezi'nden yola çıkarak tüm Libya (Afrika) kıtasının etrafını dolaşmışlar ve Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek gezi çıkmalarının ikinci yılında Mısır'a geri dönmüşlerdir. Herodotos bu yolculuğun toplamda üç yıl sürdüğünden de bahseder.

²² Niemeyer *et al.* 2007, 151-152 vd.

²³ Millar 1983, 57; Girgin 2006, 16; Eph'al 2008, 148 vd.; Doak 2015, 8; Sullivan 2018, 72-73. Bahsedilen antik kaynaklar Homeros ve Herodotos'un eserleridir.

fil dışı, mücevher) üzerlerine kâr payı eklenerek işlenmesini gerektirmiştir²⁴. Zanaat alanındaki yeteneklerini sergilemesi gereken Fenike şehirleri, birçok küçük atölyeden oluşan imalat merkezleri olarak tasvir edilebilir²⁵. Değerli madenlerden işlenmiş mücevherler, takılar ve aksesuarların komşu devletlerin ileri gelen kesimine satılması, şehirlerdeki ekonomik kalkınmayı hızlandıran başka bir faktör olmuştur.

Ticari rekabetin şekillendirdiği ortamda yükselen büyük Fenike şehirleri zaman zaman diğer küçük şehirleri etkisi altına almıştır²⁶. Erken Demir Çağı'nda bölgesel çapta merkezi bir yönetimin eksikliği, her şehrin kendi kralı etrafında şekillenen bir yönetici sınıfı oluşmasını hızlandırmıştır²⁷. Geç Bronz Çağı'ndaki krallar şehrin yönetiminde yetki sahibiydi ancak bunun yanında bağlı oldukları devletlere karşı sorumlulukları da bulunmaktadır. Kralın etrafında zengin tüccarlardan oluşan politik bir yapıdan söz etmemiz mümkündür. Ticaretin yöneticiler tarafından desteklenmesi hem soylu kesiminin hem de vatandaşların bu alana yönelmesini mümkün kılmıştır. Ticaret aracılığıyla zenginleşen tüccarların, sonrasında yönetimine katılarak daha fazla kâr ve güç elde etmek istemeleri de olağan karşılanmalıdır. Doğu'daki şehirlerde oluşan politik sistem ticaret ve kolonileşme aracılığıyla Batı'daki kolonilerin siyasal yapısına etki etmiştir. Batı'ya göç eden güçlü tüccarların siyasal anlamda özgürlüklerini kazanmaları Batı'daki krallık sisteminin çöküşünü hızlandırmıştır. Batı'daki kolonilerde zengin tüccar sınıfının oluşturduğu oligarşik yönetim zamanla galip gelerek kralları kovmuştur²⁸.

Fenike kıyı şehirleri din, dil, tarih ve kültür bakımından benzer olsalar da deniz ticaretindeki rekabetlerinden doğan çatışmalar Hellen şehirlerindeki benzer bir birlik oluşturmalarının önüne geçmiştir²⁹. Bölgedeki şehirler dışarıdan gelen devletlerin baskısı sonucu bazen güç birliği yoluna gitmişlerse de bu kalıcı olmamıştır. Komşu devletlerin istilasından kaçınmanın en yaygın yolu kentlerin merkezine geri çekilerek düşmanı uzun bir kuşatmaya sevk etmektir. Fenikelilerin doğal limanlara ve adalara yerleşim kurmaları, şehirlerin sadece karadan kuşatma sonucu düşme riskini azaltmıştır³⁰. Akdeniz'e inmiş donanması olmayan devletlerin Fenike şehirlerini alması için çok büyük bir insan gücü sarf etmesi gerektiğinden uzun yıllar süren kuşatmalar vuku bulmuştur³¹.

²⁴ Braudel 2001, 184-185.

²⁵ Hom. *Il.* VI. 340-350, XXIII. 830-840. Çıkarılan veya ithal edilen ham maddelerin işlenmesi konusunda ustallaşan Fenikelilerin zanaat alanındaki yetenekleri Akdeniz toplumları arasında bilinmektedir.

²⁶ Özellikle MÖ IX. yüzyılda yükselen Tyros MÖ VI. yüzyıla kadar diğer şehirler (Sidon, Byblos, Arados) arasında öne çıkan yerleşim olmuştur.

²⁷ Kaufman 2004, 2; Kovalev & Diakov 2014, 116; Gürgen 2017, 74.

²⁸ Aristot. *pol.* XI; Aubert 1993, 279; Niemeyer 2006, 158-189 vd. Kartaca'nın politik yapısını anlatırken devletin yönetim şeklinin aristokrasi ve oligarşinin bir karışımı olduğundan bahseder. Doğudaki krallık rejiminin sürekliliği olması, bağlı olunan devletlerin talepleri (emirleri) doğrultusunda şekillenmiştir.

²⁹ Fletcher 2008, 18; Jigoulov 2014, 16; Terpstra 2019, 40. Hellen şehirleri kendi içlerindeki bağımsızlıklarını korumayı hedeflemişlerdir. Bu amaç doğrultusunda ortak düşmana karşı aralarında birlik kurmaktan çekinmemişlerdir.

³⁰ Braudel 2001, 182. Fenike coğrafyasının dağlık alanlar ve deniz arasına sıkışması savunulması kolay alanların yaratılmasında etkili olmuştur.

³¹ Arr. *anab.* II. 18-24; Diod. XVII. 46. 4; Curt. IV. 2. 1-24. B. İskender'in Fenike kıyısını hâkimiyeti altına aldığı dönemde ona direnen tek Fenike şehri Tyros olmuştur. Curtius Rufus (II. 5), Tyros'un Büyük İskender'in isteklerine boyun eğmemesinin nedenini adadaki konumuna güvenmesiyle bağdaştırmaktadır. Curtius (IV. 4. 15-16), Tyros'un düşmesi sonucunda kaçan halkın bir kısmının (sayısı 15 bin olarak verir) Sidonlular tarafından

Fenike'nin dini de Fenike kimliğine benzer şekilde tek parça olarak ele alınarak anlaşılabilir bir yapıda değildir³². Çok tanrılı bir inanişaya sahip olan şehirler için din büyük bir önem arz etmektedir³³. Tanrıları memnun etmek için yapılan törenlerin kalıntıları bunu da desteklemektedir³⁴. Öne çıkan şehirlerin kendileriyle bağdaştırdıkları tanrı ve tanrı çiftleri bulunmaktadır. Tyros şehrinde Melqart ve Astarte, Sidon'da Eshmun ve Astarte ve Byblos'ta Baal Shamem ve Baalat Gubal çiftleri şehirlerin koruyucusu olarak görülmektedir³⁵.

Fenikelilerin tarihe en büyük katkısı olarak ele alınan alfabenin yayılması, Erken Demir Çağı'ndan itibaren kurdukları ticaret ağının başarısıyla doğru orantılıdır. Doğuda kullandıkları alfabeyi standartlaştırarak gittikleri yerlerdeki yerel halkla olan ilişkileri sayesinde bölgenin yazılı kültürünü oluşturmada etkili olmuşlardır. Şehirlerarası ticaret için gerekli olan ithal ürünlerin Fenikeliler aracılığıyla sağlanması Fenike dilinin yayılmasında etkilidir³⁶. Fenike alfabesinin standartlaştırılmasının ardından ticari ilişkilerde buldukları uygarlıkların Fenikelilerin getirdiği alfabeyi kendilerine uyarladıkları bilinmektedir. Hellence, İbranice ve Aramice gibi dillerin yazıya geçirilmesi Fenike alfabesinden esinlenerek türetilen alfabelerle mümkün olmuştur³⁷.

Tyros Kenti ve Fenike Kolonizasyonunun Arkasındaki Nedenler

MÖ IX-VI. yüzyıllardaki Fenike kolonizasyonunun altında yatan şehir Tyros'tur. M. E. Aubet, Tyros'un MÖ IX. yüzyıldaki hızlı yükselişinin kral I. Hiramla (MÖ 969-936) başladığını savunur. M. E. Aubet'e göre kral Hiram'ın kral Süleyman'la (MÖ 960-930) olan iyi ilişkileri ve anlaşmaları sayesinde, Tyros diğer Fenike şehirlerinin elde edemediği ayrıcalıklar kazanarak daha geniş pazarlara açılabilmiştir³⁸. Ana kaynak olarak Tevrat'ta geçen yazışmaları temel alan bu teori Fenike ürünlerinin ve zanaatının sıklıkla İsrail coğrafyasında keşfedilmesiyle desteklenmektedir. Tevrat'ta geçen Yahudi kralı Süleyman ve Tyros kralı I. Hiram arasındaki yazışmalar bize bölgesel ticaretin boyutları hakkında fikir vermektedir³⁹. Iosephus (MS 37-100), kral Süleyman'ın yaptırmak istediği tapınak için Tyros kralı

kurtarıldığını aktarır. Diğer Fenike şehirleri, Tyros'un düşmesinin ardından B. İskender'e olan bağlılıklarını bildirerek onun getireceği yıkımdan kaçmak istemişlerdir.

³² Bondi 2014, 60; Doak 2015, 16.

³³ Üçler 2021, 18-20.

³⁴ Euseb. *Pr. Ev.* IV. 16; Üçler 2021, 19. Eusebios'un Bybloslu Philon'un eserinden aldığı bilgilere göre Fenikelilerin insan (çocuk) kurban etmek için kullandıkları kutsal alanları (*tophet*) mevcuttur.

³⁵ Moscati 2004, 65-73; Fletcher 2008, 37; Dolansky 2011, 60; Doak 2015, 17. Kartaca şehrinin koruyucu tanrıları Baal ve Tanit ikilisi. Dinî anlamdaki inanişaları sosyal hayata da derinden işlemiştir. Kartaca tarihindeki popüler olarak tercih edilen isimler Hannibal, Hasdrubal, Hamilcar, tanrı Baal'ın adının farklı anlamlarını adını barındırması bakımından dini bağlılığı sembolize etmektedir (Hoyos 2010, 23).

³⁶ Anaz 2018, 59-89. Sam-Al Krallığı hakkında detaylı bilgi için 59-89. Fenike dilinin bölgede *lingua franca* olmadığı daha çok tüccar sınıfı tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Geç Hitit devletlerinin denetiminde olan alanlarda Aramice yanında Fenike dilinin de kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde Zincirli Höyük adıyla geçen Sam-Al Krallığı [840-815/810 (?)] içerisinde bulunan yazıtlarda Fenike dilinin kullanıldığı bilinmektedir.

³⁷ Hodos 2006, 87-88; Mieroop 2007, 222; Smith 2009, 28; Papadopoulou 2014, 181 vd.; Gzella 2014, 28; Huehnergard 2020, 345-346 vd.; Bryce 2020, 18.

³⁸ Aubet 1993, 35-37. M. E. Aubet'in ortaya koyduğu bu görüş I. Hiram ve Süleyman arasındaki ilişkiyi temel alırken bu dönemden sonraki ilişkiler için pek fazla bilgi vermemektedir.

³⁹ Tevrat I. Kings: V. 6-11, VII. 13-45, kral Süleyman'ın kendi topraklarından 20 şehri kral Hiram'a bahsettiğini ve

Hiram'dan büyük miktarlarda kereste isterken aynı zamanda tapınağın inşasında ve süslemesinde Tyroslu ustaları kullanmak istediğini aktarır⁴⁰. Aynı metinde ve Tevrat'ta I. Hiram'ın Süleyman'ın isteği (emretmesi) üzerine sedir ve selvi ağacını deniz üzerinden dilediği yere gönderebileceğinin sözü verilmektedir⁴¹. I. Hiram, Tyros şehrinin soylu kısmının deniz ticaretinde büyük rol oynadığını ve ihtiyaçlarını karşılamak adına çeşitli maddeleri temin edebileceğini Süleyman'a garanti eder⁴². Hiram'ın sedir ağaçlarını temin etmesine karşılık olarak Süleyman Tyros sarayının yiyecek ihtiyacını karşılayacağını belirtir⁴³. I. Hiram'dan tahtı devralan EthBaal (Itho Baal MÖ 887-856) Tyros şehrinin kolonileşme faaliyetlerinin öncüsü olarak kabul edilmektedir⁴⁴. İlk olarak bölgesel krallıklar ve şehirlerle arasındaki ilişkileri geliştiren Tyros, sonrasında Batı'ya açılmak için serbest kalmıştır. MÖ IX. yüzyılda başlayan hareketlenmenin ardından MÖ VIII. yüzyıllar Fenikelilerin Akdeniz üzerindeki yayılmasının ve kolonileşmesinin zirveye çıktığı tarihlerdir⁴⁵.

Asur İmparatorluğu'nun MÖ VIII. yüzyılda Ön Asya'da kurduğu denetimin sonucunda Doğu pazarının tekrar güvenilirlik kazanması, Fenike şehirlerinin güçlenmesinde etkili olmuştur⁴⁶. Özellikle Batı'daki kolonilerin ana şehri olarak kabul edilen Tyros'un, MÖ IX-VI. yüzyıldaki yükselişi, Doğu ve Batı arasında oynadığı kilit rolden kaynaklanmaktadır⁴⁷. Fenike kolonilerinin büyük kısmı Tyros şehrinde göç eden yerleşimciler sayesinde kurulmuştur. Tyros ve kolonileri arasındaki siyasal ilişkilerin derinliği tam olarak anlaşılmasa da Tyros'un, kurucu şehir olarak kolonileri üzerinde bir yaptırım gücü bulunmaktadır. Kolonilerin politik ve dinsel nedenlerle ana şehirlere bir bağlılık sürdürdükleri ve hatta düzenli olarak hediyeler gönderdikleri kaydedilmiştir⁴⁸.

Antik dönem yazarları, Fenike kolonilerinin Batı Akdeniz'e doğru yayılmasının Troia Savaşı ardından hızlandığını belirtmektedir⁴⁹. Yaklaşık olarak MÖ XII. yüzyıldan itibaren başlayan kolonileşme hareketleri Hellenlerin karanlık çağı (MÖ XII-IX. yüzyıllar) diye adlandırılan döneme denk

Hiram'ın da karşılığında altın ödediğini aktarır. Ancak Hiram bu şehirleri beğenmez ve onların değersiz olduğunu söyler (Tevrat I. Kings: IX.11-13 vd).

⁴⁰ Tevrat I. Kings: V. 6; Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 3. 4; Barnett 1956, 88; Aubet 1993, 36; Byrce 2014, 113. kral Hiram'la aynı ismi taşıyan bu Hiram'ın uzmanlık alanı altın, gümüş ve pirinç gibi değerli madenleri işlemek olsa da Süleyman'ın isteği üzerine tapınak için pirinç kaplamalı iki sütun inşa etmiştir.

⁴¹ Tevrat I. Kings: V. 6-11; Ioseph. *Ant. Iud.* VIII. 2. 6-7.

⁴² Kuhrt 2010, 35.

⁴³ Tevrat I. Kings: V. 9-11. Tevrat'ta Kral Süleyman'ın her yıl kral Hiram'a sarayının yiyecek ihtiyacı olarak üç bin beş yüz ton buğday ve dört bin dört yüz litre kadar zeytinyağı verdiği aktarılır. Tevrat I. Kings: V.11; Braudel 2001, 183.

⁴⁴ Aubet 1993, 37-41; Hoyos 2010, 4.

⁴⁵ Edwards 1979, 116; Miller 1983, 57.

⁴⁶ Aubet 1993, 68-74; Lopez & Sebastian 2016, 144-145.

⁴⁷ Marriner 2005, 1302 vd.; Niemeyer 2006, 159 vd.; Aubet 2008, 181; Fletcher 2012, 217.

⁴⁸ Miller 1983, 58; Lopez & Sebastian 2016, 147; Quinn 2018, 118-119. Batı'daki kolonilerinden aynı zamanda ana şehir Tyros'a düzenli olarak bağış verildiği de bilinmektedir.

⁴⁹ Vell. I. 2. 3; Str. I. 3. 2; Plin. *nat.* XVI. 216, 19. 63; Sil. *pun.* III. 241-42; Niemeyer 2006, 151 vd.; Hodos 2009, 225; Lopez & Sebastian 2016, 140. Velleius Paterculus (*Historia Romana* I. 2. 1-3), Cadiz'in kuruluşunu MÖ 1104/1103 olarak verir, Yaşlı Plinius (*nat.* XVI. 216), Utica'nın kuruluşunu 1101 ve (*nat.* IXX. 63) Liksos'un (Fas'ın Atlantik kıyısındaki bir yerleşme) kuruluşunun ise Cadiz'den bile eski olduğunu belirtir.

gelmektedir⁵⁰. Bu tarihlleme Fenike kolonileşmesini yaklaşık olarak MÖ XII. yüzyılın son dönemlerine koymaktadır. Batı Akdeniz'deki Fenike bulguları incelendiğinde MÖ XII. yüzyıl tarihlmesi kronolojik bir zemine oturtulamaz. En erken tarihlenen Fenike kolonisi olarak kabul edilen Kıbrıs'taki yerleşimlerin MÖ XI. yüzyılda oluştuğunu bilmekteyiz. Antik yazarların teorilerini destekleyen görüş ise Fenikelilerin MÖ XII-XI. yüzyılda kolonileşme yapısına girmeden önce ticari üsler üzerinden işleyen bir sistemlerinin olduğu yönündedir. Tarihlleme konusunda bize yardımcı olan görüşün temelleri 1963 yılında yayımlanan K. Polanyi'nin makalesinden esinlenmektedir. K. Polanyi antik medeniyetlerin yapısına uyarladığı "ticaret limanları" diye adlandırdığı bir sistemden bahseder⁵¹. Sisteme göre tarafsız bir liman kentinde kurulan pazarda insanların belirlenmiş fiyatlar üzerinden alışveriş yapması beklenirdi⁵². Buradaki tanım ticaret merkezli yerleşimlerin varlığını sağlamlaştırması bakımından önem taşımaktadır. Farklı toplumlar arasında oluşturulan bağımsız yerleşimlerin özelliklerini taşıyan bu yapının Fenikelilerin bölgesel ticaretteki aracılıkları sayesinde oluşturdukları merkezlere uyarlanması mümkündür.

Hellen kolonileşme hareketlerinin itici gücü olarak görülen yüksek nüfusun gerektirdiği yeni yerleşim alanları edinme politikası Fenike kolonileşme yapısıyla tam olarak bağdaşmamaktadır⁵³. Kolonileşmenin temel itici gücünü tek bir nedene bağlamak günümüz kaynaklarıyla mümkün olmasa da en büyük faktörün değerli madenlere ulaşmak olduğu genellikle kabul gören bakıştır⁵⁴. Yaklaşık olarak kırk yıl önce Fenike kolonileşme hareketini açıklamak için ortaya atılan görüş, bağlı oldukları devletin (Asur) politikaları sonucu gerçekleştiğini öne sürer. Özellikle Asur İmparatorluğu yönetimi altına girdikten sonra şehirlere dayatılan değerli madenler vergisinin Fenikelileri Batı Akdeniz'in uzak köşelerine gitmeye zorladığı görüşü birçok tarihçi tarafından kabul edilmektedir⁵⁵. S. Frankenstein'in sağlam temellere dayanan bu görüşü Fenikelilerin Batı'ya seferlerinin ve kolonilerinin Doğu uygarlıklarının ayakta kalmasını sağlamak amacıyla yapıldığını ortaya koymaktadır⁵⁶. Geç Bronz Çağı'ndan itibaren birbirine bağımlı olan toplumlar arasındaki değerli madenlerin ticareti toplulukların devamı için hayati önem taşımaktaydı. Bronz Çağı'nın sonunu getiren göçlerin hâlihazırdaki ticaret ağını yıpratması, karşılıklı alışverişe bağımlı toplulukların yıkılışına katkıda bulunmuştur. Bronz Çağı ekonomisinin temelini oluşturan değerli maden ticaretinin MÖ XII. yüzyılda sekteye uğramasının ardından yeni yolların ve maden yataklarının aranması pek de olasılık dışı görünmemektedir. Ancak bu teorinin antitezi olarak değerlendirebileceğimiz Fenikelilerin Asur hâkimiyeti altına girmesinden

⁵⁰ Barnett 1956, 88; Moscati 2004, 142.

⁵¹ K. Polanyi'nin "ticaret limanları" modeli hakkında detaylı bilgi için bk. Polanyi 1963, 30-45.

⁵² Polanyi 1963, 30.

⁵³ Niemeyer 2006, 148 vd. Hellenlerin yeni yerleşim alanları edinmesinin arkasındaki neden, kuzeyden gelen göçlerin kentlerdeki nüfusu artırmasıdır.

⁵⁴ Diod. V. 35. 4; Aubet 1993, 74-76.

⁵⁵ Frankenstein 1979, 289-291; Hodos 2006, 26-27; Niemeyer 2006, 159 vd.; Aubet, 2008, 181-186. Homeros'un eserlerinde geçen Fenikelilerin değerli metalleri işleme konusunda usta oldukları bilinmektedir. Buradan esinlenerek Asur İmparatorluğu'nun dayattığı vergilerin altın, gümüş ve işlenmiş değerli eşyalar olarak ödenmesinin Fenikelileri yeni kaynaklar aramaya itmiş olduğu genel olarak kabul gören görüştür.

⁵⁶ Frankenstein 1979, 291. Frankenstein'in (1979) görüşüne göre Fenike yayılması büyük Asur İmparatorluğu'nun ihtiyaç duyduğu kaynakları sağlamak için gerçekleştirilmiştir. Asurluların Fenikelilere dayattığı değerli madenler vergisi sonucunda Asur saraylarının lüks eşyalarla süslenmesi mümkün olmuştur. Asur-Fenike ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Frankenstein 1979.

önce yayılmış olan kolonileri üzerinden yaptığı değerli madenler ticaretinin Asurlular tarafından vergiye bağlanmak istenmesi görüşü de göz ardı edilmemelidir⁵⁷. Asur Devleti'nin baskıcı yönetiminin Fenikelileri Batı'ya açılmaya itmesi her ne kadar Asur politikalarıyla bağlantılı görünse de kolonileşme faaliyetleri sadece değerli maden alanlarını kapsamamaktadır. Batı Akdeniz'deki maden bakımından yetersiz ancak hem tarım üretimi açısından zengin hem de ticaret yollarının üstünde olan önemli noktaların (Kartaca, Sicilya) kolonileştirilmesi, tek amacın maden elde etmek olmadığını göstermektedir. Coğrafi ve stratejik açıdan önemli alanların kolonileştirilmesi Batı'da oluşacak bir birliğin habercisi olarak görülmelidir. Aynı zamanda bu noktaların kontrolü ve hakimiyeti Batı ve Doğu Akdeniz'in giriş çıkışını denlediği için merkezi bir oluşum için ortam hazırlamaktadır. Fenike ana karasındaki üretim yetersizliğinin giderilmesi amacıyla tarım üretimi açısından zengin alanların kolonileştirildiği de düşünülmektedir. Her ne kadar değerli maden ticareti büyük çaplı gelirler elde etmek amacıyla tercih edilse de Fenikeli tüccarların sadece bu amaca hizmet ettiğini söylemek eksik bilgi vermekle eş değer görülmektedir.

R. N. Fletcher, Asur'un Fenikelilerin Batı'ya doğru açılmasındaki itici güç olduğu bakışını onaylamaz. O, MÖ IX. yüzyılın sonlarına doğru Levant Bölgesi'nde örgütlenen ve desteklenen ticari genişlemenin, Batı'da yeni pazarlar keşfetmenin nedenleri olduğunu savunur⁵⁸. Gerçekten de MÖ IX. yüzyılda Fenike ana karasında ticari hareketlenmeler hız kazanmış ve kolonileşme faaliyetlerinin önünü açacak gelişmeler yaşanmıştır. Kralların bölgesel ticareti destekleyerek şehirlerinin güçlenmesini ve zenginleşmesini istemesi, bunun doğal bir uzantısı olarak görülmelidir. Bronz Çağı'nın sonunu getiren göçler ticaret yollarının akışını bozsa da denizcilik yetenekleriyle ünlü Fenikelilerin, değerli madenlerin kaynaklarına giderek kazanımlarını arttırmak ve kendilerine yeni oluşacak pazardan pay çıkarmak istemelerinin de mümkün olduğu görülebilir. Bronz Çağı'ndaki ticaret ağının akışı bozulsun da Batı'nın varlığı ve keşfedilecek (elde edilecek) değerli ürünlerin bolluğu onları bu yola itmiş olabilir. Fenikelilerin, Batı'ya kurdukları kolonileri aracılıyla Doğu Akdeniz üzerindeki değerli maden ticaretinin tekeli olmak istemesi olasılıklar arasında değerlendirilmelidir. Onlar, kendi oluşturmaya başladıkları ticaret ağının korunmasını ve gelişmesini desteklemek adına aracılık rolünü üstlenmişlerdir. Fenikelilerin Batı'daki uzantısı olan Kartaca'nın, Tyros'un düşüşünden sonra aynı politikayı uyguladığını bilmekteyiz⁵⁹.

Kolonileşme Dönemi

Geç Bronz Çağı'nın ardından Anadolu'nun Güney'inde birbirinden kopuk şekilde hayatlarına devam eden birçok küçük yerleşimle (krallıkla) ticari ilişkiler kuran Fenikeliler, bölgedeki yerleşimlerin gelişiminde etkili olmuştur. Günümüz Çukurova bölgesi ve Kuzey Suriye çevresinde bulunan yazıtlar

⁵⁷ Hodos 2006, 26-27; Niemeyer 2006, 160 vd.; Fletcher 2012, 211-212.

⁵⁸ Aubet 1993, 50-51; Fletcher 2012, 216-217; Niemeyer 2006, 148 vd. R. N. Fletcher, Asur'un MÖ 826'daki gerilemesinin Doğu'daki ticaret yollarının güvenilirliğini aksatmasının Fenikelileri ve Hellen şehirlerini Batı'da yeni fırsatlar aramaya ittiğinden bahseder. Kral I. Hiram ile kral Süleyman arasındaki anlaşmalar Tyros'un yükselmesinde önemli yer tutmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Fletcher 2012.

⁵⁹ Üçler 2021, 61. Kartaca, Tyros'un politikasının üstüne toprak kazanımını ekleyerek daha güvenli bir yayılma stratejisi izlemiştir. Kendine bağladığı eski Fenike kolonilerinin düzenli destekleriyle yükselen Kartaca, Batı Akdeniz'deki Hellen varlığının en aza indirgenmesini amaçlamıştır. Güçlü bir merkezi otorite oluşturulduktan sonra Etrüsklerle yapılan anlaşmalarla Batı'nın hakimiyeti sağlanmıştır.

bu bilgiyi desteklemektedir⁶⁰. Fenike şehirleri, Ugarit'in yıkılışından itibaren bölgedeki ticari boşluğun doldurulması görevini üstlenmişlerdir. Ancak Güneyticaretin büyük bölümünü Fenike şehirleri üstlenmiştir. Anadolu bölgesindeki Fenike aktiviteleri kolonileşme açısından değerlendirilmek yerine ticari üsler adı altında ele alınması daha uygun olacaktır. Bu yerleşimleri Asur ticaret kolonilerine benzer bir yapı içerisinde incelememiz gerekmektedir⁶¹.

Fenike ana karasının karşısında yer alan Kıbrıs Adası, Doğu Akdeniz üzerinden Batı'ya yol alırken uğranacak ilk durak olarak görünmektedir. Fenikelilerin ilk denizaşırı kolonileşme hareketinin görülmesi bakımından önem arz eden Kıbrıs üzerindeki kolonilerin, Tyros kralına bağlılıklarını sürdürdükleri bilinmektedir⁶². Adanın güney ve doğu kısmında Fenike yerleşimleri bulunurken Hellen yerleşimleri adanın batısında yoğunlaşmıştır. MÖ XII ve XI. yüzyıldan itibaren adada bir Fenike varlığından bahsedilebilmesi mümkündür ancak MÖ IX. yüzyılın sonuna ve VIII. yüzyılın başlarına tarihlenen kalıntıların bir hayli fazla olması nedeniyle bu tarihlleme IX. yüzyıl olarak kabul görmektedir⁶³. Adalar üzerinden ilerleyen Fenike ticaret yolunun ilk ayağı olan Kıbrıs'ın denetimi Batı'ya açılan yoldaki mihenk taşıdır. Doğu Akdeniz'deki ticaret ağının güvenliğinin sağlanmasındaki ehemmiyeti dolayısıyla Kıbrıs'ın kontrolü önem arz etmektedir. Bronz Çağı'ndan itibaren adada çıkarılan bakırın, bronz yapımında kullanılan iki madenden biri olması adanın Ön Asya'daki önemli merkezlerin arasında yer almasının önünü açmıştır⁶⁴.

Adalar üzerinden ilerleyen Fenike kolonilerinin izleri Kıbrıs'ın ardından, Rodos, Girit, Malta, Sicilya, Sardinya ve son olarak Balear adalarında bulunmuştur⁶⁵. Kıbrıs'taki yerleşmeler MÖ XII-XI. yüzyıllara tarihlenirken diğer adalardaki yerleşimler MÖ VIII-IX. yüzyıllar arasına denk gelmektedir⁶⁶. Fenikeliler Doğu-Batı arasında yol alırken hem adalardaki yerleşimlerinden hem de Kuzey Afrika'daki kolonilerinden yararlanmışlardır. Akdeniz'deki adalar üzerinden ilerleyen rota daha hızlı yol kat ederken kıyı şeridinden ilerleyen güney yolu daha güvenli bir geçiş sağlar⁶⁷. Ortaçağ'da Venedik-Ceneviz şehir devletlerinin yaygın olarak kullandığı adalar rotası onların Doğu ve Batı arasındaki ticaretten büyük kârlar kazanmalarını sağlamıştır. Antikçağda Fenikeliler tarafından deniz ticaretinde

⁶⁰ Klengel 1992, 192; Aubet 1993, 39-40 vd.; Lipinski 2004, 138-143; Moscati 2004, 143; Kuhrt 2010, 31; Terpstra, 2019, 40; Kuzey Suriye ve Anadolu'nun güneyindeki Fenike izleri ve yerleşimleri için bk. Anaz 2018.

⁶¹ Hodos 2006, 50.

⁶² Katzenstein 1979, 27; Bikai 1989, 206-208; Yon 1997, 11-12; Moscati 2004, 149-153; Aubet 2014, 1001 vd. Adanın güney kısmında bulunan Kition şehrinin kazıları sonucunda Fenikelilerin adadaki faaliyetleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Kition'nun konumu ve bulgular incelendiğinde şehrin adadaki Fenike varlığının merkezine koyulabileceği görüşü hâkimdir.

⁶³ Elayi 1982, 86; Bikai 1987, 48-69; Shaw 1989, 176; Schreiber 2003, 75-81; Artzy 2006, 97; Smith 2009, 6-10; Lopez & Sebastian 2016, 142. Adadaki yerleşimlerin eski ancak kalıntıların daha yeni tarihli olması Kıbrıs'ın bir ticaret limanı olarak kullanıldığını doğrular.

⁶⁴ Karageorghis & Kassianidou 1999, 173; Artzy 2006, 91-94; Sharon 2008, 132 vd. Kıbrıs'ın ticaretin yaygınlaşmaya başladığı MÖ II. binyıldaki önemi için bk. Gürgen 2017.

⁶⁵ Üçler 2021, 23. Rodos ve Girit adasındaki kalıntılar kalıcı kolonilerden ziyade, iki taraf arasındaki karşılıklı ticaretin bir getirisi olarak görülmelidir.

⁶⁶ Moscati 2004, 145-146; Üçler 2021, 24-26. Kıbrıs MÖ X, Rodos MÖ VII, Girit MÖ X, Sicilya MÖ VII, Malta MÖ VII, Sardinya MÖ VIII ve son olarak Balear adaları MÖ VII. yüzyıla yaklaşık olarak tarihlendirilebilir.

⁶⁷ Fenikelilerin güney yolunu daha sık kullandıkları düşünülmektedir. Kuzey Afrika'daki kolonilerin önemli merkezler hâline gelmesi bu teoriyi desteklemektedir.

alanları Batı-Doğu ticaretindeki durak noktalarıdır. Başlangıçta tüccarlar (kolonistler) ve Afrikalı toprak sahiplerinden oluşan şehirler zamanla göç alarak büyük merkezlere dönüşmüşlerdir. Kartaca şehrinin yapısı, içerisinde barındırdığı farklı etnik kökenli vatandaşları dolayısıyla kozmopolit olarak tanımlanmalıdır. Kuzey Afrika kolonileri, kıyı şeridinden güvenli şekilde yapılan ticaretin hinterlandının artmasını sağlamalarının yanında Afrikalılardan yüksek miktarlarda alınan altın ve altın tozunun doğuya aktarılmasını da mümkün kılmışlardır. Büyük çaplı bir kültür etkileşiminin yaşandığı Kuzey Afrika'nın Fenike kültürüyle harmanlanması Roma eline geçtikten sonra bile bölgenin halkının kendilerini Fenikelilerle (Kenanlılarla) bağdaştırmasına neden olmuştur⁷².

İspanya üzerindeki kolonileşme faaliyetlerinin en erken örneklerini MÖ VIII. yüzyılda görmeye başlarız⁷³. Güney İspanya'da yer alan Toscanos, Chorreras ve Almuñécar yerleşimleri MÖ VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenirken Morro de Mezquitilla aynı yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir⁷⁴. Kuzey Afrika'daki yerleşimlerin İspanya'dakilerden önceye tarihlenmesi, bize Fenikelilerin uzun deniz seferleri için planlı bir yayılma düşünmüş olabileceklerini gösterir. İspanya üzerindeki kolonilerin Kuzey Afrika'daki kolonilerle karşılaştırıldığında daha küçük çaplı yerleşmeler barındırması göze çarpmaktadır⁷⁵. Fenike ana karasıyla uzaklığı göz önüne alındığında, Fenikelilerin yerel topluluklara karşı azınlıkta olması normal karşılanmalıdır. İspanya'nın Güney kısmının alüvyonlu nehir ağzları ve madenler bakımından zengin olması kendi kendine yetebilecek kolonilerin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Kıyı burunları, nehir yatakları veya ana karaya yakın küçük adacıklar üzerine kurulan yerleşmeler deniz ticaretinin kolayca yapılabileceği güvenli alanlardır⁷⁶. Güney İspanya'da yüksek miktarlarda çıkarılan gümüş ve altın, deniz ticaretinin sınırlarının Cebelitarık Boğazı'nın ötesine genişlemesinde etkili olmuştur⁷⁷. Çoğu tarihçi tarafından spekülasyonu yapılan ancak doğruluğunun tam anlamıyla kanıtlanamadığı Britanya Adası'nın güney batısında bulunan Cornwall ve Britanya'e dek uzanan değerli maden ağının kurulduğu düşünülmektedir⁷⁸.

İspanya'daki Fenike kolonilerinden biri olan Cadiz'in yaklaşık olarak MÖ VIII. yüzyılda kurulduğu tahmin edilmektedir⁷⁹. Strabon (MÖ I-MS I. yüzyıl) bize Cadiz'deki *Kronos* (Baal Hammon)

⁷² Braudel 2001, 191. Braudel bu örneği verirken Afrika'da bulunan köylülerin bu tutumu sergilediğini belirtir.

⁷³ Niemeyer 1999, 86; Aubet 2014, 1002 vd. MÖ VIII. yüzyıldan itibaren İspanya üzerinde kurulan kolonilerin yerleşim alanları ve tarihleri hakkında bilgi için bk. Aubet 2014.

⁷⁴ Aubet 2002, 80. Aubet İspanya'daki yerleşimlerin özelliklerini üç ana başlıkta açıklar; ilk olarak yerleşimler alçak burunlar, küçük adacıklar veya nehirlerin ağzlarına kurulmuştur. İkinci olarak yerleşimlerin mezarlıkları genellikle nehrin karşı tarafında veya yerleşimden birkaç kilometre uzakta yer almaktadır. Son olarak genellikle küçük yerleşim alanları tercih edilmiştir (Aubet 2002, 81). İspanya'daki diğer Fenike kolonileri ise Abul (Güney Batı İspanya), Cadiz, Cerro del Prado, Montilla (Güney İspanya, Atlantik kıyısında), Cerro del Villar, Malaka, Abdera, Toscanos, Chorreras, Almuñécar, Morro de Mezquitilla (Güney İspanya, Akdeniz kıyılarında), Villaricos, La Fonteta (Güney Doğu İspanya), Sa Calate ve Ebusus'tur (İbiza Adası'nda). Bierling *et al.* 2002, XII.

⁷⁵ Whittaker 1974, 70; Aubet 1993, 278. Cadiz Adası'nı bunlardan ayırmamız gerekir. Konum olarak önemli noktalara kurulduklarından diğerlerine nazaran daha büyük çaplı yerleşimlerdir. Kuzey Afrika'daki yerleşimlerin daha kalabalık olması yerel nüfusun kıyı kesiminde yoğunlaşmasıyla mümkün olmuştur.

⁷⁶ Aubet 2002, 81; Moscati 2004, 147; Hodos 2009, 229.

⁷⁷ Scullard 1989, 17; Aubet 2002, 79.

⁷⁸ Diod. V. 20. 1-6; Scullard 1989, 17; Kuhrt 2010, 26. Diodorus, Fenikelilerin Cebelitarık Boğazı'nın ötesindeki kalay madenlerine bir açıklık getirmeyi amaçlamaktadır (Diod. V. 20. 1-6).

⁷⁹ Scullard 1989, 20; Aubet 1993, 220-221; Lipinski 2004, 228; Sanchez 2014, 302 vd.; Lopez & Sebastian 2016, 140.

tapınağının adanın kuzey tarafındaki yerleşim bölgesinde, *Herakles* (Melqart) tapınağının ise güney ucunda kaldığından bahseder⁸⁰. Cadiz şehri Atlas Okyanusuyla Akdeniz'i birbirine bağlayan bir adaya kurulmuş olması açısından Kartaca'nın ardından en önemli Fenike kolonisi olarak öne çıkar⁸¹. Cadiz önemli bir geçiş konumuna sahip olmasının dışında Fenike adının kökeninde yer aldığı düşünülen murex boyasının elde edildiği alanlardan birisidir⁸². Pön adı ise Romalılar tarafından Fenikelilerin Batı'daki kolonileri etrafında şekillenen Kartaca Devleti'nin kontrol alanı altında kalan karma kültürü tanımlamak için kullanılmıştır⁸³. Elde edilen mor boyanın ününü (saygınlığını) Roma'nın ve sonrasında Doğu Roma'nın yıkımına dek imparatorluğun üst kesiminin tercih ettiği renk olmasından anlayabiliriz.

Yerleşimlerin (Kolonilerin) Yapısı ve Ticari Ürünler

M. E. Aubet, İspanya'daki Fenike yerleşimlerinin yapısının kolonileşme olarak değerlendirmek yerine tüccar yerleşimleri olarak adlandırmanın daha uygun olacağı görüşündedir⁸⁴. İspanya bölgesinde yer alan Fenike yerleşimlerinden elde edilen kalıntılar da bunu doğrular niteliktedir. Geniş çaplı bir kolonileşmeyi ancak birkaç örnekte görmemiz mümkündür⁸⁵. Bu küçük yerleşimler ticaretin akışının devam etmesi için gerekli öğeleri barındırmaktadır⁸⁶. Kartaca kontrolü altına girene kadar çoğu koloni yerel halkla ticari ilişkileri dışında herhangi bir yayılma faaliyetine girmemiştir. Fenikelilerin kurmuş olduğu ticari üsler ve koloniler yerli halkın desteği sayesinde büyümüş ve gelişmiştir⁸⁷. Koloniler bölgedeki insanlarla arasında ilişkilerini geliştirmek için düzenli işleyen bir ticaret ağı oluşturmak zorundadır⁸⁸. Koloniler kendi ana yurtlarından getirdikleri ürünleri çeşitlendirerek komşu ol-

Gadir adı Fenike dilinde *gdr* olarak geçer ve duvar, kapalı alan ve korunaklı kale anlamına gelmektedir (Aubet 1993, 221).

⁸⁰ Str. III. 5. 3-7; Moscati 2004, 311. Adanın yerleşiminin Fenikeliler tarafından gerçekleştirilmesi, tapınakların da Fenike kökenli olabileceğini gösterir. Herakles tapınağının aynı zamanda, babası Hamilkar'ın Hannibal'ı daha dokuz yaşındayken Roma'ya düşman olması için yemin ettirdiği hikâyede geçen tapınak olduğu düşünülmektedir (Poly. III.11.1-9; Nep. *Hann.* 2).

⁸¹ Aubet 1995, 49; Moscati 2004, 304; Niemeyer 2006, 155 vd. Kartaca gibi kilit bir noktaya kurulması açısından Cadiz şehrinin tesadüfen seçilmiş bir nokta olarak değerlendirilmesi yanlış olur. Atlas Okyanusu'na açıldıkları bilinen Fenikelerin Cadiz'i ikmal amacıyla kullandıkları öne sürülebilir.

⁸² Astour 1965, 348-349; Byrce 2014, 113; Üçler 2021, 12-13. Fenike teriminin Hellenedeki karşılığı olarak kabul edilen *phoinikēs*'in, (*Φοινίκη*) Fenikelilerin üretimini yaptığı kırmızı ve mor renge yakın aralıkta bulunan boyadan türediği düşünülmektedir.

⁸³ Hodos 2006, 92; Fletcher 2008, 14; Prag 2014, 11-12 vd.; Doak 2015, 13; Quinn 2018, 56-57.

⁸⁴ Aubet 1993, 278-279. Asur ticaret kolonilerindeki *Karum* yapısına benzer.

⁸⁵ Cadiz ve İbiza yerleşimleri.

⁸⁶ Bunlar savunulabilecek güvenli bir liman, işlenebilir tarım arazisi, içilebilir su ve gemilerin tamirati için kereste olarak verilebilir.

⁸⁷ Whittaker 1974, 70; Hodos 2009, 222; Sanchez 2014, 305 vd. Fenike nüfusunun azınlıkta olması nedeniyle kolonilerde birçok ağır iş için yerli nüfustan veya kölelerden yararlanılmıştır.

⁸⁸ Hodos 2009, 230.

dukları toplumların tarım kültürünü şekillendirmelerine ve yaygınlaştırmalarına katkıda bulunmuşlardır⁸⁹. Yeni yeni oluşturulan merkezlerin tek amacının ticaretle uğraşmak olduğunu varsaymak yanlıştır. Bunlar aynı zamanda kendi kendine yetebilen, yüksek nüfuslar besleyebilecek nehir yataklarına kurulan ulaşım ve tarımsal üretim açısından değerli alanlardır⁹⁰. T. Hodos'a göre koloniler kuruldukları bölgelerin halklarıyla etkileşim hâlinde olduklarından oluşan yeni kültür karma olarak tanımlanmalıdır. Tanımlanan bu kültürün diğer kolonilerle benzer yapıları olsa da yerel kültürlerin barındırdığı farklılıklar nedeniyle kolonileri bir bütün olarak ele almak yerine kuruldukları coğrafya içerisinde değerlendirmek gerekmektedir⁹¹. Batı Akdeniz'deki toplulukların birçoğu Fenikeliler geldiğinde kabileler şeklinde organize olmuşlardı. Kabile organizasyonunun aynı milletten olan insanlar arasında bile farklılıklar barındırması T. Hodos'un bu görüşünü destekler niteliktedir. Nüfus bakımından azınlıkta olan Fenikelilerin yerel halkla karıştığını ve kültür alışverişlerine girdiklerini bilmekteyiz. Kuzey Afrika'daki şehirlerin Kartaca şehrinin idaresinde (MÖ VI. yüzyıl) yüksek nüfuslara ulaşmaları, yerel halkların Fenike kültürü içerisinde asimile olma sürecini hızlandırmıştır.

Fenikeliler, Hellenlerin aksine bir arada ikamet ettikleri topluluklara ekonomik, kültürel ya da politik alanlarda hükmetme ihtiyacı duymamışlardır. T. Hodos bunu Hellen-Fenike kolonileşmesindeki ana farklılık olarak tanımlar⁹². Hellen kültürünün Fenikelere göre daha derin etkiler bırakması kolonileşmenin iki farklı yüzünü temsil etmektedir. Fenike kolonileşmesinin doğası geniş bir ticaret ağını vurgularken Hellenler bunun yanında toprak kazanımları da elde etmeyi ön planda tutmuşlardır⁹³. Fenikeliler Doğu-Batı arasındaki ticaretin aracılığı rolünü üstlenmeleri dolayısıyla zenginleşmelerine rağmen bölgesel yayılma faaliyetlerine girmemişlerdir. Donanma ve gemi yapımında gelişmiş bir teknolojiye sahip olmaları denizlerdeki egemenliklerini pekiştirmiştir ancak karasal anlamdaki faaliyetleri hakkında incelenebilecek bilgiler yetersiz kalmaktadır. Askeri anlamda kendilerini öne çıkaramamalarını gelenek ve kültür bakımından ticarete yatkın olmalarıyla bağdaştırabiliriz. Ticaret üzerinden işleyen büyük bir ekonominin devam edebilmesi için savaştan kaçınmak esas prensiptir. Bu nedenlerle gittikleri bölgelerin yerlileriyle çatışmaktan ziyade beraber çalışmayı hedeflemişlerdir. Eğer savaştan kaçınamayacakları bir durum oluşmuşsa da bunun için kendilerini öne atmak yerine para karşılığında savaşacak askerler toplama yoluna gitmişlerdir. Batı'da nüfus olarak azınlıkta bulunmaları ve askere alınacak yaşta erkeklerin de ticaretle uğraşmaları dolayısıyla en mantıklı çözüm dışarıdan gelecek paralı askerlerin kullanımınıdır. Fenike kolonileşmesinin ilk dönemi olan MÖ XI-VI. yüzyıl arasında toprak kazanımı ön planda olmasa da Batı'da Kartaca'nın yükselişiyle beraber politik ve askerî genişlemenin, yayılmanın başladığını görebiliriz⁹⁴.

Fenike şehirlerinin gelirlerinin büyük kısmını ticaretin ve ticarettten alınan vergilerin oluşturması ürün çeşitliliğinin ve kalitenin artırılmasını zorunlu kılmıştır. Satılan veya değiş tokuşu yapılan ürünler köleler, sedir ağacı (kereste), garum, şarap, çeşitli amforalar, zeytinyağı, değerli madenler ve bunlardan elde edilen eşyalar, fil dişi, cam boncuklar ve kolyeler, deniz kabukları, deve kuşu yumurtası,

⁸⁹ Whittaker 1974, 61; Niemeyer, 2004, 250. Niemeyer Fenikelilerin Batı'da kentsel yapının, teknolojik gelişmelerin, yeni yaşam tarzlarını yaygınlaşmasında önemli rol oynadıklarını aktarır.

⁹⁰ Aubet 1995, 49-50; Niemeyer 2006, 15 vd.; Hodos 2009, 231; Fletcher, 2012, 212.

⁹¹ Hodos 2006, 200.

⁹² Hodos 2006, 20.

⁹³ Niemeyer 2004, 245 vd.; Hodos 2006, 201.

⁹⁴ Hoyos 2010, 39-42.

kumaş boyası ve kumaş üretimi olarak verilebilir⁹⁵. Lüks tüketici kesimine (krallara ve soylulara) hitap eden ürünlerin ağırlıklı tercih edilmesi hem kâr oranını arttırmak hem de yüksek mevkili dostlar edinmek için ideal bir yaklaşımdır⁹⁶. Fenike şehirlerinde ticareti yapılan ürünlerin kıymetli olanlarını üreten ve işleyen geniş bir zanaatkâr sınıfı bulunmaktadır. Lüks ürünlerin yanında halk kesiminin ihtiyaç duyduğu besin ürünlerinin (tahıl, bakliyat, çeşitli meyve ve sebzeler) de büyük miktarlarda taşındığını bilmekteyiz⁹⁷. Akdeniz coğrafyasının genişliği göz önüne alındığında organik tarım ürünlerinin çeşitliliği ve verimli arazilerin bolluğunun bir getirisi olarak gıda ürünlerinin ticari amaçlarla kullanılabilirliği görüşü kabul edilmektedir. Deniz yolu, kıtlık veya savaş durumlarında büyük miktarlardaki ürünün hızlı bir şekilde taşınmasını kolaylaştırması dolayısıyla kara yoluna alternatif olarak kullanılmaktadır.

Bronz Çağı'ndan itibaren Fenike şehirlerinde en çok rağbet gören ürünlerden birisi Lübnan'ın ünlü sedir ağaçları olmuştur⁹⁸. MÖ X. yüzyıla tarihlenen Wen-Amon metni, geç Mısır dilinde papi-rüse yazılarak korunmuş bir belgedir. Wen-Amon adındaki Mısırlı bir elçinin tanrı Amon adına kereste almak için Fenike şehri olan Byblos'a yolculuğunu anlatan bir günlüktür⁹⁹. Metinde geçen Byblos kralının istenen kereste için ücret talep etmesinden yola çıkılarak Byblos şehrinin Mısır hâkimiyeti altında olmadığı anlaşılabilir. Lübnan'ın sedir ormanlarının günümüze kadar ulaşmamış olması antik dönemdeki talebin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Genellikle gemi, sal ve benzeri taşıtların yapımında kullanılan sedir ağacı aynı zamanda tapınak ve saray yapımında kullanılmak amacıyla da rağbet görmüştür¹⁰⁰.

Fenike-Hellen İlişkileri

MÖ VIII. ve VI. yüzyıllar arasında kolonileşmenin hızlanmasıyla beraber Hellen ana yurduna yerleşmeye başlayan Fenikeli tüccarların olduğu saptanmıştır¹⁰¹. Kültürel alışverişi hızlanmasıyla beraberinde gelen mitlerde adı geçen Kadmos, Dido gibi efsanevi karakterler, Hellenlerin gözünde Fenikelilerin genel özelliklerini yansıtmaktadır. Hellen ana karasındaki alışverişi tek yönlü olarak algılamak gerekir, Fenikeliler ürünleri satmanın ve yerel ürünler almanın yanında Hellen stilindeki çömlek

⁹⁵ Bikai 1989, 205; Aubet 1993, 246; Girgin 2006, 15; Fletcher 2012, 212-213; Gürgen 2017, 75-76. Garum, çeşitli balıkların iç organlarının fermantasyonuyla elde edilen ve genellikle yemeklerde kullanılan bir çeşit balık sosudur.

⁹⁶ Aubet 1993, 59; Niemyer 2004, 249 vd.; Hodos 2006, 201-202; Mieroop 2007, 220. Fenikeli zanaatkârların ürettikleri dekorlar, fil dişleri, vazolar ve cam şişeler Asur ve Mısır saraylarını süslemek için kullanılmıştır.

⁹⁷ Fletcher 2012, 213-214. Günümüzde bulunan gemi batıklarının kargolarının incelenmesi sonucu genellikle lüks malların taşındığı teorisi ortaya atılsa da organik malzemelerin de yaygın bir şekilde ticaretinin yapıldığı bilinmektedir.

⁹⁸ Tevrat 2. Sa. 5: 11, 1. Kr. 5: 6 vd.; Fletcher 2012, 213.

⁹⁹ Egberts 1991, 57-67; Aubet 1993, 91-96; Mieroop 2007, 220; Byrce 2014, 97-99; Terpstra 2019, 45-46. Wen-Amon metninde Mısır firavunu, Nil Nehri'ne açılacak salların yapımında kullanılmak üzere elçisine sedir ağacı temin etmesi görevini vermiştir. Mısır'ın Kenan Bölgesi'ne hâkim olduğu dönemde Byblos şehri ile ticari anlaşmaları olduğu bilmekteyiz (Üçler 2021, 16).

¹⁰⁰ Tevrat, 2. Sa. 7: 2, 2. Sa. 7: 7 vd. Asur ve Mısır sarayları, tapınakları Lübnan'dan gelen sedir ağaçları sayesinde inşa edilmiştir.

¹⁰¹ Lipinski 2004, 145-189; Fletcher 2011, 36. Hellen kontrolü altındaki alanlardaki yerleşmeler ve aktiviteler için bk. Lipinski, 2004.

yapım tekniklerini de kendilerine uyarlamışlardır¹⁰². Fenikeliler, Pers-Hellen savaşlarında Persleri desteklemişlerse de Hellenlerle aralarındaki ticaret ve kültürel alışverişten vazgeçmemişlerdir. Savaşmaktan ziyade kâr etmeyi amaç güden Fenikeliler, Hellen pazarından mahrum kalmamak adına özellikle Attika Bölgesi'nde kalıcı yerleşimler kurmuşlardır¹⁰³. Hellen ana vatanındaki yerleşmeleri kolonileşme hareketi bakımından değerlendirmek yerine ticari üs olarak adlandırmak daha doğru olur. Büyük yerleşmeler yerine tüccarları ve sivilleri barındıran küçük alanların tercih edilmesi iki tarafın birbiriyle olan rekabeti ve kırılğan politik durum bakımından incelendiğinde anlaşılabilir niteliktedir.

MÖ VIII. yüzyılda Hellen şehirlerinin kendi kolonileşme hareketlerine başlaması ve büyük nüfus göçleri sayesinde kalıcı yerleşimler kurabilmesi, Akdeniz üzerinde iki milletin rekabetinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir¹⁰⁴. Batı Akdeniz'de Fenikeliler Kuzey Afrika, Güney ve Batı İspanya, Sicilya'nın batısı ve Sardinya'yı tercih ederken Hellenler, Güney ve Batı İtalya, Sicilya'nın güneydoğusu ve son olarak Güney Fransa da yer alan günümüz Marsilya'sını tercih etmiştir. Fenike-Hellen kolonilerinin birbirlerine yakın yerleşimler kurmamalarının, gelecekte çıkabilecek çatışmaları önlemek amacıyla yapılmış olduğu düşünülebilir. Sicilya Adası dışındaki yerleşimlerinin aralarında mesafe olması buna işaret etmektedir. Fenikeliler ve Hellenler farklı amaçlarla kolonileşme faaliyetlerine girmelerine rağmen kolonilerin kurulmasının ardından izledikleri tavırlar benzerlik göstermektedir. Batı Akdeniz üzerindeki koloniler aracılığıyla işleyen ticari hacmin artması iki millet arasında rekabet oluşmasını tetiklemiştir.

MÖ VI. yüzyıla gelindiğinde Hellen şehirlerinin Batı Akdeniz'e kurduğu koloniler büyümüş ve Fenikelilerin ticaret yollarına rakip olmaya başlamıştır¹⁰⁵. Hellen şehirlerinin Batı Akdeniz'de büyük nüfuslar barındıran yerleşimler kurmasıyla beraber, Batı'daki Fenike kolonileri, Hellen yerleşimlerine karşı kendi çıkarlarını korumak amacıyla Kartaca liderliğinde örgütlenmişlerdir. Hellen-Fenike çekişmesinin en yoğun yaşandığı alanlardan biri ise Sicilya Adası üzerindeki hâkimiyet mücadelesidir. Thukydides, (MÖ V. yüzyıl) Sicilya Adası'na önce gelenlerin Fenikeliler olduğu ve onların adanın batı kesimine yerleşerek iç kesimlerdeki şehirlerle ticaret yaptığından bahseder¹⁰⁶. Sicilya Adası'nın önemi Batı Akdeniz'e geçişteki iki boğazın kontrolünün sağlanmasındaki rolünden kaynaklanmaktadır. Kartaca etrafında toplanan Fenikeliler, Sicilya ve Kartaca arasındaki denetimi sağlarken Hellenler, Sicilya ve İtalya arasındaki Messina Boğazı'nın kontrolünü elinde tutmuştur. Adadaki Fenike-Hellen çatışması, MÖ 241'de ada büyük ölçüde Roma hâkimiyetine girene kadar sürmüştür¹⁰⁷.

Batı'daki Hellen-Fenike çatışmasını ekonomik nedenlere indirgeyebiliriz ancak Doğu'daki çatışma için bunu öne sürmemiz tam olarak doğru sayılmaz. MÖ VI. yüzyıldan itibaren Ön Asya'nın büyük bölümünün Pers yönetimine girmesi Hellenleri politik anlamda yalnız bırakmıştı. Perslerin

¹⁰² Fletcher, 2011, 21-22. Birbirlerinin pazarında sattıkları ürünlerden elde ettikleri gelirleri daha sonrasında yöresel ürünler almak için kullanmak yaygındır. Farklı ürünlerin ana yurtlarında daha iyi fiyat alacağını düşünerek daha fazla kâr etmeyi amaçlamışlardır.

¹⁰³ Reed 2003, 31-46; Niemeyer 2006, 150 vd.; Hodos 2009, 225; Terpstra 2019, 48-49. Attika Bölgesi antikçağda Atina şehrini ve çevresini tanımlamak için kullanılan bir addir.

¹⁰⁴ Boardman 2004, 150 vd.

¹⁰⁵ Asheri 2008, 749 vd.

¹⁰⁶ Thuk. VI. 2. 6. Thukydides Motya (Mozia Adası), Soloies ve Panormus (Palermo) kentlerinin Fenike yerleşimleri olduğunu aktarır.

¹⁰⁷ Hodos 2006, 89-157; Asheri 2008, 748-753 vd.; Bonnet 2014, 328-329.

ordusunda donanmanın öncülüğünü üstlenen Fenike şehirlerinin, Hellen-Pers çatışmalarında Pers tarafında yer almaları Doğu'daki Fenike-Hellen ilişkilerinin bozulmasında etkilidir. Pers kralı I. Kserkses'in (MÖ 518-465) Hellen şehirleri üzerine yaptığı büyük seferde lojistik, ikmal ve donanmanın büyük kısmını oluşturan Fenikeliler, denizlerdeki çarpışmalarda önemli roller oynamışlardır¹⁰⁸. Hellen dönemi metinlerinde geçen Fenike tasvirlerinin negatif davranışlarla bağdaştırılması dönemin rekabetini ve düşmanlığını yansıtmaktadır¹⁰⁹.

Sonuç

Geç Bronz Çağı'ndan itibaren geçici pazarlar üzerinden işleyen Batı Akdeniz ticareti MÖ IX. yüzyıldan başlayarak Fenikelilerin atılımları sayesinde kalıcı yerleşimler ortaya çıkarmıştır. Batı Akdeniz üzerindeki ilk kolonileşme hareketlerini başlatan Fenikelileri, sonrasında Hellenler ve Etrüskler takip etmiştir. Fenikelilerin kurdukları yerleşimler Hellen ve Etrüsklere nazaran daha kalıcı olmuş ve genel anlamda geniş sınırlara ulaşmıştır. Atlantik kıyılarına kadar uzanan koloniler kuran Fenikelileri, Akdeniz'in sınırları ötesine geçen ilk millet olarak tanımlamamız mümkündür. Ticari amaçların ve yeni gelir kaynakları elde etmenin ön planda olduğu kolonileşme dönemi boyunca, (MÖ IX-VI. yüzyıllar) Batı Akdeniz'in ham maddeleri Doğu'ya aktarılırken işlenmiş ürünler de Batı'ya nakledilmiştir. Batı Akdeniz'in stratejik noktalarına ve yer altı madenleri açısından zengin bölgelerine kurulan kolonilerin getirileriyle zenginleşen Fenike kentleri, MÖ IX. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz'de güçlü bir konuma gelmeyi başarmışlardır. Fenikelilerin katkıları sayesinde, özellikle Batı Akdeniz'in kıyı kesiminde yer alan kentlerin teknolojik ve kültürel gelişimi hız kazanmıştır. Fenikeliler aracılığıyla alfabenin yayılması ticaretin yanında binlerce yıllık Doğu kültürünün, dininin ve geleneklerinin aktarılmasında etkili olmuştur. Doğu'dan Batı'ya yol alan tüccarlar ve kolonistler sayesinde Fenike yerleşimleri ile yerel topluluklar arasındaki etkileşimler sürekli bir hâl almıştır. Akdeniz'i bir bütün hâline getirmeye yaklaşan kolonileşme döneminin sonlarına doğru (MÖ VI. yüzyıl) karma bir Akdeniz kültürünün oluşmaya başladığını görmemiz mümkündür. Tam anlamıyla Akdeniz birliğini kurmayı başaran Roma İmparatorluğu olsa da onlar için yolun zorluklarını kat edenler Fenikeli tüccarlar olmuştur.

Doğu'daki Fenike şehirlerinin siyasal anlamda özgürlüklerini elde etmesi ancak Geç Bronz Çağı'nın sonundaki Deniz Kavimleri göçünün ardından gelmiştir. MÖ VIII. yüzyılın sonlarına kadar süren kent devletlerinin başka bir devlete tabi olmama durumu siyasal özgürlüklerini benimsemelerine ve bunu korumayı hedeflemelerine yol açmıştır. Ekonomik açıdan güçlü bir konuma yerleşerek kendi siyasal bağımsızlıklarını koruyabilecek konuma ulaşmak istemeleri, kolonileşmelerinin arkasındaki nedenler dâhilinde değerlendirilmelidir. Siyasal anlamda bağımsızlık amaçlamışlardır ancak bunu güç kullanmak yerine ekonomik gelişme yolu ile sağlamayı seçmişlerdir. Kısa vadede büyük devletlere düzenli vergi vererek kendi üstlerindeki baskıyı azaltmayı ve para ile özgürlüklerini satın

¹⁰⁸ Katzenstein 1979, 28; Elayi 1982, 94; Eph'al 2008, 144-156 vd.; Jigoulov 2014, 19; Sullivan 2018, 74. Kral I. Kserkses'in Fenike şehirlerinden olan Sidon gemilerinde yolculuk etmesi kralın Fenikelilere olan güvenini gösterir. Sefer sırasında hem denizde hem de karada mağlubiyet alınarak Hellen şehirlerinden çekilme kararı alındığında Perslerin denizdeki yenilgi için Fenikelileri suçladığı da bilinmektedir. Fenikelilerin bu sefere gönüllü bir şekilde katılmaları Hellen şehirleriyle olan anlaşmazlıklarına bağlanabilir. Ancak Pers kralı Kambyses'in (MÖ 559-522) kendi hımsımlarından olan Kartaca üzerine yapılmak istenen Pers seferine karşı çıkmaları başka bir devletin yönetiminde olmalarına rağmen Batı'daki kolonileriyle olan bağlarını koparmadıklarını gösterir (Hdt. III. 19).

¹⁰⁹ Hodos 2009, 224; Jigoulov 2014, 9; Quinn 2018, 52-56.

almayı planlamışlardır. Ancak bu durum onlara çeşitli imtiyazlar tanısa da asla tam anlamıyla bağımsızlıklarını garanti etmemiştir. Doğu Akdeniz kıyısındaki Fenike kentlerinin statülerinin büyük devletlerin politikalarına göre şekillenmesi zamanla Batı Akdeniz'de bağımsız bir merkezin oluşmasını zorunlu kılmıştır. Doğu'da yaşayan Fenikeliler başka bir devletin egemenliğinde yaşamak yerine Batı'ya göç ederek siyasal ve ekonomik özgürlüklerini korumak istemişlerdir. MÖ IX. yüzyıldan itibaren Batı Akdeniz'de bağımsız olarak hareket eden kolonistler sayesinde bağımsız ve kendi kendini yönetebilecek yerleşimler oluşmuştur. Braudel bu durumu Amerika Kıtası'nın keşfine benzetmektedir¹¹⁰. Fenikelilerin Batı'ya açılmasındaki ana amaçları ekonomik olsa da Batı Akdeniz'in siyasi yapısının bir getirisi olan bağımsızlık düşüncesi zamanla baskın gelmiştir.

Sonuç olarak Doğu'daki Fenike kentlerinin merkezi olan Tyros'un MÖ VI. yüzyılda Pers egemenliğine girmesiyle beraber kolonileşme dönemi son bulmuştur. MÖ VI. yüzyıldan itibaren Doğu'daki merkezlerini kaybeden kolonilerin birçoğu yavaş yavaş önemini kaybetmiş ve yerleşimleri terk edilmiştir. Kuzey Afrika haricinde diğer yerleşimlerin önemini kaybetmesinin ana nedeni yerleşimlerin yerel halk arasında destek görmemesinden kaynaklanmaktadır. Kuzey Afrika'daki yerli kültürlerin Fenikeliler öncesinde izole bir hayat sürmeleri onları Fenike yerleşimlerine çekmiş ve karma kültürün hızlı bir şekilde yayılmasını arttırmıştır. Kuzey Afrika'da sağlam temeller üzerine oturtulmuş koloniler sayesinde Fenikelilerin güç dengesi yavaş yavaş Doğu'daki merkezlerden Batı'ya aktarılmıştır. Batı Akdeniz'de yeni oluşan Fenike siyasi birliğinin ana amacı ticari kazanımlar, bağımsızlık ve toprak kazanımı olmuştur. Kartaca önderliğinde eski Fenike kolonilerinin tek çatı altında birleştirilmesinin ardından Batı Akdeniz üzerinde egemenlik kurma çabaları başlamıştır. MÖ VI. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlanan ticaret tekeli kısa zamanda Kartaca'yı Batı Akdeniz'deki en büyük güç hâline getirmiştir. Fenikelilerinin Kuzey Afrika'da oluşturduğu karma kültürün bir sonucu olan Kartaca Devleti MÖ 146 yılında Romalılar tarafından yıkılana kadar siyasi anlamda hayatta kalmıştır. Bu bağlamda Fenike kolonileşme hareketinin en büyük siyasi sonucu Batı Akdeniz üzerinde kurulacak yeni bir gücün (Kartaca'nın) temellerinin atılmasıdır.

¹¹⁰ Braudel 2001, 189. Amerika Kıtası'nın, keşfinin ardından büyük miktarlarda göç alması insanların yeni bir hayata atılmak istemeleriyle bağdaştırılmaktadır. Benzer şekilde Fenike yerleşimleri de yeni bir hayata başlamak, zenginlik elde etmek, bağımsızlık kazanmak ve keşif amaçlı bir şekilde ilerlemiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Anaz E. 2018, *Geç Hitit Beylikleri Döneminde Kilikya'daki Fenikelilerin Varlığı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Artzy M. 2006, *The Jatt Metal Hoard in Northern Canaanite / Phoenician and Cypriote Context*. Barcelona.
- Astour M. C. 1965, "The Origin of the Terms 'Canaan', 'Phoenician' and 'Purple'". *Journal of Near Eastern Studies* 24/4, 346-350.
- Aubet M. E. 1993, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. Çev. M. Turton, Cambridge.
- Aubet M. E. 1995, "From Trading Post to Town in the Phoenician-Punic World". *Proceedings of the British Academy* 86, 47-65.
- Aubet M. E. S. 2002, "Notes on the Economy of the Phoenician Settlements in Southern Spain". Eds. M. R. Bierling & S. Gitin, *The Phoenicians in Spain: An Archaeological Review of the Eighth-Sixth Centuries B.C.E.* Winona Lake, 79-97.
- Aubet M. E. 2008, "Political and Economic Implications of the New Phoenician Chronologies". *Beyond the Homeland*, 179-191.
- Aubet M. E. 2014, "Phoenicia During the Iron Age II Period". Eds. M. L. Steiner & A. E. Killebrew, *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant 8000-332 BCE*. Oxford, 1024-1040.
- Barnett R. D. 1956, "Phoenicia and the Ivory Trade". *Archaeology* 9/2, 87-97.
- Bierling R. M. 2002, *The Phoenicians in Spain*. Winona Lake.
- Bikai P. M. 1978, *The Pottery of Tyre*. Warminster.
- Bikai P. M. 1987, *The Phoenician Pottery of Cyprus*. Nicosia.
- Bikai P. M. 1989, "Cyprus and the Phoenicians". *The Biblical Archaeologist* 52/4, 203-209.
- Boardman J. 2004, "Copies of Pottery: By and for Whom". Ed. K. Lomas, *Greek Identity in the Western Mediterranean*. Amsterdam, 149-163.
- Bonnet C. 2014, "Greeks and Phoenicians in the Western Mediterranean". Ed. J. McInerney, *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*. West Sussex, 327-341.
- Byrce T. 2014, *Ancient Syria*. Oxford.
- Byrce T. 2020, *Hititler Anadolu Savaşları*. Çev. Ü. E. Uysal, İstanbul.
- Diakov V. & Kovalev S. 2014, *İlk Çağ Tarihi 1*. Çev. Ö. İnce, İstanbul.
- Doak B. R. 2015, *Phoenician Aniconism in Its Mediterranean and Ancient Near Eastern Contexts*. Atlanta.
- Dolansky S. 2011, "Syria-Canaan". Ed. B. S. Spaeth, *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*. Cambridge, 55-76.
- Edwards R. B. 1979, *Kadmos The Phoenician: A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*. Amsterdam.
- Egberts A. 1991, "The Chronology of The Report of Wenamun". *The Journal of Egyptian Archaeology* 77, 57-67.
- Elayi J. 1982, "Studies in Phoenician Geography During the Persian Period". *Journal of Near Eastern Studies* 41/2, 83-110.
- Eph'al I. 1988, "Syria-Palestine under Achaemenid Rule". Eds. J. Boardman, N. G. L. Hammond *et al.*, *The Cambridge Ancient History Persia, Greece and the Western Mediterranean 525—479 B.C.*. Cambridge, 139-165.
- Fletcher R. N. 2008, *Patterns of Import in Iron Age Italy*. Oxford.
- Fletcher R. N. 2011, "Greek-Levantine Cultural Exchange in Orientalising and Archaic Pottery Shapes". *AWE* 10, 11-42.
- Fletcher R. N. 2012, "Opening the Mediterranean: Assyria, the Levant and the Transformation of Early Iron Age Trade". *Antiquity* 86, 211-220.
- Frankenstein S. 1979, "The Phoenicians in the Far West: A Function of Neo-Assyrian Imperialism". Ed. M. T. Larsen, *Power and Propaganda A symposium on Ancient Empires*. Copenhagen, 263-294.
- Gilboa A, Sharon I. & Boaretto E. 2008, "Tel Dor and the Chronology of Phoenician 'Pre-Colonisation'

- Stages". Ed. C. Sagona, *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician*. Leuven, 113-204.
- Girgin G. 2006, *Fenikeliler'de Akdeniz Ticareti*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Gürgeç İ. 2017, MÖ 2. Binyılda Kıbrıs'ın Yakındoğu Ticaretindeki Rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Hodos T. 2006, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*. New York.
- Hodos T. 2009, "Colonial Engagements in the Global Mediterranean Iron Age". *Cambridge Archaeological Journal* 19/2, 221-241.
- Hoyos D. 2010, *The Carthaginians*. New York.
- Huehnergard J. 2020, "The Languages of the Ancient East". Ed. D. C. Snell, *A Companion to Ancient Near East*. New Jersey, 341-355.
- Hunt P. 2009, "The Locus of Carthage: Compounding Geographical Logic". *The African Archaeological Review* 36/2, 137-154.
- Jigoulov V. S. 2014, *The Social History of Achaemenid Phoenicia*. New York.
- Karageorghis V. & Kassianidou V. 1999, "Metal Working and Recycling in Late Bronze Age Cyprus". *Oxford Journal of Archaeology* 18/2, 171-188.
- Katzenstein H. J. 1979, "Tyros in the Early Persian Period (539-486 B.C.E)". *The Biblical Archaeologist* 42/1, 23-34.
- Kaufman A. 2004, *Reviving Phoenicia*. London.
- Kaya M. A. 2018, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*. İstanbul.
- Klengel H. 1992, *Syria 3000 to 300 B.C.*. Berlin.
- Knapp A. B. & Manning S. W. 2016, "Crisis in Context. The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean". *American Journal of Archaeology* 120/1, 99-149.
- Kolektif 2016, *Tevrat*. İstanbul.
- Kuhr A. 2010, *Eski Çağ'da Yakın Doğu 2*. Çev. D. Şendil, İstanbul.
- Lipinski E. 2004, *Itineraria Phoenicia, Orientalia Lovaniensia Analecta 127*. *Studia Phoenicia*. Louvain.
- Lopez C. & Sebastian R. C. 2016, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*. Oxford.
- Marriner N., Morhange C., Boudagher-Fadel M., Bourcier M. & Carbonel P. 2005, "Geoarchaeology of Tyre's Ancient Northern Harbour, Phoenicia". *Journal of Archaeological Science* 32/9, 1302-1327.
- Marriner N., Morhange C. & Serhal C. D. 2006, "Geoarchaeology of Sidon's Ancient Harbours Phoenicia". *Journal of Archaeological Science* 33/11, 1514-1535.
- Mieroop M. V. D. 2007, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 BC*. Cornwall.
- Miller F. 1983, "The Phoenician Cities: A Case Study of Hellenisation". *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 29/209, 55-71.
- Moscatti S. 2004, *Fenikeliler*. Çev. S. Gül, Ankara.
- Na'aman N. 1999, "Four Notes on the Size of Late Bronze Age Canaan". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 313, 31-37.
- Niemeyer H. G. 2001, "Archaeological Evidence of Early Iron Technology at Carthage and Other Phoenician Settlements". *Mediterranean Archaeology* 14, 83-93.
- Niemeyer H. G. 2006, "The Phoenicians in the Mediterranean". Ed. G. R. Tsetschladze, *Greek Colonisation an Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas 1*. Leiden, 143-169.
- Niemeyer H. G. 2007, "Phoenicians, Poeni". *Brill's New Pauly*, vol. 11. Leiden, 148-169.
- Papadopoulos J. K. 2014, "Greece in the Early Iron Age: Mobility, Commodities, Politics and Literacy". Eds. A. B. Knapp & P. Van Dommelen, *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. New York, 178-196.
- Polanyi K. 1963, "Ports of Trade in Ancient Societies". *Journal of Economic History* 23, 30-45.

- Prag J. R. W. 2014, "Phoinix and Poenus: Usage in Antiquity". Eds. J. C. Quinn & N. C. Vella, *The Punic Mediterranean; Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*. Cambridge, 11-24.
- Rainey A. F. 2001, "Herodotus' Description of the East Mediterranean Coast". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 321, 57-63.
- Reed C. M. 2003, *Maritime Traders in the Ancient Greek World*. Cambridge.
- Redford D. B. 1993, *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*. New Jersey.
- Ridgway D. 2004, "Euboeans and Others Along the Tyrrhenian Seaboard in the 8th Century B.C.". Ed. K. Lomas, *Greek Identity in the Western Mediterranean*. Amsterdam, 15-35.
- Sanchez J. V. F. 2014, "Mobility, Interaction and Power in the Iron Age Western Mediterranean". Eds. A. B. Knapp & P. Van Dommelen, *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. New York, 299-317.
- Schreiber N. 2003, *The Cypro Phoenician Pottery of the Iron Age*. Boston.
- Scullard H. H. 1989, "The Carthaginians in Spain". Eds. A. E. Astin, F. W. Walbank, M. W. Frederiksen & R. M. Ogilvie, *The Cambridge Ancient History, Vol. VIII Part 2: Rome and the Mediterranean*. Cambridge, 17-44.
- Shaw J. W. 1989, "Phoenicians in Southern Crete". *American Journal of Archaeology* 93/2, 165-183.
- Smith J. S. 2009, *Arts and Society in Cyprus from the Bronze Age into Iron Age*. New York.
- Sullivan B. M. 2018, "In the Shadow of Phoenicia: North Syria and "Palestinian Syria" in Herodotus". *Journal of Hellenic Studies* 138, 67-79.
- Quinn J. 2018, *In Search of the Phoenicians*. New Jersey.
- Terpstra T. 2019, *Trade in the Ancient Mediterranean*. Oxford.
- Üçler R. K. 2021, *Batı Akdeniz'deki Egemenlik Mücadelesinde II. Kartaca Savaşının Rolü (MÖ 218-201)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Yon M. & Childs W. A. P. 1997, "Kition in the Tenth to Fourth Centuries B.C.". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 308, 9-17.
- Yon M. 2006, *The City Of Ugarit At Tel Ras Shamra*. Winona Lake.
- Whittaker C. R. 1974, "The Western Phoenicians: Colonisation and Assimilation". *The Cambridge Classical Journal* 20, 58-79.

An Evaluation of the Detection Study of the Petroglyphs in the Region of Cholpon-Ata, Kyrgyzstan

Kırgızistan Çolpon-Ata Bölgesi'ndeki Petrogliflerin Belgeleme Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Leyla KADERLİ* Chynara ALİEVA**

Abstract: Rock paintings (petroglyphs) are found in different regions and in many parts of the world. The different symbols and depictions on the rock paintings provide various clues concerning lives in ethnographic terms, as well as the relations of cultures with their surroundings as an indicator of their beliefs. Today, in research on petroglyphs, the meanings of symbols and the origins of the cultures they belong to are mostly discussed within the scope of different topics such as chronological order. To the northwestern of the city of Cholpon-Ata situated on the northern shore of the Issık Lake in Kyrgyzstan are found approximately a thousand petroglyphs of various sizes. Today, only a part of this area is enclosed by wire and used as an open air museum and is protected by a watchman sent by a museum in Cholpon-Ata. These monuments, which are proof of ties with past cultures, have unfortunately started to dissolve through the destruction of time, humans and nature. Although the petroglyphs in this region are legally protected, they are gradually disappearing from various factors arising from tourism activities, vandalism, natural life, climatic conditions and the geologic structure of the stone. The main purpose of this study is to document these monuments witnessing to history, to make basic determinations to create an archive, to bring them into the literature and to contribute to the history, culture and promotion of the country.

Keywords: Petroglyphs • Rock Paintings • Archeopark • Issık Lake • Cholpon-Ata

Öz: Kaya resimleri (petroglifler) dünyanın birçok bölgesinde farklı coğrafyalarda görülmektedir. Kaya resimleri üzerinde yer alan farklı semboller ve tasvirler, kültürlerin, inançların bir göstergesi olarak çevresi ile olan ilişkileri yanında etnografik yaşamlar hakkında da çeşitli ipuçları vermektedir. Günümüzde petroglifler ile ilgili yapılan araştırmalarda sembollerin anlamları ve ait oldukları kültürlerin kökenleri daha çok kronolojik sıralama gibi birbirinden farklı konular kapsamında ele alınmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen Kırgızistan'ın Issık Göl'ün kuzey kıyısında yer alan Çolpon-Ata şehrinin kuzeybatısında yaklaşık bin adet çeşitli boyutlarda petroglifler bulunmaktadır. Günümüzde bu alanın sadece bir bölümü, tel çekilerek açık hava müzesine dönüştürülmüş ve Çolpan Ata'da bulunan bir müze tarafından görevlendirilen bir bekçi yardımı ile güvenliği sağlanmaya çalışılmaktadır. Geçmiş kültürlerle bağların bir kanıtı olan bu anıtlar ne yazık ki zaman, insan ve doğa tahribatı içinde çözülmeye başlamışlardır. Bu bölgedeki petroglifler yasal olarak korunmaya alınmasına rağmen yürütülen turizm faaliyetleri, vandalizm, doğal yaşam, iklimsel şartlar ve taşın jeolojik yapısından kaynaklanan çeşitli faktörlerden dolayı giderek yok olmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı tarihe tanıklık eden bu anıtların belgelenmesi, arşiv oluşturulması için temel tespitlerin yapılması, literatüre kazandırılması ve ülke tarihine, kültürüne ve tanıtımına katkı sağlamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Petroglifler • Kaya Resimleri • Archeopark • Issık Göl • Çolpan Ata

* Dr., Erciyes Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Kayseri 0000-0002-3497-6664
leylakaderli@erciyes.edu.tr

** MA. Arch., 0000-0002-4554-2538 | chynara.8907@gmail.com

This study was supported by Erciyes University Graduate Bap Project (FYL-2018-8343). The article was also presented in 2019, International Erciyes Scientific Research Congress.

Article Type: Research | Received Date: 30/05/2021 | Acceptance Date: 06/06/2022 ; Kaderli L. & Alieva C. 2022, "An Evaluation of the Detection Study of the Petroglyphs in the Region of Cholpon-Ata, Kyrgyzstan". *Cedrus X*, 69-93.

Societies in different parts of the world in the past have painted their lifestyles independently from each other on rocky sites, stone or cave surfaces, sometimes in the form of realistic depictions but most usually in the form of graphics. These rock arts are widespread across several continents from South America to Africa, Australia, Europe and Asia¹. In the Asian continent they exist in the Ural Region, Siberia, Tuva Republic (Russian Republic), Mongolia and from Kyrgyzstan, Uzbekistan, Kazakhstan to the Far East². The rock art/petroglyphs in Central Asia, which were painted on rock surfaces or in the inner parts of caves, date from the Paleolithic Age. Research carried out in Central Asia show the paintings dating to the Paleolithic Age predominantly depict hunting scenes or are depictions of animals³. In Turkey, several petroglyphs have been found most densely in the Eastern Anatolia Region but also on the slopes of the Taurus mountains, near Ankara and in the Black Sea Region. The number known is increasing, due to recent surface surveys and scientific research⁴.

Petroglyphs, which are dated to a broad range of time, were to be seen from the Paleolithic Age, spreading to the rock surfaces during the Mesolithic and Neolithic Ages and were widely made in several centers during the Chalcolithic Age. Thereby, they have become not only the symbol of populations but also a means of expression and visual communication, becoming a part of their culture and art⁵. These depictions primarily appeared as the most primitive form of alphabet and the preform of the language of symbols, and evolved into stamp seals and the runic alphabet⁶. This drawing tradition was maintained in several regions until the Middle Age⁷. The petroglyph sites, which run parallel to the scattered settlements of the Turkic populations in different geographies, possess similar depictions and can be traced from the Turkic homelands to Anatolia and Europe⁸. Being historical documents, petroglyphs are the reflections of a former populations' cultural life styles, social and economic

¹ Francfort 1998, 302-318; Ceylan 2008, 366; Demir 2009, 17; Bahn *et al.* 2015, 1-17; Baysal 2017, 1-2; Güneri 2018, 149-160.

² Tashbayeva 2001a, 9-79; Ranov 2001, 122-150; Khujanazarov 2001, 80-121; Samashev 2001, 151-220; Kubarev 2002, 99-119; Francfort & Jacobson 2004, 53-78; Rogozhinskiy 2004; Güneri 2005, 15-33; 2012, 41-188; Rozwadowski 2007, 401-406; Graç 2008, 209-230; Rogozhinskiy 2008, 83-94; Demir 2009, 16; Somuncuoğlu 2011, 1; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; İmat *et al.* 2012, 203-219; Martinov 2013; Devlet 2015, 124-148; Rozwadowski & Lymer 2015, 149-163; Jacobson Tepfer 2015, 164-195; Akgün 2019, 152; Kutlu 2020, 503-527.

³ Ögel 1988, 110; Çoruhlu 1998, 66; Musabayev 1998, 1-2; Roux 2001, 52; Martinov 2013; Ceylan & Özgül 2018.

⁴ Demir 2009, 5-19; Somuncuoğlu 2011a, 1; İmat *et al.* 2012: 203-219; Ceylan 2015a, 9-27; 2015b, 7-28; Üngör 2016, 357-370; Bingöl 2016, 347-355; Özgül 2016, 371-390; Günaşdı 2016, 391-407; Başbuğ & Özer 2017; Ceylan 2018, 155-198; Ülkümen 2018, 126-135; Üngör 2018, 325-346; Karageçi 2018, 561-578; Bingöl 2018, 43-57; Ülkümen 2019, 533-552; Güler 2020, 33-42; Özgül 2020, 219-245; Bingöl 2020; Toprak 2021, 359-389; Ceylan & Aydın 2021, 535-556; Özgül 2021, 781-818.

⁵ Ceylan 2015a, 16; 2015b, 10; 2016; Güler 2020, 34.

⁶ Doğan 2001, 161; Demir 2009, 6; Somuncuoğlu 2011b, 44; Türkoğlu 2019, 67.

⁷ Hermann 2011; 2012; 2013; 2014; Taşağıl 2011, 69-71; Somuncuoğlu 2011b; Kutlu 2020, 503-527.

⁸ Wilhem, Uyanık 1957, 619-625; Çoruhlu 1997, 13; Samashev 2001, 151; Tashbayeva 2001, 9; Khujanazarov 2001; Ceylan 2002, 426; Alyılmaz 2004, 157-163; Ceylan 2008, 163; Somuncuoğlu 2008, 54; Demir 2009, 5-19; 2010, 5-29; İmat *et al.* 2012, 203-219; Özgül 2015, 172; Ceylan 2015a, 9; Rozwadowski & Lymer 2015, 149-163; Üngör 2016, 357-370; Baysal 2017, 1-19; Özderin 2017, 167-191; Ceylan 2018, 163-164; Akgün 2019, 151-164; Güler 2020, 33-42; Kutlu 2020, 503-527; Ceylan & Aydın 2021, 535-556.

conditions and beliefs; in short their identities as a whole. Today petroglyphs obtain critical importance as a historical source.

The research area for this study is the Issyk Lake Cholpon-Ata region in Kyrgyzstan, where the petroglyphs preserve the cultural remnants of past Central Asia Turkic populations⁹ (Fig 1). Several locations within the Issyk Lake region host a considerable number of petroglyphs. Among these petroglyphs, the ones in the Cholpon-Ata Open Air Museum were examined and detected for the purposes of this study.

The petroglyphs situated in the vicinity of the Cholpon-Ata settlement on the northeast part of the Issyk Lake are named after this settlement. They have survived as witnesses of a long history, embodying part of a cultural heritage and a broad cultural landscape, also facilitating national faith tourism.

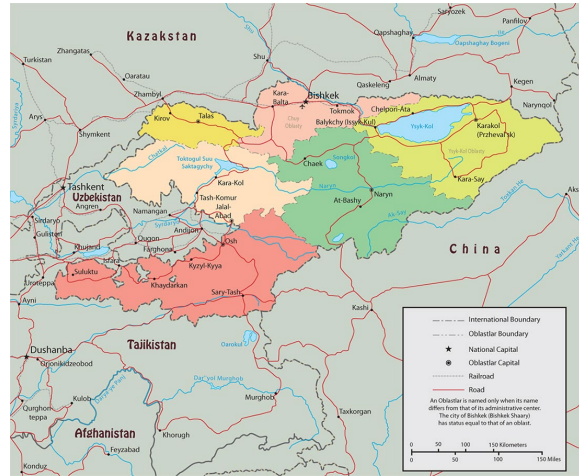

Fig. 1. Map of Kyrgyzstan (<https://www.turkiye-rehberi.net/harita/k%C4%B1rg%C4%B1zistan/kirgizistan-haritasi.jpg>)

Petroglyphs

The definition of the word “petroglyph” is the writing, engraving or carving of pictures on rock and cave surfaces. The term is the combination of two words, *petra* (πέτρα), meaning “rock” and *glyphe* (γλυφή), meaning “carving/engraving” in the Greek language. Its first use was as *pétroglphe* in French. According to C. Ayılmaz, petroglyph essentially refers to “carving on stones”. The term is being used to denote “depictions on rock”, “tablet on rocks”, “rock illustrations” and “stone carvings”. The petroglyphs, having been formed through the techniques of “carving”, “tattooing”, “scraping” and “painting” on stones, rocks and caves are described by experts as the “means of expression”, “means of communication” and even the “alphabet” of their eras¹⁰.

From an archaeological perspective, petroglyphs are defined as incised images on stones. Petroglyph is a form of pictographic letter generated by humans long ago through painting and description. They are considered to mirror the religious and cultural lives of human groups who lived during the High Paleolithic, Mesolithic, Neolithic and Bronze Ages as well as the Early Ages¹¹. This art of carving/incising on rocks became commonplace in different eras in different regions throughout the world.

⁹ Tashbayeva 2001; Hermann 2010; 2011, 1-3; Somuncuoğlu 2011b, 21-22; Yılmaz 2013, 223-248; Çoruhlu 2016, 15-21; Hermann 2017, 10-13; Güneri 2018, 149-160.

¹⁰ Yalçınkaya 1977, 9-15; 1978, 67-82; Demir 2009, 5-19; Somuncuoğlu 2011b, 24-44; Ayılmaz 2014, 157; Baysal 2017, 1-17; Akgün 2019, 51-164; Gökçe & Akgün 2020, 26-51.

¹¹ Yalçınkaya 1977, 9-15; 1978, 67-82; Dcusupakmatov 2006, 5; Demir 2009: 5-19; Akgün 2019, 51-164; Gökçe & Akgün 2020: 26-51.

Paleolithic Age (approximately 600.000 B.C.–10.000 B.C.) rock art predominantly depicted hunting scenes and wild animals such as mammoth, rhinoceros, horse, deer, while the human figure is a rare occurrence. In the Mesolithic (10.000 B.C.–8.000 B.C.), and especially the Neolithic (8.000 B.C.–5.000 B.C.) ages, rock art became more widespread and complex¹². It was composed of illustrations of the lives of primitive people, hunting and war scenes and mythological drawings. In this period, human figures were depicted in motion, the drawings stressing a focus on the action itself, such as arrow shooting and fleeing animals. Mesolithic rock art, though, is characterized by multidimensional expression, the artist presenting oneself as a part of a population, constantly on the move. Neolithic Age rock art is identified with the less frequent depiction of domestic animals compared to wild animals and herds are generally depicted¹³. From early periods, petroglyphs on the cave walls or rocky surfaces were carved with a scraper or simply painted to generate a sense of depth incised. It is assumed that vertical striation, oblique striation or the pinpoint techniques were employed to draw the contours of animal figures on rock art. The colors were sometimes obtained by a natural method: by carving on the inner and outer layers of a rock, which played out the differences between the color tones¹⁴.

Various evaluation criteria were established to examine petroglyphs. Main production methods depending on the materials and techniques change over time, which help researchers to distinguish the differences and to an extent classify petroglyphs. M. Uyanık (1974, 60) states that *petroglyphs* can be classified under five categories: realist, semi-realist, symbolic, semi-symbolic and markings¹⁵. I. Yalçinkaya (1978, 70) however, argues that there isn't much variation in technique, but generally a sharp and solid object was used either to hit the rock or in some cases to make incisions¹⁶. Again referring to M. Uyanık, another classification method is to group the petroglyphs and the rocks in respect to the surface of the rock being engraved and their elevation in the topography. Research findings suggest that rock art were worked on from very small surfaces to large ones of up to two square meters. In terms of topographic classification, most petroglyph sites were situated near very high mountains, lakes and other water sources at a high elevation. It is expected that different evaluation criteria will be advanced as research in this field accumulates more information¹⁷.

There are several reasons to make petroglyphs and several meanings attached to them. Some are related to death, burial rites, afterlife and rituals. In this context, there are references to tombs and kurgans near some petroglyph sites¹⁸. Moreover some of them are considered to be constructed with the intent of defining the borders between the communities and tribes¹⁹. Communities passed on features of their culture, ranging from parts of their daily lives to life after death, from simple animal drawings to hunting scenes, from ceremonies to festivals. They transferred their mythological beliefs,

¹² Yalçinkaya 1977, 9-15; 1978, 67-82; Somuncuoğlu 2011b, 23-44; Baysal 2017, 4; Karageçi 2018, 563-564; Akgün 2019, 51-164; Gökçe & Akgün 2020, 26-51.

¹³ Dubrovsky & Grachev 2011, 5-8; Baysal 2017, 4.

¹⁴ Yalçinkaya 1977, 9-15; 1978, 67-82; Üngör 2016, 360; Özer 2016, 10; Baysal 2017, 17; Gökçe & Akgün 2020, 26-51.

¹⁵ Ayrıca bk. Baysal 2017, 10.

¹⁶ Ayrıca bk. Uyanık 1974, 60; Baysal 2017, 10.

¹⁷ Cheremisin 2006, 89-100; Baysal 2017, 10; Özderin 2017, 176.

¹⁸ Somuncuoğlu 2011b, 68.

¹⁹ Alimov 2004, şekil 1-5; Yılmaz 2013, 228.

knowledge of cosmology, religious rituals and scenes entailing various compositions on to rocks²⁰. Petroglyphs identified with Turkic culture are deemed to have been disseminated from Asia over a vast geography by close proximity encounters like wars, migrations and Silk Road trade²¹. It can also be concluded that the sanctity of these sites, together with the topographic characteristics were important. They were perceived as open air temples hosting visitors and assuming the transference of requests, wishes, rites-rituals and foresight.

Petroglyphs in Kyrgyzstan, Issyk Lake, Cholpon-Ata Region

Petroglyphs are commonly found within several regions of Kyrgyzstan²². Saimaluu-Tash in Jalal Abad region, Zhaltyrak-Tash in Talas region and the Issyk Lake petroglyphs are the most popular ones. The petroglyphs in this region abound in similarities with the Tamgaly petroglyphs in Kazakhstan²³. In Kyrgyzstan, Saimaluu-Tash in the Fergana Valley is the densest petroglyph site. It is assumed that a total of approximately 10.000 petroglyphs are found in Saimaluu-Tash²⁴. They articulate depictions offering a diversity of symbols and scenes. Wild or domesticated animals like argali (wild sheep), maral (deer), bulls, horses, dogs, pigs were drawn alone or in groups. Additionally various rituals, human figures and hunting scenes were depicted. In recent years Turkish researchers conducted new studies in Saimaluu-Tash and the local administration initiated the preparation of conservation plans for the coming years²⁵. This site was nationalized and earned protection status under the Law on the Protection and the Use of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Kyrgyzstan, accepted in 1999 by the Legislative Assembly of Jogorku Kenesh. Kyrgyzstan Ministry of Education and Culture is the authority responsible for the preservation of the monuments, while the Department of Archaeology and Ethnology Department of the Institute of History of the National Academy of Sciences is responsible for the scientific research studies²⁶. Research at this site showed these geometric style rock art examples are among the oldest rock art group and this finding was supported by solid proofs dating them to 3000 B.C.²⁷. Consequently, the number of research has recently been increased in the Zhaltyrak-Tash, in previous research known as Ur-Maral²⁸.

The majority of Issyk Lake region petroglyphs are found in Toru Aygır, Chirpykti, Tamchy, Chok-

²⁰ Demir 2009, 5-19; Çağdaş 2011, 43; Üngör 2016, 39; Akgün 2019, 151.

²¹ Alyılmaz 2004, 158.

²² Tashbayeva 1995; 1998; 1999, 72-75; 2001b, 179-187; Somuncuoğlu 2008; 2011b; Alyılmaz 2004, 157-163; Hermann 2010; 2011; Taşağıl 2011, 71; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; Hermann 2017; 2018, 11-16; 2020, 180-184; Katarzyna 2017, 9-30; Ülkmen 2018, 126-135.

²³ Rogozhinskiy 1999, 7-43; Hermann 2011, 1; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72.

²⁴ Sher 1978, 163-171; Sher *et al.* 1979; Tashbayeva 2001, 9-79; Somuncuoğlu 2008, 1; 2011b; Yılmaz & Danişman 2010, 143-159; Amanbaeva *et al.* 2011, 53-54; Yılmaz 2013, 223-248; Muradaliev & Sultangaziev 2013, 15; 66; Yılmaz 2013, 223-248; Ceylan & Aydın 2021, 538.

²⁵ Somuncuoğlu 2011b, 16-22; Yılmaz 2013, 223-248.

²⁶ Unesco 2022, http://www.kyrnatcom.unesco.kz/culture/saymaly_tash.htm

²⁷ S. Somuncuoğlu, conducted research from 1991 to 2000 with an archaeology team (interruptions in 1997 and 1998) for 8 periods. They worked in Saimaluu-Tash I site from 1991 to 1996 and in the mountainous region in Saimaluu-Tash II from 1999 to 2000. See, Somuncuoğlu 2011b, 44; Sultanbekova 2018, 30.

²⁸ Gaponenko 1963, 101-110; Sher *et al.* 1995, 81-85; Tashbayeva 2001, 53; Hudjakov *et al.* 2003, 40-57; Tashbaeva & Francfort 2005, 12-17; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; Hermann 2017, 1-13.

Tal, Ornok, Sarı-Oy ve Kara-Oy areas and between the cities of Balykchy and Cholpon-Ata²⁹ (Fig. 2). These petroglyphs represent the best of Saka figurations and a fair amount of goat and deer drawings³⁰. However, the cavalymen drawings detected in the nearby regions are not found here³¹. Among the eight sites on the northern shores of Issyk Lake, Cholpon-Ata possesses the most diversified and densely imbedded petroglyphs. A considerable number of petroglyphs and balbals (statuettes) within the 42 hectares stretching from the slopes of Kungey Ala-Too to the shores of the Lake. During the comparative study covering four sites in the Issyk Lake region, L. Hermann (2017, 7-9), detected 409 petroglyphs in Cholpon-Ata and reported that there were 285 goat drawings, 32 horse drawings, 26 dog drawings, 18 camel drawings, 17 deer drawings. These petroglyphs were dated to Bronze and Iron Ages, the Turkic Era and the Middle Ages.

By late 19th century, the petroglyphs of Kyrgyzstan for the first time began attracting the attention of scientists. The naturalists and historians studying in the area were the first to report on the rock art in the Issyk Lake Region. In 1886, the botanists A. N. Krasnov and Ignatiev, who were conducting research in the Han-Tengri region, reported coming across illustrations on rocks. In 1887, F.V. Poyarkov wrote about camel and wild goat drawings in an area south of Issyk Lake but it was received with little enthusiasm³². Shortly afterwards in 1893-1894 the Russian researcher Bartold discovered some rock art in the Issyk Lake region and made sketches of them. During the same years (1893-1894) artist and anthropologist S. M. Dudin and V. V. Bartold Semireçyü elaborated on rock art in their excursion notes of Issyk Lake, mentioning the difficulty of reaching the area³³. In his report, V. V. Bartold described rock art as a form of archeological monument. The first extensive research about petroglyphs were initiated subsequently following the construction of the postal service road in the Fergana Valley by N. G. Khludov in 1902³⁴. Later in the 1930's B. M. Zima detected new petroglyph sites during excursions by Issyk Lake and the Talas Valley and published the finds³⁵. This was followed by the works of M. E. Masson, M. E. Voronets and T. G. Obolduyeva and the research by A. N. Bernshtam in 1946 focusing on scientific data, style and dating³⁶. The consequent studies by Soviet archeologists established that chronological rock art continued until the end of the Middle Ages but evolved into a form of vandalism in modern times³⁷. More comprehensive studies were executed by Maryashev and the Kyrgyz archeologist Pomaskina and Vinnik³⁸. Sher and his team devised a more

²⁹ Sher *et al.* 1995, 72-85; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72;

³⁰ Sher 1980, 53.

³¹ Kutlu 2020, 512.

³² Tashbaveya 2001a, 11.

³³ Bartold 1996, 415-422; Tashbaveya 2001, 11.

³⁴ Tashbaveya 2001a, 11.

³⁵ Zima 1958, 113-114; Tashbaveya 2001a, 11.

³⁶ Masson 1940; 1948; Bernshtam 1948; Tashbaveya 2001, 12; Voronets 1951; Bernshtam 1952, 222-230; 1997.

³⁷ Cherkasov 1960; Tashbaveya 2001, 13; Moskalev 2004, 232; Alieva 2019, 37.

³⁸ Pomaskina 1969; 1970; Pomaskina 1972; 1973; 1974; Maryashev 1970; Vinnik & Pomaskina 1975; 87-101; Tashbaveya 2001, 12; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; Hermann 2017, 1.

technical documentation process which helped developing the finding and dating methods³⁹. Tashbaveya and her team extended their research to encompass all the neighboring areas⁴⁰. In the aftermath Nurmametov and Hermann conducted wide scale comparative research⁴¹. Despite the increase in research publications, Miklashevich argues that none of the preservation projects being conducted or their outputs were published⁴².

Owing to their touristic value, petroglyphs were brought under protection within the confines of an open air museum and are in display as the “Open Air Petroglyph Museum” under the responsibility of Issyk Lake Ethnography Museum. The process was accompanied by a rise in the quantity of research⁴³. The region not only invigorated interest in its history but also about its potential natural life, its landscape, biosphere reserves, ecology and tourism. Many international projects in the region are being executed⁴⁴.

In 2015, J. Katarzyna (2017, 9-30) examined the Cholpon-Ata Open Air Museum and the petroglyphs regarding their potential for tourism and emphasized that this research was thoroughly documented⁴⁵ (Fig. 2). However, this document could not be traced, neither in interviews with the museum officials nor found in the archival research for this study.

In 2018, C. Alieva, supervised by L. Kaderli, documented these petroglyphs using digital technology and formulated suggestions for their publicity in her thesis project⁴⁶. This article was assessed through the revision and updating of this thesis research. An experimental documentation research was conducted in the same area by Lublin University in 2019 in which digital documentation (Laser scanner and 3D Modelling) was explained by quantitative data⁴⁷.

Petroglyphs in the Issyk Lake region are found in the valleys and crossings between the mountains, in the pastures and on the roads. Most of them are on rocks lying in the directions of West, South and East. Although the rocks’ bronzing/blackening degrees vary substantially, the depictions can be distinguished from afar. The engravings scraped on the dark side of the rock stand out, while some illustrations on the almost completely white bottom were preserved as if they had been recently drawn;

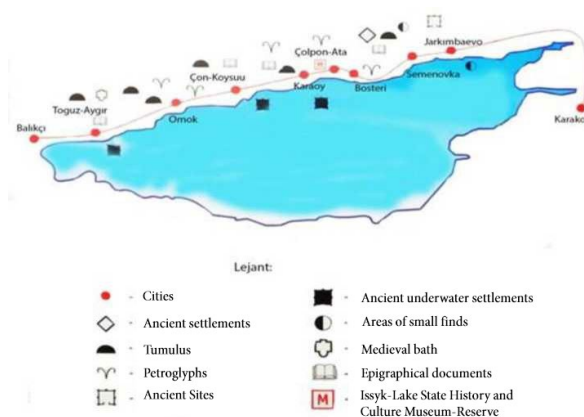

Fig. 2. The historical and cultural monuments of Issyk-Lake. Brochure: Иссык-Куль страж древности (Issyk-Lake Antique Custodian)

³⁹ Sher *et al.* 1979; Sher 1980; Tashbaveya 2001, 13; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72.

⁴⁰ Tashbaveya 1988; 1995; 1998; 1999; 2001a; 2001b; 2005.

⁴¹ Nurmametov 2004; 2006; Hermann 2010; 2011; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; Hermann 2017, 1-10.

⁴² Miklashevich 2003, 113.

⁴³ Tashbayeva *et al.* 2001a, 9-79; Tzhan *et al.* 2011; Hermann 2017, 4.

⁴⁴ Hünninghaus 2001; Uhlemann *et al.* 2003; Aidarbekova 2007; Schmidt 2011, 73-76; Kozhokulov *et al.* 2021.

⁴⁵ Katarzyna 2017, 9-30.

⁴⁶ Alieva 2019.

⁴⁷ Miłosz *et al.* 2019, 18-25.

among which some exhibit lighter tones. The three fundamental techniques defined by A. N. Bernshtam, namely, shadow style, contour and skeletonization are noticeable in these petroglyphs⁴⁸. They resemble Tamgaly petroglyphs in terms of their proportions, dimensions, directions and depictions⁴⁹.

The Foundation for the Protection of Cultural and Historical Monuments of the Republic of Kyrgyzstan commissioned a project for the transformation of the Cholpon-Ata site into an open-air museum from 1985 onwards but the project was not realized. Still in 1987 the area where the monuments lay was provided protection for the purpose of its transformation to an open-air museum again and its administration was entrusted to the museum. On 9th March 1993, the Kyrgyz government issued a special decree to change Cholpon-Ata Open Air Museum's status to an archaeological protected area and assigned its responsibility to the Museum of Ethnography in Lake Issyk. Today, Lake Issyk State Historical and Cultural Museum and Reserve is striving to protect and improve the museum in its own capacity and integrate this cultural heritage with the city⁵⁰.

Lake Issyk Open Air Museum Reserve is the most visited place in the region because of the precious monuments and its relatively more accessible location.

Depictions

The petroglyphs in Issyk Lake Cholpon-Ata Open Air Museum are unrivalled in their symbols and depictions. They are mostly animal illustrations such as wild goat, deer, bull and camel⁵¹. The deer, goat, sheep and other animal drawings compose the basis of Turkic communities' common depictions⁵².

The meanings of the rock art depictions change depending on the epoch within the historical process and traditions⁵³. According to K. Tashbaveya (2001, 69) the drawings in this region must be dated to the period 2000 B.C.–1000 A.D., the majority of them to be associated with the VIth century B.C. when Saka groups settled in the Issyk Lake region.

The beginning of Göktürk domination and Mongol invasions until the Middle Ages is described in this region as the Turkic Era⁵⁴. In this era, religious ritual scenes were drawn with a single figure or a composition of many figures and war scenes depicted two adversaries or a group of them. Likewise, single figures or figures in groups were incised in hunting scenes⁵⁵. The depiction of animal figures so often was presumably because Turkic populations revered them as sacred beings⁵⁶.

E. A. Miklashevich who pursued Central Asia Studies between 1995 and 1999 states that Issyk Lake petroglyphs of the Intermediate Bronze Age (end of 2000 B.C.–VIIth century B.C.), Saka (VIIIth

⁴⁸ Vinnik 1975, 12-87.

⁴⁹ Hermann 2011, 1.

⁵⁰ Alieva 2019, 26; Çolpon-Ata Açık Hava Müzesi'nin Raporu, Çolpon-Ata 2018.

⁵¹ Tashbaveya 2001, 67; 2004, 105-106; Nurmametov 2004, 148; Amanbaeva *et al.* 2011, 43-72; Alieva 2019, 41.

⁵² İmat *et al.* 2012, 215; Kutlu 2020, 504.

⁵³ Francfort 2002, 80-89.

⁵⁴ Kutlu 2020, 508.

⁵⁵ Somuncuoğlu 2011b, 282; Üngör 2016, 39; Cheremisin & Rogozhinskyi 2020, 300-337.

⁵⁶ Hoppal 2013, 221; Akgün 2019, 154.

century B.C.–IIIrd. century A.D.), Usun (IIIrd century B.C.–I. century A.D.) are chronologically assessed within Ancient Turkic history and cult. While some of the drawings on the rocks were dated to the Middle Ages, some are dated to more modern eras⁵⁷.

In this study, the common depictions found among the petroglyphs in Cholpon Ata are evaluated. One of the most repeated is the wild goat. The goat figure is abundant in areas where Turkic populations inhabited, therefore it is associated with this culture⁵⁸. It is observed throughout all Asia, though densest in the Caspian Sea basin, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan borders/territories, but also extending to Siberia in the North and Anatolia in the West⁵⁹. K. Tashbayeva (*et al.* 2001a, 9-79) argues that goat depictions are most dominant in Kyrgyzstan⁶⁰.

Wild Goat Depictions

The goat carries a significant status among Central Asian Turkic populations from very early ages because it represents the basis of Turkic steppe life, pastoralism and animal husbandry⁶¹. It retains symbolic meanings in Turkic culture despite the fact that Shaman traditions accepted it as a sacrifice animal. However, from time to time the wild goat was seen as the symbol of the God of Earth, consequently being sacrificed in mourning ceremonies, in honoring the souls of ancestors and in protection against bad spirits. The wild goat is also one of the signs of the 12 animal Turkic calendar, expressed by the word “sigun”⁶². It is granted the symbol of immortality because in the Taoist Holy Mountain Legend, wild goats have attained immortality after feeding on the sigun plant⁶³. They are also associated with the hunting culture. Controversially, some rock art scenes depicting the fight between adversary concepts portray wild goats as the losers, the unfavorable party. Goat motifs were generally accepted as the symbol of all nomadic tribes. Henceforth small goat figurines made of bronze were carved on belt buckles, harnesses, tablets, gravestones, finial flagpoles and goat figures were drawn on carpets⁶⁴. The figure persevered its sanctity among the Central Asian Turkic communities. Similarly in Turkish history, many Turkish tribes in the past took on names, nicknames and titles with the word “goat” (“keçi” in Turkish) like Akkeçililer, Kızılkeçililer, Sarıkeçililer and “teke” (“male goat” in Turkish) Tekeoğulları⁶⁵.

Although the majority of Cholpon-Ata rock art goat figures were drawn in a similar style, they were depicted both stationary and in motion. In some illustrations the goats’ horns were accentuated through oversizing (Figs. 3-4). They were extended to the back or twirled upwards⁶⁶. The horns were more detailed in some depictions; they were drawn single or double, depending on the perspective. Some were drawn remarkably long, short or in unusual proportions.

The body parts of the wild goats were styled in diverse forms: large and realist, by linear illustration

⁵⁷ Miklashevich 1997, 11-14; 2003, 1-60; Alieva 2019, 42.

⁵⁸ Demir 2010, 5-19.

⁵⁹ Demir 2010, 6.

⁶⁰ Ayrıca bk. Demir 2010, 6.

⁶¹ Ceylan 2015a, 20.

⁶² Güler 2020, 41.

⁶³ Somuncuoğlu 2011b, 80; Özer 2016, 25-26; Güler 2020, 38.

⁶⁴ Graç 2008, 209-230; Çağdaş 2011, 63-63; Ceylan 2015, 22.

⁶⁵ Ceylan 2015a, 22.

⁶⁶ Alieva 2019, Kat. 29, 33, 56, 227.

or through outer contour drawing (Fig. 4).

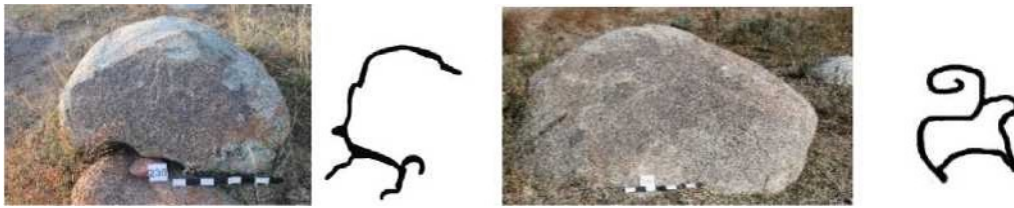

Fig. 3. Cholpon-Ata Wild Goat Drawings (Alieva 2019, 242, 151 Cat. Nr. 236, 56)

Fig. 4. Cholpon-Ata Wild Goat Drawings (Alieva 2019, 174, 239 Cat. Nr. 102, 229)

Deer Depictions

Another animal depiction repeatedly depicted in the Cholpon-Ata Open Air Museum are of the deer. The deer depictions often used by Turkic societies are mostly among the hunting scenes⁶⁷. Among their most significant features are their speed, agility and the periodic shedding of their antlers. In ancient eras, the deer figure was considered to be in connection with the origins and evolution of the cosmos and a sacred being representing beginnings and ends, forming the main theme in rebirth and regeneration⁶⁸.

Deer were revered as a sacred animal in pre-Islamic Turkish culture. Subsequently it was part of their art, culture and mythology⁶⁹. Although accepted as sacred, it was allowed to hunt and sacrifice deer⁷⁰. On the other hand seeing a White deer meant happiness, peace and luck would flourish within that community. In the Buddhist belief the deer signified self-sacrifice and Buddha, while in Chinese tradition it is the manifestation of wealth and long life⁷¹.

An important symbol in rock art is the tree of life drawn on the deer antlers. The deer depiction passed on originally as the symbol of Indo-European and Saka people. The tree of life was frequently depicted on masks with human figures next to the deer depictions in Saka era graves. Yet, these symbols are also encountered in Andronovo

Fig. 5. Cholpon-Ata Deer Figure (Alieva 2019, 141 Cat. Nr. 36)

⁶⁷ Kubarev 2012, 134.

⁶⁸ Dalkesen 2015, 59; Akgün 2019, 154.

⁶⁹ Ögel 2003, 570-582; Akgün 2019, 154; Güler 2020, 39-40.

⁷⁰ Roux 2011, 72.

⁷¹ Çoruhlu 1999, 161, 162; Ögel 2003, 573; Çelik 2007, 26-29; Çatalbaş 2011, 52.

and Usun era finds⁷².

Deer are the embodiment of immortality, purity, spiritual guidance regeneration and transformation in the history of Kyrgyzstan. It is regarded as the divine sign of being chosen and the manifestation of the tree of life with its branch-like antlers. Some deer species' antlers resemble the double bow and crescent -as observed in Alacahöyük Hitite Sun Disk-, hence being associated with these symbols in some cultures⁷³. The tree grows on the deer, merging origins and life (Fig. 5). For some other cultures, the sun, gold and the deer combined represent the origin of that community⁷⁴.

The deer depictions in Cholpon-Ata Open Air Museum were portrayed in a similar style to the wild goat drawings. Some were drawn in a stylized linear form while others were drawn more realistic and voluminous. The deer figures in linear style are remarkable. The imitation of deer figures drawn with a particular style and technique mirror its real version.

The size of the petroglyph numbered 36 in the Catalog and also included in the thesis is 1,60x1,73x0,85 meters. The deer figure's body is thin and long, legs vertical to the body with a tail vertically positioned and antlers in the shape of a pine tree. The wild goat's body at the front was drawn fairly distinctively⁷⁵ (Fig. 6).

Fig. 6. Cholpon-Ata Deer Figure (Alieva 2019, 243 Cat. Nr. 238)

The petroglyph numbered 147 in the Catalogue and also included in the thesis the mother deer is accompanied by another deer⁷⁶. The size of this rock is 2,05x1,80x1,45 meters. The portrayed mother deer is about 1.80 meters, almost the size of an actual deer. This deer couple depiction is thought to be the biggest petroglyph in Central Asia. The image of the legendary mother deer in the Kyrgyz mythology (Müyüzdüü-ene) was expressed⁷⁷. The deer were drawn in a realist style surrounded by dark images which look like different patterns.

Bull Depictions

The oldest rock in Cholpon Ata reserve is a bull depiction dated to the end of Late Bronze Age (approx. XIIth century B.C.)⁷⁸. The bull was the medium of power and divine expression frequently used across various faiths from the prehistoric age onwards. The bull figure and the bull horn exploited a

⁷² Dalkesen 2015, 59; Özgül 2016, 371-390.

⁷³ Salt 2018, 125; Akgün 2019, 154-155; Güler 2020, 39.

⁷⁴ Jacobson 1993, 47, 33; Dalkesen 2015, 60-61; Esin 2006, 203-216; Akgün 2019, 153.

⁷⁵ Alieva 2019, 147.

⁷⁶ Alieva 2019, 243.

⁷⁷ Akgün 2019, 155.

⁷⁸ Alieva 2019, 49.

significant status among the Neolithic settlements and later the Aegean civilizations in Anatolia. Due to the belief that it possessed a protective power, the bull figure was carved as an ornament in architecture. Ancient Turkic groups held that the figure represented power, consequently indicating rulership⁷⁹.

The bull figure in Cholpon-Ata reserve has a distinctive drawing longer than a meter, expressing a realist figure: an erect voluminous body with a hump where the bull's neck and back unite⁸⁰ (Fig. 7). It is also considered to be the ancestor of domesticated cows.

Fig. 7. Cholpon-Ata Bull Depiction (Alieva 2019, 143 Cat. Nr. 40)

Camel Depictions

In ancient Turkic culture, two-humped camels were preferred for their thirst-resistant capacity for transport of freight and as military animals. In sacrifice scenes, the camel is usually excluded from the sacrificed animals⁸¹. In Turkic mythology heroes accept especially male camels (buğra) as the origin (töz) since they indicate bravery. No mention of consuming camel meat was traced, supported by the Muslim explorers' assertion that the eating of camel meat was forbidden⁸².

Camels were believed to store water in their humps in ancient times, associating it with the desert and attributes like moderation, humility, harmony and resilience. Interrelated with the ruler class like royal family and wealth, camel was also perceived as a symbol of religion and prayer because of its kneeling posture⁸³. Moreover, it was associated with power, the state and being a protector in various stories⁸⁴.

The Cholpon-Ata rock art depictions of camels are usually carrying freight or in a free state. It is suggested that these scenes reflect the vivid times of the Great Silk Road. Still, camel depictions aren't to be observed in all regions. Similar camel depictions were found among Tamgaly petroglyphs⁸⁵. In Cholpon-Ata there are only two petroglyphs with camel depictions⁸⁶ (Fig. 8).

⁷⁹ Ögel 1995, II, 536; Çatalbaş 2011, 52; Çağdaş 2011, 48.

⁸⁰ Alieva 2019, 143.

⁸¹ Roux 2011, 64.

⁸² Çoruhlu 2002, 146; Tansu & Güvenç 2015, 6.

⁸³ Wilkinson 2010.

⁸⁴ Ögel 1995, 538-541; Çatalbaş 2011, 52.

⁸⁵ Kutlu 2020, 514.

⁸⁶ Aliyeva 2019, 232.

Fig. 8. Cholpon-Ata Camel Descriptions (Alieva 2019, 232, 216 Cat. Nr. 217, 184)

Dog Depictions

Although dog depictions in the Turkic culture were expressed as frequently as the wolf figure, the latter being affiliated with origins and power, it assumes a secondary role. In Shaman rituals, the powerful Shamans were represented by strong and noble animals such as eagles while shamans of a lesser influence were portrayed as dogs. Dogs were also sacrificed in Turkic communities' burial ceremonies. Additionally, Turkic cosmology identifies the dog with death⁸⁷.

According to the Buddhist reincarnation principle, a sinner is reborn a dog in his/her third reincarnation. Ancient Indian mythology describes dogs as the guardian of the World of the dead and a sign of misfortune⁸⁸.

In Turkic cultures, unlike the wolf or eagle, the dog didn't become a national symbol but attained favorable meanings like friendship, loyalty and patience in the post-Islamic era⁸⁹. There are four dog depictions in the site. They were drawn with volume⁹⁰ (Fig. 9).

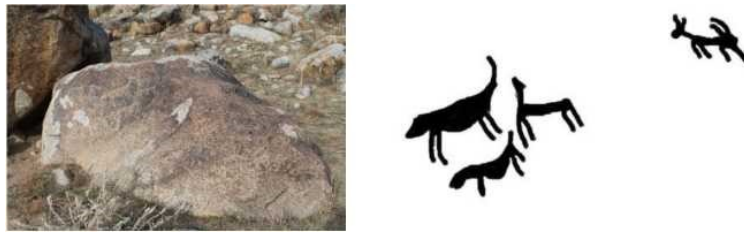

Fig. 9. Cholpon-Ata Dog Depictions (Alieva 2019, 134, Cat. Nr. 32)

Human Depictions

Humans also transformed their own images onto rocks and their figures were always drawn in action. These depictions portray, most probably always a male, sometimes together with hunting tools (Figs. 10-11).

Fig. 10-11. Cholpon-Ata Human Depictions (Alieva 2019, 138 Cat. Nr. 30, 234 Cat. Nr. 219)

⁸⁷ Çoruhlu 2002, 157-158; Roux 2011, 87; Çatalbaş 2011, 54; Tansu & Güvenç 2015, 11.

⁸⁸ Çoruhlu 2002, 154-155.

⁸⁹ Çoruhlu 1999, 179, 180; 2002, 154-155; Çatalbaş 2011, 54.

⁹⁰ Alieva 2019, 134.

Hunting Scenes

Hunting, one of the traditions of Turkic states, was considered an important activity in the earliest Turkic groups. The major goals of hunting in this era were food and fur supply, war maintenance, protection from dangerous animals and providing income. Hunting scenes carved on rocks in Asia is another reflection of the Turkic hunting culture. These scenes were repeatedly depicted in Central Asian rock art owing to the significance of prey and hunting for communities making their living through this activity. It is suggested that since ancient times hunting depictions were drawn as a form of sorcery to improve the chances of hunting success⁹¹. Within this context, sometimes sacred hunting animals such as deer were affiliated with passage to the underworld⁹². Deer and wild goat were the most depicted animals in hunting scenes, almost always drawn bigger than the hunter, thus accentuating their sanctity and significance⁹³. Being part of rituals, these figures were included in the sacrifice and also in the blood shedding scenes⁹⁴.

Cholpon-Ata rock art offers quite striking hunting scenes. Several rocks display scenes of various game being hunted. In one such scene near the center of the site, wild goats and other animals were drawn alongside the hunting human figures.

The petroglyph numbered 180 in the catalogue and also included in the thesis is centrally situated in the Cholpon-Ata Open Air Museum. This petroglyph sized 3,00x4,30x1,90 cm displays a large number of wild goats, hunters, leopards and a smaller wild goat on a single granite rock. Goat depictions are of approximately the same size and their contour drawings are carefully smoothed. The inner volumes of goat depictions were ornamented with original designs. Figures were drawn in the jumping position, the direction of their movement being marked. On the backstage of the hunting scene, hunters and predators such as leopards were incised. Looking at its ears and tail, the dog figure on the petroglyph suggests a different dog breed. Contrarily, wolf images are quite realistic though their tails generally looked different. The hunter figures on the rock were drawn in small sizes. Two hunters with bows and arrows sitting on top of a goat's horns alongside a hunter in a vertical position next to a toppled little goat were depicted which however not are clearly visible due to erosion (Figs. 12-13).

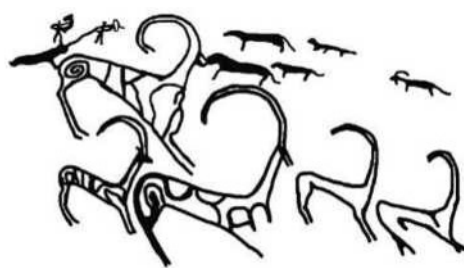

Fig. 12. Cholpon Ata Region Hunting Scene (Alieva 2019, 214 Cat. Nr. 180)

⁹¹ Çoruhlu 2002, 160; Roux 2011, 41; Çağdaş 2011, 66-67.

⁹² Çoruhlu 2002, 161.

⁹³ Çoruhlu 2002, 163.

⁹⁴ Roux 2011, 42.

Fig. 13. Cholpon Ata Region Hunting Scene (Alieva 2019, 212 Cat. Nr. 177)

In this depiction, a small size hunter figure attacking a goat appears in front of a big wild goat drawing. In close inspection of the wild goat figure, it is observed that the goat anatomy was carved in detail. Animal figures were depicted in large sizes whereas the human figure was carved smaller than in fact.

Ritual Stone

The petroglyph, numbered 179, is named “the ritual stone” by the people and is assumed to possess healing powers against sicknesses (Fig. 14). The stone is divided in half and people believe it works its healing powers when a person sits or lies in between the two halves.

Fig. 14. Ritual Stone (Alieva 2019, 213 Cat. Nr. 179)

The ritual stone displays the sun, mountains and wild goat depictions. It is estimated that the sun and mountain depictions belong to recent history. The wild goat figure is voluminous with a bulky body and legs in vertical position, a tail straightening upwards, round-headed and with an inward curved horn.

Conclusion

The Issyk Lake region has retained its sanctity despite the fact that its importance has waned from antiquity until today. Accompanying the changes in political borders within the course of history, migrations, the lives of Turkic communities, the Silk Road and trade impacted the region’s culture. The region, which has been commonly visited by neighbouring communities, regained its significance as Kyrgyzstan’s tourism potential, ecosystem and unique natural life started to be newly emphasised. In 2001, UNESCO granted protection to the world’s second highest elevation lake, the Issyk Lake, for its biosphere reserves.

Research and analyses suggest that petroglyph making continued intensively from the Iron Age to the Middle ages but declined afterwards. Nonetheless, classifying petroglyphs and ordering them chronologically within the development of history is a daunting task, given that some of the depictions, iconographic features and techniques have remained unchanged over long periods of time⁹⁵.

⁹⁵ Kutlu 2020, 527.

Inquiring into Cholpon-Ata petroglyphs one discovers that they were held to be a medium of expression and were transformed into symbols in time (Fig. 15). Altogether, mythological animals such as deer and wild goat still exist in these lands. It is established that deer, bull and camel, frequently appearing in depictions, have been perpetuated in Turkic traditions, faith and culture and became embedded. The petroglyphs initially emerged independent of a specific style and assumed the artistic expression of Turkic Equestrian Steppe Culture and eventually became transformed into an art conveying the beliefs, emotions, socio-economic structures and enthusiasm of the Turkic communities living on the move. The similarities of the Cholpon-Ata petroglyphs with Tamgaly and Saimaluu-Tash allow us to predict that their dates of production were the same.

The primacy of documentation and presentation in the preservation of cultural heritage sites, together with the development of digital technologies, facilitates an interdisciplinary realm of study by conjoining programs and techniques employed in various disciplines. Despite being used in diverse research areas, Terrestrial Laser Scanning Technologies finds itself a wide scope of operation in the documentation of cultural heritage⁹⁶. Instead of traditional methods of documentation used in the past the rapid developments in technology facilitates the use of new techniques, methods and technologies to measure, detect and document the findings. By the combined use of diverse

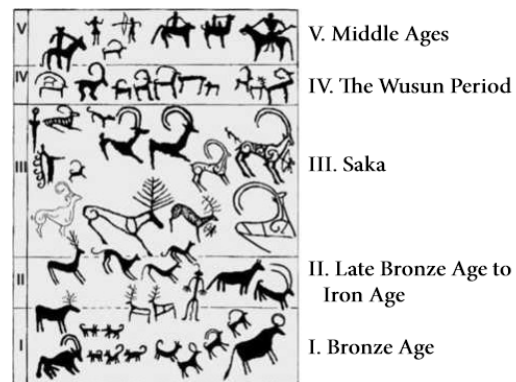

Fig. 15. Alieva 2019, 42

detection, scanning and recording devices (UAV, Laser Scanning, Lidar Scanning) more comprehensive and realistic modellings are prepared and these models are then converted into the desired program formats⁹⁷.

Via the programs such as 3d Scanner, Metashape, Autocad and Photoshop it is possible to maintain very detailed documentation by way of data transfer to the quantitative settings. Photographs and coordinate data are analyzed by computer software Agisoft-Metashape (the software processing three dimensional spatial data of Photo-scan-Digital images) and transposed into a three dimensional DEM map with point cloud input to generate layout plans⁹⁸. These new technologies enable not only two dimensional but also three dimensional documentation and therefore are utilized in various spheres⁹⁹. These documents can be stored in digital archives forever and be reached by remote access from any location. Furthermore, these documents on the web sites designed to introduce and present this realm provide both the visitors and the researchers with information and documentation in several languages. Not only does this documentation offer information for detection or immediate detection for preservation purposes but they also deliver evaluations with respect to the post-restoration and conservation intervention decisions, effects of damage, predicted damage simulations for

⁹⁶ Lichti & Gordon, 2004, 1-16; Monna *et al.* 2009, 116-128; Çelik *et al.* 2020, 15-22; Domingo 2021, 6351-6357; Zainuddin *et al.* 2022, 537-542.

⁹⁷ Domingo *et al.* 2013, 1879-1889.

⁹⁸ www.agisoft.com; Horn *et al.* 2019, 1-10.

⁹⁹ Cassen *et al.* 2006, 187-193; Verhoeven 2017, 999-1033; Monna *et al.* 2018, 116-128; Horn *et al.* 2019, 1-10.

the near future and possible changes.

A holistic realist data system is embodied through the use of interdisciplinary techniques and methods in areas and topographies which are challenging to reach and hard to document, or in sites lacking a clearly defined architectural formation. Besides the two dimensional models, three dimensional models facilitate all architectural input pertaining to the construct, provide archiving and storing of these documents and protection of these documents by ensuring fast remote access, structural analyses and restoration practices which put theory into practice. Since the petroglyphs still remain in the open air under unfavorable conditions some depictions became eroded and illegible. RTI, a new documentation and analysis method also used in epigraphic research can also be successful in the documentation of petroglyphs¹⁰⁰.

No.	GPS no.	Location on Map	Type of the Stone	Dimensions	Depiction	Color of the Stone	Condition of the Stone	Technique	Stone Direction	Direction of the Depiction	Note
1	17	ÇA-E15	Petroglyph	190x130x50	Wild Goat	Gray, brown	Repaired	Scraping	Southeast	Southeast	
2	18-19	ÇA-F15	Petroglyph	120x150x25	Wild Goat	Black, gray, brown, red	Repaired	Scraping	East	Northdoğu	
3	20	ÇA-F15	Petroglyph	130x80x83	Wild Goat	Black, brown	Crack, broken, lichen	Scraping	South	Southeast	
4	22	ÇA-F15	Petroglyph	250x180x150	Wild Goats	Black, gray, brown	Dissolving, broken, crack, color change, lichen	Scraping	West	North	
5	23	ÇA-F15	Petroglyph	100x90x45	Wild Goat	Gray, black, brown	Corrosion, lichen	Scraping	East	North	
6	24	ÇA-F15	Petroglyph	140x175x145	Wild Goats	Black, brown	Corrosion, lichen	Scraping	East	North	

Fig. 16. Inventory Study Catalog (Alieva 2019, 97-123)

These documents, which take on the task of laying the foundations for a protective plan, also promote designing sustainable protection projects. Efforts at the protection of the site can bear fruit only if these efforts are developed within the context of a site management design and program.

Digital photogrammetric documentation with DHA was used in the thesis research of this study to conduct contactless documentation. The current state of the petroglyphs, the exposure of their preservation status together with their locations, the materials and quality of the depictions were established. The petroglyphs were numbered, placed in the grid system on a map and their point locations were identified (Figs. 16-17). In addition, three dimensional documentation was performed for some examples and were subsequently archived.

242 petroglyphs were recorded, catalogued and digitally documented for the purposes of this study. During the digital documentation process monuments were photographed in their original settings initially and their GPS coordinates were drawn (Fig. 18). The exact location of each rock was entered on the map and their inventories were organized in the ArcGIS program. A barcode was defined to connect with digital data and it was accessible only by QR code reader application on mobile phones, which reads the barcode and allows Access to data¹⁰¹ (Fig. 19). The web-page was enhanced with the addition of the data comprising inventory work.

During this study 242 petroglyphs were detected in the open air museum. The breakdown of the drawings is as follows: 212 wild goats, 6 deer, 6 hunting scenes, 2 camels, a dog, an ox, a human, 3 balbals, 9 undetailed drawings, 42 petroglyphs of which the drawings have been worn away.

¹⁰⁰ Díaz Guardamino & Wheatley 2013, 187-203; Akçay 2016, 1-16.

¹⁰¹ Alieva 2019, 82.

No.	1	Description: Two successive mountain goats are depicted, their legs perpendicular to the body and the tail short. The horn on its head is curved from the outside inwards. The body part of the wild goat in the southeast is quite prominent.
GPS no.	17	
Location on Map	ÇA-E15	
Type of the Stone	Petroglyph	
Dimensions	190x130x50	
Depiction	Wild goat	
Color of the Stone	Gray, brown	
Condition of the Stone	Repaired.	
Technique	Scraping	
Stone Direction	Southeast	
Direction of the Depiction	Southeast	
		
No.	2	Description: In the depiction, one of the wild goats is in front of the other. The body of the wild goat in front is thick and long, its legs and tail are vertical, its horn part is thick and its two horns are curved from the outside inwards and it is lighter in color. The other one has a long body, straight legs, and two horns that are quite long and curved inward.
GPS no.	18-19	
Location on Map	ÇA-F15	
Type of the Stone	Petroglyph	
Dimensions	120x150x25	
Depiction	Wild goat	
Color of the Stone	Balck, gray, brown, red	
Condition of the Stone	Repaired. It is partially fixed with mortar.	
Technique	Scraping	
Stone Direction	Northeast	
Direction of the Depiction	Southeast	
		

Fig. 17. Inventory Study Catalog (Alieva 2019, 141-245)

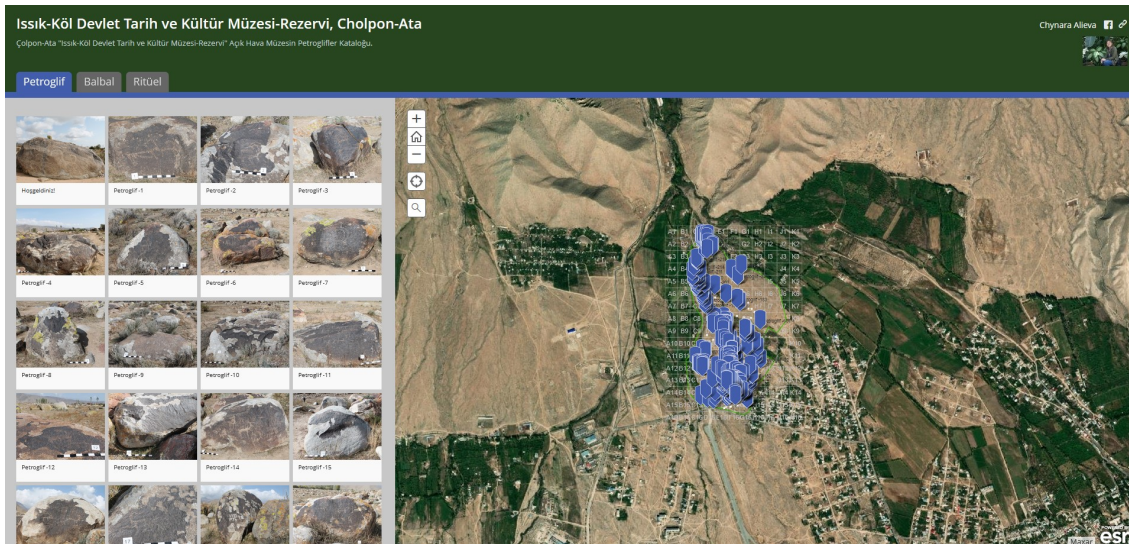
Fig. 19. Virtual Catalog Barcode, (Alieva 2019, 82; <https://www.arcg.is/18ayPG>)

Fig. 18. The Grid System and the Locations of Petroglyphs (Alieva 2019, 83)

BIBLIOGRAPHY

- Aidarbekova C. 2007, *Sustainable Management of Natural Resources in Issyk-Kul Biospheric Territory. Unpublished Report to the European Commission Project 'Development of National Environmental Strategies for Sustainable Development*. Bishkek.
- Akçay A. 2016, "Epigrafi Araştırmalarında Yeni Bir Belgeleme ve Analiz Metodu Olarak RTI". *MJH VI/2*, 1-16.
- Akgün H. 2019, "Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/2*, 151-164.
- Alieva C. 2019, *Kırgızistan Çolpon-Ata Bölgesindeki Petroglifleri Çevresi ile Birlikte Koruma Önerileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi. Kayseri.
- Alimov R. 2004, "Koçkor'daki Türgeş Yazıtları". *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi 1*, 13-43.
- Alyılmaz C. 2004, "Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)". *Journal of Turkic Civilization Studies 1/1*, 157-163.
- Amanbaeva B. E., A. T. Suleymanova & C. H. M. Joldoshov 2009, *Naskalnoe İskusstvo Kırgızistana*. NAN KR. Bişkek.
- Amanbaeva B., A. Suleymanova & C. Zholdoshov 2011, "Rock Art in Kyrgyzstan". Ed. J. Clottes, *ICOMOS Rock Art in Central Asia. Thematic Study*. Paris, 43-72.
- Bahn P., N. Franklin & M. Strecker 2015, *Rock Art Studies News of the World IV*. Oxford.
- Bartold V. V. 1996, *Otchet o poyezdke v Sred-nyuyu Aziyu s nauchnoi tselyu*. Bartold V. V. *Izbranniye trudy po istoriyi kyrgyzovi Kırgızistana*. Bishkek.
- Baysal A. 2017, "Doğu Anadolu Petroglifleri Teknolojik, Kronolojik ve Sembolik Değerlendirmeler". *Anadolu Prehistoryası Araştırmaları Dergisi 3*, 1-33.
- Bernshtam A. N. 1948, "Aravanskiye naskalniye izobrazheniya i Davanskaya (Ferganskaya) stolit-sa Ershi". *SE. NQ 4*, 155-161.
- Bernshtam A. N. 1952, "Arkheologicheskiye ocher-ki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya". *MIA 26*, 222-230.
- Bernshtam A. N. 1997. "Izbranniye trudy po arkheologiyi i istoriyi kyrgyzovi Kırgızistana". *Bishkek 1/1*, 380-387.
- Bingöl A. 2016, "Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri". *Selçuk Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Dergisi 39*, 347-355.
- Bingöl A. 2018, "Türk Kültüründe At ve Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki At Figürleri". Ed. A. Ceylan, *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum, 43-57.
- Bingöl B. 2020, *Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Geçisi Motifi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Cassen S., P. Martinez, G. Robin, M. Merheb 2006, "Moving the Immovable: A Short Study of Methods of Recording and Illustrating Neolithic Engraved Steles in Brittany". Eds. R. Vergniew & C. Delevoie, *Proceedings of the Conference Biaritz, Virtual Retrospect 2005. France*. Bordeaux, 187-193.
- Ceylan A. & Aydın T. 2021, "Elmalı Kaya Resimleri". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi 10/1*, 535-556.
- Ceylan A. & Özgül O. 2018, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri". *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, 8-69.
- Ceylan A. 2002, "Anadolu'da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası". *Türkler Ansiklopedisi*, vol. 6. Ankara, 425-430.
- Ceylan A. 2008, "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi". *Bilim ve Ütopya 163*, 26-35.
- Ceylan A. 2015a, "Taştaki Türkleri Okumak". *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi 6/34*, 9-52.
- Ceylan A. 2015b, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri". *Belgü 2/2*, 9-24.
- Ceylan A. 2018, "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri". *Türk Tarih Kongresi XVII/I*, 155-206.

- Ceylan A. 2019, "Doğu Anadolu'da Erken Dönem Türk İzleri III Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri". *Türk Tarih Kongresi XIII*, 1-30.
- Cheremisin D. & Rogozhinsky A. 2020, "Rock Art of the Ancient Turks of the Russian Altai". Eds. E. Jacobson Tepfer & V. Novozhenov, *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai 2*. Almaty, 300-337.
- Cheremisin D. V. 2006, "Toward a Discussion on the Information Content of Petroglyphs and the Methods of Their Study". *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia* 3/27, 89-100.
- Cherkasov N. D. 1960, "Bumerang V Naskalnykh Risunkakh Drevnego Kirgizstana". *Seriya obshchestvennykh nauk*. T.2. Vyp.3.
- Çağdaş Ö. 2011, *İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi. Edirne.
- Çatalbaş R. 2011, "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi". *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*. Tursan-Sam 3/12, 14-60.
- Çelik S. 2007, *İslam Öncesi Türk Sanatında Bazı Hayvansal ve Bitkisel Kültür Ögeleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Çelik Ö. M., Hamal S. N. G. & Yakar İ 2020, "Yersel Lazer Tarama (YLT) Yönteminin Kültürel Mirasın Dokümantasyonunda Kullanımı: Alman Çeşmesi Örneği". *Türkiye Lidar Dergisi* 2/1, 15-22.
- Çoruhlu Y. 1997, "Türk Sanatında Av Sembolizmi". *Arkeoloji Sanat* 76, 13-25.
- Çoruhlu Y. 1999, *Türk Mitolojisinin ABC'si*. İstanbul.
- Çoruhlu Y. 2002, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul.
- Çoruhlu Y. 2016, *Eski Türklerin Kurgan Mezarları*. İstanbul.
- Dalkesen N. 2015, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü". *Milli Folklor* 106, 58-69.
- Dcusupakmatov L. C. 2006, *Kommunikativnaya Stryktyra Piktografiçeskyh Tekstov Petroglyfov Saymalı-Taşa*. Kırgızistan/Oş.
- Demir N. 2009, "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar". *Zeitschrift für die Welt der Türken* 1, 5-19.
- Demir N. 2010, "Kaya üstü resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi/ Elik ve Tarihi Altyapısı". *Zeitschrift für die Welt der Türken* 2, 5-29.
- Devlet E. 2015, "Recent Rock Art Studies in Northern Eurasia, 2005–2009". Eds. P. Bahn, N. Franklin & M. Strecker, *Rock Art Studies: News of the World IV*. Oxford, 124-148.
- Díaz Guardamino M. & Wheatley D. 2013, "Rock Art and Digital Technologies: The Application of Reflectance Transformation Imaging (RTI) and 3D Laser Scanning to the Study of Late Bronze Age Iberian Stelae". *Menga. Revista De Prehistoria De Andalucía* 04, 187-203.
- Doğan İ. 2001, "Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası". *Belleten* 48, 151-173.
- Domingo I. 2021, "Rock Art Recording Methods: From Traditional to Digital". *Encyclopedia of Global Archaeology*, 6351-6357.
- Domingo I., V. Villaverde, E. López Montalvo, J. L. Lerma & M. Cabrelles 2013, "Latest Developments in Rock Art Recording: Towards an Integral Documentation of Levantine Rock Art Sites Combining 2D And 3D Recording Techniques". *Journal of Archaeological Science* 40/4, 1879-1889.
- Dubrovsky D. K. & Grachev B. Y. 2011, *Uralskiye Pisanısı Bı Miravom Naskalnom İskusstve*. Yekaterinburg.
- Esin E. 2006, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul.
- Francfort H. P. & Jacobson E. 2004, "Approaches to the Study of Petroglyphs of North and Central Asia". *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 2/18, 53-78.
- Francfort H. P. 1998, "Central Asian Petroglyphs: Between Indo-Iranian And Shamanistic Interpretations". Eds. C. Chippindale & P. S. C. Taçon, *The Archaeology of Rock-Art*. Cambridge, 302-318.
- Francfort H. P. 2002, "Images du char en Eurasie orientale des origines a la fi n du Ier millénaire av. J.-C".

- Ed. V. V. Bobrov, *Pervobytnaya arkheologiya. Chelovek i iskusstvo: Sbornik nauchnykh trudov, posv. 70-letiyu so dnya rozhdeniya Ja.A. Shera*. Novosibirsk, 80-89.
- Gaponenko V. M. 1963, "Naskalniye Izobrazheniya Talasskoi Doliny". *Arkheologicheskiye Pamyatniki Talasskoi Doliny*, 101-110.
- Gökçe M. & Akgün H. C. 2020, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları". Eds. M. Gökçe & E. F. Eroğlu, *Ata Yurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*. Muğla, 26-51.
- Graç D. 2008, "Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 37, 209-230.
- Güler H. 2020, "Anadolu Kaya Resimleri". *Aydın Sanat* 6/11, 33-42.
- Günaşdı Y. 2016, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39, 391-407.
- Güneri S. 2005, "OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları) Projesi: 2001-2002 Yılı Güney Sibirya ve Moğolistan Çalışmaları". *Anadolu Avrasya Enstitüsü, Arkeoloji, Anadolu & Avrasya*. İzmir, 15-33.
- Güneri S. 2012, "Orta Asya'da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay Dağları Bölgesi 2009-2010-2011 Yılı Çalışmaları". Ed. A. Semih Güneri, *Anadolu & Avrasya Enstitüsü Arkeoloji Anadolu & Avrasya 15-16, 3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi, Avrasya'da Türklerin Etno-Kültür Tarihi ICEA 2011, Demirci Bildiriler*. İzmir, 41-188.
- Güneri S. 2018, "Altay Dağları Bölgesi Kaya Resimleri: Klasik Türk Dönemi-2 Evresi Türk Tasvir Sanatına Dair Yeni Kavramlar". *Arkeoloji ve Sanat* 159, 149-160.
- Hermann L. 2010, *Les pétroglyphes de Tcholpon Ata au Kirghizstan*. Paris.
- Hermann L. 2011, "The Features of New Rock Carvings in Kyrgyzstan and Kazakhstan". *Adoranten* 2012, 1-3.
- Hermann L. 2017, "Rock Art Sites on the Northern Bank of Lake Issyk-Kul, in Kyrgyzstan". *INORA* 78, 1-10.
- Hermann L. 2018, "Le site de Chiim-Tash dans la région de l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan". *INORA* 82, 11-16.
- Hermann L. 2020, "Yeshkiolmes (Kazakhstan) and the Kenkol Valley (Kyrgyzstan) in the Bronze Age: Stylistic and Thematic Comparisons of the Rock Art". Eds. E. Jacobson Tepfer & V. A. Novozhenov, *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai 2*, Almaty, 180-184.
- Hoppal M. 2013, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*. Budapest.
- Horn C., D. Pitman & R. Potter 2019, "An Evaluation of The Visualisation and Interpretive Potential of Applying GIS Data Processing Techniques to 3D Rock Art Data". *Journal of Archaeological Science: Reports* 27, 1-13.
- Hudjakov U. S. & Tabkdiev K. S. 2003, "Petroglyphs Kara-Too". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi* 5, 40-57.
- Hünninghaus A. 2001, *Management von Biosphärenreservaten in Transformationsländern. Dargestellt am Beispiel des Biosphärenreservats Issyk-Köl in Kyrgyzstan*. Bochum.
- İmat F., N. Babeyli, M. Özdemir & M. Yaung 2012, "Kars Kağızman (Türkiye), Gemikaya (Azerbeycan), Ulsan (Güney Kore), Alta (Norveç) Kaya Petrogliflerinin Bezer Özellikleri ve Motiflerine Dair". *Zetschrift für die Welt der Türken* 4/3, 203-219.
- Jacobson E. 1993, *The Deer Goddess of Ancient Siberia*. Leiden.
- Jacobson Tepfer E. 2015, "Rock Art Research in Mongolia, 2005-2009". Eds. P. Bahn, N. Franklin & M. Strecker, *Rock Art Studies News of the World IV*. Oxford, 164-195.
- Karageçi M. 2018, "Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki Süvari Tasvirleri". Ed. A. Ceylan, *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum, 561-584.
- Katarzyna J. 2017, "The Attractiveness of Cholpon Ata Resort and the Museum of Petroglyphs as a Tourist Destination". *Folia Turistica* 44, 9-30.
- Khujanazarov M. 2001, *Petroglyphs of Uzbekistan. Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek.
- Kozhokulov S., G. Issanova & Xi Chen 2021, *Social and Economic Development of the Issyk-Kul Region*.

- Springer. Cham.
- Kubarev V. D. 2002, "Tracc of Shamanic Motives in the Petroglyphs and Bunal Paintings of the Goro-Altai". Eds. A. Rozwadowski & M. M. Koçko, *Spirits and Stones, Shamanism and Rock Art in Central Asia and Siberia*. Ponzan, 99-119.
- Kubarev V. D. 2012, "Archäologische Denkmäler der Alttürken". *Begleitbuch zur Ausstellung, Steppen-riege - Reiternomaden des 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei*. Bonn, 127-138.
- Kutlu M. 2020, "Tamgalı da Göktürk Dönemi ve Ortaçağ Petroglifleri". *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/3, 503-527.
- Lichti D. D. & Gordon S. J. 2002, "Error Propagation in Directly Georeferenced Terrestrial Laser Scanner Point Clouds for Cultural Heritage Recording". *FIG Working Week*. Athen, 1-16.
- Macit M. A. H. & Mutlu A. 2018, "Türk Mitolojisinde Hayvan Motifi Üzerine Bir Değerlendirme". Ed. A. Ceylan, 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Erzurum, 469-484.
- Martinov A. İ. 2013, *Altay Kaya Resimleri Biçiktü-Boom*. Çev. Z. Bağlan Özer, Ankara.
- Maryashev A. N. 1970, "Petroglyphy Issyk-Kulya". *Priroda* 9.
- Masson M. E. 1940, "Ekspeditsiya Arkheolog-Icheskogo Nadzora Na Stroitelstve Bolshogo Fer- Ganskogo Kanala". *KSIMK*. Vyp. 6.
- Masson M. E. 1948, "Drevniye Naskalniye Izo-Brazheniya Domashnikh Loshadei V Yuzhnom Kir-Gizstane". *TIYAUKFAN*. T. 2.
- Miklashevich E. A. 2003, "Rock Art Research in Northern And Central Asia in 1995-1999". Eds. P. G. Bahn, A. Fossati, *Rock Art Studies News of the World* 2. Oxford, 4-60.
- Miklashevich E. A. 1997, "The Images on the Boulders of the Barscaun River (Kirghizia)". *INORA* 18, 11-14.
- Miłosz M., J. Montusiewicz & J. Keşik 2019, "3D Scanning of Petroglyphs – Methodology, Tools, Results and Problems". *Vestnik Kyrgyzskogo Natsional'nogo Universiteta Imeni Zhusupa Balasagyna. Spetsial'nyy vypusk (S). Balasagin Atındağı Kuunun Jarçısı jurnalının redaksiyalık kollegiyası. Vestnik KHY (S)*, 18-25.
- Monna F., Y. Esin, J. Magail, L. Granjon, N. Navarro, J. Wilczek, L. Saligny, S. Couette, A. Dumontet & C. Chateau 2018, "Documenting Carved Stones By 3D Modelling – Example Of Mongolian Deer Stones". *Journal of Cultural Heritage (IF2.553)* 34, 116-128.
- Moskalev M. I. 2004, "O Pamyatnikah Arheologuu Koçebogo i Osedlogo Naselenya Kırgızistana". *Kırgız Ulusal Üniversitesi Sosyal Bilimsel Dergisi* 10, 227-235.
- Muradaliev M. & Sultangaziev 2013, *Benim Toprağım Kırgızistan/Anskiklopedi/Kırgız halkının Genel Bilgisi*. Bişkek.
- Nurmametov R. G. 2004, *Preserving and Displaying Sites of Rock Art in the Near Issyk-Kul Region in Museums. Sites of Rock Art in Central Asia. Public Participation, Management, Conservation, Documentation*. Almaty.
- Nurmametov R. G. 2006, "Lunar-Solar Personage in the Rock Art of Issyk-Kul". *Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan* 1/252.
- Musabayev G. 1998, "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları". XIV. *Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*. Kazakistan.
- Ögel B. 1995, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*. Ankara.
- Ögel B. 2003, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) I*. Ankara.
- Özderin S. 2017, "Anadolu Kültüründe Kaya Resimlerinin Özellikleri ve Çağdaş Sanata Yansımaları". Ed. Z. Kurtaslan, *Özel Basım Bildiri Kitabı, Kültür Sanat Eğitim Edebiyat ve Mimarlık Üzerine Akademik Araştırmalar*. Konya, 167-191.
- Özer H. 2016, *Ankara Gündül Kaya Resimlerinin Grafikselsel Analizi ve Turizm Sektöründe Kullanılmasının Araştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Özgül O. 2015, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/10, 169-198.

- Özgül O. 2016, "Erzurum/Şenkaya Petrogliflerindeki At/Geyik ve Güneş Kursu". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39, 371-390.
- Özgül O. 2020, "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzlerine ait Yeni Bulgular". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 65, 219-245.
- Özgül O. 2021, "Rock Pictures of Artvin Arili (Demirkapi) Plateau". *Belleten* 85/304, 781-818.
- Pomaskina G. A. 1969, "Issledovaniye urochishcha Saimaly-Tash". *AO 1968 goda*, 450-452.
- Pomaskina G. A. 1970, "Petroglify Urochishcha Saimaly-Tash". *AO 1969 goda*, 434-435.
- Pomaskina G. A. 1972, "Petroglify Issyk-Kulya". *AO 1972 goda*.
- Pomaskina G. A. 1974, "Issledovaniye Naskai- Nykh İzobrazhenii Tyan-Shanya". *AO 1973 goda*, 531-533.
- Pomaskina G. A. 1975, "Naskalnaya Galereya Saimaly-Tash (K İstoriyi İssledovaniye)". *Stranitsy İs-Toriyi İ Materialnoi Kultury Kirgizstana*, 181-185.
- Ranov V. 2001, "Petroglyphs of Tajikistan". Ed. K. Tashbayeva, *Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek, 122-150.
- Rogozhinskiy A. E. (ed.) 2004. *Pamyatniki naskolnogo iskusstva Tsentral'noi. Azii: obshchestvennoe uchastie, menedzhment, konservatsiya, dokumentatsiya*. Almaty.
- Rogozhinskiy A. E. 1999, "Mogilnika epoki bronzy urochishcha Tamgaly". Eds. A. N. Mar'yashev, Y. A. Motov, A. E. Rogozhinskii & A. A. Goryachev, *Istoriya i Arkheologiya Semirechya*. Almaty, 7-43.
- Rogozhinskiy A. E. 2008. "Petroglyph sites of Kazakhstan and Western Central Asia as Part of the Archaeological Landscape: New Challenges". *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 36/4, 83-94.
- Roux P. J. 2011, *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. M. Y. Sağlam, Ankara.
- Rozwadowski A. & Lymer K. 2015, "Rock Art in Central Asia: History, Recent Developments and New Directions". Eds. P. Bahn, N. Franklin & M. Strecker, *Rock Art Studies News of the World IV*. Oxford, 149-163.
- Rozwadowski A. 2007, "Rock Art in Terms of Tradition: Towards A New Conceptualization and Understanding of the Central Asian Rock Art". *Rock art in terms of tradition - Centro Camuno di Studi Preistoric. Papers Valcamonica Symposium*, 401- 406.
- Salt A. 2018, *Semboller Ansiklopedi (Neo-Spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller)*. İstanbul.
- Samashev Z. 2001, "Petroglyphs of Kazakhstan". Ed. K. Tashbayeva, *Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek.
- Schmidt M. 2011, "Central Asia's Blue Pearl: The Issyk Kul Biosphere Reserve in Kyrgyzstan". *Biosphere Reserves in the Mountains of the World*. Vienna, 73-76.
- Sher J. A., E. A. Miklashevich, Z. S. Samashev & O. Sovetova 1995, *Problemi Arheologicheskikh Kulturstepey Evrasii*. Kemerovo.
- Sher J. A. 1978, "Kinterpretatsii Syuzhetov Nekotorykh Petroglifov Saimalytasha". *Kultura Vostoka: Drevnost I Rannee Srednevekovie*. Leningrad, 163-171.
- Sher J. A. 1980, *Petroglify Sredney i Sentralnoy Azii*. Moskva.
- Sher J. A., Golendukhin Y. N. & Polyakov A. O. 1979, "Petroglify Saimaly-Tasha". *Priroda Ne* 6.
- Somuncuoğlu S. 2008, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul.
- Somuncuoğlu S. 2011a, "Anadolu'nun Kaya Resimleri". *Atlas Coğrafya ve Keşif Dergisi* 214, 116-128.
- Somuncuoğlu S. 2011b, *Saymalıtaş Gökyüzü Atları*. İstanbul.
- Sultanbekova K. 2018, *Görsel İletişim Açısından Saymalıtaş Kaya Resimlerinin Etkisinde Tanıtım Afişi Uygulama Örnekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Tansu Y. E. & Güvenç B. 2015, "Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri Üzerine Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 218, 1-16.
- Tashbaeva I. K. & Francfort H. P. 2005, "The Study of Petroglyphs of Jalltyrak-Tash". *Bulletin of the International Institute for Central Asian Research* 1, 12-17.
- Tashbayeva K. 2001b, "The Religious Beliefs of the Peoples of Antiquity as Evidenced by the Saymaly-

- Tash Petroglyphs". *Collection al Materials. UNESCO International Forum 'Culture and Religion in Central Asia*. Kyrgyzstan, Septerrv ber, 1999. Bishkek, 179-187.
- Tashbayeva K. 2004, "Sites of Kyrgyzstan". *Sites of Rock Art in Central Asia. Public Participation, Management, Preservation, Documentation*. Almaty.
- Tashbayeva K. L. 1988, "Noviye Petroglify Tyan-Shanya". *Tyurkologiya* 88.
- Tashbayeva K. L. 1995, *Saymaly- Tash: Histoire de la Recherche et Metodes d'Investigation. Petroglyphes d'Asie Centrale: Methodologie d'Etude d'un Art Rupestre*. Paris.
- Tashbayeva K. L. 1998, *Rock pictures of Saymaly-Tash. Prehistoric and Tribo: Art: Shamanism and Myth*. Capo di Ponte.
- Tashbayeva K. L. 1999, "Noviye Issledovaniye Saimaly-Tasha. Muras". *Novoye O Drevnem İ Sredn- Evkovom Kyrgyzstane. Vyp. 2, 72-75*.
- Tashbayeva K. L. 2001a, Petroglyphs of Kyrgyzstan". Ed. K. Tashbayeva, *Petroglyphs of Central Asia*. Bishkek, 9-79.
- Taşşğıl A. 2011, "Tanrı dağlarının Gizemi ve Zaman İçinde Yolculuk". Ed. S. Somuncuoğlu, *Saymaltaş Gökyüzü Atları*. İstanbul, 69-71.
- Toprak S. 2021, "Kars-Borluk Vadisindeki Kaya Çizimlerinin Uslup, Teknik ve İkonografik Açından İncelenmesi". *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/116, 359-389.
- Türkoğlu V. M. 2019, *Tarihi Okumanın Farklı Yolları*. İstanbul.
- Tzhan S., T. T. Tchargynov, Ch. Zholdoshev 2011, *Petroglyphy Tsentralno-Vostotschnogo Kyrgyzstana*. Bichkek.
- Unesco 2022, Source: <http://www.kyrnatcom.unesco.kz/culture/saymaly%20tash.htm>
- Uhlemann K., D. F. Vinnik & K. I. Ismanova 2003, *Biosphärenreservat Issyk-Kul – Inventar der kulturhistorischen Stätten*. Eschborn.
- Uyanık M. 1974. *Petroglyphs of South - Eastern Anatolia, Akademische Druck und Verlagsanstalt*. Graz.
- Ülkümen O. 2018, "Karamankaya ve Mađara Resimlerinin Kırgızistan Kayaüstü Resimlerinin ile Olan Benzerlikleri". *Göç, Yoksulluk ve Kimlik, Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 126-145.
- Ülkümen O. 2019, "Karaman Kaya Üstü Resimlerinin Petroglif Tarih Açısından Önemi". Eds. H. Muşmal, E. Yüksel & M. A. Kapar, *Karaman Araştırmaları I, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Tarih*. Konya, 533-552.
- Üngör İ. 2016, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39, 357-370.
- Üngör İ. 2018, "Türk Kültüründe Dağ Keçisi/Teke ve Doğu Anadolu Petrogliflerinde Bulunan Dağ Keçisi/Teke Figürleri Üzerine Görüşler". Ed. A. Ceylan, 4. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. Erzurum, 325-346.
- Verhoeven G. J. 2017, "Mesh is More—Using All Geometric Dimensions for the Archaeological Analysis and Interpretative Mapping of 3D Surfaces". *J Archaeol Method Theory* 24/4, 999-1033.
- Vinnik D. F. & Pomaskina G. A. 1975, "Kvoprosu O Datirovke Naskalnykh Izobrazhenii Priyissykulya". *Arheologicheskie Pamjatniki Priissikulija* 96, 87-101.
- Vinnik D. F. 1975, *Arheologičeskye Pamyatniki Priissikkulya*. İlim, Frunze.
- Voronets M. E. 1951, "Naskalniye izobrazheniya Yuzhnoi Kirgiziyi". *Trudy Kirgizskogo Gosudarstvennogo Pedinstitutu. Seriya istoricheskaya* 2.
- Wilhelm F. & Uyanık M. 1957, "Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Teblig". *Bulleten CXXI/84*, 619-625.
- Wilkinson K. 2010, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller ve İşaretler Binlerce Yıllık Görsel Bir Yolculuk*. İstanbul.
- Yalçınkaya I. 1977, "Taş Devirleri Sanat Eserlerinin Yapımında Kullanılan Araç ve Gereçler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi* 10, 11-16.

- Yalçınkaya I. 1978, "Taş Devirleri Sanatında Teknik ve Stil". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29/1-4, 67-82.
- Yılmaz A. & Danışman A. 2010, "Saymalı Taş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5, 143-159.
- Yılmaz A. 2013, "Saymalıtaş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/1, 223- 248.
- Zainuddin K., Z. Majid, M. F. M. Ariff, K. M. Idris & N. Darwin 2022, "3D Modelling Method of High Above Ground Rock Art Painting Using Multispectral Camera". *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLVI-2/W1-2022. 9th Intl. Workshop 3D-ARCH "3D Virtual Reconstruction and Visualization of Complex Architectures"*. 2-4 March 2022, Mantua, Italy. Mantua, 537-542.
- Zima B. M. 1958, "Iz istoriyi izucheniya naskalnykh izobrazhenii Kirgiziyi". *Trudy Institute istoriyi AN Kirgizskoi SSR. Vyp. 4*. <http://www.kyrnatcom.unesco.kz/culture/saymaly%20tash.htm>

Efes Müzesi'nden Symposium (Şölen) Sahneli Mezar Stelleri *Grave Steles with Symposion (Banquet) Scenes from the Ephesus Museum*

Merve ARİNÇ* Murat ÇEKİLMEZ**

Öz: Bu çalışmada, Efes Müzesi'nde bulunan, ölü yemeği/symposium sahneli altı mezar steli ele alınmıştır. Çalışmanın amacı daha önce yayımlanmamış eserlerin literatüre kazandırılmasının yanı sıra Ephesos kentinin mezar steli üretimindeki stil özelliklerini anlamak ve etkileşim alanını saptamaktır. Bu kapsamda eserler öncelikli olarak stel tipleri, figür tipleri ve bezeme alanlarında yer alan ölü yemeği/symposion sahnesinin ikonografisinin irdelenmesi yoluyla çalışılmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda kökeni MÖ III. binyıla dayanan symposion sahnelerinin ele alınan örnekler üzerinde MÖ II. yüzyılın sonlarından MS II. yüzyılın başlarına kadar uzanan geniş bir tarih aralığında kullanıldığı ve Ephesos kentinin MÖ IV. yüzyıl kökenli Geç Hellenistik Dönem geleneğinde yerel üretimler yaptığı saptanmıştır. Kronolojik olarak takip edilebilen stil özelliklerinin İonia, Lydia Bölgesi ve geç dönemlerde Mysia Bölgesi kentlerinin gelenekleriyle ilişkisi saptanmıştır. İkonografinin yanı sıra yerel üretimi kanıtlayan enine dörtgen formlu stel tipi, bezeme alanının büyük bir kısmını kaplayan figürlerin kullanımı ve MÖ IV. yüzyılda popüler olan kadın tiplerinin sıklıkla tekrarlanmasıyla da Ephesos, güncel literatürde eksikliği bilinen İonia Bölgesi mezar steli geleneği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Abstract: In the study of the article, six grave steles with a funerary meal/symposium scene in the Ephesus Museum are studied. The aim of the study is to understand the typology of the grave stele production of the city of Ephesos and to determine the interaction area, as well as bringing the previously unpublished works to the literature. In this sense, stelae have been studied primarily by examining types, figure types and iconography of the symposion scene in the decoration areas. As a result of the evaluations, it was determined that the symposion scenes, whose origins date back to the 3rd millennium BC, were used in a wide range of dates from the end of the 2nd century BC to the beginning of the 2nd century AD on the samples, and that the city of Ephesos made local productions in the Late Hellenistic Period tradition of the 4th century BC. In the typology that can be followed chronologically, its relation with the traditions of the cities of İonia, Lydia and Mysia Region in late periods has been determined. In addition to the iconography, the transverse rectangular stele type that proves local production, the use of figures that cover a large part of the decoration area, and the frequent repetition of the female types popular in the 4th century BC, Ephesos provides important information about the Ionian region grave stele tradition, which is known to be lacking in the current literature.

Anahtar Kelimeler: İonia • Ephesos • Mezar Steli • Perideipnon • Symposion • Protopudicitia

Keywords: İonia • Sinope • Ephesos • Grave Stele • Perideipnon • Symposion • Protopudicitia

* Uzm. Ark., Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD, Aydın. [ORCID: 0000-0001-6672-0631](https://orcid.org/0000-0001-6672-0631) | mervearinc@gmail.com

** Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD, Aydın. [ORCID: 0000-0001-6672-0631](https://orcid.org/0000-0001-6672-0631) | mcekilmez@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 29/05/2021 | Kabul Tarihi: 17/01/2022 ; Arınç M. & Çekilmez M. 2022, "Efes Müzesi'nden Symposium (Şölen) Sahneli Mezar Stelleri". *Cedrus X*, 95-111.

Giriş

Bu çalışmada¹, İzmir ili, Selçuk ilçesi, Efes Müzesi'nde yer alan ve Ephesos antik kentiyle günümüzde Selçuk çevresinden 1974 ve 2012 yılları arasında satın alma, hibe ve bağış yollarıyla müzeye kazandırılan daha önce yayımlanmamış mezar stelleri ele alınmıştır. Bu doğrultuda, bezeme alanlarında symposium (şölen/ölü yemeği) sahnesi yer alan altı mezar steli incelenmiştir. Ele alınan ölü yemeği/symposium sahneli mezar stelleri daha önce yayımlanmamış eserler olup bu çalışmayla, sözü edilen eserlerin bilim dünyasına tanıtılmaları ve Ephesos mezar stelleri geleneği içinde ölü yemeği/symposium sahneli mezar stelleri konusunda katkı sağlamaları amaçlanmıştır. Eserlerin kontekst buluntu olmaması, üretim yerleri ve atölye tespiti sorunlarını beraberinde getirmiş ancak eserler, benzer örneklerle karşılaştırılarak tipolojik ve stilistik özellikleriyle tarihlenmiştir. Söz konusu eserler, sahne ve stel tipleri ile birlikte figür tipleri olmak üzere üç farklı tipolojik başlık altında incelenmiştir. Bu kapsamda incelenen eserlerin MÖ II. yüzyılın ilk yarısından MS I. yüzyılın ortalarına kadar uzanan geniş bir kronolojiye sahip oldukları tespit edilmiş olup stellerin olasılıkla Ephesos kentindeki/çevresindeki bir atölyede üretilen yerel eserler olduğu üzerinde durulmuştur.

Ephesos antik kenti, Ionia Bölgesi'nin on iki kentinden biri² olup bugün İzmir ili, Selçuk ilçesi sınırları içinde, Bülbül ve Panayır Dağı arasında konumlanmaktadır. Kente dair ilk kazı çalışmaları 1858 yılında J. T. Wood tarafından başlatılmış, 1895 yılından 2019 yılına kadar da Avusturya Arkeoloji Enstitüsü adına sürdürülmüştür³. Ephesos antik kenti çevresi ve nekropolislerinde bulunan mezar stelleri, ilk olarak 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle Ephesos antik kentinden kaçırılan ve British Museum'da yer alan eserler başta olmak üzere çeşitli kataloglarda literatüre kazandırılmıştır. Bu anlamda, A. Michaelis, 1882 yılındaki katalog çalışmasında, Brussa'dan ele geçen, bezeme alanında at üzerinde giyimli bir erkek, bir altar ve yılanlı bir ağacın yer aldığı atlı-süvari sahneli mezar stelinin benzer bir örneğinin Ephesos nekropolislerinde de bulunduğunu aktarmaktadır⁴. 1887 yılında H. Heydemann, Ephesos nekropolislerinden ele geçen, veda sahneli bir mezar stelinin hem tipolojik hem de epigrafik açıdan ele almıştır⁵. A. H. Smith ise üç ciltlik yayınında British Museum'da yer alan mermer heykeltıraşlık eserlerinin detaylı bir katalogunu yapmıştır. Bu kapsamda çalışmanın 1892 yılındaki ilk cildinde⁶, symposium, veda ve atlı-süvari sahneli beş mezar steliyle bir Artemis adak stelinin tanıtılmıştır. 1900 yılında yayımlanan ikinci ciltte⁷, Magnesia Kapısı ve Artemision yolu çevresinden ele geçtiği belirlenen veda ve symposium sahneli üç mezar steli detaylı olarak

¹ Bu çalışma, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Programında Doç. Dr. Murat Çekilmez'in danışmanlığında, Merve Arinç tarafından tamamlanan "Efes Müzesi'nde Bulunan Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Stelleri" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Kabul edilen yüksek lisans tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü tarafından FEF - 18034 numaralı proje ile desteklenmiştir. Destekleri nedeniyle Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Rektörlüğü ve Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne teşekkür ederiz. Çalışmanın konusunu oluşturan mezar stellerinin incelenmesi ve yayımlanması için gerekli izinleri uygun gören Efes Müzesi Müdürü Cengiz Topal'a ve yardımcıları nedeniyle Arkeolog Veysel Dağ'a teşekkürlerimizi sunarız.

² Hdt. I. 142.

³ Ervine 1938, 380-381; Scherrer 2000, 42.

⁴ Michaelis 1882, 276, 149.

⁵ Heydemann 1887, 27, 51.

⁶ Smith 1892, 733, 745, 754-756, 778.

⁷ Smith 1900, 1271-1273.

ele alınmıştır. Son olarak 1904 yılındaki üçüncü ciltte⁸ ise Ephesos buluntusu Kybele'ye ait bir adak steli incelenmiş ve MÖ III. yüzyıla tarihlenmiştir. Efes Müzesi'nde korunan mezar stellerinin de yer aldığı en kapsamlı olan yayın, E. Pfuhl ve H. Möbius tarafından 1977 ve 1979 yıllarında yayımlanan corpus çalışmasıdır⁹. Söz konusu çalışmada, Batı Anadolu ve Ege adalarında ele geçen mezar stelleri içerisinde Ephesos örneklerine de yer verilerek tipolojik ve kronolojik açıdan bölgedeki tüm merkezlerden çeşitli mezar stelleri ele alınmıştır. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün Ephesos antik kentinde yaptığı kazı çalışmalarında da kent içinden bazı mezar stelleri ele geçmiş ve yayımlanmıştır. F. Eichler, 1962 yılı kazı çalışmalarında, Yamaç Ev II sektöründe bir tanesi in situ olmak üzere üç mezar steli bulunduğunu aktarmaktadır. Aynı alanda tespit edilen söz konusu mezar stelleri, 1963 yılında, F. Eichler tarafından makale hâlinde yayınlanmıştır. Her üç örnekte de symposium sahnesi yer almaktadır ve in situ olarak bulunan mezar steli, peristyllü evin duvarında bir niş içinde ele geçmiştir. Söz konusu steller araştırmacı tarafından Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmektedir¹⁰. Yamaç Evler sektöründe ele geçen bir diğer mezar steli de 1971 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında bulunmuş olup 1972 yılında H. Veters tarafından diğer bir makalede ele alınmıştır. Yamaç Evler sektöründe bir peristyl içinde bulunan mezar steli, symposium sahneli, enine dörtgen formludur, sahne alanında klinede uzanan erkek ve oturan kadın figürlerine birden fazla çocuk eşlik etmektedir¹¹. E. Atalay tarafından 1973 yılında yayımlanan makale kapsamında, Ephesos yakınlarından ele geçen ve Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen veda sahneli bir mezar steli, özellikle Smyrna örnekleriyle kıyaslanarak Ephesos mezar steli geleneğine dair bir tipoloji sunulması amaçlanmıştır¹². Benzer şekilde, 1974 yılında G. Petzl, A. Linfert ve N. Duval tarafından yayımlanan çalışmada veda sahneli mezar stelleri ele alınmıştır. Eserler arasında, günümüzde Louvre Müzesi'nde sergilenen, naiskos formlu, veda sahneli bir mezar steli Ephesos buluntusu olarak tanıtılmakta ve söz konusu tipin kökeninin Smyrna olduğu ve Smyrna etkisiyle diğer merkezlerde de üretilmiş olduğu tartışılmaktadır¹³. Ephesos mezar stellerini epigrafik açıdan ele alan bir çalışma ise 1980 yılında M. Büyükkolancı, C. İçten ve J. Nollé tarafından yayımlanan "*Einige Inschriften aus Ephesos*" adlı makaledir. Söz konusu çalışmada, Efes Müzesi'nde korunan veda sahneli iki mezar steliyle birlikte yine Ephesos nekropolislerinden ele geçen diğer epigrafik buluntular tanıtılmaktadır¹⁴. E. Atalay tarafından yayımlanan 1986 tarihli "*Doğu Grek Hellenistik Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri*" adlı makalede ise Ephesos buluntusu beş örnekte yer alan Hellenistik Dönem'deki çocuk ve hizmetçi figürleri, Atina ve Smyrna gibi merkezlerde görülen çağdaş örnekleriyle kıyaslanarak kronolojik gelişim açısından ele alınmıştır¹⁵. 1988 yılında ise E. Atalay tarafından Ephesos mezar stellerini doğrudan konu alan en detaylı çalışma, "*Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*" adlı yayındır. Araştırmacının MÖ III. yüzyıl ve MÖ I. yüzyıla tariheddiği symposium, veda sahnesi, atlı figürlü ve genre sahnelerinden oluşan yetmiş beş

⁸ Smith 1904, 2169.

⁹ Pfuhl & Möbius 1977; Pfuhl & Möbius 1979.

¹⁰ Eichler 1963, taf. II.

¹¹ Veters 1972, taf. 18.

¹² Atalay 1973, 231-243.

¹³ Duval *et al.* 1974, pl. 2.

¹⁴ Büyükkolancı *et al.* 1980, 256-257, 2-3.

¹⁵ Atalay 1986, 285-292.

mezar steli, figür tipleri ve sahne tipleri olarak irdelenmektedir. Ayrıca E. Atalay bu çalışmada Ephesos'a ait dört atölyeyi stilistik ve kronolojik açıdan tespit etmiştir¹⁶. 2010 yılında, F. B. Çam tarafından "Notion'dan bir Mezar Steli" adlı makalede değerlendirilen veda sahneli mezar steli, Notion nekropolis'inden kaçak kazı sonucu ele geçmiş olup günümüzde Efes Müzesi'nde korunmaktadır¹⁷. MÖ II. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen mezar steli üzerinde, oturan bir kadın ve ayakta bir erkek figürüne iki hizmetçi eşlik etmektedir. Bu çalışmayla söz konusu literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Symposium/Ölü Yemeği Sahnesinin İkonografisi

Symposium/ölü yemeği (*perideipnon*) sahne tipinin ikonografisine dair en kabul gören köken, Assurbanipal'in Ninive, Kuzey Saray bahçesinde eşiyle birlikte betimlendiği, MÖ 672-630 tarihli kabartmadır¹⁸. MÖ VI. yüzyılda ise Pers sanatında şölen ve krali ziyafet sahneleri sıklıkla görülmektedir¹⁹. Ancak söz konusu sahnede yer alan ana figürlerin içki, yiyecekler, hizmetliler ve diğer figürlerle (kadın, erkek vs.) birlikte betimlenmesi, MÖ VII. yüzyıldan çok daha öncesinde, MÖ III. binyılda Mezopotamya mühürlerinde, özellikle de Tell Brak mühürleri²⁰ üzerinde görülebilmektedir. Söz konusu sahne tipi, silindirik mühürler üzerinde masa veya içki kabı etrafında oturan figürler, ellerinde içki kabı tutan figürler ve yanlarında hizmetlileriyle birlikte verilen figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Genellikle yönetici, krali veya aristokratların betimlendiği bu sahnelerin MÖ 2900-2350 yıllarından itibaren Mezopotamya kültürlerinde popüler olduğunu, Akad Dönemi ve Üçüncü Ur Hanedanlığı Dönemi'nde de gelişerek devam ettiğini söylemek mümkündür²¹. MÖ 2088-2061 yıllarına verilen ve Mısır'da bulunan Megegi Steli'nde²² ise kadın ve erkek figürlerin doğrudan kline üzerinde uzandığı, yiyecekler ve hizmetlileriyle birlikte betimlendiği görülür. MÖ II. binyılda ise Levant ve Anadolu kentlerinde zaferlerin kutlanması, avcılarının şölenleri, kahramanların onurlandırılması ve yöneticilerin propaganda amaçlarıyla kullandıkları bir ritüel sahnesi olarak yorumlanmaktadır. Erken örneklerin kesin bir ikonografik yorumu bulunmasa da bu evrede de sahnelerin aristokratlar için yapıldığı ve yine onları betimlediği en kabul gören kanıdır. MÖ 1850-1800 yıllarına verilen Ebla Tapınak yapısında ele geçen iki kâse üzerinde betimlenen asker-avcı ziyafetleri ve Acemhöyük'te Karum I Dönemi III. Evre'ye ait bir fil dişi kutu üzerinde görülen ziyafet sahnesi de bunların lüks tüketim ürünleri olduklarını, onurlandırma amacıyla kullanılmış olduklarını ve soylu sınıfa ait olabileceklerini kanıtlar niteliktedir²³.

MÖ I. binyıla gelindiğinde MÖ VIII. yüzyıl sonlarına verilen Karatepe Kalesi Güney Kapı orthostatları²⁴, Zincirli kabartmaları ve Kargamış Su Kapısı orthostatları²⁵ üzerinde yer alan şölen sahneleri, söz konusu sahnelerin Geç Hitit Sanatı'nda da krali betimlerde kullanıldığını göstermektedir. Sahne

¹⁶ Atalay 1988.

¹⁷ Çam 2010, res. 1-8.

¹⁸ Thomason 2010, 205.

¹⁹ Thönges & Stringaris 1965, 6.

²⁰ Matthew 1997, pl. XII, 98-99.

²¹ Collon 1992, 23; Zajdowski 2013, 1.

²² Karageorghis 1999, 17 fig. 2.

²³ Ziffer 2005, 133-141.

²⁴ Akurgal 2001, 249-250; Sevin 2003, 192-193.

²⁵ Tiriyaki 2010, 85.

tipinin kökenine dair bir diğer kanıt da Kıbrıs-Fenike Sanatı stilinde MÖ VIII. yüzyıla MÖ VII. yüzyılın ilk evrelerine verilen Cesnola Koleksiyonu'nda yer alan Kourion gümüş kâseleridir. Kâseler üzerinde kadınlar ve erkekler klineler üzerinde uzanmakta, sahnede masalar üzerinde yiyecekler görülmektedir²⁶. Yine soylu betimleri olarak yorumlanan sahneler, G. Markoe'e göre tahtta oturan tanrı-lara yönelen tören alayındaki kompozisyonun benzer şekilde uzanan figürlerle betimlenmesidir ve soyluluğun yanı sıra dinsel bir gücü de yansıtmaktadır²⁷. Söz konusu sahneler, Hellen Sanatı içerisinde ise erkek figürün diğer figürlerden ayrılarak daha özel ve merkezi bir konuma yerleştirilmesi gibi bazı farklı özellikler sergileyerek Klasik Dönem'le birlikte mezar ve adak stellerinde görülen forma ulaşmıştır²⁸.

Bahsedilen ziyafet/şölen/symposium sahnelerinin cenaze/ölü yemekleriyle ilişkisi de MÖ VIII. yüzyıla birlikte başlamıştır. Homeros destanlarında karşımıza çıkan cenaze ritüelleri, MÖ 850-770 yılları arasında büyük boyutlu seramik formlar üzerinde de görülür²⁹. Seramikler üzerindeki bu ikonografi, MÖ 760-750 tarihli mezar belirteci Dipyron Amphorası üzerindeki prothesis sahnesinde³⁰ ölen bireyin yakınlarının yas tutması ve bir arada verilmeleriyle karşımıza çıkar. Sahnenin MÖ VII. yüzyıl sonlarıyla MÖ VI. yüzyılda Korinth seramiklerinde Eurytios Krateri'nde olduğu gibi doğrudan symposion sahnelerine dönüştüğü görülür³¹. Burada, sol kollarını mindere yaslayarak kline üzerinde uzanan figürler, yiyeceklerin yer aldığı masalar, içki kapları ve hizmetçileri, mezar stellerinde görülen temel özelliklerle doğrudan benzerlik taşır. Benzer sahne ikonografisi Batı Anadolu'da MÖ VI. yüzyılın başlarına tarihlenen Samos Genelaos Grubu benzeri eserlerin Didyma, Miletos ve Myus gibi kentlerde de ele geçmesiyle birlikte yaygınlaşır³². Burada dikkat çekici bir unsur Hellas örneklerinde kline üzerinde uzanan erkeklerin Ege adaları ve Batı Anadolu örneklerinde yerde uzanmalarıdır. Dolayısıyla minderli kline geleneği Hellas etkisi olarak yorumlanabilir. MÖ 560-540 yıllarına tarihlenen Larisa pişmiş toprak cella frizleri³³ üzerindeki symposion sahneleri ise hem sahne tipinin kullanım alan çeşitliliği hem de ölü yemeği sahne ikonografisiyle farklı noktaları göstermesi açısından önemlidir. Larisa frizlerindeki symposion sahnelerinde eğlenceli bir hava, hem dönemin modası Arkaik gülümsemeyle hem de bir müzisyenin varlığıyla kanıtlanmaktayken mezar stellerindeki ölü yemeği sahnelerinde müzisyenin yer almaması ve figürlerdeki ağır başlılık, ölü yemeği sahne ikonografisinin en ayırıcı özelliklerindedir. Mezar komplekslerinde de yer alan sahneye ait Lykia Karaburun II Tümülüsü mezar odası freskleri dikkat çekicidir. MÖ V. yüzyıla ait freskler Greko-Pers Sanatına özgü motifler taşımakta ve kline üzerinde birden fazla kişinin uzandığı görülmektedir³⁴. Diğer yandan özellikle MÖ VI. yüzyıla beraber Anadolu mezar stelleri üzerinde ölü yemeği sahnesinin Daskyleion, Manyas Gölü Çevresi ve Sardis gibi önemli satraplık merkezlerinde yoğun kullanımı ve bu stellerdeki

²⁶ Baughan 2013, 203.

²⁷ Markoe 1985, 146-156.

²⁸ Bruns Özgan 1987, 237.

²⁹ Johansen 1951, 65.

³⁰ Galanakis 2013, 36.

³¹ Akurgal 1997, 35.

³² Baughan 2011, 19-53.

³³ Kjellberg 1940, 64, 160-163 taf. 22-33.

³⁴ Mellink 1972, 265; Fabricius 1999, 30-31.

Greko-Pers üslubunun varlığı³⁵, mezar stellerinde ölü yemeği sahnesinin kökeninde Akhaemenid şölen/ziyafet sahneleri olduğunu düşündürmekte ve sahnenin Batı Anadolu ölü yemeği kültürüne uyarlandığını akla getirmektedir. Söz konusu ikonografi her ne kadar MÖ III. binyılla başlayan bir geleneğin ürünü de olsa mezar steli özelinde Batı Anadolu'da Pers Sanatı etkisiyle özellikle Mysia Bölgesi'nde bulunan satraplık kentlerinden yayıldığını düşünmek eldeki verilere göre mantıklı görülmektedir. İkonografi Hellenistik Dönem ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiş, dönem modasına uyumlu olarak işlenmiştir.

Greko-Pers Sanatı ve Hellas geleneğiyle işlenen söz konusu sahnelerin kökeni belirginse de ikonografisinin tartışmalı olduğu görülmektedir. Yukarıda belirtilen ölü yemeği ve symposion sahneleri arasındaki farklı unsurların yanı sıra antik yazarlar da sahneyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunlardan ilki Homeros'un *İlyada*'sında Patroklos ve Hektor onuruna düzenlenen cenaze yemekleridir³⁶. Bir diğeri Menandros'un *Aspis* oyununda aktardığı ölünün anısına, ekphora ritüeli sonrası verilen yemek³⁷ ve son olarak Artemidoros'un ölen bireyin ardından ailesiyle akrabalarından oluşan grubun ölen bireyin onuruna ziyafet vermeleridir³⁸. Söz konusu bilgiler ışığında mevcut sahnelerin ölen bireyin ardından ailesinin ölen kişiyi onurlandırmak için verdiği bir ölü yemeği (*perideipnon*) olarak tanımlanması ve sahnedeki figürlerin de aile üyeleri, günlük yaşamındaki hizmetliler olarak kabul edilmesi mantıklı görülmektedir. Ayrıca söz konusu mezar stelleri Ephesos Yamaç Evler sektöründe de bulunmuş ve buradaki ikincil kullanım olarak kahraman bir atanın ev halkı için koruyucu bir görev üstlendiği, güçlü bir kahraman olarak yorumlandığı ve özellikle atlı kahraman kabartmalarıyla benzer kutsal özellikler taşıdığı düşünülmektedir³⁹. Bu doğrultuda farklı zamanlarda yapılan mezar stellerindeki symposium sahnelerinde kahramanlaştırmanın bulunduğunu ve bu kahramanların çok sonraki bir dönemde de güçlü vasıflarını koruduğunu, geleneğin devam ettiğini söylemek mümkündür. Ephesos örnekleri dikkate alındığında MÖ VII. yüzyılla birlikte daha yoğun görülen erkeklerin kadınlarla birlikte betimlenmesi, hizmetçiler ve yemek masalarının varlığı, erkeklerin içki kabı taşımaları gibi sahne tipi özellikleri, kökeni MÖ III. binyıla dayanan symposium sahneleriyle oldukça benzer özellikler gösterir. Diğer yandan Ephesos örneklerinde antik yazarlar ve tiyatro oyunlarının yansıttığı ölü yemeği (*perideipnon*) geleneği de sahnelerde herhangi bir eğlence unsuru olmamasının yanı sıra arka planda görülen at protomuyla ölmüş ata kahramanlarıyla bağ kurulması ve askeri malzemelerle ölen erkek bireyin günlük yaşamına dair bir vurgunun varlığıyla sahnede eşleriyle birlikte ölen birey adına verilen ölü yemeğinde ailesiyle birlikte betimlendiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla incelenen ikonografik değerlendirmenin Ephesos örneklerinde Pers Sanatı'yla birlikte mezar stellerinde sıklıkla görülen, symposium sahnelerinden köken alan ölü yemeği (*perideipnon*) geleneğini yansıttığı kabul edilmiştir.

Stel Tipleri

Ele alınan altı mezar steli ilk olarak stel tipleri açısından incelenmiştir. Stellerin tamamında bir tapınığın/kutsal alanın veya andron⁴⁰ yapılarının cepheleriyle benzer özellikler saptanmıştır. Bu kapsamda

³⁵ Akurgal 1961, 170-172; Polat 1991, 41.

³⁶ Hom. *Il.* 23. str. 25-30, 24. str. 800.

³⁷ Kurtz & Boardmann 1971, 146.

³⁸ Polat 1991, 43.

³⁹ Rathmayr 2018, 132.

⁴⁰ Labraunda'da örneklerini gördüğümüz gibi (Üreten 2005, 61).

mezar stellerinde şematik formlarda alınlık, arşitrav ve antelerin varlığı söz konusudur. Naiskos formu stel tiplerinin Anadolu'da İÖ VI. yüzyıldan itibaren kullanıldığı bilinmekle birlikte form, Roma İmparatorluk Dönemi sonuna kadar yaygın olarak kullanılmıştır⁴¹. Mezar stelleri tipolojisi A. Conze, D. W. Bradeen, E. Pfuhl, H. Möbius, D. W. Moock ve J. E. Grossman tarafından benzer gruplarla sınıflandırılarak bilim dünyasına sunulmuştur. Makale kapsamında incelenen örnekler ise güncel J. E. Grossman tipolojisine⁴² göre sınıflandırılmıştır. Altı örnek arasında dört stelin naiskos çerçevesine dörtgen formu⁴³, iki eserin ise boyuna dörtgen⁴⁴ formlarda olduğu tespit edilmiştir. Mevcut formlardaki stellerin genellikle basit çerçevelere sahip oldukları, çerçevelerde herhangi bir süsleme veya obje/figürün yer almadığı görülmektedir. Bu nedenle K.1, K.4, K.5, K.6 no.lu örneklerin *düz tepeli naiskos formu steller*, K.2 ve K.3 no.lu örneklerin ise *alınlıklı steller* tipinde oldukları tespit edilmiştir. Düz tepeli naiskos formu stellerde bezeme alanını basit ve kalın bir çerçevenin çevrelediği görülmektedir. Alınlıklı stellerde ise sahne alanı dört yönde sınırlı olmakla birlikte stelin üst kısmında üçgen formu alınlıkla birlikte entablature ait öğeler bulunmalıdır ancak söz konusu forma ait üst yapı, Efes Müzesi örneklerinde korunmamıştır. Efes Müzesi örneklerinin stel tipolojisine genel olarak bakıldığında enine dörtgen formu stellerde düz tepeli naiskoslu stel tipinin, boyuna dörtgen stellerde ise alınlıklı stel tipinin kullanıldığını ve sayıca enine dörtgen, düz tepeli naiskoslu tipin baskın olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle ele alınan örnekler bir tapınak yapısının ön veya yan cephesini temsil eden naiskos formlarında olup Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi mezar stelleri tipleriyle benzerlik göstermektedir.

Figür Tipleri

Çalışma kapsamında değerlendirilen altı örneğin de bezeme alanında sahneyle ilişkili tek figür tipolojisi görülmektedir. Sahnenin sağında bir kline üzerinde, giyimli erkek figür sol koluna yaslanarak uzanmakta, hemen karşısında ve sahnenin solunda kline ucunda veya bir diphros üzerinde oturmakta olan giyimli kadın betimlenmektedir. Sahnede iki ana figüre stelin kenarlarında daha küçük boyutlarda verilen kız ve erkek hizmetçiler eşlik etmektedir. Klinede uzanan erkekler genellikle kısa kollu khiton/tunik ve belden aşağıya doğru sarılan himation giyimlidir. Tamamında erkekler sol kollarını bir mindere yaslamaktadır, sağ kol ise K.1 örneğinde klinenin önüne doğru uzatılmış, diğer örneklerde yukarı doğru kaldırılarak bir içki kabı/rython taşımaktadırlar. Erkekler sahnenin vurgulanan figürüdür, kadınlarda olduğu gibi figürler ya erkek figüre yönelmiştir ya da hizmetçilerde olduğu gibi ana figürden küçük işlenmiştir. Kadınlar ise khiton üzerine himation giyimlidir. Stelin soluna doğru kline veya diphros üzerinde oturmakta ve genellikle sağa doğru 3/4 cepheden verilmektedir. Ayrıca kadın figürlerde Protopudicitia (K.1, K.3, K.4), Pudicitia Saufeia (K.2) ve Büyük Herkula-neumlu Kadın (K.5) tipleri de saptanmıştır. Diğer yandan bezeme alanında başın himationla örtüldüğü tiplerin seçilmesi de ikonografik açıdan dikkat çekicidir ve çalışmanın devamında buna değinilecektir. Bezeme alanlarında figürlere eşlik eden hizmetçi figürlerine bakıldığında, K.1, K.5 ve K.6 no.lu örneklerde bir erkek hizmetçi/saki figürü stelin solunda betimlenirken K.2 ve K.3 no.lu örneklerde biri kadının yanında kız, diğeri erkek figürün yanında erkek olmak üzere iki hizmetçi görülmektedir. Ölü yemeği sahnelerinde sıklıkla karşımıza çıkan yiyeceklerin bulunduğu masa ise ele alınan

⁴¹ Fıratlı 1965, 270.

⁴² Grossman 2013, 19-23.

⁴³ K.1, K.4, K.5, K.6.

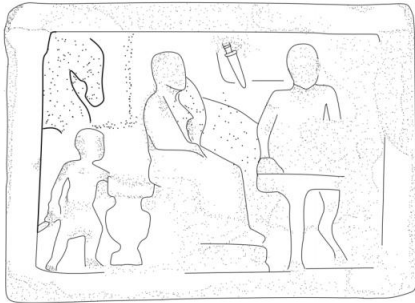
⁴⁴ K.2, K.3.

örneklerde iki tip olarak karşımıza çıkmaktadır. K.1, K.2 ve K.3 no.lu örneklerde üç ayaklı (mensa tripes) yuvarlak masa bulunurken, K.4 ve K.5 no.lu örneklerde iki ayağı görülebilen dört ayaklı ve dörtgen formlu masalar görülmektedir.

K.1 no.lu enine dörtgen formlu mezar stelinin (Fig. 1) tamamı korunmuş olup eserde yer yer aşınmalar mevcuttur. İki yanda antelerin sınırladığı sahne alanının sağında kline üzerinde uzanmakta olan kısa kollu tunik/khithon ve belden aşağısını saran himation giyimli bir erkek cepheden verilmiştir. Yastığa yasladığı sol kolunu ileri uzatmış bir obje taşımakta sağ kolunu ise gövdesinin önüne, masaya doğru uzatmakta olasılıkla bir yiyecek tutmaktadır. Sahnenin solunda klinenin ucunda, Protopudicitia tipinde khithon ve himation giyimli bir kadın figürü oturmaktadır. 3/4 profilden verilen figürün ayakları bir ayak sehpasında durmaktadır. Sağ el sağ dizin üzerinde sol kol ise başı saran himationun kenarını tutarak yana doğru açmaktadır. Sahnenin solunda, kadın figürün arkasında ise 3/4 cepheden, bir kraterin yanında verilen saki/erkek hizmetçi durmakta ve sol kolunu kratere uzatmaktadır. Bezeme alanının sağ üst köşesinde oldukça aşınmış çerçeve içinde bir at protomu yer alırken erkek figürün başının solunda ise bir kılıç ve sadak görülmektedir. Söz konusu objeler erkeğin günlük yaşamında asker olduğunu düşündürmektedir. K.2 no.lu örnek (Fig. 2) boyuna dörtgen formlu bir mezar stelidir, figürlerin başları üzerinden kırık ve eksiktir.

0 50cm

0 50cm

Fig. 1

0 50cm

0 50cm

Fig. 2

Ayrıca stelde yer yer aşınmalar görülmektedir. Bezeme alanında sağda, kline üzerinde sol kolu üzerine yaslanarak uzanan kısa kollu tunik/khithon ve beli saran himation giyimli bir erkek figür sağ kolunu dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, olasılıkla elinde bir içki kabı/rython taşımaktadır. Klinenin ucunda 3/4 cepheden verilen Pudicitia Saufeia tipinde khithon ve himation giyimli kadın figür, sağ eliyle başını saran himationun kenarını tutmakta, sol koluyla sağ kola destek vermektedir. Stelin solunda uzun khithon giyimli bir hizmetçi kız elinde kalathos taşımakta, stelin sağında ise erkek hizmetçi bulunmaktadır. Ayrıca klinenin hemen önünde üzerinde yiyeceklerin bulunduğu üç ayaklı (mensa

tripes) bir masa görülür. Bir diğer örnek K.3 no.lu (Fig. 3) boyuna dörtgen formlu mezar stelidir.

Stelin yan çerçeve ve üst bölüm kırıktır. Bezeme alanının solunda kline üzerinde sol kolunu mindere yaslayarak uzanan, kısa kollu tunik/khithon ve beli saran himation giyimli erkek yer alır. Figürün başı cepheden, vücudu 3/4 cepheden verilmiştir. Başının üzerinde dairesel bir çelenk (?) görülmektedir. Sağ kolunu ise dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, sağ elinde bir rython taşımaktadır. Mindere yasladığı sol kolunu ise hafifçe öne uzatarak sol elinde bir obje [phiale (?)] tutmaktadır. Sahnenin solunda bir diphros üzerinde, khithon üzerine himation giyimli, Pudicitia tipinde sağa doğru 3/4 cepheden verilen bir kadın oturmaktadır.

Fig. 3

Kadın sol kolunu dirseğinden bükerek omuz hizasında himationun kenarını yana doğru açmıştır. Stelin sağında tunik giyimli, cepheden verilen erkek hizmetçi ve üzerinde yiyeceklerin bulunduğu üç ayaklı masa (mensa tripes) da görülmektedir. Stelin bezeme alanının hemen altında iki satırlık oldukça aşınmış bir yazıt tespit edilmiştir. K.4 no.lu mezar steli (Fig. 4) grubun dördüncü örneğidir ve enine dörtgen formlu bir mezar stelidir. Bezeme alanının merkezde az bir bölümü dışında kırık ve eksik olan stelde yoğun aşınmalar mevcuttur. Korunan alanda kline üzerinde belden aşağısını saran himation giyimli, sol kolunu kline minderine yaslayarak uzanan erkek görülür. Sağ kolunu ise yukarı doğru uzatmakta sol elinde ise bir kap taşımaktadır. Alanın sağında dörtgen formlu bir diphros üzerinde khithon üzerine himation giyimli Protopudicitia tipinde bir kadın sağa doğru 3/4 profilden verilmiş ve sol kolunu omuz hizasına kaldırarak başını örten himationu yana doğru açmaktadır. Sahnenin sağında dörtgen formlu dört ayaklı bir masa ve masanın sağ ayağına dolanan bir yılan görülebilmektedir. K.5 no.lu mezar steli (Fig. 5), ele alınan beşinci örnektir ve enine dörtgen formlu bir mezar stelidir.

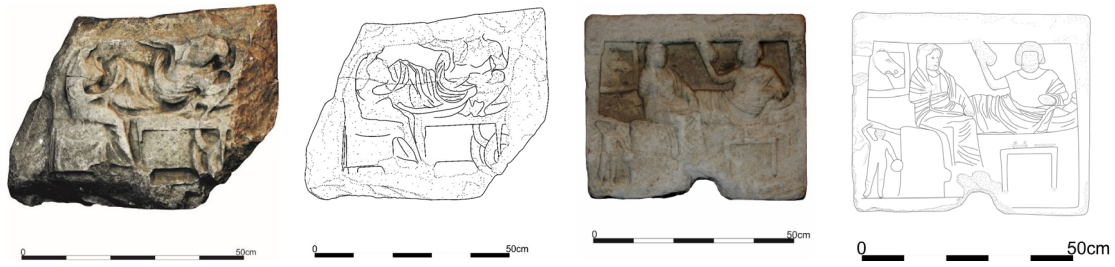

Fig. 4

Fig. 5

Eser, yoğun aşınma ve alt kısımdaki kırık dışında tama yakın şekilde korunmuştur. Bezeme alanının sağında, kline üzerinde sol kolunu mindere yaslayarak uzanan, kısa kollu tunik/khithon ve bele sarılı himation giyimli erkek figürün üst gövdesi ve başı cepheden, alt gövdesi 3/4 cepheden işlenmiştir. Sağ kolunu dirseğinden bükerek yukarı kaldırmış, sağ eliyle bir rython taşımakta, minderin üstünde tuttuğu sol eliyle ise bir phiale tutmaktadır. Erkek figürünün gür saç ve sakalları da görülmektedir. Kline'nin solunda, kline üzerinde oturmakta olan 3/4 cepheden verilen, khithon üzerine himation giyimli bir kadın yer almaktadır. Kadın sol kolunu dizine, vücudunun önüne doğru uzatmaktadır, sağ kolunu ise dirseğinden bükerek omuz hizasına kaldırmış, başının sağından gelen himationun kenarını tutmaktadır. Kadının söz konusu duruşu Protopudicitia tipini anımsatsa da sol kolun öne uzanması sağ

kolun ise himationu açmadan sağ kenarı tutması Büyük Herkulaneumlu Kadın tipinin bir varyasyonu olduğunu da düşündürmektedir. Stelin sol kenarında, kline hizasında, cepheden ve çıplak işlenen erkek bir hizmetçi görülür. Sağ kolunu başı üzerine kaldırmış sol elinde bir phiale taşımaktadır. Klinenin sağında ve önünde ise üzerinde yiyeceklerin bulunduğu dörtgen formlu dört ayaklı masa yer almaktadır. Sahnenin sol üst köşesinde ise çerçeve içerisinde bir at protomu görülmektedir. K.6 no.lu örnek (Fig. 6), incelenen son eser olmakla birlikte bir mezar steli parçasıdır. Korunan alan, stelin sol alt köşesidir ve bu alanda 3/4 cepheden, çıplak işlenen erkek hizmetçiyle birlikte hemen önünde Apulian tipi ovoid formlu volütlü bir krater de bulunmaktadır.

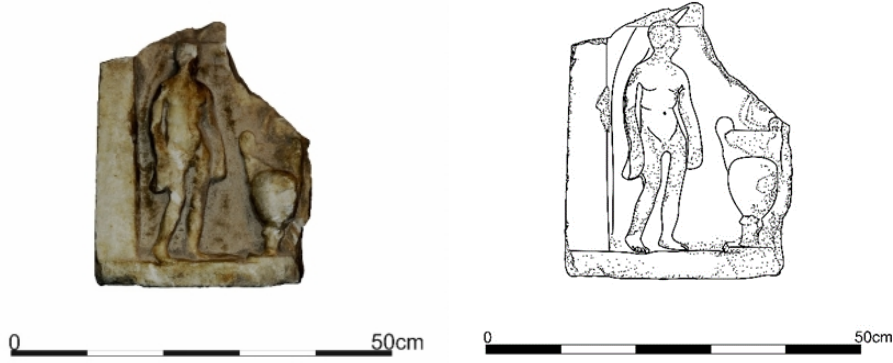

Fig. 6

Tipolojik özelliklerde en dikkat çekici unsur symposium/ölü yemeği sahnesinde Protopudicitia veya Büyük Herkulaneumlu Kadın gibi olgun kadın tiplerinin kullanılmış olmasıdır. Pudicitia tipine dair en yaygın kanı iffetli ve erdemli bir kadını simgelemesidir⁴⁵. Özellikle MÖ V. yüzyılda Attika mezar stelleri üzerinde görülen Protopudicitia tipi, kol hareketlerinin başlangıcı ve kıyafet kullanımını açısından da Pudicitia tipine bir köken olarak yorumlanmaktadır. Diğer yandan S. Schmidt, bu tipi *sütanne* olarak yorumlar⁴⁶. MÖ V. ve IV. yüzyıllardaki Attika mezar stellerine de bakıldığında Protopudicitia duruşunun *sütanne* olarak yorumlanması, *Titthe Steli*⁴⁷ ve *Sütanne Paideusis Steli*⁴⁸ gibi örneklerle de epigrafik açıdan kanıtlanmıştır. Protopudicitia duruşunun söz konusu yorumu, symposium sahneli mezar stellerinde bu tipteki figürleri, ölen erkeğin eşi ve anne olarak yorumlamamızı sağlamakta ve sahnede hizmetçileriyle birlikte aristokratik bir ailenin betimlendiğini düşündürmektedir. Benzer şekilde Büyük Herkulaneumlu Kadın varyasyonu olduğu düşünülen K.5 no.lu örnekte de söz konusu olgun kadın tipinin kullanımı aynı nedenlerle olmalıdır. Ele alınan sahne ve figür tipinde önemli bir diğer noktada K.1 ve K.5 no.lu örneklerde yer alan çerçeveli at protomlarıdır. At figürleri genellikle kahramanlık ve ata kültüyle ilişkilendirilen ve günlük yaşamlarında asker/süvari gibi vasıflara sahip bireylerin stellerinde yer alan figürler olarak kabul edilmektedir⁴⁹. Dolayısıyla bezeme alanında yer alan figürlerde, kahraman soyundan gelen veya asker kahraman olarak kabul edilebilecek bir erkeğin, eşi ve hizmetçileriyle birlikte betimlendiğini söylemek mümkündür.

İncelenen mezar stelleri stilistik açıdan ele alındığında, figürlerde ve sahnelerde, MÖ II. yüzyıl sonları – MÖ I. yüzyıl başlarından MS I. yüzyıla kadar görülen dönem modası takip edilebilmektedir.

⁴⁵ Bieber 1959, 375; Clair 1996, 147-152.

⁴⁶ Schmidt 1991, 9-14.

⁴⁷ Conze 1893, taf. XXI.

⁴⁸ Conze 1893, taf. XXII, 1.

⁴⁹ Pfuhl & Möbius 1979, 311; Antonaccio 1994, 389-410; Salapata 1997, 256-257.

Bu kapsamda K.1, K.2 ve K.3 no.lu örneklerde erkek figürlerdeki uzanma hareketleri, belin harekete göre fazlaca yatık, omuzların ise uyumsuz şekilde dik verilmesi, alt gövdenin üst gövdeye kıyasla daha uzun ve ince olması, ileriye veya yukarı kaldırılan sağ kolların sol kola göre orantısız uzunluğu ve başların vücudun uzunluğuna göre daha küçük işlenmesi, MÖ II. yüzyılın sonları ve MÖ I. yüzyılın başlarında görülen anatomik bozuklukları yansıtmaktadır. Hem kadın hem erkek figürlerin giysi detayları da ince ve şematikleşen kıvrımlara sahiptir. Kadınların kol ve bacak hareketleri sığlaşmış ve kıyafet detayları bu harekete uyumsuz olarak kalıp formunda işlenmiştir. Söz konusu dönem modası, Ephesos kenti çevresinde yer alan diğer merkezlerde de görülür. Samos⁵⁰, Miletos⁵¹, Lydia Bölgesi kentleri⁵² Rhodos, Delos ve Smyrna⁵³ örnekleri bunlardan birkaçını oluşturur. Benzer örnekler dik-kate alındığında K.3 no.lu mezar steli MÖ 100–75 tarihli örneklerle yakın benzerlik göstermektedir. K.3 no.lu örnek özellikle Gevele (Kaleköy)⁵⁴ ve Göllüce⁵⁵ mezar stellerinde görülen incelikli uzayan stel formuna uyumlu olarak figürlerin daha dar bir alana sığdırılması özelliğiyle ve harekete uyumsuz stilize kıvrımlarla birlikte anatomik bozuklukların formuyla oldukça benzer özellikler taşımaktadır.

Bir sonraki evreye, MÖ 50–25 yıllarına verilebilen örnek, K.4 no.lu mezar stelidir. Söz konusu eser MÖ I. yüzyıldan MS I. yüzyıl stiline geçişte önemli veriler sağlar. Bu evrede bir önceki dönemin özelliği olan anatomik bozukluğun arttığı görülmektedir. Ephesos örneğinde, figürler kline veya diphros'un üzerine tam olarak yerleştirilememiştir. Erkek figürün üst gövdesi oldukça zayıf, bacakları ise kalındır alt gövdeyle üst gövde arasındaki belin harekete uyumlu bağlayıcılığı burada görülmez. Benzer şekilde kadının üst gövdesi hacimliken bacaklar ince verilmiştir. Kıyafet kıvrımları çizgisel, yüzeysel ve şematiktir. Erkeğin bel hizasında toplanan himation tomarı bir kütle hâlinde işlenmiştir. Dönem özelliklerinin yanı sıra erkeğin kolları, kadının beli ve kıvrımların kesiminde işçilik açısından da düşük kaliteye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum büyük bir atölyeden ziyade yerel bir üretimi de akla getirmektedir. Söz konusu özellikleri, çağdaşı olan Thyeira/Thyaira⁵⁶ ve Smyrna⁵⁷ başta olmak üzere Stratoni-keia⁵⁸, Kyzikos⁵⁹ ve Byzantion⁶⁰ stellerinde ayrıca Attika⁶¹ örneklerinde de görmek mümkündür.

İncelenen altı örnek içerisinde en geç tarihli olan örnek ise K.5 no.lu mezar stelidir. MÖ I. yüzyılın son çeyreğine verilen K.4 no.lu geçiş örneğinden farklı olarak MS 50 civarında figürlerin boyutlarında küçülmeler ve kalınlaşmalar görülür. Bir önceki dönemdeki kıvrım şematikliği figürlerde de zorunlu hareketlerin ortaya çıkmasıyla görülmeye başlanır. Figürlerde hareket zorunluluğu, giysilerde ise hareketle tamamen uyumsuz çizgisel ve yüzeysel az sayıda kıvrım görülür. Anatomik bozukluk bu evrede artarak devam eder. Bu kapsamda Ephesos örneğinde, erkek ve kadınların oldukça durağan iş-

⁵⁰ Fabricius 1999, taf. 5b, taf. 10a.

⁵¹ Pfuhl & Möbius 1979, taf. 214, 1475.

⁵² Sonkaya 2019, res. 27-28, res. 36.

⁵³ Horn 1972, bei. 19, 166c; Schmidt 1999, abb. 54, abb. 59.

⁵⁴ Çekilmez 2015, lev. III, K.3.

⁵⁵ Çekilmez 2015, lev. XII, K.12.

⁵⁶ Çekilmez 2015, lev. XX, K.20.

⁵⁷ Schmidt 1991, abb. 57.

⁵⁸ Özgan 1999, taf. 52b.

⁵⁹ Fabricius 1999, taf. 36a, taf. 38a, taf. 39.

⁶⁰ Fabricius 1999, taf. 21a-b, taf. 22a, taf. 27a-b, taf. 31b, taf. 33a.

⁶¹ Moock 1998, taf. 37, 247a, taf. 38, 257c, taf. 43, 281c, taf. 45, 289b, taf. 59a, taf. 61d, taf. 552d.

lendiği, kol hareketleri, kadının abartılı dik oturuşu, erkeğin uzanma hareketiyle uyumsuz üst gövdesi, erkeğin kollarının kadının ise bacaklarının inceliğiyle artmış anatomik bozukluğu yansıtması ve önceki figürlere nazaran daha küçük boyutlu işlenmeleri K.5 no.lu mezar stelinin MS I. yüzyılın ortalarına tarihlenmesini sağlamıştır. Söz konusu dönem modası, en yakın merkezler olan Lydia Bölgesi kentlerinde⁶² görülmektedir. Diğer yandan bu evrede yine Byzantion ve Kyzikos⁶³ merkezlerinde de benzer tipte örnekler sıklıkla karşımıza çıkar.

Son olarak değerlendirilen K.6 no.lu mezar steli ise grubun en erken örneğini oluşturmakla birlikte stel parçası olması nedeniyle son eser olarak değerlendirilmiştir. Bezeme alanında korunan çıplak erkek hizmetçi, Hellenistik Dönem özelliklerini yansıtır. Özellikle Geç Hellenistik Dönem'de boyutlarının küçüldüğü ve giderek hareketsiz, katı bir duruşa sahip olan hizmetçi figürleri ana figürlerde görülen dönem modasına uyumlu işlenmiştir. Dolayısıyla ele alınan örnekte henüz anatomik bir bozukluğun görülmemesi, boyut olarak bir sonraki evreye nazaran büyük işlenmesi, duruşunun katılığına aksine daha rahat bir pozisyonda olması söz konusu K.6 no.lu mezar steli parçasının MÖ II. yüzyılın ilk yarısına verilmesini sağlamıştır. Erkek hizmetçi veya sakilerin yer aldığı MÖ II. yüzyılın ilk yarısına verilen benzer örnekler Samos⁶⁴, Smyrna⁶⁵, Thyera/Thyaira⁶⁶ ve Halikarnassos⁶⁷ gibi yakın merkezlerde de görülebilmektedir.

İncelenen eserlerin stilistik özellikleri ve figür tiplerinde görülen kronolojik dönem modası, Ephesos ölü yemeği/sympoisum sahneli mezar stellerinde, MÖ II. yüzyılın sonlarından MS I. yüzyılın ortalarına kadar takip edilmiş olup ilk örneklerde Smyrna merkezli bir etkinin varlığı tespit edilmiştir. MÖ I. yüzyıla birlikte ise Lydia Bölgesi stiline daha yakın olduğu ve son örneklerde genellikle Mysia Bölgesi'yle benzer özellikler gösterdiği saptanmıştır. Bu durum Ephesos mezar stellerindeki geniş etkileşim alanını göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan stellerde görülen farklı işçilik kalitesi, K.4 no.lu örnekte gözlemlenen düşük kaliteli stel üretimi Ephesos veya yakınlarında yerel bir atölyenin varlığını akla getirmekle birlikte üretimlerin çeşitli evrelerde farklı merkezlerin etkisinde kaldığını da göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Efes Müzesi'nde korunan ve çalışma kapsamında ele alınan altı mezar steli ilk olarak stel tipleri açısından değerlendirilmiştir. Envanter kayıtlarındaki buluntu merkezleri dikkate alınarak Ephesos antik kentiyile ilişkilendirilen altı mezar stelinin dördünde, enine dörtgen formlu ve düz tepeli naiskos tipinin hâkim olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tipteki stellerde düz/sade ve kalın çerçeveler sahne alanlarını çevrelemektedir. Bu doğrultuda ölü yemeği/symposion sahneli mezar stelleri içerisinde Ephesos stel tipi stelinin, enine dörtgen formlu, mimari unsurları bulunmayan ve düz tepeli naiskos formunda olduğu söylenebilmektedir. Çalışma kapsamında değerlendirilen ikinci unsur da figür tipleridir. Bu anlamda, Ephesos mezar stellerinde sol kollarını bir minder üzerine yaslayarak uzanan erkeklerin mutlaka kadınlar ve hizmetçilerle betimlendiği ve genellikle sağ ellerinde bir içki kabı/rython taşıdıkları görülmektedir. Sahnelerdeki kadınların da çoğunlukla Protopudicitia ve benzer olgun ka-

⁶² Işık 1988, lev. 23, Kat. No. 45-46, lev. 24, Kat. No. 47-48, lev. 26, Kat. No. 51.

⁶³ Fabricius 1999, 237 taf. 36a, taf. 38a, taf. 39.

⁶⁴ Horn 1972, taf. 78, 114.

⁶⁵ Schmaltz 1983, Band 192, taf. 31.1; Zanker 1993, fig. 10; Aybek *et al.* 2009, fig. 140-143; Karlsson 2014, pl. 24.2, pl. 25.

⁶⁶ Çekilmez 2015, lev. XIII, K.13.

⁶⁷ Pfuhl & Möbius 1979, taf. 225, Nr. 1554, taf. 225, Nr. 1557.

dın tiplerinde oldukları tespit edilmiştir. Söz konusu özellikler, genel olarak Geç Hellenistik Dönem'de İÖ IV. yüzyılı köken alan figür tipolojisi ve Klasisizm'in, Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Ephesos mezar stellerinde takip edildiğini kanıtlar niteliktedir. Söz konusu örnekler, tespit edilen stil özellikleriyle de birlikte değerlendirildiğinde daha önceki yıllarda E. Atalay'ın da tespit ettiği gibi hem stel hem de figür tipleri açısından Geç Hellenistik Dönem'deki yerel Ephesos atölyelerine ait olmalıdır. Ayrıca K.4 no.lu örnekte, kadının diphros üstüne doğru şekilde yerleştirilememesi, erkeğin beline sarılan himationun olması gereken duruşun aksine havada verilmesi, kadının sağ kolunun erkeğin himation kıvrımıyla birleşmesi, stelin kırık alanları tümlendiğinde figürlerin oldukça dar bir alanda verilmesi gibi özellikleriyle söz konusu stelin Geç Hellenistik Dönem'de görülmeye başlanan düşük işçilik kalitesine sahip yerel üretimler geleneğini taşıdığını söylemek mümkündür.

Diğer yandan kadınlarda seçilen tiplerin, sütanne/anne olarak kabul edilmesi, sahnenin ikonografisinde de yer alan ata kahramanlarına öykünen, merkezî erkek figürün ailesiyle birlikte betimlenmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum, at protomlarıyla birlikte değerlendirildiğinde Ephesos figür tipi geleneğinde kahramanlık ikonografisinin varlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Anadolu'da Klasik Dönem'le birlikte oldukça yaygın bir konu olan ölü yemeği/symposion sahnesi Attika mezar steli örneklerinde daha az sayıda ve genellikle adak kabartmalarında görülmektedir; buna karşın Anadolu mezar stellerinde kahramanlık ikonografisini yılan, at ve silah gibi unsurlarla yansıtan önemli betimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ikonografik açıdan ölen erkeğin kahraman bir soylu olduğunun vurgulandığı ve eşyle hizmetçileriyle birlikte ölü yemeğiyle onurlandırıldığı/anıldığı kabul edilebilmektedir. Bu ikonografinin Ephesos'ta da benimsendiği çalışma kapsamında değerlendirilen örneklerle desteklenmiştir. Söz konusu ikonografi, her ne kadar MÖ VI. yüzyılın sonlarında Pers satraplık merkezlerinden yayılmışsa da özellikle ele alınan örneklerin de verildiği MÖ II. yüzyıl sonrasında Pergamon mezar stellerinde de sıklıkla görülen bir sahne tipidir. Bu durum MÖ 188 yılındaki Apameia Barış Anlaşması⁶⁸ sonrası Anadolu hâkimiyetini arttıran Pergamon Krallığı'nın heykel sanatında da merkezî güç olmasıyla açıklanabilmektedir.

Çalışma kapsamında incelenen benzer örneklerle birlikte Ephesos mezar stellerinin stel tipinde ve figür tiplerinde çeşitli merkezlerin etkileri de takip edilmektedir. İlk olarak stel tipi dikkate alındığında, Ephesos'un yerel üretimi olduğu düşünülen enine dörtgen formlu stellerin özellikle MÖ II. yüzyılın sonlarına ve MS I. yüzyıl ortalarına tarihlenen K.1 ve K.5 no.lu örneklerde olduğu gibi dönem modalarının yanı sıra bezeme alanlarını dolduran uzun ve kalın figürlerin, her iki dönemde de kullanıldığı görülmüştür. Bu nedenle olasılıkla Ephesos'ta bulunan atölyelerin genel anlamda kullandıkları stil, bezeme alanlarını dolduracak boyutlarda figürlerin yapımıdır. İkinci özellik ise diğer merkezlerden etkilendiği veya Anadolu stellerinde daha yaygın kullanılan boyuna dörtgen formlu naiskos şeklindeki örneklerde görülür. K.2 ve K.3 no.lu stellerin özellikle stel tipinde Küçük Menderes Havzası'nda konumlanan Thyaira/Thyaira, Hypaia ve Metropolis gibi Ephesos'a yakın kentlerde, MÖ II. yüzyılın sonlarıyla başlayan ve yoğun olarak MÖ I. yüzyıl boyunca görülen, ince uzun formlu stel tipiyle birlikte incelik uzayan figürlerin varlığı ve kadınların erkeklerden daha kısa veya daha alt kotta gösterimi gibi özelliklerin Ephesos örneklerinde de görülmesidir. Özellikle Thyaira/Thyaira kenti stelleriyle benzerlik taşıyan bu örnekler, söz konusu dönemde Ephesos'un Lydia Bölgesi kentlerindeki stel atölyeleriyle ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Ephesos stellerindeki bu stil etkileşimi benzer örnekler aracılığıyla kronolojik olarak da takip edilebilmektedir. Bu anlamda MÖ II. yüzyılın

⁶⁸ Errington 2017, 221-231.

sonlarında genellikle Smyrna, Miletos ve Samos gibi Ionia kentleriyle benzerlik taşıyan Ephesos örnekleri, dönemin sonlarıyla birlikte -özellikle de MÖ I. yüzyılla birlikte- Lydia Bölgesi kentlerinin etkisinde veya ortak özelliklere sahip stil anlayışını yansıtır. MS I. yüzyılda ise stil daha çok Kyzikos ve Byzantion gibi Anadolu'nun kuzey batısındaki önemli Roma İmparatorluk Dönemi kentlerinde görülen özelliklerle benzeşmektedir. Dolayısıyla kronolojik anlamda giderek daha geniş bir coğrafyanın stilini tanıdıkları söylenebilir. Ancak Ephesos kentinin Roma İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Çağ serbest yontularındaki başarısının mezar stellerinde görülmemesi bu evrede mezar steli atölyelerinin azlığı ve değişen ölü gömme geleneklerinde lahit ve ostotekin kullanımıyla açıklanabilmektedir. Çalışma kapsamında ele alınan mezar stellerinin literatüre en büyük katkısı özellikle Geç Hellenistik Dönem Ephesos mezar stellerinin stil özelliklerini göstermesidir. Bunun dışında gelecek yıllarda Ephesos antik kentinde yapılacak kazılarda bulunacak mezar stellerinin incelenmesiyle, stil özelliklerine dair daha kapsamlı bilgiler elde edilecektir.

Katalog

Kat. No.: 1 (K.1. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 1.31.90,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 39 cm, stel genişliği, 54,5 cm, kalınlık, 8,5 cm, bezeme alanı yüksekliği, 32 cm, genişliği, 45 cm, çerçeve kalınlığı, 4-4,5 cm, saki figür yüksekliği, 19 cm, genişliği, 8 cm, krater yüksekliği, 12 cm, genişliği, 6 cm, oturan kadın figürü yüksekliği, 29 cm, genişliği, 15 cm, klinede uzanan erkek figür yüksekliği, 30 cm, genişliği, 16cm, masa yüksekliği, 13 cm, anteler solda 31.5 cm, sağda 32.5 cm.

Benzer örnekler; Samos⁶⁹, Miletos⁷⁰, Lydia Bölgesi kentleri⁷¹ Rhodos, Delos ve Smyrna⁷².

Tarih: MÖ II. yüzyıl sonları- MÖ I. yüzyıl başları.

Kat. No.: 2 (K.2. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 54.15.74,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 69 cm, stel genişliği, 60 cm, kalınlık, 13 cm, çerçeve, 5,5 cm, alt, 15 cm, toprağa batım kısmı yükseklik, 15 cm, genişlik, 27,5 cm, kız

hizmetçi yükseklik, 18 cm, genişlik, 6 cm, kadın yükseklik, 28 cm, genişlik, 10 cm, diphros, 11 cm, erkek figür yük, 16 cm, genişlik, 20 cm, masa yükseklik, 14 cm, erkek hizmetçi yükseklik, 8,5 cm, genişlik, 7 cm.

Benzer örnekler; Samos⁷³, Miletos⁷⁴, Lydia Bölgesi kentleri⁷⁵ Rhodos, Delos ve Smyrna⁷⁶.

Tarih: MÖ II. yüzyıl sonları – MÖ I. yüzyıl başları

Kat.No.: 3 (K.3. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 39.1.88,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 96 cm, stel genişliği, 42 cm, kalınlık, 13 cm, yan çerçeve, 4,5 cm, yazıt alanı yükseklik, 44 cm, sahne alanı yükseklik, 52 cm, genişlik, 37 cm, kadın figür yükseklik, 37 cm, genişlik, 24,5 cm, erkek figür yükseklik, 24 cm, genişlik, 24,5 cm, masa, 19 cm x 12 cm, hizmetçi yükseklik, 18 cm, genişlik, 6 cm.

Benzer örnekler; Samos⁷⁷, Miletos⁷⁸, Lydia Bölgesi

⁶⁹ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁰ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

⁷¹ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁷² Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁷³ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁴ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

⁷⁵ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁷⁶ Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁷⁷ Fabricius 1999, Taf. 5b, Taf. 10a.

⁷⁸ Pfuhl - Möbius 1979, Taf. 214, 1475.

kentleri⁷⁹ Rhodos, Delos, Smyrna⁸⁰, Gevele (Kaleköy)⁸¹ ve Göllüce⁸².

Tarih: MÖ 100-75.

Kat. No.: 4 (K.4. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 250,

Ölçüler: Stel yüksekliği, 47.5 cm, stel genişliği, 67 cm, kalınlık, 12 cm, kadın yükseklik, 31 cm, genişlik, 14 cm, klinede uzanan erkek yükseklik, 17 cm, genişlik, 25.5 cm,

Benzer örnekler: Thyeira/Thyaira⁸³, Smyrna⁸⁴, Stratonikeia⁸⁵, Kyzikos⁸⁶, Byzantion⁸⁷ ve Attika⁸⁸.

Tarih: MÖ 50-25.

Kat.No.: 5 (K.5. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 1.13.12.

Ölçüler: Stel yüksekliği, 49 cm, stel genişliği, 57,5 cm, kalınlık, 10,5 cm, bezeme alanını sınırlayan çerçeveler üstte, 7,5 cm, altta, 6 cm, yanlarda, 4,5 cm, sol ante başlık genişliği, 5 cm, sütun genişliği, 3 cm, sol üstte yer alan at başlı protom yüksekliği, 14 cm, genişliği, 10 cm, protomu sınırlayan çerçeve, 2 cm, at başı yüksekliği, 9 cm, genişliği, 8,5 cm, bezeme alanı yüksekliği, 37 cm, genişliği, 50 cm, saki figürü yüksekliği, 17 cm, genişliği, 9 cm, kline ucunda oturan kadın figürü yüksekliği, 33,5 cm, genişliği, 16 cm, klinede uzanan erkek figürü yüksekliği, 21 cm, genişliği, 24 cm, kline yüksekliği, 15 cm, genişliği, 43,5 cm, masa, 14,5 x 10 cm, Benzer örnekler; Byzantion ve Kyzikos⁸⁹.

Tarih: MS I. yüzyıl ortaları.

Kat. No.: 6 (K.6. Mezar Steli)

Müze Envanter Numarası: 23.17.84,

Ölçüler: Yükseklik, 37 cm, genişliği, 29,5 cm, kalınlık, 11 cm, yan çerçeveler, 5-5,5 cm, alt çerçeve, 3,5 cm, erkek figür yükseklik, 30,5 cm, genişlik, 10 cm, krater yükseklik, 18,5 cm,

Benzer Örnekler; Samos⁹⁰, Smyrna⁹¹, Thyeira/Thyaira⁹² ve Halikarnassos⁹³.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ilk yarısı.

⁷⁹ Sonkaya 2019, Res.27, Res.28, Res.36.

⁸⁰ Horn 1972, Bei. 19, 166c; Schmidt 1999, Abb.54, Abb. 59.

⁸¹ Çekilmez 2015, Lev. III, K.3.

⁸² Çekilmez 2015, Lev. XII, K.12.

⁸³ Çekilmez 2015, Lev. XX, K.20.

⁸⁴ Schmidt 1991, Abb.57.

⁸⁵ Özgan 1999, Taf.52b.

⁸⁶ Fabricius 1999, Taf. 36 a, Taf. 38 a, Taf 39.

⁸⁷ Fabricius 1999, Taf. 21, a-b, Taf 22 a, Taf. 27, a-b, Taf. 31, b, Taf. 33 a.

⁸⁸ Moock D. W. 1998, Taf. 37 247a, Taf. 38, 257c, Taf.43, 281c, Taf. 45, 289 b, Taf. 59, a, Taf. 61, d, Taf. 552d.

⁸⁹ Fabricius 1999, 237. Taf. 36 a, Taf. 38 a, Taf 39.

⁹⁰ Horn 1972, Taf. 78, 114.

⁹¹ Schmaltz 1983, Band 192, Taf. 31.1; Zanker 1993, Fig. 10; Aybek-Tuna-Atıcı 2009, Fig. 140-143; Karlsson 2014, Pl. 24.2, Pl. 25

⁹² Çekilmez 2015, Lev. XIII, K.13.

⁹³ Pfuhl - Möbius 1979, Taf.225, Nr.1554, Taf.225, Nr.1557.

BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal E. 1961, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin.
- Akurgal M. 1997, *Korinth Seramiği, M.Ö. 750 – 550*. İstanbul.
- Akurgal E. 2001, *The Hattian and Hittite Civilizations*. Ankara.
- Antonaccio C. M. 1994, *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*. Lanham.
- Atalay E. 1973, "Ein Spathellenistisches Grabrelief aus Ephesos". *Jdl* 88, 231-243.
- Atalay E. 1986, "Doğu Grek Hellenistik Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri". Ed. B. Ögel, X. *Türk Tarih Kongresi. Ankara, 22 – 26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*. Ankara, 285-92.
- Atalay E. 1988, *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*. İstanbul.
- Aybek S., Tuna M. & Atıcı M. 2009, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu: Orijinaler, Roma Kopyaları, Portreler ve Kabartmalar*. Ankara.
- Baughan P. E. 2011, "Sculpted Symposiasts of Ionia". *American Journal of Archaeology* 115, 19-53.
- Baughan P. E. 2013, *Couched in Death: Klinai and Identity in Anatolia and Beyond*. Madison.
- Bieber M. 1959, "Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati) a Contribution to the History of Copying". *Proceedings of the American Philosophical Society* 103, 347-417.
- Bruns Özgan C. 1987, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr (IstMitt, Beiheft 33)*. Tübingen.
- Büyükkolancı M., İçten C. & Nollé J. 1980, "Einige Inschriften aus Ephesos". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 40, 256-258.
- Clair St. A. 1996, "Imperial Virtue: Questions of Form and Function in the Case of Four Late Antique Statuettes". *Dumbarton Oaks Papers* 50, 147-162.
- Collon D. 1992, "Banquets in the Art of the Ancient Near East". Ed. R. Gyselen, *Banquets d' Orient, Res Orientales* 6. Bures-sur-Yvette, 23-30.
- Conze A. 1983-1922, *Die Attischen Grabreliefs (vols. I-IV)*. Berlin.
- Çam F. 2010, "Notion'dan Bir Mezar Steli". *Anadolu* 36, 179-198.
- Çekilmez M. 2015, *Tire Müzesi Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Stelleri*. İzmir.
- Duval N., Petzl G. & Linfert A. 1974, "Dissecta Membra Einer Hellenistischen Grabstele". *Revue Archéologique. Nouvelle Série, Fasc. 1*, 33-41.
- Eichler F. 1963, "Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre". *AnzWien* 101, 39-44.
- Ervine S. 1938, "John Turtle Wood, Discoverer of the Artemision 1869". *ISIS* 28/2, 76-384.
- Fabricius J. 1999, *Die Hellenistischen Totenmahlreliefs: Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in Ostgermanischen Städten*. München.
- Fıratlı N. 1965, "İstanbul'un Yunan ve Roma Mezar Stelleri". *Belleten* XXIX/114, 263-328.
- Galanakis K. 2013, "The Place of the Dipylon Master in Attic Late Geometric Pottery of the Mid-8th Century B.C.". Ed. Y. Morozova & H. Oniz, *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology. Taras Shevchenko National University of Kiev, Ukraine, 23-25 April 2010*. Oxford, 35-42.
- Grosman J. B. 2013, *Funerary Sculpture. The Athenian Agora* 35. Atina.
- Heydemann H. 1887, *Pariser Antiken*. Halle.
- Horn R. 1972, *Hellenistische Bildwerke Auf Samos. Samos XII*. Mainz.
- Işık E. 1988, *Lydia Mezar Stelleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Johansen K. J. 1951, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period: An Essay in Interpretation*. Kopenhag.
- Karageorghis V. 1999, "A Cypriot Silver Bowl Reconsidered 1. The Iconography of the Decoration". *Metropolitan Museum Journal* 34, 13-20.
- Karlsson S. 2014, *Emotions Carved In Stone? The Social Handling of Death as Expressed on Hellenistic Grave Stelai From Smyrna & Kyzikos*. Gothenbur.
- Kjellberg L. 1940, *Larisa am Hermos II. Die Architektonischen Terrakotten. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934*. Stockholm.

- Kurtz D. C. & Boardman J. 1971, *Greek Burial Customs: Aspects of Greek and Roman Life*. London.
- Ladstatter S. 2016, "Hafen und Stadt von Ephesos in Hellenistischer Zeit". *ÖJh* 85, 233-272.
- Markoe G. 1985, *Phoenician bronze and silver bowls from Cyprus and the Mediterranean*. Berkeley.
- Matthews D. M. 1997, *The Early Glyptic of Tell Brak: Cylinder Seals of Third Millennium Syria*. Göttingen.
- Mellink J. M. 1972, "Excavation at Karatas-Semayuk and Elmali, Lycia, 1971". *AJA* 76/3, 257-269.
- Michaelis A. 1882, *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge.
- Moock D. W. 1998, *Die Figurlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie*. Mainz.
- Özgan R. 1999, *Die Skulpturen von Stratonikeia (Asia Minor Studien 32)*. Bonn.
- Pfuhl E. & Möbius H. 1977, *Die Ostgriechischen Grabreliefs. Text und Tafel Band I*. Mainz am Rhein.
- Pfuhl E. & Möbius H. 1979, *Die Ostgriechischen Grabreliefs. Text und Tafel Band II*. Mainz am Rhein.
- Polat G. 1991, *Daskyleion ve Çevresinden Ele Geçen Anadolu Satraplık Dönemine Ait Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Rathmayr E. 2018, "Sculptural Programs of Specific Dwelling Units of Terrace House I and I in Ephesus". Ed. M. Aurenhammer, *Sculpture in Roman Asia. Proceedings of the Conference in Selçuk 2013*. Vienna, 129-146.
- Salapata G. 1997, "Hero Warriors From Corinth and Lakonia". *Hesperia* 66/2, 245-260.
- Scherrer P. 2000, *Ephesus. The New Guide*. İstanbul.
- Schmaltz B. 1983, *Griechische Grabreliefs*. Darmstadt.
- Schmidt S. 1991, *Hellenistische Grabreliefs. Typologische und Chronologische Beobachtungen*. Wien.
- Smith A. H. 1892, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum I*. Londra.
- Smith A. H. 1900, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum II*. Londra.
- Smith A. H. 1904, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum III*. Londra.
- Sonkaya K. A. 2019, *Lydia Bölgesi Hellenistik Dönem Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Thomason A. K. 2010, "Banquets, Bronzes and Baubles: Material Comforts in Neo-Assyrian Places". Eds. A. Cohen & S. Kongos, *Assyrian Reliefs at Dortmund Collage: A Cultural Biography*. New York, 198-214.
- Thönges R. & Stringaris R. 1965, *Das Griechische Totenmahl (AM 80)*. Mann.
- Tiryaki S. G. 2010, *Erken Demir Çağ Gurgum (=Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezartaşları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Üreten H. 2005, "Labraunda (Labranda) Kutsal Alanında Hekatomnid Gücün Sergilenmesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 45/2, 59-70.
- Vetters H. 1972, "Türkei/Ephesos (Selçuk, Vilayet İzmir)". *ÖJh* 50, 32-62.
- Zajdowski K. 2013, "Transformation of the Mesopotamian Banquet Scene into the Presentation Scene in the Early Dynastic, Akkadian and Ur III Periods". *Akkadica* 134, 1-16.
- Zanker P. 1993, "The Hellenistic Grave Stelai From Smyrna: Identity and Self-Image in the Polis". Ed. A. W. Bulloch, *Images and Ideologies: Self-Definition in the Hellenistic World*. Berkeley, 212-230.
- Ziffer I. 2005, "From Achemhöyük to Megiddo. The Banquet Scene in the Art of the Levant in the Second Millennium BCE". *Tel Aviv* 32, 133-167.

Myra Tiyatrosu'nda Ele Geçen Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler

Mold-Made Relief Bowls from the Hellenistic Period Unearthed in the Myra Theater

Cüneyt ÖZ*

Öz: Myra'nın görkemli yapılarından biri olan tiyatrodaki 2011 yılında yapılan kazı çalışmalarında ele geçen otuz beş adet kalıp yapımı kabartmalı kâse parçası bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu kâseler, çam kozalağı taklidi, bindirme yapraklı, bitkisel bezemeli, rozet bezemeli, uzun taç yapraklı kâseler ve diğerleri olmak üzere altı farklı grupta değerlendirilmiştir. Myra kalıp yapımı kabartmalı kâseleri, analogi yoluyla yapılan karşılaştırmalarla, MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir. Kâseler üzerinde İon kymationu, giyoş, rozet, saç örgüsü (?), acanthus yaprağı, çam kozalağı, farklı yaprak çeşitleri (uzun taç yapraklar, eğrelti otları vb.), inci dizisi, nokta dizileri ve dalga motifi gibi oldukça farklı bezeme türleri görülmektedir. Myra tiyatrosunda bulunan bu kâselerin Attika ve Delos tipini etkileyen, Batı Anadolu atölyelerinden Ephesos üretimi oldukları düşünülmektedir. Söz konusu kâselerin kil ve astar özellikleri Ephesos örnekleriyle benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler dışında, Myra'daki kâselerden birinin madalyon kısmındaki Ephesos'ta faaliyet gösteren *Philon Atölyesi*'ne ait imza, Myra örneklerinin Ephesos kökenli olduklarını kanıtlar niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Myra (Lykia) • Hellenistik Dönem • Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler • Megara Kâseleri

Abstract: This study examines thirty-five mold-made relief bowl fragments found during the 2011 excavations in the theater, one of the magnificent structures of Myra. These bowls were examined in six different groups as bowls with pine-cone, imbricate, vegetal/floral, rosette, long petals, and other examples. These Myra mold-made relief bowls were dated to the second half of the IInd century B.C. and the first half of the Ist century B.C. The bowls have quite different types of decorations such as ionic kymation, guilloche, rosette, braid (?), acanthus leaf, pine-cone, different types of leaves (long petals, ferns, etc.), strings of pearls, strings of dots, and wave patterns. It is thought that the bowls found in the Myra theater were produced in Western Anatolian workshops in Ephesos, which influenced the Attika and Delos type. The clay and slip properties of these bowls are similar to those of the Ephesian samples. Apart from this similarities, on the medallion part of one of the bowls found in Myra, the signature of the *Philon Workshop* operating in Ephesos shows that the origin of the Myra examples is Ephesos.

Keywords: Myra (Lycia) • Hellenistic Period • Mold-Made Relief Bowls • Megara Bowls

Giriş

Myra, Orta Lykia'da, Myros Çayı'nın Akdeniz'e döküldüğü alüvyonal bir ova üzerine kurulu olup günümüzde Antalya ili, Demre ilçesi sınırlarında yer almaktadır (Fig. 1). Myra tarihiyle ilgili en erken buluntular kentte yer alan Klasik Dönem'e (MÖ IV. yüzyıl) ait kaya mezarlarıdır¹. MÖ 540 yı-

* Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Diyarbakır. 0000-0003-4229-1398 cuneyt.oz@outlook.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 27/12/2021 | Kabul Tarihi: 03/02/2022 ; Öz C. 2022, "Myra Tiyatrosu'nda Ele Geçen Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler". *Cedrus X*, 113-138.

¹ Çevik 2016, 224; kaya mezarları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tıbikoğlu 2021. Myra'nın tarihi sanılanın aksine çok daha eskiye gidiyor olmalıdır. Nitekim son yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde bölge genelinde Pa-

ında Harpagos'un Ksanthos'u işgaliyle, tüm Lykia gibi Myra'da Pers egemenliğine girmiştir².

Fig. 1. Lykia Bölgesi'nde Myra'nın Konumu (Thomsen 2020, 13, abb. 1)

Lykia, Pers egemenliği öncesi *dynast* olarak tanımlanan yerel beyler tarafından yönetilmektedir³. Myra'nın MÖ V. yüzyılda güçlü bir hanedanlık olduğuna dair henüz elde yeterli veri bulunmamasıyla birlikte, aynı yüzyılın son çeyreğine kadar Ksanthos Hanedanlığı'nın idaresi altında olduğu düşünülmektedir⁴. Ksanthos Hanedanlığı'nın zayıflamasıyla etkisini arttıran Limyra beyi Perikle Dönemi'nde (MÖ 390-360) Myra'nın Limyra Hanedanlığı'nın egemenlik alanı içerisinde olduğu ifade edilmektedir. Lykia, MÖ 360 yılından sonra III. Aleksandros'un (Büyük İskender) gelişine kadar Kariyalı Hekatomnid Sülalesi'nin egemenliği altındadır⁵. MÖ 333 yılında Lykia'nın Büyük İskender tarafından fethini, 306 yılında Ptolemaioslar'ın egemenlik altına alması takip eder⁶. MÖ 197 yılında III. Antiokhos'un Lykia kentlerinden Limyra, Ksanthos, Patara ve Andriake'yi (Myra'nın limanı) fethetmesiyle bölge Seleukoslar eline geçmiştir⁷. III. Antiokhos'un MÖ 188 yılında Roma'yla giriştiği savaşta yenilmesi sonucu yapılan Apamea Barış Antlaşması'na göre tüm bölge Roma müttefiki Rhodos'a bırakılmıştır. Fakat bu durumu kabul etmeyen Lykialılar, Roma'ya elçiler göndererek bağımsızlıklarını talep etmiştir. İstekleri kabul gören Lykialılar MÖ 167 yılında bağımsızlıklarına kavuşmuşur⁸. MÖ II. yüzyılda Ksanthos ile *isopoliteia* (eşit yurttaşlık hakkı) antlaşması yapması⁹, Geç Hellenistik Dönem'de Tyberissos ve Teimiussa'nın birlikte kurdukları *demos* ile *sympoliteia* içinde

leolitik Çağ'dan Tunç Çağı içlerine kadar inen kültürel bir hareketlilik görülebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Çevik 2015, 27-35; Becks 2016, 26 vd.; Ayrıca bk. *Tavabaşı*: Korkut *et al.* 2015; *Girmeler*: Becks & Polat Becks 2013, 166 vd.; Takaoğlu *et al.* 2015, 111 vd.; *Tlos*: Korkut 2015a-b; *Çaltılar*: Momigliano *et al.* 2011, 61 vd.; *Ksanthos*: des Courtils 2005, 41 vd.; *Letoon*: Atik -Korkmaz 2016, 191; *Limyra*: Marksteiner 2012, 199 vd.; *Patara*: Işık 1994, 1 vd.; İşkan 2016, 142 vd.; *Gagae/Gaxe*: Çevik & Bulut 2008, 65 vd.

² Çevik 2010, 57.

³ Alkan 2013, 28-39.

⁴ Alkan 2013, 34, 37, dn. 143.

⁵ Alkan 2013, 36, 38.

⁶ Çevik & Bulut 2010, 26.

⁷ Behrwald 2000, 80 vd.; Takmer 2006, 67; Çevik & Bulut 2010, 26.

⁸ Çevik & Bulut 2010, 26.

⁹ Alkan 2013, 78 vd.

bulunmasının¹⁰ yanı sıra Massikytos bölgesinin baş darphanesi de olan¹¹ Myra, Hellenistik Dönem'de Lykia Birliği'nin¹² en önemli kentlerinden birisi konumundadır¹³. MÖ I. yüzyıl başlarında, tıpkı Patara, Tlos ve Ksanthos gibi Myra'da "*Lykia Ulusunun Metropolis*" unvanını taşımaktadır¹⁴. MÖ 42 yılında Brutus'un komutanı Lentulus Spinther, Andriake limanındaki zincirleri kırarak kenti işgal etmiştir. MS 18 yılında Germanicus ve karısı Agrippa Myra'yı ziyaret etmiş ve kentin limanı Andriake'ye heykelleri dikilmiştir¹⁵. MS 60 yılında Aziz Paulus Roma'ya giderken Andriake limanı ve Myra'ya uğramıştır. Nero Dönemi'nde limana gümrük yazıtı dikilmiş; MS 129 yılında Hadrianus adına limanda çeşitli yapılar inşa edilmiştir¹⁶. Tüm bölge gibi, Myra'da, MS 141/142 ila 240 yıllarında iki kez deprem geçirmiş; özellikle ikinci depremde oldukça fazla hasar gören kente III. Gordianus sikke basma hakkı tanımıştır¹⁷. Myra, Hristiyanlığın başlamasıyla önemini sürdürmeye devam etmiştir. Erken Doğu Roma Dönemi'nde II. Theodosius (MS 408-450) Lykia ve Lykaonia eyaletlerini ayırarak Myra'yı Lykia'nın metropolis, dini ve idari başkenti ilan etmiştir¹⁸. MS 789 yılında Arap donanmasının saldırısına maruz kalan Lykia, 802 yılında Abbasiler¹⁹, 12. yüzyılda ise Türkler tarafından fethedilmiştir²⁰.

Myra'nın görkemli yapılarından biri olan tiyatrodaki kazı çalışmaları 2011 yılında başlamış olup hâlen devam etmektedir²¹. İncelenen kalıp yapımı kabartmalı kâseler, tiyatronun orkestrası, sahne binası ve sahne binasının önünde yürütülen kazı çalışmalarında ele geçmiştir (Fig. 2).

Fig. 2. Kâselerin Ele Geçtiği Alanlar (© Myra-Andriake Kazı Arşivi)

Tiyatronun kayalık bir yamaca oturtulan caveası Hellenistik²² olup; caveanın yan kısımları ise Roma Dönemi'ne özgü kemerli-tonozlar üzerine oturmaktadır²³. MS II. yüzyılda yaşanan deprem

¹⁰ Schuler 2007, 383 vd.

¹¹ Troxell 1982, 130.

¹² Lykia Birliği hakkında bk. Korkut 2007, 129-137.

¹³ Myra, Lykia Birliği'nde 3 oy hakkına sahip altı kentten birisi olup birlik içinde bulunan tek Orta Lykia kentidir (Çevik 2015, 360).

¹⁴ Çevik 2015, 360. MS II. yüzyılda da metropolis unvanı aldığı söylenir (Çevik 2010, 58).

¹⁵ Çevik 2010, 57.

¹⁶ Çevik 2010, 57-58.

¹⁷ Çevik & Bulut 2010, 28; Aygün 2018, 28.

¹⁸ Malalas 1986, 199-200.

¹⁹ Hellenkemper 1993, 99-106; Küçükaşçı 2006, 380.

²⁰ Foss 1994, 3; Erdem 2006, 246; Güçlü 2010, 305-318.

²¹ Kazı çalışmaları ile ilgili ayrıca bk. Çevik *et al.* 2012, 65-66; 2013, 90-91.

²² Çevik 2015, 370.

²³ Çevik 2010, 64.

sonrasında tiyatronun caveası ve sahne binası yeniden inşa edilmiş; III. yüzyılda ise yoğun bir onarımdan geçmiştir²⁴.

Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler

Benndorf, Athenaeus'un Megaralılar'ın kullandığı kâseyi tanımladığı pasajındaki "γυάλας²⁵" kelimesinden dolayı bu tip kâseler için "*Megara Kâseleri*" terimini kullanmıştır²⁶. Sonraki araştırmacılardan Schwabacher²⁷ "*Hellenistik Kabartmalı Seramik*", Waagé²⁸ "*Kalıplanmış Kâseler*", Edwards²⁹ ise "*Kalıplanmış Kabartmalı Kaplar*" şeklinde tanımlamıştır. Rotroff ise bu terimin kâseleri tanımlamada yetersiz ve eksik olduğunu belirterek "*Kalıp Yapımı Kâseler*" ifadesini önermiş³⁰; ancak sonraki yayınında "*Yarımküre Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler*" şeklinde değiştirmiştir³¹. Günümüzde genel kabul gören tanımlama ise "*Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler*" şeklindedir³².

Hellenistik Dönem seramikleri arasında en popüler formlardan olan bu içki kâseleri, kalıpta şekillendirilmiş³³, yaklaşık yarı küresel formda, figürlü, bitkisel ve geometrik kabartmalarla bezemeli gövdeye sahip, kulpsuz ve kaidersiz³⁴ yapılmışlar ve MÖ III.-II. yüzyıllar boyunca yaygın olarak kullanılmışlardır³⁵. Kâselerin *rim pattern* (ağız kenar bandı/çerçevesi), *calyks/kalyks* (bezemeli alt gövde) ve *medallion/madalyon* (dip/kaide) olarak isimlendirilen üç bölümden oluşturulmuş özel form terminolojisi bulunmaktadır³⁶. Mısır'daki altın ve gümüşten yapılan kabartmalı kapların taklitleri olarak ortaya çıkan bu kâselerin pişmiş topraktan örnekleri, Atinalı çömlekçiler tarafından MÖ III. yüzyılın üçüncü çeyreğinde üretildiklerinde³⁷, Mısır kâselerinden etkilendikleri görülmektedir³⁸. Özellikle metal prototiplerine göre daha ucuz oldukları ve kolay temin edildikleri için kısa sürede

²⁴ Özdilek 2016, 176; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Çevik 2010, 64 vd.; Öz 2020, 17-18.

²⁵ Ath. *Deip.* XI. 467c.

²⁶ Benndorf 1883, 117-118. Aynı terimi kullanan diğer araştırmacılar için bk. Thompson 1934, 351; Jones 1950, 163-165; Hellström 1965, 19; Bouzek & Jansová 1974, 14.

²⁷ Schwabacher 1941, 182.

²⁸ Waagé 1948, 29.

²⁹ Edwards 1975, 150.

³⁰ Rotroff 1982, 2 vd.

³¹ Rotroff & Oliver 2003, 91. Rotroff (2013, 2018) son yayınlarında ise "*Moldmade Bowl(s)/ Kalıp Yapımı Kâseler*" terimini tercih etmiştir.

³² Gürler 2000; Şahin 2011-2013; Ersoy 2013; Rotroff 2013; Rogl 2014; Yedidağ 2015; Tamsü Polat 2016; Erol & Tamer 2017; Rotroff 2018; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020.

³³ Üretim teknikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Thompson 1934, 452; Rotroff 1982, 4-5; Kossatz 1990, 1; Daskalakis 2012, 227, dn. 3; Rogl 2014, 113.

³⁴ İçi rozet bezeli veya bezemesiz alçak halka kaideli örneklerde görülmektedir (Tsantila 2004, 329-331, EIK. 1β, 2α, 3β; A.M.A. 2069-2072, 2062, 2051; Daskalakis 2012, 290-291, EIK. 14-15; 139-142, 146, 148, 156-157, 162, 169; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 321, Lev. 3: 13-14).

³⁵ Bouzek & Jansová 1974, 15.

³⁶ Rotroff 1982, 3.

³⁷ Rotroff 1982, 6-13; Burke ve Pollitt, bu kapların ortaya çıkışı için MÖ III. yüzyılın sonları önermektedir (Burke & Pollitt 1975, 91).

³⁸ Thompson 1934, 313-330, 455-457; Rotroff 1982, 6-13; 2006, 359.

Atina'dan birçok merkeze ihraç edilmişlerdir³⁹. Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin Hellenistik Dönem'de üretilen boya bezeli seramiklere göre daha kolay üretilmelerinin yanı sıra farklı ve gösterişli olmaları, onların, bu dönemde yerel üretim yapan birçok merkezde taklitlerinin üretilmesini sağlamıştır⁴⁰. MÖ III. yüzyılın son çeyreğinde Korinthos, Argos, Elis ve Sparta'da bu kâselerin yerel üretimi başlamış⁴¹, MÖ II. yüzyılda ise bu yerel üretimler tüm Akdeniz havzasına yayılmıştır⁴². Yerel olarak üretildiği merkeze göre form ve bezeme farklılıkları gösteren bu kâseler, Ege Adaları⁴³, Karadeniz Bölgesi⁴⁴, Makedonya⁴⁵, İtalya⁴⁶, Anadolu⁴⁷, Kuzey Afrika⁴⁸, Mısır⁴⁹ ve Suriye⁵⁰ dâhil Akdeniz havzasından Orta Asya'ya, hatta Afganistan'a kadar birçok kentte üretilmiştir⁵¹.

Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin iki ana formu bulunmaktadır: Attika ve Delos tipi⁵². MÖ III. yüzyılın son çeyreğinden II. yüzyılın ortalarına kadar üretimi devam eden Attika tipi kâseler, derin gövde ve dışbükey ağız yapısına sahiptir⁵³. Attika'da, Batı Anadolu atölyelerinin etkisiyle, son dönemlerde uzun taç yaprağı bezemeli kâselerin ortaya çıkışına paralel olarak daha sığ ve düz dipli örnekler üretilmiştir⁵⁴. MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayarak I. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar üretimi devam eden Delos tipi kâseler⁵⁵, Attika örneklerine göre daha sığ, dik profilli, yarı küresel ve dar hacimli bir gövde, düz veya içe dönük ağız yapısı ile düz bir kaideye sahiptir⁵⁶. Attika örneklerine göre daha kalitesiz bir işçilik görülmektedir⁵⁷. Anadolu'da ele geçen kalıp yapımı kâselerin Delos üretimi olduğu düşünülmüştür. Fakat daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar bu kâselerin kökeninin Güney İonia'da Ephesos olduğunu ve Delos'un sadece ihraç merkezi olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır⁵⁸. Delos tipi kâselerin üretimi, o dönemde güçlü ticari faaliyet alanına sahip Ephesos⁵⁹, Priene⁶⁰ ve Miletos⁶¹ gibi merkezlerde yoğunlaşmıştır. Kuzey İonia, Mysia (Pergamon⁶²,

³⁹ Rotroff 1982, 10.

⁴⁰ Bouzek & Jansová 1974, 14.

⁴¹ Siebert 1978, 159 vd.; Domăneanțu 2000, 14.

⁴² Hellström 1965, 20.

⁴³ Domăneanțu 2000, 14; Daskalakis 2012, 228.

⁴⁴ Blavatskij 1959, 174-176; Šurgaja 1962, 74-79; Levi 1964, 225-272; Šelov 1969, 220-247; Kovalenko 1996, 51-57; Žuravlev & Žuravleva 2014, 260-262; Lawall *et al.* 2014, 29 vd.

⁴⁵ Anderson -Stojanović 1992, 29-35.

⁴⁶ Moevs 1980, 165-229.

⁴⁷ Courby 1922, 400-408.

⁴⁸ Kenrick 1985, 108-113.

⁴⁹ Courby 1922, 398-399.

⁵⁰ Waagé 1948, 29-30; Christensen 1971, 24-36.

⁵¹ Diğer kentler için ayrıca bk. Courby 1922.

⁵² Thompson 1934, 454; Rotroff 1982, 14 vd.

⁵³ Rotroff 1982, 33; Kossatz 1990, 2.

⁵⁴ Rotroff 1982, 32-36.

⁵⁵ Laumonier 1977, 7.

⁵⁶ Thompson 1934, 454; Laumonier 1977, 2-3; Kossatz 1990, 2.

⁵⁷ Courby 1922, 368; Thompson 1934, 454.

⁵⁸ Anderson -Stojanović 1992, 30; Grzegorzówka 2010, 25; Guldager -Bilde 2010, 272, 275.

⁵⁹ Seiterle 1982, 145-149; Mitsopoulos-Leon 1991, 13, 67-74; Gassner 1997, 71-88; Dereboylu 2001, 28-44.

⁶⁰ Wiegand & Schrader 1904, 401-409.

Daskyleion⁶³) ve Aiolia (Myrina⁶⁴, Kyme⁶⁵, Phokaia⁶⁶) kentlerinde üretilen kâselerden Attika ve Delos tipine benzeyenler olduğu gibi, benzemeyip farklı yerel form özellikleri gösteren örnekler de bulunmaktadır. Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin popülerliği MÖ I. yüzyılın ortalarında yaygınlaşan *sigillata* lardan dolayı giderek azalmıştır⁶⁷. Bu azalma kronolojik olarak bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir⁶⁸.

Myra Tiyatrosu'nda Bulunan Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler

Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin bezemeleri dikkate alınarak Courby ve Rotroff'un yaptığı sınıflandırmada⁶⁹ genel olarak çam kozalağı taklidi kâseler, bindirme yapraklı kâseler, bitkisel bezemeli kâseler (rozet bezemeli kâseler, uzun taç yapraklı kâseler) ve figürlü kâseler olmak üzere dört ana grup vardır. İncelenen otuz beş adet kâsenin gruplandırılması yukarıdaki sınıflandırma dikkate alınarak yapılmış; bu gruplandırma dışında kalan kâseler ise diğer örnekler başlığı altında değerlendirilmiştir⁷⁰ (Figs. 3-4).

Çam Kozalağı Taklidi Kâseler (Fig. 3: 1-3, Kat. No. 1-3)

Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin en erken bezeme repertuarında olan çam kozalağı⁷¹ motifi, MÖ III. yüzyılın son çeyreğinden II. yüzyılın ortalarına kadar Atina'da üretilen kâseler üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır; ancak II. yüzyılın ortalarından sonra yerini uzun taç yaprağı motifine bırakmıştır⁷².

Myra'da üç kâse gövde parçası üzerinde bu tip bezeme görülmektedir (Fig. 3: 1-3, Kat. No. 1-3). Bu parçalar üzerindeki çam kozalağı motifi stilize edilmiş yan yana dizili eşkenar dörtgenlerden oluşmaktadır (Fig. 3: 1-3). Kat. No. 3'ün üzerindeki eşkenar dörtgenlerin ortası diğerlerine göre piramidal çıkıntılı yapılarak belirginleştirilmiştir (Fig. 3: 3). Sık dokulu ve gözeneksiz, koyu gri ve koyu yeşilimsi gri renkteki killeri yoğun, az ve çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkıdır. Parlak ve mat görünümlü astarları ise siyah ve kırmızımsı siyah (Kat. No. 3) tonlarındadır.

⁶¹ Kossatz 1990, 104-108.

⁶² de Luca & Radt 1999, 92; Pergamon'da ele geçen en erken parça MÖ III. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir (Gürler 2000, 420).

⁶³ Dereboylu 2003, 55-56.

⁶⁴ Courby 1922, 402; Thompson 1934, 459.

⁶⁵ Bouzek & Jansová 1974, 17.

⁶⁶ Civelek 2004.

⁶⁷ Akamatis 1993, 22; Ephesos'ta da MÖ I. yüzyılın sonları civarında üretim sonlanmaktadır (Rogl 2014, 135).

⁶⁸ Rogl 2014, 114. Antiokheia'da MS I. ve II. yüzyıl boyunca az da olsa üretildikleri bilinmektedir (Waagé 1948, 30).

⁶⁹ Courby 1922, 325 vd.; Rotroff 1982, 14 vd.

⁷⁰ Makaleye konu seramikleri çalışmam için gerekli izinleri veren Myra-Andriake kazı başkanı değerli hocam Prof. Dr. Nevzat Çevik'e çok teşekkür ederim.

⁷¹ Kozalak motifi Neolitik Dönem'den bu güne sevilerek kullanılmış bir bezemedir. Mısır inancında ölümden sonraki yaşamla ilişkilendirilen kozalak, Assurlarda ise doğurganlığı simgelemektedir. Kozalak, her toplumda ayrı bir anlam ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaya Zenbilci 2021, 212 vd.

⁷² Thompson 1934, 451 vd.; Rotroff 1982, 15 vd.

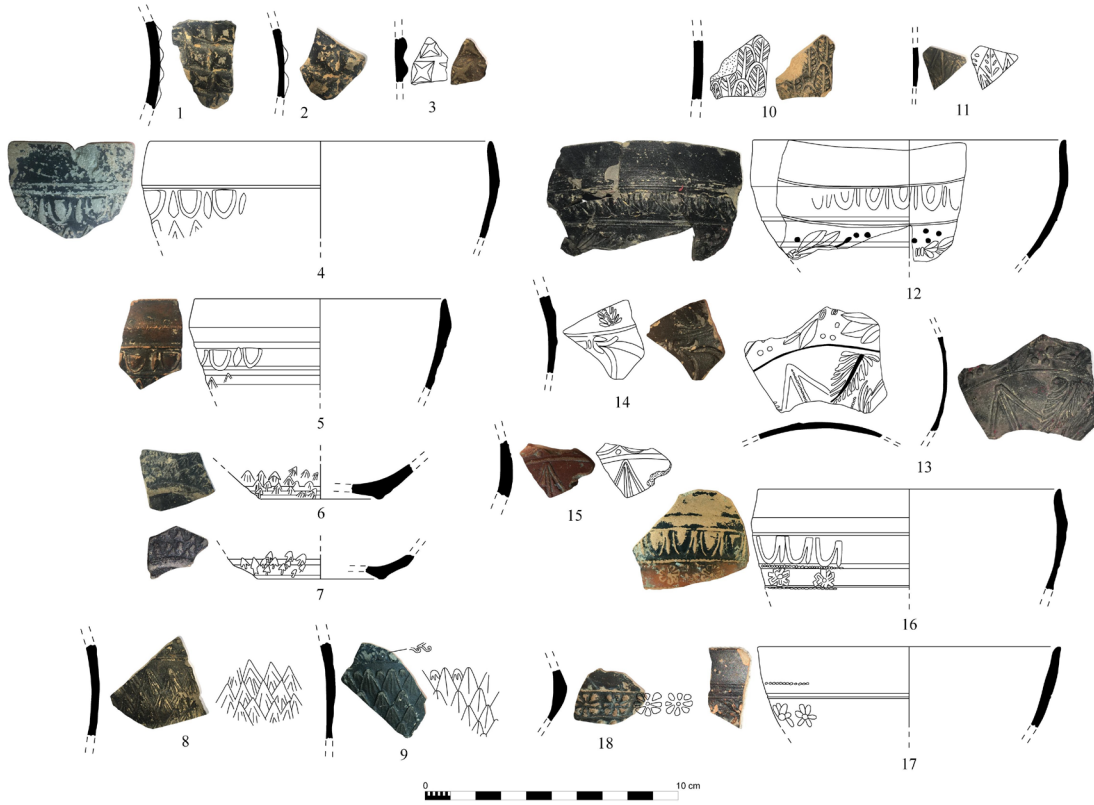

Fig. 3. Çam Kozalağı Taklidi (1-3), Bindirme Yapraklı (4-11), Bitkisel Bezemeli (12-15) ve Rozet Bezemeli (16-18) Kâseler (© C. Öz)

Çam kozalağı taklidi kâselerin Hellas'ta (Atina Agorası, Korinthos, Pynx, Kerameikos) bulunan örnekleri için MÖ III. yüzyılın sonları ile II. yüzyılın başları⁷³, Anadolu'dakiler (Sardis, Iasos, Labraunda, Priene, Ephesos, Kibyra, Pergamon, Tralleis, Metropolis, Gözlü Kule, Daskyleion) için ise MÖ II. yüzyılın ilk yarısı⁷⁴ genel kabul gören tarihlendir⁷⁵. Bu tip kâseler üzerinde görülen stilize yan yana dizili eşkenar dörtgenler ve piramidal çıkıntılar daha geç bir tarihin, MÖ II. yüzyılın ortalarından az öncesinin belirteçleridir⁷⁶. Myra'daki çam kozalağı taklidi kâselerin benzerleri⁷⁷ ise genel ola-

⁷³ *Atina Agorası*: Thompson 1934, 362, Fig. 47 C29; Rotroff 1982, 15, Pl. 1, 2: 1-16, 7-12; Rotroff 2006, 361-363, Fig. 2; *Korinth*: Edwards 1975, Pl. 65: 783; 1981, 197, Pl. 45: C-1980-128; 1986, 410, Pl. 85: 1a, b; *Pynx*: Edwards 1956, Pl. 48: 94-103; *Kerameikos*: Schwabacher 1941, 217, Pl. 8: 1-2.

⁷⁴ *Sardis*: Rotroff & Oliver 2003, Pl. 104: 599-600; *Iasos*: Pierobon 1987, 83, nr. 4; *Labraunda*: Hellström 1965, 22, Pl. 11: 138-140; *Priene*: Wiegand & Schrader 1904, 407, Abb. 531: 43-44; *Ephesos*: Dereboylu 2001, Taf. 17, 18: 122-129; Lätzer 2009, 193, Taf. 10: 95-96; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 180: K69-70; *Kibyra*: Saygılı 2012, 399, Lev. 1: 1; *Pergamon*: Ziegenaus & de Luca 1975, Taf. 48: 9; *Tralleis*: Saraçoğlu & Çekilmez 2011, 243, Res. 6: a-f; *Metropolis*: Gürlü 1994, 41-42, Lev. 7: 47; *Tarsus/Gözlü Kule*: Jones 1950, 163-165, Fig. 129d; *Daskyleion*: Dereboylu 2003, 59, Pl. 43: K27-29.

⁷⁵ Bu tipe ait kâseler MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında da görülmektedir. Ephesos örnekleri için bk. Lätzer 2009, 145, 193, Taf. 10: 95-96.

⁷⁶ Courby 1922, 334-336; Edwards 1981, 197; Delos örnekleri için ayrıca bk. Laumonier 1977, Pl. 44, 49, 111: 4190, 4278, 4184, 4187, 4189, 4252.

rak MÖ III. yüzyılın sonu ile II. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Ancak Kat. No. 1 ve 2'nin üzerindeki stilize eşkenar dörtgenler (Fig. 3: 1-2) ile Kat. No. 3'teki piramidal çıkıntılar (Fig. 3: 3) Myra'daki örneklerin daha geç bir tarihe, olasılıkla da MÖ II. yüzyılın ilk yarısına ait olduklarını göstermektedir.

Bindirme Yapraklı Kâseler (Fig. 3: 4-11, Kat. No. 4-11)

Kâselerin gövde bezemesini oluşturan bu tip örneklerde, gövdenin tamamı balık pulu biçiminde⁷⁸, üst üste bindirilmiş büyük veya küçük yapraklarla bezelidir. Myra'da bu gruba ait sekiz adet kâse örneği bulunmuştur (Fig. 3: 4-11); hem büyük hem de küçük yapraklarla bezeli kâseler görülmektedir. Büyük yaprak bezeli örneklerin bezenmesinde uzun eğrelti otları (Fig. 3: 4-5, 8), stilize edilmiş üçgen yapraklar (Fig. 3: 9) ile yuvarlak ve üçgen uçlu sık damarlı yapraklar (Fig. 3: 10-11) tercih edilmiştir. Büyük yaprak bezeli kâselerden Kat. No. 4 ve 5'in ağız kenar bandında Ion kymationu (Fig. 3: 4-5), Kat. No. 9'un ise giyoş motifi (Fig. 3: 9) görülmektedir. Küçük yaprak bezeli kâselerin süslemesinde ise eğrelti otları⁷⁹ kullanılmıştır (Fig. 3: 6-7). Sık dokulu ve gözeneksiz, koyu gri, gri ve kırmızı renkteki homojen killeri çok az ve az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılıdır. Parlak ve mat görünümlü astarları genelde siyah renkte iken koyu gri ve koyu kırmızımsı kahverengi olan örneklerde vardır (Kat. No. 5, 9).

Rotroff, Atina Agorası'nda bulunan bu tip kâseler için MÖ III. yüzyılın sonları ile II. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmektedir⁸⁰. Ephesos'ta üretimi yapılan bu tip için MÖ II. yüzyılın ortaları ve sonrası önerilmektedir⁸¹. Myra'daki bindirme yapraklı kâselerin benzerleri⁸² ise genel olarak MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Küçük yapraklı bezemeye sahip kâselerin büyük yapraklılara göre daha geç tarihli oldukları belirtilmektedir⁸³. Myra'daki küçük yaprak bezeli kâseler (Fig. 3: 6-7, Kat. No. 6-7) için, büyük yapraklılara göre biraz daha geç bir tarih olan MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı önerilebilir. Myra tiyatrosunda bulunan bindirme

⁷⁷ Thompson 1934, 362, Fig. 47: C29; Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Edwards 1956, Pl. 48: 97b; 1975, Pl. 65: 783; 1981, Pl. 45: C-1980-128; Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff 1982, Pl. 1: 3, 10; 2006, 361, Fig. 2; 2018, Fig. 27: 103-104; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 71, 104: 425, 600; Körpe 2006, Taf. 17: 1; Saraçoğlu & Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Gros 2013, 147, Fig. 4; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K70; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9; Jones 2018, 22, 78, Fig. 14, 70.

⁷⁸ Kimi araştırmacılar bu tipi "Balık Pulu Süslemeli Kâseler" olarak adlandırmıştır (Körpe 2006, 104-105).

⁷⁹ Küçük yaprak tiplerine önerilen isimler için ayrıca bk. Kossatz 1990, 7.

⁸⁰ Rotroff 1982, 17.

⁸¹ Gassner 1997, 77.

⁸² Schwabacher 1941, Pl. 7: 25; Edwards 1956, Pl. 41, 47: 50, 84-85, 87; Hellström 1965, 64, Pl. 10: 129, 134; Christensen 1971, 34, Fig. 16: 141; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 13: 111, 114-115; Edwards 1975, Pl. 65: 791; 1981, Pl. 45: C-69-148; 1986, Pl. 85: 4a, 6; Laumonier 1977, Pl. 8, 9, 16, 19, 24, 42, 110: 8706, 8721, 9300, 67, 9145, 9489, 82; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 71, 98: 427, 564; Civelek 2004, Şek. 22, Fig. 4b, d; Körpe 2006, Taf. 17: 3-4; Paczyńska 2009, 128, Fig. 9; Duman 2010, Şek. XXXV: F4; Saygılı 2011, 126, Şek. 8: 5; Şahin 2011-2013, 54, Res. 6: 25; Daskalakis 2012, 284-285, 291, Etk. 8, 9, 15: 1-7, 31-33, 151, 155; Gros 2013, 148, Fig. 5; Rogl 2014, 120, 138, Fig. 7, 23; Varmaz 2015, 238, Şek. 16: E17; Tamsü Polat 2016, 112, 115 Fig. 2, 4: B1-2, B5, B1, 3; Rotroff 2018, Fig. 27: 107; Jones 2018, 23, Fig. 17; Dinçer 2019, Şek. 8, 11, 12, Nr.12, 17-18, 20; Waldner 2020, Taf. 16: K382; Kögler 2020-2021, 107, Fig. 7: D1.65; Λόλα & Χαβέλα 2021, 171, 174, Etk. 4: δ, 9.

⁸³ Rotroff 1982, 16-17.

yapraklı kâselerin kil renkleri ve içeriğindeki katkı maddeleri ile astar nitelikleri Ephesos örnekleri ile benzerdir⁸⁴.

Bitkisel Bezemeli Kâseler (Fig. 3: 12-18, 4: 1-2, Kat. No. 12-20)

Myra tiyatrosunda bu gruba ait dokuz adet örnek ele geçmiştir (Fig. 3: 12-18, 4: 1-2). Dört kâse (Fig. 3: 12-15) bitkisel bezemeli kâseler grubunda incelenirken, diğer beş örnek ise rozet bezemeli kâseler (Fig. 3: 16-18) ve uzun taç yapraklı kâseler (Fig. 4: 1-2) başlığı altında bitkisel bezemeli kâselerin iki alt tipi olarak değerlendirilmiştir.

Myra'daki bitkisel bezemeli kâselerin gövdelerinde defne veya zeytin çelengi (üçlü yaprak demeti) arasında nokta motifi (Fig. 3: 12-13), düz veya ters yerleştirilmiş *akanthus* yaprağı (Fig. 3: 13-14) ve kıvrık dal (?) motifleri (Fig. 3: 14) görülmektedir. Bu bitkisel bezemelerin yanına doldurucu bezek olarak ok motifleri yapılmıştır (Fig. 3: 13, 15). Bunlar dışında bir örneğin ağız kenar bandı üzerinde Ion *kymationu* yer almaktadır (Fig. 3: 12). Sık dokulu ve gözeneksiz, koyu gri, koyu yeşilimsi gri ve kırmızı renkteki homojen killeri çok az ve az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkıdır. Parlak ve mat görünümlü astarları genelde siyah renkte olup tek örnekte kırmızıdır (Kat. No. 15).

Bitkisel bezemeli kâseler, kalıp yapımı kabartmalı kâselerin yaygın görülen örnekleridir⁸⁵. Thompson, Atina Agorası'nda bulunan bu tip kâseler için MÖ III. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarını⁸⁶, Rotroff ise MÖ III. yüzyılın son çeyreğini önermektedir⁸⁷. Korinthos'ta ise bu tip için MÖ III. yüzyılın ikinci yarısı önerilir⁸⁸. Batı Anadolu atölyelerinden Ephesos'ta üretilen bu tipin örnekleri MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreği ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir⁸⁹. Myra'da bulunan bitkisel bezemeli kâselerin benzerleri⁹⁰ MÖ I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. İncelenen örnekler için de aynı tarih önerilebilir.

Rozet Bezemeli Kâseler (Fig. 3: 16-18, Kat. No. 16-18)

Bitkisel bezemeli kâselerin alt grubu olarak değerlendirilen rozet bezemeli kâselerden tiyatro kazılarında üç adet örnek bulunmuştur (Fig. 3: 16-18). Bu örneklerin gövdelerinde Kat. No 16'da yedi kollu (Fig. 3: 16), 17'de altı kollu (Fig. 3: 17), 18'de ise sekiz kollu (Fig. 3: 18) ardışık ışıklardan oluşan rozet motifleri⁹¹ yer almaktadır. Kat. No. 16'nın ağız kenar bandında Ion *kymationu*, 17'de ise inci dizisi bulunmaktadır (Fig. 3: 16-17). Ayrıca yine Kat. No. 16'nın Ion *kymationu* ve rozet betiminin altında inci dizisi yer almaktadır. Sık dokulu ve gözeneksiz, kırmızı tonlarına sahip homojen killeri çok az ve az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkıdır. Parlak ve mat görünümlü astarları ise kırmızı, siyah ve kahverengi tonlarındadır.

⁸⁴ Sauer 1996, 48-49; Schneider 1996, 53-55; Rogl 2014, 122, 126.

⁸⁵ Courby 1922, 334; Thompson 1934, 455; Edwards 1975, 156.

⁸⁶ Thompson 1934, 457.

⁸⁷ Rotroff 1982, 18.

⁸⁸ Edwards 1975, 155-156.

⁸⁹ Mitsopoulos-Leon 1991, 67.

⁹⁰ Hellström 1965, Pl. 10: 121; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 9: 67; Laumonier 1977, Pl. 13, 14, 30, 46: 9301, 2380, 376, 891, 1750, 1765; Moevs 1980, Pl. 4: 72; Paczyńska 2000, 166, Fig. 8; Duman 2010, Şek. XLI: F45; Žuravlev & Žuravleva 2014, 256, 258, Fig. 1, 3: 4, 2; Rogl 2014, 131, Fig. 16a; Dinçer 2019, Şek. 34, Nr.49.

⁹¹ Bu rozetler bir çiçeği andırmaktadır.

Myra'daki bu tip kâselerin benzerlerine Labraunda⁹², Assos⁹³, Teos⁹⁴, Smyrna⁹⁵, Ordu/Cıngırt Kayası⁹⁶, Lissos⁹⁷, Korinthos⁹⁸, Hama⁹⁹ ve Delos'ta¹⁰⁰ rastlanmaktadır. Özellikle Korinthos'ta bulunan benzerleri Athenaios ve Heraios'un atölyelerinde üretilmişlerdir¹⁰¹. Benzerleri genel olarak MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Myra'da bulunan rozet bezemeli kâseler benzerlerinin yardımıyla MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir.

Uzun Taç Yapraklı Kâseler (Fig. 4: 1-2, Kat. No. 19-20)

Bu grup, madalyon çevresinden başlayarak ağız kenar bandına kadar tüm alt gövdeyi ardışık olarak saran yuvarlak uçlu uzun taç yapraklarla bezeli kâselerden oluşmaktadır. Uzun taç yaprakların araları bazen boş, bazen de nokta (benek) dizileriyle doldurulmuştur. Uzun taç yapraklı kâseler, Mısır ve Akhemenid örnekleriyle birlikte, MÖ IV. yüzyılda Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'da yaygın olan, Arkaik ve Klasik Dönem'de Hellas'ta karşılaşılan yivli metal kâselerin taklitleri olarak ortaya çıkmıştır¹⁰².

Myra tiyatrosunda bu gruba ait iki adet örnek ele geçmiştir (Fig. 4: 1-2, Kat. No. 19-20). Örneklerden her ikisinde de taç yaprakların üst kısımları eksik olduğu için uçlarının nasıl olduğunu yorumlamak oldukça güçtür; fakat benzerlerine bakıldığında yuvarlak oldukları söylenebilir. Kat. No. 19'un madalyon kenarından başlayan taç yapraklarının arasında dikey olarak tek sıra hâlinde devam eden nokta dizisi görülür (Fig. 4: 1). Kaidesinin korunan kısmından alçak halka kaideye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu kâsenin madalyon kısmına kazınan atölye imzasından (Fig. 4: 1), Ephesos'taki çömlek ustası *Philon Atölyesi*'nde¹⁰³ üretildiği anlaşılmaktadır. Uzun taç yapraklı kâsenin gövdesine ait olan Kat. No. 20'de ise taç yaprakların dış konturları ile aralarındaki tek sıra dikey nokta dizileri tanımlanabilmektedir (Fig. 4: 2). Her iki kâse parçasının üzerindeki taç yapraklarının hafif sağa yatık bombeli bir yüzey oluşturduğu gözlenmektedir (Fig. 4: 1-2). Sık dokulu ve gözeneksiz, gri renkteki killeri az ve çok az miktarda küçük boyutta kireç, gümüş mika ve ince kum tanecikleri katkılıdır. Mat görünümlü astarları ise siyah renktedir.

⁹² Hellström 1965, Pl. 9: 102.

⁹³ Dinçer 2019, Fig. 40, Nr. 60.

⁹⁴ Tamsü Polat 2016, 113, Fig. 3, 5: B34, 38.

⁹⁵ Ersoy 2013, 34, Lev. 1: 7, 9.

⁹⁶ Erol & Tamer 2017, 143, Res. 3: 1, 3.

⁹⁷ Kögler 2011, 83, Abb. 11.

⁹⁸ Edwards 1981, Pl. 46: C-1980-72, 74.

⁹⁹ Christensen 1971, 34, Fig. 16: 164.

¹⁰⁰ Laumonier 1977, Pl. 71: 8218.

¹⁰¹ Edwards 1981, 198-199, Pl. 46: C-1980-72, 74; Laumonier'in atölye sıralamasına bakıldığında, MÖ I. yüzyılın ilk yarısı gibi geç bir tarih atfedilen bu atölyelerin en geç tarihli atölyelerden oldukları düşünülmektedir (Edwards 1981, 198-199).

¹⁰² Rotroff 1982, 34; Metal kâse örneği için ayrıca bk. Rotroff 2011, Pl. 2: c.

¹⁰³ Edwards 1981, 198-199.

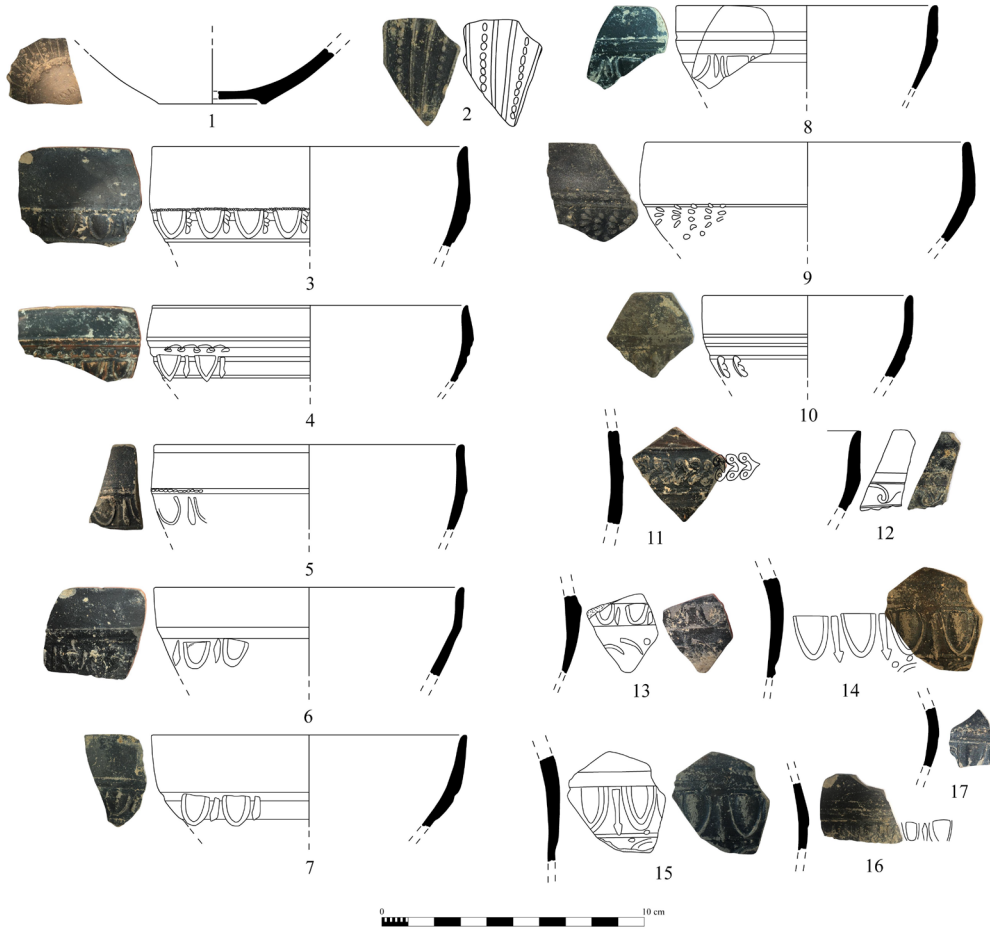

Fig. 4. Uzun Taç Yapraklı Kâseler (1-2) ve Diğer Örnekler (3-17) (© C. Öz)

Uzun taç yapraklı kâseler, Atina'da MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreğinde¹⁰⁴, Korinthos'ta MÖ II. yüzyılın ortalarından hemen önce¹⁰⁵ üretilmeye başlamıştır. Batı Anadolu atölyelerinden¹⁰⁶ Ephesos'ta ise MÖ II. yüzyılın sonlarında başlayan üretim MÖ I. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir¹⁰⁷. Laumonier, *Philon Atölyesi*'nin MÖ I. yüzyılın ilk yarısı gibi geç bir tarihte üretim yaptığını belirtirken¹⁰⁸, Ephesos'ta yapılan son araştırmalar bu atölyenin MÖ I. yüzyılın ilk on yılında (MÖ 100-90) üretim yaptığını ortaya koymuştur¹⁰⁹. İncelenen parçalar form, bezeme ve kil içerikleri bakımından Ephesos örnekleriyle benzerdir. Kat. No. 19'un madalyon kısmında yer alan *Philon* atölye imzası da bu benzerliğin ispatı niteliğindedir. Myra tiyatrosunda bulunan uzun taç yapraklı kâselerin

¹⁰⁴ Rotroff 1982, 35.

¹⁰⁵ Edwards 1981, 191; 1986, 392.

¹⁰⁶ Bu tip kâseler, Batı Anadolu'da yer alan diğer kentlerden Labraunda'da MÖ II. yüzyılın ortalarında (Hellström 1965, 22, Pl. 11: 142-151), Pergamon'da MÖ 165'te (Callaghan 1982, 65-67; de Luca & Radt 1999, 124), Sardis'te MÖ 165-145 yılları arasında (Retroff & Oliver 2003, 108-124) üretilmeye başlamıştır.

¹⁰⁷ Rogl 2014, 134-135; Uzun taç yapraklı kâselerin detaylı kronolojisi için ayrıca bk. Retroff 2011, 635 vd.

¹⁰⁸ Edwards 1981, 198-199; *Philon* imzası ve imzalı kâse örneği için ayrıca bk. Laumonier 1977, 247, 259, Pl. 58: 9340.

¹⁰⁹ Rogl 2014, 134.

benzerleri¹¹⁰ genel olarak MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Kat. No. 19'da bulunan *Philon*'un imzası (Fig. 4: 1) incelenen örneklerin daha geç bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, Myra'daki uzun taç yapraklı kâseler için MÖ I. yüzyılın ilk yarısı tarihini önerebiliriz.

Diğer Örnekler (Fig. 4: 3-17, Kat. No. 21-35)

Myra tiyatrosunda bulunan on beş adet kalıp yapımı kabartmalı kâse parçası herhangi bir gruba dâhil edilemediği için diğer örnekler başlığı altında incelenmiştir (Fig. 4: 3-17, Kat. No. 21-35). Bu kâse parçalarının gövdesinde hangi gruba veya tipe ait olabileceğini tanımlayıcı motifler bulunmamaktadır. Ağız kenar bantlarında daha çok Ion kymationu betimlemesi yer almaktadır (Fig. 4: 3-8, 13-17). Bunlar dışında yumurta ve saç örgüsü (Fig. 4: 3), inci dizisi (Fig. 4: 5), saç örgüsü (?) (Fig. 4: 10), giyoş ve dalga (?) motifi (Fig. 4: 11-12) ile yan yana ışın kabartmaları (Fig. 4: 9) görülmektedir. Genelde ağız kenar bandına işlenen Ion kymationu motifi, gövdede yer alan ana betimlemenin destekleyicisidir. Sık dokulu ve gözeneksiz, koyu gri, koyu yeşilimsi gri, kırmızı, yeşilimsi gri ve gri renkteki homojen killeri yoğun, az ve çok az miktarda küçük boyutta kireç, gümüş mika ve siyah ince kum tanecikleri katkılıdır. Parlak ve mat görünümlü astarları ise siyah, koyu kırmızımsı gri, kahverengi ve koyu gri tonlarındadır. Bu örneklerin kil ve astar özellikleri Ephesos kalıp yapımı kabartmalı kâselerle benzeşmektedir¹¹¹.

Diğer örnekler başlığı altında değerlendirilen kalıp yapımı kabartmalı kâse parçalarının benzerleri¹¹² çoğunlukla MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir. Bu grup altında incelenen Myra örnekleri için de aynı tarih aralığı önerilebilir.

Değerlendirme

Myra'nın önemli yapılarından birisi olan tiyatroda, 2011 yılında başlatılan kazı çalışmalarında ele geçen otuz beş adet kalıp yapımı kabartmalı kâse parçası bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir (Fig. 3-4). Bu kâseler, Courby¹¹³ ve Rotroff'un¹¹⁴ yaptığı ana sınıflandırmaya göre; çam kozalağı taklidi, bindirme yapraklı, bitkisel bezemeli, rozet bezemeli, uzun taç yapraklı kâseler olarak beş farklı

¹¹⁰ Jones 1950, Pl. 130: 163-164; Laumonier 1977, Pl. 58-59: 9340, 4619; Moevs 1980, Pl. 3: 42; Rotroff 1982, Pl. 68: 398; 2018, Fig. 22-23, 26, 39: 86, 91, 100a-b-c-d, 161; Vogeikoff-Brogan 2000, 306, Fig. 10: 31-33; Meriç 2002, Taf. 6: K 45; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 112: 644; Rogl 2014, 121, Fig. 8; Lawall *et al.* 2014, 36, Fig. 14; Yedidağ 2015, 264, Fig. 6: KY14-15; Varmaz 2015, 242, Fig. 20: E42, 44, 46; Tamsü Polat 2016, 112, 115, Fig. 2, 5: B7-8; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 321, Fig. 3: 13.

¹¹¹ Ephesos kalıp yapımı kabartmalı kâselerin kil ve astar özellikleri için bk. Rogl 2014, 122 vd.

¹¹² Jones 1950, Pl. 130: 163-164; Hellström 1965, Pl. 9: 98; Christensen 1971, 30, Fig. 13-14: 126; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 16: 126; Laumonier 1977, Pl. 54, 66: 8055, 9328; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Paczyńska 2000, 166-167, Fig. 5, 11; Civelek 2004, Lev. 23, Fig. 6a; Körpe 2006, Taf. 17-18: 12-14, 24; Południkiewicz 2011, 427-428, nos. 2-4; Daskalakis 2012, 284, Etk. 8: 1-7, 20-25; Ersoy 2013, 34, 35, Lev. 1, 2: 3, 17; Gros 2013, 148, Fig. 5; Petrova 2014, 225, Fig. 9: 1; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K66; Varmaz 2015, 246, Fig. 24: E53, 60; Tamsü Polat 2016, 113, 116, Fig. 3: B30-32, 47; Moustaka 2017, 175, Abb. 127; Rotroff 2018, Fig. 9: 35; Yorulmaz 2019, 449, Fig. 18: 116; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 322, Fig. 4: 24, 27; Waldner 2020, Taf. 16: K382, 390; Λόλα & Χαβέλα 2021, 173, Etk. 8; Kögler 2020-2021, 107, Fig. 7: D1.53.

¹¹³ Courby 1922, 325 vd.

¹¹⁴ Rotroff 1982, 14 vd.

grupta incelenmiştir. Herhangi bir gruba dâhil edilemeyen kâseler ise diğer örnekler başlığı altında ele alınmıştır.

Tiyatroda yapılan kazı çalışmalarında herhangi bir kontekstle bağlantıları kurulamadığı için kâselerin tarihlendirilmesinde analojik yöntemler tercih edilmiştir. Myra kalıp yapımı kabartmalı kâseler, benzerleriyle yapılan kıyaslamalar sonucunda, genel olarak MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı aralığına tarihlenmiştir. Bu tarih aralığı Ephesos'ta kalıp yapımı kabartmalı kâse üreten atölyelerin üretim tarihleriyle de doğru orantılıdır¹¹⁵. Bağlı bulunduğu bir konteksti olmayan bu kâselerin tiyatro orkestrası ile sahne binası ve önüne nasıl geldikleri konusunda yorum yapmak oldukça güçtür. Ancak bunların akropolis veya tiyatro caveasının arkası ile akropolisin batı yama-cında bulunan kaya mezarlarından¹¹⁶ yağmur sularının oluşturduğu taşkın veya akıntıyla taşınarak buralara sürüklendiği düşünülmektedir. Nitekim orkestra, sahne binası altı ve önünde yapılan kazı çalışmalarında alüvyon tabakasıyla karşılaşmıştır. Tiyatro caveasının oturtulduğu yamaçta, cavea yapılmadan önce, kaya mezarlarının olduğu ve tiyatro yapılırken burada yer alan kaya mezarlarının tıraşlanarak caveanın oturtulduğu düşünülmektedir¹¹⁷. Kaya mezarları tıraşlanırken içerisindeki malzeme muhtemelen orkestranın zeminine itilmiş olmalıdır.

Myra kalıp yapımı kabartmalı kâseler üzerinde altı farklı Ion kymationu, iki farklı giyoş motifi, üç farklı rozet motifi, altı farklı yaprak bezemesi (uzun taç yapraklar, üçlü yaprak demeti, eğrelti ot-ları vb.), saç örgüsü (?), akanthus yaprağı, çam kozalağı, inci dizisi ve dalga motifi gibi birçok farklı bezeme görülmektedir (Fig. 5).

Myra tiyatrosunda bulunan kalıp yapımı kabartmalı kâselerden ağız profili korunmuş örnekler (Fig. 3: 4-5, 12, 16-17, 4: 3-10), Attika ve Delos tipini¹¹⁸ etkisinde bırakan Batı Anadolu atölyelerinden Ephesos üretimi kâseleriyle¹¹⁹ benzerlik göstermektedir. Myra kalıp yapımı kabartmalı kâselerin kil ve astar özellikleri ile Ephesos örneklerinin kil ve astar özellikleri de¹²⁰ oldukça benzerdir. Kat. No. 19'daki kâsenin madalyon kısmında yer alan Ephesos'ta faaliyet gösteren *Philon* atölyesine ait imza (Fig. 4: 1), Myra örneklerinin Batı Anadolu- Ephesos kökenli olduklarının bir başka kanıtıdır¹²¹.

Hellenistik Dönem'in seramik grupları içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan kalıp yapımı kabartmalı kâselere ait Myra'da ele geçen parçalar, sayıca fazla olmasa da, oldukça zengin tip ve be-zeme repertuarına sahiptir (Fig. 3-5). Bu kâse parçaları bize, Myra soylularının dönemin modası olan ürünleri takip ederek, edinebilecek yeterlilikte ve zenginlikte olduklarını göstermektedir.

¹¹⁵ Gassner 1997, 77; Rogl 2014, 131, 134-135.

¹¹⁶ Kaya mezarlarının Hellenistik Dönem'de de kullanıldığı bilinmektedir (Tıbıkoğlu 2021, 205 vd.).

¹¹⁷ Bu düşüncesini benimle paylaşan Myra-Andriake kazı başkan yardımcısı kıymetli hocam Öğr. Gör. Süleyman Bulut'a teşekkür ederim.

¹¹⁸ Attika ve Delos tipi için bk. Rotroff 1982, 14 vd.; Thompson 1934, 454.

¹¹⁹ Ephesos üretimi kalıp yapımı kabartmalı kâselerin genel özellikleri için bk. Rogl 2014, 113-138.

¹²⁰ Sauer 1996, 48-49; Schneider 1996, 53-55; Rogl 2014, 122, 126.

¹²¹ Myra'da ele geçen diğer Ephesos üretimi seramik grupları için bk. Özdilek 2015, 95-97, Fig. 20-26.

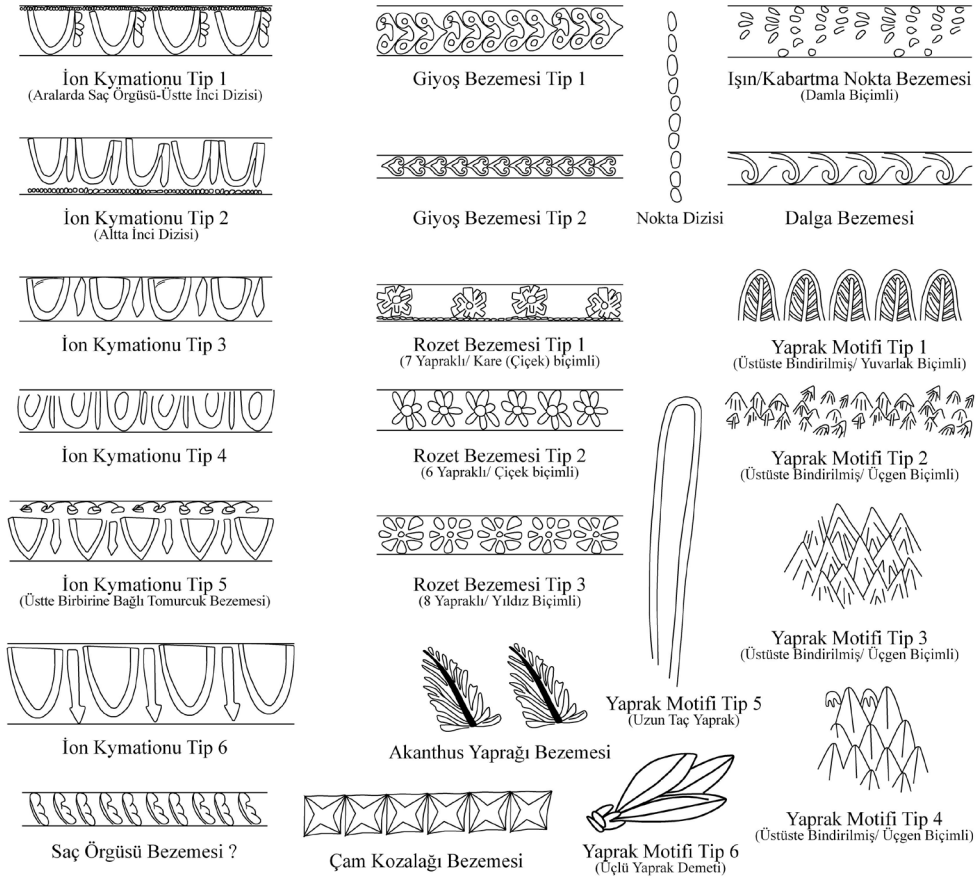

Fig. 5. Myra Tiyatrosundaki Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâselerde Kullanılan Bezemeler (© C. Öz)

Katalog

Katalogda kullanılan kısaltmalar: Kat. No: Katalog Numarası, Fig. No: Figür Numarası, A. Ç.: Ağız Çapı, K. Ç.: Kaide Çapı, Kor. Y.: Korunan Yükseklik. Kil ve astar renginin belirlenmesinde Munsell Soil Color Chart (2015) renk kataloğu kullanılmıştır.

Kat. No/ Fig. No: 1/ 3:1

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -560/-625 cm (Kesit).

Ölçüler: Kor. Y.: 4,9 cm.

Kil: Gley 1 3/10Y (very dark greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, yoğun miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda küçük boyutta kireç katkı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede çam kozalağı.

Karşılaştırma: Thompson 1934, 362, Fig. 47: C29; Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Edwards 1956, Pl. 48: 97b; 1975, Pl. 65: 783; 1981, Pl. 45: C-1980-128;

Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff 1982, Pl. 1: 3, 10; 2006, 361, Fig. 2; 2018, Fig. 27: 103-104; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 104: 600; Körpe 2006, Taf. 17: 1; Saraçoğlu & Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Gros 2013, 147, Fig. 4; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K70; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9; Jones 2018, 22, 78, Fig. 14, 70.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 2/ 3:2

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C4, -463/-478 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 3,1 cm.

Kil: Gley 1 4/10Y (dark greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve

gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, sabunumsu, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede çam kozalağı.

Karşılaştırma: Thompson 1934, 362, Fig. 47: C29; Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Edwards 1956, Pl. 48: 97b; 1975, Pl. 65: 783; 1981, Pl. 45: C-1980-128; Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff 1982, Pl. 1: 3, 10; 2006, 361, Fig. 2; 2018, Fig. 27: 103-104; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 104: 600; Körpe 2006, Taf. 17: 1; Saraçoğlu & Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Gros 2013, 147, Fig. 4; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K70; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9; Jones 2018, 22, 78, Fig. 14, 70.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 3/ 3:3

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -445/-462 cm (Akıntı).

Ölçüler: Kor. Y.: 2,1 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, yoğun miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Mat, İç: 2.5 YR 4/4 (reddish brown), Dış: 2.5 YR 2.5/1 (reddish black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede çam kozalağı.

Karşılaştırma: Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 71: 425; Saraçoğlu & Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Gros 2013, 147, Fig. 4; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K70; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 4/ 3:4

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro T1 (post skene) Anıt, yüzeyden.

Ölçüler: A.Ç.: 13,6 cm, Kor. Y.: 3,8 cm

Kil: 7.5 YR 5/1 (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, 2.5 Y 2.5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu, gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Hellström 1965, 64, Pl. 10: 134; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 13: 114-115; Edwards 1975, Pl. 65: 791; Laumonier 1977, Pl. 24: 9145; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 98: 564; Daskalakis 2012, 284-285, Eικ. 8, 9: 1-7, 31-33; Tamsü Polat 2016, 112, Fig. 2: B5; Λόλα & Χαβέλα 2021, 174, Eικ. 9.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 5/ 3:5

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -515/-525 cm.

Ölçüler: A.Ç.: 10 cm, Kor. Y.: 3,6 cm

Kil: 7.5 YR 5/6 (red). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Mat, İç: Gley 1 2.5/N (black), Dış: 5 YR 3/2 (dark reddish brown).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu, gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Hellström 1965, Pl. 10: 134; Edwards 1975, Pl. 65: 791; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 98: 564; Daskalakis 2012, 284-285, Eικ. 8, 9: 1-7, 31-33; Tamsü Polat 2016, 112, Fig. 2: B5; Waldner 2020, Taf. 16: K382; Λόλα & Χαβέλα 2021, 174, Eικ. 9.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 6/ 3:6

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C3, -375/-381 cm.

Ölçüler: K.Ç.: 5 cm, Kor. Y.: 1,4 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde-kaide parçası.

Bezeme: Gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Schwabacher 1941, Pl. 7: 25; Edwards 1956, Pl. 41, 47: 50, 84-85, 87; Hellström 1965, Pl. 10: 129; Christensen 1971, 34, Fig. 16: 141; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 13: 111; Laumonier 1977, Pl. 8: 8706; Körpe 2006, Taf. 17: 3-4; Paczyńska 2009, 128, Fig. 9; Gros 2013, 148, Fig. 5; Rogl 2014, 120, Fig. 7; Tamsü Polat 2016, 115, Fig. 4: B1, 3; Dinçer 2019,

Fig. 12, Nr. 20.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No/ Fig. No: 7/ 3:7

Kazı Env. No: 34.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro S2-2, -470/-490 cm (Akıntı).

Ölçüler: K.Ç.: 5 cm, Kor. Y.: 1 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Schwabacher 1941, Pl. 7: 25; Edwards 1956, Pl. 41, 47: 50, 84-85, 87; Hellström 1965, Pl. 10: 129; Christensen 1971, 34, Fig. 16: 141; Körpe 2006, Taf. 17: 3-4; Paczyńska 2009, 128, Fig. 9; Saygılı 2011, 126, Fig. 8: 5; Gros 2013, 148, Fig. 5; Dinçer 2019, Fig. 12, Nr. 20.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No/ Fig. No: 8/ 3:8

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C6, -517/-518 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 3,7 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Mat, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl. 65: 791; Edwards 1986, Pl. 85: 6; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 71: 427; Civelek 2004, Fig. 22, Fig. 4b; Şahin 2011-2013, 54, Res. 6: 25; Daskalakis 2012, 285, 291, Eικ. 9, 15: 31-37, 151, 155; Rogl 2014, 120, Fig. 7; Tamsü Polat 2016, 112, 115, Fig. 2, 4: B1-2, B1, 3; Rotroff 2018, Fig. 27: 107; Jones 2018, 23, Fig. 17; Dinçer 2019, Fig. 8, Nr. 12.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 9/ 3:9

Kazı Env. No: 31.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro T1, -510/-520 cm (Dolgu).

Ölçüler: Kor. Y.: 3,8 cm.

Kil: Gley 1 5/N (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta gümüş mika ve kireç katkılı kil. Astar: Mat, Gley 1 3/N (dark gray).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında gıyoş motifi, gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl. 65: 791; Edwards 1981, Pl. 45: C-69-148; Edwards 1986, Pl. 85: 4a.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 10/ 3:10

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B4, -364/-384 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 2,4 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 16, 19, 42, 110: 9300, 67, 9489, 82; Civelek 2004, Fig. 22, Fig. 4d; Duman 2010, Fig. XXXV: F4; Rogl 2014, 138, Fig. 23; Varmaz 2015, 238, Fig. 16: E17; Dinçer 2019, Fig. 11, Nr.17-18; Kögler 2020-2021, 107, Fig. 7: D1.65; Λόλα & Χαβέλα 2021, 171, Eικ. 4: δ.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 11/ 3:11

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/A5, -483/-511 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 1,7 cm.

Kil: Gley 1 5/N (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Mat, 5 YR 2.5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Gövdede bindirme yapraklar.

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 9: 8721.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 12/ 3:12

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -529 cm (Akıntı).

Ölçüler: A.Ç.: 12,2 cm, Kor. Y.: 4,7 cm.

Kil: Gley 1 4/10Y (dark greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: İon kymationu ve üçlü yaprak demeti/defne veya zeytin çelengi arasında noktalar.

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 13, 14, 46: 2380, 1750, 1765; Duman 2010, Fig. XLI: F45; Žuravlev & Žuravleva 2014, 256, 258, Fig. 1, 3: 4, 2; Dinçer 2019, Fig. 34, Nr. 49.

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 13/ 3:13

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -529 cm (Akıntı).

Ölçüler: Kor. Y.: 3,8 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Üçlü yaprak demeti/zeytin çelengi arasında noktalar, ok ucu ve ters akanthus yaprağı.

Karşılaştırma: Hellström 1965, Pl. 10: 121; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 9: 67; Laumonier 1977, Pl. 13, 30: 9301, 376, 891; Moevs 1980, Pl. 4: 72; Žuravlev & Žuravleva 2014, 256, 258, Fig. 1, 3: 4, 2.

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 14/ 3:14

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Sahne Binası T1 Anıt, -483/-511 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 3,2 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Kıvrık dal (?) ve akanthus yaprağı.

Karşılaştırma: Paczyńska 2000, 166, Fig. 8; Rogl 2014, 131, Fig. 16a.

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 15/ 3:15

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro S2-2, -665/-675 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 2,3 cm.

Kil: 2.5 YR 5/6 (red). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Mat, 10 R 4/6 (red).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ok ucu.

Karşılaştırma: -

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 16/ 3:16

Kazı Env. No: 18.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro T1, -540/-560 cm (Dolgu).

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 4 cm.

Kil: 2.5 YR 6/8 (light red). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkılı kil. Astar: 10 R 5/8 (red), üst gövde: 2.5 Y 2,5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında İon kymationu, gövdede yedi kollu rozet motifi ve inci dizisi.

Karşılaştırma: Christensen 1971, 34, Fig. 16: 164; Edwards 1981, Pl. 46: C-1980-72,74; Tamsü Polat 2016, 113, Fig. 3: B34; Dinçer 2019, Fig. 40, Nr. 60.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 17/ 3:17

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro S2-1, -455/-480 cm (Dolgu)

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 3,2 cm.

Kil: 7.5 YR 5/8 (red). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, 5 YR 2.5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında inci dizisi, gövdede altı kollu rozet motifli.

Karşılaştırma: Kögler 2011, 83, Abb. 11; Ersoy 2013, 34, Lev. 1: 7; Tamsü Polat 2016, 116, Fig. 5: B38.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 18/ 3:18

Kazı Env. No: 23.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro S1-1, -510/-530 cm (Akıntı).

Ölçüler: Kor. Y.: 2,3 cm.

Kil: 2.5 YR 7/6 (light red). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Mat, 7.5 YR 4/2 (brown).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Sekiz kollu rozet motifli.

Karşılaştırma: Hellström 1965, Pl. 9: 102; Laumonier 1977, Pl. 71: 8218; Ersoy 2013, 34, Lev. 1: 9; Tamsü Polat 2016, 116, Fig. 5: B38; Erol & Tamer 2017, 143, Res. 3: 1, 3.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 19/ 4:1

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -529 cm (Akıntı).

Ölçüler: K.Ç.: 3,5 cm, Kor. Y.: 1,8 cm.

Kil: Gley 1 5/N (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda küçük boyutta kireç ve ince kum katkılı kil. Astar: Mat, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde-kaide parçası.

Bezeme: Uzun taç yapraklar arası dikey nokta dizisi.

Karşılaştırma: Jones 1950, Pl. 130: 163-164; Laumonier 1977, Pl. 58-59: 9340, 4619; Vogekoff-Brogan 2000, 306, Fig. 10: 31-33; Meriç 2002, Taf. 6: K 45; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 112: 644; Rogl 2014, 121, Fig. 8; Lawall *et al.* 2014, 36, Fig. 14; Yedidağ 2015, 264, Fig. 6: KY14-15; Varmaz 2015, 242, Fig. 20: E42, 44, 46; Tamsü Polat 2016, 112, 115, Fig. 2, 5: B7-8; Rotroff 2018, Fig. 22-23, 25-26: 86, 91, 96, 100a-b-c; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 321, Fig. 3: 13.

Atölye İmzası/Yazıt: *Philon*: Rogl 2014, 121, Fig. 8;

Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 321, Fig. 3: 13.

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 20/ 4:2

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro, yüzeyden.

Ölçüler: Kor. Y.: 3,4 cm.

Kil: Gley 1 5/N (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika ve az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Uzun taç yapraklar arası dikey nokta dizisi.

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 58-59: 9340, 4619; Moevs 1980, Pl. 3: 42; Rotroff 1982, Pl. 68: 398; 2018, Fig. 22-23, 26, 39: 86, 91, 100a-b-c-d, 161; Vogekoff-Brogan 2000, 306, Fig. 10: 31-33; Meriç 2002, Taf. 6: K 45; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 112: 644; Rogl 2014, 121, Fig. 8; Yedidağ 2015, 264, Fig. 6: KY14-15; Varmaz 2015, 242, Fig. 20: E44, 46; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 321, Fig. 3: 13.

Tarih: MÖ I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 21/ 4:3

Kazı Env. No: 4.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro (Doğu), 2 Nolu İç Galeri (Erken Cavea Önü), -130/-195 cm.

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 3,3 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Gley 1 3/N (very dark gray).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında yumurta ve saç örgüsü dizisi.

Karşılaştırma: Hellström 1965, Pl. 9: 98; Christensen 1971, 30, Fig. 13-14: 126; Paczyńska 2000, 166, Fig. 5; Körpe 2006, Taf. 17-18: 12, 14; Południkiewicz 2011, 428, nos. 4; Daskalakis 2012, 284, Euk. 8: 20-25; Ersoy 2013, 35, Lev. 2: 17; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 322, Fig. 4: 27.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 22/ 4:4

Kazı Env. No: 21.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro T1 (Doğu), -455/-475 cm

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 3 cm.

Kil: 2.5 YR 5/6 (red). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta gümüş mika, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: İç: 10 R 4/4 (weak red), Dış: 2.5 YR 3/1 (dark reddish gray).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma:-

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı

Kat. No/ Fig. No: 23/ 4:5

Kazı Env. No: 34.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C-4, -578/-590 cm.

Ölçüler: A.Ç.: 11,8 cm, Kor. Y.: 3,2 cm.

Kil: Gley 1 4/10Y (dark greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde-kaide parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu ve inci dizisi.

Karşılaştırma: Moustaka 2017, 175, Abb. 127; Kögler 2020-2021, 107, Fig. 7: D1.53.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 24/ 4:6

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C5, -510/-519 cm.

Ölçüler: A.Ç.: 11,8 cm, Kor. Y.: 3,5 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 3/N (very dark gray).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Bouzek & Jansová 1974, Pl. 16: 126; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Körpe 2006, Taf. 17: 13; Południkiewicz 2011, 427, nos. 2-3; Daskalakis 2012, 284, Eικ. 8: 1-7; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K66; Tamsü Polat 2016, 113, 116, Fig. 3: B30-32; Moustaka 2017, 175, Abb. 127; Yorulmaz 2019, 449, Fig. 18: 116; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 322, Fig. 4: 24; Waldner 2020, Taf. 16: K382.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 25/ 4:7

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/B5, -342/-373 cm.

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 3,5 cm.

Kil: Gley 1 5/N (gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve siyah ince kum tanecekleri, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkılı kil. Astar: Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Jones 1950, Pl. 130: 163-164; Bouzek & Jansová 1974, Pl. 16: 126; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Körpe 2006, Taf. 17: 13; Daskalakis 2012, 284, Eικ. 8: 1-7; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K66; Tamsü Polat 2016, 113, 116, Fig. 3: B30-32; Moustaka 2017, 175, Abb. 127; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, 322, Fig. 4: 24; Waldner 2020, Taf. 16: K382.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 26/ 4:8

Kazı Env. No: 42.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro T1, -520/-565 cm (Dolgu).

Ölçüler: A.Ç.: 10 cm, Kor. Y.: 3,2 cm.

Kil: Gley 1 5/10 Y (greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Bouzek & Jansová 1974, Pl. 16: 126; Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Körpe 2006, Taf. 17: 13; Daskalakis 2012, 284, Eικ. 8: 1-7; Moustaka 2017, 175, Abb. 127; Waldner 2020, Taf. 16: K382.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 27/ 4:9

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra E/4, -446 cm

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm, Kor. Y.: 3,9 cm.

Kil: Gley 1 4/10Y (dark greenish gray). Sık dokulu, gözeneksiz, yoğun miktarda küçük boyutta kireç

katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında yan yana ışın motifi?.

Karşılaştırma:-

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 28/ 4:10

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro, T1 Kesit Düzeltme.

Ölçüler: A.Ç.: 8 cm, Kor. Y.: 3,2 cm.

Kil: 10 YR 4/1 (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı kil. Astar: Mat, 7.5 YR 4/3 (brown), ağız kenarı: Gley 1 3/N (very dark gray).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında saç örgüsü (?).

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 63: 2158.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 29/ 4:11

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C4, -468/-478 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 3,6 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black)

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında giyoş motifi.

Karşılaştırma: Laumonier 1977, Pl. 54, 66: 8055, 9328; Paczyńska 2000, 167, Fig. 11; Körpe 2006, Taf. 18: 24, Ersoy 2013, 34, Lev. 1: 3; Gros 2013, 148, Fig. 5; Tamsü Polat 2016, 113, Fig. 3: B47; Retroff 2018, Fig. 9: 35; Waldner 2020, Taf. 16: K390.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 30/ 4:12

Kazı Env. No: 581.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C5, -495/-499 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 3 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı kil. Astar: Parlak, 5 YR 2.5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse ağız-gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında dalga motifi (?)

Karşılaştırma: Civelek 2004, Lev. 23, Fig. 6a; Retroff 2018, Fig. 9: 35.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 31/ 4:13

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra Sondaj 2, -385/-411 cm (Dolgu).

Ölçüler: Kor. Y.: 3 cm.

Kil: Gley 1 4/N (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, yoğun miktarda küçük boyutta kireç, az miktarda küçük boyutta gümüş mika katkı kil. Astar: Mat, Gley 1 2.5/N (black)

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma:-

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 32/ 4:14

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C4, -482 cm (Kesit).

Ölçüler: Kor. Y.: 3,9 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Petrova 2014, 225, Fig. 9: 1; Varmaz 2015, 246, Fig. 24: E53, 60.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 33/ 4:15

Kazı Env. No: 575.

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/C4, -482 cm (Kesit).

Ölçüler: Kor. Y.: 3,9 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkı kil. Astar: Parlak, 5 YR 2.5/1 (black).

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı ka-

bartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Petrova 2014, 225, Fig. 9: 1; Varmaz 2015, 246, Fig. 24: E53, 60; Λόλα & Χαβέλα 2021, 173, Εικ. 8.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 34/ 4:16

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro-Orkestra O/A6, -525/-530 cm.

Ölçüler: Kor. Y.: 2,6 cm.

Kil: Gley 1 3/N (very dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black)

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Bouzek & Jansová 1974, Pl. 16: 126;

Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Körpe 2006, Taf. 17: 13; Waldner & Ladstätter 2014, Taf. 392: K66; Mostaka 2017, 175, Abb. 127; Yorulmaz 2019, 449, Fig. 18: 116; Λόλα & Χαβέλα 2021, 173, Εικ. 8.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

Kat. No/ Fig. No: 35/ 4:17

Buluntu Yeri/ Seviye: Tiyatro S2-2, -690 cm (Akıntı)

Ölçüler: Kor. Y.: 2,3 cm.

Kil: 10 YR 4/1 (dark gray). Sık dokulu, gözeneksiz, çok az miktarda küçük boyutta kireç ve gümüş mika katkılı kil. Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N (black)

Tanım: Kırık ve eksik durumda kalıp yapımı kabartmalı kâse gövde parçası.

Bezeme: Ağız kenar bandında Ion kymationu.

Karşılaştırma: Kovalenko 1996, 52, Fig. 1: 4; Körpe 2006, Taf. 17: 13; Λόλα & Χαβέλα 2021, 173, Εικ. 8.

Tarih: MÖ II. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı.

BİBLİYOGRAFYA

- Akamatis I. 1993, *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής (Clay Vase Moulds from Pella. A Contribution to the Study of Hellenistic Pottery)*. Αθήνα.
- Alkan M. 2013, *Klasik Çağ'dan Erken Bizans'a Myra Kenti ve Teritoryumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Anderson -Stojanović V. R. 1992, *Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery*. New Jersey.
- Atik -Korkmaz S. 2016, "Ana Tanrıçanın Kutsal Alanı: Letoon". Eds. H. İşkan & E. DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 186-205.
- Aygün Ç. A. 2018, *Myra'nın Limanı Andriake'nin Yerleşim Planı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Becks R. 2016, "Tarih Öncesinde Likya", Eds. H. İşkan & E. DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 26-35.
- Becks R. & Polat Becks A. 2013, "Girmeler Mağarası – Lykia'da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/8, 166-183.
- Behrwald R. 2000, *Der lykische Bund. Untersuchungen zu Geschichte und Verfassung*, (Antiquitas. Reihe 1, Abhandlungen zur alten Geschichte 48), Bonn.
- Benndorf O. 1883, *Griechische und sicilische Vasenbilder III*, Berlin.
- Blavatskij V. D. 1959, "O proizvodstve 'megarskikh' čash v Pantikapee". *KSIMK* 75, 174-176.
- Bouzek J. & Jansová L. 1979, "Megarian Bowls". Ed. J. Bouzek, *Anatolian Collection of Charles University (Kyme I)*. Praha, 17-76.
- Burke S. M. & Pollitt J. J. 1975, *Greek Vases at Yale*. New Haven.
- Callaghan P. J. 1982, "On The Origin of The Long Petal Bowl". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 29, 63-68.
- Christensen A. P. 1971, "Les poteries hellénistiques". Eds. A. P. Christensen & C. F. Johansen, *HAMA III/2. Les poteries hellénistiques et les terres sigillées orientales*. Copenhagen, 1-54.
- Civelek A. 2004, "Phokaia Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kaseleri". *Olba* IX, 123-135.
- Courby F. 1922, *Les Vases Grecs à reliefs*. Paris.
- Çevik N. 2010, "Myra ve Limanı Andriake. Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 134, 53-82.
- Çevik N. 2015, *Likya Kitabı*. Antalya.
- Çevik N. 2016, "Mür Soluyan Kent: Myra". Eds. H. İşkan & E. DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 224-237.
- Çevik N. & Bulut S. 2008, "The rediscovery of GAGAE / 'GAXE' in the South-east corner of Lycia. New finds from the total surface surveys". *Adalya* XI, 63-98.
- Çevik N. & Bulut S. 2010, "İkinci Kazı Sezonunda Myra ve Limanı Andriake". Ed. N. Çevik, *Arkeolojiden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya, 25-118.
- Çevik N., S. Bulut & E. Akyürek 2012, "Myra-Andriake Kazıları ve Araştırmaları 2011". *ANMED* 10, 65-72.
- Çevik N., S. Bulut & E. Akyürek 2013, "Myra ve Andriake Kazıları 2012". *ANMED* 11, 90-96.
- Daskalakis N. 2012, "Ανάγλυφοι σκύφοι από την αρχαία Λάππα (Αργυρούπολη) στο Ρέθυμνο/ Skyphoi with relief decoration from Lappa (Argyroupoli) near Rethymno". *Creta Antica* 13, 227-300.
- de Luca G. & Radt W. 1999, *Sondagen im Fundament des großen Altars*. (Pergamenische Forschungen 12), Berlin.
- Dereboylu E. 2001, "Weissgrundige Keramik und Hellenistische Reliefbecher aus dem Hanghaus 2 in Ephesos". Ed. F. Krinzinger, *Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos*. Wien, 21-44.
- Dereboylu E. 2003, "Daskyleion Kabartmalı Kâseleri ve Batı Yamacı Kapları Kronoloji ve Üretim Yeri Problemleri". Ed. C. Abadie-Reynal, *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 mai 1996*, (Varia Anatolica XV). Paris, 55-63.

- des Courtils J. 2005, "Ksanthos – Letoon Kazı ve Araştırmaları 2004". *ANMED* 3, 41-45.
- Dinçer A. 2019, *Assos'ta Bulunan Hellenistik ve Roma Dönemi Kabartmalı Seramikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Çanakkale.
- Domăneanțu C. 2000, *Les bols hellénistiques à décor en relief*. (Histria XI), Bucarest.
- Duman B. 2010, *Laodikeia Hellenistik ve Erken Roma Dönemi Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Edwards G. R. 1956, "Hellenistic Pottery". *Small Object From Pnyx 2* (Hesperia Supplements 10). Princeton, 83-112.
- Edwards G. R. 1975, *Corinthian Hellenistic Pottery* (Corinth 7/3). Princeton.
- Edwards C. M. 1981, "Corinth 1980: Molded Relief Bowls". *Hesperia* 50/2, 189-210.
- Edwards G. R. 1986, "Corinthian Moldmade Bowls: The 1926 Reservoir". *Hesperia* 55/4, 389-419.
- Erdem İ. 2006, "Ortaçağ Sonlarında Likya Levant Ticareti ve Türkmenler (12.-15. yy.)". Eds. K. Dörtlük, B. Varkıvaç, T. Kahya, J. des Courtils, M. Doğan-Alparslan & R. Boyraz, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, 7-10 Kasım 2005 Antalya, Sempozyum Bildirileri I*. Antalya, 243-251.
- Erol A. F. & Tamer D. 2017, "Ordu-Fatsa Cıngırt Kayası Kazısı Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseleri". *Anadolu/Anatolia* 43, 111-145.
- Ersoy A. 2013, "Smyrna / İzmir Kazıları Kalıp Yapımı Kâseleri ve Kabartmalı Kaplar". *Tüba-ked* 11, 31-50.
- Foss C. 1994, "The Lycian Coast in the Byzantine Age". *Dumbarton Oaks* 48, 1-52.
- Gassner V. 1997, *Das Südtor der Tetragonos-Agora. Keramik und Kleinfunde* (FiE 13 1/1). Wien.
- Grzegorzółka S. 2010, "Megarian" Bowls from the Collection of the Kerch History and Culture Reserve. Warsaw.
- Gros J.-S. 2013, "La céramique hellénistique à Délos: Essai de quantification des productions dans le matériel des fouilles de L'aphrodision de Stésiléos". Eds. N. Fenn & C. Römer-Strehl, *Networks in the Hellenistic World. According to the pottery in the Eastern Mediterranean and beyond*. Oxford, 143-152.
- Guldager -Bilde P. 2010, "F Mouldmade bowls". Eds. N. A. Lejpunskaja, P. Guldager-Bilde, J. M. Hojte, V. V. Krapivina & S. D. Kryžickij, *The Lower City of Olbia 1. (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Aarhus, 269-288.
- Güçlü M. 2010, "Selçuklulardan Cumhuriyet'e Demre Bölgesi". Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya, 305-318.
- Gürler B. 1994, *Metropolis'in Hellenistik Dönem Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Gürler B. 2000, "Yeni Kronolojik Veriler Işığında İonia Kalıp Yapımı Kâselerinin Bazı Serilerinin Değerlendirilmesi". *Belleten* LXVI/240, 419-426.
- Hellenkemper H. 1993, "Lykien in die Araber". Eds. J. Borchardt & G. Dodesch, *Akten des II. internationalen Lykien Symposion I, Wien 6-12 Mai 1990*. Wien, 99-106.
- Hellström P. 1965, *Labraunda II/1. Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*. Lund.
- Işık F. 1994, "Pttara, im Land vom hethitischen Lukka und homerischen Lykia". *Lykia* I, 1-11.
- İşkan H. 2016, "Likya Birliği ve Eyalet Başkenti: Patara". Eds. H. İşkan & E. Dündar, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 142-165.
- Jones F. F. 1950, "The Pottery". Ed. H. Goldman, *Excavations at Gözli Kule, Tarsus I. The Hellenistic and Roman Periods*. Princeton, 149-296.
- Jones R. 2018, *Hellenistic Moldmade Bowls: Tracking the Connection Between Wares and Motifs*. Unpublished master's thesis, Brandeis University. Massachusetts.
- Kaya Zenbilci İ. 2021, "Kozalak: Sanat Tarihi Bağlamında Bir Motifin Gizemini Okumak". Ed. İ. Kaya Zenbilci, *Orta Çağ'dan Postmodernizme Sanat Tarihi Okumaları*. İstanbul, 212-250.
- Kenrick P. M. 1985, *Excavations at Sidi-Khrebish Benghazi (Berenice) 3/1: The Fine Pottery*. Tripoli.
- Korkut T. 2007, "Antik Çağlarda Amphiktionia, Symmachia, Sympoliteia Yapılanmaları ve Likya Birliği". Eds. B. Can & M. Işıklı, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları. Atatürk Üniversitesi 50. Kuru-*

- luş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı. İstanbul, 129-139.
- Korkut T. 2015a, "Geçmişten Günümüze Tlos". Ed. T. Korkut, *Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu*. Ankara, 5-9.
- Korkut T. 2015b, "Arkeolojik Kalıntılar". Ed. T. Korkut, *Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu*. Ankara, 12-65.
- Korkut T., G. Işın, T. Takaoglu & B. Özdemir 2015, "Tlos Antik Kenti Yakınlarındaki Tavabaşı Mağarası Kaya Resimleri". *Tüba-ar* 18, 37-49.
- Kossatz A. U. 1995, *Funde aus Milet, 1: Die megarischen Becher*. Berlin.
- Kovalenko S. A. 1996, "Some Notes on the Production of Hellenistic Mouldmade Relief Ware in the Bosporan Kingdom". Ed. G. R. Tsetschladze, *Colloquia Pontica 1. New Studies on the Black Sea Littoral*. Oxford, 51-57.
- Kögler P. 2011, "Abseits der Zentren-Zwischen den Zentren: Die importierte und nicht importierte Feinkeramik aus Lissos - Eine Studie zu den ökonomischen und kulturellen Beziehungen der Stadt im späten Hellenismus". *Iliria Reviste Arkeologjike* 34, 77-89.
- Kögler P. 2020-2021, "Lissos in Illyria, 2: A Hellenistic Fill from the Upper Town and Some Considerations on the Importance of Ceramic Debris". *Journal of Hellenistic Pottery & Material Culture* 5, 91-135.
- Körpe R. 2006, "Megarische Becher aus Assos". *Asia Minor Studien* 57, 103-111.
- Küçükaşçı M. S. 2006, "VII-XII. Yüzyıllarda Likya'ya Arap İlgisi". Eds. K. Dörtlük, B. Varkıvanç, T. Kahya, J. des Courtils, M. Doğan -Alparslan & R. Boyraz, *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, 7-10 Kasım 2005 Antalya, Sempozyum Bildirileri I*. Antalya, 375-383.
- Lätzer A. 2009, "Studien zu einem späthellenistisch-frühhömischem Fundkomplex aus dem Hanhaus 2". *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 78, 123-220.
- Laumonier A. 1977, *Exploration Archéologique de Delos XXXI. La céramique hellénistique a reliefs 1. ateliers 'ioniens'*. Paris.
- Lawall M. L., P. G. Bilde, L. Bjerg, S. Handberg, J. M. Hojte 2014, "The Lower City of Olbia Pontike Occupation and Abandonment in the 2nd Century BC". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. England, 29-45.
- Levi E. I. 1974, "Keramičeskij kompleks III-II vv.do n.e. iz raskopok ol'vijskoj agory". Ed. Gajdukevič, *Ol'vija. Temenos i agora*. Moskva, 225-280.
- Λόλα Ζ. & Χαβέλα Κ. 2021, "Ανάγλυφη «ανατολικο-ιωνική» κεραμική στον μυχώ του Θερμαϊκού Κόλπου". Ed. V. Pappas & D. Terzopoulou, *Ancient Macedonia VIII. Macedonia From the Death of Philip II to Augustus' Rise to Power, Papers Read at the Eighth International Symposium Held in Thessaloniki, November 21-24, 2017*. Thessaloniki, 159-174.
- Malalas J. 1986, *The Chronicle of John Malalas*. Çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys & R. Scott, Melbourne.
- Marksteiner T. 2012, "Die Siedlungsgeschichte der ostlykischen Polis Limyra: Ein wissenschaftlicher Essay". Ed. M. Seyer, *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposiums Wien, 3-5 Dezember 2009*. Vienna, 199-210.
- Meriç R. 2002, *Spathellenistisch-römische Keramik und Kleinfunda aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos*. Wien.
- Mitsopoulos-Leon V. 1991, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde 1. Teil, Keramik hellenistischer und römischer Zeit* (FiE 9,2/2). Wien.
- Moevs M. T. M. 1980, "Italo-Megarian Ware at Cosa". *Memoirs of the American Academy in Rome* 34, 165-229.
- Momigliano N., A. Greaves, T. Hodos, B. Aksoy, A. Brown, M. Kibaroglu & T. Carter 2011, "Settlement history and material culture in southwest Turkey: report on the 2008-2010 survey at Çaltılar Höyük (northern Lycia)". *Anatolian Studies* 61, 61-121.
- Moustaka A. 2017, "Das archaische Osttor des Heraion von Samos: Der archäologische Befund". *Archäologischer Anzeiger* 2017/1, 158-199.

- Özdilek B. 2015, "Andriake Sinagogu'ndan Seçilmiş Örneklerle Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiklerine Genel Bir Bakış". *Cedrus III*, 89-117.
- Özdilek B. 2016, "Lykia Tiyatrolarına Genel Bakış". *Cedrus IV*, 139-185.
- Öz C. 2020, *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Paczyńska K. 2000, "Czarki megaryjskie z Tanais". *Studia i Materialy Archeologiczne* 10, 159-168.
- Paczyńska K. 2009, "Fragmenty czarek megaryjskich z polskich wykopalisk w Tanais. Cz. 2". *Studia i Materialy Archeologiczne* 14, 119-129.
- Petrova A. 2014, "A Pontic Group of Hellenistic Mouldmade Bowls". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. England, 215-231.
- Pierobon R. 1987, "La ceramica e la vita della città. Le coppe a rilievo ellenistiche". Ed. L. de Lachenal, *Studi su Iasos di Caria. Venticinque anni di scavi della Missione archeologica italiana*. Roma, 83-92.
- Południkiewicz A. 2011, "Megarian" Bowls from Tell Atrib". Eds. H. Meyza & I. Zych, *Classica Orientalia. Essays Presented to Wiktor Andrzej Daszewski on his 75th Birthday*, Warszawa, 425-439.
- Rogl C. 2014, "Mouldmade Relief Bowls from Ephesos-The Current State of Research". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. England, 113-139.
- Rotroff S. I. 1982, *The Athenian Agora XXII. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Mold Made Bowls*. Princeton.
- Rotroff S. I. 2006, "The Introduction of the Moldmade Bowl Revisited: Tracking a Hellenistic Innovation". *Hesperia* 75, 357-378.
- Rotroff S. I. 2011, "The Date of the Long-Petal Bowl: A Review of the Contextual Evidence". *Z' Episthmoniki Synánttisi gi tin ellinistiki keramikí: Aiyío 4-9 Apriliou 2005, Praktiká*. Athína, 635-644.
- Rotroff S. I. 2013, "A New Moldmade Bowl from Athens". *Studies in Ancient Art and Civilization* 17, 151-159.
- Rotroff S. I. 2018, "Athenian Moldmade Bowls on Delos: Laumonier's Sample". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 142/2, 567-692.
- Rotroff S. I. & Oliver A. 2003, *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994*. London.
- Saraçoğlu A. & Çekilmez M. 2011, "Tralleis Batı Nekropolis ve Konut Alanı Hellenistik Dönem Seramiği: 2006-2007 Buluntuları". *Colloquium Anatolicum* 10, 219-249.
- Sauer R. 1996, "Petrographische und schwermineralogische Untersuchung von Grauen Platten aus Ephesos und vom Magdalensberg". Ed. M. Herfort -Koch, *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes*. Frankfurt, 47-54.
- Saygılı B. 2011, *Kibyra Kalıp Yapımı Kâseleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Schneider G. 1996, "Chemische Zusammensetzung der Grauen Platten und anderer Keramik". Ed. M. Herfort-Koch, *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes*. Frankfurt, 55-60.
- Schuler C. 2007, "Augustus, Gott und Herr über Land und Meer. Eine neue Inschrift aus Tyberissos im Kontext der spathellenistischen Herrscherverehrung". *Chiron* 37, 383-404.
- Schwabacher W. 1941, "Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos". *American Journal of Archaeology* 45/2, 182-228.
- Šelov D. B. 1969, "Nachodki v Tanais megarskich čas". *Materialy i issledovanija po archeologii* 154, 220-247.
- Seiterle G. 1982, "Das Hauptstadttor von Ephesos". *Antike Kunst* 25/2, 145-149.
- Siebert G. 1978, *Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique*. Paris.
- Šurgaja I. G. 1962, "O proizvodstve ellinističeskoj rel'efnoj keramiki na Bospore". *Materialy po Archeolo-*

- gii Severnogo Pričernomor'ja* 4, 74-79.
- Şahin I. 2011-2013, "Apollon Klarios Kutsal Alanı Propylon Sektöründen Hellenistik Kalıp Yapımı Kâseler". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 11, 49-62.
- Takaoğlu T., T. Korkut, B. Erdoğan & G. Işın 2015, "Archaeological evidence for 9th and 8th millennia BC at Girmeler Cave near Tlos in SW Turkey". *Documenta Praehistorica* XLI, 111-118.
- Takmer, B. (2006), *Lex portorii provinciae lyciae: Lykia eyaleti gümrük yasası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Tamsü Polat R. 2016, "Mold-Made Bowls from Teos Hellenistic City Wall Excavations". *Colloquium Anatolicum* 15, 108-131.
- Thompson H. A. 1934, "Two Centuries of Hellenistic Pottery". *Hesperia* 3/4, 311-476.
- Thomsen A. 2020, "Das Xanthostal in archaisch-klassischer Zeit. Eine archäologische Bestandsaufnahme". Ed. M. Zimmermann, *Das Xanthostal Lykiens in archaisch-klassischer Zeit. Eine archäologisch-historische Bestandsaufnahme*. Göttingen, 12-107.
- Tıbikoğlu H. O. 2021, *Myra Kaya Mezarları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Troxell H. A. 1982, *The Coinage of the Lycian League*. New York.
- Tsantila V. 2004, "Ανάγλυφοι σκύφοι από της ανασκαφή των νεώσοικων των Οϊνιαδών. Μια πρώτη παρουσίαση/ Skyphoi with Relief Decoration from the Excavation of the Oiniadai Ship-Sheds. A first presentation". *Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αργίvio 29-31 Μαρτίου 2002*. Αργίvio, 311-332.
- Varmaz Ş. 2015, *Patara Su Yolu Çalışmalarından Ele Geçen Hellenistik Dönem Seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Vogeikoff -Brogan N. 2000, "Late Hellenistic Pottery in Athens: A New Deposit and Further Thoughts on the Association of Pottery and Societal Change". *Hesperia* 69/3, 293-333.
- Waagé F. O. 1948, "Hellenistic and Roman Tableware of North Syria". Ed. F. O. Waagé, *Antioch on the Orontes IV/1. Ceramic and Islamic Coins*. Princeton, 1-60.
- Waldner A. & Ladstätter S. 2014, "Keramik". Eds. H. Thür & E. Rathmayr, *Hanghaus 2 in Ephesos: Die Wohnlichkeit 6 Bauefund, Ausstattung, Funde*. Wien, 435-588.
- Waldner A. 2020, *Die Chronologie der Kuretenstraße* (FiE XI/4). Wien.
- Wiegand T. & Schrader H. 1904, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin.
- Yedidağ T. Y. 2015, "Dorylaion Kalıp Yapımı Kaseleri". *Olba* XXIII, 235-272.
- Yorulmaz L. 2019, *Kurul Kalesi Hellenistik Dönem Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi. Ankara.
- Yücel Şenyurt Ş. & Yorulmaz L. 2020, "Kurul Kalesi Kazılarında Ele Geçen Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler". *Seleucia* X, 297-327.
- Ziegenaus O. & de Luca G. 1975, *Das Asklepieion. Der nördliche Temenosbezirk und angrenzende Anlagen in hellenistischer und frühromischer Zeit* (Altertümer von Pergamon 11/2). Berlin.
- Žuravlev D. & Žuravleva N. 2014, "Late Hellenistic Pottery and Lamps from Pantikapaion: Recent Finds". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. England, 255-286.

Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem Yerel Üretim ve Geleneksel Boya Bezemeli Seramikleri

Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Period Local Production and Traditional Painted Decorated Ceramics

Emine KÖKER GÖKÇE* Claire BARAT**

Öz: Porsuk-Zeyve Höyük'te uzun süredir devam eden kazılarda Hellenistik tabakadan boya bezemeli seramikler ele geçmiştir. Bu seramiklerin yüzeyi çeşitli motiflerle bezenmiştir. Bu çalışmada, Porsuk-Zeyve Höyük Demir Çağı kapları üzerinde rastlanan ve Hellenistik Dönem'de de kullanılmaya devam eden bant/spiral, benek ve kuş bezemeli seramikler üzerinde durulmuştur. Porsuk-Zeyve Höyük'te 2011 yılında Şantiye II alanında H07 plan karesinde, buluntular ve C14 yöntemi ile Hellenistik Dönem'e tarihlenen, seramik fırını tespit edilmiştir. Seramik fırınının Geç Demir Çağı tabakası üzerine inşa edilmesinden dolayı Hellenistik Dönem'in erken evresinden itibaren kullanılmaya başlandığı ve buluntular yardımıyla kullanımının MÖ II. yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Boya bezemeli seramiklerin bu fırında üretildiği düşünülmektedir. Porsuk-Zeyve Höyük yerel üretim seramikleri bu çalışmayla tanıtılmış ve Orta Anadolu seramiği ile ilişkisi irdelenmiştir.

Abstract: During the long-lasting excavations at Porsuk-Zeyve Höyük paint decorated vessels were found in the Hellenistic layer. The surfaces of these vessels are decorated with various motifs. In this study, Hellenistic vessels with band/spiral, dot and bird decoration motifs, which are also seen on the Iron Age vessels from Porsuk-Zeyve Höyük and were still use in the Hellenistic Period, are discussed. A ceramic furnace was found in the plan square H07 in the Chantier II area in Porsuk-Zeyve Höyük in 2011. This furnace was dated to the Hellenistic Period using finds and the C14 method. Since the ceramic furnace was built on the Late Iron Age layer, it started to be used in the early phase of the Hellenistic Period. It is understood from the finds that the use of the furnace continued until the IInd century BC. It is thought that the paint decorated vessels were produced in this furnace. The locally produced vessels of Porsuk-Zeyve Höyük were introduced with this study and their relation with Central Anatolian ceramics was examined.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Dönem • Bant • Motif • Fırın • Yerel Üretim

Keywords: Hellenistic Period • Banded • Decoration • Furnace • Local Production

* Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Nevşehir. 0000-0002-8007-7635 | eminekoker@nevsehir.edu.tr

** Doç. Dr., Université Polytechnique Hauts-de-France, Campus des Tertiales 59 313 Valenciennes Cedex 9, Fransa. 0000-0002-0213-3451 | Claire.Barat@uphf.fr

Bu çalışmada yer alan çizim ve fotoğrafların bir kısmı Porsuk-Zeyve Höyük Kazı arşivinden alınmış ve bir kısmı Emine Köker Gökçe tarafından hazırlanmıştır.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 27/05/2022 | Kabul Tarihi: 21/06/2022 ; Köker Gökçe E. & Barat C. 2022, "Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem Yerel Üretim ve Geleneksel Boya Bezemeli Seramikleri". *Cedrus X*, 139-164.

Giriş

Porsuk-Zeyve Höyük Niğde'nin Ulukışla ilçesinde yer almaktadır. Höyük 1961 yılında yol çalışmaları sırasında tespit edilmiştir. Porsuk-Zeyve Höyük'ün batı kısmına iş makinalarının girmesiyle yerleşim zarar görmüş ve bu alandan Hitit hiyeroglif yazıtı tespit edilmiştir¹. Niğde Müzesi'ne taşınan yazıtı inceleyen Fransız ekip, 1968 yılında höyükte kazı çalışmalarını başlatmıştır. Porsuk-Zeyve Höyük, Akdeniz'i Orta Anadolu ve Kappadokia'ya bağlayan yol üzerinde yer almasıyla stratejik konuma sahiptir².

Şu ana kadar höyük üzerinde dört noktada kazı çalışmaları yürütülmüştür (Fig. 1). Bunlardan ilki, Şantiye I olarak adlandırılan, tek sezon kazı çalışmasının yürütüldüğü, höyüğün batı eteğindeki alandır. Şantiye I'de Roma Dönemi'ne ait mimari yapı ve buluntular ortaya çıkarılmıştır. Şantiye II höyüğün batısındadır. Oldukça geniş olmakla birlikte Hitit sur sistemi ve kuleler açığa çıkarılmıştır. Şantiye II'de kazı çalışması 1968 yılında başlamış ve hâlâ devam etmektedir. Şantiye III'te ise tek sezon kazı/sondaj çalışması yürütülmüş ve Hitit sur duvarı ortaya çıkarılmıştır. Şantiye IV höyüğün kuzeydoğu ucunda yer alır. Şantiye II ve IV'te ana kayaya ulaşılmıştır. Porsuk-Zeyve Höyük'te Hitit Dönemi ve Demir Çağı'na ait güçlü sur sistemleri tespit edilmiştir³. Yerleşimde MÖ XVII. yüzyılın ikinci yarısından MS IV. yüzyıla kadar devam eden yerleşim izleri ortaya çıkarılmıştır⁴.

O. Pelon, höyüğün Hellenistik Dönem seramiklerinin karakteristik özellikler yansıttığını ifade etmektedir⁵. Bu nedenle höyüğün Hellenistik Dönem'ini anlamada seramikler önemli bir yer teşkil etmektedir. D. Beyer, Hellenistik seviyeyi Porsuk II olarak değerlendirmiştir. Hellenistik Dönem buluntuları kireç taşı ile örülmüş mimari yapılar içerisinden gelmiştir⁶. Şantiye IV alanı Hellenistik Dönem'e dair en fazla buluntunun elde edildiği alandır.

Orta Anadolu'da kazı ve yüzey araştırmaları sırasında yerleşimlerde karşılaşılan çok renkli seramik başlarda Galatlarla ilişkilendirilmiştir. Bu boyalı seramikler buluntu bölgesine göre Kappadokia⁷, Pontus⁸ veya Kızılırmak Havzası kapları⁹ olarak adlandırılmıştır. Ancak bu boyalı seramikler, bezeme kullanılan boya, bezeme ve formlarda farklılıklar gösterse de Orta Anadolu'nun geneline yayılmıştır. Boyalı seramikler üzerine ilk kez R. Zahn¹⁰ çalışmıştır. Zahn, Boğazköy boyalı seramiğini

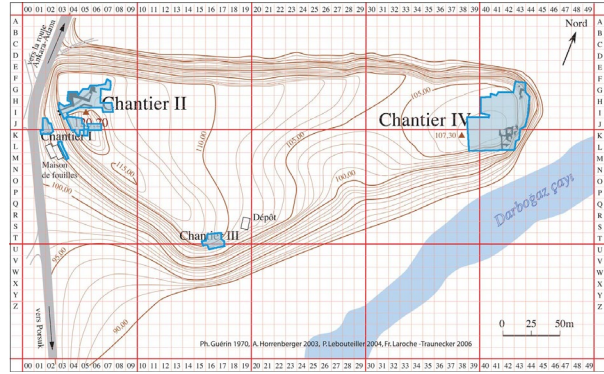

Fig. 1. Porsuk-Zeyve Höyük Kazı Alanları (Şantiye I-IV)

¹ Pelon 1970, 279-280.

² Ramsay 1903, 403-405.

³ Beyer 2012a, 101-102.

⁴ Beyer 2012a, 101-110.

⁵ Pelon 1978, 355-357

⁶ Beyer 2012b, 196-198 Fig. 47.

⁷ Genouillac 1926.

⁸ Akarca 1960, 142-146.

⁹ Zoroğlu 2001, 515.

¹⁰ Zahn 1907, 638-644.

Tuna Bölgesi'nde görülen beyaz zemin üzerine renkli boyama teknikli seramiklerle ilişkilendirerek bu seramikleri "Galat seramiği" olarak adlandırmıştır¹¹. K. Bittel ise sözde Galat seramiği olarak değerlendirdiği bu boyalı seramiklerin rastlandığı yerleşimlere yenilerini eklemiştir¹². Bittel, bu seramiklerin tek bir kültüre atfedilemeyeceğini belirterek¹³ üretim merkezi olarak da Tavium'u işaret etmektedir¹⁴. B. Alkım ise 1950 yılında Kırşehir Höyüğü'nden topladığı bir grup seramiği Galat seramiği adı altında ele almıştır¹⁵. A. Akarca ise Hellenistik Dönem Pontus seramiğini değerlendirdiği çalışmada Kara Samsun/Amisos'ta tespit edilen ve Zahn tarafından Galatlara atfedilen seramikleri irdemiştir¹⁶. Çok renkli bezemeli seramikleri, bölgenin geleneğini yansıtan ve Galatlara değil bu bölgeye özgü mal grubu olarak değerlendirmiştir¹⁷. F. Maier, Boğazköy'den ele geçen seramikleri detaylı bir şekilde ele almış ancak bu malzemeyi tanımlayacak yeterli karşılaştırma örneğine ulaşamamıştır¹⁸. Galat seramiği olarak ele aldığı seramiklerin, Galatlardan ziyade yerli (Phryg) seramiğin devamı niteliğinde olduğu sonucuna varmıştır¹⁹. L. Zoroğlu ise Eskiyapar²⁰ ve "Kızılırmak Havzası Boyalı Kapları" başlıklı çalışmalarıyla bu seramiklerin görüldüğü yerleşimlere yenilerini katmıştır²¹. Orta Anadolu'da araştırmalar arttıkça boyalı seramiklerin rastlandığı yerleşim yerlerinin sayısı da artmıştır²². Maier boyalı seramiklerin MÖ III. yüzyılın ikinci yarısından Augustus dönemi sonuna (MÖ 27-MS 14) kadar kullanım gördüğünü ifade etmiştir²³. Boğazköy'de boyalı seramikler Osankayası'nda MÖ II. yüzyılın sonlarına ait kalıp yapımı kâselerle birlikte ele geçmiştir²⁴.

Zoroğlu, Kızılırmak Havzası kaplarının yayıldığı alanı üç bölgeye ayırmıştır²⁵. Birinci bölge Pontus; Amisos ve Amasya, ikinci bölge Kızılırmak Havzası ve üçüncü bölge Kızılırmak Havzası'nın aşığı kısmı, Kappadokia'nın bir bölümüdür²⁶. Bu boyalı seramiklerin son yıllardaki araştırmalarla Zoroğlu'nun bahsettiği alanın dışına da taşığı görülmektedir. Konya ve Karaman illeri yüzey araştırmalarında yerel üretim boyalı seramikler oldukça yoğun ele geçmektedir²⁷.

¹¹ Zahn 1907, 638-644.

¹² Bittel 1974, 227-237.

¹³ Bittel 1973, 174.

¹⁴ Bittel 1942, 31-34 Lev. 13: b-d; Bittel 1974, 227-237.

¹⁵ Alkım 1956, 74-75; Res. 20-23.

¹⁶ Akarca 1960, 142-146.

¹⁷ Akarca 1960, 142.

¹⁸ Maier, Galat seramiğinin Boğazköy'ün yanı sıra Alaca Höyük, Büyük Nefesköy-Taviôn, Gordion, Kırşehir-Höyük ve Pazarlı'da tespit edildiğini belirtmiştir (Maier 1963, 219-220).

¹⁹ Maier 1963, 218-220.

²⁰ Zoroğlu 1976, 209-214.

²¹ Zoroğlu 1978, 1-202.

²² Bittel 1942, 31-34 Lev. 13: b-d; Lev. 14: a-b; Ünal 1968, Res. 46, 52; Şek. 20; Balkan & Sümer 1968, Res. 8; 1970, 37-49; Res. 2-3; Polacco 1969, 54-71 Fig. 21; 1970, Tav. XXV: A; 1971, Tav. XIII; 1972, Fig. 6 ve Fig. 11; Kühne 1969, 35-36, 43-44; Pl. 10; Pecorella 1975, 9-76; Özsait & Özsait 2003, 323-342; Körsulu 2014, 89-133; Kan Şahin 2019, 103-117 Lev. 111-112; D'Alfonso *et al.* 2020, 65 Fig. 4, Köker Gökçe 2021, 131-146.

²³ Maier 1963, 251-252.

²⁴ Bittel 1955, 30-31 Abb. 13.

²⁵ Zoroğlu 2001, 521-522.

²⁶ Zoroğlu 2001, 521-522.

²⁷ Bilgin 2004, Çiz. 5-6; Zoroğlu 2007, Lev. 8-10; Köker Gökçe 2017, 130-150; Körsulu 2019, Fig. 20; Massa *et al.*

Geometrik, bitki, hayvan bezemeli ve beyaz, kahverengi, kırmızı, siyah ve bu renklerin tonlarında bezenmiş boyalı seramiklerle Orta Anadolu'nun hemen her bölgesinde karşılaşılmaktadır. Porsuk-Zeyve Höyük boyalı seramikleri konu edilen "Galat seramiği, Pontus yerli seramiği, Kızılırmak Havzası kapları ve Orta Anadolu boyalı seramikleri" gibi adlandırılan seramiklerle ilişkilidir.

Formlar

Porsuk-Zeyve Höyük'te boyalı seramikler olarak değerlendirdiğimiz grupta içe çekik ağızlı kâseler, ağız kenarı tablalı kâseler, dışa çekik ağız kenarı profilli kâseler ve bu seramiklere ait gövde ve kaide parçaları yer almaktadır.

İçe Çekik Ağızlı Kâseler

Porsuk-Zeyve Höyük'te en yoğun karşılaşılan gruba içe çekik ağızlı kâseler oluşturmaktadır. Fig. 2a ve Fig. 2b'de yer alan kâse parçaları 2009 yılında Şantiye IV alanı J41 plan karesinden ve Fig. 2c'deki kâse parçası 2011 yılı Şantiye IV alanında ele geçmiştir. Kâselerin formunu şu şekilde tanımlayabiliriz. Ağız düşeyde dışa doğru hafif taşmış gövdede ise içe doğru açıyla dönüş yaparak köşeli profil oluşmuş ve kaideye doğru eğimle devam etmiştir (Fig. 2a-b). Atina Agorası'nda bu tip kâseler, metalik kahverengi-kırmızı astarlı, derin içe çekik ağızlı grup içerisinde değerlendirilmiş ve MÖ 225-175 tarih aralığına yerleştirilmiştir²⁸. Labraunda'da benzer formlu kâse ise iç kısmı ince siyah astarlıdır ve MÖ III-II. yüzyıla tarihlenmiştir²⁹. V. Gassner, Ephesos Tetragonos-Agora'da tespit edilen kâsenin benzer formlarının Doğu'da Samaria ve Tarsus'ta popüler olduğunu ifade etmektedir³⁰. Laodikeia'da benzer profilli kâse iç ve dış yüzey yarıya kadar gri ve siyah renklerde astarlıdır ve MÖ III. yüzyıl sonu II. yüzyıl ortasına tarihlenmiştir³¹. Boğazköy'de bu tip kâseler Porsuk-Zeyve Höyük kâseleri gibi bant bezelidir³². Boğazköy'deki bant bezemeli derin kâselerin Orta Hellenistik Dönem'de, MÖ III. yüzyıldan MÖ II. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Fig. 2a-c'de yer alan kâselerin tarihi için benzer formlardan dolayı MÖ III-II. yüzyıllar önerilebilir.

Fig. 2d-e'de yer verilen kâseler 2005 yılı kazı çalışmaları sırasında ele geçmiştir. Kâseler ağızdan kaideye oval profiliyle küresele yakın bir form vermektedir. Bu kâselerde ağız içe eğim yapmadan düz bitmektedir. Ağız kenarı düşeyde uzun inmekte ve gövdeye yumuşak dönüş yaparak geçmektedir.

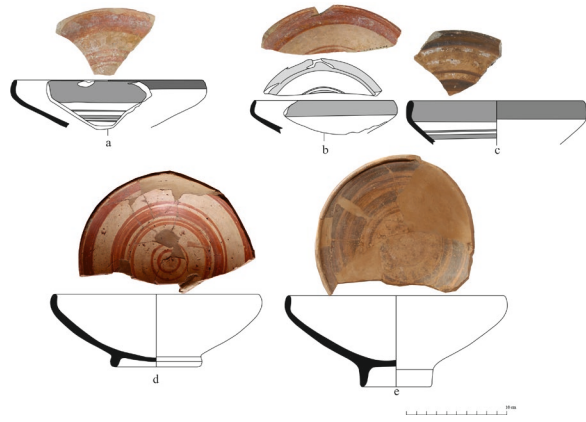

Fig. 2. Porsuk-Zeyve Höyük'ten İçe Çekik Ağızlı Kâseler

2020, Fig. 8: 14-15 (Bu parçalar Geç Demir Çağı'na verilse de Hellenistik Dönem malzemeleridir.); Osborne *et al.* 2020, Fig. 13: 9-10, 22 (Bu parçalar Geç Demir Çağı'na verilse de Hellenistik Dönem malzemeleridir).

²⁸ Rotroff 1997, 342 Fig. 63: 1010.

²⁹ Hellström 1965, 12-14 Pl. 33: 64.

³⁰ Gassner 1997, 40 Taf. 4: 67.

³¹ Duman 2010, 79, 232 Lev. XVIII: D1.

³² Maier 1963, 223, 240 Abb. 1: 3-5.

Gövde kaideye doğru eğimle daralmıştır. Kaideler halka kaide formundadır. Fig. 2d'deki kâsenin iç ve dış yüzeyi boya bezeme yapılmadan önce iyi derecede perdahlanmıştır. Bu perdahlamadan dolayı yüzey hem parlak hem de daha açık renktedir. Fig. 2e'deki basit astarlı kâsenin tüm yüzeyi özensiz astarlanmış ve astar yer yer dökülmüştür. Ephesos Tetragonos-Agora'da bu tip kâseler (Fig. 2d-e) analogi yöntemiyle MÖ II. yüzyıla tarihlenmiştir³³. Metropolis'te de MÖ II. yüzyıla verilmiştir³⁴. Tille Höyük'te benzer kâse kırmızı astarlıdır ve Hellenistik Dönem içerisine tarihlenmiştir³⁵. Gordion'da bu tip, düşey kenarlı kâse olarak adlandırılmış ve MÖ 189'a tarihlenmiştir³⁶. İç yüzeyleri ise genellikle iki ya da üç bant ve araları nokta bezeme ile süslenmiştir. MÖ II. yüzyıl özelliği gösteren bu tip kâselerle Boğazköy³⁷, Aşvan Kale³⁸ ve Ilıca/ Asarcık Höyük³⁹ gibi yerleşimlerde de karşılaşmıştır. Fig. 2d-e'de yer alan kaseler için MÖ II. yüzyıl önerilebilir.

Ağız Kısmı Tablalı Kâseler

Porsuk-Zeyve Höyük'te Hellenistik Dönem boyalıları arasında yüksek ayaklı yayvan formulu dışa çekik ağızlı kâse ele geçmiştir⁴⁰ (Fig. 3a). Kâse, Porsuk-Zeyve Höyük'te 1971 yılı kazı çalışmaları sırasında Şantiye IV alanında tespit edilmiştir. Ağız çapı 17,4, kaide çapı 9,8 cm ve 7,6 cm yüksekliğe sahiptir. Ağız tablası 2,4 cm enindedir. Ağız kenarı düz tabla şeklinde uç kısmı dışa uzanmış ve aşağı sarkmış, gövde düz aşağı inmiş ve gövdenin ortasında içe doğru keskin bir açı yaparak hafif eğimle kaideye doğru daralmaktadır. Dışa dönük, yayvan ve konik kaidenin iç kısmı boştur. Kâseyi farklı kılan yüksek ayağıdır. Bu tür yüksek ayaklı kâseler, Hellenistik Dönem'de Akdeniz'de yaygın değildir ancak Orta Anadolu'da Hellenistik Dönem'de ve öncesinde oldukça uzun süre tercih edilmiştir⁴¹.

Fig. 3. Porsuk-Zeyve Höyük'ten Farklı Kase Formları

³³ Gassner 1997, 40 Taf. 4: 63.

³⁴ Gürler 2003, 14-15 Pl. XIV: C9.

³⁵ French *et al.* 1982, 179 Fig. 13: 3.

³⁶ Stewart 2010, 197, 285 Fig. 103 ve 155; 285 (P4132).

³⁷ Maier 1963, Abb. I: 4-5.

³⁸ Mitchell 1980, Fig. 33: 353.

³⁹ Orthmann 1966, Abb. 26: 1-3.

⁴⁰ Niğde Arkeolojik eser envanterinde envanter numarası 16476'dır.

⁴¹ Bu tip yüksek ayaklı kâseler Erken Phryg'de (Gordion) ve Geç Demir Çağı'nda Kaman-Kale Höyük, Boğazköy ve Alişar'da (MÖ I. binin ikinci yarısı) Orta Anadolu Bölgesi'nde yaygındır. Bu formun Hellenistik Dönem'de de geleneksel form olarak kullanılmaya devam ettiği son yıllarda yapılan çalışmalarla anlaşılmaktadır. Erken örnekler konumuzu oluşturmadığı için burada detaylı bilgiye yer verilmemiştir [Sams 1994, 45 Fig. 13: 452, 456 (Gordion); Matsumura 2005, 196 Taf. 272: KL92-2012, KL93-202 (Kaman-Kale Höyük); Akkuzu 2018, Fig. 114: f (Boğazköy) Fig. 122: c (Alişar)].

Acem Höyük'ten ele geçen ve Niğde Arkeoloji Müzesi vitrininde Hellenistik Dönem eserleri arasında sergilenen eserler arasında yüksek ayaklı kâse yer almaktadır. Nevşehir ili Avanos ilçesi sınırlarında yer alan Topaklı Höyük'te 1969-1974 yılları kazı çalışmalarında, Hellenistik tabakada bu formda altı adet yüksek ayaklı kâseye rastlanmıştır⁴². Formları değişen bu kâseler, Porsuk-Zeyve Höyük'teki gibi kalın bant/şerit veya damla motifi yerine perdahlı ya da basit şekilde kırmızı astarlıdır. Alishar'da benzer yüksek ayaklı kâse, MÖ I. binin ikinci yarısına verilmiştir⁴³. Hacibektaş Arkeoloji Müzesi vitrininde Sulucakarahöyük'te tespit edilen yüksek ayaklı ağız kısmı tablalı kâse sergilenmektedir⁴⁴. Eskiypar kazıları sırasında Hellenistik tabakadan yüksek ayaklı kâse ele geçmiştir⁴⁵. Bu ayaklı kâsenin kil özellikleri Galat seramiği ile ilişkilendirilmiştir. Ayaklı kâsenin ortasında delikli göbek şeklinde halka bulunmaktadır. Orta Anadolu'da birçok merkezde yüksek ayaklı kâse tespit edilmiştir, ancak formları (kâse ve tabak) değişiklik göstermektedir.

Gordion'da benzer bir örnek, Porsuk-Zeyve Höyük Fig. 3a ile ağız tabla şeklinde olması gövde ortasının dirsek yaparak içe dönmesi ve kaideye doğru yumuşak eğimle daralması ile benzerdir⁴⁶. Gordion örneği ağız dışı çıkıntılı kâseler içerisinde değerlendirilmiştir. Fig. 3a'nın yüksek ayağı ise Gordion'daki başka bir kâse ile ilişkilendirilebilir. Boğazköy'de de ağız kısmı tablalı kâseye benzer formda ve bezemede seramik ele geçmiştir⁴⁷.

Fig. 3a ile benzer Fig. 3b ve c'de iki adet ağız kısmı tablalı kâse parçası yer almaktadır. Fig. 3b'deki parça 2011 yılında H07 plan karesinde Hellenistik Dönem fırının tahrip olan kısmında ele geçmiştir. Kaide kısmı korunmamış ve bu nedenle yüksek ayaklı veya halka kaideli olup olmadığı belirsizdir. Porsuk-Zeyve Höyük Fig. 3b'deki ağız kısmı tablalı kâse, Gordion'da bir parçayla benzer özellikler taşımaktadır. Bu seramiğin ağız tabla kısmı daha dar ve küçük boyuttadır. Ancak ağız kısmının tablalı olması ağızdan gövdeye geçişte oluşan hafif dirsek ve kaideye doğru çukurlaşarak gövdenin devam etmesi yönünden benzerdir. Gordion'da bu parça MÖ 189'a tarihlenmiştir ve kâsenin iç kısmı bant bezelidir⁴⁸.

Fig. 3c'de yer verilen diğer parça, 2011 yılında Şantiye IV alanında (01654) bulunmuştur. Ağız belirgin derecede düz ve geniş, ağızdan gövdeye düz inmiş ve hafif dirsek yaparak içe dönmüş ve kaideye doğru eğimli bir şekilde daralmıştır. Ilion'da Fig. 3c'de yer alan parça ile benzer form tespit edilmiştir⁴⁹. Hellenistik tabakada (MÖ 159-87) karşılaşılan ağız kısmı tablalı kâse iç ve dış yüzeyde siyah astarlıdır ve 14 cm ağız çapındadır⁵⁰. Ilion'daki bu seramik, Fig. 3c'de yer alan parça ile boyutu ve dar ağız tablalı olması, gövdenin ortasındaki dirsek ve kaideye doğru hafif eğimle daralması gibi özellikleriyle birebir benzerlikler taşımaktadır. İmikuşağı'nda bu tür ağız kenarı fazlaca dışa çekik kâseler, benzerleriyle ilişkilendirilerek MÖ II. yüzyıla verilmiştir⁵¹. Fig. 3b-c'de yer alan ağız kenarı dışa düz

⁴² Polacco 1969, 54-71 Fig. 25-26; Pecorella 1975, 9-76.

⁴³ von der Osten 1937, Pl. IX: b 704.

⁴⁴ Sulucakarahöyük'ten bahsi geçen kâse çalışmadığı için referans verilememiştir.

⁴⁵ Bayburtluoğlu 1976, 296-297, 302 Res. 36.

⁴⁶ Stewart 2010, 200, 293 Fig. 228: 333.

⁴⁷ Stewart 2010, 200, 293 Fig. 228: 333.

⁴⁸ Stewart 2010, 200-201, 293 Fig. 228: 334.

⁴⁹ Berlin 1999, 85, 140 Pl. 31: 275.

⁵⁰ Berlin 1999, 85, 140 Pl. 31: 275.

⁵¹ Derin 1995, 75 Res. 35: 10.

ve aşağı sarkan formlara birebir benzemese de Orta Anadolu'da Hellenistik Dönem içinde Boğazköy⁵², Yassıdağ⁵³, Kululu⁵⁴, Sulucakarahöyük⁵⁵, Eskiypar⁵⁶, Tyana⁵⁷ ve Ilıca/Asarcık Höyük'te⁵⁸ de rastlanmıştır.

Dışa Çekik Ağız Kenarı Profilli Kâseler

Porsuk-Zeyve Höyük 2013 yılı kazı çalışmaları sırasında Şantiye IV alanından dışa çekik ağız kenarı iki kâse parçası ele geçmiştir (Fig.3d-e). Fig. 3d-e'de yer verilen bu kâseler, ağız kısmı dışta profilli, ağızdan gövde ortasına kadar hafif daralırken gövde ortasından sonra dirsek yaparak kaideye doğru yine eğim yaparak devam etmektedir. 19 ve 24 cm ağız çapına sahip kâseler bant bezemelidir.

Atina Agorası'nda bu tip kâselerin erken örnekleri sığ, geç örnekleri derin formdadır. S. Rotroff benzer profillerin MÖ geç III. yüzyıla veya sonrasına tarihlendiğini belirtmiştir⁵⁹. Bu kâseler metalik siyah astarlıdır ve MÖ 110'a tarihlenmiştir⁶⁰. Knossos'ta bu tip kâselerin derin gövdeli olanları MÖ 250-200⁶¹, daha sığ gövdeli, dar kaideli ve keskin ağızluları MÖ II. yüzyıla tarihlenmiştir⁶². Korinthos'ta bu tipte iki adet dışa çekik ağızlı kâse değerlendirilmiştir⁶³. Bu kâselerden biri MÖ 250'lere diğeri MÖ 250-146 tarih aralığına verilmiştir. Bu iki kâsenin formunda küçük değişiklikler öne çıkmaktadır. Bu kâselerden ilkinde ağız kısmı belirgin derecede dışa çekilmiş ve gövdeden kaideye geçiş yumuşaktır⁶⁴. İkincisinde ise ağız kısa bitmiş ve gövdeden kaideye geçişte diğerine göre daha keskin dönüş yapmıştır⁶⁵. Khios'ta bu tip kâsenin iç kısmı siyah astarlı, dış kısmı siyahtan griye değişen tonlardadır⁶⁶. Tondosunda rulet bezemesi yer alır. Kolonos Agoraios'ta benzer içe çekik ağızlı kâse, siyahtan kahverengiye değişen ince astarlıdır⁶⁷. Yüzük ayaklı kâse MÖ 150-100 tarihleri arasına verilmiştir.

Samaria'da üç tip dışa çekik ağızlı kâse formuyla karşılaşmıştır⁶⁸. İlk tip kâselerin tondosu palmet ve rulet bezemeli, derin ve yüksek profilli ve MÖ IV-III. yüzyılda verilmiştir⁶⁹. İkinci tip kâsenin ton-

⁵² Maier 1963, Abb. 12: 4; Kühne 1969, 35-36, 43-44 Pl. 10; Bittel 1974, 88, c-d; Zoroğlu 1978, 32 Kat. No. 13, L.XVI/2.

⁵³ Emre 1973, Şek.-Fig. 34-40: 34-36.

⁵⁴ Jones 1971, 62-64 Şek. 12.

⁵⁵ Zoroğlu 1978, 32 Kat. No. 146, L.XVII/1.

⁵⁶ Zoroğlu 1976, 346-348 Res.-Çiz. 1.

⁵⁷ Mondì 2014, 38 Fig. 3: 34.

⁵⁸ Orthmann 1966, 47-50 Abb. 26: 4-5.

⁵⁹ Rotroff 1997, 159 Fig. 61: 941-947.

⁶⁰ Rotroff 1997, 159, 337 Fig. 61: 947.

⁶¹ Coldstream 1999, 335 Fig. 4: X 21.

⁶² Coldstream 1999, 335 Fig. 4: X 28-29.

⁶³ Edwards 1975, 33-34 Pl. 3: 74, 76.

⁶⁴ Edwards 1975, 33-34 Pl. 3: 76 (MÖ 250).

⁶⁵ Edwards 1975, 33-34 Pl. 3: 74 (MÖ 250-146).

⁶⁶ Anderson 1954, 151 Fig. 15: 200.

⁶⁷ Rotroff 1983, 295 Fig. 4, Pl. 60: 92.

⁶⁸ Crowfoot *et al.* 1957, 244-248 Fig. 48: 4-8; Berlin 2015, 634-635, Pl. 6.1.4: 4-5.

⁶⁹ Crowfoot *et al.* 1957, 244-248 Fig. 48: 4.

dosu palmet ve rulet bezemeli, sıg ve diğerine göre alçak yükseklikte ve MÖ III. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁷⁰. Üçüncü tip kâseler ise sıg ve diğerine göre daha alçak yüksekliktedir ve gövde kaideden uzaklaşmıştır⁷¹. Dış yüzeyleri yarı astarlı bu tip MÖ 3-2. yüzyıla tarihlenmiştir. Porsuk-Zeyve Höyük kâseleri bu üçüncü tipe daha yakındır. Dor'da benzer profilli 6 adet kâse tespit edilmiştir. Bu kâseler koyu gri, siyahımsı kahverengi ve kırmızımsı astarlıdır. Dor'da bu tip gövdeden dirsekli kâselerin MÖ II. yüzyılda yaygın olduğu belirtilmiştir⁷².

Akko-Ptolemais'ta, bu tip kâseler form 3 grubu altında ele alınmıştır⁷³. Siyah astarlı kâse 16 cm ağız çapına sahiptir. Paralelleri ile ilişkilendirilerek kâse tarihi için MÖ III-I. yüzyıl aralığı önerilmiştir⁷⁴. Samos'ta dışa çekik ağızlı kâsenin olduğu grup, Hellenistik Dönem'de yerel üretim seramikler arasında değerlendirilmiştir⁷⁵. Ilion'da benzer kâsenin iç ve dış yüzeyi, siyah astarlıdır ve ağız çapı 15 cm'dir⁷⁶. Kâse paralelleri ile karşılaştırılarak Hellenistik Dönem içerisine MÖ III-II. yüzyıla tarihlenmiştir. Knidos'ta ağız çapları 11-20 cm arasında değişen dışa çekik ağızlı kâseler MÖ 200-150 tarihleri arasına verilmiştir⁷⁷. Hafif pürüzlü parlak yüzeye sahip kâseler metalik görünüme sahiptir. Nagidos'ta bu tipte dışa çekik ağızlı kâseler, ağız profili yumuşak, gövde köşeli ve kaideye doğru eğim yaparak sonlanmaktadır⁷⁸. Bu kâseler derin form yansıtmaktadır ve MÖ III. yüzyılın ikinci yarısı ve MÖ erken II. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yassıdağ'da daha derin yapısıyla ayrılan ancak ağız kenarının profilli ve gövdedeki dirsek yapısıyla benzer kâse tespit edilmiştir⁷⁹. İçte ağız kenarı boyalı kâse 2. tabakadan (Hellenistik tabaka/MÖ III. yüzyıldan MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı) ele geçmiştir. Bunların dışında Pergamon⁸⁰, Halikarnassos Maussolleion⁸¹, Eretria⁸², Ephesos⁸³, Klazomenai⁸⁴, Antiokheia⁸⁵, Sardeis⁸⁶, Gordion⁸⁷ ve Kululu⁸⁸, Aşağı Fırat Havzası⁸⁹ ve Aşvan Kalesi'nde⁹⁰ de benzer dışa çekik ağızlı kâseler tespit edilmiştir.

⁷⁰ Crowfoot *et al.* 1957, 244-248 Fig. 48: 5.

⁷¹ Crowfoot *et al.* 1957, 244-248 Fig. 48: 6-8.

⁷² Guz Zilberstein 1995, 332 Fig. 6.60: 8.

⁷³ Regev 2009, 181 Fig. 46: 330.

⁷⁴ Regev 2009, 181 Fig. 46: 330.

⁷⁵ Hautumm 2004, 312-313 Taf. 83: 1828.

⁷⁶ Berlin 1999, 94, 132 Pl. 4: 199.

⁷⁷ Kögler 2010, 425-426, 434, 444 Abb. 2: B.7-13, Abb. 5: C.15, Abb. 9: D. 28-32; 2014, 171-172 Fig. 21: a.

⁷⁸ Durukan & Körsulu 2007, 160, 194 Kat. No. 37.

⁷⁹ Emre 1973, 71-72 Şek.-Fig. 34-40: 37.

⁸⁰ Schafer 1968, 35-36 Taf. 3: C5, 7-10.

⁸¹ Vaag *et al.* 2002, 164 Pl. 29: H19 (MÖ 225-175).

⁸² Metzger 1998, 178, 194 Abb. 241: 344.

⁸³ Gassner 1997, Taf. 5: 82-87 (MÖ II. yüzyıl); Mitsopoulos 1991, 19-20 Taf. 6: A23, 24, 26-31.

⁸⁴ Egeci 2014, 18-19 Kat. No: 28-30, 38 (MÖ II. yüzyıl).

⁸⁵ Waage 1948, 4-12 Pl. II: 40-43.

⁸⁶ Rotroff & Oliver 2003, 21 Pl. 5: 13.

⁸⁷ Stewart 2010, 200, 228 Fig. 224: 299-3001.

⁸⁸ Emre 1973, 62-64 Şek.-Fig. 34-40: 37.

⁸⁹ Derin 1994, Çiz. 53-60.

⁹⁰ Mithcell 1980, Fig. 29: 210, Fig. 34: 368.

Fig. 3d-e’de değerlendirilen dışa çekik ağız kenarı profilli kâseler, ağız dışa ve yana çekilmiş, gövde ortasında dirsek yaparak içe dönmüş ve kaideye doğru yine eğim yaparak sonlanmıştır. Porsuk-Zeyve Höyük’te ele geçen bu kâseler genel itibarıyla tüm Akdeniz dünyasında üretilen dışa çekik ağızlı kâselerle benzerdir. Ancak ağızın Akdeniz dünyasındaki örneklerde dışa belirgin derece çekik veya aşağı doğru inceler gövdeden ayrıldığı görülmektedir. Porsuk-Zeyve Höyük’te ağız gövdeden ayrılmamış hafif kalınlaştırılmış ve ince bir kanalla gövdeyle birleştirilmiştir. Bu tip dışa çekik ağız kenarı profilli kâseler, Kınık Höyük’te Geç Hellenistik tabakada ele geçmiş ancak henüz bunların yayını yapılmamıştır⁹¹. Porsuk-Zeyve Höyük dışa çekik ağızlı kâselerinin Kınık Höyükle çağdaş olduğu ve bu nedenle MÖ II-I. yüzyıl aralığına tarihlenebileceği düşünülmektedir.

Kaideler

Porsuk-Zeyve Höyük’te seramiklere ait çok sayıda kaide parçasıyla karşılaşmıştır (Fig. 4). Fig. 4a-e’de yer verilen formlar diğerlerine göre yüksek halka kaidelidir. Bu grup Atina Agorası’nda benzer profilli hafif dışbükey kaide, içe çekik ağızlı kaseye aittir⁹². Kâse MÖ 175-150 yıllarına verilmiştir. Isaura’da benzer profilli kaideler bant bezemelidir⁹³. Paralelleri ile karşılaştırılan bu kaideler MÖ III-II. yüzyıl aralığına tarihlenmiştir. Benzer profilli kaidelere Antiokheia⁹⁴ ve Gordion⁹⁵’de de rastlanmıştır. MÖ III-II. yüzyılda kullanılan seramik formları ile yakınlığından dolayı kaideler bu yüzyıllarda kullanılmış olabilir. Fig. 4f-m’de kâselere ait alçak halka kaide parçaları yer almaktadır. Bu gruptakiler içte ve dışta oval profillidir. Bu profilli kaideler Atina Agorası’nda MÖ III-MÖ geç I. yüzyıla tarihlenmiştir⁹⁶. Korinthos’ta ekhinus kâsenin halka kaideli profili Fig. 4f-m’de yer alan parçalarla ilişkilendirilebilir ve bunlar MÖ 250’ye tarihlenmiştir⁹⁷. Fig. 4’te yer alan kâse ve tabaklara ait kaide parçaları yüksek ve alçak halka kaideler, Fig. 2d-e ile benzerdir ve bu nedenle kaideler de aynı dönemde kullanılmış seramiklere ait olmalıdır.

Fig. 4. Porsuk-Zeyve Höyük Kase ve Tabaklara Ait Gövde ve Kaide Parçaları

⁹¹ Kınık Höyük 2018 yılı kazı çalışmaları sırasında laboratuvar ziyaretinde incelenmiştir. Kınık Höyük kazıları neticesinde tarafıma MÖ I. yüzyıldan sonra yerleşimin devam etmediği ifade edilmiştir (D’Alfonso *et al.* 2020, 65 Fig. 4).

⁹² Rotroff 1997, 161-162, 343 Fig. 63: 1023.

⁹³ Köker-Gökçe 2017 Kat. no. 180-185.

⁹⁴ Waage 1948, 11-18 Pl. II: 75a.

⁹⁵ Stewart 2010, 279 Fig. 139, 154: 230, 233, 241, 242, 245, 247, 254.

⁹⁶ Rotroff 1997, 409 Fig. 99: 1657, Fig. 102: 1711-12, 1719.

⁹⁷ Korinthos 21 nolu parçada kaidenin iç kısmına yiv verilmiştir (Edwards 1975, 29-31 Pl. 2: 21).

Gövdeler

Porsuk-Zeyve Höyük'te karşılaşılan kâse ve tabaklara ait çok sayıda gövde parçası da ele geçmiştir (Fig. 5). Dik ve yayvan gövde yapılarıyla öne çıkan bu seramiklerin iç ve dış kısımları bezemelidir (Figs. 5-6). Porsuk-Zeyve Höyük boya bezemeli seramiklerin form ve bezeme kültürünü anlamamızda gövde parçaları yardımcı olmuştur.

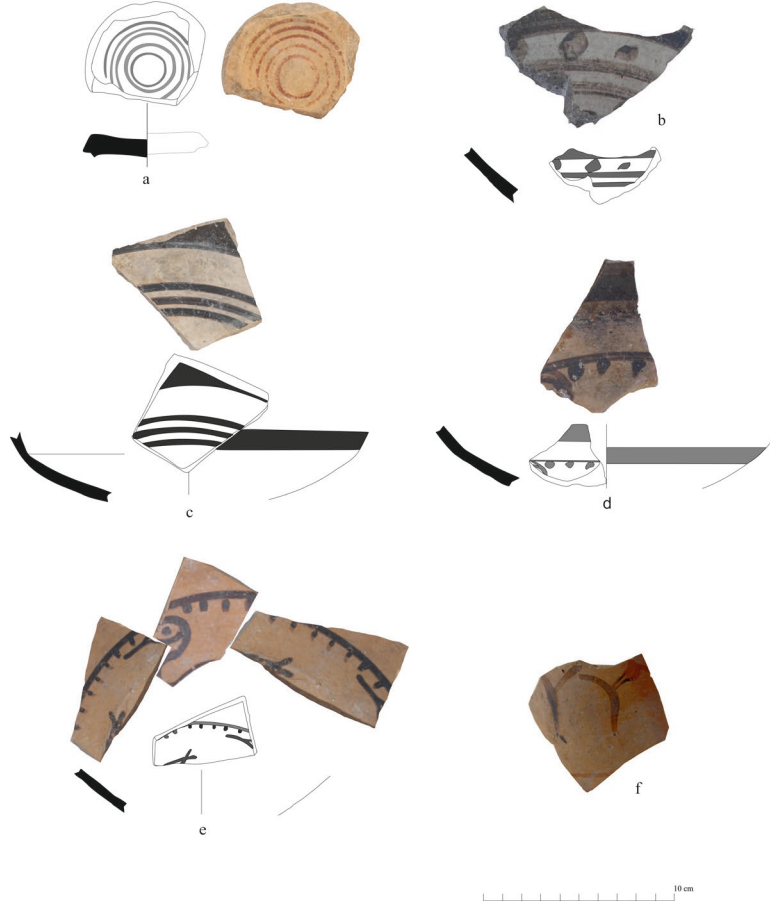

Fig. 5. Porsuk-Zeyve Höyük Kase ve Tabaklara Ait Gövde ve Kaide Parçaları

Fig. 6. Porsuk-Zeyve Höyük Bant, Şerit, Çizgi, Spiral Bant ve Benek Bezemeli Kap Parçaları

Hellenistik Dönem Öncesi Tespit Edilen Geleneksel Motifler

Porsuk-Zeyve Höyük seramiklerinde motifler çeşitli bezeme alanları oluşturularak işlenmiştir. Yerleşimde tespit edilen boyalı seramikler tüm iç yüzey (bant/spiral bant ile benek dizisi kompozisyonu gibi), ağız ve gövde üst kısmı ve alt gövde-tondo arası farklı motiflerle bezenmiştir. Serbest şekilde yapılan bu motifler genellikle özensizdir. Geometrik şekiller arasında bant/spiral bant ve benek öne çıkarken; hayvan motifleri arasında en çok işlenen ise kuştur. Bezeme yapılacak yüzey bazen hamur renginde astarlanmış bazen de yalnızca perdahlıdır. Ancak bezemeler genellikle astarsız yüzey üzerine yapılmıştır.

Porsuk-Zeyve Höyük boyalı seramiklerinde bezeme çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu bezemelerden bazıları höyükte uzun zaman kullanılmıştır. Bunlardan bant ve benek bezemelerinin Demir Çağı'ndan gelen bir geleneğin devamı olduğu düşünülmektedir. Porsuk-Zeyve Höyük Demir Çağı kâselerinin iç ve dış yüzeyleri kalınlıkları değişen bantlarla bezenmiş ve bu uygulama çok popüler olmuştur⁹⁸. Bant bezemenin Hellenistik Dönem'de de kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Benek bezemesi ise dolgu motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırlanmış bir alanın ya da bir hayvanın iç kısmı küçük beneklerle bezenmiştir. Bu motif, Porsuk-Zeyve Höyük Geç Demir Çağı kapları arasında bir kulp üzerinde ana motif ve doldurma motifi olarak kullanılmıştır⁹⁹. Hellenistik Dönem seramikleri üzerinde ise bu bezemenin kullanım oranı artmıştır. Anadolu'da Demir Çağı'ndan itibaren kullanılan motiflerden bir diğeri ise kuştur. Porsuk-Zeyve Höyük'te 2011 yılı Şantiye IV alanında Demir Çağı'nın geç tabakalarında kuş betimli seramik parçası tespit edilmiştir¹⁰⁰. Gövdesi noktalarla bezeli kuş uzun gagalıdır. Demir Çağı'nda kuş motifiyle bezeli kaplarla Porsuk-Zeyve Höyük'ün yanı sıra Alışar¹⁰¹, Büyükkaya¹⁰², Oluz Höyük¹⁰³, Kültepe¹⁰⁴ ve Maşat Höyük¹⁰⁵ gibi yerleşimlerde de karşılaşılmıştır. Geç Demir Çağı'nda kapları süsleyen kuş betimi Hellenistik Dönem'de de seramikler üzerinde kullanılmaya devam etmiştir.

Bant/Şerit/Çizgi Motifi

Bant/şerit/çizgi bezeme¹⁰⁶ Porsuk-Zeyve Höyük'te en yoğun rastlanan motiftir. Tek başlarına, motifleri birbirinden ayırmada ve bezeme alanını sınırlamada bantlar kullanılmıştır. Usta kaba şeklini verdikten sonra tekrar kabı çark üzerine koymuş ve bant motifini yapmıştır. Ancak bazı seramikler

⁹⁸ Dupré 1983, Pl. 60, 63-64, 78-79.

⁹⁹ Porsuk-Zeyve Höyük'te 2006 yılı kazıları sırasında ince bantlar arasına kırmızı benekler yatayda yan yana dizilmişlerdir. Çarkıfelekler içerisinde ve kuşların gövde kısmında karşımıza çıkmaktadır.

¹⁰⁰ Beyer *et al.* 2012b, 188 Fig. 19.

¹⁰¹ Alışarda MÖ I. binin ikinci yarısından itibaren silüet veya sadece dış konturları çizilen kuş motifi ile ele geçmiştir (von der Osten 1937, 66 Fig. 76-77, Pl. VI: 2, 4 (MÖ I. binin ikinci yarısı)).

¹⁰² Genz 2004, Taf. 74.

¹⁰³ Dönmez & Naza Dönmez 2009, 146 Res. 28; Dönmez 2015, 100; Fig. 19.

¹⁰⁴ Özgüç 1971, Lev.-Pl. XXVIII: 6, 8.

¹⁰⁵ Özgüç 1982, Lev-Pl. 64.

¹⁰⁶ Kalın veya ince uçlu fırçalarla siyah, kahverengi, kırmızı ve bu renklerin tonlarında, seramiklerin iç ve dış yüzeylerine yapılan tam bir daire şeklindeki bezeme *bant/şerit/çizgi* bezeme olarak adlandırılmıştır. Uç kalınlıkları değişen fırçalarla kabin tondosunun merkezinden veya hemen yanından başlayan ve üst üste binerek gövdeye doğru devam eden bezeme şekli ise spiral bant bezeme olarak değerlendirilmiştir.

çarkta şekillendirildikten sonra bir müddet kurutulmadan boya bezemeler yapıldığından bezeme bozulmuş/akmıştır (Fig. 2e). Bant motifi bazı seramiklerde pergelle yapılmış gibi düzgünken bazı seramiklerde özensizce yapılmıştır. Aynı seramik üzerinde tekrar eden tüm motifler aynı renktedir. Ancak ince uçlu fırçayla yapılmışsa aynı rengin koyusu, kalın uçlu fırça ile yapılmışsa birkaç ton açığı ortaya çıkmıştır.

Bant motifinin bezendiği seramikler arasında en yoğun grubu kâseler oluşturmaktadır. İki ince bant arasına kalın bant kombinasyonu çok sık kullanılmıştır (Fig. 2a-d). Kâselerin tondoları ya tek bir dairesel bantla ya da spiral bantla bezenmiştir. Geometrik (Fig. 5b, d) ve hayvan (Fig. 5e-f) bezemeleri bantlarla sınırlanmıştır. Fig. 2d'de hamur rengindeki perdahlı yüzey üzerine sarımsı kırmızı renkte ağız kısmına içte ve dışta kalın bant çekilmiş gövde ortasında iki ince bant arasına kalın bant ve tondoda ise üst üste binmiş aralıklı iki ince yine bant bezemesi yapılmıştır. Fig. 2a-c'de astarsız yüzey üzerine ağız çevresine dışta ve içte kalın bant çekilmiş gövde ortasında yine üst üste binmiş iki ince bant arasına kalın bant motifi yapılmıştır. Fig. 6'da ise bant motifinin farklı renk ve şekillerde kullanımını yer almaktadır.

Orta Anadolu'da Hellenistik Dönem yerleşimlerinde bant bezemeli seramiklerle sık karşılaşmaktadır. Gordion'da bant bezeme MÖ III. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ II. yüzyılın ilk yarısı arasında yoğun olarak kâselerin iç kısmında karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁷. Devetüyü renginde astarsız yüzeye siyah, kırmızı ve kahverenginin tonlarında kalınlıkları ve kompozisyonları değişen bant motifleri yer almaktadır¹⁰⁸. Kızılırmak Havzası kaplarında bant bezeme özellikle MÖ II-I. yüzyıllarda egemen olan süsleme anlayışı olarak değerlendirilmiştir¹⁰⁹. Havzada erken dönem örneklerde MÖ IV. yüzyıl sonu ile III. yüzyıl ortalarına kadar bantlar enlidir ve boyalar özensiz şekilde seramiklere uygulanmıştır. Daha sonra özenli işçilik anlayışıyla beyaz boya ön plana çıkmış, kahverengi ve siyah boyalarla sınırlandırılmıştır¹¹⁰.

Isauria Bölgesi içerisinde özellikle kâse, tabak ve pişirme kapları üzerinde bant ve spiral bant bezemenin Hellenistik Dönem boyunca yerel atölyeler tarafından üretildiği bilinmektedir¹¹¹. Bu Bölge'de kâse ve tabakların tondosundan başlayan spiral bantlar, tüm iç yüzeyi bezenmiştir. MÖ III-I. yüzyıl arasında popüler olan bu motif genellikle astarsız yüzey üzerine gri, siyah ve kırmızının tonlarındaki boyalar, kalınlıkları değişen spiral ve bantlar yapılmıştır.

Bant motifinin astarsız yüzey üzerine basit şekilde fırçayla ve hamur renginden farklı siyah, kahverengi ve kırmızının tonlarında boyanması geleneği/kültürü Anadolu'nun özellikle iç kesimlerindeki Hellenistik Dönem yerleşimlerinde hâkim olan bir bezeme şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁰⁷ Stewart 2010, 152-153 Fig. 103, Fig. 204: 119-121, Fig. 221-223: 273-291, Fig. 224: 295-298, Fig. 226-228: 325-335, Fig. 233-235: 363-368.

¹⁰⁸ Stewart 2010, 152-153 Fig. 60.

¹⁰⁹ Emre 1973, 64 Şek.-Fig. 34-40: 39; Bittel 1974, 87-89; Zoroğlu 1978, 64; Strobel & Gerber 1998, Abb. 14; Tezer 2011, 24-27 Lev. 1, 2-3, 7; Omura 2016, 37 Fig. 39; Lohner Urban 2016, 133-136 Abb. 2-3.

¹¹⁰ Zoroğlu 1978, 64.

¹¹¹ Köker Gökçe 2017, 130-150.

Son yıllarda yapılan çalışmalarda sınırları şimdilik batıda Priene¹¹² kuzeyde Samsun¹¹³ ve doğuda Sivas Ziyaretsuyu¹¹⁴ olmak üzere oldukça geniş alana yayılmıştır¹¹⁵.

Benek/Damla/Nokta Motifi

Benek/damla/nokta Porsuk-Zeyve Höyük'te bantlar arasında doldurma motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Benek motifinin boyutları değişmektedir. Kırmızı, kahverengi, siyah ve bu renklerin tonları kullanılarak motifler oluşturulmuştur.

Fig. 3a'da yer alan yüksek ayaklı kâsenin yüzeyi perdahlama işlemi görmüştür. Ağızda ve tondoda bantlar arasına dolgu motifi olarak 6 adet benek yapılmıştır. Fig. 3a, 4c ve 5b'de iki bant arasını dolduracak şekilde benekler aralıklarla yerleştirilmiştir. Fig. 5d-e'de bant üzerinden aşağı sarkar şekilde ancak daha kısa ve küçük benek dizileri bant boyunca yerleştirilmiştir.

Benek bezemesi, Hellenistik Dönem'de Tille¹¹⁶, Eskiyapar¹¹⁷, Alişar¹¹⁸, Sulucakarahöyük¹¹⁹, Gordion¹²⁰, Yalıncağ¹²¹ ve Isaura¹²² gibi Orta Anadolu yerleşimlerinde genellikle bantlar arasında doldurma motifi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hellenistik Dönem'de batı yamacı tekniğinde ve kalıp yapımı kâseler üzerinde de benek motifi yaygın olarak kullanılmıştır¹²³.

Kuş Motifi

Porsuk-Zeyve Höyük'te kuş motifinin bezendiği parçalar tespit edilmiştir. Fig. 5e'deki seramik üzerinde kuşun gaga ve kuyruk kısmı korunmuştur. İnce uçlu fırça ve siyah boya ile silüet biçiminde kuş motifi oluşturulmuştur. Uzun gagalı kuşun gözü nokta şeklinde ve kuyruğu iki çatalıdır. Fig. 5e'de gördüğümüz kuş motifinin devamı aynı kabın başka bir parçası üzerinde izlenebilmektedir. Kâse veya tabağa ait seramiklerin tondoya yakın kısmı bantla ve banttan sarkan benek motifi ile sınırlanmış, devamında ise kuş motifiyle bezelidir (Fig. 5e). Kuşun boynunun -s- şeklinde verilmişinden yürür pozisyonunda olduğu düşünülmektedir. Fig. 5f'de de gövde parçası üzerinde bir kuşa ait ayaklar ve bacaklardan detay yer almaktadır.

Kuş motifi Hellenistik Dönem'de Kızılırmak Havzası'nda karşılaşılan bir motiftir. Karasamsun'da

¹¹² Poster sunumu, U. Mandel, L. Heinze, M.-Chr. Junghans, L. Picht, Delicate Banded Ware, An (almost) unknown early Hellenistic Group of pottery, Goethe Universität Frankfurt am Main.

¹¹³ Hellenistik Dönem yerel Pontus seramiğinde de benzer bantları olan bir grup seramiğin İç Anadolu Arkaik ve Klasik Çağ seramik geleneğini yansıttığını ifade edilmiştir (Akarca 1960, 142-146; Cummer 1976, 31 Abb. 2: 15).

¹¹⁴ Ortaç 2005, Res. 100-1001.

¹¹⁵ Maier "Galat seramiği" olarak adlandırdığı seramikte karşılaşılan bant bezemenin yayılım alanını çizmiştir. Buna alanda Adapazarlı, Gordion, Ankara, Çatalhöyük, Büyük Nefezköy, Hattuşa-Boğazköy, Alaca Höyük, Pazarlı, Kırşehir Höyük ve Alişar yer almaktadır (Maier 1963, 220).

¹¹⁶ French *et al.* 1982, Pl. XXXVI: a.

¹¹⁷ Zoroğlu 1978, 72, LII/1; 1979, 209-214; Çiz. 3.

¹¹⁸ von der Osten 1937, Pl. VII: 4.

¹¹⁹ Zoroğlu 1981, 465-466, 469-470 Tablo: d, j.

¹²⁰ Stewart 2010, Fig. 155: 285, Fig. 159: 363, Fig. 174: 295.

¹²¹ Tezcan 1964, 8 Res. 21.

¹²² Köker Gökçe 2017 Kat. No. 181.

¹²³ Hellenistik tabakada tespit edilen kalıp yapımı kâse üzerinde bir sıra benek/nokta dizisi görülmektedir (Beyer 2006, Pl. 11b).

bir kabın iç kısmında silüet tarzda yapılmış kuş motifi tespit edilmiştir¹²⁴. Kuşun baş kısmının konturları çizilerek iç kısmı boş bırakılmış gövde ise doldurulmuştur. Kuş, balığın üzerinde yürür tarzda işlenmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve Sivas'tan gelen testinin boynu üzerinde vücut detayları ince çizgilerle verilmiş yürür durumda üç kuş yapılmıştır¹²⁵. Göz, Porsuk-Zeyve Höyük'te olduğu gibi nokta şeklinde çizilmiştir. Sulucakarahöyük'te tespit edilen kuş motiflerinden biri silüet tarzda diğeri ise yine silüet tarzda yapraklar arasında tünemiş durumda betimlenmiştir¹²⁶. Alishar'da Hellenistik Dönem'e (period III Decorated ware late) ait memeli küpün gövde üst yarısında sarmaşık dalları üzerinde tüneyen kuşlar bezlenmiştir¹²⁷. Gövde kısmı nokta bezeme ile doldurulmuş ve uzun gagalıdır. Boğazköy'den ele geçen krater üzerinde sarmaşıklar üzerine kuşlar tünemiş vaziyette işlenmiştir¹²⁸. Göz işlenişi Porsuk-Zeyve Höyük ile benzerken gövdenin detaylı verilmesiyle ayrılmaktadır. Porsuk-Zeyve Höyük'te betimlenen kuş daha stilize hâlde karşımıza çıkmaktadır (Fig. 5e). Bu şematik bezeme şekli ile Porsuk Zeyve Höyük kuş bezemeleri Sivas testisi ve Karasamsun kuş motifleriyle ilişkilendirilebilir.

Hamur ve Astar Özellikleri

Porsuk-Zeyve Höyük'te Hellenistik Dönem seramik hamuru genellikle açık kırmızımsı kahverengi ve kırmızımsı sarı (5 YR 6/4 Light Reddish Brown, 5 YR – 6/6 Reddish Yellow) renklerde dir. Açık kahverengi, pembe ve açık sarımsı kahverengi (2.5 YR 6/4 Light Reddish Brown, 5 YR 6/3 Light Brown, 7.5 YR 6/4 Light Brown, 7.5 YR 7/4 Pink, 10 YR 6/4 Light Yellowish Brown) renklerde de hamur tespit edilmiştir.

Höyük'te Hellenistik Dönem seramikleri genellikle [üç parça dışında (Fig.4f,1-i)] astarsızdır. Hamur rengindeki yüzey bazen perdahlıdır. Fig. 2b, d, 3a, 4a, f, 5c'de iç ve bazen dış yüzeyleri iyi derecede perdahlı seramikler yer almaktadır. Bazı seramiklerin özellikle dış yüzeyinde iri kireç ve taşçık katkısından dolayı pürüzlü yüzeyler oluşmuştur. Mika bazı seramiklerde belirginken bazılarında gözlenmemiştir.

Yerel üretim atölyelerde cidar kalınlığı ve hamur katkısı önem arz etmektedir¹²⁹. Porsuk-Zeyve Höyük boyalı seramiklerinin üretildiği kil hamurunun nereden geldiği ve nerede hazırlandığı konusunda henüz bilgiye ulaşamamıştır. Ancak yoğun kireç ve iri taşçık katkısı hemen tüm seramiklerde gördüğümüz ortak özelliktir. Bunun yanı sıra hamurun gözenekli, sert dokulu ve seramiklerin cidarının kalın olduğu anlaşılmaktadır. Hamur renginde astarlı yüzey üzerine siyahtan griye, sarıdan kırmızıya ve kahverengiye değişen renk ve tonlarda bezemelerle karşılaşmaktadır.

Orta Anadolu Hellenistik Dönem boyalı seramiklerinin rastlandığı ve üretim yapan bir merkez olduğu ifade edilen Tavium'da Galatlara ithaf edilen çok karakteristik ve tekdüze olduğu belirtilen seramiklerin şerit bezemeli, yüzeylerinin ise perdahlı oluşlarıyla diğer gruplardan kolayca ayrıldığı belirtilmiştir¹³⁰. Kili ince kumlu ancak sert dokuludur. Bezemede kırmızı, gri/siyah ve beyaz renkler

¹²⁴ Zoroğlu 1978, 108, L.LXXXIII/2.

¹²⁵ Zoroğlu 1978, 37, 107 Kat. No. 135, L. LXXVI.

¹²⁶ Zoroğlu 1978, 108 Lev. LXIV/4.

¹²⁷ von der Osten & Schmidt 1930, 255-257 Fig. 227; Zoroğlu 1978, 108 Lev. XIV/1-3.

¹²⁸ Bittel & Naumann 1939, 11-12, Abb. 8; Zoroğlu 1978, 107, Lev. LXXXII/1-4.

¹²⁹ Orta Anadolu'nun güneyindeki bir kent olan Isaura antik kenti Hellenistik Dönem seramikleri kendine özgü ince cidarlı ve sıkı hamur dokusu sayesinde diğer yerleşimlerden kolayca ayrılabilir (Köker Gökçe 2017, 112-148).

¹³⁰ Strobel & Gerber 1999, 303 Abb. 14; 2000, 256, 258 Abb. 16: a-b; Lohner Urban 2016, 134.

kullanılmıştır¹³¹. Pontus seramiğinde ise seramikler renklerin kullanışı, ton ve kalite bakımından üç gruba ayrılmıştır¹³². Birinci grupta beyaz boya üzerine kırmızı ve siyah renklerde desenler oluşturulmuş, ikinci grupta tüm yüzey beyaz boyayla kaplanmış ve beyaz zemin üzerine motifler işlenmiştir. Üçüncü grupta seramikler astarsız yüzey üzerine beyaz, kırmızı, kahverengi ve siyah renklerde bezenmiştir¹³³. Boğazköy'de perdahlı seramiklerin yüzeyine beyaz, siyah, kırmızı ve tonlarında bezemeler oluşturulmuştur¹³⁴.

Seramik Fırını

Anadolu'da [Kestel¹³⁵, Patara¹³⁶, Laodikeia¹³⁷ Alliano (Yaraş 2003: 404-410)¹³⁸, Gordion¹³⁹] ve Anadolu dışında (Orta Doğu¹⁴⁰, Yunanistan¹⁴¹, İtalya¹⁴² ve İngiltere¹⁴³) çok sayıda yerleşimde seramik fırını açığa çıkarılmıştır.

Porsuk-Zeyve Höyük'te Şantiye II alanı H07 plan karesinin kuzey yarısında 4 m x 8 m'lik alanda

¹³¹ Lohner Urban 2016, 135 Abb. 2-3; 2019, 204-206 Abb. 9.

¹³² Genouillac 1926, Lev. 11: no. 165, Lev. 12: no. 164, Lev. 13: no. 168; Akarca 1960, 143.

¹³³ Akarca 1960, 143.

¹³⁴ Maier 1963, 218- 255.

¹³⁵ Kestel kurtarma kazıları sırasında 15 adet seramik fırını ele geçmiştir. Bunların üçü yuvarlak ikisi oval formdadır. Dikdörtgen planlı bir başka fırın ise iki desteklidir. MÖ I-MS I. yüzyılda bu fırınların kullanıldığı düşünülmektedir (Erdemgil 1980, 103-107; 1981, 63-66).

¹³⁶ Patara'da 6 adet seramik fırını ortaya çıkarılmıştır. MS III. yüzyıldan MS VI. yüzyıla kadar fırınlar kullanılmıştır. Daire biçimindeki ocak kısımlarının tam ortasında pişirilecek seramiklerin istiflendiği tablayı taşıyan yuvarlak formulu bir destek yer almaktadır. Fırının üst kısmı ise tonozlu bir yapı ile sonlanmıştır. Ocak kısımları kırık tuğla ve çatı kiremidi parçalarıyla küçük taşlarla örüldüğü ve birbirine tutturmak için kireç harcı kullanılmıştır (Özdoğan & Dökü 2007, 399-411).

¹³⁷ Laodikeia'da 2008 yılında Asopos Tepesi'nde tahrip olmuş bir seramik fırını açığa çıkarılmıştır (Şimşek 2010, 103-104; Şimşek & Duman 2013, 155 Fig. 2-5).

¹³⁸ Alliano antik kentinde Geç Antik Çağ'a tarihlenen bir kısmı tamamen tahrip olmuş 15 adet seramik fırını ortaya çıkarılmıştır. Bu fırınların içerisinde ve yakın çevresinde insi-tu olarak seramik cürüfları ele geçmiştir. Bu seramik parçaları sayesinde Alliano antik kentinde üretilen seramiklerin tipolojileri oluşturulmuştur. Antik yerleşim alanında on bir oval, bir dikdörtgen planlı fırın kalıntısı bulunmuştur (Porsuk-Zeyve Höyük'teki de dikdörtgen formuyla Alliano seramik fırınıyla ilişkili olabilir ancak bu fırınla ilgili yeterli bilgiye yer verilmemiştir.). Fırınlar E, F ve G plan karelerinde yani birbirine yakın alana kurulmuştur. Taban döşemeleri genellikle kiremit ve sıkıştırılmış topraktır. Seramik fırınlarının mimari yapılar, seramikler, amphora ayakları ve Geç Antik Çağ'a tarihlenen çok sayıda sikkeden dolayı MS V-VI. yüzyıla ait olabileceği belirtilmiştir.

¹³⁹ Stewart 2010, Fig. 75-82.

¹⁴⁰ Hansen Streily 2000, 69-81.

¹⁴¹ Hasaki tarafından Yunanistan'daki MÖ 3000-MS 1820 yılları arasında kullanılan seramik fırınlarının yer haritası hazırlanmıştır. Harita için bk. <https://atlasgreekkilns.arizona.edu>; Hasaki & Raptis 2016, 209-229.

¹⁴² Hyatt 2011, 5-6 Fig. 4.

¹⁴³ Caistor'da üç adet fırın bulunmuştur. MS II-III. yüzyıllarda kullanıldığı düşünülen fırınlar dört köşelidir ve bu köşeler yuvarlatılmıştır. Porsuk-Zeyve Höyük fırınına göre daha basit ve küçüktür (Atkinson 1932, 33-46).

sondaj çalışması 2008¹⁴⁴ yılında başlamış ve 2009¹⁴⁵ yılında da sürdürülmüştür. 2011 yılı kazı sezonunda Geç Bronz Çağı seviyesini tespit etmek için sondaj çalışmasına devam edilmiştir¹⁴⁶. Roma seviyesinin son evreleri 1962 yılında yol çalışması için toprak alırken iş makinaları tarafından taşınmıştır. 2008 ve 2009 yılı kazı sezonunda Roma seviyesi (Porsuk I) kazılmıştır. Sondajın kuzeybatı köşesinde özensiz duvar tarafından sınırlanan üst kısmı beyaz alçı harç yüzeyi ortaya çıkarılmıştır.

2011 yılı sondaj çalışmaları sırasında doğudan batıya 2,93/2,97 m ve kuzeyden güneye 1,70/1,77 m ölçülerinde yuvarlatılmış köşeleri olan dikdörtgen şeklinde seramik fırını ortaya çıkarılmıştır. Fırının ayakları/ana taşıyıcıları kerpiçten yapılmış, iç kısmı yaklaşık 10 cm kalınlığında sıva katmanı ile sıvanmıştır. Fırının ayakları (ısıнын yayıldığı kısım) ortada büyük ve iki yanında küçük kanallarla hava dolaşımı sağlanmıştır (Fig. 7). Odunun yandığı ateşleme alanı doğrudan ortanca kanala açılırken dış sıradakiler bununla eğik kanallarla bağlıdır. Odunların yandığı ocak/ateş haznesi 0.40-0.50 m genişliğinde bir kanal şeklindedir. Ocak/ateş haznesi doğu duvarın ortasına yerleştirilmiş bir kısımdan dışarıya açılır. Fırını ısıtmak için kullanılan odun bu açıklıkta yanmıştır, burada çok büyük miktarda kül ve kömürleşmiş odun parçaları ele geçmiştir. Pişirme odası kuzey duvarının doğu ucundaki bir açıklıktan sağlanmıştır. Bu açıklığın genişliği tahrip olduğu için tespit edilememiştir. Üstte (tabla/seramikleri pişirmek için yerleştirildiği kısım) hava deliklerinin çapı 10 ile 20 cm arasında değişmektedir.

Fig. 7. Porsuk-Zeyve Höyük Şantiye II Alanı H07 Plan Karesinde Tespit Edilen Seramik Fırının Kesiti

Seramiklerin yerleştirildiği nokta 11,50 m'lerde fırının tabanı ise 11,00 m'de açığa çıkarılmıştır¹⁴⁷ (Fig.8). Sondajda 11,273 (3526) m'de ele geçen seramik parçaları MÖ III-I. yüzyıl özelliği taşımaktadır (3526 kotundan Fig. 3e, Fig.4k-m). Fig. 3e'de yer alan ağız kenarı profilli kâse formlar kısmında da değindiğimiz gibi uzun tarih aralığında üretilmiştir. Fırınının seramiklerin fırımlandığı kısım aynı kotlarda ele geçen Fig. 4k-m'deki kaide parçaları kesin tarih aralığına yerleştirilememektedir. Kanalı tahrip olan kuzeybatı köşesinde kavanoz, dışa çekik ağızlı kâse (her ikisi de bant bezemeli) ve Hellenistik Dönem'e ait seramik parçaları ele geçmiştir. Fırının kullanıldığı son seviyede Fig. 3b'de yer alan kâse tespit edilmiştir. Fig. 3b'de ağız kısmı tablalı kâse benzerleriyle ilişkilendirildiğinde kâsenin MÖ II. yüzyıla tarihlenmiştir. Bu, fırının kullanıldığı son tarih olmalıdır. Fırın kuzey ve güney yönde alçı taşı blokları üzerine kurulmuştur¹⁴⁸. Fırın Geç Demir Çağı'nın molozları kullanılarak veya parçalanarak inşa edilmiştir.

¹⁴⁴ Beyer *et al.* 2009, 343-349.

¹⁴⁵ Beyer *et al.* 2010, 235-238.

¹⁴⁶ Beyer *et al.* 2013, 203-209.

¹⁴⁷ Beyer *et al.* 2012b, 180-184 Fig. 33.

¹⁴⁸ Beyer *et al.* 2012b, 180-184.

Höyükte 2012 yılında, 4 mx8 m sondaj alanındaki çalışmada 2011 yılında tespit edilen fırının doğu kısmının, açığa çıkarılması hedeflenmiştir¹⁴⁹. Bu alanda alçı taşı parçacıklarından oluşan zemin ve sonrasında fırının doğu kanalı ortaya çıkarılmıştır. Batıya doğru ilerleyen bu kanal 1 m genişliğinde ve kubbelidir¹⁵⁰. Odun yakma ve külleri boşaltma işlemlerinin bu kanaldan gerçekleştiği düşünülmektedir.

Antikçağda seramik fırınlarının mimari yapısı kendini tekrar etmiştir¹⁵¹. Fırınlarla ilişkili yapılan çalışmalar bunu göstermektedir. Bu nedenle fırınlar tabaka ve buluntularla birlikte değerlendirilmektedir¹⁵². Porsuk-Zeyve Höyük'te 2011 yılında odunların yandığı ocak kısmından, orta kanalından alınan kömür numunesinin C14 analizi MÖ IV-III. yüzyıl aralığına işaret etmektedir¹⁵³. 2012 yılında seramik fırının doğu kısmındaki küllerin boşaltıldığı kanal seviyesinde (3570) birbirine yapışmış bir tetradrahmi ve iki drahmi olmak üzere üç gümüş sikke tespit edilmiştir¹⁵⁴. Bu tür sikkeler Büyük İskender'in Issos Muharebesi'ni kazanmasının ardından basılmaya başlamış ve MÖ III. yüzyılda da devam etmiştir. Anadolu'daki birçok şehir bu sikkelerin MÖ II. yüzyılda da kullanımına devam etmiştir. Burada tespit edilen sikkeler C14 analizini desteklemektedir. 2012 yılında doğu kısımdaki kanalın tabanının sıkıştırılmış kül ve toprak katmanı, fırının uzun süre kullanıldığını göstermektedir¹⁵⁵. Fırının duvarları, kısmen yeni duvarlarla da değiştirilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Porsuk-Zeyve Höyük, Hellenistik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşim görmüştür¹⁵⁶. Hellenistik Dönem'de höyük üzerinde kırsal köy yaşantısına dair izlere rastlanmıştır. Höyükte kâse, tabak ve kapalı kaplar gibi günlük kullanım için gerekli basit seramikler tercih edilmiştir. Yerleşimde tespit edilen içe çekik ağızlı kâseler Hellenistik Dönem'de Akdeniz'de yaygın olarak kullanılan bir formdur. Bu form höyükte değişime uğramadan yerel ustalar tarafından üretilmiş olmalıdır. Ancak Hellenistik Dönem yerleşimlerinde karşılaşılan dışa çekik ağızlı kâseler burada küçük değişime

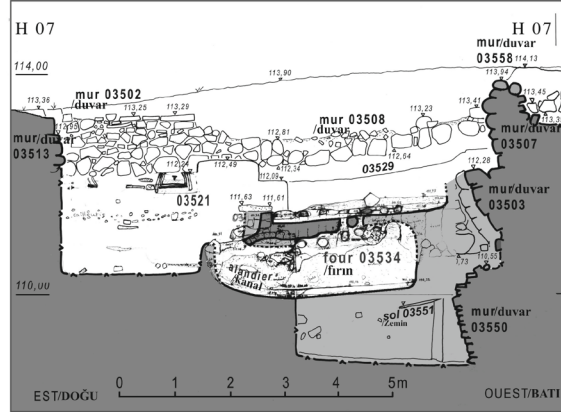

Fig. 8. Porsuk-Zeyve Höyük Şantiye II Alanı H07 Plan Karesinde Tespit Edilen Seramik Fırının Kesiti

¹⁴⁹ Beyer *et al.* 2013, 2003-209.

¹⁵⁰ Beyer *et al.* 2013, 2003-209.

¹⁵¹ Antikçağ seramik fırınları boyutlarında farklılıklar olsa da değişmeden uzun yıllar aynı form ve özellikte inşa edilmişlerdir. Kullanımdan dolayı yıpranan seramik fırınları yıkılarak aynı yere yeniden inşa edilmiştir (Yaraş 2001, 29).

¹⁵² Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem seramik fırınının benzerini Roma ve Doğu Roma dönemlerinde de görebiliyoruz (İlgili kaynak için bk. Hasaki 2002, 1-453; Hasaki & Raptis 2016, 209-229).

¹⁵³ Beyer *et al.* 2013, 203-206.

¹⁵⁴ Beyer *et al.* 2012b, 206 Fig. 18-19.

¹⁵⁵ Beyer *et al.* 2013, 206-209 Fig. 17.

¹⁵⁶ Kazı çalışmaları uzun yıllardır devam ettiği için buluntu ve oldukça fazla veri henüz tam anlamıyla değerlendirilememiştir. Şantiye I-IV alanları ve Hellenistik Dönem buluntuları kotları ile birlikte yorumlanarak kapsamlı bir çalışmanın sonucunda tabakalaşma ortaya konulması amaçlanmaktadır.

uğramıştır. Höyükte, dışa çekik ağızlı kâselerin ağız kenarı dışa çekik değil, profillendirilerek düz bitmiştir.

Orta Anadolu'da antik yerleşim merkezlerinde belli sofrta kapları yoğun kullanılmış ve bölgesel etki Orta Anadolu'da birçok merkezde Zoroğlu'nun da ifade ettiği gibi Akdeniz dünyasında bilinmeyen, Kızılırmak Havzası kapları içinde iyi bilenen ve bir gelişimin izlendiği kenarı dışa uzantılı ve profilli, karnı dirsek yapan çanaklar bilinmektedir¹⁵⁷. Porsuk-Zeyve Höyük gibi yerleşimlerde de küçük değişimler geçiren formlara rastlanması kaçınılmazdır. Akdeniz dünyasında ağız kenarı tablalı halka kaideli kâseler, höyükte ve Orta Anadolu Bölgesi'nde Demir Çağı'ndan beri bilinen yüksek ayakla birleşerek karşımıza çıkmaktadır. Bu form özelinde Akdeniz dünyası formuyla Orta Anadolu'nun geleneksel formlarının Porsuk-Zeyve Höyük seramik ustası tarafından birleştirilmiş hâlidir. Bütün bu verilerden Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem seramik formlarında Akdeniz dünyasının baskın etkisi görülmektedir. Ancak höyüğün Orta Anadolu Bölgesi'nde yaygın olan seramik formlarını da takip ettiği anlaşılmaktadır.

Porsuk-Zeyve Höyük boyalı seramiklerinde motifler çeşitlilik göstermektedir. Geometrik ve hayvan motiflerinden oluşan geniş yelpazede hangi motiflerin Demir Çağı'ndan itibaren devam ettiği ve yeni hangi motiflerin eklendiği, yerleşimi anlamakta önem arz etmektedir. Birebir üzerinde çalışarak¹⁵⁸ ve kazıları ziyaret ederek¹⁵⁹ yaptığımız incelemelerde özellikle boyalı seramiklerde yoğun bir grup oluşturan dairesel ya da spiral şekilde karşımıza çıkan bant/şerit/çizgi motifi, Orta Anadolu'da hemen tüm yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle içe çekik ağızlı kâselerde karşılaştığımız bu bezeme, Demir Çağı'ndan itibaren yine bu bölgede (Orta Anadolu) popülerdir. Bu bezemenin Orta Anadolu'da bu kadar yoğun ve yaygın olması Hellenistik Dönem'de yerel üretim yapan atölyelerin birbirini takip ettiğinin de kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem seramiklerinde yerel ustalar, formda Akdeniz dünyasını takip etmekle birlikte¹⁶⁰; bezemede geleneksel motiflere bağlı kalmıştır. Porsuk-Zeyve Höyük seramiklerinin, bunların dışında, özellikle bezeme anlayışında Orta Anadolu'yla etkileşim içinde olduğu gözlenmiştir. Orta Anadolu yerleşimlerinde oranlar değişse de tüm yerleşimlerde karşımıza çıkan bant ve benek gibi motiflerin kullanımında bunu görebiliyoruz.

Porsuk-Zeyve Höyük'te seramiklerin bazıları, boya bezemeler yapılmadan önce perdahlanmıştır. Seramikleri perdahlama işlemi Hellenistik Dönem'de Akdeniz dünyasında yaygın olan bir uygulama değildir. Ancak Orta Anadolu'da Hellenistik Dönem'de seramikleri geleneksel olarak perdahlama işlemi devam etmiştir. İri kireç ve taşçık katkılı bu seramiklerin hamur renkleri de benzerdir.

Höyük üzerinde 2011 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında Hellenistik tabakada seramik fırını açığa çıkarılmıştır. Kömür numunesinin C14 analizi ve buluntular fırının MÖ geç IV. yüzyıl ve MÖ II. yüzyıl arasında kullanıldığını göstermektedir. Porsuk-Zeyve Höyük boyalı seramiklerinin kendine özgü form ve bezeme anlayışının yanı sıra üretimin varlığını destekleyen seramik fırınının tespit edilmesi, höyüğün Hellenistik Dönem'de seramik üretilen bir merkez olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁷ Zoroğlu 1986, 459-462.

¹⁵⁸ Isaura antik kenti ve Isauria Bölgesi'nin tamamına yakın kısmının seramikleri hem yerinde hem müzelerde incelenmiştir. Nevşehir Topaklı Höyük kazı malzemeleri de Nevşehir Müzesi deposunda yaygın odaklı çalışılmaktadır.

¹⁵⁹ Kınık Höyük laboratuvarında Hellenistik Dönem seramikleri incelenmiştir.

¹⁶⁰ Bu konu "Porsuk-Zeyve Höyük Hellenistik Dönem İthal Seramikleri"; adlı başka bir çalışmanın konusunu oluşturduğu ve sayfa sınırlaması olduğu için sözü edilen konuya değinilmemiştir.

Katalog

(A. Ç: Ağız Çapı, K. Ç: Kaide Çapı, K. Y: Korunan Yükseklik, H. R: Hamur rengi (Hamur Rengi Munsell Soil Color Book'a (Munsell 2009, Soil-Color Charts)'a göre hazırlanmıştır), A. R. ve Bezeme: Astar Rengi, K. M: Katkı Maddesi).

Fig. 2a.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: İçe Çekik Ağızlı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J41 plan karesi.

Ölçüler: A. Ç: 19 cm.

Hamur: İri kireç ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: kırmızımsı renklerde bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ III-II. yüzyıl.

Fig. 2b.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: İçe çekik ağızlı kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J41 plan karesi.

Ölçüler: A. Ç: 14 cm.

Hamur: İri kireç, taşçık ve mika katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: kırmızımsı renklerde bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ III-II. yüzyıl.

Fig. 2c.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: İçe Çekik Ağızlı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: A. Ç: 16 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: grimsi kahverengi renklerde bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ III-II. yüzyıl.

Fig. 2d.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: İçe Çekik Ağızlı Kâse.

Buluntu yeri: –

Ölçüler: A. Ç: 18,4 cm, K. Ç: 8,4 cm.

Hamur: İri kireç ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: İyi perdahlı yüzey.

Bezeme: kırmızının tonlarında bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II. yüzyıl.

Fig. 2e.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: İçe Çekik Ağızlı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J41 plan karesi.

Ölçüler: A. Ç: 18,4 cm, K. Ç: 6,4 cm, K. Y: 9,2 cm.

Hamur: İri kireç ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Grimsi kahverengi renklerde bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II. yüzyıl.

Fig. 3a.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Ağız Kısmı Tablalı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: A. Ç: 17,4 cm, K. Ç: 9,8 cm, K. Y: 7,6 cm.

Hamur: İri kireç ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: bant ve benek bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II. yüzyıl (?).

Fig. 3b.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Ağız Kısmı Tablalı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye II alanı H07 plan karesi.

Ölçüler: A. Ç: 32 cm, K. Y: 5,5 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşçık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: kalın bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II. yüzyıl (?).

Fig. 3c.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Ağız Kısmı Tablalı Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: A. Ç: 15 cm.

Hamur: İri kireç ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: kalın bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II. yüzyıl (?).

Fig. 3d.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Dışa Çekik Ağız Kenarı Profilli Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: A. Ç: 24 cm, K. Y: 6,7 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: Perdahlı ve astarsız yüzey.

Bezeme: Bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II-I. yüzyıl.

Fig. 3e.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Dışa Çekik Ağız Kenarı Profilli Kâse.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: A. Ç: 19 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: kırmızımsı renklerde bant bezemeli.

Tarihlendirme: MÖ II-I. yüzyıl.

Fig. 4a.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J42 plan karesi.

Ölçüler: K. Ç: 6 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 7.5 YR 7/4 Pink.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: Siyah bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 4b.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J42 plan karesi.

Ölçüler: K. Ç: 6 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: İyi perdahlı astarsız yüzey.

Bezeme: Kırmızı tonlarında bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 4c.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J40 plan karesi.

Ölçüler: K. Ç: 8,5 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 10 YR 6/3 Pale Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Siyahın tonlarında bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 4d.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J40 plan karesi.

Ölçüler: K. Ç: 6,2 cm.

Hamur: İri kireç ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant/spiral bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 4e.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J41 plan karesi.

Ölçüler: K. Ç: 6,6 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant/spiral bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 4f.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanından J41 plan karesi.
 Ölçüler: K. Ç: 9,5 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 7.5 YR 7/4 Pink.
 Sır: İnce bej astarlı yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4g.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 5 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.
 Sır: Astarsız yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4h.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 9 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/4 Light Reddish Brown.
 Sır: Astarsız yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4i.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 7 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 7.5 YR 6/4 Light Brown.
 Sır: Bej renkte astarlı yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4i.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 6 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 7.5 YR 6/4 Light Brown.
 Sır: İnce Bej astarlı yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4j.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 7 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.
 Sır: Astarsız yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4k.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye II alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 9,8 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 2.5 YR 6/4 Light Reddish Brown.
 Sır: Astarsız yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4l.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.
 Buluntu yeri: Şantiye II alanı.
 Ölçüler: K. Ç: 6,4 cm.
 Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 2.5 YR 6/4 Light Reddish Brown.
 Sır: Astarsız yüzey.
 Bezeme: Bant bezemeli.
 Tarihlendirme: –

Fig. 4m.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.
 Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye II alanı.

Ölçüler: K. Ç: 8 cm.

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 2.5 YR 6/4 Light Reddish Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 5a.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV H41 plan karesi.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant bezemeli.

Tarihlendirme:

Fig. 5b.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV H40 plan karesi.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 10 YR 6/4 Light Yellowish Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bantlar ve aralarında benek/nokta bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 5c.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı J41 plan karesi.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 7.5 YR 6/4 Light Brown.

Sır: Perdahlı ve astarsız yüzey.

Bezeme: Bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 5d.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV H40 plan karesi.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant ve banttın sarkan benek bezemeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 5e.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV H40 plan karesi.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/3 Light Brown.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Siyah boya ile kuşun kuyruk ve gaga kısmı bezeli.

Tarihlendirme: –

Fig. 5f.

Grup: Geleneksel Boya Bezemeli Seramikler.

Tür: Kâse/Tabak Gövde-Kaide Parçası.

Buluntu yeri: Şantiye IV alanı.

Ölçüler: –

Hamur: İri kireç, mika ve taşcık katkılı, gözenekli, sert ve iyi pişmiş, 5 YR 6/6 Reddish Yellow.

Sır: Astarsız yüzey.

Bezeme: Bant bezemeli.

Tarihlendirme: –

BİBLİYOGRAFYA

- Akarca A. 1960, "Hellenistik Çağ'da Yerli Pontus Keramiği". *V. Türk Tarih Kongresi. 12-17 Nisan 1956*. Ankara, 142-146.
- Alkim, B. 1956, "Kırşehir Höyüğü ve Toprak Üstü Buluntuları". *Belleten* 20/77, 61-77.
- Anderson J. K. 1954, "Excavations at The Ridge of Kofina in Chios". *British School at Athens* 49, 129-187.
- Atkinson D. 1932, "Three Caistor Pottery Kilns". *The Journal of Roman Studies* 22/ 1, 33-46.
- Balkan K. & Sümer O. 1968, "1967 Yılı Hacibektaş (Suluca Karahöyük)". *Türk Arkeoloji Dergisi* XVI/II, 15-39.
- Balkan K. & Sümer O. 1970, "Hacibektaş Kazısı Ön Raporu". *Türk Arkeoloji Dergisi* XVIII/I, 37-49.
- Bayburtluoğlu İ. 1976, "Eskiyapar Phryg Çağı". VIII. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 169-182.
- Berlin A. M. 1999, "Studies in Hellenistic Ilion: The Lower City Stratified Assemblages And Chronology". *Studia Troica* 9, 73-157.
- Beyer D. et al. 2009, "Zeyve Höyük (Porsuk): Rapport Sur La Campagne De Fouilles De 2008". *Anatolia Antiqua* 17, 317-349.
- Beyer D. et al. 2010, "Campagne 2009 De La Mission Archéologique De Zeyve Höyük (Porsuk)". *Anatolia Antiqua* 18, 215-242.
- Beyer D. et al. 2012a, "Quelques Nouvelles Données Sur La Chronologie Des Phases Anciennes De Porsuk, Du Bronze Moyen À La Réoccupation Du Fer". Eds. Olivier Henry & Aksel Tibet, *La Cappadoce Méridionale De La Préhistoire À La Période Byzantines, 3èmes Rencontres D'archéologie De L'iféa, Dominique Beyer*. İstanbul 8-9 Novembre, 101-110.
- Beyer D. et al. 2012b, "Zeyve Höyük-Porsuk: Rapport Préliminaire De La Campagne 2011". *Anatolia Antiqua* 20, 177-203.
- Beyer D. et al. 2013, "Zeyve Höyük-Porsuk: Rapport Préliminaire Sur La Campagne 2012". *Anatolia Antiqua* 21, 201-234.
- Bilgin M. 2004, *Konya-Karaman İlleri Hellenistik ve Roma Çağı Seramikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Bittel K. & Naumann R. 1939, "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Bogazköy im Jahre 1938". *Mitteilungen Deutschen Orient Gesellschaft* (Mdog) 77, 1-47.
- Bittel K. 1942, *Kleinasiathe Studien* (İstanbuler Mitteilungen, Heft 5). İstanbul.
- Bittel K. 1955, "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1954". *Mitteilungen Deutschen Orient Gesellschaft* (Mdog) 88, 3-32.
- Bittel K. 1973, "Die Galater, Archäologisch Gesehen". *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology I*. Ankara-İzmir, 23-30/IX/1973. Ankara, 169-174.
- Bittel K. 1974, "Bemerkungen zur Sogenannten Galatischen Keramik". *Mansel'e Armağan I*. Ankara, 227-237.
- Crowfoot G.M., J.W. Crowfoot & K. M. Kenyon 1957, *The Objects from Samaria*. London.
- Coldstream J. N. 1999, "Knossos 1951-61: Classical and Hellenistic Pottery from the Town". *British School at Athens* 94, 321-351.
- Cummer W. W. 1976, "Iron Age Pottery from Akalan". *Istanbuler Mitteilungen* 26, 31-39.
- D'Alfonso L. et al. 2020, "Archaeological Excavations (Tr) At Niğde-Kınık Höyük: Excavations Report 2018". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 41/ 3, 463-486.
- de Genouillac H. 1926, *Genouillac Céramique Cappadocienne II*. Paris.
- Derin Z. 1994, "Aşağı Fırat Havzasındaki (Elazığ - Malatya Bölgesi) Yerleşim Merkezlerinde Ele Geçen Doğu Sigillatısı A Türü Seramikler". *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi* II, 149-172.
- Derin Z. 1995, "B-Çanak Çömlek", İmikuşağı I (6.-1. Yapı Katları)". *Türk Tarih Kurumu Yayınları* VI, 74-102.
- Duman B. 2010, *Laodikeia Hellenistik ve Erken Roma Dönemi Seramiği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Dupré S. 1983, *Porsuk I. La Céramique De L'âge Du Bronze et De L'âge Du Fer*. Paris.

- Durukan M. & Körsulu H. 2007, "Hellenistik Dönem Seramikleri". Eds. Serra Durugönül, *Dağlık Kilikia'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları Nagidos* (Adalya Ek Yayın Dizisi 6), 155-227.
- Dönmez Ş. & Naza Dönmez. E. E. 2009, "Oluz Höyük Kazısı İkinci Dönem (2008) Çalışmaları: Değerlendirme ve Sonuçlar". *Colloquium Anatolicum VIII*, 125-170.
- Dönmez Ş. 2015, "Oluz Höyük Kazıları Işığında Kuzey-Orta Anadolu (Pontika Kappadokia) Akhaimenid Varlığına Güncel Bir Bakış". *Tüba-Ar* 18, 71-107.
- Emre K. 1973, "Yassıdağ Kazısı 1973". *Anadolu/Anatolia* 17, 43-109.
- Edwards R. G. 1975, *Corinthian Hellenistic Pottery (Corinth, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies At Athens, Volume VII Part III)*. Princeton, New Jersey.
- Egeci S. 2014, *Klazomenai-Karantina Adası Tiyatro Kazısında Ele Geçen Siyah Firnisli Seramikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Erdemgil S. 1980, "Kestel Kurtarma Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 103-107.
- Erdemgil S. 1981, "Kestel Kazısı 1980 Yılı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı III*, 63-66.
- French D., J. Moore H. F. Russel 1982, "Excavation At Tille 1979-1982: An Interim Report". *Anatolian Studies* 32, 161-187.
- Gassner V. 1997, *Das Südtor der Tetragonos-Agora Keramik und Kleinfunde* (Forschungen in Ephesos XIII/1/1). Wien.
- Genz H. 2004, *Büyükaya I: Die Keramik der Eisenzeit, Funde aus den Grabungskampagnen 1993-1998*. Mainz am Rhein.
- Guz Zilberstein B. 1995, "The Typology of The Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of The Hellenistic And Roman Periods". Eds. E. Stern, *The Finds, Excavations at Dor, Final Report I B*. Jerusalem 289-433.
- Gürler B. 2003, "Hellenistic Ceramic of Metropolis in Ionia". Eds. C. Abadie-Reynal. *Les Ceramiques En Anatolie Aux Epoques Hellenistique et Romaine. Actes De La Table Ronde D'Istanbul, 23-24 Mai 1996* (Varia Anatolica XV). İstanbul 9-16.
- Hansen Streily A. 2000, "Early Pottery Kilns in the Middle East". *Paleorient* 26/2, 69-81.
- Hasaki E. 2002, *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. University of Cincinnati.
- Hasaki E. & Raptis, K. T. 2016, "Roman and Byzantine Ceramic Kilns in Greece (1-15 C. Ce) Continuities and Changes in Kiln Typology and Spatial Organization of Production". Eds. N. Cucuzza, B. M. Giannattasio & S. Palleschi, *Archeologia Delle Produzioni Ceramiche Nel Mondo Antico, Spazi, Prodotti, Strumenti e Tecniche*. Ariccia, 209-229.
- Hautumm W. 2004, "Keramik aus dem Tunnel Sowie aus Zwei Benachbarten Zisternen". *Samos XX*, 199-339.
- Hellström P. 1965, *Labraunda Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*. Lund.
- Hyatt A. V.D. 2011, "Pantanello". *The Study of Ancient Territories Chersonesos & South Italy, Report For 2008-2011*. Austin, 4-14.
- Jones F. 1971, "Sherds From Kululu". *Anadolu/Anatolia XIII*, 89-96.
- Kan Şahin G. 2019, *Hadrianapolis Seramik Buluntuları*. Ankara.
- Kögler, P. 2010, *Feinkeramik aus Knidos, vom Mittleren Hellenismus bis in die Mitlere Kaiserzeit* (Ca. 200 V. Chr. Bis 150 N. Chr.). Wiesbaden.
- Kögler P. 2014, "Table Ware from Knidos: The Local Production during the 2 nd and 1st Centuries BC". Eds. P. Guldager Bilde & M. L. Lawall, *The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies, Pottery, Peoples and Places, Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Aarhus, 157-174.
- Köker Gökçe E. 2017, *Yüzey Araştırmaları Işığında Isaura (Zengibar Kalesi) Seramikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Köker Gökçe E. 2021, "Zank Höyük 1991, 1996 ve 1997 Yılları Kazı Çalışmalarında Tespit Edilen Hellenistik-Roma Dönemi Seramikleri". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 166, 131-146.

- Körsulu H. 2014, "Kappadokia Komana'sı Hellenistik Dönem Seramikleri". *Cedrus* II, 89-133.
- Körsulu H. 2019, "Süleymanhancı Höyük Hellenistik ve Roma Dönemi Seramikleri". *Karaman Araştırmaları* I, 53-78.
- Kühne H. 1969, "Die Bestattungen der Hellenistischen bis Spätkaiserzeitlichen Periode". *Boğazköy* IV, 35-45.
- Lohner-Urban, U. 2016, "Überlegungen Zur Sogenannten Galatischen Keramik Aus Tavium/Büyüknefes". *Ich Bin Dann Mal Weg. Festschrift Für Einen Reisenden Thuri Lorenz Zum 85. Geburtstag*. Wien, 133-137.
- Lohner Urban U. 2019, "Die „Hellenistische Blüte“ in Side und Tavium aus Archäologischer Sicht". Eds. R. Lafer, H. Dolenz & H. Luik, *Antiquitates Variae. Festschrift Für Karl Strobel Zum 65. Geburtstag, Internationale Archäologie*, (Studia Honoraria 39). Rahden/Westfalen, 199-209.
- Maier, F. 1963, "Bemerkungen zur Sogenannten Galatischen Keramik von Boğazköy". *Jahrbuch Des Deutschen Archäologischen Instituts* 78, 218-255.
- Massa M., C. Bachhuber, F. Şahin, H. Erpehlivan, J. Osborne & A. J. Lauricella 2020, "A Landscape-Oriented Approach To Urbanisation And Early State Formation on the Konya and Karaman Plains, Turkey". *Anatolian Studies* 70, 45-75.
- Metzger I. R. 1998, "Keramik und Lampen. Eds. P. Lausanne, Die Klassischen und Hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier". *Eretria* 173, 227.
- Mitsopoulos L. V. 1991, *Die Basilika am Staatmarkin Ephesos. Kleinfunde 1, Keramik Hellenistischer und Römischer Zeit* (Forschungen in Ephesos IX). Wien.
- Mitchell S. 1980, *Aşvan Kale Keban Rescue Excavations. Eastern Anatolia*. Oxford.
- Mondi C. 2014, "Hellenistic and Roman Fine Wares from the Byzantine Contexts in Tyana/Kemerhisar (Suoth Cappadocia)". *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 43, 35-42.
- Omura M. 2016, "Yasshöyük Excavations First Five Seasons 2009-2013". *Anatolian Archaeological Studies* XIX, 11-72.
- Ortaç M. 2005, *Ziyaretsuyu, Yukarı Kızılırmak Vadisi'nde Bir Hellenistik Dönem Yerleşimi. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Dokümanları: 5*. Ankara.
- Orthmann W. 1966, "Untersuchungen auf dem Asarcık Hüyük bei Ilıca". *Istanbul Mitteilungen* 16, 27-88.
- Osborne J., M. Massa, F. Şahin, H. Erpehlivan & C. Bachhuber 2020, "The City Of Hartapu: Results Of The Türkmen-Karahöyük Intensive Survey Project". *Anatolian Studies* 70, 1-27.
- Özgüç T. 1971, *Demir Devrinde Kültepe ve Civarı Kültepe And Its Vicinity in the Iron Age*. Ankara.
- Özgüç T. 1982, *Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/A Hittite Center Northeast of Boğazköy*. Ankara.
- Özsait M. & Özsait N. 2003, "La Ceramique Dite Galate Du Bassin Du Kızılırmak". *AnAnt.* XI, 323-342.
- Özüdoğru Ş. & Dökü E. 2007, "Patara Seramik Fırınları". *Seres* 07, IV. *Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri*. Eskişehir, 399-411.
- Pecorella P. E. 1975, "Topaklı. La Trincea di Sud-Ovest". *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XVI, 9-76.
- Pelon O. 1970, "Rapport Préliminaire Sur La Première Campagne De Fouilles À Porsuk-Ulukışla (Turquie)". *Syria* 47, 279-286.
- Pelon O. 1978, "Six Campagnes De Fouilles À Porsuk (Turquie Méridionale) De 1969 À 1977". *Comptes Rendus De L'académie Des Inscriptions et Belles Lettres*, 347-359.
- Polacco L. 1969, "Topaklı. Campagna Di Scavo 1968". *Relazione Preliminare in Smea (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)* X, 54-71.
- Polacco L. 1970, "Topaklı. Campagna Di Scavo 1969". *Relazione Preliminare in Smea (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)* XI, 7-25.
- Polacco L. 1971, "Topaklı. Campagna Di Scavo 1970". *Relazione Preliminare in Smea (Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici)* XIV, 27-38.
- Polacco L. 1972, "Topaklı 1970 Campaign Of Excavation". *Türk Arkeoloji Dergisi* XIX-1, 187-200.
- Ramsay W. R. 1903, "Cilicia, Tarsus and the Great Taurus Pass". *The Geographical Journal* 22/4, 357-410.

- Regev D. 2009/10, "Akko-Ptolemais, A Phoenician City: The Hellenistic Pottery". *Meditarch* 22/23, 115-191.
- Rotroff S. I. 1997, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Able Ware and Related Material*. Princeton.
- Rotroff S. I. 1983, "Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraios". *Hesperia* 52, 257-297.
- Rotroff S. I. & Oliver A. 2003, *The Hellenistic Pottery From Sardis: The Finds Through 1994*. Cambridge, Massachusetts, London.
- Schafer J. 1968, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. Berlin.
- Stewart S. M. 2010, *Gordion after the Knot: Hellenistic Pottery and Culture*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Cincinnati.
- Strobel K. & Gerber C. 1999, "Tavium (Büyüknefes) Feldforschungen des Jahres 1997". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16/ I, 297-314.
- Strobel K. & Gerber Ch. 2000, "Tavium (Büyüknefes, Provinz Yozgat) – Ein Regionales Zentrum Anatoliens. Bericht über den Stand der Forschungen nach den Ersten Drei Kampagnen (1997–1999)". *Istanbul Mitteilungen* 50, 215-26.
- Şimşek C. 2010, "2008 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 31/4, 101-134.
- Şimşek C. & Duman B. 2013, "Lykos Laodikeiası'ndan Bir Grup Yerel Üretim Kandil". *Olba* XXI, 151-180.
- Tezcan B. 1964, *1962-1963 Yalnızca Köyü Çalışmaları*. Ankara.
- Tezer U. C. 2011, *Nevşehir Camihöyük Hellenistik ve Roma Seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Thompson A. 1934, "Two Centuries of Hellenistic Pottery". *The Journal of American School of Classical Studies at Athens* 3/4, 1934, 311-476.
- von der Osten H. H. & Schmidt E. F. 1930, *The Alişar Hüyük Season of 1927, Part I*. Chicago.
- von der Osten H. H. 1937, *The Alişar Höyük: Season of 1930-1932, Part III*. Chicago.
- Zahn R. 1907, "Die bei den Ausgrabungen in Boghaz-Köi Gefundenen Tonscherben". *Wochenschrift Für Klassische Philologie* 24, 638-644.
- Zoroğlu C. 2007, *Çatalhöyük Tp Alanı Klasik Hellenistik, Roma Çağı Seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Zoroğlu K. L. 1976, "Eskiyapar'da Bulunan Kızılırmak Havzası (Galat Denilen) Boyalı Seramikler". *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 346-354.
- Zoroğlu K. L. 1978, *Hellenistik Çağ'da Kızılırmak Havzası Boyalı Kapları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Zoroğlu K. L. 1981, "Kültepe'de Bulunan Hellenistik Çağa ait Bir Amphora". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1, 239-252.
- Zoroğlu K. L. 1986, "Kızılırmak Havzası Kaplarının Biçim ve Süs Gelişimine Örnekler". *IX. Türk Tarih Kurumu, Kongrede Sunulan Bildiriler, Cilt 1*. Ankara, 459-472.
- Zoroğlu K. L. 2001, "Hellenistic Painted Pottery from the Central Part of Asia Minor: Kızılırmak Basin Ware". *Aθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων Και Απαλλοτριώσεων, 2011, Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Για Την Ελληνιστική Κεραμική: Αιγίο, 4-9 Απριλίου 2005: Πρακτικά / [Επιστημονική Επιτροπή: Στέλλα Δρούγου ... [Et Al.]] Athen, 515-524.*
- Vaag L. E., V. Norskov & J. Lund 2002, *The Mausolleion at Halikarnassos. Reports of Danish Archeological Expedition to Bodrum Volume 7, The Pottery Ceramic Material and other Finds from Selected Contexts* (Jutland Archeological Society Publications XV. 7). Aarhus.
- Waage F. O. 1948, *Antioch on-the-Orontes IV, Part One Ceramics and Islamic Coins*. Wisconsin.
- Yaraş A. 2001, "Antik Çağda Seramik Fırınları". *I. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*. Eskişehir, 29-38.
- Yaraş A. 2003, "Allianoi Geç Antik Çağ Seramik Fırınları". *III. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Eskişehir, 404-410.

Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı *The Cult of Zeus and the Bull Connection in Paphlagonia*

Murat KARASALİHOĞLU*

Öz: Paphlagonia Bölgesi'nde antikçağda en yaygın inanış Zeus Kültü olup epigrafik belgelere göre toponim kaynaklı yerel tanrı inanışlarının ağırlığı görülür. Tanrı, iklimsel olaylardan sorumlu, gökyüzünden toprağa ulaşan bereketin sağlayıcısı ve yaşamın koruyucusudur. Tanrı, bölgenin coğrafi şartlarına bağlı olarak aynı zamanda dağ tanrısı kimliğine sahiptir. Külte ilişkin bölgeden arkeolojik, numismatik ve epigrafik veriler bilinmekle birlikte, bu veriler içinde tanrıya adandığını bazılarının yazıtlarından bildiğimiz 19 adet taş boğa adak farklı bir önem arz eder. Taş boğa adaklar ikonografik olarak küçük farklılıklara sahip olsalar da bir bütünlük taşırlar ancak buna karşın geniş zaman aralığına (MÖ V – MS II. yüzyıl) yerleştirilirler. Taş boğa adaklar için farklı zaman dilimleri ve kültürlere göre yapılan stil-kritik karşılaştırmasıyla yapılan değerlendirmede eserlerin bir adak olmasına karşın tanrının kendisini de temsil ettiği sonucu çıkmaktadır. Taş boğa adakların dinsel içeriği ile ikonografilerindeki bazı detaylar Tunç Çağı'ndan itibaren gelen ve daha sonra Zeus ile synkretik bütünleşmeye giren Fırtına Tanrısı Kültü'nün devamlılığını gösterir. Bu noktada taş boğa adakların erken dönemlerden gelen köklü bir mirasın temsilcileri olduğu düşünülür. Bunun nedeni ise bölgenin coğrafi şartlarından dolayı yalıtılmış olarak kalması ve kültürel etkileşimin daha az olması gibi unsurlarla inanışların muhafazakâr bir şekilde korunmuş olduğudur. Bu koşullarda Paphlagonia taş boğa adaklarının Tunç Çağı'ndan gelen yerel fırtına tanrılarıyla Zeus inancı arasında synkretik anlamda bağ kurulan zoomorfik geç dönem yansımaları olduğu söylenebilir.

Abstract: In the Paphlagonia Region, the most common belief in antiquity was in the Cult of Zeus, and according to epigraphic documents, the weight of belief in the local gods originating from the toponym is found. God, responsible for climatic events, was understood to be the provider of the fertility reaching the earth from the sky and the protector of life. Depending on the geographical conditions of the region, the god also has the identity of a mountain god. Although archaeological, numismatic and epigraphic data are known from the region regarding the cult, 19 stone bull offerings, some of which we know from inscriptions, are of different importance. Although the stone bull offerings have minor differences iconographically, they are united, but they are spread over a wide period of time (V. B.C. - II. century A.D.). In the evaluation made with style-critical comparison made according to different time periods and cultures for stone bull offerings, it is concluded that although the artifacts are votives, they also represent the god himself. The religious content of the stone bull offerings and some details of their iconography show continuity with the Storm God Cult, of the Bronze Age and later entered into syncretistic integration with the God Zeus. At this point, it is thought that the stone bull offerings are representative of a deep-rooted heritage dating from early times. The reason for this is that the beliefs are conservatively preserved due to factors such as the region being isolated due to geographical conditions and having less cultural interaction. In these circumstances, it can be said that the Paphlagonia stone bull offerings are the zoomorphic reflections of a late period, which exhibit a syncretistic connection between the local storm gods of the Bronze Age and the belief in Zeus.

Anahtar Kelimeler: Zeus • Fırtına Tanrısı • Boğa • Paphlagonia • Tunç Çağı

Keywords: Zeus • Storm God • Bull • Paphlagonia • Bronze Age

Bir Fırtına Tanrısı olarak Zeus, Anadolu kimliği ile Paphlagonia Bölgesi'nde (Fig.1) en çok tapınım görmüş tanrıdır. Bölgede görülen Zeus inancı, Bonitenos, Poarinos, Sarsos, Monios, Strategos, Kar-

* Dr., Kastamonu Kent Müzesi. 0000-0002-1573-9831 | paphlagonia@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 22/09/2021 | Kabul Tarihi: 09/02/2022 ; Karasalihoğlu M. 2022, "Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı". *Cedrus X*, 165-190.

zenos, Kimistenos gibi birçok değişik epithetle kendini gösterir. Tanrının epithetleri genellikle yerel toponime ve otokton kabilelere işaret etmektedir¹. Epithet çeşitliliği² bölgede toplulukların, iklimsel olaylardan sorumlu ve dolayısıyla bereketle ilişkili ama insanların yanı sıra; ülke topraklarına uzanan, tarım ve hayvancılığın da koruyucusu olan bir tanrı inancına sahip olduğunu göstermektedir³. Bazı veriler tanrının kithonik özelliklere de sahip olduğu düşündürür⁴. Bölgede tespit edilmiş tanrıya ilişkin 30 epithetin 16 tanesi yerel ve toponime bağlı isimlerden oluşur⁵. Tanrı bu hâliyle Asia Minor'un diğer yerlerinde olduğu gibi Zeus ismini özellikle Hellen kolonizasyonu ve sonrasında da Hellenenin yayılması ile almış olmalıdır⁶. Yani bölgede Zeus ismiyle tapınılan tanrı, bölgenin coğrafi koşulları da göz önüne alındığında Tunç dönemlerinde görülen fırtına tanrısı karakterinde⁷, muhtemel kökenleri daha eskiye giden, otokton bir tanrı olarak ve zaman içerisinde de synkretik bağlarla dönüşerek Zeus ismini almış olabilir. Bu dönüşüm dinsel inançların evrimi içerisinde genel geçer bir kabul iken, zaman içerisinde dönüşümün izleri ve özellikle de yerel tanrıların kökenlerine ilişkin arkeolojik verilerin kaybolmasıyla tam olarak takip edilememektedir.

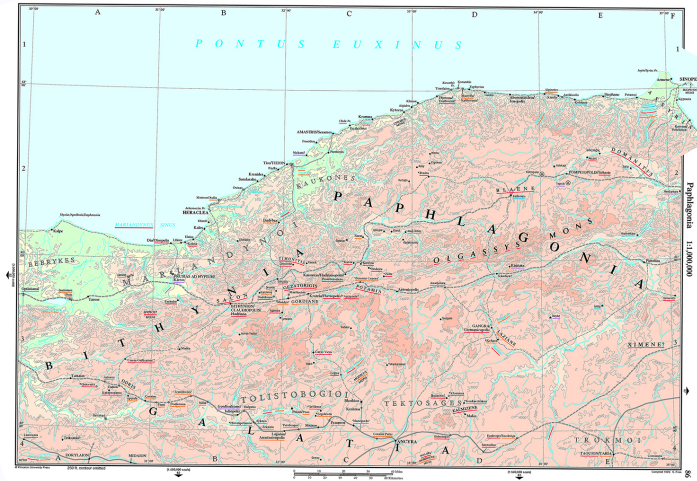

Fig. 1. Paphlagonia Bölgesi Haritası (Talbert 2000, 86 C2)

Paphlagonia Bölgesi'ndeki Zeus kütlerine ait arkeolojik ve epigrafik verilerin bir kısmını oluşturan yazıtlı bir şekilde tanrıya adanmış taş boğa adakların varlığı biçimsel ve anlamsal olarak farklıdır. Bu eserler, bölgede Tunç Çağı izlerini taşıyan Fırtına Tanrısı ve Boğa Tanrı inancının izlerini Roma İmparatorluk Dönemi içine kadar taşıdığını göstermektedir⁸.

Bölgedeki arkeolojik veriler Zeus'a antropomorfik olarak tapınılmasının yanında boğa şeklinde

¹ Saprykin 2009, 253.

² Karasalihoğlu 2021, 446-447.

³ Reinach 1905, 118-119; Nilsson 1951, 34; Saprykin 2009, 253; 2010, 466.

⁴ Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Syrgastes, Zeus Ktesios, Zeus Panktesios, Zeus Brontaios, Zeus Bonitenos, Zeus Karzenos, Zeus Kimistenos ve Sinope'deki Iupiter Dis'in (Zeus-Hades) kithonik özellikleri olduğu belirtilmiştir (Tac. hist. IV. 83; ayrıca bk. Nilsson 1906, 162; Saprykin 2009, 253; 2010, 467; Chiai 2019, 136-141).

⁵ Karasalihoğlu 2021, 446-447; Toponime bağlı örneklerin yoğun görüldüğü bir başka bölge ise Phrygia'dır, bk. Eraydın 2002.

⁶ Şahin 2001, 1.

⁷ MÖ II. binde bölgede Fırtına Tanrısı Kültü, Pala tanrısı olan Zeparwa ile temsil edilmektedir (Corruba 1970, 1-2).

⁸ Işık 2019, 324.

yani zoomorfik olarak da tapınıldığını göstermektedir. Bölgedeki Zeus Kültü'ne ilişkin en önemli buluntu grupları arasında yer alan taş boğa adakların stil kritik karşılaştırmalarla Geç Tunç Çağı Anadolu Fırtına Tanrısı'nın mirasına sahip olduğu ve tanrı Zeus'a synkretik dönüşümü sırasında da biçimsel ve inanç olarak pek değişmediği anlaşılmaktadır⁹.

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültü sikkeler üzerinde MÖ IV. yüzyıl ortalarından itibaren görülmeye başlar ve tanrı, sikkelerde antropomorfik olarak tek ve yanında Tanrıça Hera ya da Demeter ile birlikte görülür¹⁰. Epigrafik kayıtlar ise Hellenistik Dönem'de görünmeye başlar¹¹. Epigrafik belgelere göre bölgede 30 adet Zeus epitheti tespit edilmiş, bu epithetlerden 16'sı yerel, toponim kaynaklı iken diğer epithetler Hellen, Phrygia, Mısır, Pers ve Pontos kökenli ve synkretik epithetler olarak MS III. yüzyıl içlerine kadar görülürler¹². Arkeolojik veriler ise geniş bir yelpazede yer alıp MÖ V. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar uzanır. Arkeolojik veriler içerisinde bölgede tespit edilen epithetlerden sadece Zeus Bonitenos'a ait tapınağın varlığı kesin iken Zeus Syrgastes, Zeus Strategos, Zeus Sarsos ve Zeus Kimistenos gibi yerel ve toponime dayalı olduğu düşünülen epithetli tanrılara ait tapınakların varlığı ise henüz olasılık şeklindedir¹³. Arkeolojik diğer bulgular ise heykel, sunak, kartal adak heykelleri, taş, pişmiş toprak ve bronz boğa heykel ve heykelcikleri, mühür, kurşun ağırlık, kalyp-ter, kandil, seramik kaplar gibi çok çeşitlidir. Bu bulgular içerisinde ünük sayılabilecek taş boğa adaklar ise oldukça ayrıcalıklıdır. Bir kısmı üzerinde Zeus'a adandıklarına ilişkin yazıtların varlığı ile şu ana kadar tespit edilen 19 adet taş boğa adak, bölgedeki Zeus Kültü tapınıminde tanrının hem bir Fırtına Tanrısı olarak algılandığını hem de Tunç Çağı'nda olduğu gibi zoomorfik bir inanın geç dönemlere kadar sürdüğü düşüncesini akla getirmektedir. Bu düşünce aynı zamanda kült bulguları arasında yer alan pişmiş toprak bazı boğa heykelcikleri ile de desteklenebilir.

Paphlagonia Boğaları

Paphlagonia Bölgesi İç Anadolu Platosu ile Karadeniz arasında yer alır. Bölge coğrafyasının şekillenmesinde kuzey ve güneyde yer alan dağ sıraları önemli rol oynar. Ayrıca Pontos Euksenos kıyılarında uygun limanların olmadığı gibi iç hinterlanda geçişin zor olması ve bölgenin büyük yol sistemlerinden yoksun oluşu bölgeyi Asia Minor'da yalıtılmış bir bölge gibi bırakmaktadır. Geniş bir alana yayılan bölgede Pontos Euksenos sahilinin hemen 30 km gerisinden başlayan Küre Dağları silsilesi ile güneyde de Olgassys Dağ sıraları arasından kalan kısım İç Paphlagonia olarak, Küre Dağlarının kuzeyi ise Kıyı Paphlagonia olarak ayrılmıştır¹⁴.

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültüleri geniş bir buluntu grubuna sahip olup bölgenin en baskın antikçağ inancıdır. Bu buluntu grubu içinde taş boğa adaklar, bronz ve pişmiş toprak boğa heykelcik ve figürinleri ise ayrı bir önem taşır. Sinope Sarapis Tapınağı yakınından gelen pişmiş toprak boğa figürinleri¹⁵ dışında diğer eserlerin buluntu konteksi belirsizdir. Bu noktada kültle ilişkili olduğu düşünülen boğa biçimli eserlerin tümünün bir adak olduğu düşünülebilir. Boğa, zaman zaman tanrıları simgeleyen bir kutsal hayvan olması yanında bir kurban adığıdır da. Bu nedenle belirli bir tan-

⁹ Karasalihoğlu 2021, 362-363.

¹⁰ SNG Black Sea, 1323-25, 1328, 1642.

¹¹ Karasalihoğlu 2021, 172.

¹² Karasalihoğlu 2021, 446-447.

¹³ Karasalihoğlu 2021, 459-460.

¹⁴ Str. XII. 3. 9.

¹⁵ Budde 1956, 6.

rının tekelinde bulunmamıştır. Boğa, bereketin simgesi olarak synkretik, tarımla ilgili eril tanrıların simgesi olarak görülür. Zeus başta olmak üzere Sarapis, Dionysos, Attis ve Mithras gibi tanrıların ana kurban hayvanı da olan boğa aynı zamanda Anadolu yerel tanrılarının tapınımlarında önemli yer tutar ve kökenleri muhtemelen Hitit Dönemi'ne kadar geri gider¹⁶. Bu noktada Paphlagonia Bölgesi Zeus Kültleri kapsamında ele alınan boğa eser grubu içerisinde taş boğa adakları; yazıtları, boyut ve betimlemeleri ile farklılık taşır ve bir adaktan çok adandıkları tanrının kendisini tasvir ettikleri düşünülebilir.

Tamamı İç Paphlagonia'dan bulunmuş taş boğa adaklarının 3 adeti Amastris teritoryumundan diğerleri ise Pompeiopolis teritoryumundan bulunmuştur¹⁷. Bu boğa adakların Zeus Kültü içinde değerlendirilmesinin nedeni Amastris teritoryumunda kalan 3 örneğin iki ayrı Zeus epithetini (Zeus Gainios ve Zeus Koropizos) gösterir yazıtı sahip olmasıdır. Diğer bir örnek de Araç'tan bulunmuş ve yine adak yazıtına sahipken; yazıtsız olan bazı örnekler üzerinde de kırmızı boya izleri görülebilmektedir.

Boğa adaklar üzerinde yapılan stil kritik çalışması, kendi aralarında küçük farklara sahip olsalar da bunların aslında belirli bir bütünlük içinde yapıldıklarını göstermiştir. Bu bütünlük ise "kanonik" bir yapıya işaret etmektedir. İç Paphlagonia'dan gelen boğa adaklar batıda, Amastris kenti teritoryumunda kalan Eflani-Kastamonu sınırından başlayarak; Pompeiopolis'in doğusuna kadar uzanan Amnias Vadisi'ne yayılmış durumdadırlar. Bu adaklar muhtemelen yerel köklere sahip Zeus'un değişik epithetlerini taşımalarına karşın, kült uygulamaları açısından ortak bir tanrı ya da tanrı adağı niteliğine sahiptirler.

Küçük farklarla birbirinden ayrılan boğa adakları 6 grupta toplanmış olup bunların genel özellikleri ise şu şekildedir: Boğaların malzemesi kalker, kireçtaşı ve mermerdir. Boğalar ayakta, sabit ve üç boyutlu olarak yapılmışlardır. Boğaların üç boyutlu olmaları onların bir kült heykeli ya da bir kutsal alanda her yönden görülebilecek şekilde tasarlandıkları izlenimini verir. Boğalar arka ayaklarından güç alıp, kısmen yükselen başları, gerdan ve göğüslerini öne çıkartmış bir şekilde dururlar. Başlar, geniş üçgen formunda, 25-30°lik açılarla yükselen kalın ve orantılı boynuzlara sahiptir. Alın üstünde saçlar düz, kısa tutamlar şeklinde ortadan ikiye ayrılarak her iki yana doğru devam ederler. Alından aşağıda ise iç içe yarım dairelerden oluşan saç bukleleri incelenerek aşağı inmektedir. Küt burunlar, burun kenarlarında yarım daire çukurlarla gösterilen burun delikleri, ağız ortasında ince çizgi yine genel özelliklerdir. Gözler yuvarlak, bazılarında kaş çizgisi belirgindir. Örneklerin içinde başı korunmuş olan üçünde yular bulunmaktadır. Alt çeneden başlayan gerdan ön bacaklara kadar heybetli olarak gösterilmiştir. Vücutlar, silindirik ve esnemenen gösterilmiştir. Örneklerin tamamında kuyruklar kalçadan çıktıktan sonra sağdan sola doğru yarım daire formunda kıvrılarak vücuda yapıştırılmış ve uçları püsküllü bir şekilde bitirilmiştir. Sadece iki örnekte kuyruklar stilize kalın çizgi şeklindedir. Gerçekçi yapılan boğa adakların belirgin özelliklerinden biri de hayvanın cinsel organının vurgulanmış olmasıdır. Aşağıda Grup 2 olarak adlandırılan Karlı köyü örneklerinde cinsel organ yuvası karnın ortasına yakın bir noktada huni şeklinde gösterilmiş, diğerlerinde ise cinsel organ karnın ortasına kadar yatay bir şekilde getirilmiştir. Sadece iki örnekte hayvanın hayaları görünür.

¹⁶ Bittel 1976, 176-178; Saprykin 2010, 498-499; Işık 2019.

¹⁷ Bu boğa adakların bir kısmı daha öncede tespit edilmiş ve yayımlanmıştır (Yaman 1935; Gökoğlu 1952; Donceel 1984; Dökü *et al.* 2011, 219-223).

Grup 1

Stil-kritik olarak ele aldığımız boğa adaklarımızın 1. Grup'unu (Fig. 2) katalogumuzdaki No: 4, 5, 16 (Fig. 3.), 17 ve 18 adlı, çoğunluğu Pompeiopolis kökenli örnekler oluşturmaktadır. Ölçüleri bakımından en büyük ve aynı zamanda en detaylı ve gösterişli grubu oluşturan bu örnekler, yular taşıyan biri hariç birbirine benzeyen boğaları içermektedir. Tümünün bacakları diz seviyesinden kırık olup, ortalama 80 cm yüksekliğe sahiptirler. Boğaların uzunluğu 120-146 cm arasında değişmektedir. Ortalama genişlikleri ise 35 cm civarındadır.

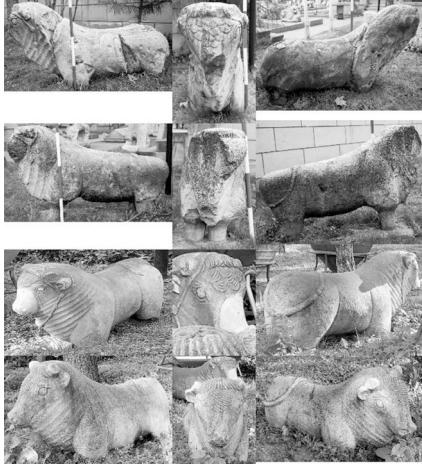

Fig. 2. Paphlagonia Boğaları, Grup 1

Fig. 3. Sırasögütler Köyünden Boğa Başı

Mermer olan örneklerimizin başları kararlı bir biçimde vücuttan yükselmektedir. Ön cepheler daha güçlü verilmiştir. Başlar, üçgen şeklinde daralarak gelmektedir. Bir örnekte boynuzlar kısmen korunmuştur (No: 18 - Env. 9100 (Fig. 4-5)). Bu örnekte boynuzlar, kalın bir şekilde kafadan çıkıp yaklaşık 25°'lik bir açı ile yükselirler. Kulaklar boynuzun altında üçgene yakın ovalikte kulak çukuru belli edilecek şekilde verilmiştir. Boynuzların hizasında saçlar az bukleli ve ortadan ikiye ayrılmış şekildedir. Alın hizasından aşağıdaki kısım ise iç içe yarım daireler şeklinde stilize verilmiştir. Burunlar küt ve ağız ise çizgi ile ayrılmaktadır. Grubun sadece Kızılkise (No: 4 - Env.43) örneğinde gözler iç içe iki çizgi içinde gösterilirken diğer dört örnekte gözler düğme şeklinde verilmiştir. Dört örnekte de kaş kalın verilirken, No: 18 - Env.9100 örneği hariç göz çukuru da belirtilmiştir. Env. 9100 örneği dışındaki üç örnekte de boynuzu çevreleyen yular vardır. Yularlarda üç'er metal yansıması süs görülmektedir. Tüm boğalarda gerdan görkemlidir. Gerdan boğumları dar aralıklı ve sık olup geniş bir boyna sahiptirler. Vücutlar heybetli, silindirik ve düz karınlıdır. Bacaklar güçlü gösterilmiş, kuyruklar sola atılmış ve püsküllü bitimlidir. Boğaların cinsel organları karın ortasına kadar yatay vaziyette gösterilmiştir.

Burada görülen ortak özelliklere bakarak bu 1. Grup eserler içinde, geliş yeri önceden sadece Kastamonu olarak gösterilmiş olan Ankara Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan Env. 9099 ve 9100 (No: 17-18) örneklerinin buluntu yerinin diğer örnekler gibi (No: 4-5) Pompeiopolis olduğunu söyleyebiliriz.

Bu grubun örnekleri içinde korunmuş boynuz biçimleri başta olmak üzere diğer ortak özellikleri olan kafa yapısı ve saç kıvrımlarından oluşan baş betimleri Paphlagonia kralları II. ya da III. Pylaimenes (MÖ 133-95) dönemlerine ait olan sikkelerdeki¹⁸ boğa başı ile aynı özelliklere sahiptir (Fig. 6).

¹⁸ Arslan 1990, 73.

Bu benzerlik kabul edilirse boğa adakların varlığını MÖ II. yüzyılın II. yarısına kadar geri götürmek mümkündür. Aynı zamanda boğa adakların Zeus'a adanması ya da tanrı Zeus'un betimi olduğu kabul edilirse Paphlagonia Krallığı'nın krali sikkelerinde de yer alan boğa betimiyle yerel kökenli Zeus'un krali koruyucu olduğu düşüncesi ortaya çıkar. Benzer durum Pontus Bölgesi'nde de geçerli olup Mithradates Hanedanlığı yönetiminde tanrı Zeus'un, devletin koruyucu tanrısı olması özellikle sikke betimlerinde vurgulanmıştır¹⁹.

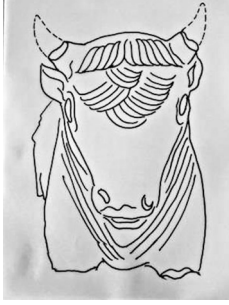

Fig. 4. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden 9100 Env. Nolu Boğanın Baş Çizimi

Fig. 5. Anadolu medeniyetleri Müzesi'nden 9100 Env. Nolu boğa

Fig. 6. Pylaimenes II ya da III'e ait Paphlagonia Krallığı sikkesi (SNG von Aulock, no. 6793)

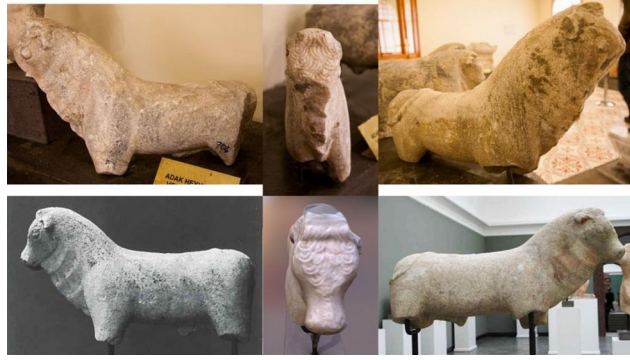

Fig. 7. Paphlagonia Boğaları, Grup 2

Grup 2

Bu grupta 2 boğa adağı yer alır. Belirleyici özellikleri boyunlarının daha dik olarak yükselmesi ile gözlerin oldukça dışa taşkın bir şekilde verilmesidir. Genel anlamda vücut şekli, saç tasarımları ve gözlerin yapısı ile Grup 1 örnekleri ile benzerdir. Aynı zamanda bu örnekler de Pompeiopolis kökenlidir (No: 12 ve Glyptotek Müzesi'nde sergilenen No: 19). Grup 2'nin ilk gruptan tek farkı ise gerdanlar da boğum sayısının azalmış ve doğala daha da yaklaşmış olmasıdır. Bu özellik Grup 2 örneklerinin ilk gruptan daha geç döneme ait olması ile açıklanabilir (Fig. 7).

Boğaların boyunları diğer taş boğa adaklara göre oldukça dik ve yüksektir. Başlar kalın değildir ve çıkık elmacık kemikleri üzerine gözler yerleştirilmiştir. Alın üzerindeki boynuz hattında saçlar diğer örneklerle aynı iken boynuz çizgisi altında, alın üzerinde iç içe daireler şeklinde gelen saçlar dörder sıra hâlinde aşağıya inmektedir. Belirleyici özellikler arasında gözler yüzün yanlarındayken, oldukça

¹⁹ Saprykin 2009.

dışa taşkın göz bebeklerinin belirgin verilmiş olması gösterilebilir. Kaş çizgileri gözün yanlarına doğru uzatılmışlardır. Gerdanlar kalın boğumlu ve diğer örneklere göre daha kısadır. Vücutlar güçlü kas hatları şeklinde iken karınlar sarkıtılmadan gösterilmiştir. Kuyruklar yine sol yanda ve uçları püskül şeklinde, cinsel organlarda yatay verilmiştir.

Bu benzeşim göz önüne alındığında Glyptotek Müzesi'nde sergilenen (No: 19) boğa adağının da Amnias Vadisi'nin orta kesiminden ve belki de Pompeiopolis'ten gelmiş olduğunu düşünebiliriz.

Grup 3

Bu boğa adak grubunun buluntu alanı Amnias Vadisi'nin tamamını kaplar ve bu adaklar en kalabalık grubu oluşturur (Fig. 8). Grubun bir örneği dışında (No: 7 - Env. 140) başlar korunamamıştır. Grubun örnekleri katalogda No: 3, 6, 7, 8, 9, 11 ve 15 olarak gösterilmiş olup, bunların belirleyici özellikleri ince ve alçak vücutlar, ölçü benzerliği ve tüm örneklerin kireçtaşından yapılmış olmalarıdır. Örneklerde boyun çok yükselmez. Vücutlar ince, sırt kısmı hafif eğimlidir. Buna karşın karın yine düzdür. Baldırlar kaslı yapılmışlardır. Boğalar, arka bacaklara yaslanır ve göğüsler kısmen öne çıkarılmıştır. Korunmuş bazı örneklere göre gerdan boğumları Grup 1 ve 2'ye göre daha geniş aralıklı ve doğala yakındır. Kuyruklar sol yana atılmış ve ucu püsküllüdür. Yalnızca bir örnekte (No: 9 - Env.148) kuyruk buğday başağı gibi çapraz çizgilerle işlenmiştir. Yine bu örnekte boğanın hayaları arka bacak arkasında gösterilmiştir. Tüm örneklerde cinsel organ yatay biçimde uzatılmıştır. Bu grup içinde No: 11 - Env. 459'no.lu²⁰ örnek bitirilmemiş olsa da genel hatları ile grubun diğer örnekleri ile uyumaktadır. Bu grubun farklı bir örneği, Karlı'dan gelen (No: 3 - Env.9) yazıtlı örnektir. Bu adak Zeus Gainios'a adanmıştır (Fig. 9)²¹.

Fig. 8. Paphlagonia Boğaları, Grup 3

Fig. 9. Zeus Gainios'a Adanmış Taş Boğa Adak

²⁰ 459 envanter no.lu boğanın fotoğrafında görülen 534 envanter numarası eski olup mevcut envanter fişlerindeki yeni numaralar kullanılmıştır.

²¹ Donceel 1984, 33, dn. 68.

Yazıt²²:

Δί Γαινί[--]

ΕΥΕΛΠΙΣΤ[--]

3 ἀνέθηχ[εν].

Çeviri:

*Euelpist[os]**Zeus Gaini[os]'a**adayarak dikti²³.*

Zeus Gainios'a adanmış bu örnek gibi Karlı köyünden Zeus Koropizos'a adanmış iki örnek (No: 1, 2 - Env.6-7) daha bulunmaktadır. Zeus Gainios'a adanmış bu örnek, yazıtına göre MS II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.

Grup 4

Bu grup örnekleri Amnias Vadisi'nin güneybatı sınırından, Kastamonu'nun Araç ilçesinden (No: 13-14) gelmektedir. Grup, iki örnekten oluşur ve bunların bacak, boyun, başları yoktur. Grubun belirleyici özelliği boru şeklinde vücutlarıdır. İki eserin de ölçüleri birbirine yakındır ve vücut uzunlukları diğer birçok boğa adak örneğine göre daha uzundur. Boğaların kuyrukları yine sol yanda dururken, bir örnek püsküllü diğeri ise parmak şeklinde üç parça hâlinde verilmiştir. Envantersiz eserlerden bir tanesi üzerinde yazıt bulunmaktadır (Fig. 10-11).

Yazıt²⁴:

Χαρίδημος οἰκονό-

μος ἀνέθηκεν εὐχῆς χά[ριτι].

Çeviri:

(Ben) kâhya Kharidemos bu adağı yerine getirmek için diktim²⁵.

Fig. 10. Paphlagonia Boğaları, Grup 4

Fig. 11. Kâhya Kharidemos'un Adağı Olan Taş Boğa Adak

Grup 5

Bu grup Zeus Koropizos'a adanmış iki adet boğadan oluşmaktadır (No: 1, 2 - Env. 6-7). Eserler Karlı köyünden bulunmuştur. Bu grubun belirleyici özellikleri ölçü yakınlıkları, cinsel organların ve gözlerin verilmiş şekilleridir. İki eserin de yazıtları sağ ve sol omuz üzerindedir (Fig. 12).

İki örnekte de başlar yüksektir. Env. 6'da (No: 1) kısmen korunan boynuz 30°'lik bir açı ile yükselir. Kulaklar boynuzun altında, üçgene yakın ovalikte gösterilmiştir. Boynuzlar üzerindeki saçlar kısa ve düz olarak verilmiş, ortadan saçın ayrımı derin verilmiştir. Bu örnekte alna düşen kısım diğer örneklerde olduğu gibi değil düz tutamlar şeklinde verilmiştir. Grubun örneklerinde gözler geniş boncuk şeklinde verilmiş ve göz bebekleri iç içe iki halka içindedir. Yine belirleyici başka bir özellik de bu

²² Marek 1993, 181, Am. Kat. No. 96.

²³ Donceel 1984, 22.

²⁴ Karasalihoğlu 2021, 275.

²⁵ Karasalihoğlu 2021, 275.

örneğin burnunda zikzak şeklinde iki sıra çizgi, Env. 7'de (No: 2) yanlardan gelip, burun ortasında aşağı doğru inerek birleşen üç düz çizgi kullanılmasıdır. Burunlar küt bitimlidir. Gerdanlar ön bacaklara kadar inmiş ve üç'er boğumla gösterilmiştir. Vücutlar silindirik, kuyruklar sol yanda uçları püsküllü bir şekilde verilmiştir. Boğaların cinsel organları diğer boğa adakların aksine karnın ortasına yakın bir noktadan sağrı şeklinde çıkartılmıştır. Env. 6'da huni şeklinde diğer örnekte ise iç içe halkalardan oluşan huni şekilli cinsel organ gösterilmiştir. Zeus Koropizos'a adanmış bu örneklerin yazıtları şu şekildedir (Fig. 13-14):

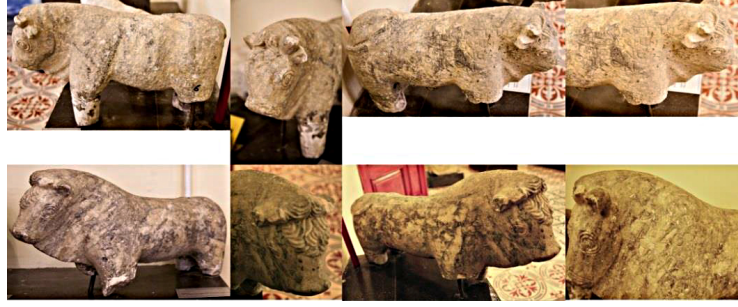

Fig. 12. Paphlagonia Boğaları, Grup 5

Fig. 13. Zeus Koropizos'a Adanan Taş Boğa Adak

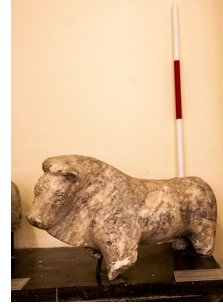

Fig. 14. Zeus Koropizos'a Adanan Bir Diğer Taş Boğa Adak

Yazıt²⁶ :

Δι̅ Κοροπι̅ζω

Δισούκων

Γαίου άνέ-

4 θηκεν.

Çeviri: *Gaius oğlu Disoukon Zeus Koropizos'a adayarak dikti*²⁸.

Yazıt²⁷ :

Δι̅ Κοροπι̅ζω

Δεζούκων

Γαίου άνέ-

4 θηκεν.

Çeviri: *Gaius oğlu Dezoukon Zeus Koropizos'a adayarak dikti*²⁹.

Zeus Koropizos toponim ile ilişkilendirilir. Her iki yazıt da harf karakterlerine göre MS II. yüzyılın ikinci yarısı ya da III. yüzyılın başlarına tarihlendirilir.³⁰

²⁶ Marek 1993, 180-181, Am. Kat. No. 96.

²⁷ Marek, 1993, s. 181, Am. Kat. No. 96.

²⁸ Donceel 1984, 22.

²⁹ Donceel 1984, 34.

³⁰ Donceel 1984, 33-34.

Grup 6

Bu grupta tek bir örnek yer alır (No: 10). Baş ve ayaklarının kısmen korunmuşluğuna karşın ölçüleri bakımından diğer örneklerle göre kısa ve küçüktür. Baş, vücuda oranla orantısızdır. Diğer örneklerde görülen dışa taşkın ve yuvarlak gözlere karşın badem şeklinde gözlere sahiptir. Bu eserde kuyruğun verilmiş şekli, Grup 4'te yer alan (No 14) boğa adakla aynı olduğu için tarihlenmesinin MS II. yüzyıl olması uygun düşmektedir.

Boğa Adakların Değerlendirilmesi

Zeus'a adanmış bu taş boğa adaklar, işlev ve stil olarak uzun bir geleneği takip eden bir sürecin temsilcileri olarak değerlendirilebilir. Bu boğa adakların tarihlendirilmesi ve işlevlerinin tartışılması açısından Roma Dönemi'nden Hitit Dönemi'ne kadar geri giden ve boğa şeklinde olan çeşitli arkeolojik örnekler ışığında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Karşılaştırma için az sayıda örnek olmasından dolayı geniş bir coğrafya ve geniş bir zaman dilimi kullanılmaya çalışılmış, Paphlagonia boğa adaklarında görülen, yazıt, gerdan, göz çukurları, saçın şekli, duruş ve kuyruk atımı gibi özellikler dikkate alınmıştır.

Karşılaştırma için ilk örneğimiz Olympia'da Herodes Atticus ve eşi Regilla tarafından yaptırılan anıtsal nymphaeumun merkezinde yer alan, yazıtına göre (MS 153) Zeus'a adanmış mermer boğadır³¹. Boğa ayakta, sabit durur ve başını hafif aşağıya eğmiş ve karşıya bakmaktadır. Yumuşak hatlara sahip ve kaslar belirgin değildir. Boynuzlar kısa ve diktir. Kulaklar boynuzların altında, başa yapışık ve geriye doğru yapılmıştır. Saç, düz bırakılmış ve ortadan ikiye ayrılmıştır. Alın üzerindeki kısa saçlar, plastik görünümlü olup dalgalı hatlarla verilmiştir. Baş dar bir üçgen şeklindedir. Gözler, derin göz çukurları içinde dışa taşkın yuvarlaktır. Göz kapağı ve kaş çizgisi doğaldır. Boyun altından çıkan gerdan birkaç boğum şeklinde uzanır. Karın düz olup kuyruk sol tarafa doğru yönelmiştir. Olympia boğasının, tanrıyı sembolize etmekten çok ona ait bir kurban hayvanı olarak betimlendiği söylenebilir. Doğal ve estetik yapılan boğa, Paphlagonia boğa adaklarında olduğu gibi yabancı bir görkemden uzaktır. Olympia örneğinin genel ve detay hatları Paphlagonia boğa adaklarının gösteriminde uzaktır.

Bithynia Bölgesi'nin doğu sınırında olan Prusias ad Hypium (Düzce-Konuralp) kentinde mermer bir boğa heykelciği bulunmaktadır (Env. No. 200). Eser yarı işlenmiştir. Ölçüleri Y.16, G. 26 ve D. 8 cm'dir. Mermerden yapılan eser kabaca yontulmuş ve yarım kalmıştır. Boğa, plinthe ile tek bloktan yontulmuştur³². Heykelcik, tamamlanmamış olsa da genel hatları, sabit duruşu, sırt ve karnın düz bırakılmış olması ile Paphlagonia boğa adaklarına benzemektedir. Muhtemelen bu boğa da bir adak olarak yapılmış olmalıdır. Boğa, kentin diğer birçok heykeltıraşlık eserleri gibi MS II. yüzyıl ortalarına ait olmalıdır.

Ephesos'ta Augustus Dönemi (MÖ 27 - MS 14) Bazilika yapısının sütun başlıklarında iki yana bakan boğa başı kullanılmıştır³³. Boğalar, sütunların taşıyıcı olarak genişletilmiş alanlarda yer alır³⁴. Gözlerin derin bir göz çukurunda dışa taşkın bir şekilde olması, boynuzlar ve alın üzerindeki saçların doğala yakın ve üçgen bir form içinde verilmesi ile gerdanın şekli Paphlagonia boğa adakları ile ben-

³¹ Bol 1984, 111-112.

³² Sezer 2016, 67-68 Kat. No 52.

³³ Alzinger 1974, 36 abb. 86-91.

³⁴ Plattner & Schmidt-Colinet 2005, 245.

zerlik göstermektedir. Buna karşın göz kapaklarının varlığı, alındaki saçlarının detaylı ve daha doğal olması, boynuz diplerinde tüylerin gösterilmesi ve boynuz altında bir bandın kullanılması ile de farklılaşır.

Bir başka örnek, Nemea Zeus Kutsal Alanı'ndan, yazıtlı ("ΑΛΕΑΤΙΣ ΑΝΕΘΕΚΕ", "Aleatis *beni adayarak dikti*") bronz boğa heykelciği olup MÖ IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir.³⁵ Boğa ayakta, sabit ve karşıya bakar şekilde yapılmıştır. İşlev ve stil olarak Paphlagonia boğa adakları ile oldukça benzerdir. Tanrı Zeus'a yazıtlı bir şekilde sunulması, sabit ve boru biçimli gövde, baş ve gözlerin verilmiş şekli, kaş kemerinin belirginliği, gerdan ve cinsel organın şekli benzerlikleri oluşturan özelliklerdir. Paphlagonia boğa adaklarından farklı unsurlar ise boynuz yüksekliği, saçın sadece boynuz üstünde gösterilmesi, kuyruğun aşağıya indirilmiş olması ve arka ayakların dizden kırık olması ile görülebilir.

İstanbul Müzesi'nde Dodona Zeus Kutsal Alanı'ndan çıktığı düşünülen ancak geliş yeri olarak Epiros (Kastoria köyü) gösterilen bronz bir boğa heykelciği bulunmaktadır. P. Devambez eserin Roma öncesi bir tarihlendirmeye sahip olması gerektiğini düşünür.³⁶ Boğa genel olarak Nemea boğası ile benzerdir. Ayakta, sabit ve karşıya bakar şekilde yapılmıştır. Kalıp tekniğinde yapılmış boğa, güçlü kaslara sahiptir. Silindirik bir gövde ve kalın bir boyna sahiptir. Bu özellikleri ile yine Paphlagonia boğa adakları ile benzerdir. Ayrıca Nemea boğa adağında görülmeyen alın üzerindeki saçın dogala yakın kıvrımlarla verilmesi ile Paphlagonia boğa adaklarına daha da yakınlaşmaktadır. Epiros (Dodona) boğa adağının, Nemea örneği ile aynı özelliklere sahip olması bu boğa adağının da tarihinin MÖ IV. yüzyıl olması gerektiğini gösterir.

Miletos kazılarında bulunmuş ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen MÖ VI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen mermer bir boğa heykeli bulunmaktadır. Yüksekliği 55 cm, uzunluğu 103 cm'dir. Eserin bacakları, kafasının bir kısmı ve boynuzlar kırıktır.³⁷ Boğa ayakta, sabit durmaktadır. Göğüs geniş ve kuvvetli ancak kas detayları olmaksızın gösterilmemiştir. Vücuda oranla küçük olan baş ve ovale yakın üçgen yüz bulunmaktadır. Bir kısmı kırılmış olan kulaklar boynuz altında yuvarlağa yakın badem şeklindedir. Gözler düğme şeklindedir. Alt çeneden çıkan gerdan gergin ve boğumları çizgiseldir. Karın hafif iç bükey gösterilmiştir. Cinsel organ yatay biçimde verilmiş ve hayaları oldukça belirgindir. Milet boğasının, Paphlagonia boğa adakları ile benzerlikleri olması yanında bu örnek, kafa ve gerdan boğumları ile farklılık taşımaktadır. Boğanın gerdan boğumlarının çizgisel ve stilize yapılmış olması Milet boğasının Paphlagonia örneklerinden daha erken olduğunu göstermektedir.

Paphlagonia Bölgesi kaya mezarlarının bazı örneklerinde ön cephe rölyef ve sütun başlarında boğalar görülmektedir. Bölgede Donalar (Kalekapı), Aygırkayası, Salarköy, İskilip 1 nolu kaya mezarlarının sütun başları boğa biçimlidir.³⁸ Bu mezarlardaki sütun başları Pers etkisinde yapılmış dizleri üzerine çöken boğalar şeklindedir. Donalar Kaya Mezarı'nın ön cephesinde, mezar odasına açılan holün batı tarafında panel içerisinde saldırır şekilde yapılmış bir boğa rölyefi bulunmaktadır. Her ne kadar vücudun genel duruşu çalışma konusu olan taş boğa adaklardan farklı olsa da boynuz ve saç kurgusu ile göz çukurunu çeviren çizgiler karşılaştırma olanağı sağlar. Donalar Kaya Mezarı'ndaki bu

³⁵ Couch 1931, 44-47.

³⁶ Devambez 1937, 29-33, pl. VII.

³⁷ Mendel 1914, 573, foto. no. 2051.

³⁸ Dökü 2008, 25.

boğanın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler olsa da³⁹ Magna Graecia'dan Thurion kentinin MÖ V. yüzyıla ait sikkelerindeki boğa betimleri ve MÖ V. yüzyılın son çeyreğine ait Pers etkili gemmalardaki boğalarla karşılaştırılması sonucunda MÖ V. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmesi kabul edilmektedir⁴⁰.

Paphlagonia Bölgesi'nde Pers kültürü ile şekillenmiş boğa motifleri sadece kaya mezarlarında görülmez. G. Ortiz ve Hellen Stathalos koleksiyonlarınca satın alınan⁴¹ ve Kopenhag Ulusal Müzesi'nde sergilenen (Env. No.13537) gümüş, boğa protomlu bir rhyton; Bulgaristan Borova'dan bir başka rhyton⁴² ve Kuzey Thrakia'dan bulunan Rogozen Hazinesi içinde gümüş bir kap üzerindeki boğa figürleri de Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırmak açısından önemlidir. Pers sanatı etkisindeki bu eserler Sinope kökenli ve MÖ IV. yüzyıla ait kabul edilir. Bu boğalar, Paphlagonia boğa adakları ile biçimsel anlamda temelde ayrılırlar da belirgin göz çukuru içinde dışa taşkın gözlerin yuvarlak yapılması, kaş kemerinin belirginliği, özellikle Rogozen örneğinde gözün çift halka ile verilmiş olması, burun deliklerinin konumu ve altında saçlı alanın bulunması ile de yakınlaşmaktadır. Pers sanatında mimari ve madeni eserlerdeki boğa betimlerinde tüylerin damlacık şeklinde, stilize ve süsleme amaçlı yapılması temel farklardan birini de oluşturur. Paphlagonia boğa adakları içinde Taşköprü örneklerinin (Env. No. 43 ve 76) gözlerin badem formuna yakın olması, saç bukleleri ve kaş kemerleribaz alındığında Pers etkisi altında yapıldığı, aynı zamanda da Donalar Kaya Mezarı'nın ön cephesinde boğa rölyefi ile de karşılaştırıldığında MÖ V ya da IV. yüzyıla ait olabileceği düşünülür⁴³.

Phryg sanatında bağımsız yapılmış boğa motifi görmek mümkün olmasa da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan ve Gordion'da bulunmuş olan iki panelden oluşan küçük bir orthostat modeli üzerinde görülen ana tanrıça ve boğa motifi bu açıdan önemlidir⁴⁴. Ana Tanrıça cepheden, ellerini açmış bir şekilde betimlenmiştir. Boğa ise tanrıçaya arkasını dönmüş yürür pozisyonda ve tanrıça ile aynı boyutta verilmiştir. Boğa profilden verilirken başı ise cepheden gösterilmiştir. Boğanın sol ön ayağı önde, sağ bacak ise geridedir. Boğanın sırtı düzdür ve kafası hafif yükselmiştir. Tahribattan dolayı görünen tek boynuz kısa ve kalındır. Yüzü ovaldir ve göz badem şeklindedir. Gerdan yoktur ancak göğüs dışa taşkın yapılmıştır. Cinsel organ arkada aşağı sarkık bir şekilde verilmiştir. S. B. Ersöz, bu rölyefteki boğanın ana tanrıça ile aynı boyutta yapılması ve tanrıçanın ters tarafına doğru hareket etmesi nedeniyle her iki figüründe eşit öneme sahip olduğunu belirtir. Bunun yanında boğanın Phrygia Bölgesi'ndeki tanrıça betiminin olduğu kaya anıtlarında görülen aslanlar gibi bir yardımcı hayvan olmadığına da dikkat çekerek bu boğa betiminin tanrıça ile eşit düzeyde eril bir tanrıyı simgelediğini düşünür. Ersöz, boğa olarak temsil edilen bu tanrının, Hitit Dönemi'nden gelen bir Hava Tanrısı olabileceği gibi Phrygia'da Zeus ile eşleştirilmiş bir tanrı olabileceğini de belirtir. S. B. Ersöz ayrıca, Gordion'dan gelen orthostat üzerinde betimlenen boğa tanrı ve antropomorfik tanrıça betimin, Hitit Dönemi'nde Alacahöyük şehir kapılarında da tasvir edilmiş olmasından dolayı geleneksel bir düşüncenin devamı olarak yorumlar⁴⁵. Gordion'dan gelen bu eserdeki boğanın muhtemel bir erkek tanrının tezahürü olması, benzer düşüncenin Paphlagonia boğa adaklarında da görü-

³⁹ Akurgal 1955, 65; von Gall 1966, 29-33.

⁴⁰ Dökü 2008, 83-85.

⁴¹ Amandry 1953; 1959; Summerer 2003.

⁴² Summerer 2003, 55-58; Stoyanov 2010, 411-415 fig. 4.

⁴³ Donceel 1984, 28-29.

⁴⁴ Ersöz 2006, 163.

⁴⁵ Bittel 1976, fig. 209, 214-216; Ersöz 2006, 163-164.

lüyor olması bir karşılaştırma kriteri oluşturur.

Phrygia Bölgesi'nden yine orthostat üzerindeki bir boğa betimi yine Kybele tapınımı ile ilişkilendirilir ve MÖ VII. yüzyıla tarihlendirilir⁴⁶. Boğa, alçak kabartma olup yürür vaziyette gösterilmiştir. Kavisli gelen sırt güçlü bir boyun ile yükselmiştir. Boynuzlar önde, kısa ve kalın yapılmıştır. Kulaklar boynuzların altında geriye doğru kıvrımlıdır. Derin bir göz çukuru içinde göz yuvarlak ve dışa taşkındır. Kaş kemeri alın hizasından çıkan iki çizgi ile gösterilmiştir. Burun küt ve ağız yarı açıktır. Gerdan boğumsuzdur. Baldır kasları çizgilerle gösterilmiştir. Karın düz bırakılmış ve kuyruk aşağıya sarkıtılmıştır. Cinsel organ vehayalar belirgindir. Bu boğa betiminde görülen derin göz çukuru ile dışa taşkın gözler, kaş kemerinin varlığı gibi unsurlar Paphlagonia boğa adakları ile benzerliği sağlarken; boğanın boğumsuz gerdana sahip olması da Paphlagonia boğa adaklarından daha erken bir dönemde yapıldığını işaret eder.

Fig. 15. Şanlıurfa Müzesi'nden yazıtlı boğa (Kulakoğlu 1999; Denizhanogulları *et al.* 2018)

Boğanın, Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı olması yanında tanrının kendisini de temsil ediyor olması Geç Hitit Dönemi din anlayışında da görülür. Şanlıurfa Müzesi'nden boğa şeklinde heykel kaidesi (MÖ X. yüzyıl sonu) boğa şeklinde yapılmış köşe kaplama levhası (MÖ VIII. yüzyıl) ve özellikle yazıtlı, Fırtına Tanrısı Tarhunza'ya adandığı (Fig. 15) düşünülen bir boğa heykeli (MÖ VIII. yüzyıl ortaları) bu düşünceyi gösteren arkeolojik bulgulardır⁴⁷. Geç Hitit sanatında yer alan boğa motifinin Fırtına Tanrısı ile ilişkisi açıktır. Bu döneme ait eserler genel anlamda plastiktir. Ba-

şın korunduğu örneklerde gözün halka içinde, dışa taşkın olması, alında saç alanının varlığı ile baldırların gösterilmesi Paphlagonia boğa adakları ile benzeşmektedir. Öte yandan yazıtlı boğa heykelinin sahip olduğu (No: 13) vücut yapısı ile özellikle Pompeiopolis kökenli boğa adakların yapısı neredeyse aynıdır. Boğa betimli bu eserlerin muhtemelen Fırtına Tanrısı'na adanmış olması, Anadolu gelenekli bir sürecin temsilcisi olduklarını gösterebilir.

Boğa, Fırtına Tanrısı Teişeba ile ilgili olarak Urartu sanatında özellikle bronz kazan ve diskler üzerinde de yer alır. Betimlemelerinde hareket hâlindeki boğanın kuyruğu aşağıya sarkıtılmıştır. Boynuzlar öne çıktıktan sonra yükselir. Gözler, burun ve ağız çizgilerle belirtilir ve gözler belirgin kaş kemeri altında dairesel çizgilerin içinde badem şeklinde verilir. Boğa başlarında saç alanı belirlenmişse de detaysızdır. Vücut detayları da çizgisel hatlarla gösterilmiştir⁴⁸. Glyptotek Müzesi'nde sergilenen Paphlagonia kökenli taş boğa adak da bu benzer özellikler nedeniyle Cumae'dan çıkmış Urartu kökenli bronz kazanın boğa başı protomu ile karşılaştırılmıştır⁴⁹. Paphlagonia boğa adakları için Urartu kültürünün direkt etkisinin olması beklenmezken, kaş çıkıntısı, göz halkası ve alna düşen saç alanının ayrılmış olması Anadolu geleneğinde sonradan görülecek örnekler için ayrı bir basamak oluşturur.

Boğa, Hitit sanatında yoğun bir şekilde görülür ve onun biçimsel özellikleri bu yoğun kullanımın-

⁴⁶ Naumann 1983, 63; Prayon 1987, 55, 204 Kat.no.24, 8a.

⁴⁷ Kulakoğlu 1999, 170-171, 173-174, pl. 3-4, 7; Denizhanogulları *et al.* 2018, 59-60.

⁴⁸ Çavuşoğlu-Gökçe 2013, 106-113.

⁴⁹ Poulsen 1968, 58.

dan dolayı da çeşitlilik gösterir. Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırılmaları noktasında özellikle zamansal farklılık göz önüne alındığında zorluklar çıksa da tanrı Zeus'un gibi gökyüzü/fırtına tanrısını simgelemelerinden dolayı hem anlam hem de biçim olarak karşılaştırılmaları mümkündür.

Hitit Dini'nde boğa betiminin yoğun olmasından dolayı Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırmada bilinen bazı örnekler baz alınmıştır. İlk örnek, Paphlagonia Bölgesi'nin güney sınırında yer alan İnandıktepe'den bulunan bir vazodaki boğa betimidir. İnandıktepe, MÖ XVII. yüzyıla tarihlendirilen bir kült merkezidir⁵⁰. Vazo üzerinde friz kuşakları içindeki panellere kabartma tekniğinde motifler yerleştirilmiştir⁵¹. Bu motif sahnelerinden birinde sunak üzerinde duran boğa şeklindeki Fırtına Tanrısı'na tapınım sahnesi bulunmaktadır⁵². Boğa, ayakta ve karşıya bakar şekildedir. Düz gelen sırtın üstünden boyun yükselir. Boynuzlar hafif yüksektir. Gözler çift halka içinde badem şeklinde gösterilmiştir. Boğanın göğsü ileriye çıkarılmıştır. Boğanın gerdanı çizgisel olarak gösterilmiş, karın düz ve kuyruk aşağıya sarkıtılmıştır. İnandıktepe boğasının ayakta, sabit ve ön bacaklarının birleşik olması, boynuzlarının kısıklığı, gözlerin çift halka içinde olması ve gerdanının çizgisel de olsa gösterilmesi ile Paphlagonia boğa adakları ile benzerlik sağlamaktadır.

Benzer bir betim Alacahöyük Sfenkli Kapı frizlerinde yer alır. Burada, kral ve eşinin, boğa şeklinde gösterilen Fırtına Tanrısı'nın önünde tapınım yaptıkları görülür. Frizler, IV. Tuthaliya (MÖ 1236-1210) Dönemi'ne tarihlendirilir⁵³. Boğa, profilden ve sabit olarak gösterilmiştir. Frizin bir kısmı kırık olduğu için boğanın kalça kısmı zarar görmüştür. Boğanın sırtı düz gelip baş dik bir şekilde yükselmektedir. Boynuzlar önce yana sonra yukarıya yönelir. Boynuz üzerinde yoğun olmayan saç tutamı görülebilmektedir. Baş burna doğru daralır. Göz hafif dışa taşkındır. Burun delikleri önde, ağız ince bir çizgi ile ayrılmıştır. Boğanın geniş göğsü üzerinde gerdan vurgulanmıştır. Karın neredeyse düz olup altındaboğanın cinsel organı hayaları ile birlikte belirgindir. Baldırlar çizgisel ve kaslıdır. Boğada çapraz şekilde yerleştirilmiş koşum takımı bulunmaktadır. Alacahöyük Boğası'nın da İnandıktepe Boğası gibi sabit ve ön bacaklarının birleşik olarak gösterilmesi, boynuz, gözün ve gerdanın görkemli bir şekilde gösterilmesi ile Paphlagonia boğa adakları ile benzerlik sağlamaktadır. Hatta yuların varlığı Pompeiopolis kökenli boğalar ile benzerliği artırmaktadır.

Paphlagonia boğa adaklarının ortak özelliği görkemli bir şekilde yapılmış olan boğumlu gerdanlardır. Boğazköy yakınlarından bulunan kireçtaşı bir heykel parçası dizleri üzerine çökmüş ve boğumlara sahip görkemli gerdanı ile boğaya aittir. Hitit İmparatorluğu'nun ilk dönemlerine ait olduğu düşünülen parça aynı zamanda Hitit sanatındaki nadir üç boyutlu eserlerden biridir. Boğada öne çıkan unsur boğumlu gerdandır⁵⁴. A. Schachner, boğumlu gerdanın genelde Hitit sanatında görülen düz gerdan tasvirlerine göre farklı ve ayırt edici bir özellik olduğunu belirtir.

Hitit Dönemi pişmiş toprak boğaları içinde Sarissa'dan bulunmuş örneklerin kuyruk tasarımı Paphlagonia boğa adakları ile oldukça benzerdir. Paphlagonia boğa adaklarındaki kuyrukların gösterimi yarım yuvarlak şeklinde vücudun sol kenarına yapıştırılmasıdır. Kuyruklardan ikisi hariç tamamı püsküllü bir biçimde yapılmıştır. Kuyrukların bu gösterim şekli farklı zaman dilimi ve kültürlerde yaptığımız karşılaştırmalarda karşımıza çıkmamasına karşın Hitit Dönemi örneklerinde ise

⁵⁰ Özgüç 1988.

⁵¹ Özgüç 1988, 15-38.

⁵² Özgüç 1988, pl. 46-1.

⁵³ Taracha 2011, 133-142; 2012, 110-112.

⁵⁴ Schachner 2019, 836-840, lev. 2a-b, 4a-c.

görülmektedir (Fig. 16). Sarissa akropolünün güneyindeki "C Yapısı" olarak adlandırılan Hitit Tapınağı'nın 21 No.lu odasından çıkan ve kentin Fırtına Tanrısı'na ait olduğu düşünülen pişmiş toprak boğalar Orta Hitit Dönemi'ne (MÖ XVI-XIV. yüzyıl başı) tarihlendirilmektedir⁵⁵. Çift olan boğaların başları kırıktır ve sonradan restore edilmişlerdir. Ayakta ve sabit duran boğaların vücutları boru biçimlidir. Ön ve arka bacakların arası hafif açıktır. Kuyruklar, yarım yuvarlak yaparak vücudun sağ sol yana doğru atılmıştır. Kuyruk bitimleri ise noktalarla işlenmiştir. Cinsel organlar yatay bir şekilde karın altında gösterilmiştir.

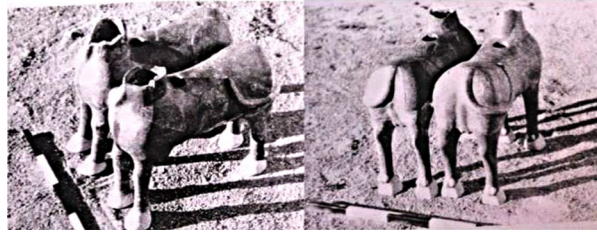
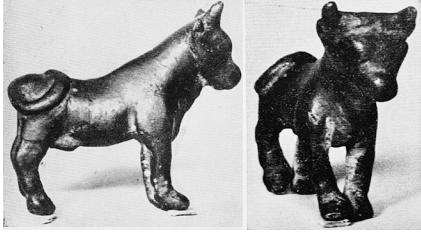

Fig. 17. Alcahöyük'ten Bronz Boğa (Böhl 1933)

Fig. 16. Sarissa'dan Pişmiş Toprak Boğalar (Müller 1998)

İnandiktepe kazılarında bulunmuş olan pişmiş toprak boğa heykelcikleri de⁵⁶ Sarissa örnekleri ile benzerdir. Bu örneklerde de çukur göz bebeği içinde iri badem şeklinde gözler olup göz kapakları kabartma, kaşlar ise çizgi ile belirtilmiştir. Boynuzun hemen altındaki kulaklar belirgin oval şekildedir ve yine yular bulunmaktadır. Gerdan çenenin altından bacakların arasına kadar uzatılmıştır. Boyun ve gövde silindir şeklinde ve sağrıları hafif kabartma şeklinde verilmiştir. Ayakta, sabit durur şeklindeki boğaların kuyruk tasarımları Paphlagonia adakları ile aynıdır.

Hitit sanatında nadir görülen bronz bir boğa⁵⁷ konumuz açısından oldukça önemlidir (Fig. 17⁵⁸). Boğa, Hitit yazılı kaynaklarından çokça bahsedilen ancak nadiren ele geçen Fırtına Tanrısı'na ait metal boğa temsillerden biridir⁵⁹. Fırtına Tanrısı Teşup'a adandığı düşünülen boğa bir kült nesnesi olarak kabul edilmektedir. 6 cm uzunluk 5-3,5 cm yükseklikte ve 130 gram ağırlığındadır. Eser MÖ XVI-XIII. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir⁶⁰. Boğa ayakta, arka bacaklardan güç almış vücut ileri doğru kararlı bir şekilde durmaktadır. Vücut boru biçimli, boyun kararlı bir şekilde yükselmektedir. Üçgen baş üzerinde gözler yandadır. Burun küt bitimli ancak incelemek gelir. Boynuzlar başa orantılı kalınlıkta ve kısadır. Kulaklar boynuzların arkasında kısmen badem şekillidir. Saç kısmı sadece boynuzun baş çizgisinde olup alna düşmemiştir. Görkemli sayılabilecek gerdan doğal boğumlarla gösterilmiştir. Ön baldırlar belirgin, arka bacaklar hafif dirsekten bükülü olup toynaklar belirgindir. Cinsel organ yine yatay ve karın ortasına doğru uzatılmıştır. Kuyruk arkadan çıktıktan sonra vücuda yapışık biçimde daire oluşturduktan sonra sol yan tarafa doğru getirilmiş ve küt bir biçimde burada bitirilmiştir. Boğa, bu şekliyle Paphlagonia boğa adaklarının neredeyse aynısı olup aynı zamanda prototipi gibi durmaktadır.

⁵⁵ Müller-Karpe 1998a, 450; 1998b.

⁵⁶ Özgüç 1988, 43-44 lev.60-62, E 1.

⁵⁷ Roos 2006, 17-18.

⁵⁸ Bronz Hitit boğası için kullanılan yayınlarda eserin kuyruk ucu kısmı görünmemektedir. Eserin tamamını detaylı incelememiz için Leiden Üniversitesi Assyrioloji Kürsüsü'nden Willemijn Waal'ın kişisel arşivindeki fotoğraflardan yararlanılmış olduğundan kendisine teşekkür ederim.

⁵⁹ Güterbock 1983, 211-216.

⁶⁰ Böhl 1933, 10-11; Bittel 1937, 4-5.

Paphlagonia Taş Boğalarının Tarihlendirilmesi

Paphlagonia boğa adaklarının tarihlendirilmesi oldukça zordur. Özellikle boğa adakların arkeolojik bir kontekste bağlı olarak bulunmaması bu zorluğu artırırken şu ana kadar bu adaklar üzerine çok az çalışma olmuştur. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki (No: 17, 18 - Env. 9099-9100) boğa adaklar için E. Akurgal herhangi bir kriter belirtmeksizin Ion sanatına ait olduğunu belirttiği bu eserleri MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir⁶¹. Glyptotek Müzesi'ndeki (No: 19) örnek için Poulsen'de MÖ IV. yüzyıl tarihini önermiş ve bu adağın Ion sanatına ait olduğunu ifade etmiştir⁶². Taşköprü kökenli boğalar ise (No: 3, 4 - Env. 43-76) R. Donceel tarafından MÖ V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. R. Donceel ayrıca bu boğa adakların Pers sanatı etkisinde olduğunu ama aynı zamanda Son Tunç Çağı'ndan gelen mirası da devam ettirdiğini belirtmiştir. Donceel ayrıca Alisaray köyünden (No. 7 - Env. 140) gelen boğa adağını MS II-III. yüzyıla, Zeus Koropizos ve Gainios'a adanmış yazıtlı boğa adaklarını da yazı stillerine göre MS II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir.

Paphlagonia boğaları için ele aldığımız temel kriterler, yazıt az olduğu için stil-kritik olarak karşılaştırma yaptığımız örneklerde de görülen göz, saç, gerdan ve boğumların verilmesi ile kuyruğun pozisyonu olmuştur. Bu noktada kaş kemeri, göz ve gerdan boğumlarının gelişimi gibi nedenlerle 1. Grup boğaların MÖ V. yüzyıla tarihlenebileceğini önerebiliriz. Grup 2'deki boğa adakların tarihi gerdan boğumlarının sayılarının azalarak doğala yanaşmış olmasından dolayı MÖ V. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başı olarak verilebilir. Grup 3'teki boğa adaklar, karşılaştırma yaptığımız Nemea ve Dodona örnekleri izinde ve korunan gerdanların oldukça doğal ve geniş boğumlu olması gibi özelliklere bakarak MÖ IV. yüzyılın ortalarından başlayarak daha geniş bir tarih aralığına yerleştirilebilir. Bu grupta yer alan yazıtlı tek boğa adağının yazı stili nedeniyle MS II. yüzyıla tarihlenmesi (No: 3 - Env. 9), bu grup için önerdiğimiz tarihlenmemizle çelişmektedir. Bu boğa adağının geldiği yerden yine yazıtına göre Zeus Koropizos'a (No: 1, 2 - Env. 6-7) adanan iki boğa adağı da bulunmaktadır. Ancak Zeus Koropizos'a adanmış boğa adakları hem malzeme hem de stil açısından Zeus Gainios'a adanan örnekten farklıdır. Bu noktada iki adak arasındaki farkın ya geliş yerlerinin ayrı olmasına rağmen aynı buluntu yeri olarak gösterilmesi ya da özellikle Zeus Gainios'a ait boğa adağının daha erken bir dönemde yapılıp sonradan ikinci bir kullanım evresine sahip olmasıyla açıklanabilir. Grup 4'te yer alan envantersiz örneklerin biçimleri aynı olup birinin yazıtlı olması nedeniyle bunlar MS II. yüzyıla verilebilirler. Grup 5'teki Zeus Koropizos'a adanmış örneklerin biçimsel farklılıkları, saç, göz ve cinsel organ gibi detaylar ve yazıtları nedeniyle MS II. yüzyıla tarihlenmeleri kabul edilebilir.

Paphlagonia'dan bulunmuş ve Zeus Kültü'ne ait olan taş boğa adakları, MÖ V. - MS II. yüzyıl gibi geniş bir aralığa stil kritik karşılaştırması ile yerleştirilmişlerdir. Bu adakların tarihlendirilmesi için kullanılan kriterlere sahip örnek sayımız maalesef çok azdır. Adaklar için başka malzemelerden yapılmış figürinler ya da resim sanatı üzerinden de kıyaslamak pek olası değildir. Buna karşın taş boğa adakların, saç, gerdan ve gerdan boğumu gibi unsurlara bakarak bir gelişim süreci geçirdiği görülebilmektedir. Yine de örnek sayısının azlığı bu gelişim sürecinin de sağlıklı takibini ve kesin tarihlenmesini engellemektedir.

Pişmiş Toprak ve Bronz Boğa Adaklar

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültü kapsamında ele alınan bronz ve pişmiş toprak boğa eserlerin büyük çoğunluğu yine tanrıya sunulmuş adak eşyaları olarak değerlendirilebilir. Bunlar arasında

⁶¹ Akurgal 1995, lev. 82 a-b.

⁶² Poulsen 1968.

Pompeiopolis teritoryumunda kalan Dayılar (olası) Kutsal Alanı⁶³, Sinope teritoryumunda Asar Tepe Zeus Kutsal Alanı⁶⁴, Sinope Sarapis (?) Tapınağı çevresinden⁶⁵ gelen pişmiş toprak boğalar Klasik ve Helenistik Dönem'e yerleştirilirler. Bunlar içinde Sinope Sarapis Tapınağı çevresinden gelen örnekleri L. Budde, tapınak yapısından daha erken döneme ait ve konut alanlarından çok sayıda gelmiş olmasından dolayı bölgede var olan bir boğa tanrıya yerel bir saygı olarak değerlendirmiştir⁶⁶.

Pişmiş toprak boğa örnekleri içinde Zeus Bonitenos tapınak (MS 209⁶⁷) alanından gelen örnekler ise oldukça farklıdır. Örnekler içinde baş ve gövdelere ait hiçbir parçaya rastlanmazken, 11 adet boynuz 12 adet de bacak parçası bulunmuştur. Boynuzlar masif ve el yapımıdır. Ele geçen boynuzların çeşitli boyutlarda olması bu pişmiş toprak boğa adaklarının da çeşitli büyüklükte olduğunu göstermektedir. Örnekler arasında en büyük boynuz parçasının 12,5 cm olduğu göz önüne alındığında büyük boyutlu adak heykellerinin olduğu anlaşılmaktadır. Boynuzlar, uca doğru incelenerek gelen, sivri bitimli ve iç büküktür. Boynuzlar içinde bir parça ise çark yapımı olup parçanın içi boştur. Bazı örneklerde ise siyah firmis izleri görülmektedir. Bacaklar ise çarkta yapılmıştır ve bunların içleri boştur. Bacaklar boru şeklinde aşağıya doğru daralarak gelmekte, toynak kısımları genişletilerek araları açık bir şekilde bitirilmektedir. Bazı bacakların arkasında toynak çıkıntısı bulunurken dizler ve bilekler dışa taşkın bantlarla gösterilmiştir.

Zeus Bonitenos tapınak alanından gelen pişmiş toprak boğalar Paphlagonia Bölgesi'ndeki diğer örneklerle yapım tekniği açısından tamamen farklılık göstermektedir. Öte yandan biçimsel olarak bakıldığında Klaros Apollon Kutsal Alanı'ndan Protogeometrik/Geometrik Dönem'e tarihlendirilen yuvarlak sunak içinden MÖ X-VII. yüzyıl arasına tarihlenen pişmiş toprak adaklara oldukça benzerdir⁶⁸. Zeus Bonitenos tapınak alanından gelen bulgular yüzey buluntusu olduğu için kesin bir tarihlere izin vermez. Ancak Klaros örneklerine teknik ve stil olarak benzerliği, Zeus tapınım alanından gelmiş olmaları ile belkide tapınak alanının Roma İmparatorluk Dönemi öncesi tapınım pratikleriyle ve hatta bölgedeki Zeus Kültü ile ilişkili boğa tapınımının Tunç Çağı ile sonraki dönemler arasındaki bağlantıyı sağlayan bulgular olabilirler. Bu düşüncemizi destekleyen bir başka unsur da Zeus Gainios ve Zeus Koropizos'a adanmış taş boğa adakların buluntu yeri olan Karlı köyünün Zeus Bonitenos Kutsal Alanı'na çok yakın bir noktada olması ve bu noktada da taş boğa adakların tapınak alanından gelmiş olma ihtimalinin yüksekliği⁶⁹.

Bölge müzelerinde (Çankırı ve Kastamonu) sergilenen bronz boğalar ise Roma Dönemi'ne ait olup bunların kült adakları oldukları anlaşılmaktadır⁷⁰.

Değerlendirme: Paphlagonia Boğaları Tunç Çağı Fırtına Tanrısının Devamı Mı?

Paphlagonia Bölgesi boğa adaklarının yazıtlı olan örnekleri sayesinde bir fırtına tanrısı da olan Zeus'a adandıkları anlaşılmaktadır. Yazıtların yerel tanrılara işaret ettiği açıktır. Bölgenin genel anlamda Zeus kültlerine bakıldığında tanrının bazı epithetler altında bölge ve şehirleri koruyan, (Zeus Bonite-

⁶³ Karasalihoğlu 2021, 250.

⁶⁴ Işın 1998, 108.

⁶⁵ Budde 1956, 6.

⁶⁶ Budde 1956, 6.

⁶⁷ Marek 1993, 180 Am. Kat. No. 95.

⁶⁸ Tanrıver 2009; 2015; Gürbüz 2012.

⁶⁹ Summerer 2014, 200; Karasalihoğlu 2021.

⁷⁰ Karasalihoğlu 2021, 211, 264.

nos, Zeus Kimistenos, Zeus Strategos, Zeus Syrgastes) diğer epithetlerin ise (Zeus Sarsos, Zeus Monios, Zeus Koropizos, Zeus Gaios vd.) ise toponime dayalı daha küçük alanların koruyucu tanrısı olduğu görülmektedir. Genelde iklimsel olaylardan sorumlu, dağ tanrı kimliğindeki (Bölgenin ortalama yüksekliği 775 m olup Zeus Kültü'ne ilişkin tüm veriler ve özellikle boğa biçimli kült eserleri 800 m ile 1300 m arasındaki rakımlara sahip yerleşimlerden gelmektedir.) Zeus, bereket kültü temelinde bölge insanının pratik yaşamındaki ana dayanağını oluşturmuştur. Kimi epithetler altında kithonik özellikler de gösteren tanrının bu özellikleri ile gökyüzü-toprak korelasyonu yanında insanların doğumundan ölümüne kadar olan varlık sürecinin belirleyicisi olduğunu da ortaya koyar⁷¹.

Boğa, her ne kadar prehistorik dönemden itibaren insan yaşamının din dünyasında, kozmogonik bir yapıdan yola çıkarak, iklimsel döngü metaforu, ölümler dünyasına yolculukta koruyucu, eril bereket simgesi, hayvanların evcilleştirilmesini simgeleyen güç sembolü olarak kabul edilse de⁷² Uruk ve Cemdet Nasr Dönemi'nden (MÖ 3200-2750) itibaren⁷³ Fırtına Tanrısı'nın tezahürü ve tanrının kutsal hayvanı olarak karşımıza çıkar. Anadolu'da da özellikle MÖ II. binde fırtına tanrısı olarak görülen Taru, Tarhunt ve Teşup, hem gökten yağmur olarak inip toprağı dölleyen ilahi güç hem de zoomorfik boğa olarak tapınım görmüştür⁷⁴.

MÖ I. Bin ortalarından itibaren Fırtına Tanrısı'nın boğa olarak tapınımına örnekler Lykia Bölgesi'nden gelir. Bölgede Dynastlar Dönemi'nde (MÖ VI yüzyıl - MÖ 360) boğa kabartmalı alanlar Luvi kökenli Fırtına Tanrısı Tarhunt'la ve aynı zamanda ölü kültüyle ilişkilendirilir. Bu kutsal alanların, Lykçede Tarhunt'un karşılığı olarak kabul edilen tanrı Trqqas'ın tapınım yeri olduğu ileri sürülür. Buradaki boğa kültü ile boğa kurbanı uygulamalarının tanrı Tarhunt ve sonrasında da Iuppiter Dolikhenos'la bağlantılı olduğu düşünülür. Phellos'taki kutsal alanda boğa kabartmalarının normalden büyük yapılmış olmaları nedeniyle burada doğrudan boğa tapınımının yapıldığı iddia edilip Lykia Bölgesi'ndeki erken dönem boğa kültürünün geç dönemdeki yansıması olduğu ileri sürülmektedir⁷⁵. Keza Fırtına Tanrısı Trqqas'ın Hellence ve Lykçe çift dilli Ksanthos Yazıtlı Dikmesi'ne bakarak Zeus'la eşleştirilmiş olduğu da kabul edilmektedir⁷⁶. Tlos'ta MÖ IV. yüzyıla ait bazı mezar yazıtlarında da geçen Lykçe "Boğa Rahibi" ifadesi de Traqqas Kültü ve külte ait boğa ile ilişkilendirilmiştir⁷⁷. Bu noktada Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü'nün, Lykia Bölgesi örneklerinden yola çıkıldığında Asia Minor'un kapalı bölgelerindeki yerel inançlar olarak Klasik Dönem içlerine kadar kendini koruduğu, Grekçenin yayılmasıyla yerel inanış olan Fırtına Tanrısı Kültü'nün Zeus ile birleştiği ya da yer değiştirdiği söylenebilir. Boğanın MÖ I. binden başlayan ve Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar giden, Fırtına Tanrısı – Zeus synkretik dönüşümünde tanrının kendisinden çok kutsal hayvanı ve atrübüsü olduğu Iuppiter Dolikhenos⁷⁸, Iuppiter Heliopolitanus⁷⁹ ve en sonda da Zeus'un Europa'yı

⁷¹ Karasalihoğlu 2021, 458-459.

⁷² Otte *et al.* 1994, 201-203; Haas 1994, 315; Cauvin 2000; Schmidt 2007; Meskell 2015; Muhaisen 2016, 171-172; Hodder 2017.

⁷³ Haas 1994, 317.

⁷⁴ Haas 1994, 319-320, 325-328.

⁷⁵ Işık 1998; Işkan 2004a; 2004b, abb.2

⁷⁶ Raimond 2002, 125.

⁷⁷ Raimond 2005, 11-19.

⁷⁸ Turcan 1996, 10.

⁷⁹ Cook 1914, 567-575; Schwemer 2007, 161; SNG ANS, 1281-1282.

kaçırması hikâyesinde⁸⁰ görülebilir.

D. Magie (1950, 188), taş boğa adakların geldiği İç Paphlagonia için Asia Minor kökenli bir dağ halkı, genelde küçük çiftçiler, Hellenizm'den etkilenmemiş olan basit köy yerleşimleri şeklinde ve toplumsal yapısı çok da değişmeden uzun zaman var olmuş halklardan oluştuğunu söyler. Bölge coğrafi anlamda ana arter yollara uzak, Olgassys Dağları ile Anadolu Platosu'ndan ayrılmıştır. Kıyının hemen arkasından yükselen Küre Dağları nedeniyle de iç bölgeye genişleyen hinterlandı bulunmaktadır. Bu kısıtlılıklar bölgede "yalıtılmış" bir coğrafya oluşturmuş aynı zamanda da kültürel dinamiklerin değişimini yavaşlatmıştır. Özellikle iç bölgenin Hellenizm ve Romanizasyon'dan uzak kalması da bölgedeki yerel epitetlerle görülen Zeus inancının kökeninde Tunç Çağı'na dek uzanan yerli bir Anadolu dininin varlığını akla getirmektedir.

Paphlagonia boğa adaklarının tümünde görülen kuyruk tasarımı, karşılaştırılan örnekler içinde sadece Hitit Dönemi örneklerinde görülmektedir. Kuyruğun gösterimi yanında, gerdan ve boğumları, arka bacaklara kısmen dayanan ve boru biçimli vücut, kapalı ön bacaklar ve sabit duruş gibi başka benzerlikler de göz önüne alındığında Son Tunç Çağı'ndan itibaren süre gelen Anadolu gelenekli ifade tarzının Paphlagonia boğa adaklarıyla devam ettiği söylenebilir. Tabi ki zamansal farklılık düşünülüğünde Paphlagonia boğa adaklarının, Tunç Çağı dininin birebir devamı olduğunu söylemek imkânsızdır. Ayrıca bu sürecin izlenmesini sağlayacak arkeolojik verilerde şu an için bulunmasa da yukarıda da belirtildiği gibi boğa betimli Anadolu Fırtına Tanrısı inancının uzak bir mirası yaşatılmış olabilir.

Paphlagonia Bölgesi'nin MÖ II. binine ait arkeolojik veriler Fırtına Tanrısı'nın izini sürmek adına oldukça yetersizdir. Bölge, Hatti ve Hitit coğrafyasına yakındır ancak bu kültürlerin varlığına ilişkin net kanıtlar yoktur. Ama aynı zamanda Hitit öncesi Fırtına Tanrısı'nın kült şehirleri olduğu bilinen Nerik ve İnandıktepe gibi tapınak kentleri Paphlagonia Bölgesi'nin klasik dönemlerdeki sınır çizgilerinde yer alır. Nerik'te son dönem kazılarında basamaklı bir tünelle birlikte Fırtına Tanrısı tapınağına ve boğa figürin parçalarına ulaşılmıştır⁸¹. Hitit arşivlerinde kült kenti Nerik'te boğaya tapılan festivallerden bahsedilirken metinlerde Nerikli kadınlar "Boğa Şarkılarını" söylemekte, o şarkılar eşliğinde kral da boğalarla birlikte yürümektedir⁸². Bölgenin güneyindeki İnandıktepe buluntuları da Fırtına Tanrısı tapınağından gelmektedir.⁸³ Görüleceği üzere Orta Tunç Çağı'ndan itibaren güçlü bir Fırtına Tanrısı inancı bölgenin yakın çevresinde bulunmaktadır.

Kastamonu Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve Kınık'tan gelen metal buluntu grubu içindeki boğa rhytonları, aslan-boğa mücadelesinin sahnelendiği Taprammi Çanağı (MÖ XIV-XIII. yüzyıl), Pınarbaşı Mızrak Mağarası'ndan bulunmuş olan kılıç gibi Son Tunç Çağı eserlerine bakıldığında muhtemelen asıl kullanım mekânlarından taşıma ile gelmiş olsalar da Paphlagonia Bölgesi ya da yakın çevresinde MÖ II. bine tarihlenebilecek bir Fırtına Tanrısı tapınağı dolayısıyla inancına da işaret etmektedir⁸⁴.

Arkeolojik verilerin az olmasına karşın bazı filolojik veriler ise Paphlagonia Bölgesi'nde Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü üzerine bilgiler edinmeyi mümkün kılar. Hitit yazılı kaynaklarına göre bölge-

⁸⁰ Ovid. *Met.* II. str. 844-875.

⁸¹ Czichon *et al.* 2019; 101-105.

⁸² Haas 1994, 319.

⁸³ Özgüç 1988.

⁸⁴ Emre-Çınaroğlu 1993; Ünal 1999; Genç 2005, 140, L. 531-532; Glatz 2017, 83-84.

nin, MÖ II. bin ortalarından itibaren Pala Bölgesi'nde yer aldığı görülür⁸⁵. Hitit arşivlerinde 160 kelimedenden oluşan Palacaya ait metinler bir Bereket/Fırtına Tanrısı olan Zaparwa/Zıparwa Kültü'nden bahseder⁸⁶. Hatti kökenli bu pantheonda sadece Güneş Tanrısı Tiyad, Hint-Avrupa etimolojisine ait görünmektedir⁸⁷.

Hatti Fırtına Tanrısı Taru'nun Sümerce logogramı ISKUR ile yazılıp teriomorfik olarak boğa ile temsili gibi Pala Tanrısı Zaparwa da aynı logogramla gösterilmektedir. Aynı zamanda tanrı Zaparwa'nın kelime ifadesi Taru ile aynı ses benzerliğine sahiptir⁸⁸. Zaparwa, Hatti Fırtına Tanrısı Zıparwasu ile de hem isim hem de nitelik olarak çok yakındır⁸⁹. Hitit Dönemi belgelerine bakıldığında Fırtına Tanrıları dil ve edebiyatta antropomorfik olarak gösterilseler de geç dönemlere kadar boğa ile temsil edilmişlerdir. Özellikle de yerel fırtına tanrılarına boğa biçiminde tapınma oldukça yaygındır⁹⁰. Bu fırtına tanrıları inancı Anadolu coğrafi peysajı nedeniyle kutsal dağlarla da yakından ilişkilidir. Tanrıların, bu dağlar üzerinde yağın yağmurları getiren fırtına bulutları nedeniyle dağ tepelerinde yaşadıkları düşünölmekteydi⁹¹.

Metinlerdeki Zaparwa kült uygulamaları Hitit uygulamaları ile yakın ilişkilidir ve bu Hitit törenlerinin Hatti geleneğinden geldiği anlaşılır⁹². Eski Hitit Dönemi Palaca çivi yazılı bir metinde Zaparwa Kültü ile ilgili nadir bir kelime yer alır. KBo 19.152+ I 19'-21' (CTH 754.1.B) tabletinde "Daha sonra bir boğa çekiyorlar, Ben tiunaş ismiyle çağırıyorum. Sonra bu Palaca kelimeleri konuşuyorum" denmektedir. "Tiunaş" Palaca nadir bir kelimedir. Bu kelime yine Fırtına Tanrısı Zaparwa'ya ait başka bir metinden de geçer [KBo 19.153 III? 16' (CTH 754)]. Her iki metinde de "Tiunaş" kelimesinin hem boğaya hem de tanrı Zaparwa'ya işaret ettiği kabul edilir. Burada da boğanın fırtına tanrısının sembolü olması bu anlamı olasılıklı kılmaktadır. Tiunaş kelimesinin boğa anlamına geldiği kabul edilirken, bu kelimenin Hititçedeki "siunaş-tanrı" kelimesi ile benzerliğiyle Zaparwa Tiunaş'ı Günün/Işığın Zaparwa'sı olarak da yorumlanmaktadır. Yine başka bir metinde Tiunaş kelimesi, bereketle ilgili bir ritüel yemeğine ait metinde (KBo 47.7) "boynuzlarından çekilen" olarak geçmektedir. Bu bilgiler ışığında Tiunaş'ın boğayı, aynı zamanda da bir boğa olarak Fırtına Tanrısı'nın kendisini de ifade ettiği ileri sürölür. Bu kelime Orta Hitit Dönemi'nde Hititçe'de "Tiuni" olarak görülür⁹³.

Bu bilgilere bakarak Paphlagonia Bölgesi'nin Orta ve Son Tunç çağlarında baş tanrının Fırtına Tanrısı olduğu ve bu Pala Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı ve aynı zamanda tanrısal tezahürünün de boğa olduğu iddia edilebilir.

Tüm veriler ele alındığında, ele aldığımız taş boğa adakların genel pozisyonları, boru şeklinde vücudun üzerinden yükselen baş, saç tasarımları, göz yerleştirmeleri, gerdanın gelişimi ve cinsel organ ile kuyruğun atım şekli Tunç çağlarındaki Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü örneklerini oldukça andırmaktadır. Öte yandan yaptığımız karşılaştırmalarda Geç Hitit, Phrygia ve Lykia örneklerindeki

⁸⁵ Corruba 1970, 1; Haas 1994, 611.

⁸⁶ Cornelius 1953-1955, 272-287; Corruba 1970, 1-2.

⁸⁷ Taracha 2009, 58-59.

⁸⁸ Schwemer 2008, 18-19; Taracha 2009, 58-59.

⁸⁹ Taracha 2009, 36.

⁹⁰ Güterbock 1983, 211 vd.; Schwemer 2008, 22-24.

⁹¹ Taracha 2009, 55.

⁹² Corruba 1970, 2.

⁹³ Soysal 2016, 315-319.

boğaların hem biçimsel hem de anlam olarak Fırtına Tanrısı'ndan synkretik Zeus'a dönüşümünde de önemli benzerlikleri görmek mümkündür. Yukarıda açıklandığı gibi yalıtılmış bir bölge olarak değerlendirilen Paphlagonia Bölgesi, dağlık ve yüksek yapısında yoğun olmayan ve kısmen kapalı bir nüfusa sahip olmalıydı. Bu noktada da kültürel etkileşimin diğer bölgelerle olduğu kadar kendi içinde de kısıtlı kaldığı bölge halkı tarafından dinsel inanışlar, olağanca muhafazakârlığıyla geçmişten geldiği şekilde korunmuş olmalıdır. Özellikle taş boğa adaklar üzerindeki epithetler ile bölgede Zeus Kültü'ne ait tespit edilen diğer epithetlerin çoğunun da yerel oluşu göz önüne alındığında, bu tanrıların Tunç Çağı'ndan gelen yerel Fırtına tanrılarının mirasçısı olarak boğa şeklinde zoomorfik görüntülerini koruduğu söylenebilir. Bu yerel tanrılar ilerleyen dönemlerde Zeus ile synkretik bağ içerisine girmiş ancak zoomorfik görüntüleri de bu erken dönem izlerinin geç dönem yansımaları olarak kalmıştır.

Katalog

Kat. No.: 1 (Env. 6)

Grup: 5.

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 32 cm U. 53 cm G. 16-20 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

Kat. No.: 2 (Env. 7)

Grup: 5

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 74 cm U. 74 cm G. 17-20 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

Kat. No.: 3 (Env. 9)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 25 cm U. 56 cm G. 19 cm.

Malzeme: Kalker.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

No.: 4 (Env. 43)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kızılkese.

Ölçüler: Y. 80 cm U. 146 cm G. 36-42 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 5 (Env. 76)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kuyluş.

Ölçüler: Y. 80 cm U. 36 cm G. 26-36 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 6 (Env. 114)

Grup: 3

Tür: Etyemez.

Buluntu yeri: Kızılkese.

Ölçüler: Y. 28 cm U. 136 cm G. 13 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 7 (Env. 140)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Eğriciova.

Ölçüler: Y. 30 cm U. 48 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 8 (Env. 146)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kise.

Ölçüler: Y. 28 cm U. 56 cm G. 13 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 9 (Env. 148)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: ?

Ölçüler: Y. 20 cm U. 38 cm G. 12cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 10 (Env. 435)

Grup: 6

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kastamonu (?).

Ölçüler: Y. 15 cm U. 27 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 11 (Env. 459)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Eğriciova.

Ölçüler: Y. 30 cm U. 48 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 12

Grup: 2

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis.

Ölçüler: Y. 41 cm U. 42 cm G. 17 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl ortaları MÖ IV. yüzyıl başı.

No.: 13 (Envanersiz)

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gemi.

Ölçüler: Y. 35 cm U. 100 G. 33 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

No.: 14

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gemi.

Ölçüler: Y. 42 cm U. 85 cm G. 29 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MS II. Yüzyıl

No.: 15 (Envanersiz)

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gülef.

Ölçüler: Y. 40 cm U. 80 cm G. 30 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 16 (Envanersiz)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Sırasöğütler.

Ölçüler: -

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 17 (Env. 9099)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 80 cm U. 128 cm G. 35 cm.

Malzeme: Mermer

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 18 (Env. 9100)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 73 cm U. 120 cm G. 32 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız,

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 19 (Env. 3360)

Grup: 2

Tür: Taş boğa adaklar.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 38 U. 73 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız, kırmızı boya pigmentleri var.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl sonu MÖ IV. yüzyıl başı.

BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal E. 1955, *Phrygische Kunst*. Ankara.
- Akurgal E. 1995, *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.
- Alzinger Z. 1974, *Augusteische Architektur in Ephesos* (Sonderschriften ÖAI 16). Wien.
- Amandry P. 1953, *Collection Hélène Stathatos. Le bijoux antiques*. Strassburg.
- Amandry P. 1959, "Toreutique achéménide". *Extrait de Antike Kunst* 1, 38-56.
- Arslan M. 1990, "Paphlagonia Krallığı ve Gangra-Germanikopolis Sikkeleri". *Höyük* 2, 67-124.
- Bittel K. 1937, *Boğazköy Die Kleinfunde Der Grabungen 1916-1912, 1 Funde Hethitische Zeit*. Leipzig.
- Bittel K. 1976, *Die Hethiter*. München.
- Bol R. 1984, *Des Statuen-programm des Herodes-Atticus-Nymphäums in Olympia*. Berlin.
- Böhl F. Th. 1933, "Vier Antiken aus den Assyriologischen Sammlungen in Leiden und Groningen". Ed. E. F. Weidner, *Aus fünf Jahrtausenden morgenländischer Kultur: Festschrift Max Freiherrn von Oppenheim zum 70. Geburtstag*. Berlin, 9-12.
- Budde L. 1956, "Kurzer Vorläufiger Bericht über Die Grabungen in Sinope der Kampagnen 1951-1953". *Türk Arkeoloji Dergisi* VI/2, 5-10.
- Cauvin S. 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge.
- Chiai G. F. 2019, "Paphlagonien: Das Land, seine Herrscher und seine Götter in der Zeit des pontischen Königshauses und in der Kaiserzeit". *Gephyra* 18, 97-135.
- Cook A. B. 1914, *Zeus A Study in Ancient Religion Part I, Zeus God of the Bright Sky*. London.
- Cornelius F. 1953-1955, "Beiträge zur Deutung des Palaaischen". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 52, 272-287.
- Corruba O. 1970, *Das Palaische. Texte, Grammatik, Lexikon* (StBoT 10). Wiesbaden.
- Couch H. N. 1931, "An Inscribed Votive Bronz Bull". *AJA* 35/1, 44-47.
- Czichon R. M., Klinger J., Hnila P., Mielke D. P., Behrendt S., Böhm H., Breuer M., Forster C., Griggs C., Klein M., Koch M., Kunst G. K., Lehmann M., Lorentzen B., Manning S. W., Marklein K., Purschwitz C., Rössner C., Tappert C. & Gillmeister M. A. W. 2019, "Archäologische Forschungen am Oymaagaç Höyük/Nerik 2016-2018". *Mitteilungen Der Deutschen Orient Gesellschaft*, 37-200.
- Çavuşoğlu R. & Gökçe B. 2013, "Urartu Krallığında Metal Kazan Kullanımı". Eds. O. Tekin, M. H. Sayar & E. Konyar, *Tarhan Armağam*. İstanbul, 105-113.
- Denizhanoğlu A., M. Gürçin & H. Peker 2018, "Kahramanmaraş'tan Hiyeroglif Luvise Yeni Bir Stel: Maraş 17". *TÜBA-AR* 22, 57-61.
- Devambeş P. 1937. *Grand Bronzes du Musee De Stamboul*. Paris.
- Donceel R. 1984, "Taureaux de Pierre de la Vallee des Gökırmak et ses Abords". Eds. R. Donceel & R. Lebrun, *Archeologie et Religions de l'Anatolie ancienne. Melanges en l'honneur de P. Naster*. Paris, 21-80.
- Dökü E. 2008, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dökü E., Dinç G. & Şimşek F. 2011. *Ahmet Gökoğlu Not Defterleri, Paflagonya Heykelleri Hakkında Notlar*. İstanbul.
- Emre K. & Çınaroğlu A. 1993, "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu". Eds. M. J. Mellink, E. Porada & T. Özgüç, *Aspects of Art and Iconography, Festschrift Nimet Özgüç*. Ankara, 975-713.
- Eraydın N. 2002, *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epietleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Ersöz S. B. 2006, *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function and Cult Practice*. Leiden.
- Genç E. 2005, *Yeni Buluntular Işığında Kastamonu-Kınık Kazıları Sonuçları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Glatz C. 2017, "The North: Archaeology". Eds. M. Weeden & L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*. Brill, 75-88.

- Gökoğlu, A. 1952, *Paflagonya, Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. Kastamonu.
- Gürbüz E. D. 2012. *Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Güterbock H. G. 1983, "Hethitische Götterbilder und Kultobjekte". Eds. R. M. Boehmer & H. Hauptmann, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz, 203-217.
- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden.
- Hodder I. 2017, *Çatalhöyük / Leopard Öyküsü*. İstanbul.
- Işık F. 1998, "Zum Typus des Temenosgrabes in Lykien". *Istanbul Mitteilungen* 48, 157-172.
- Işık F. 2019, "Kariyalı Dağ Egemeni ve O'nun Kbid'deki Kült Taşı". Eds. H. Işkan & K. Özay, *Uygurlik Anadolu'dan Doğdu*. İstanbul, 321-335.
- Işın M. A. 1998, "Sinop Region Field Survey". *Anatolia Antiqua* 6, 95-139.
- Işkan H. 2004a, "Zum Totenkult in Lykien II: Schlachtopfer an lykischen Gräbern". Ed. T. Korkut, *Anadolu'da Doğdu*. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. İstanbul, 379-417.
- Işkan H. 2004b, "Der Einfluss des späthethitischen Kulturraumes auf die Grabreliefs in Lykien". Eds. M. Dietrich & O. Loretz, *Alter Orient und Altes Testament* 323. Münster, 151-175.
- Karasalihoğlu M. 2021, *Paphlagonia Bölgesi Zeus Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Kulakoğlu F. 1999, "Late-Hittite Sculptures from The Şanlıurfa Museum". *BMECCJ* XI, 167-182.
- Magie D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor, I-II*. Princeton.
- Marek C. 1993, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (IstForsch 39). Tübingen.
- Mendel G. 1914, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, Vol. III*. Constantinople.
- Meskell L. 2015, "A Society of Things: Animal figurines and material scales at Neolithic Çatalhöyük". *World Archaeology* 47/1, 6-19.
- Muhaisen E. F. 2016, *Continuity and Contradistinction: A Geography of Religion Study of the Ancient Near Eastern Storm-God Baal-Hadad, Jewish Elijah, Christian St. George, and Muslim Al-Khidr in the Eastern Mediterranean*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Denver. Denver.
- Müller-Karpe A. 1998a, "Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 20/1, 445-466.
- Müller-Karpe A. 1998b, "Untersuchungen in Kusaklı 1997". *MDOG* 130, 93-172.
- Naumann R. 1983, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunts*. Tübingen.
- Nilsson M. P. 1906, *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung*. Leipzig.
- Nilsson M. P. 1955, *Geschichte der Griechische Religion*. München.
- Otte M., I. Yalçinkaya, J. M. Leotard, M. Kartal, O. Bar-Yosef & J. Kozłowski 1994, "Öküzini: Une site du Paléolithique tardif en Anatolie". *Bulletin de l'Association Scientifique Liégeoise pour la Recherche Archéologique* XXI, 201-213.
- Özgüç T. 1988, *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*. Ankara.
- Plattner G. A. & Schmidt-Colinet A. 2005, "Beobachtungen zu drei Kaiserzeitlichen Bauten in Ephesos". Eds. B. Brandt, V. Gassner & S. Ladstätter, *Synergia, Festschrift für Friedrich Krinzinger*. Wien, 243-246.
- Poulsen F. 1968, "En Lilleasiatisk Tyr, Meddelelser Fra". *NY Carlsberg Glyptotek* 25, 55-65.
- Prayon F. 1987, *Phrygische Plastik*. Tübingen.
- Raimond E. 2002, "Tlos, un centre de pouvoir politique et teligieux de l'age du bronze au IVe siecle av. J.C.". *Anatolia Antiqua* X, 113-129.
- Raimond E. 2005, "Etude philologique des inscriptions lyciennes. 1 – Tlos". *Colloquium Anatolicum* 4, 155-180.
- Reinach Th. 1905, "A Stele from Abonuteichos". *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 5, 113-119.
- Roos J. De 2006, "Materials for a biography: The Correspondence of Puduhepa with Egypt and Ugarit".

- Ed. Th. P. J. von Hout, *The Life and times of Hattusili III and Tuthaliya IV: Proceeding of a Symposium held in honour of J. De Roos. 12-13 December 2003*. Leiden, 17-26.
- Saprykin S. J. 2009, "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects". Ed. J. M. Hojte, *Mithradates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea Studies 9*. Aarhus, 249-276
- Saprykin S. J. 2010, "Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods". Eds. E. K. Petropoulos & A. A. Maslennikov, *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki, 465-514.
- Schachner A. 2019, "Teşup'un Boğaları: Hattuşa ve Çevresinden İki Yeni Boğa Tasviri". Ed. A. Süel, *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. Çorum, 835-850.
- Schmidt A. 2007, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çev. R. Aslan, İstanbul.
- Schwemer D. 2007, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7/2, 121-168.
- Schwemer D. 2008, "The Storm Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8/1, 1-44.
- Sezer S. S. 2016, *Prusias ad Hypium Antik Kenti Heykeltraşlık Eserleri*. İstanbul.
- SNG 1981, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society Part 6: Palestine - South Arabia*. New York.
- SNG 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, Part 1: The Black Sea*. London.
- Soysal O. 2016, "Palaic tiuna- and Middle Hittite tiuni-: A Common Ancient Anatolian Word for 'Bull'". Eds. H. Marquardt, T. S. Reichmuth & J. V. G. Trabazo, *Anatolica et Indogermanica, Studia linguistica in honorem Johannis Tischler septuagenarii dedicata*. Innsbruck, 315-319.
- Stoyanov T. 2010, "Sinope as a Trading and Cultural Agent in Thrace during the Classical and Early Hellenistic Periods". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16, 405-428.
- Summerer L. 2003, "Achamenidische Silberfunde aus Der Umgebung von Sinope". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 9/1-2, 17-42.
- Summerer L. 2014, "Topographies of Worship in Northern Anatolia". Ed. T. Berker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart, 189-213.
- Şahin N. 2001, *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Antalya.
- Talbert R. J. (Ed.), 2000. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*. Vol. 1. Princeton.
- Tanrıver D. S. A. 2009, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Tanrıver D. S. A. 2015, "Bull/Bovine Figurines from the Sanctuary of Apollon Clarius (Ionia)". Eds. A. Müller, E. Laflı & S. Huysecom-Haxhi, *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine 2: Iconographie et contextes*. Villeneuve-d'Ascq, 125-136.
- Taracha P. 2009, *Religions of Second Millenium Anatolia*. Wiesbaden.
- Taracha P. 2011, "The Iconographic Program of the Sculptures of Alacahöyük". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, 132-147.
- Taracha P. 2012, "The Sculptures of Alacahöyük: A Key to Religious Symbolism in Hittite Representational Art". *Near Eastern Archaeology* 75/2, 108-115.
- Turcan R. 1996, *The Cults of the Roman Empire*. Oxford.
- Ünal A. 1999, "A Hittite Mycenaean Type B Sword from the Vicinity of Kastamanou, Northwest Turkey". Ed. Prince T. Mikasa, *Essays on Ancient Anatolia-BMECCJ* 11, 207-266.
- von Gall H. 1966. *Die Paphlagonischen Felsgräber* (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 1). Tübingen.
- Yaman T. M. 1935, *Kastamonu Tarihi I*. Kastamonu.

Attouda Antik Kenti Dor Başlıkları *Doric Capitals from Ancient City of Attouda*

Adem YURTSEVER* Bilge YILMAZ KOLANCI**

Öz: Bu çalışmada Denizli ili, Sarayköy ilçesi, Hisar Mahallesi sınırlarında yer alan Attouda antik kentinde ilk kez 2021 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında tespit edilen 11 adet Dor sütun başlığı ele alınmıştır. Dor başlıklarının birçoğu, Attouda antik kentinin üzerine kurulan Hisar köyüne ait konutların bahçelerinde duvar sınırlayıcısı veya merdiven basamağı gibi farklı amaçlarla devşirme olarak kullanım görmüştür. Bu da başlıkların ikincil kullanıma bağlı olarak zaman içinde buldukları yerden taşındığını, farklı alanlara dağıldığını göstermektedir. Tespit edilen Dor başlıklarından ikisi daha önceki bazı bilimsel çalışmalarda incelenmiş, diğer başlıklar ise ilk kez bu çalışmada değerlendirilmiştir. Antik kentin Dor başlıklarının bütüncül olarak ilk kez ele alındığı bu çalışmada, Attouda antik kentinin Geç Hellenistik–Erken Roma İmparatorluk Dönemi’nde sahip olduğu mimari gelenek, üslup ve etkileşimin yönü üzerinde yeni tespitler yapılmıştır. Dor başlıkları ile ilgili bu yeni tespitler antik kentin mimari geleneğinin anlaşılabilmesi bakımından önem taşımaktadır. Çünkü antik kente ait yapıların büyük bir bölümü 1. Derece Arkeolojik Sit ve Kentsel Arkeolojik Sit Alanı olarak ilan edilen ve 143 adedi tescil edilen Hisar köyüne ait konutların altında kalmıştır. Bu nedenle kentte tespit edilen mimari yapılara ait malzemeler, Attouda’nın antikçağ yapılaşması hakkında önemli bilgiler sağlayacak olmakla birlikte ilk kez tanıtılan başlıklar malzemenin özgün değerini de göz önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karia • Phrygia • Attouda • Mimari • Dor Başlığı • Erken İmparatorluk Dönemi

Abstract: In this study, 11 Doric column capitals found in the ancient city of Attouda, located in the Hisar District of Sarayköy district of Denizli province, were discussed. The aforementioned Doric capitals were discovered for the first time during the surveys carried out in 2021. Most of these identified Doric capitals have been used as spolia, such as wall limiters and stair steps in the gardens of the houses belonging to the Hisar Village, built in the ancient city of Attouda. This situation shows that blocks were moved from their original places depending on the secondary use and distributed to different areas. Two of the Doric capitals have been examined in some previous scientific studies, and it is aimed to bring the other blocks to the literature for the first time with this work. In this study, in which the Doric capitals of the ancient city were handled holistically for the first time, new determinations were made on the architectural tradition, style, and direction of interaction that the ancient city of Attouda had during the Late Hellenistic–Early Roman Imperial Period. These new determinations about Doric capitals are essential in understanding the architectural tradition of the ancient city. Because most of the buildings belonging to the ancient city remained under the residences of Hisar Village, which was declared as a 1st Degree Archaeological Site and Urban Archaeological Site, and 143 of which were registered. For this reason, the materials belonging to the architectural structures found in the city will provide important information about the ancient construction of Attouda. The capitals introduced here for the first time reveal the value of the material.

Keywords: Caria • Phrygia • Attouda • Ancient Architecture • Doric Capitals • Early Imperial Period

* Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji ABD, Eskişehir.
0000-0002-6727-9873 | ayurtsever@anadolu.edu.tr

** Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü. Klasik Arkeoloji ABD, Denizli.
0000-0003-2774-0829 | bilgey@pau.edu.tr

Giriş

Günümüzde Denizli ili, Sarayköy ilçesi, Hisar köyü (mahallesi) sınırlarında yer alan Attouda¹ antik kenti, Karia ve Phrygia bölgeleri arasındaki sınır hattı üzerinde yer alan önemli bir dağ yerleşimidir (Fig. 1). Salbakos (Babadağ) Dağı'nın kuzeyindeki bir tepe ve eteklerine konumlandırılan bu antik kentin yerleşim alanı doğal ve korunaklı bir kale görünümündedir². Günümüzde Attouda antik kentinin büyük bir bölümü, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde antik kentin sınırları üzerine kurulan Hisar köyü yerleşimine ait konutların altında kalmıştır. Bu nedenle antik kente ait mimari yapılar hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı'na ek olarak Kentel Arkeolojik Sit Alanı olarak da ilan edilen yerleşimde, antik kente ait mimari yapı elemanlarının birçoğu 143 tanesi tescil edilen yaklaşık 300 adet konut yapısının duvarında, bahçesinde, modern mezarlığında ve sokak kenarlarında görülebilmektedir³. Mimari yapı elemanlarının dışında ise Attouda antik kentine ait birçok arkeolojik veri kentin geçmişi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır⁴.

Fig. 1. Attouda Antik Kentinin (Hisar Mahallesi) Havadan Görünümü

¹ Attouda ve çevresinde 2021 yılında yapılan yüzey araştırmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 12.07.2021 tarih ve 161.01-1545564 sayılı izniyle gerçekleştirilmiştir. 2021 yılında yaptığımız çalışmalar; *Attouda Antik Kentinde Meter Adrastos (Adrastou) Kutsal Alanı ve Mağaraların Araştırılması* (Proje No: KU AKMED 2021/P.1055) projesi ile Koç Üniversitesi Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (Akmed) tarafından, *Attouda ve Çevresi Yüzey Araştırması Projesi* (Proje No: 2021.224) ile Türk Tarih Kurumu tarafından, *Attouda Antik Kentinin Yerleşim Dokusu ve Topografyası* (Proje No: 2021HZDP017) ve *Denizli Hisar (Attouda) Mahallesi Somut Olmayan Kültürel Miras Belgeleme Çalışması* (Proje No: 2020BSP001) ile Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiştir. Araştırmalara destek veren tüm kurumlara teşekkür ederiz. Ayrıca başlıkların belgelenmesi sürecinde sağladıkları yardım ve desteklerinden dolayı Arkeolog Tarık Urgan, Uzm. Arkeolog Eda Ova ve Uzm. Arkeolog Ozan Gümeli'ye çok teşekkür ederiz.

² Şimşek 2002, 229; Sögüt 2017, 242.

³ Yılmaz-Kolancı 2021b, 375.

⁴ Buckler & Calder 1939, 24-32; SNG 1947; Şimşek 2002, 229-245; Şimşek & Okunak 2002, 83-92; Thonemann & Ertuğrul 2005, 75-86; Sögüt 2007, 383-396; Şimşek 2016, 627-648; Türkoğlu 2020, 289-346; Yılmaz-Kolancı 2021a, 57-76. Son yapılan araştırmalar, antik kentin geçmişinin MÖ VII.-VI. yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir. Bu konudaki çalışmalar devam etmektedir.

MÖ II. yüzyılda kendi adıyla gümüş ve bronz sikke basmaya başlayan⁵ Attouda'nın isminin⁶ "Attis'in kenti" anlamına geldiği, bu ismin kentin baş tanrıçası konumundaki yerel bir Kybele tapınımı olan Meter Adrastos'la ilişkili olduğu önerilmiştir⁷. Kentle ilişkili erken tarihli epigrafik veriler⁸ Attouda'nın MÖ II. yüzyılda ön plana çıkmaya başladığını göstermekte ve ayrıca Pergamon Krallığı ile bağlantılı bir yerleşim olabileceği gibi bilgiler sunmaktadır⁹. B. Sögüt tarafından yapılan bir çalışmada¹⁰ tespit edilen kireç taşı sütun kaidelerinin benzer örnekleri de Hellenistik Dönem'de Pergamon *gymnasion* ve *agora* tapınaklarında bulunmaktadır. Bu durum, kentte erken dönemde Pergamon mimarisinin etkisinde bir gelişimin olduğunu düşündürmektedir. Ancak kentte tespit edilen mimari yapı elemanları Attouda'nın özellikle Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren hızlı bir gelişim süreci yakaladığını, imparator Augustus döneminden itibaren artan imar faaliyetlerinin¹¹ MS II ve III. yüzyıllarda devam ettiğini göstermektedir¹². Kentte yapılan çalışmalarda tespit edilen farklı form ve büyüklükteki mimari elemanlar Roma İmparatorluk Dönemi'nde çok sayıda anıtsal yapının inşa edildiğini kanıtlar niteliktedir. Bu yapı elemanları da olasılıkla kentin belirtilen yüzyıllardaki gelişimine bağlı olarak meydana getirilmiş kamu yapılarından günümüze ulaşanlar olmalıdır¹³. Bu çalışmada değerlendirilen yapı elemanları ise kentin daha çok Erken İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak MS I. yüzyıl sonuna ışık tutacak niteliktedir.

Attouda'da, Kültür ve Turizm Bakanlığının izniyle ilk kez 2021 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları antik kentin mimari geleneği üzerine yeni verilerin elde edilmesini sağlamıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan Dor başlıkları da bu önemli verilerden birisidir. 2021 yılında yapılan araştırmalar sonucunda, antik kentin yayılım alanında toplamda 11 adet Dor başlığı tespit edilmiştir (Fig. 2). Söz konusu başlıkların, herhangi bir antik yapıdan bağımsız, modern Hisar konutlarına ait bahçelerde duvar sınırlayıcısı, altlık veya basamak gibi farklı işlevlerde devşirme olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu kullanıma bağlı olarak bazı başlıklarda aşınma ve kırıklar görülmekle birlikte büyük oranda

⁵ Türkoğlu 2020, 291.

⁶ Ramsay 1895, 166; Huttner 2013, 36.

⁷ Ramsay 1895, 169; Laumonier 1958, 474; Türkoğlu 2020, 318.

⁸ Kentte ele geçirilen seramik eserler de bu tarihi desteklemektedir. İlgili çalışma için bk. Şimşek & Okunak 2002, 84.

⁹ MÖ II-I. yüzyıla tarihlendirilen yazıt için bk. Buckler & Calder 1939, 25, no. 67. Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen bir yazıtta, kente büyük iyilikler yapan bir kişi kent, halk ya da konsey tarafından onurlandırılmıştır, bk. Ritti 2008, 61-63, no. 9. Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen mezar yazıtları bulunmaktadır, bk. Ritti 2008, 63. no. 10-11-12. Ayrıca bk. Ramsay 1895, 166; Huttner 2013, 36-37.

¹⁰ Sögüt 2017, 244.

¹¹ Sögüt 2017, 245. MS 3-10 yılları arasında, İmparator Augustus hayattayken dikilen bir yapıyla ilişkili yazıt için bk. Buckler & Calder 1939, 25 no. 66. MS 11-14 yıllarına tarihlendirilen bir yapı elemanı üzerindeki yazıtta, İmparator Augustus'un karısı Livia'nın onurlandırıldığı görülmektedir. Yazıt için bk. Buckler & Calder 1939, 66 lev. 13; Ritti 2008, 131 no. 48.

¹² Sheppard 1981, 24-25, pl. 3a; Sögüt 2007, 388, 391; Şimşek 2016, 794. Attouda, İmparator Hadrianus onuruna festival düzenleyen Küçük Asya kentlerinden birisidir, bk. Kaya *et al.* 2016, 508.

¹³ Attouda'nın, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Trapezopolis kentiyle birlikte önce bir Karia Birliği olan Alabanda *Conventusu*'na, daha sonra ise Aphrodisias *Conventusu*'na bağlandığı bilinmektedir. Bu siyasi bağlantının yanında Attoudalı ünlü Carminii Ailesi'nin önemli siyasi görevlerde bulunmaları Attouda'nın Roma İmparatorluk Dönemi'nde yakaladığı gelişime önemli bir katkı sağlamış olmalıdır. Bk. Ramsay 1895, 165, 167; Şimşek 1999, 324; 2002, 229; 2016, 793; Sögüt 2017, 245-246.

stil özelliklerinin korunduğu görülmektedir.

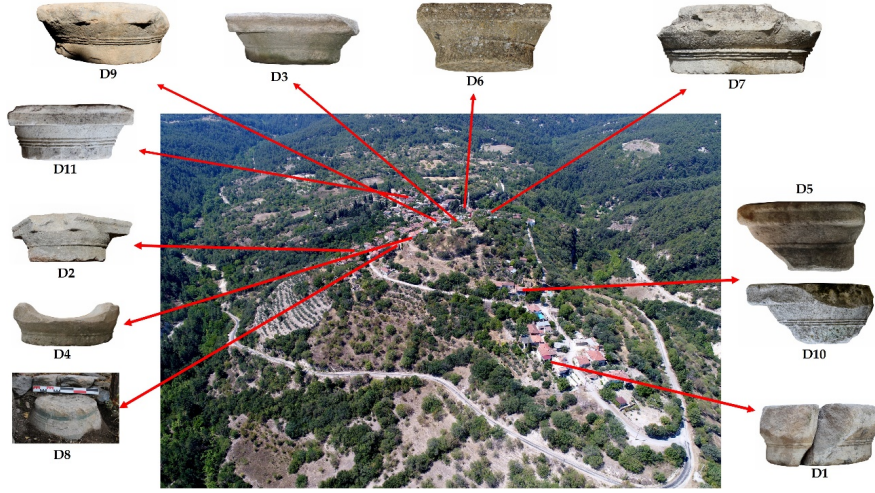

Fig. 2. Dor Başlıklarının Kent İçerisinde Tespit Edildiği Alanların Dağılımı

Bu çalışma içerisinde irdelenen Dor başlıkları için D harfi ile başlayan ve D1, D2 şeklinde sıralı olarak devam eden bir numaralandırma sistemi kullanılmıştır. Çalışmanın metin kısmında daha çok stil özellikleri üzerinde durulmuş, katalog kısmında ise detaylı ölçülere yer verilmiştir. Dor başlıklarının önemli bir kısmının ilk kez bu çalışmada bütüncül bir gözlemlenme, detaylı bir şekilde değerlendirilmesinin arkeoloji literatürüne katkı sağlayacak olmasının yanı sıra bu çalışma, Attouda antik kentinin mimari geleneğini, biçem özelliklerini ve diğer kentlerle olan olası etkileşimini ortaya koyması bakımından da oldukça önemlidir.

Attouda Antik Kenti Dor Başlıkları: Tanım ve Stil Özellikleri

Attouda'da tespit edilen Dor başlıkları, kentin farklı noktalarında ve pek çoğu Hisar köyünün son yerleşimcilerine ait evlerin duvarlarında veya bahçelerinde devşirme malzeme olarak kullanım görmüştür. Belgelenen başlıkların sadece iki tanesi mermer, iki tanesi kireç taşı iken geri kalan tüm başlıklar kumtaşı malzemeden yapılmıştır¹⁴. Söz konusu başlıklarda malzemenin cinsine ve devşirme kullanımına bağlı aşınma, kırık ve eksikler gözükmeyle birlikte başlıkların profil özelliklerini büyük oranda korudukları görülmektedir. Bu bakımdan başlıklar stil kritiğine olanak sağlamaktadır.

D1 (Fig. 3; Kat. No. 1): D1 numaralı başlık iki parça hâlinde korunmuştur. Başlığın profil özellikleri stil niteliğini oldukça iyi yansıtmaktadır. Buna göre boyun bölümü düz çalışılmıştır. Boyun bölümünün *ekhinus*'a yaklaştığı noktada bant şeklinde devam eden perdahlı bir yüzey dikkat çekmektedir. Bu perdahlı yüzeyin hemen üzerinde *annulet* başlamaktadır. *Annulet* ikili basamak biçimindedir¹⁵. Basamak biçimli *annulet*'in üzerindeki *ekhinus*

Fig. 3. D1 Olarak İsimlendirilen Dor Başlığının Cepheden Görünümü (Kat. No. 1)

¹⁴ Bk. Kat. No.: 1-11.

¹⁵ Başlığın basamak biçimli *annulet*'leri üzerinde aşınmalar oluşmuştur. Bu aşınmalar nedeni ile keskin hatlara sahip olması gereken *annulet astragal* profiline benzer bir forma dönüşmüştür. Burada asıl form basamak bi-

hafif dışbükey kavisli olarak *abakus* tablasına doğru nispeten dik ve hafifçe şişkin olarak yükselmektedir. *Abakus*un formu ise kırık ve eksiklerinden dolayı anlaşılammaktadır. Başlığın *annulet* özellikleri Z. Gider Büyüközer'in "Tip An3" olarak tanımladığı tipi yansıtmaktadır¹⁶. Bununla birlikte korunma durumuna göre irdelendiğinde ise başlığın üst taban yüzeyi aşınmış, *abakus* ve *ekhinus*'un üst profil çevresi yoğun kırık ve aşınmalar nedeni ile görünümünü yitirmiştir. Bu nedenle *abakus* ile *ekhinus* arasındaki bağlantı tespit edilememiştir.

D2 (Fig. 4; Kat. No. 2): D2 numaralı başlık tek parça olarak korunmuştur ve başlığın korunma durumu iyidir. Buna karşın *abakus* üzerinde yer yer kırıklar ve aşınmalar meydana gelmiştir. Profil özelliklerine bakıldığında ise boyun bölümü yivsiz çalışılmıştır. Boyun bölümünden *ekhinus*'a geçişteki *annulet* tek *astragal* formunda, *annulet* üzerindeki *ekhinus* ise hafif dışbükey kavislidir. *Ekhinus* üzerinde yer alan *abakus* tacı üzerinde "Pergamon *ovolo*'su"¹⁷ profili kullanılmıştır. "Pergamon *ovolo*'su Tip IV" olarak sınıflandırılmıştır¹⁸. Söz konusu profile üstte tamamlayıcı bir *fascia* bulunmakta, *fascia* altında ise *ovolo* profili yer almaktadır. Bu profil içe doğru kırılan düz satıh şeklindeki bir profil olarak dikkat çekmektedir.

D3 (Fig. 5; Kat. No. 3): D3 numaralı başlığın profil özelliklerini bir oranda koruduğu görülmektedir. Başlığın boyun bölümü yivsiz çalışılmıştır. Boyundan *ekhinus*'a geçişte *annulet* yerine yalın *astragal* işlenmiştir. *Ekhinus* ve *abakus* iyi korunmuş, *ekhinus* hafif dışbükey kavisliyen onun üzerindeki *abakus*'ta Pergamon *ovolo*'sundan¹⁹ oluşan bir taç profili kullanılmıştır.

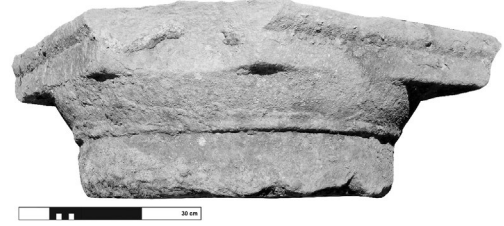

Fig. 4. D2 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 2)

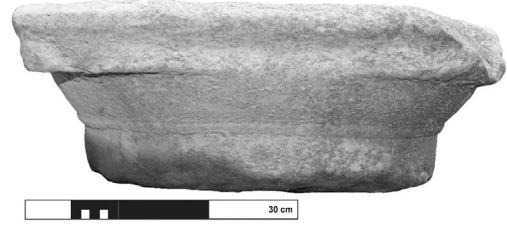

Fig. 5. D3 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 3)

çimlidir. Dor başlıklarında *annulet* kullanımı için bk. Vasdaris 1987, 135-182. Vasdaris'in çalışmasında ikili dizilim gösteren *annulet*'e sahip Dor başlıklarının MÖ IV. yüzyıldan başlayarak MS III. yüzyıla kadar olan örnekleri sıralanmıştır. Vasdaris'e göre ikili dizilime sahip *annulet*'lerin kullanımı çok yaygındır ve daha çok *stoa* ile birlikte büyük yapıların küçük ölçekli kısımlarında kullanım görmüştür, bk. Vasdaris 1987, 143-146.

¹⁶ Gider-Büyüközer 2013, 82, fig. 29.

¹⁷ L. T. Shoe, Yunan mimarisindeki profiller üzerine bir sınıflandırma yapmıştır. Bu sınıflandırma daha çok Hellenistik Dönem'i içermektedir. Shoe'nun hazırladığı sınıflandırmaya göre Pergamon *ovolo*'sunun formu için bk. Shoe 1936, 22; Gider-Büyüközer 2013, 53-60, fig. 20-21. Attouda başlığında (D1) *abakus* tablasının korunma kısımlardan yola çıkarak Pergamon *ovolo*'su Tip I veya Tip IV profilinin kullanıldığı düşünülmektedir. Bu profile sahip başlıklar; *abakus*'u Pergamon *ovolo*'su ile taçlandırılan Dor başlıkları olarak adlandırılmaktadır. Anadolu'da belirtilen profil özelliğini gösteren başlıkların MÖ III. yüzyıldan başlayarak MS II. yüzyıl başlarına kadar kullanıldığı bilinmektedir, bk. Gider-Büyüközer 2013, 56.

¹⁸ Shoe 1936, 22; Gider-Büyüközer 2013, 142. Ayrıca bk. Vasdaris 1987, 62-69.

Pergamon *ovolo*'suna sahip Dor başlıklarında *abakus*'un *kymation*'a oranının belli bir döneme işaret edebileceği bilinmektedir. Ancak, bu çalışmada bu oranlardan tarihlendirme kriteri olarak faydalanılmamıştır. Bunun nedeni oranların uzun yıllar boyunca kullanılmış olması, yapının ölçeğine göre başlıkların tasarımındaki oranların değişiklik göstermesidir.

¹⁹ Pergamon *ovolo*'su Tip IV.

D4 (Fig. 6; Kat. No. 4): D4 numaralı başlığın *abakus*'u, farklı bir kullanım için sonraki bir dönemde yeniden işlenmiştir. Bununla birlikte başlığın korunan bölümü profil özelliklerini sunmaktadır. Buna göre boyun bölümü yivsiz, boyundan *ekhinus*'a geçişte ise *annulet* yerine yalın *astragal* tercih edilmiştir. *Ekhinus* profilinin ise hafif dışbükey kavisli olduğu anlaşılmaktadır.

Fig. 4. D4 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 4)

D5 ve D6 (Fig. 7-8; Kat. No. 5-6): D5 ve D6 numaralı başlıkların korunma durumları iyidir. Her iki başlığın boyun bölümü yivsizdir. Başlıklarda *annulet* yerine yalın *astragal* tercih edilmiştir. *Ekhinus* ise her iki başlıkta da hafif dışbükey kavislidir ve üzerinde yer alan *abakus*'un korunma durumu iyidir. Sütun başlıklarının *abakus* bölümleri Pergamon *ovolo*'su ile taçlandırılmıştır. Bu profilde altta eğik bir silme ve onun üstünde tamamlayıcı bir *fascia* görülmektedir. Başlıkların stil özellikleri benzerlik göstermekte, özellikle boyun bölümünden *ekhinus*'a geçişteki yalın *astragal* tarihlendirme için bir çıkış noktası sunması nedeni ile önemlidir.

Fig. 7. D5 numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 5)

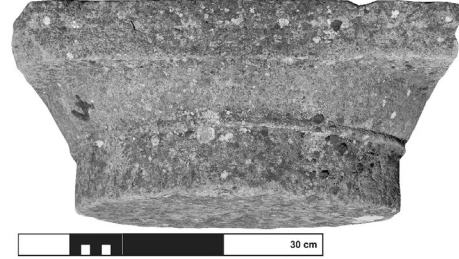

Fig. 8. D6 numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 6)

Çalışmanın bu kısmına kadar tanıtılan başlıkların ortak özelliği boyun bölümlerinin yivsiz olması, *annulet*'lerin ikili basamak veya *annulet* olmaksızın yalın *astragal* formunda çalışılmış olmasıdır. *Ekhinus* profil özellikleri ise Gider-Büyüközer tarafından "üçüncü tip" olarak sınıflandırılan özellikleri taşımakta, başlıkların hepsinde *ekhinus*'un *abakus* tablası ile olan ilişkisi benzerlik göstermektedir²⁰. Bu ortak özellikler *abakus* çizgisine denk gelen *ekhinus* çizgisi şeklinde kendini göstermektedir ve *ekhinus abakus* kenarında kapanmaktadır²¹. Bu bölümün devamında ise *annulet* ve profil özellikleri farklılık gösteren başlıklar ve bu başlıkların stil özellikleri tanıtılmaktadır.

D7 (Fig. 9; Kat. No. 7): D7 numaralı başlık büyük oranda iyi korunmuştur. Başlığın boyun bölümü Dorik yivlidir. Buna göre yivler oldukça sığ, *arris*'ler ise belirgindir. Boyun bölümünün özelliği poligonallı yivli örnekleri anımsatmaktadır²² ve belirtilen özellikler Gider-Büyüközer tarafından "Tip By7" başlığı altında değerlendirilmiştir²³. Boyun bölümünün üzerinde basamak biçimli üç *annulet* vardır. Üçlü basamak biçimindeki *annulet*'in *ekhinus* profilinin tersi yönünde çalışıldığı, hafif

²⁰ Gider-Büyüközer 2013, 65-66, 72 fig. 24.

²¹ Bu özellik Hellenistik-Roma Dor başlıklarında sıklıkla görülmektedir, bk. Vasdaris 1987, 73-74; Gider-Büyüközer 2013, 72 fig. 26.

²² Dor başlıklarındaki poligonallı yivli örnekler F. Rumscheid tarafından sekizinci grup başlığı altında değerlendirilmiş, bu grubun en geç MÖ II. yüzyılın ilk yarısında görüldüğü belirtilmiştir, bk. Rumscheid 1994, 303.

²³ Gider-Büyüközer 2013, 100 fig. 37.

dışa doğru çıkıntı yapan ilk bandın aşağı yönlü uzadığı görülmektedir²⁴. İlk *annulet*'in hemen altında başlayan ikinci *annulet* ile ondan sonra gelen üçüncü *annulet* 90°'lik düz bir açı ile aşağı yönlü uzamaktadır. Burada basamak profillerinin üstten başlayarak alt basamağa doğru kademeli olarak küçültüldüğü anlaşılmaktadır²⁵. *Ekhinus* ise hafif dışbükey kavislidir ve üstündeki *abakus*'un belli bir kısmı kırıktır. Kırık ve eksiklerine karşın başlığın bir *abakus* tacına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

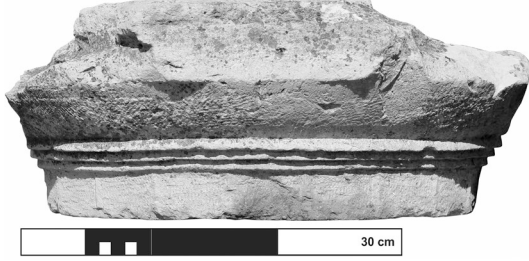

Fig. 9. D7 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No.7).

Fig. 10. D8 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 8).

D8 (Fig. 10; Kat. No. 8): D8 numaralı Dor başlığına ait *annulet*'ler D7 başlığında olduğu gibi basamak formu üç *annulet*'ten meydana getirilmiştir. Başlık ikincil kullanımdan dolayı oldukça aşınmış durumdadır. Bununla birlikte, başlığın *abakus* bölümünün tamamı ve *ekhinus*'un bir bölümü yüzeyde değildir. Bu nedenle belirtilen bölümlerin profil özellikleri tam olarak anlaşılamamıştır²⁶.

D9 (Fig. 11; Kat. No. 9): D9 numaralı başlığın boyun bölümü yivsizdir ve stil özellikleri, özellikle *annulet*'in basamak formu olması nedeniyle, D7 başlığı ile benzerlik göstermektedir. *Annulet* üzerindeki *ekhinus* hafif dışbükey kavislidir ve *abakus* bölümü büyük oranda kırık ve eksiktir.

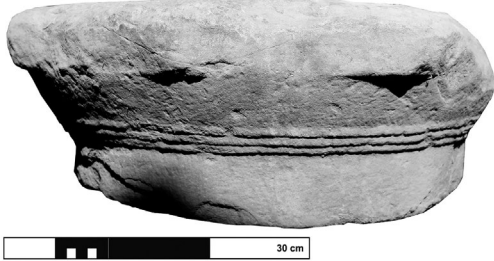

Fig. 11. D9 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 9)

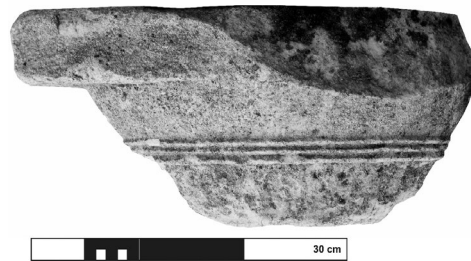

Fig. 12. D10 numaralı Dor başlığı (Kat. No. 10)

D10 (Fig. 12; Kat. No. 10): D10 numaralı başlık büyük oranda kırık ve eksik olmasına karşın korunan kısımları yeterli bir stil kritiğine imkân tanımaktadır. Buna göre başlığın boyun bölümünün yivsiz olduğu görülmektedir. Boyundan *ekhinus*'a geçişteki *annulet* üçgen formunda çalışılmıştır. Bu tip başlıklar, testere dişli veya V biçimli *annulet*'lere sahip Dor başlıkları olarak tanımlanmışlardır²⁷. An-

²⁴ Burada sadece ilk *annulet*'in 90°'yi biraz aşacak şekilde aşağı yönlü uzadığını belirtmek gerekir.

²⁵ Basamak biçimli *annulet*'ler için bk. Vasdaris 1987, 158. Attouda örneğindeki *annulet*'in belirtilen formu Gider-Büyüközer'in "Tip An3" olarak adlandırdığı *annulet* tipini yansıtmaktadır, bk. Gider-Büyüközer 2013, 82 fig. 29.

²⁶ Başlığın *annulet* bölümü yoğun aşındığı için form özelliklerine dikkat etmek gerekir. Kentteki Dor başlıklarının üçlü dizilim gösteren *annulet*'lere sahip olanları basamak veya V biçimlidir. Buradaki başlıkta üçlü dizilime sahip bir *annulet* gözükmemektedir. Bu sayıdaki *annulet*'ler genellikle basamak, trapez veya V biçimli olabilmektedir. Başlık üzerindeki yoğun aşınmalar *annulet* tipinin belirlenmesini, sağlıklı bir stil analizi yapılabilmesini zorlaştırmaktadır. Trapez ve testere biçimli *annulet*'lere sahip Dor başlıkları için bk. Vasdaris 1987, 158, 180.

²⁷ Vasdaris, belirtilen forma sahip *annulet*'leri "E" grubu içinde değerlendirmiş, MÖ 4. yüzyıldan itibaren belirtilen formun görüldüğü aktarılmıştır, bk. Vasdaris 1987, 158, 170-173, 180-181.

nulet'in belirtilen formu stil olarak Pergamon Dekorasyon Okulu'na atfedilmektedir²⁸. *Echinus* bölümü hafif dışbükey kavislidir. Başlığın en üst bölümündeki *abakus* büyük oranda kırık olmakla birlikte bunun bir taç kısmına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

D11 (Fig. 13a-b; Kat. No.: 11): D11 numaralı başlık oldukça kaliteli bir mermerden imal edilmiştir. Başlığın boyun bölümü poligonallıdır²⁹. Boyundan *ekhinus*'a geçişteki *annulet*'in formu, D10 başlığında olduğu gibi, V biçimlidir. Söz konusu başlık *annulet*'in bu özelliği nedeni ile V biçimli *annulet*'lere sahip Dor başlığı kategorisi içinde değerlendirmek mümkündür³⁰. *Annulet* üzerindeki *ekhinus* hafif dışbükey kavislidir. *Abakus*'un uç kısımları kırık ve eksik olmasına karşın büyük oranda iyi korunmuştur. Burada Pergamon *ovolo*'sundan bir taç profilinin işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

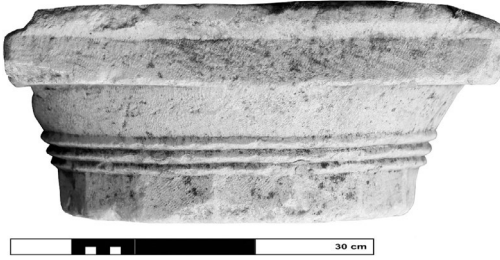

Fig. 13a. D11 Numaralı Dor Başlığı (Kat. No. 11)

Fig. 13b. D11 Numaralı Dor Başlığının Devşirme Kullanımı

Tanıtilan başlıklar genel olarak değerlendirildiğinde, Attouda Dor başlıklarının hemen hepsinde *ekhinus* ve *abakus* biçimlerinin ortak özelliklere sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Buna göre, bu başlıklar *abakus* çizgisi *ekhinus* çizgisine denk gelecek şekilde çalışılmış, bu nedenle profillerin birleşme veya ayrılma noktaları çok keskin hatlarla birbirinden ayrılmamıştır. Bu durum *abakus* tablası profilinde kısmen de olsa değişiklik göstermektedir. Başlıkların tamamında *abakus kymation*'u yoktur ancak tespit edilebilenlerin tamamında Pergamon *ovolo*'sundan bir profil meydana getirilmiştir. *Echinus* ise alttan hafifçe oyulmuş bir girinti ile ayrıldığı *abakus* tablasına doğru nispeten dik ve üstte hafifçe şişkin olarak yükselmektedir. *Echinus*'un bu formu tüm başlıklarda ortak bir özellik olarak görülmektedir.

Tarihlendirme

Attouda antik kenti üzerinde yürütülen araştırmalarda ana tema olarak Dor başlıklarının değerlendirildiği bir çalışma daha önce yapılmamıştır. Bununla birlikte Söğüt, kentin Müze Deposu olarak isimlendirilen alanında toplanan

mimari elemanları değerlendirmiş, çalışmasında bir adet Dor başlığını tanıtmıştır³¹. Söğüt, bu

²⁸ Gider-Büyüközer, *annulet*'lerin belirtilen formunu "Tip An2" olarak adlandırılmıştır. Gider-Büyüközer, bu stilin Pergamonlu ustalara atfedildiğini belirtmiş, Silyon'daki Dorik *Stoa*'nın başlıklarına atıfta bulunarak bu stilin Pamphylia'ya kadar uzandığını belirtmiştir, bk. Gider-Büyüközer 2013, 81-82 fig. 28. Ayrıca bk. Vasdaris 1987, 172. Silyon örneği için bk. Lanckoroński 1890, 82-83 fig. 66; Rumscheid 1994, taf. 184, 352,3; Taşkıran 2021a, 62 fig. 53.

²⁹ Rumscheid 1994, 303.

³⁰ Bk. dn. 28.

³¹ Söğüt'ün yapmış olduğu çalışmada bir kaide tespit edilmiş ve bu kaide "Toscana tipi kaide" olarak tanımlanmıştır. Aynı bloğu detaylı olarak inceleyen Gider-Büyüközer ise kaidenin Hierapolis örneklerinden de yola çıkarak MS 84-85

çalışmasında D5 başlığı olarak adlandırılan başlığı MS I. yüzyılın başı içinde değerlendirmiştir³². Gider-Büyüközer ise hem bu başlığı aynı yüzyıl içinde değerlendirmiş hem de kentten daha önce yayımlanmamış başka bir Dor başlığını daha tanıtmıştır³³. Gider-Büyüközer, söz konusu başlığı detaylı olarak irdelemiş, stil özelliklerinden yola çıkarak MS I. yüzyılın başına tarihlendirmiştir³⁴. Belirtilen örnekler dışında çalışmanın konusunu oluşturan Dor başlıkları daha önce tanıtılmamış, ilk kez bu çalışma ile stil özellikleri detaylı olarak incelenmiştir.

Dor başlıklarının stil yolu ile tarihlendirilmesi başlıkların tespit edildiği alanda ilgili bir yazıt veya ait oldukları yapı hakkında herhangi bir bilgi yoksa sıklıkla uygulanan bilimsel yöntemdir³⁵. Bununla birlikte, Dor başlıklarının tarihlendirilmesinde özellikle Erken Hellenistik Dönem'den itibaren kesin tarihlendirmenin oldukça güç olduğu bilinmektedir³⁶. Ayrıca, stil kritiği için başvurulan yöntemlerden biri olan *annulet* sayısı ve form özelliklerinin de tarihlendirmede dikkat edilmesi gereken unsurları vardır. Bu duruma örnek olarak C. Vasdaris, üçlü *annulet*'in MÖ III. yüzyıl başlarından MS III. yüzyıla kadar kesintisiz kullanıldığını gösteren örnekler sıralamış, hatta MÖ V. yüzyıl trendinin MS I. ve II. yüzyılda Atina ve Eleusis gibi kentlerin bazı yapılarında³⁷ hâlen kullanıldığını belirtmiştir³⁸. J. J. Coulton ise bir çalışmasında Dor başlıklarının bezeme unsurları ile oransal dağılımını incelemiş, bu incelemede tarihlendirme için kullanılan mimari oranların gözden geçirilmesi gerektiğini aktarmıştır³⁹. Dor sütun başlıklarının tarihlendirilmesi noktasında belirtilen tartışmalar göz ardı edilemez. Bununla birlikte sağlıklı bir stil kritiğinin, iyi çalışılmış örnekler ile detaylandırılan analojik değerlendirmelerin tarihlendirme hususunda önemli bir katkı sağlayacağı açıktır.

Attouda antik kentinde tespit edilen ve ilk kez literatüre kazandırılacak olan Dor başlıklarının stil özelliklerini üç başlık altında sınıflandırmak mümkündür⁴⁰. Bu sınıflandırma özellikle *annulet*'lerin biçimleri dikkate alınarak yapılmıştır. *Annulet*'lerin biçimlerine göre değerlendirildiğinde; D2-6 numaralı başlıklarda *annulet* yerine yalın *astragal*'lerin işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır⁴¹. D1, D7 ve D9 numaralı başlıklar ise basamak biçimli *annulet*'lere sahiptir⁴². Diğer üç başlık, D8 (?), D10 ve D11, diğer örneklerden farklı olarak V biçimli (testere ağzılı) *annulet*'e sahip başlıklardır⁴³. Tarihlendir-

yıllarına tarihlenebileceğini belirtmiştir. Bk. Sögüt 2007, 387-388, fig. 7; Gider-Büyüközer 2013, 11-12 tablo 1.

³² Sögüt, aynı çalışmasında Dor başlıklarının kentten erken örneklerini oluşturduğunu ve MÖ II. yüzyıla tarihlenebilecek çok daha eski örneklerin ele geçebileceğini belirtmiştir, bk. Sögüt 2007, 387-388 fig. 11; 2017, 250 fig. 12. Ayrıca bk. Sögüt & Gider 2011, 96.

³³ Gider-Büyüközer 2013 lev. 10, 5-6. Söz konusu başlık D6 numaralı başlıktır.

³⁴ Gider-Büyüközer 2013, 88-89.

³⁵ Söz konusu metodoloji sadece Dor başlıkları için değil diğer bezemeli yapı elemanları için de geçerlidir.

³⁶ Rumscheid 1994, 302. İ. H. Mert, Priene kentindeki Gıda Pazarı'nı detaylı olarak incelemiş, alanda ele geçen Dor başlığını değerlendirirken bu duruma dikkat çekmiştir, bk. Mert 2016, 382.

³⁷ Söz konusu yapılar ve başlıklar; Atina'daki Roma Agorası'nda ve Eleusis'teki Büyük Propylon'dan ele geçen sütun başlıklarıdır, bk. Vasdaris 1987, 145.

³⁸ Vasdaris 1987, 145.

³⁹ Coulton 1979, 103.

⁴⁰ Dor başlıkları üzerinde yapılan araştırmalardaki sınıflandırmalar için bk. Rumscheid 1994, 302-304; Gider-Büyüközer 2013, 51-110.

⁴¹ Bk. kat. no. 2-6; fig. 4-8.

⁴² Bk. kat. no. 1, 7, 9; fig. 3, 9, 11.

⁴³ Bk. kat. no. 8, 10, 11; fig. 10, 12, 13.

mede *annulet* biçimi, bunun boyun bölümü ve *ekhinus* ile olan ilişkisi önemli oranda öncelikli olmuştur. Bununla birlikte, *abakus* ve *ekhinus*'un biçim özelliklerinden de yararlanılmıştır.

Attouda kentinde belgelenen D2, D3 ve D4 numaralı başlıklarda boyun düz çalışılmışken *annulet* yerine yalın *astragal* tercih edilmiştir⁴⁴. *Annulet* yerine yalın *astragal* kullanılan düz boyunlu Dor başlıklarının yakın bir örneğini Alabanda Tiyatrosu'nun sahne binasına ait başlıklarda görmek mümkündür⁴⁵. Bu yapı Roma'nın Erken İmparatorluk Dönemi içinde değerlendirilmektedir⁴⁶. Benzer bir diğer örnek ise Milas'taki *aqueductus*'ta devşirme olarak kullanılmış bir başlık üzerinde belgelenmiştir⁴⁷. Attouda başlıkları ile karşılaştırılabilecek farklı örnekleri Hierapolis kentinde de bulmak mümkündür. Kentin yazıtı ile Domitianus dönemine (MS 81-96) tarihlendirilen *latrina*'sına ait Dor başlıklarının bir kısmında; düz boyun, *annulet* yerine kullanılmış yalın *astragal*, ayrıca birbirine oldukça benzer matkap işçiliği Attouda başlıklarına (D2-D4) yakın özellikler göstermektedir⁴⁸. Hierapolis örneğindeki tek fark *astragal*'in altındaki yivli profildir ve bu profil bazı örneklerde kullanılmış bazı örneklerde ise Attouda başlıklarında olduğu gibi yalın bırakılmıştır. D2, D3 ve D4 numaralı Dor başlıklarının stil özellikleri Attouda'nın önceki çalışmalarda Sögüt ve Gider Büyüközer tarafından tanımlanan Dor başlıkları (D5-D6) ile ortaktır⁴⁹. Sögüt ve Gider Büyüközer bu başlıkları Erken İmparatorluk Dönemi içinde değerlendirmişlerdir; ancak Hierapolis örnekleri bu başlıkların uzun bir zaman dilimi içinde kullanıldığını göstermektedir. Bu nedenle başlıkların tarihlendirilmeleri konusunda bir alt ve bir üst sınır belirtmek yerinde olacaktır. Buna göre D2-D6 numaralı başlıklar için alt sınır Erken İmparatorluk Dönemi, üst sınır ise imparator Domitianus dönemi (MS 81-96) olmalıdır. Hierapolis örneklerinin yazıtı ile iyi tarihlendirilmiş ve çalışılmış olması, matkap işçiliğinin yakın örneklerinin buradan ele geçmesi nedeni ile Attouda başlıklarının bu örneklerini Flaviuslar dönemi (MS 69-96) içinde değerlendirmek mümkündür.

Attouda antik kentinin Dor başlıklarının stil farklılığı göze çarpan örneklerinde *annulet* öne çıkmaktadır. Bu farklı örneklerde *annulet*'ler basamak ve V biçimli⁵⁰ olarak ikiye ayrılmaktadır. Basamak biçimli *annulet*'leri ile farklı bir form özelliği gösteren Dor başlıkları (D1, D7, D9) kentte ilk kez tespit edilmiştir⁵¹. Tespit edilen başlıklarda ilk ele alınacak olanı D7 numaralı başlıktır. Başlığın boyun bölümünde derin olmayan yivler ve basamak biçimli *annulet*'ler onu diğer başlıklardan ayırmaktadır.

⁴⁴ Bk. fig. 11.

⁴⁵ Yener 2002, 180 fig. 1-2; Gider-Büyüközer 2013, lev. 7, 6; 10, 4.

⁴⁶ De Bernardi-Ferrero 1988, 177 fig. 65, 162; Isler 2017, 130 kat. s. 40-41 taf. 4, 11-12. De Bernardi-Ferrero'nun yapmış olduğu çalışmada yer alan kronoloji çizelgesinde Alabanda Tiyatrosu için Augustus dönemi (MÖ 27 – MS 14) belirtilmiştir. Gider-Büyüközer, yalın *astragal*'in *annulet* yerine işlenmesi geleneğinin Hellenistik Dönem'de ortaya çıktığını belirtmiştir, bk. Gider-Büyüközer 2013, 89. Ayrıca bk. Vasdaris 1987, 158 vd.

⁴⁷ Gider-Büyüközer 2013, 89, 716, fig. 412a-b.

⁴⁸ Bahsi edilen başlıklar *latrina* içerisine düşmüş şekilde ele geçmiştir, bk. Ismaelli 2009, 263-273, 308 fig. 351, 355.

⁴⁹ Sögüt 2007, 388-389 fig. 11-12; Gider-Büyüközer 2013, 89 lev. 10, 5-6.

⁵⁰ Bk. dn. 28.

⁵¹ Üç basamaklı *annulet*'lere sahip Dor başlıklarını Arkaik Dönem'den itibaren görmek mümkündür, bk. Wescoat 2012, 213. Anadolu'daki basamak biçimli *annulet*'e sahip Dor başlıklarında dizilim genellikle üçlü sıra şeklindedir. Sadece Ephesos antik kentindeki Prytaneion'un Dorik *Stoa*'sında dördü dizilim görülmektedir. Bununla birlikte, başlıkların boyun bölümü üzerindeki yivler Attouda örneği (D7) ile ortak stildedir. Yapı Augustus dönemine tarihlendirilmektedir. Ephesos örneği için bk. Steskal 2010, 78-79, 179-181 lev. 58, 4; 59, 2; 61, 1-2.

Çünkü, bu yivler D1 ve D9 numaralı başlıkta yoktur ve bu durum her üç başlığı stil olarak birbirinden ayırmaktadır. Buna karşın, başlıkların *ekhinus* ve *abakus* bölümlerinin kırık ve eksik olması daha çok *annulet*'ler üzerine yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Çünkü başlıklardaki ortak nitelik *annulet*'lerde kendisini göstermektedir.

D1 numaralı başlıkta yivsiz boyun bölümü dikkat çekmektedir. Burada boyunun üst kısmında, *annulet*'in ise hemen altında perdahlı bir yüzey yer almaktadır. Bu yüzey *annulet* altında bir bant gibi boynu sarmaktadır. *Annulet*'lerin alt sınırını çevreleyen perdahlı yüzeyleri özellikle Hierapolis kentinin Frontinus Caddesi üzerindeki Dor başlıklarında görmek mümkündür⁵². Bu cadde MS I. yüzyılın son çeyreğine (MS 84-85) tarihlendirilmektedir⁵³. Boyun bölümü üzerindeki *annulet* ise ikili dizilim göstermektedir⁵⁴. *Annulet*'in formu bakımından D1 başlığının benzer stil özelliklerinin görüldüğü bir örnek Blaundos antik kentindeki Ceres Tapınağı'nın *propylon*'unu meydana getiren Dorik düzenlemede belgelenmiştir. Bu alandaki başlıkların *annulet*'leri ikili *astragal* formundadır⁵⁵. *Astragal* biçimleri ortak özellik sunmamakla birlikte *astragal*'in çok yüksek olmayan yumuşak geçişli formu Attouda başlıkları için ortak stil özelliği olarak kabul edilebilir. Tapınağın kendisi ve etrafını çevreleyen *stoan*'ın Dorik unsurları MS I. yüzyılın ikinci yarısı içinde değerlendirilmektedir⁵⁶. Belirtilen örnekler dışında Laodikeia antik kentindeki Kilise yapısının güney mekânından ele geçen bir başlığın *annulet*, *ekhinus* ve *abakus*'u Attouda başlığı ile yakın stil özellikleri göstermektedir⁵⁷. Her iki başlığı birbirinden ayıran bir unsur ise Laodikeia örneğinde boyun bölümünün yivli ve daha keskin profillere sahip olmasıdır. Stil özellikleri bakımından değerlendirilebilecek bir diğer Dor başlığı ise Eumeneia kentinde ele geçmiştir ve bu başlık MS I. yüzyılın son çeyreği içinde değerlendirilmiştir⁵⁸. Sagalassos antik kentindeki MS I. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Dorik *Nymphaion*'a ait başlıklar da konumuz açısından önemlidir⁵⁹.

Sagalassos örneklerindeki Dor başlıklarında *annulet* yerine işlenmiş *astragal* ortak özellik göstermemektedir, ancak *astragal*'in altındaki perdahlı yüzeyin boyun ile olan bağlantısı Attouda örneğine yakındır. Bununla birlikte, Sagalassos başlıklarının boyun bölümündeki yivler ve *abakus* profil özellikleri daha çok Augustus dönemi mimarisinde gözlenen Hellenistik moda anlayışı çerçevesinde çalışılmış gibidir. Sagalassos örnekleri dikkate alındığında Attouda'nın D1 numaralı Dor başlığı MS I. yüzyılın ilk yarısı içinde değerlendirilmemelidir. Attouda'da tespit edilen D1 başlığının belirtilen stil özellikleri ve ele alınan örnekler dikkate alındığında, başlığın MS I. yüzyılın ikinci yarısı içinde değer-

⁵² Ismaelli 2009, 213 fig. 245.

⁵³ Ismaelli 2009, 447.

⁵⁴ *Ekinus*'un ve *abakus*'un profil özellikleri için tanım kısmına bakınız.

⁵⁵ *Astragal* – bant veya sadece çift *astragal* profili şeklinde çalışılan *annulet*'ler aynı dönemin modasını yansıtmalıdır.

⁵⁶ Filges 2002, 264, abb. 4; Filges 2006, 181-184, fig. 170-171; Gider-Büyüközer 2013, 153; Can *et al.* 2020, 396-397 fig. 7-8.

⁵⁷ Başlık stil özelliklerinden yola çıkarak MS I. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir, bk. Şimşek & Yener 2014, 173-174 fig. 2.

⁵⁸ Eumeneia'daki Dor başlığı stil özellikleri bakımından Hierapolis antik kentindeki Frontinus Caddesi ve *Latrina*'sı ile karşılaştırılmıştır. Attouda başlığı da artık bu grup içinde değerlendirilmelidir. Eumeneia Dor başlığı için bk. Söğüt & Gider 2011, 94 fig. 6.

⁵⁹ Talloen & Poblome 2020, 156, fig. 4. Başlıklar için ayrıca bk. Ismaelli 2009 fig. 398.

lendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Yazıtı ile tarihlendirilen Hierapolis örneğine⁶⁰ çok daha yaklaşan profil özellikleri dikkate alındığında tarihlendirme için MS 80'li yılları dikkate almak gerekir⁶¹.

Üçlü dizilim gösteren *annulet*'lerin Hellenistik Dönem Dor başlıkları üzerinde belgelenen örnekleri az değildir⁶². Buna karşın, MS I. yüzyılın başından itibaren yoğun olarak kullanım gördüğü anlaşılmaktadır⁶³. Attouda'nın D7 olarak tanımlanan başlığında yivli boyun ve basamak biçimli *annulet* oldukça plastik bir görünüm sunmaktadır. Bununla birlikte boyun üzerindeki yivlerin derin çalışılmaması analogik olarak önemli bir çıkış noktası sunmaktadır⁶⁴. Belirtilen stil özellikleri dikkate alındığında Attouda örneklerine yaklaşan Dor başlıkları Pisidia Antiokheia'sında⁶⁵, Stratonikeia kentindeki Augustus dönemi içinde değerlendirilen tiyatronun sahne binasına ait başlıklarda belgelenmiştir⁶⁶. Bununla birlikte Hierapolis kentindeki *gymnasion*'un *stoa*'sı Dor düzenindedir⁶⁷ ve bu düzeni temsil eden başlıkların basamak biçimli *annulet*'leri Attouda başlıklarının (D7, D9) genel niteliğine yakındır⁶⁸. Ayrıca, Lagina'daki Hekate Tapınağı'nın erken Augustus dönemi içine tarihlendirilen kuzey *stoa*'sının Dor başlıklarında yivli boyun bölümü Attouda başlığının (D7) boyun bölümüne stil olarak yaklaşmaktadır⁶⁹.

⁶⁰ Ismaelli 2009, 213 fig. 245.

⁶¹ Dor başlığının (D1) imparator Domitianus dönemi (MS 81-96) içinde inşa edilmiş bir yapıya ait olduğu önerilebilir.

⁶² Örnekler için bk. Rumscheid 1994, taf. 112, 1; 117, 6; 136, 1; 165, 1; 169, 1; Rumscheid 2000, 199 fig. 173; Gider-Büyüközer 2020a, 135 fig. 10a.

⁶³ Özellikle Aphrodisias Tiyatrosu'nun sahne binasının *proskenion*'undaki örneklerde üçlü dizilimi ve boyun bölümünde derin olmayan yivleri görmek mümkündür. Bu bakımdan Aphrodisias ve Attouda örnekleri birbirine yakın stilde çalışılmıştır. Bununla birlikte, Aphrodisias örneklerindeki temel fark *ekhinus*'un *Ion kymationu* bezemeleri ile süslenmiş olmasıdır. Bk. Bernardi-Ferrero 1988, 168 fig. 230; Rumscheid 1994, taf. 10, 4. MS I. yüzyıla tarihli olan *ekhinus*'u *Ion kymation*'u bezemeli örnekler, Teos'daki Dionysos Tapınağı *portiko*'sunda (batı *stoa*), Aphrodisias Sebasteionu'nda, Hierapolis'teki Apollon Kutsal Alanı *portiko*'sunda görmek mümkündür. Aphrodisias başlığı için bk. Smith 2013, 31 pl. 4A-E. Teos örneği için bk. Uz 2013, 45 lev. 18a, 38, 44. Hierapolis örneği için bk. Ismaelli 2009, 362 fig. 395. Kibyra antik kentinde stil özellikleri doğrultusunda MS I. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen *ekhinus* *ion kymationu* bezemeli başlıklar belgelenmiştir, bk. Demirer & Sayın 2019, 44-54 fig. 2-5.

⁶⁴ Teos antik kentindeki Dionysos Tapınağı'nın Güney *Stoa*'sında ele geçen bir Dor başlığının basamak biçimli *annulet*'leri Attouda örneği ile yakın stil özelliğindedir. Başlığın Augustus dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Attouda ve Teos örnekleri analogik olarak incelendiğinde aynı dönem içerisinde Dor başlıklarının boyun bölümünde derin veya derin olmayan poligonal yivlerin kullanıldığını göstermektedir. Teos örneği için bk. Uz 1985, 108, 230 fig. 16, 19. Tapınak ve çevresi ile ilgili güncel araştırma ve sonuçlar için ayrıca bk. Kadioğlu 2021, 188-240.

⁶⁵ Belirtilen Dor başlığı Augustus Kutsal Alanı'nda belgelenmiştir. Kutsal alanı çevreleyen portiklerin kuzey, güney ve batı yöndeki alanlarının tek katlı Dor düzeninde olduğu, doğu tarafın ise alt kat Dor iken üst kat *Ion* olmak üzere iki katlı olarak tasarlandığı tespit edilmiştir, bk. Taşlıalan 1994, 250-251 fig. 19. Stil özellikleri bakımından Antiocheia kentinin Dor başlığını Attouda başlığından farklı kılan önemli bir unsur başlığın boyun bölümündeki yivlerin üst kısmından itibaren aşağı yönlü uzayan yarım daire biçimli bezeklere yer verilmiş olmasıdır.

⁶⁶ Mert 2002, 187; 2008, 133, 150 abb. 25-26; Gider-Büyüközer 2013 fig. 37; Söğüt 2019, 55.

⁶⁷ Ismaelli 2009, 443-445 fig. 407.

⁶⁸ Hierapolis ve Attouda başlıklarındaki *annulet*'lerin benzer stil özelliklerine karşın boyun bölümünde farklılık görülmektedir. D7 başlığında boyun poligonal yivli, D9 başlığında ise yivsizdir. Hierapolis başlığında ise boyun üzerindeki yivlerin üst kısmı yuvarlatılmıştır.

⁶⁹ Lagina kenti Dor başlıklarında *annulet*, *trapez* formudur ve bu bakımdan Attouda örneklerinden ayrılmaktadır.

Ele alınan karşılaştırma örnekleri içerisinde stil özellikleri bakımından Attouda başlıklarına en çok yaklaşanı Stratonikeia Tiyatrosu'nun sahne binasına ait Dor başlığıdır⁷⁰. Stratonikeia örneğindeki Dor başlığının boyun bölümü, *annulet*'in belirtilen özellikleri, *ekhinus* ve *abakus* profili Attouda Dor başlıkları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan Attouda'da belgelenen D7 ve D9 numaralı başlıkların Augustus dönemi içinde değerlendirilmesi gerektiği tarafımızca önerilmektedir⁷¹.

Attouda antik kentinde belgelenen Dor başlıkları içerisinde stil özellikleri farklılık gösteren örnekler de ele geçmiştir. Bu başlıklar D10 ve D11 numaralı başlıklardır⁷². Söz konusu her iki başlığın boyun bölümleri birbirinden farklıdır⁷³. Buna karşın her iki başlıkta da V (testere ağzı) biçimli *annulet*'ler bulunmaktadır⁷⁴. Burada tarihlendirmek için *annulet*'lere yoğunlaşmak gerekmektedir, çünkü *annulet*'lerin nitelikleri aynıdır. Anadolu'da V biçimli üçlü *annulet* ilk olarak Pergamon antik kentinde belgelenmiştir⁷⁵. Pergamon etkisi zamanla yayılım göstermiş, bu etkileşimle beraber Pamphylia'daki Sillyon gibi farklı bölge kentlerinde dahi benzer stilde çalışılmış Dor başlıkları görülmüştür⁷⁶. Attouda başlığının (D10) Pergamon ve Sillyon örneklerine göre boyun bölümü düz, *abakus*'u daha alçaktır. Ayrıca *annulet* ve *ekhinus*'un güçlü plastik görüntüsünü kaybetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle D11 numaralı başlığın boyun bölümündeki derin olmayan poligonal yivler ve *arris* ile birlikte; *annulet*, *ekhinus* ve *abakus* profilleri eski güçlü plastik etkinin azalmaya başladığını göstermektedir. Gider Büyüközer, Karia Bölgesi'nde, diğer bölgelerde olduğu gibi, bu tip başlıkların Augustus dönemi ile birlikte son bulduğunu belirtmiştir⁷⁷. Attouda başlıklarında da benzer bir eğilim söz konusu olmalıdır. Çünkü, başlıkta erken dönem örneklerinin aksine bir yozlaşmaya doğru gidildiği görülmektedir. Bu da artık modanın giderek kaybolmaya başlaması ile ilgilidir. Belirtilen nedenler ve detaylı stil analizi dikkate alındığında D10 ve D11 numaralı Attouda Dor başlıklarını Geç

Ancak, Lagina başlığının boyun bölümündeki iççilik ve *ekhinus* profil özellikleri Attouda başlığının stil özellikleri için dikkate alınması gereken özelliklerdir. Bk. Gider 2012, 265, 271 fig. 6; Gider-Büyüközer 2020b, 132-134 fig. 9.

⁷⁰ Mert 2008, 133, 150, abb. 25-26; Gider-Büyüközer 2013, fig. 37.

⁷¹ Attouda kentinde ele geçen Augustus dönemine tarihli bir yapı yazıtı MS 11-14 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Bu yazıtta imparator ve eşinin onurlandırıldığı bir anıttan söz edilmektedir. Başlıklar için önerilen tarihin yazıtta aktarılan anıtın tarihi ile yakın olması dikkat çekmektedir. Eğer bu yapı gerçekte Dorik unsurlara sahipse ve yapının ileride yapılacak çalışmalarda konumu, plan özellikleri tespit edilebilirse kentin bu döneme tarihlendirilen Dor başlıkları için daha kesin öneriler sunulabilir. Konu ile ilgili öneriler için çalışmanın sonuç bölümüne bakınız. Yazıt için bk. Buckler & Calder 1939, 25 no. 66 lev. 13; Ritti 2008, 131 no. 48.

⁷² D10 başlığının *ekhinus* ve *abakus* üzerinde meydana gelen kırık ve eksiklerine karşın sağlam kısımları bloğun geneli hakkında fikir vermektedir.

⁷³ Başlıkların boyun, *annulet*, *ekhinus* ve *abakus*'u için çalışmanın tanım kısmına bakınız.

⁷⁴ Bk. fig. 12-13a-b.

⁷⁵ MÖ 197-159 yılları arasına tarihlendirilen Athena Kutsal Alanı'nın *propylon*'una ait başlıklarda ilk kez belgelenmiştir, bk. Bohn 1885, 55 fig. 64 taf. 36, 1; Radt 2002, 158; Gider-Büyüközer 2013, 81-82; Kästner 2014, 447-452.

⁷⁶ Pamphylia Bölgesi'ndeki Sillyon antik kentinin Dorik *Stoa*'sında da üçlü formda çalışılmış testere biçimli *annulet*'ler belgelenmiştir. Hellenistik Dönem'de güçlü bir Pergamon etkisinin bölgedeki varlığı bilinmektedir. Bu etki mimariye de yansımış, Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar uzayan süreçte bölgede Pergamon etkisinde meydana getirilmiş yapı ve bu yapılara ait unsurlar tespit edilmiştir. Bölgedeki Pergamon etkisi için bk. Young 2003, 177-183. Sillyon'daki Dorik *Stoa* için bk. Lanckoroński 1890, 81-83 fig. 64, 66; Taşkıran 2021a, 62 fig. 53.

⁷⁷ Gider-Büyüközer 2013, 81 dn. 444.

Hellenistik – Erken Roma Dönemi içinde değerlendirmek mümkündür.

D8 başlığının korunma durumu nedeni ile profil özellikleri tam olarak anlaşılammaktadır. Ancak, boyun bölümündeki aşınmalara rağmen *annulet*'in testere biçimli olabileceği düşünülmektedir. Dahası *ekhinus* ve *abakus*'un profil özellikleri de D10 numaralı Dor başlığına yakındır. Bu bakımdan D8 başlığının, D10 ve D11 başlıkları gibi, Geç Hellenistik – Erken Roma Dönemi içine tarihlendirilebileceği tarafımızca önerilmektedir. Ancak başlığın korunma durumu dikkate alındığında bu önerinin güçlü bir varsayım olduğu unutulmamalıdır.

Attouda kentinde ele geçen Dor başlıkları genel olarak değerlendirildiğinde başlıkların Geç Hellenistik Dönem'den başlayarak MS I. yüzyılın dördüncü çeyreğinin başına kadarki süreç içinde dağılım gösterdiğini ve stil gelişimi bakımından diğer bölge kentlerindeki örnekleri takip ettiğini belirtmek mümkündür. Bununla birlikte, *annulet* yerine kullanılan yalın *astragal* profilinin uygulandığı başlıklar (D2-D6) yoğunluktadır. Ayrıca, söz konusu başlıkların Anadolu'daki kentlerde örnekleri sınırlıdır. Kentin Phrygia ve Karia bölgeleri arasındaki konumu⁷⁸ mimari etkileşimin yönü üzerinde de etkili olmuş olmalıdır. Stratonikeia Tiyatrosu'nda ele geçen Dor başlığının⁷⁹ stil özelliklerinin ve matkap işçiliğinin Attouda'da ele geçen D7 ve D9 başlıklarıyla olan yakın niteliği de bu düşüncüyü desteklemektedir. Bununla birlikte, çalışma içerisinde karşılaştırma örneği olarak yer verilen Hierapolis örneklerinin Attouda başlıkları ile olan yakın benzerliği de göz ardı edilmemelidir. Belirtilen örneklerin dışında Pergamon etkisinin de kentte ele geçen başlıklarda gözlemlendiği önceki çalışmalarda belirtilmiştir⁸⁰. Söz konusu tüm bu örnekler kent atölyesinin dönemin diğer önemli atölyeleri ile etkileşim hâlinde olduğuna, ancak kendi yerel özelliklerini de taşaya yansıttığına işaret etmektedir. Ayrıca, bu çalışmada ele alınan Dor başlıklarında Aphrodisias etkisinin henüz tespit edilememesi, her iki kentin tarihsel süreci ve coğrafi yakınlığı düşünüldüğünde, şaşırtıcıdır⁸¹. Attouda'da sürdürülen araştırmaların ilerideki sonuçları bu duruma açıklık getirebilecektir.

Sonuç

Anadolu'da Dor düzeninin zirvede olduğu, büyük kamu yapılarında kullanımının sıklıkla görüldüğü dönem MÖ III. yüzyıl ile II. yüzyıl arasındadır⁸². MÖ I. yüzyılın başı ile birlikte Dor düzeninin kullanımında bir azalma olduğu gözlenmiş, bu dönemin sonu ve MS I. yüzyıl başı ile birlikte, özellikle Augustus döneminde, inşa faaliyetlerinde bir ivme yakalandığı anlaşılmaktadır⁸³. Bu süreçte kamu yapılarında Dor düzeninin kullanımı da artmış, dekoratif unsurlarda Hellenistik etkiler başlıkların özgün

⁷⁸ Str. XII. 8. 17; ayrıca bk. Ramsay 1895, 166; Şimşek 1999, 324; Söğüt 2017, 243.

⁷⁹ Mert 2008, 133, 150 abb. 25-26; Gider-Büyükozer 2013 fig. 37.

⁸⁰ Kentteki başlıkların bir bölümünü irdeleyen Söğüt, Attouda'da Pergamon ve Aphrodisias etkisinden bahsetmektedir, bk. Söğüt 2007, 391; 2017, 245.

⁸¹ Aphrodisias örneklerinde *ekhinus Ion kymationu* ile bezenmiştir. Her iki kentin başlıklarında profil özellikleri büyük oranda benzerlik göstermektedir, ancak Attouda örneklerinde henüz *ekhinus*'u *Ion kymationu* bezemeli bir örnek tespit edilememiştir.

⁸² Coulton 1976, 55-74; Fochetti 2020, 120. Anadolu'da MÖ IV. yüzyıldaki Dorik unsurların özellikleri için bk. Gider-Büyükozer 2019, 102-148.

⁸³ Belirtilen dönemde Ephesos, Side, Perge gibi büyük kentlerde yapı faaliyetlerinde bir artış gözlenmektedir. Bu artış Anadolu'daki diğer pek çok kentte de benzer sürece işaret etmektedir. Ephesos için bk. Alzinger 1974, 9 vd.; Pamphylia bölgesi için bk. Mansel 1978, 142-146; Özdzibay 2012, 133-144, 162; Piesker 2015, 151-182; Taşkıran 2021b, 333.

tasarımında öne çıkmıştır⁸⁴. Attouda antik kentinde ele geçen Dor başlıkları irdelendiğinde, bu kentin diğer Anadolu kentleri ile ortak bir gelişim ve değişim süreci geçirdiği anlaşılmaktadır. MÖ I. yüzyıl sonunda tekrar başlayan inşa faaliyetleri Augustus dönemi ile birlikte (MS I. yüzyılın ilk yarısında) artış göstermiştir⁸⁵. Bu artışa paralel olarak Dor düzeninin kullanımında bir yoğunluk olduğu gözlenmektedir. Başlıkların ölçülerindeki birbirine yakın oranlar⁸⁶ bu başlıkların aynı yapıda kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Attouda antik kentinde belgelenen Dor başlıklarının genel niteliklerine bakıldığında söz konusu başlıkları çalışan ustaların çevredeki büyük kentlerin etkisinde çalışan yerel ustalar olabileceği tarafımızca önerilmektedir. Bu durumda mimariyi şekillendiren unsur kentin kendi öz kaynakları olmalıdır. Kendi öz kaynaklarıyla meydana getirilen yapıların niteliğinin ise hayli kaliteli olduğu görülmektedir. Bunu sadece kentteki Dor başlıkları üzerinden değil aynı zamanda daha önceki araştırmalarda tanıtılan yapı elemanlarının kaliteli işçiliği üzerinden belirtmek de mümkündür⁸⁷. Bu noktada söz konusu yapı elemanlarının hangi bina veya yapı tipi içinde değerlendirilmiş olabileceği sorgulanmalıdır. Kentte ele geçen yazıtlar bazı yapılar hakkında bilgi vermektedir. Bu yazıtlardan biri Augustus dönemine tarihlendirilmektedir ve yazıtta imparator daha hayattayken bir anıt inşa edildiği aktarılmaktadır⁸⁸. Söz konusu anıtın niteliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, olasılıkla imparatorun kendisi ve eşi ile ilgili bir yapı olmalıdır. Bu bakımdan söz konusu yapının imparator ve bağlı olduğu hanedanın temsili için adanmış bir galeri (*stoa*) ya da bir tapınak (*Sebasteion*) olabileceğini yorumlamak mümkündür. Eğer bu bir tapınak veya galeri olarak düzenlenmiş ise Augustus dönemi ve Erken İmparatorluk Dönemi içine tarihlendirilen bazı Dor başlıklarının bu yapıya ait olabileceği önerilebilir. Attouda antik kentinde sürdürülmekte olan yeni araştırmalar söz konusu başlıkların kullanım yerlerinin tespit edilmesine yönelik yeni veriler sağlayacaktır.

⁸⁴ Fochetti 2020, 120-129.

⁸⁵ Ungaro 2020, 447; Leitold 2020, 302.

⁸⁶ Başlıkların ölçüleri ve bölümlerinin oran olarak dağılımı için katalog kısmına bakınız. Bununla birlikte, bu çalışmada başlıkların ölçülerindeki oransal dağılımı ve bunun erken dönem Dor başlıkları ile olan ilişkisine yer verilmemiştir. Kentte devam eden araştırmalarda çok daha erken bir dönemi temsil eden örnek tespit edilebilirse böyle bir çalışma yapılabilir.

⁸⁷ Söğüt 2007, 391; 2017, 245.

⁸⁸ Buckler & Calder 1939, 25 no. 66 lev. 13; Ritti 2008, 131 no. 48; Söğüt 2017, 245.

Katalog

Kat. No: 1 (D1; Fig. 3)

Malzeme Tipi: Mermer.

Buluntu yeri: 126/13 parseldeki konutun bahçe duvarında.

Ölçüleri: Yük: 20 cm. Abk. Gen: 32 cm (kalan) Alt Çap: 39 cm.

abakus y. 8 cm.

ekhinus y. 4 cm.

annulet y. 2 cm.

boyun y. 6 cm.

Tarihleme Önerisi: MS I. yüzyılın son çeyreği.

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 3 (D3; Fig. 5)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 118/6 no.lu parseldeki konutun bahçesinde, Cumhuriyet Dönemi'nde iplik dövmede altlık olarak kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yük: 21 cm. Abk. Gen: 55 cm. Alt Çap: 45 cm.

abakus y. 7 cm (*kymation* 3 cm).

ekhinus y. 6 cm.

annulet y. 1,5 cm.

boyun y. 6,5 cm.

Tarihleme Önerisi: Flaviuslar dönemi (MS 69-96).

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 5 (D5; Fig. 7)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 112/42 no.lu konutun bahçesinde kuru duvar örgüsünde, D10 numaralı Dor başlığıyla birlikte devşirme olarak kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yük: 21 cm. Abk. Gen: 38 cm. Alt Çap: 29 cm.

abakus y. 7 cm (*kymation* 3.5 cm).

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 1,5 cm.

boyun y. 7,5 cm.

Tarihleme Önerisi: Flaviuslar dönemi (MS 69-96).

Literatür: Gider-Büyüközer 2013, lev. 10, 6; Sögüt 2017 Fig. 12.

Kat. No: 2 (D2; Fig. 4)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 126/40 no.lu parseldeki konutun bahçesinde.

Ölçüleri: Yük: 22 cm. Abk. Gen: 56 cm. Alt Çap: 47 cm. abakus y. 8 cm. (*kymation* 3,5 cm).

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 1,5 cm.

boyun y. 7,5 cm.

Tarihleme Önerisi: Flaviuslar dönemi (MS 69-96).

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 4 (D4; Fig. 6)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 115/12 no.lu parseldeki konutun bahçesinde.

Ölçüleri: Yük: 22 cm. Abk. Gen: 54x62 cm. (kalan) Alt Çap: 56 cm.

abakus y. 9 cm.

ekhinus y. 6 cm.

annulet y. 1,5 cm.

boyun y. 5,5 cm.

Tarihleme Önerisi: Flaviuslar dönemi (MS 69-96).

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 6 (D6; Fig. 8)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: Hisar köyü camisinin dış bahçesindeki sergileme alanında bulunmaktadır.

Ölçüleri: Yük: 20 cm. Abk. Gen: 48 cm. Alt Çap: 40 cm.

abakus y. 7 cm (*kymation* 3 cm).

ekhinus y. 6 cm.

annulet y. 1 cm.

boyun y. 6 cm.

Tarihleme Önerisi: Flaviuslar dönemi (MS 69-96).

Literatür: Sögüt 2007, Fig. 11; Gider-Büyüközer 2013, lev. 10, 5.

Kat. No: 7 (D7; Fig. 9)

Malzeme Tipi: Kireç taşı.

Buluntu yeri: 112/83 no.lu parseldeki konutun bahçesinde kuru duvar örgüsünde kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yük: 16 cm. Abk. Gen: 45 cm. Alt Çap: 39 cm.

abakus y. 6 cm. (*kymation* 2 cm)

ekhinus y. 4 cm.

annulet y. 3 cm.

boyun y. 3 cm.

yiv g. 6 cm. *arris g.* 0,5 cm.

Tarihleme Önerisi: İmp. Augustus dönemi (MS I. yüzyılın ilk çeyreği).

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 9 (D9; Fig. 11)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 114/4 no.lu parseldeki konutun bahçesinde tespit edilmiştir.

Ölçüleri: Yüksek: 20 cm. Abk. Gen: 50 cm. Alt Çap: 42 cm.

abakus y. 6 cm.

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 3 cm.

boyun y. 6 cm.

Tarihleme Önerisi: İmp. Augustus dönemi (MÖ 27 – MS 14, üst sınır: MS I. yüzyılın ilk çeyreği).

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 8 (D8; Fig. 10)

Malzeme Tipi: Kum taşı.

Buluntu yeri: 112/7 no.lu parseldeki konutun bahçesinde merdiven basamağı olarak kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yüksek: 22 cm. Abk. Gen: - Alt Çap: 41 cm.

abakus y. 7 cm.

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 4 cm.

boyun y. 6 cm.

Tarihleme Önerisi: Geç Hellenistik – Erken Roma (?)

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 10 (D10; Fig. 12)

Malzeme Tipi: Kireç taşı.

Buluntu yeri: 112/42 no.lu konutun bahçesinde kuru duvar örgüsünde, D5 numaralı Dor başlığıyla birlikte devşirme olarak kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yüksek: 21,5 cm. Abk. Gen: 46,5 cm. Alt Çap: - *abakus* y. 7,5 cm. (*kymation* 3 cm).

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 3 cm.

boyun y. 6 cm.

Tarihleme Önerisi: Geç Hellenistik – Erken Roma

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

Kat. No: 11 (D11; Fig. 13)

Malzeme Tipi: Mermer.

Buluntu yeri: 109/1 no.lu konutun avlusunda, ahşap direk kaidesi şeklinde devşirme kullanılmıştır.

Ölçüleri: Yüksek: 20 cm. Abk. Gen: 44 cm. Alt Çap: 34 cm. *abakus* y. 7 cm (*kymation* 3 cm).

ekhinus y. 5 cm.

annulet y. 3,5 cm.

boyun y. 4,5 cm.

yiv g. 7 cm.

Tarihleme Önerisi: Geç Hellenistik – Erken Roma

Literatür: Daha önce yayımlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Alzinger W. 1974, *Augusteische Architektur in Ephesos*. Wien.
- Bohn R. 1885, *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*. AvP. II. Berlin.
- Buckler W. H. & Calder W. M. 1939, *Monuments and Documents from Phrygia and Caria, Monumenta Asiae Minoris Antiqua VI*. Manchester.
- Can B. et al. 2020, "Blaundos Antik Kenti 2018 Yılı (İlk Sezon) Çalışmaları". *KST* 41/1, 393-409.
- Coulton J. J. 1979, "Doric Capitals: A Proportional Analysis". *The Annual of the British School at Athens* 74, 81-153
- Coulton J. J. 1982, "Oinoanda: The Doric Building (MK2)". *AnatSt* 32, 45-59.
- de Bernardi Ferrero, D. 1988. *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları*. Çev. E. Özbayoğlu. Ankara.
- Demirer Ü. & Sayın E. 2019, "Kibyra'dan Ekinusu İon Kymationlu Dor Başlıkları". *ANASAY* 10, 43-59.
- Filges A. 2002, "Blaundos 2000". *AST* 19/1, 263-270.
- Filges A. 2006, *Blaundos. Berichte zur Erforschung einer Kleinstadt im lydisch-phrygischen Grenzgebiet*. *Ist-Forsch* 48. Tübingen.
- Fochetti B. 2020, "Aspects of Continuity and Change in the Doric Order of the Province of Asia during the Imperial Period". Eds. U. Lohner-Urban & U. Quatember, *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit*. İstanbul, 119-132.
- Gider-Büyüközer Z. 2013, *Karia Bölgesi Dor Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Gider-Büyüközer Z. 2019, "Anadolu Dor Mimarisi: MÖ 4. Yüzyıl". *Arkhaia Anatolika* 2, 102-165.
- Gider-Büyüközer Z. 2020a, "Knidos Dorik Stoa (Sostratos?): Stilistik Değerlendirme". *Olba* 28, 131-164.
- Gider-Büyüközer Z. 2020b, "Lagina". Eds. O. C. Henry & A. Belgin-Henry, *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara*. İstanbul, 124-139.
- Gider Z. 2014, "Doric Capitals with Ionic- Cymation in the Light of Examples from Caria Region". *Anodos* 11, 139-148.
- Huttner U. 2013, *Early Christianity in the Lycus Valley*. Boston.
- Isler H. P. 2017, *Antike Theaterbauten. Ein Handbuch*. Wien.
- Ismaelli T. 2009, *Architettura Dorica a Hierapolis di Frigia (Hierapolis di Frigia III)*. İstanbul.
- Kadioğlu M. 2021, *Teos. Yazıtlar, Kültler ve Kentsel Doku*. İstanbul.
- Kästner V. 2014, "Athena Kutsal Alanı". Eds. F. Pirson & A. Scholl, *Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent Pergamon*. İstanbul, 438-453.
- Lanckoroński K. G. 1890, *Städte Pamphylens und Pisidiens I*. Wien.
- Laumonier A. 1958, *Les Cultes Indigènes en Carie*. Paris.
- Leitold J. 2020, "Veränderungen an der dorischen Architektur im Laufe der römischen Kaiserzeit in Kleinasien". Eds. L. Berger et al. Akten des 17. Österreichischen Archäologentages am Fachbereich Altertumswissenschaften, *Klassische und Frühägäische Archäologie der Universität Salzburg* vom 26. bis 28. Februar 2018. Salzburg, 297-304.
- Mansel A. M. 1978, *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara.
- Mert İ. H. 2002, "Der Theater-Tempelkomplex von Stratonikeia". Eds. Berns et al. *Patris und Imperium. Kulturelle und politische Identität in den Städten der römischen Provinzen Kleinasiens in der frühen Kaiserzeit. Kolloquium Köln, November 1998*. Leuven, 187-202.
- Mert İ. H. 2008, *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*. Tübingen.
- Mert İ. H. 2016, "Priene'deki Gıda Pazarı". *Olba* 24, 353-418.
- Piesker K. 2015, "Auf den zweiten Blick: ein neuer Rekonstruktionsvorschlag für den Dionysostempel in Side". *IstMitt* 65, 151-183.
- Özdizbay A. 2012, *Perge'nin MS 1-2. Yüzyıllardaki Gelişimi (Adalya Suppl. 10)*. İstanbul.

- Radt W. 2002, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. İstanbul.
- Ramsay W. M. 1895, *The Cities and Bishopricks of Phrygia*. Oxford.
- Ritti T. 2008, *Denizli-Hierapolis Arkeoloji Müzesi Yunanca ve Latince Yazılı Eserlerin Kataloğu, Denizli Yöresinden Gelen Yazıtlar*. Çev. N. Fırat, Napoli.
- Rumscheid F. 1994, *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*. Mainz.
- Rumscheid F. 2000, *Priene: Küçük Asya'nın Pompeisi*. İstanbul.
- Sheppard A. R. R. 1981, "Inscriptions from Uşak, Denizli and Hisar Köy". *AS* 31, 19-27.
- Shoe L. T. 1936, *Profiles of Greek Mouldings*. Cambridge.
- Smith R. R. R. 2013, *The Marble Reliefs from The Julio-Claudian Sebasteion* (AphPapers 6). Mainz.
- SNG. 1947. *Sylloge Numorum Graecorum: Caria*. Copenhagen.
- Söğüt B. 2007, "Denizli-Hisarköy Müze Deposundaki Mimari Bloklar". *AST* 24/2, 383-396.
- Söğüt B. 2017, "Attouda (Hisar) Antik Kenti". *Cedrus* V, 241-260.
- Söğüt B. & Gider Z. 2011, "Eumeneia'da Bulunan Dorik Mimari Elemanlar". Ed. B. Söğüt, *Eumeneia, Şeyhli Işıklı*. İstanbul, 93-99.
- Söğüt B. 2019, *Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları* (Stratonikeia Çalışmaları 5). İstanbul.
- Steskal M. 2010, *Das Prytaneion in Ephesos* (Ephesos XIV/4). Wien.
- Şimşek C. 1999, "Antik Dönemde Babadağ Çevresi". Ed. Y. Özpınar, *I. Babadağ Sempozyumu, Tarihte ve Günümüzde Babadağ Bildiri Metinleri*. 1-3 Aralık 1999. Denizli, 316-362.
- Şimşek C. 2002, "Attouda Nekropolü". Ed. A. A. Öztürk, *Birinci Uluslararası Aşağı Büyük Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Sempozyumu*. 15-16 Kasım 2001 Söke. İzmir, 229-245.
- Şimşek C. 2016, "Bir Salbakos Kenti: Attouda (Hisar) ve Heykeltıraşlığı". Eds. E. Dündar *et al.*, *Havva İşkan'a Armağan/ LYKIARKHISSA Festschrift für Havva İşkan*. İstanbul, 627-648.
- Şimşek C. & Okunak M. 2002, "Attouda Seramikleri". *II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 17-30 Haziran 2002. Eskişehir, 83-92.
- Şimşek C. & Yener B. 2014, "Laodikeia'da Dor Mimarisini". Ed. C. Şimşek, *10. Yılında Laodikeia* (2003-2013 Yılları). İstanbul, 173-193.
- Talloon P. & Poblome J. 2020, "Every Agora Needs a Fountain: The Early Roman Imperial Fountain on the Upper Agora of Sagalassos (SW Turkey)". *CollAn* 19, 151-168.
- Taşkıran, M. 2021a, *Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi). Başlangıçtan Günümüze Bir Kent Panoraması* (Sillyon Çalışmaları 2). İstanbul.
- Taşkıran M. 2021b, "Son Araştırmalar Işığında Sillyon Roma Hamamı". *Olba* 29, 313-348.
- Taşlıalan M. 1994, "Pisidia Antiocheia'sı 1992 Yılı Çalışmaları". *MKKS* 4, 245-284.
- Thonemann P. J. & Ertuğrul F. 2005, "The Carminii of Attouda". *EA* 38, 75-86.
- Türkoğlu İ. 2020, "Civic Coinage of Attouda in Caria". *Anatolian Research* 23, 289-346.
- Ungaro R. 2020, "Architecture and Architectural Decoration in Asia Minor. Continuity of Hellenistic Models in the Early Imperial Period, from the Augustan to the Neronian Age". Eds. U. Lohner-Urban & U. Quatember, *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit*. İstanbul, 437-452.
- Uz D. M. 1985, "Teos Dionysos Tapınağı Temenos Alanı". *AST* 3, 227-242.
- Uz D. M. 2013, *Teos'taki Dionysos Tapınağı*. Ankara.
- Wescoat B. D. 2012, *The Temple of Athena at Assos*. Oxford.
- Vasdaris C. 1987, *Das dorische Kapitell in der hellenistisch-römischen Zeit im östlichen Mittelmeerraum*. Athen.
- Yener E. 2002, "Alabanda Antik Kenti Kazısı, Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları". Eds. K. Olşen *et al.*, *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu: Anadolu Medeniyetleri Müzesi müdürü sayın Dr. Turhan Özkan'ın anısına*. Kuşadası, 25-27 Nisan 2001. Ankara, 179-190.
- Yılmaz Kolancı B. 2021a, "Attouda'da Meter Adrastos Kültü ve İkonografisi". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi*

Sosyal Bilimler Dergisi 52, 57-76.

Yılmaz Kolancı B. 2021b, "Attouda ve Hisar Köyü'nün Denizli Turizmindeki Yeri ve Önemi". Eds. Y. Kılıç & E. Haytoğlu, *Dr. Nevzat Gündoğ'a Vefa, Tarih, Kültür ve Sanat Yazıları*. İstanbul, 369-385.

Young S. 2003, "Pamphylian Architectural Decoration in the Second Century AD: Purely Derivative or an Independent Tradition?". *Adalya* 6, 171-188.

Menderes Magnesia'sı Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'dan Bir Kadın Başı *The Head of a Woman from the South Stoa in the Sanctuary of Artemis from Magnesia ad Maeandrum*

Mevlüt ELİÜŞÜK* Fatma BAĞDATLI ÇAM**

Öz: Magnesia Artemis Kutsal Alanı Güney Stoası'nda yapılan kazı çalışmalarında bulunan mermer bir kadın başının, üst ve yan kısımlarında korunan manto kumaşına dair kat izlerinin yardımıyla mantolu kadın heykeline ait bir baş olarak biçimlendirildiği, daha sonraki dönemde yeniden işlendiği anlaşılmaktadır. Magnesia başının yüz özellikleri portreden ziyade, ideal bir tipoloji sergilemektedir. Eser tipolojik ve stilistik özellikleriyle, Hellenistik Dönem'de Magnesia'nın bulunduğu coğrafya ve ilişkili olduğu yerleşimlerden örneklerle iki farklı yönden ele alınmıştır. Magnesia başı, MÖ II. yüzyıl ortalarından itibaren Ege adaları ve Batı Anadolu'da yaygınlaşan mantolu kadın portre heykelleri geleneğinde, Magnesia Agorası'nda adak ya da onurlandırma heykeli olarak MÖ II. yüzyıl sonları ya da MÖ I. yüzyıl başlarında dikilmiş, mantosunu başına çekmiş bir kadın heykeliydi. Daha sonra baş yeniden işlenerek Magnesia'daki Saufeia, Baebia ve diğer örneklerde olduğu gibi önden görülmek üzere *pudicitia* pozunda mantolu bir kadın heykel gövdesinde mantonun içine yerleştirilmiş olmalıdır. Stilistik değerlendirme sonucunda ulaşılan Erken İmparatorluk Dönemi, eserin bulunduğu Güney Stoa'da ilişkili olduğu düşünülen yapıların mimari özellikleriyle de desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Magnesia ad Maeandrum • Hellenistik Dönem • Mantolu Kadın Heykeli • Adak Heykeli • Heykel Başı

Abstract: It is understood that a marble of a female head found during excavations in the South Stoa of the Sanctuary of Magnesia Artemis was planned and shaped as a head of a female statue in a mantle, with traces of the mantle fabric preserved on its upper and lateral parts, and it was then reworked. The facial features of the Magnesia head show an ideal typology rather than a portrait. The typological and stylistic features of the work were compared in detail with examples from the Hellenistic Period found in the geography of Magnesia and the settlements associated with it in two different ways. The Head of Magnesia is a part of the Portrait Sculpture tradition of the Woman in Mantle, which became widespread in the Aegean Islands and Western Anatolia from the middle of the IInd century B.C., and was erected in the Agora of Magnesia as a votive or honoring statue at the end of the IInd century B.C. or the beginning of the Ist century B.C. It was a statue of a veiled woman. Later, the head should have been reworked and placed inside the mantle on the body of a female statue in *pudicitia* pose, to be seen from the front, as in Saufeia, Baebia and other examples in Magnesia. The Early Imperial Period, reached as a result of the stylistic evaluation, is also supported by the architectural features of the buildings thought to be related in the South Stoa, where the work was located.

Keywords: Magnesia ad Maeandrum • Hellenistic Period • Veiled Female Statue • Votive Statue • Head of Statue

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Karabük 0000-0002-8888-9689
mevluteliusuk@karabuk.edu.tr

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bartın 0000-0003-1772-8404 | fatmabagdatli@yahoo.com
Bu eseri çalışmamıza imkân tanıyan değerli hocam Prof. Dr. Orhan BİNGÖL'e yardımlarından dolayı çok teşekkür eder, şükranlarımı sunarım.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 07/12/2021 | Kabul Tarihi: 10/03/2022 ; Eliüşük M. & Bağdatlı Çam F. 2022, "Menderes Magnesia'sı Artemis Kutsal Alanı Güney Stoa'dan Bir Kadın Başı". *Cedrus X*, 211-228.

Menderes Magnesia'sı antik kenti, Aydın ili, Germencik ilçesi, Tekin Mahallesi sınırları içerisinde. Güney Stoa olarak adlandırılan alan ise Artemis Kutsal Alanı'na aittir. Artemis Kutsal Alanı, Ortaklar – Söke karayolu tarafından ikiye bölünmüştür. Artemis Tapınağı'nın kalıntıları bu yolun hemen kenarında ortada, alanın doğu yarısındadır. Tapınağın batısında Artemis Sunağı, kurban alanı ve toplanti alanı yer alır. Kutsal alan üç yandan stoalarla çevrilidir. Güney ve Kuzey stoaların arkasında mekânlar yer almaktadır. Kuzeyde latrina ve kütüphane, güneyde ise triklineum, heroon ve imparatorlar salonu bugüne kadar açığa çıkarılan mekânlardır¹.

Güney Stoa'da 2000 yılından itibaren aralıklarla kazılar gerçekleştirilmiştir². Yürütülen kazı çalışmaları ile özellikle Artemis Kutsal Alanı içinde İmparator Flaviuslar Salonu ile salonun sağında ve solunda bitişik nizamda simetrik olarak inşa edilen Markellus ve Pausanias heroonlarını barındıran yapı kompleksi Güney Stoa arka mekânları olarak adlandırılmıştır³. 2019 yılı kazılarında yapı kompleksinde 3 Nolu mekân olarak adlandırılan ve içerisinde altı heykel tespit edilen Pausanias Heroonu'nun 4 m batısında; stoa orta sütun sırasının 14 ve 15. kaidelerinin arasındaki alanda, mermer bir kadın başı tespit edilmiştir (Fig. 1). Çalışmanın konusunu oluşturan bu kadın başını Pausanias Heroonu eserlerinden ayrı olarak değerlendirmemizin nedeni ise eserin, heroonun dışında tespit edilmiş olmasıdır.

Fig. 1. Başın Buluntu Yeri (Magnesia Kazı Arşivi)

Tanım

Yüz ve boynun birbirine göre farklı açı yaptığı, başın hafifçe sağa ve çok az öne doğru eğilmiş olduğu görülür. Kadın başının saçları, alnın ortasında ikiye ayrılmış, şakaklara ve kulaklar üzerine doğru uzanan ince dalgalı bukleler hâlinde uzanmaktadır. Orta nokta olan saçın ayrılma bölgesinde saç bukleleri daha ince ve yüzeysel işlenirken yanlara doğru, şakak ve kulak üzerine uzanan buklelerin daha kabarık yapısı vardır. Bukle gruplarının arasında belirgin boşlukların oluşturulması saçın daha plastik ve hareketli bir yapı kazanmasına neden olmuştur (Figs. 2-3) Kulaklar, saç buklelerinin altında sadece kulak memesi görünecek şekilde belirtilmiştir ve sol kulaktaki delik, küpeye işaret etmektedir (Figs. 4-5).

Alın, saçın biçimlenmesiyle üçgen ve yüksek bir form almıştır. Kaşlar, yumuşak bir yay biçiminde ve ortada burun köküyle keskin denebilecek bir açıyla birleşirken şakaklarda yumuşak etli bir yapıyla

¹ Kutsal alandaki yapılar için bk. Bingöl 2020, 44-86.

² 2000-2001, 2005-2006, 2009, 2012, 2014, 2016 ve 2018-2020 yılları.

³ Güney Stoa arka mekân yapıları için bk. Bingöl 2020, 79-83.

kaybolur. Orbital özellikle şakaklara doğru şişkin bir yapıya sahiptir. Gözler badem formunda, üst kapak alta göre daha kalın yapıdadır. Burun kökü düz bir hat çizerek aşağı iner, burun ucu kırıktır. Üst dudak martı kanadı şeklinde ve alt dudak daha etli yapıda olup ağız küçüktür ve iki yanda yumuşak matkap ucuyla oluşturulmuş bitim noktası ağza hafif hareket kazandırmıştır. Alt dudağın şişkin yapısının altında oluşan çukurluk ve yuvarlak çeneye geçiş oldukça yumuşaktır. Burun kanatlarının iki yanında hafifçe belirginleştirilen çukurluklar, mimik çizgileri ağzın hareketli yapısıyla uyumludur. Yüz oval formda, çeneye doğru hafifçe düzleşse de çene altıyla yumuşak geçiş görülebilmektedir. Boyunda çenenin hemen altında oldukça yüzeysel "Venüs halkası" denebilecek yumuşak derinin katlanması dikkatli bakıldığında görülebilmektedir.

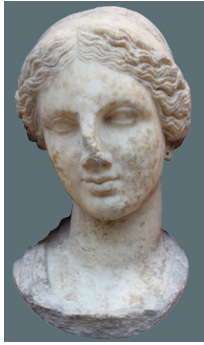

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Alındaki saç düzenlemesinin gerisinde, bir *diadem* ve onun arkasında özellikle profilden bakıldığında net görülebilen paralel kumaş katları, başın manto ile örtülü olduğuna işaret etmektedir (Figs. 4-5). Alnın tam ortasındaki saç ayırımının gerisinde kumaş üzerindeki kazımanın da burada mantonun kat izini silmek için yapılan bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır (Figs. 6-7). Ayrıca başın iki yanında kulağın hemen arkasında keski ve törpü ile yapılan düzenleme mantonun izlerini silmeye yönelik bir yeniden işleme olduğunu düşündürmektedir. Bu durumu işaret eden diğer bir dikkat çekici özellik ise saç buklelerinin kıvrım hattını takip etmek amaçlı manto izini kesen yatay işlemdir. Bu, özellikle heykelin sağ yanında daha bariz işlenen düzenlemelerin, başın yeniden kullanım için yeniden işlendiğini göstermektedir. Bahsedilen bu özellikler mantolu başın sadece önden sergilenmesi amacıyla, yan kısımlarında daha yoğun görüldüğü üzere, yeniden işlendiğine işaret etmektedir.

Tipoloji ve İkonografi

Magnesia Güney Stoa'sı'nda ortaya çıkarılan ve tanım bölümünde detayları aktarılan kadın başının üzerinde tespit edilen manto kumaşına dair kat izlerinden yola çıkarak; mantolu kadın heykeline ait bir baş olarak planlandığı ve yapıldığı, daha sonraki dönemde tekrar işlenerek yeniden kullanıldığı

anlaşılmaktadır. Kadın başının saç düzenlemesinde, alnın ortasında ikiye ayrılan dalgalı ince buklelerin orta noktada daha yüzeysel olduğu ve kulak üzerine doğru uzanan buklelerin daha plastik olup kalınlaştığı görülür. Yüz oval ve çeneye doğru incelen, yumuşak yüz hatlarına sahiptir ve yaş belirteci olabilecek *naso labial* çizgileri ile kırışıklıkların ihmal edildiği ya da oldukça yüzeysel belirtildiği anlaşılır. Bu durum başın portreden ziyade ideal bir baş olduğuna işaret etmektedir.

Magnesia başının S. Dillon tarafından Hellenistik Dönem kadın portreleri için yapılan tanımlamayla uyumluluk gösterdiği anlaşılmaktadır⁴. S. Dillon'a göre⁵:

“Bu dönemde yüz ifadeleri nötr olmaya eğilimlidir, bazen bir gülümseme gizlenmiştir. Tipik olarak çene küçük ve yuvarlaktır. Yüzün modelinde ve şeklinde bir simetri vardır. Yüzün etli yapısında kırışıklık ve çizgiler genellikle, zayıf naso labial çizgileri, ağzın köşelerinde küçük kırışıklıklar, alt dudak ve çene arasında bir gölge belirtilir. Boyun uzun ve ince olmaya eğilimlidir başı bir yana hafifçe eğilimlidir...”

Tüm bu özellikler, MÖ III. yüzyıl başlarından itibaren Rhamnus'tan Aristonoe⁶ gibi serbest heykelerde ve MÖ IV. yüzyıl sonlarından itibaren mezar stelleri üzerindeki kadın figürlerinde gözlemlenebilir. Bu tipoloji için Bergemann “normalschema” tanımlamasını kullanmaktadır⁷.

Tanrıça heykellerinin kendine özgü yaygın tipolojisi ve atribüleri yardımıyla gerçek insan heykellerinden ayırt edilebildikleri bilinmektedir. R. R. R. Smith, kadın heykellerinde tercih edilen tipolojinin Aphrodite ve Artemis gibi tanrıçaların yüz formlarıyla benzerliği üzerinde durur⁸. Bunun için İzmir Müzesi'nde sergilenmekte olan bronz, mantolu kadın [Demeter (?)]⁹ ve Ackland bronz, mantolu kadın¹⁰ örneklerinin tanrıçayı anımsatan ideal biçimlerine dikkat çekmektedir. Kadın heykellerinde tercih edilen ideal tipolojinin Artemis'ten ziyade Aphrodite ile daha uyumlu oluşu dikkat çekicidir. Bu tanımlamaya uyan tipoloji, gerçek insanların betimlendiği heykelerde görülen ideal yüz şemasının tanrısal başlardan ayırt edilmesine yardımcı olmakta ve onu daha anlaşılır kılmaktadır. Bu durum kadın heykellerindeki ideal başın bir kraliçe mi, bir rahibe mi yoksa adakta bulunan bir kadını mı temsil ettiğini anlamayı zorlaştırmaktadır¹¹.

⁴ Dillon 2010, 106-110.

⁵ Dillon 2010, 109.

⁶ Athens National Museum Inv. 232. Eule 2001, 54 no: 184; Kaltsas 2002, 274 no: 574; Hoff 2007, 24, 46, 57-59, 88-89 abb. 28.a-c; Dillon 2010, 14 fig. 1.

⁷ Bergemann 1997, 98-99 pl. 18-27; Dillon 2010, 108.

⁸ Smith 2013, 86 res. 108-109.

⁹ Ridgway 1967, 329-334; Beschi 1988, 859 no: 138; Mattusch 1996, 11-12 fig. 1.10a-b; Queyrel 2003, 267-268 pl. 58 fig. 1-2 no: H2; Dillon 2010, 23-24 fig.10.

¹⁰ Queyrel 2003, 272-5 pl. 61-62; Dillon 2010, 113 fig. 57.

¹¹ Smith 2013, 86. Conelly'nin kült alanlarında görev yapan rahibeler ile ilgili hazırladığı çalışmasında, tanrıların hizmetindeki rahip ve rahibelerin bölgeden bölgeye değişim göstermekle birlikte giyim biçimlerinin, kullanacakları aksesuarların kurallara bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Rahiplerin özellikle ritüellerde tanrıyı temsil ettikleri, bu nedenle giyimlerinde en önemli ayrıntılardan birinin konumuzla ilgili olan *diadem*, *tainia* ya da *stephane* olduğu belirtilmektedir. Bununla ilgili en önemli görsel kanıt olarak da mezar stelleri gösterilebilir. Örneğin Smyrna stelleri üzerinde Demeter rahibesi olarak görev yapmış kadın, tanrıça Demeter'in giysisi ve meşale gibi

Klasik Dönem'de keskin ayrımı yapılabilen örneklerin aksine, Hellenistik Dönem'de tanrılar ve onurlandırma heykellerinin yanı sıra kadın ya da erkek adak heykelleri için yaratılan ortak şemalar ve tipolojilerin yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Kadın heykelleri için genellikle mantolu kadın tipolojisinin tercih edildiği ve Hellenistik Dönem boyunca da bu uygulamanın giderek artan ve gelişen biçimlerle yaygınlaştığı görülür. Erken Hellenistik Dönem'de Demeter ve Kore ile ilişkilendirilen Herkulaneumlu kadınlar, söz konusu mantolu kadın tipolojisinin en erken örnekleri olarak kabul edilir¹². MÖ II. yüzyıla gelindiğinde Delos, Rhodos, Smyrna, Magnesia, Kos, Ephesos ve Pergamon gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan "pudicitia" tipindeki örneklerin, erdemli, *sophrosyne* olarak tanımlanan evli kadın tipolojisi için revaçta olduğu anlaşılmaktadır¹³. Magnesia Agorası'nda bulunmuş olan L. V. Flaccus'un ve aile üyelerinin betimlendiği heykel grubu, söz konusu mantolu kadın tipolojisinin en bilinen örnekleridir¹⁴. A. Linfert, S. Dillon ve R. R. Smith'in de üzerinde durduğu kadın portre heykelleri için, Saufeia (Fig. 8) ve Baebia heykelleri (Fig. 9), kimliği ve tarihi ile ilgili kesine yakın bilgiye sahip olabildiğimiz en önemli örnekleri teşkil etmektedir¹⁵. Bu eserler çalışmamıza konu olan kadın başı ile aynı antik kent içinde birbirine oldukça yakın alanlarda bulunmuş olmaları açısından eserimizi değerlendirmemizde yol gösterici olacaktır.

Fig. 8. Baebia.
Magnesia Agora

Fig. 9. Saufeia. Magnesia
Agora

Magnesia antik kenti kazılarında, özellikle de Humann döneminde, agora, *prytaneion* ve tiyatro alanlarında Herkulaneumlu Kadın ya da *Pudicitia* tipolojisine sahip mantolu kadın heykelleri oldukça yoğunluk arz etmektedir¹⁶. Magnesia'da 20. yüzyılın başlarında Humann ve Kern tarafından yürütülen kazılarda, agorada Batı Stoa'nın hemen ortasındaki sütun sırasının arkasında, stoaya ait 9 x 5 m genişliğindeki bir mekânda üç mermer kadın heykeli ile yazıtlı üç heykel kaidesi tespit edilmiştir¹⁷. Kaidelerdeki yazıtlardan, bunların, Magnesia'da *proconsul* olarak görev yapan Lucius Valerius

Magnesia antik kenti kazılarında, özellikle de Humann döneminde, agora, *prytaneion* ve tiyatro alanlarında Herkulaneumlu Kadın ya da *Pudicitia* tipolojisine sahip mantolu kadın heykelleri oldukça yoğunluk arz etmektedir¹⁶. Magnesia'da 20. yüzyılın başlarında Humann ve Kern tarafından yürütülen kazılarda, agorada Batı Stoa'nın hemen ortasındaki sütun sırasının arkasında, stoaya ait 9 x 5 m genişliğindeki bir mekânda üç mermer kadın heykeli ile yazıtlı üç heykel kaidesi tespit edilmiştir¹⁷. Kaidelerdeki yazıtlardan, bunların, Magnesia'da *proconsul* olarak görev yapan Lucius Valerius

atribüleri de kullanılmaktaydı. Bu betimlerde kadınların başlarında diademin varlığı ve yüzlerinin tanrıçayı anımsatır biçimde ideal görünümde olduğu görülebilir. Pergamon'dan Apollonis'in tanrıçanın hizmetinde oluşunun temsili bir stephane takması da hem kraliçe hem de rahibe görevine işaret etmektedir (Connelly 2007, 90-92, 104-114; Kraliçe Apollonis için bk. 142-143; Mezar anıtları için bk. 223-257).

¹² Ridgway 1967, 92-93; Eule 2001, 27-28; Daehner 2007; Vorster 2007, 113-140; Dillon 2010, 84-86.

¹³ MÖ II. yüzyılın ikinci yarısında Delos Adası'ndaki Kleopatra heykeli, Magnesia'da L. V. Flaccus'un adak heykellerinden Saufeia ve Baebia heykelleri ve Smyrna mezar stelleri üzerinde oldukça yaygın olarak uygulanan mantolu kadın tipolojisidir. Ege adaları ve kıyı kentleri başta olmak üzere yaygınlaşır, Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar da tercih edilir (Linfert 1976, 147-156, özellikle bk. 147-148; Smith 2013, 86).

¹⁴ Humann *et al.* 1904; Vorster 2007, 132-133 fig. 5 no. 15-16; Smith 2013, 88 res. 116; Kökdemir 2019, 108.

¹⁵ Linfert 1976, 41-42, 147-156, özellikle bk. 147-148, 178-180 taf. 5 no: 22-23; Dillon 2010, 90-91; Smith 2013, 86.

¹⁶ Linfert 1976, 147-156; Eule 2001, 15-25; Dillon 2010, 87-91.

¹⁷ Humann *et al.* 1904; Kökdemir 2015, 173.

Flaccus'un annesi Baebia (Fig. 8), karısı Saufeia (Fig. 9) ve kızı Polla Valeria'nın heykelleri olduğu anlaşılmıştır¹⁸. Magnesia'daki mantolu kadın tipolojisinin tanımlanması ve tarihlenebilmesi için en iyi kanıtı oluşturan bu heykel grubu ve buna bağlı olarak diğer mantolu kadın heykelleri başta C. Watzinger¹⁹ ve D. Pinkwart²⁰ olmak üzere A. Linfert²¹ ve J. C. Eule²² tarafından tipolojik ve stilistik açıdan detaylı biçimde incelenmiştir. Bu örnekler ve diğer mantolu figürler, eserimizin Magnesia Agorası'nda dikilmiş mantolu kadın tipolojisinde bir heykele ait olduğunu desteklemektedir. Bu tespitten yola çıkarak Hellenistik Dönem mantolu kadın tipolojisindeki heykellerin, baş özelliklerine ve ayrıca Magnesia buluntuları ve ilişkili merkezlerde bulunan örneklerle yoğunlaşarak stil ve teknik özellikleri açısından hangi tarihe ait olduğu konusu değerlendirilebilecektir.

Magnesia başının yüz özelliklerinin S. Dillon'ın ve R. R. R. Smith'in tanımına uyumuyla ideal bir görünüm sergilediği anlaşılmaktadır. Ancak saç düzenlemesindeki teknik farklılıklar, yüzün daha hareketli ve dinamik yapıda işlenmiş olması nedeniyle Erken Hellenistik örneklerden ayrılmaktadır. Mantolu kadın başlarında tıpkı diğer örneklerde olduğu gibi saç, alnın ortasından ikiye ayrılmış ve iki yana uzanan simetrik dalgalı buklelerden oluşan aynı şemayı yansıtmaktadır²³. İzmir Müzesi'nde sergilenen bronz, mantolu kadın [Demeter (?)]²⁴, Kalymnos'ta denizden bulunmuş bronz, mantolu kadın başı²⁵ ve Pergamon'dan bulunmuş kraliçe [Apollonis (?)]²⁶ olarak tanımlanan mantolu kadının ortak özellikleri olan; mantonun altından görünen alındaki saç düzenlemesi ve üst kısmında mantoyla arasında fark edilebilen bir *diadem/tainia* ya da *stephane*, heykellerin bir tanrıça ya da bir kraliçeyi betimlediklerini göstermektedir²⁷. Buna en iyi örnek olarak da Ptolemaios kraliçelerinin özellikle sikkeler üzerindeki mantolu portreleri gösterilebilir²⁸.

Eserimizle tipolojik olarak ilişkilendirilebilecek, saçın gerisinde bir *diadem* ya da *sakkos*'un betim-

¹⁸ Baebia Heykeli: İstanbul Müz. Inv. 605 ve Saufeia heykeli: İstanbul Müz. Inv. 606; Humann *et al.* 1904, Mendel 1914 no: 550, 882; Pinkwart 1973, 149-160; Smith 2013, 88 res. 116; Kökdemir 2019, 108.

¹⁹ Humann *et al.* 1904.

²⁰ Pinkwart 1973, 149-160.

²¹ Linfert 1976, 41-42, 147-156, özellikle bk. 147-148, 178-180 taf. 5 no: 22-23.

²² Eule 2001, 15-20, Baebia için bk. s. 170 abb. 1 no: 18; Saufeia için bk. s. 170-171 abb. 13 no: 19; *Prytaneion* eseri için bk. s. 171 abb. 15 no: 21; Diğer *Prytaneion* eserleri için bk. s. 172-173 abb. 14 no: 24-25.

²³ Dillon 2010, 110.

²⁴ Ridgway 1967, 329-334; Beschi 1988, 859 no: 138; Mattusch 1996, 11-12 fig. 1.10a-b; Queyrel 2003, 267-268 pl. 58 fig. 1-2 no: H2; Dillon 2010, 23-24 fig. 10.

²⁵ Özgan 2020, 37-38 res. 30a-b.

²⁶ Pergamon Mus. Inv. P87. Queyrel 2003, 264-267 pl. 56-57 no: H1.

²⁷ Kadın başı üzerinde *tainia/diadem* ya da bir *stephane* betimlenmesinin, tanrıça ya da kraliçeyi işaret ettiğine dair önemli bir örnek çalışma A. Stewart tarafından Atina Agorası'nda bulunmuş kolosal bir baş üzerine değerlendirilmiştir. Stewart agora başının saç düzenlemesinde alından ayrılmış saç buklelerinin iki yana simetrik uzanan dalgalı bukle yapısıyla alna üçgen biçim kazandırdığını, saçın gerisinde *tainia* ya da *stephane* olarak tanımladığı izlerin de eserin kraliçe ya da tanrıçayı betimlemesi gerektiğini önermektedir. Hem başın üzerinde korunan matkap delikleri hem de eserin kolosal ölçülerinden dolayı tanrıçanın Aphrodite'den ziyade Demeter'i betimlemesi gerektiğini önermektedir. Bk. Stewart 1998, 83-91 fig. 1, 9.

²⁸ Kyrieleis 1975, 54, 134 taf. 42, 1-4 no: E 1-4.

lendiği ya da sadece mantolu bir başa sahip diğer örnekler, Magnesia'nın yanı sıra yakın coğrafyasından; Kos²⁹, Delos³⁰, Pergamon, Metropolis³¹ ve Smyrna'dan³² gelmektedir.

Bu örneklerden, Delos'ta bulunmuş ve R. Kabus-Preisshofen tarafından Demeter olarak tanımlanmış olan mantolu kadın başı stil olarak daha etli yapısı ve barok etkisiyle Magnesia başından ayrılrsa da tipolojik olarak mantosunun önünde, saçın gerisinde, *diadem*'i ve saç düzenlemesiyle tipolojik açıdan benzerliği kabul edilebilir³³. Diğer bir erken benzer tipoloji, Kos Müzesi'nde sergilenen mantolu kadın heykeldir³⁴ (Fig. 10a-b). Alın üzerinde ortadan ayrılan saç düzenlemesi farklılık gösterse de başın duruşu, yüz ve manto özellikleri ile Magnesia başını anımsatmaktadır. Yine Kos Müzesi'nden bir başka mantolu kadın figürü³⁵ (Fig. 11a-b), saçların ortadan ayrılarak ince buklelerle iki yana uzanması, üçgen alın, manto yapısıyla ve yüz özellikleriyle bir önceki örneklerle oranla daha yakın ilişki kurulabilecek benzerlikler taşımaktadır. Ancak Kos eserinin dolgun yağlı yüz yapısı ve burun, çene ve çene altında daha yumuşak işçiliğiyle Magnesia başına göre hem az da olsa erken bir tarih hem de atölye farklılığına işaret etmektedir. Eserimizle tipolojik benzerliğinin yanı sıra alının üçgen yapısı, gözleri ve ağız yapısıyla dönem olarak da daha ilişkili bir örnek olarak kabul edilmelidir. Kos örneğinin başında *diadem* yoktur.

Fig. 10a-b. Kos. Odeion'da Bulunmuş Mantolu Kadın Heykeli (Kos Muz. Inv.1 7)

Fig. 11a-b. Kos. Odeion'dan Mantolu Kadın Heykeli (Kos Mus. Inv. 6)

²⁹ Kabus-Preisshofen 1989, 233-234 taf. 19, 1-2 no: 51, Kos Mus. Inv. 13; Eule 2001, 167-168 abb. 57 no: 11, Kos, odeionda bulunmuştur, MÖ IV. yüzyıl sonuna tarihlenmektedir. Eule, eserin tarihini MÖ 240 olarak önermektedir.

³⁰ Kabus-Preisshofen 1989, 91, 304-305 taf. 2, 1-2 no: 98, Rhodos Mus. Inv. 1985 G92.

³¹ İzmir Müzesi Env. 19269, İ.A.M. 4310. 1998'de Metropolis kazılarında *bouleuterion*'da bulunmuştur. Yüksekliği 0,28 m'dir. Meriç 2003, 120; 2006, 236 fig. 7; Aybek 2009, 153-160 lev. XXXVII-XXXVIII no: 51; Dillon 2010, 112.

³² Athens National Museum Inv. 363. Yüksekliği 0,45 m'dir. Mezar anıtına aittir. MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir (Kaltsas 2002, 288 no: 608; Dillon 2010, 112 fig. 53; Smith 2013, 261 res. 327.2). R. R. R. Smith başı, birlikte bulunduğu erkek başıyla da ilişkilendirerek MÖ II. yüzyıl sonu I. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Geç Helenistik Dönem'de hâkim olan Romalı karakterlerden biri olarak yorumlamaktadır.

³³ Kabus-Preisshofen 1989, 91, 304-305 taf. 2, 1-2 no: 98, Rhodos Mus. Inv. 1985 G92.

³⁴ Kabus-Preisshofen 1989, 233-234 taf. 19, 1-2 no: 51, Kos Mus. Inv.13; Eule 2001, 167-168 abb. 57 no: 11. Kos, *odeion*'da bulunmuştur. MÖ IV. yüzyıl sonuna tarihlenmektedir. J. C. Eule, eserin tarihini MÖ 240 olarak önermektedir.

³⁵ Kabus-Preisshofen 1989, 248-251 taf. 58-59, 1-2 no: 57, Inv. Nr. 17. MÖ II. yüzyıl ortası. Kos'ta *odeion*'da bulunmuştur (Eule 2001, 168 abb. 20 no: 12; Özgan 2020, 42 res. 40a-b).

Smyrna'da bulunmuş, Atina National Museum'da sergilenen mantolu kadın başı³⁶, mantosunun önünde saçların gerisindeki *diadem*, saçların alnın ortasından ikiye ayrılarak iki yöne bukleler hâlinde uzanması ve alnı sınırlaması açısından oldukça benzerdir (Fig. 12). Başın duruşu ve genel olarak yüz özellikleri de Magnesia başı ile benzerlik göstermektedir. Ancak Smyrna başının alnın ortasındaki saç düzenlemesinde detaylandırmasındaki farklılık, alnın daha dar ve köşeli yapısı ile yüz hatlarının daha geniş ve sert konturları nedeniyle Magnesia başına göre daha farklı bir atölye ve farklı bir anlayışla yapıldığına işaret etmektedir. Olasılıkla R. R. R. Smith'in belirttiği gibi Romalı kadınların beklentilerine göre biçimsel olarak değişimlerin ve kişisel özelliklerin az da olsa hissedildiği portreler, Hellen çağdaşlarından ayrılmalarını sağlamaktadır. Bu durumda Magnesia başı ile Smyrna başının stilistik olarak benzer olduğu ancak MÖ I. yüzyıldaki Romalı hâkimiyetin de yoğunlaşması nedeniyle portre özelliklerinde tanrısal yumuşak ideal yapının değişimini yansıttığı söylenebilir.

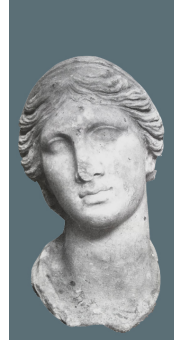

Fig. 12. Smyrna Mantolu Kadın Başı (Atina Nat. Mus. 363) (Dillon 2010, Fig. 53)

Fig. 13. Metropolis Kadın Başı (Aybek 2009, Lev. 28)

Bir diğer mantolu kadın tipolojindeki eser, Metropolis'ten gelir. İzmir Müzesi'nde sergilenmekte olan kadın başı, Metropolis kazılarında bulunmuş ve S. Aybek tarafından literatüre kazandırılmıştır³⁷ (Fig. 13). Mantosunun yapısı, aln ortasında ikiye ayrılan ince ve dalgalı saç buklelerinin iki yana uzanırken hacim kazanması ve hareketlenmesi ile oldukça benzerdir. Saç buklelerinin yapısı, bukleler arasında matkap ile belirgin boşlukların açılması, saçın tenden ayrılması ile işçilik olarak şaşırtıcı derecede ilişki kurulabilmektedir. Alnın üçgen yapısı, kaşlardan gözlere geçişi, ağzın küçük ve hareketli yapısı ile yanaklarının yumuşak dokusunun çeneye doğru incelenmesi benzerdir. Göz kapakları ve üst göz kapağının şakaklara geçişte köşeli yapısı ve başın eğilme açısı farklıdır. Sadece stil değil teknik anlamda işçilik açısından da izlenebilen benzerlikler, bunların aynı atölye üretimi olabileceğine işaret etmektedir. S. Aybek başın olasıyla *pudicitia* pozunda bir heykele, ölçülerinden yola çıkarak yine aynı alanda bulunmuş (no: 2) bir gövdeye ait olabileceği önerisinde bulunmaktadır³⁸. Eserin MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenmesi gerektiğini ve bir mezar anıtına ait olabileceğini önermektedir.

Magnesia kazıları sırasında *prytaneion*, tiyatro, agorada çok sayıda mantolu kadın heykeli bulunduğu ve bu eserler arasında özellikle agorada bulunan V. Flaccus ve ailesinin portre heykellerinin, yazıttan yola çıkarak tanımlanabildiğinden bahsetmiştik. Bu eserlerden Saufeia ve Baebia başlarının da korunması dolayısıyla, mantolu kadın tipolojisi içerisinde Herkulaneumlu kadınlardan sonra, *pudicitia* olarak adlandırılan tipolojinin en önemli temsili hâline gelmiştir. Bu heykeller Geç Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi'nde yaygın olarak kadın portre heykellerinde ya da mezar stellerinde

³⁶ Athens National Mus. Inv. 363. Yüksekliği 0,45 m'dir. Mezar anıtına aittir. MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir (Kaltsas 2002, 288 no: 608; Dillon 2010, 112 fig. 53; Smith 2013, 261 res. 327.2). R. R. R. Smith başı, birlikte bulunduğu erkek başıyla da ilişkilendirerek MÖ II. yüzyıl sonu I. yüzyıl başına tarihlenmektedir. Geç Hellenistik Dönem'de hâkim olan Romalı karakterlerden biri olarak yorumlamaktadır.

³⁷ İzmir Müzesi Env. 19269, İ.A.M. 4310. 1998'de Metropolis kazılarında *bouleuterion*'da bulunmuştur. Yüksekliği 0,28 m'dir. Meriç 2003, 120; 2006, 236 fig. 7; Aybek 2009, 153-160 lev. XXXVII-XXXVIII no: 51; Dillon 2010, 112.

³⁸ Aybek 2009, 56-61 lev. IV-V no: 2.

tercih edilen tipoloji için en önemli karşılaştırma örnekleri olarak literatürde önemli bir yer işgal etmektedir. Başımızın da bu heykel grubu ile aynı alanda, oldukça yakın bir noktadan bulunmuş olması hem tipolojik hem de stilistik karşılaştırma yapabileceğimiz en değerli örneklerdir. Bunlara *prytaneion*'da bulunmuş olan mantolu kadını da dâhil etmek mümkündür (Fig. 14a-b). Bu üç örneğin bizim için önemi ise başlarıyla birlikte korunmasıdır. Her üç eser de *pudicitia* pozunda ve mantoları başlarını örtmektedir. Portre heykel olarak yapılmışlardır. Magnesia başında olduğu gibi mantolu gövdeye baş sonradan eklenmiştir. Üçünde de yüz ideal bir görünümde ve saç ortadan ayrılarak iki yana bukleler hâlinde uzanmaktadır. Başlarının üzerinde bir *diadem* ya da *stephane* yer almaz. R. Özgan, *prytaneion*'da bulunmuş heykelin, mezar heykeli olabileceğini önermektedir³⁹. Yüz biçimi, yanaklarındaki ve ağız kenarındaki hareketlilik ve ağız yapısının benzerliği bu eserlerin aynı atölyede üretilmiş olduğunu desteklemektedir. Eserler stilistik olarak birbirinden çok uzak olmayıp işçilik olarak da ilişkilendirilebilmektedir. Bunların aynı atölyenin ürünleri olduğu rahatlıkla önerilebilir. Magnesia başımız için de Flaccus ve ailesi ile ilişkilendirilen yazıttan yola çıkarak MÖ I. yüzyıl başları kabul edilmektedir⁴⁰.

Fig. 14a-b. *Prytaneion*'dan Mantolu Kadın Heykeli. Magnesia

Yukarıda Erken Hellenistik Dönem'den itibaren MÖ I. yüzyıla kadar uzanan süreçte Magnesia başının da dâhil edilmesi gereken mantolu kadın heykelleri ile ilişki bağlamında bir değerlendirme yapılmıştır. Buna göre; Magnesia eserinin başı üzerindeki kumaş katlarından yola çıkarak belirlenen mantolu kadın tipolojisi, Hellenistik Dönem'de portre heykel tipolojisi olarak oldukça yaygınlaşmıştır. MÖ II. yüzyıl portre heykellerinde yaygınlaşan *pudicitia* olarak adlandırılan duruş ve ideal olarak tanımlanabilecek Demeter ya da Aphrodite tipolojisiyle uygun ideal bir yüz biçiminin Geç Cumhuriyet Dönemi

portreleri ile karşılaşıncaya kadar gelenek hâline geldiği ve her bölgede ortak bir tanım kazandığı anlaşılır.

Bu gelenek MÖ IV. yüzyılda Atinalı elitler tarafından başlatılmış ve süreç içerisinde diğer vatandaşlar da (resmî statüsü olan kişiler) ölen yakınları için portre heykeller diktirmiştir⁴¹. Ayrıca onurlandırma heykellerini de kapsayan bu portre heykeller kentte agora, kutsal alanlar, tiyatro, gymnasium, *bouleuterion* ve daha sonra cadde ve kapalı mekânlarda dikilmeye başlamıştır. MÖ III. yüzyılın

³⁹ Özgan 2020, 36 res. 29.

⁴⁰ Flaccus ve ailesi ile ilişkilendirilen yazıttan yola çıkarak kesin bir tarihleme yoluna gidilmiştir. Buna göre söz konusu *proconsul*lük yapan L. V. Flaccus'un ailesinde aynı isimli iki kişinin varlığı bilinmektedir (Linfert 1976, 178-180; Smith 2013, 88). R. R. R. Smith'e göre eserlerin stil olarak MÖ II. yüzyılın sonlarında bilinen örnekler ile daha uyumlu olması dolayısıyla MÖ 90 civarı, bu eserler için yapım tarihi olarak kabul edilmelidir. Smith'in bahsettiği tarihte, Asia Eyaleti'nde *proconsul* olarak görev yapan iki Flaccus tespit edilir ve bunlardan ilki Mithradates hâkimiyetine kadar görev yapar, MÖ 95-90 ve diğeri Magnesia'da bulunmuş yazıtla da ilişkilendirilen Flaccus MÖ 58-53'e tarihlenmektedir (Magie 1950, 1242 dn. 1; Özgan 2020, 34-38 res. 24-25, 29). R. Özgan, eseri MÖ 50 civarına tarihlendirmektedir.

⁴¹ Ma 2012, 245-246.

sonlarından MÖ II. yüzyıl sonlarına kadar olan süreçte bu durum giderek yaygınlaşır⁴². Magnesia başı da bu örneklerde olduğu gibi Magnesia'daki diğer örneklerin de yardımıyla MÖ II. yüzyıl ortaları ve I. yüzyılın başlarındaki portre heykel geleneğine uygun görünmektedir.

S. Dillon mantolu kadın portre heykellerinde ideal yüz tipolojisinin Demeter ve Aphrodite gibi tanrıçalarının model alınarak geleneksel hâle geldiğini örneklerle açıklamaktadır⁴³. Ona göre gövdeden ayrı yapılan başın ölçüleri heykelin ölçüleri ile ilgili bilgi vermektedir. Eğer başın ölçüsü 0,40 m ve üzeri ölçülere sahipse kolosal bir heykel olarak tanımlanır ve olasılıkla bir tanrıçayı betimlemelidir. Normal insan ölçüleri ile portre heykelleri oldukları anlaşılabilir⁴⁴. Magnesia başının, saçın gerisinde görülen *diadem/tainia* nedeniyle bir portre heykelden ziyade bir tanrıça olabileceği ihtimali de değerlendirilmiştir. Buna göre Hellenistik Dönem'de kraliçe ya da tanrıça (Demeter ya da Aphrodite) ile ilişkili bir görevi olması beklenebilecektir. Smyrna stelleri üzerinde görülen Demeter rahibelerine ait betimlemeler de bunu kanıtlamaktadır. Magnesia başının boyutlarının kolosal ölçülerde olmaması ve tipolojik olarak Magnesia'daki diğer örneklerle yakın benzerliği sayesinde bir tanrıçadan ziyade bir portre heykel olması daha uygun görünmektedir⁴⁵.

Tarihleme ve Atölye Sorunu

Magnesia başının tipolojik ve ikonografik değerlendirmesi sırasında karşılaştırma örneklerimiz MÖ IV. yüzyılın sonlarından MÖ I. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Eserimizin ait olması gereken tarih aralığını belirlemek için söz konusu örnekleri Magnesia başı ile stilistik ve teknik anlamda da karşılaştırılmak yerinde olacaktır. Magnesia portre heykelleri ile hem tipolojik hem de atölye ilişkisi kurulabilirse de eserimizin üretim tarihini daha geniş kapsamda kanıtlayabilecek bir gövde ile ya da bir yazıt ile ilişkilendirilememesi nedeniyle, stil kritiği yöntemiyle değerlendirilmesi ve yukarıdaki bölümde elde ettiğimiz dönem ve tarih aralığına uygunluğu ele alınmalıdır. Tipolojik değerlendirme bölümünde belirtildiği gibi Magnesia başı, portre heykel olarak planlansa da yüzün gerçekliğini vurgulayan mimik çizgilerinden yoksunluğu ve Aphrodite gibi tanrısal ideal görünümü tarihinin belirlenebilmesi için stil kritiği yaparken yardımcı olan bir özellik durumundadır. Bunun için yukarıdaki bölümde belirleyebildiğimiz MÖ II. ve I. yüzyıla tarihlenen benzer tipolojiye sahip örnekler ele alınacaktır. Ayrıca eserimizi değerlendirirken bulunduğu coğrafya ve sanatsal ilişkilerinin kurulabileceği merkezlerde üretilen eserlerle karşılaştırmak stilistik karşılaştırmayı ve işçilik/atölye özellikleri yolunda ilişkiler kurmak daha doğru bir sonuç elde etmemize yardımcı olacaktır. Bunun için eserin ele geçtiği kentte bulunan eserler önemli olsa da öncelikle literatürde detaylı ve çok yönlü incelenmiş olan Kos, Delos, Tralleis, Metropolis ve Smyrna örnekleri ile karşılaştırarak hem stil hem de atölye tespiti yapılması çalışılacaktır.

Eserimizle ilişkilendirebileceğimiz en erken örnekler Kos ve Delos'tan gelmektedir. MÖ IV. yüzyıl

⁴² Kron 1996, 142; Eule 2001, 141; Dillon 2010, 12-14; Ma 2012, 245-250.

⁴³ Stewart 1998, 90; Dillon 2010, 112.

⁴⁴ Stewart 1998, 83-90; Dillon 2010, 112.

⁴⁵ S. Dillon mantolu kadın portre heykellerinde ideal yüz tipolojisinin Demeter ve Aphrodite gibi tanrıçaların model alınarak geleneksel hâle geldiğini örneklerle açıklamaktadır. Ona göre gövdeden ayrı yapılan başın ölçüleri heykelin ölçüleri ile ilgili bilgi vermektedir. Eğer başın ölçüsü 0,40 m ve üzeri ölçülere sahipse kolosal bir heykel olarak tanımlanır ve olasılıkla bir tanrıçayı betimlemelidir. Normal insan ölçülerinde olmaları nedeniyle portre heykel oldukları anlaşılabilir.

sonları ve III. yüzyıl başlarına tarihlenen mantolu kadın figürlerinden Kos Müzesi'nde yer alan eser⁴⁶ ve Delos Müzesi'nde yer alan kadın başı⁴⁷; başın belirgin biçimde yana eğilmesi, saçların yumuşak bukleleri ve yağlı yüz yapısıyla dikkat çekmektedir. Derinde yer alan gözde alt ve üst göz kapaklarının yumuşaklığı ve ağzın hareketli yapısı, Erken Hellenistik stilini yansıtmaktadır. Magnesia eserinin daha düz ve sert görünümü bu eserlerden daha geç bir dönemde yapıldığına işaret etse de özellikle Delos Müzesi'ndeki Demeter olarak tanımlanan kadın başının mantosu ve başın üstündeki *diadem*'in işlenişi ile eserimizin tipolojik kökeninin Ege Denizi ve çevresinde Erken Hellenistik Dönem'den bu yana yaygın olduğunu kanıtlamaktadır. Kos Asklepieion'da bulunmuş olan, şimdi Stuttgart Landesmuseum koleksiyonunda sergilenen heykeliçiklere ait başların⁴⁸, saçların alın ortasından iki yana ayrılan ve belirgin hareketli bukleleri ile sınırlandırılmış üçgen alın, *diadem*'i, yumuşak çeneye doğru incelen yüz konturu ve küçük, hareketli ağız yapısıyla Magnesia başı ile uyum içerisindedir. Bir önceki örnekte vurgulandığı gibi, başımızın MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısında yaygın görülen ideal kadın başı tipolojisini yansıttığı anlaşılmaktadır.

Kos'ta *odeion* yapısında bulunan iki mantolu kadın heykelinin⁴⁹ yüz ve saç özellikleri ile stil olarak Magnesia başı arasında daha yakın bir ilişki kurulabilmektedir (Fig. 11a-b). *Odeion*'da bulunmuş olan mantolu kadın figürleri, R. Kabus-Preisshofen ve R. Özgan tarafından detaylı stilistik incelemenin ardından, mantosunu başına örtmüş olan figür MÖ II. yüzyılın ortalarına ve tam olarak korunmuş olan mantolu kadın heykeli de MÖ II. yüzyılın sonlarına tarihlenmiştir. R. Özgan, bu iki eserden başı açık olanın diğer heykele göre daha düz ve hareketsiz yüz yapısı, köşeli göz kapakları ile daha sonra yapılmış olabileceğini önermektedir⁵⁰. Magnesia başı ile her iki başı karşılaştırdığımızda, üçgen alın yapısı, saç buklelerinin ince dalgalı yapısı üç eserde de ortak özellik olarak görünmektedir. *Odeion* heykellerinden mantolu örneğin daha yağlı ve hareketli yüz yapısı (Fig. 10a-b), *odeion*'da bulunan başı açık eserde (Fig. 11a-b) ve Magnesia başında daha hareketsizdir. Bu iki eserde sadece ağız kenarı ve burnun iki yanında küçük çukurlarla hareket belirtmeye çalışılmıştır. Magnesia başının *odeion*'daki başı açık eser ile daha yakın tarihlere ait olduğu anlaşılır. Ancak göz yapılarında, Magnesia başında; göz kapaklarının daha keskin hatları ve kalın yapısı iki eser arasında hem atölye farkından hem de az bir zaman sonraya ait olabileceğinin kanıtı durumundadır.

Eserimizle karşılaştırmaya değer diğer örnek Mahdia Batığı'nda bulunmuş olan ve Aphrodite olarak tanımlanan kadın heykelidir⁵¹ (Fig. 15). İki eserin saç yapısı farklı olsa da başın duruşu, yüzün

⁴⁶ Kabus-Preisshofen 1989, 233-234 taf. 19, 1-2 no: 51, Kos Mus. Inv.13. MÖ IV. yüzyıl sonu.

⁴⁷ Delos Museum Inv. A7493. Dillon 2010, fig. 54; Marcadé1969, pl. XXXV. Kabus-Preisshofen bu başı yanlışlıkla Rhodos olarak tanımlamıştır. Kabus-Preisshofen 1989, 304-305 taf. 21, 1-2 no: 98, Rhodos Mus. Inv. 1985 G92. MÖ 300.

⁴⁸ Kabus-Preisshofen 1989, 179-180 taf. 10, 1-4 no: 1, Stuttgart, Landesmuseum inv. 451. MÖ IV. yüzyılın üçüncü çeyreği; Kabus-Preisshofen 1989, 180, taf. 12, 1 no. 2, Stuttgart, Landesmuseum Inv. yok, MÖ IV. yüzyılın üçüncü çeyreği.

⁴⁹ *Odeion*'da bulunmuş mantosunu başına çekmiş olan kadın figürü için bk. Kabus-Preisshofen 1989, 248-251 taf. 58-59, 1-2 no. 57, Inv. Nr. 17. MÖ II. yüzyıl ortası; Özgan 2020, 42, 172-176 res. 40a-b. *Odeion*'da bulunmuş tam olarak korunmuş mantolu kadın heykeli için bk. Kabus-Preisshofen 1989, 245-248 taf. 63-64, 1-3 no: 56, Inv. Nr. 6, MÖ II. yüzyıl sonu; Özgan 2020, 172-176 res. 188a-c.

⁵⁰ Özgan 2020, 173-174.

⁵¹ von Prittwitz 1998, 69 fig. 1-2; 2007, 265-266 abb. 230a-b; Özgan 2020, 175 fig. 19.

çeneye doğru incelen nispeten düz konturu, kaşlardan burna geçişteki keskin yapı ve ağzın küçük hareketli yapısı oldukça benzerdir. Eser, batığın tarihinden yola çıkarak MÖ 100 civarına tarihlenmektedir. Dolayısıyla eserimiz için bir önceki bölümde tespit ettiğimiz tarih aralığı olan MÖ II. yüzyıl, MÖ I. yüzyıl başları önerisi ile de uyumludur.

Magnesia ile coğrafi olarak yakın bir bölgeden gelen bir diğer örnek Metropolis başıdır (Fig. 13). Eser için Aybek MÖ II. yüzyıl ortalarını⁵², R. Özgan ise yüzyılın son çeyreğini önermektedir⁵³. Metropolis başı ile Magnesia başı arasında stilistik ilişki daha yoğundur. Alnın ortasından ikiye ayrılan ince saç buklelerinin hareketli dalgaları, saç buklelerinin tenden ayrılışı, kaşların Kos örneklerine oranla daha keskin çizgisi ve göz kapaklarının biçimi oldukça benzerdir. Başın yerleştirildiği gövdenin duruşuna uygun olarak biçimlenmesi nedeniyle duruşta çok az bir farklılık gözlemlenir. Ayrıca Magnesia başı, Metropolis başına göre bir miktar durağan bir imaj sergilemektedir. Tüm bu benzerlikler ve farklılıklar da iki başın birbirine çok yakın tarihlerde yapıldığı ve aynı stili takip eden atölyelerde yapıldıklarına işaret etmektedir.

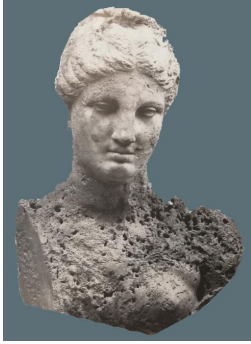

Fig. 15. Mahdia Batığı Aphrodite
(Pritwitz 1998 Fig. 1-2)

Fig. 16a. Kaufmann Başı

Fig. 16b. Kaufmann Başı

Tralleis'te bulunmuş ve Paris Louvre Müzesi'nde sergilenmekte olan; literatüre "Kaufmann Başı" olarak geçen Aphrodite başı, Magnesia başı ile stil açısından oldukça uyumlu görünmektedir⁵⁴ (Fig. 16a-b). İki başın duruşu, saç buklelerinin yapısıyla farklılık gösterse de yüz özelliklerine bakıldığında aslında oldukça benzer olduğu anlaşılır. Alnın ortadan ayrılmış buklelerle üçgen formu iki eserde de aynı biçimde yüzü çevrelemektedir. Yay biçimli ince kaşların altında etli göz yapısı, göz kapaklarında üsttekinin daha kalın alttakinin daha yumuşak formu, küçük ağzın hareketli yapısı iki eserde de benzerdir. Burnun iki yanında *naso labial* çizgilerinin ince ve yüzeysel yapısı ve ağzın iki yanında yukarı doğru kavile biten köşesinin belirtilmesi genç bir kız ifadesini güçlendirmektedir. İki başın temel farkı olan saç buklelerinin yapısı, Kaufmann Başı'nın, Aphrodite tipinin Hellenistik Dönem kopyası olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı durum başın duruşu için de söz konusudur. Magnesia başında alnın ortasındaki saç ayırımındaki düz ve keskin yapının sonradan keski ile yapılan bir düzeltme olduğu unutulmamalıdır. R. Özgan, Kaufmann Başı'nın MÖ II. yüzyılın sonlarına tarihlenmesi gerektiğini

⁵² İzmir Müzesi Env. 19269, İ.A.M. 4310. 1998'de Metropolis kazılarında *bouleuterion*'da bulunmuştur. Yüksekliği 0,28 m'dir. Meriç 2003, 120; 2006, 236 fig. 7; Aybek 2009, 153-160 lev. XXXVII-XXXVIII no: 51; Dillon 2010, 112.

⁵³ Özgan 2020, 174 res. 190.

⁵⁴ Paris Louvre Mus. Inv. MA 3518. Özgan 1982, 61-66 res. 43-45; Delivorias *et al.* 1984, no: 395; Havelock 2008, 65-66 fig. 16; Özgan 2020, 76-77 res. 71a-b.

önermektedir⁵⁵. Bu durum iki komşu kentin heykellerindeki stilistik yakınlığı kanıtlamaktadır.

Smyrna'da bulunmuş olan baş ve Atina Müzesi'nde korunmakta olan mantolu kadın başı⁵⁶ (Fig. 12) ile Magnesia başının tipolojik benzerliğinden önceki bölümde bahsedilmişti. İki başın da alın ortasından ayrılan saç buklelerinin iki yana uzanması ve yüzün genel formu benzerlik gösterse de iki eser arasındaki temel fark, Smyrna eserinin daha düz ve keskin hatlarının yanı sıra ideal görünümünden daha geniş yüzü ve kalın burun hattı ile ayrılmış olmasıdır. Smith, eserin bir mezar anıtına ait olduğunu ve bir erkek başı ile birlikte bulunduğundan bahsetmektedir⁵⁷. Bu durum portre heykel geleneğinde Romalı anlayış olarak tanımlayabileceğimiz, yaptıran kişiye ait özelliklerin belirgin hâle gelmeye başlaması ile açıklanmaktadır. Eser için MÖ II. yüzyıl sonları ya da MÖ I. yüzyılın başları önerilmektedir. Bu durum MÖ I. yüzyıl başlarında Romalı etkinin kadın portre heykellerinde ortaya çıkmaya başladığına da işaret etmektedir.

Magnesia'da ortaya çıkarılan heykeller arasında, *prytaneion* ve agorada bulunmuş eserler, başlarının korunmasıyla eserimiz ile karşılaştırabileceğimiz örnekler olarak seçilmiştir. Agora'da bulunmuş olan Saufeia ve Baebia, *prytaneion*'da bulunmuş olan mantolu kadın heykeli tipolojik olarak *pudicitia* tipinin en önemli temsilcileri olarak MÖ I. yüzyılın en önemli eserleri olarak kabul edilebilir. Saç biçimlenmesiyle Baebia ile olan benzerliği dikkat çekicidir (Fig. 14a-b). Başın hafif yana eğilişi, alnın ortasından yanlara uzanan buklelerin birbiri üzerinden geçirilişi, alnın yapısı ve yüzdeki çene doğru doğru incelmeye ile ağız yapısının, küçük hareketli dudakların kenarda küçük bir dokunuşla hareketlilik kazandırılması nedeniyle aynı atölyede ve çok yakın tarihlerde üretilmiş olduklarını desteklemektedir. İki baş arasındaki temel fark ise yüzün canlılığı, hareketliliği açısından bakıldığında, çalışmamıza konu olan eserimizin Kaufmann Başı'nda R. Özgan'ın tanımladığına benzer şekilde bir genç kızın dinamik/canlı ifadesini yansımasıdır. *Prytaneion*'da bulunmuş olan mantolu heykelin başı (Fig. 14a-b) ile karşılaştırıldığında eserimizin saç bukleleri ve yüzünde mimiklerin daha belirgin oluşu, *prytaneion* başında daha düz ve hareketsiz yapı ile birbirlerinden ayrıldıklarına işaret etmektedir.

Tespit ettiğimiz ayrımlar, bu iki eser ile bizim eserimiz arasında ustalık ve yapıma amacına yönelik bir fark mı yoksa az da olsa zamansal bir fark mı olduğu noktasını tartışmalı olarak bırakacaktır. Çünkü Magnesia eserlerinin bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilerek buluntu yerleri ve tabakalarıyla ilişkilendirilerek literatüre kazandırılmamış olması, özellikle tarihleme noktasında kesin bir yargıya varmayı engellemektedir. Bu nedenle söz konusu eserler arasında stil kritiği yoluyla işçilik ya da kronolojik farklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yeniden İşlevlendirme

Heykellerin, özellikle de portrelerin yeniden işlenmesi özellikle Roma Dönemi'nde yaygınlaşmaya başlar. M. Prusac, Roma ve Geç Antik portrelerin yeniden işleme sebeplerini ve yöntemlerini belirlemeye yönelik çalışmasında, bunun MÖ I. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve MS I. yüzyıldan itibaren artış gösteren bir özellik olduğuna işaret etmektedir. Ona göre başlıca sebeplerden biri Roma hâkimiyetindeki Hellen yerleşimlerdeki eserlerin Roma'ya kaideleri olmadan götürülmesi ve yeni-

⁵⁵ Özgan 1982, 65-66.

⁵⁶ Athens National Museum Inv. 363. Yüksekliği 0,45 m'dir. Mezar anıtına aittir. MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir (Kaltsas 2002, 288 no: 608; Dillon 2010, 112 fig. 53).

⁵⁷ Smith 2013, 261 res. 327.2. R. R. R. Smith başı, birlikte bulunduğu erkek başıyla da ilişkilendirilerek MÖ II. yüzyıl sonu I. yüzyıl başına tarihlenmektedir.

den dikilmesiyle başlamasıdır. Ayrıca ekonomik koşullar, mermer yataklarının işlenememesi gibi durumlarda da eski heykeller yeniden atölyelerde işlenmiştir. Bu yeniden işleme yöntemlerinde yüz özelliklerinin ideal yapısı nedeniyle en az değişiklik yapılan kadın portreleri olmuştur. Heykel, yeni sahibinin isteğine ve dikme amacına uygun olarak yeniden biçimlendiriliyordu⁵⁸. Bu yeniden işleme MS I. yüzyılda mezar heykelleri için de uygulanmıştır. Mimari parçaların yeniden işlenerek heykele dönüştürüldüğü de görülür⁵⁹. Buna Priene ve Magnesia'da bulunmuş ve İzmir Müzesi'nde bulunan mantolu erkek figürleri iyi birer örnek teşkil etmektedir⁶⁰. Böylece Magnesia'da Geç Hellenistik Dönem'den itibaren yeniden işlenen eserlerin varlığı anlaşılmıştır.

Magnesia başını tanımlarken baş üzerinde manto katlarının korunduğunu, ancak kulak hizasında ve üst bölümde keski ve törpü ile düzeltmelerin yapıldığından bahsetmiştik (Figs. 4-7, 17). Baş, ilk biçimlendirildiğinde MÖ II. yüzyıl ortalarından sonlarına kadar olan süreçte üretilmiş olan Kos'ta *odeion*'da bulunmuş olan mantolu kadın heykeli, Metropolis Baş (Fig. 10a-b) ve Smyrna Baş (Fig. 12) ile benzer şekilde, başında mantosunu örtmüş bir kadın başını temsil etmekteydi. Bu özelliği "Tipoloji ve İkonografi" bölümünde tartışılan söz konusu başların bir tanrıça, kraliçe ya da Smyrna stellerinde gözlemediğimiz bir rahibe mi olduğu belirlenebilmekte iken Magnesia Baş için doğrudan ilişki kurabileceğimiz yazıt ya da buluntu yeri gibi kanıtlarımızın eksikliği nedeniyle anlamak mümkün olamamaktadır. Ancak Magnesia'da bulunmuş olan mantolu kadın heykellerinin çoğunda, Baebia, Saufeia ya da *prytaneion*'da mantolu kadın heykeli gibi örnekler yardımıyla, MÖ I. yüzyıl başlarından itibaren başın mantonun içerisine sonradan yerleştirilmesi uygulamasının dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Elbette bu farklı uygulama eserin tarihlemesinde daha erken bir zaman dilimine kanıt teşkil edemez. Ancak baş üzerinde yeniden işlenen alanların sadece ön yüzden görünmek üzere düzeltmelerin yapılmasını amaçladığını göstermektedir. Bu nedenle başımızın yeniden işlenmesinin amacının, diğer mantolu kadın tipolojisine ait bir heykele eklenebilmesi için düzeltme olduğuna işaret ettiği açıktır.

Fig. 17. Magnesia Baş, Saç Detayı

Magnesia başı ne zaman yeniden işlenmiş olabilir? Bu soru da tıpkı başın kimi temsil ettiğinin kesin olarak tespit edilememesi gibi tartışmalı bir duruma işaret etmektedir. Baş üzerinde yapılan değişikliklerden biri, alındaki saçın gerisinde, başın üstünde manto yüzeyinin törpülenmesidir (Figs. 6-7). Bu noktada olasılıkla Kos başında gördüğümüze benzer kumaşın kat izinin, ortadan kaldırılmasına yönelik olmalıdır. *Diadem* ya da *tainia* olarak tanımlayabileceğimiz bant kesiminde de birbirini tekrar eden keski izlerinin varlığı, bu noktada sanki manto kumaşından bant çizgisini ayırmaya yönelik bir işlem olduğuna işaret etmektedir.

Alnın ortasındaki saçlarda da ayırım noktasının düz keski ile belirginleştirildiği anlaşılmaktadır (Fig. 17). Bunun iki yanındaki küçük yüzeysel bukleler şeklinde yeniden işlendiği görülebilir. Bu alandaki düzenleme başın manto içerisine yerleştirileceği için önden görülmesi amacıyla yeni döneme uygun bir görünüm yaratılmıştır. Yana doğru uzanan uzun dalgalı buklelerin arasında da matkapla

⁵⁸ Prusac 2011, 1-15.

⁵⁹ Prusac 2011, 17.

⁶⁰ Linfert 1976, 41 pl. 10 no: 49-54.

belirgin biçimde ayrılması sağlanmıştır (Figs. 4-5, 17). Tıpkı Melos Aphroditesi (Fig. 18) gibi Hellenistik etkinin yeniden vurgulanması amaçlanmış olmalıdır⁶¹. Bu yeniden işlemenin tarihini belirlemek oldukça zordur. Ancak durağan bir görünüme Hellenistik Dönem'in dinamizminin eklenmesi, Augustus Dönemi *klasisizmi* ile örtüşebilir.

Kentin heykeltıraşlık eserlerinin en erken örneklerini oluşturan altar frizi sayesinde MÖ III. yüzyıl sonları II. yüzyıl başlarından itibaren yoğunluk kazanmaya başladığı ve Erken İmparatorluk Dönemi'ne kadar olan süreçte de sürdüğü gözlemlenebilir. Bu yönüyle Tralleis kenti ile de paralellik göstermektedir⁶².

Burada stil kritiği dışında özellikle eserimizin bulunduğu Güney Stoa'nın inşa döneminin de irdelenmesi gerekmektedir. Magnesia Artemis Tapınağı'nın kuzey ve güneyinde, doğu batı yönünde kesintisiz devam eden stoalar bulunmaktadır. İki nefli olan stoaların dış cepheleri Dor düzenindedir. Sütun eksen aralığı 2,50 m olan Dor üst yapısı kıvrık dal kombinasyonlu İon siması ile bir arada kullanılmıştır. İon düzenindeki orta sıranın eksen aralığı 5,00 m'dir. İon sütunları, boyunları açık ve kapalı palmetlerden oluşan anthemionla, ekhinusları İon kymationuyla bezeli başlıkları⁶³ taşımaktadır⁶⁴. Stoalardaki Dor düzenindeki sütunlar ise dorik yivlidir. İon düzeninde ise yivlerin arası 3/5'lik bölümde dolu bırakılmış, üst bölümlerine bilinen ionik yiv açılmıştır. Bu sütunlar üzerinde ise "topos" sahiplerinin isimleri yer

Fig. 18. Melos Aphroditesi (Özgan 2020, Fig. 68)

⁶¹ Paris, Louvre Mus. Inv. MA 399. Delivorias *et al.* 1984, no: 643; Pollitt 1986, 167-167 fig. 172; von Prittwitz 2007, 251-252 abb. 218; Havelock 2008, 93-98 fig. 33; Özgan 2020, 73-76 res. 68. Pollitt, Melos Aphroditesi'ni *neoklasik* stilin temsilcisi olarak kabul etmektedir. Eser, hâlâ kendinden önceki barok etkinin izlerini taşımaktadır. Araştırmacı, eseri MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlemektedir. R. Özgan, Melos Aphroditesi'nin Aphrodite Capua tipinin tekrarı olduğunu ve *klasisik* üslup içinde kabul edilmesi gerektiğini önermektedir. Eserin Tralleisli bir usta tarafından yapılmış olabileceğini belirtmektedir. Bunun kanıtı olarak Tralleis'te bulunmuş olan kadın (Artemis) başına işaret eder (Özgan 2020, 76 res. 70a-b). Melos Aphroditesi ile olan benzerliğinin yanı sıra R. Özgan'a göre eser, Melos örneğinden daha erken bir tarihe ait olmalıdır.

⁶² Özgan 1982, 61-66.

⁶³ Bu tipteki başlıkların ilk örneği olan Miletos *Bouleuterion*'unda, ekhinusu İon kymationlu sütun başlıkları dorik üst yapı elemanlarıyla birlikte kullanılmış iken bu tip başlık Miletos *Magazinhalle* ile Teos Dionysos Kutsal Alanı Batı Stoa'da, ionik üst yapı elemanlarıyla birlikte kombine edilmiştir. MÖ II. yüzyılın bu çeşitliliğine karşın, Erken İmparatorluk Dönemi yapılarında ekhinusu İon kymationlu sütun başlıklarının Dor düzeniyle birlikte kullanılması kural hâline gelmiştir. Bölgede yer alan yapılardan Aphrodisias Tiyatrosu proskenionu ile Aphrodisias Sebasteionu Kuzey ve Güney Portiko'nun yanı sıra Hierapolis Apollon Kutsal Alan Portikosu (Ismaelli 2009, 21-22, 79-81 fig. 32-34, 101-102) ile Ephesos Domitian Tapınak Terası (Wilberg 1923, 15-17 fig. 22-24; Bammer 1978/80, 81-84 fig. 14-15), ekhinusu İon kymationlu sütun başlıklarının dorik üst yapı elemanlarıyla birlikte kullanıldığı yapılar olarak değerlendirilmektedir (Gider 2011, 141).

⁶⁴ Bingöl 2020, 66, 78.

almaktadır⁶⁵. Mimari bezeme ve başlıklar⁶⁶ ışığında Artemis Kutsal Alanı stoaları Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir⁶⁷. Ayrıca Artemis Kutsal Alanı'ndan agoraya geçişi sağlayan propylon da mimari bezemelerine göre stoalarla uyumlu olarak MS I. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir⁶⁸. Verilen tarih aralığı, özellikle kutsal alanın, Erken İmparatorluk Dönemi'nde inşa edildiğini göstermekle birlikte aynı zamanda bu imar faaliyetine paralel olarak ele aldığımız eserin bu imar faaliyetleri dâhilinde yeniden işlevlendirilmiş olması da olası görülmektedir. Bu bağlamda kadın başının ikinci kullanım dönemi için de bu tarih aralığını önermek mümkündür.

Sonuç olarak Magnesia başı MÖ II. yüzyıl ortalarından itibaren Ege adaları ve Batı Anadolu'da yaygınlaşan mantolu kadın portre heykelleri geleneğinin bir parçası olarak⁶⁹, Magnesia Agorası'nda adak ya da onurlandırma heykeli olarak MÖ II. yüzyıl sonları ya da MÖ I. yüzyıl başlarında dikilmiş, mantosunu başına çekmiş bir kadın heykeliydi. Daha sonra baş yeniden işlenerek Magnesia'daki Saufeia, Baebia ve diğer örneklerde olduğu gibi önden görülmek üzere *pudicitia* pozunda mantolu bir kadın heykel gövdesinde mantonun içine yerleştirilmiş olmalıdır. Yeniden işlenme ve kullanılması için en uygun tarih olarak Erken İmparatorluk Dönemi önerilebilir.

⁶⁵ Bingöl 2020, 66.

⁶⁶ Ekhinusu Ion kymationlu Dor başlıkları için bk. Gider 2011, 139-148.

⁶⁷ Bingöl 2007, 89; Bingöl & Oral 2009, 393-395 fig. 9; Gider 2011, 141.

⁶⁸ Kökdemir 2011, 119-122.

⁶⁹ Ma 2012, 246.

BİBLİYOGRAFYA

- Aybek S. 2009, *Metropolis İonia I Heykel: Metropolis'de Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltıraşlığı*. İstanbul.
- Aybek, S. 2003, *Metropolis (İonia), Hellenistik ve Roma Devri Heykeltraşlık Eserleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Bammer A. 1978/80, "Elemente flavisch-trajanischer Architecturfassaden aus Ephesos". *ÖJh* 52, 67-90.
- Bergemann J. 1997, *Demos und Thanatos: Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*. München.
- Beschi L. 1988, "Demeter". *LIMCIV/1-2*, 844-892.
- Bingöl O. 2007, *Magnesia on the Meander = Magnesia ad Maeandrum: the city of Artemis with "white eyebrows"*. [an Archaeological Guide]. İstanbul.
- Bingöl O. 2020, *Menderes Magnesiası = Magnesia ad Meandrum: 1984-2020*. Ankara.
- Bingöl O. & Oral M. 2009, "Magnesia ad Meandrum". *KST* 30/4, 385-408.
- Conelly J. B. 2007, *Portrait of a Priestess. Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton and Oxford.
- Daehner J. M. (Ed.) 2007, *The Herculeum Women. History, Context, Identities*. Los Angeles.
- Delivorias A., G. Berger-Doer & A. Kossatz-Deissmann 1984, "Aphrodite". *LIMCII/1-2*, 1-151.
- Dillon S. 2010, *The Female Portrait Statue in the Greek World*. New York.
- Eule J. C. 2001, *Hellenistische Bürgerinnen aus Kleinasien: Weibliche Gewandstatuen in ihrem antiken Kontext*. İstanbul.
- Gider Z. 2011, "Doric capitals with Ionic cymation in the light of Examples from Caria Region". *Anados, Studies of the Ancient World* 11/2011, 139-148.
- Havelock C. M. 2008, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art*. Ann Arbor.
- Hoff R. v. 2007, "Die Plastik der Diadochenzeit". Ed. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III, Hellenistische Plastik*. Mainz, 1-39.
- Humann C., J. Kohte, & C. Watzinger 1904, *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893*. Berlin.
- Ismaelli T. 2009, *Hierapolis di Frigia III: Architettura Dorica a Hierapolis di Frigia*, İstanbul.
- Kabus-Preisshofen R. 1989, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos, Ath. Mitt.* 14. Berlin.
- Kaltsas N. 2002, *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*. Los Angeles.
- Kökdemir G. 2011, "Menderes Magnesiası – Propylon: Mimari Bezemeler". *Anadolu* 37, 93-141.
- Kökdemir G. 2015, "Magnesia Ad Maeandrum: 300 Yıllık Araştırma Tarihçesi "1715-2015". *Anadolu* 41, 159-185.
- Kökdemir G. 2019, "Yeni Değerlendirmeler Işığında Menderes Magnesiası'nda Athena Kültü, Panathenaia ve Bilinmeyen Bir Athena (?) Başı". *Cedrus* VII, 107-121.
- Kron U. 1996, "Priesthoods, Dedications and Euergetism. What Part Did Religion Play in the Political and Social Status of Greek Women?". Eds. P. Hellström & B. Alroth, *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Proceedings of the Uppsala Symposium 1993. Uppsala, 139-182.
- Kyrieleis H. 1975, *Bildnisse der Ptolemäer. AF2*. Berlin.
- Linfert A. 1976, *Kunstzentren Hellenistischer Zeit: Studien an Weiblichen Gewandfiguren*. Wiesbaden.
- Ma J. 2012, "Honorific Statues and Hellenistic History". Eds. C. Smith & L. Yarrow, *Imperialism, Cultural Politics, and Polybius*. Oxford, 230-251.
- Magie D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ 1/2*. Princeton.
- Marcadé J. 1969, *Au Musée de Délos: étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*. Paris.
- Mattusch C. C. 1996, *Classical Bronzes: The Art and Craft Greek and Roman Statuary*. Ithaca.
- Mendel G. 1914, *Catalogue des Sculptures (2) Grecques, Romaines et Byzantines: II*. İstanbul.
- Meriç R. 2003, *Metropolis: Ana Tanrıça Kenti*. İstanbul.

- Meriç R. 2006, "Metropolis". Ed. W. Radt, *BYZAS 3 – Stadtgrabungen und stadtforschung im westlichen Kleinasien, Geplantes und Erreichtes*. İstanbul, 227-240.
- Özgan R. 1982, *Yunan ve Roma Devri Tralleis Heykeltraşlığı*. Doçentlik Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Özgan R. 2020, *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı IV – Geç Hellenistik*, Aydın.
- Pinkwart D. 1973, "Weibliche Gewandstatuen aus Magnesia am Mäander". *Antike Plastik* 12, 149-159.
- Pollitt J. J. 1986, *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge.
- Prittwitz H. v. 1998, "The Divine Circle: The Roundels of Mahdia". Eds. O. Palagia & W. Coulson, *Regional Schools in Hellenistic Sculpture: Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens*, 15-17 March 1996. Oxford, 69-73.
- Prittwitz H. v. 2007, "Die hellenistische Plastik von 160 bis 120 v. Chr.". Ed. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III, Hellenistische Plastik*. Mainz, 241-272.
- Prusac M. 2011, *From Face to Face. Recarving of Roman Portraits and the Late-Antique Portrait Arts*. Leiden, Boston.
- Queyrel F. 2003, *Les portraits des Attalides: Fonction et représentation. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 308*. Paris.
- Ridgway B. S. 1967, "The Lady from the Sea: A Greek Bronze in Turkey". *AJA* 71/4, 329-334.
- Smith R. R. R. 2013, *Hellenistik Heykel*. Çev. A. Yoltar Yıldırım. İstanbul.
- Stewart A. 1998, "Goddess or Queen? A Colossal Marble Head in the Athenian Agora". Eds. O. Palagia & W. Coulson, *Regional Schools in Hellenistic Sculpture: Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens*, 15-17 March 1996. Oxford, 83-91.
- Vorster C. 2007, "Greek Origins: The Herculaneum Women in the Pre-Roman World". Ed. J. Daehner, *The Herculaneum Women. History, Context, Identities*. Los Angeles, 113-140.
- Wilberg W. 1923, *Die Agora, Forschungen in Ephesos III*. Wien.

Lykia Tiyatrolarında Rezerv Oturma Alanlarının Sosyal Statü ile İlişkisi:
Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis
The Relationship of Reserve Seating Areas and Social Status in Lykia Theaters:
Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis

Banu ÖZDİLEK*

Öz: Antikçağ tiyatro kültürünün doğuşu ve mimari gelişimine bakıldıktan sonra Lykia Bölgesi'ndeki tiyatro mimarisinin genel durumu tanıtılmıştır. Antikçağ tiyatrolarındaki *prohedria*, *bisellium*, *pulvinar*, *locus*, *tribunalia* kavramları açıklanarak örneklerle sunulmuştur. Lykia tiyatrolarındaki ayrıcalıklı oturma alanlarının dönemsel olarak değişen tiyatro oyunları ile tiyatro mimarisindeki konumları, işçilikleri, üzerindeki yazıtların taşıdıkları anlamlar kentteki ve bölgedeki sosyal statüler açısından incelenmiştir. Koltukların dönemsel değişen tiyatro gölgelik sistemleriyle ilişkileri değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Lykia tiyatroları ve Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan yansıyan sosyal statüler hakkındaki görüşler ayrıcalıklı oturma alanlarının değerlendirilmesiyle sunulmuş, bu sayede de din-müzik-eğlence-edebiyat-politika-propaganda-günlük hayat kavramları çerçevesinde şekillenen antikçağ tiyatro kültürü ve mimarisine bir projeksiyon yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sella Curulis • Prohedria • Bisellium • Lykia Tiyatroları • Rhodiapolis Tiyatrosu • Greko-Romen Tiyatrolar

Abstract: After looking at the birth and architectural development of ancient theater culture, the general situation of the theater architecture in the Lycian Region is introduced. The concepts of *prohedria*, *bisellium*, *pulvinar*, *locus*, *tribunalia* in ancient theaters are explained and presented with examples. The position of the privileged seating areas in theater architecture, their workmanship and the meanings of the inscriptions on the theater with periodically changing theater plays in Lycian theaters are examined in terms of social status within the city and the region. The relationship of the seats with the periodically changing theater canopy systems has been evaluated. In this study, views concerning social status reflected in Lycian theaters and the Rhodiapolis Theater are presented through evaluating the privileged seating areas, and in this way, a projection is reflected on the ancient theater culture and architecture, fashioned within the framework of the concepts of belief and power.

Keywords: Sella Curulis • Prohedria • Bisellium • Lycia Theaters • Rhodiapolis Theater • Greco-Roman Theaters

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tayfur Sökmen Kampüsü, Hatay. [0000-0001-5803-5386 | ozdilek.banu@gmail.com](mailto:ozdilek.banu@gmail.com)

Bu makale yazarın doktora konusu olan "Rhodiapolis Tiyatrosu ve Lykia Tiyatroları" adlı çalışma altlık oluşturacak şekilde geliştirilerek sunulmuştur. Doktora çalışması ise, yürütücü Prof. Dr. Nevzat Çevik önderliğinde Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından "Rhodiapolis Tiyatrosu ve Lykia Tiyatroları İçerisindeki Yeri" adlı proje ile doktora araştırması desteğini almıştır.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 04/06/2022 | Kabul Tarihi: 23/06/2022 ; Özdilek B. 2022, "Lykia Tiyatrolarında Rezerv Oturma Alanlarının Sosyal Statü ile İlişkisi: Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis". *Cedrus X*, 229-258.

Tiyatro Mimarisini Oluşturan Kültür¹

Tiyatro kültürünün oluşmasında en önemli faktör insanların hisleridir. Büyü²-taklit-ritüel-din-müzik-eğlence-edebiyat-politika-propaganda-günlük hayat konuları tiyatro oyunlarını oluşturmuştur³. Tiyatro sözcüğü, Hellence *theatron*'dan gelmektedir ve anlamı seyir yeridir⁴. Yunanca θεωπέω seyretmek, hayranlıkla izlemek, incelemek sözcüğünden türemiştir⁵. İlkel av törenlerinde mask takarak yapılan büyü, danslarla gelişen oyunlar, insanların duygusal bağlarının gelişmesine neden olmuştur⁶. Totemizm ve animizmde maske takılmasının sebebi, taklit edilen şeye benzemek, taklit eden kişinin yüz ifadesini saklamak ve duyguyu maske ile vermektir⁷. Aristoteles ve Platon, şiir ve tiyatronun kökeninin taklide/*mimesis*'e dayandığını söylerler⁸. Platon tiyatrocunun, yaşamın getirdiklerini taklit eden bir nevi sahtekâr olduğunu düşünür⁹. Aristoteles Poetika adlı eserinde, *mimesis*'i, şiir ve retorik arasındaki ayrım için kullanır; insanı diğer canlılardan ayırt eden en önemli özelliğin taklit olduğunu, bu yeteneğin doğuştan kazanıldığından söz etmektedir¹⁰. Tragedya ahlaki yönden ağırbaşlı, başı sonu belli olan, belli bir uzunluğu olan hareketin taklididir¹¹. Theatral oyunların ortaya çıktığı durumlardan biri ise cenaze ritüelleridir¹². Erken dönemlerde insan, doğanın ona sunduğu olayları, doğum-ölüm, bereket gibi¹³ kavramları ritüellerle anlamaya çalışmıştır. İnsan doğanın yaşamsal döngüsüne

¹ Lykia tiyatrolarındaki ayrıcalıklı koltukları açıklamadan önce mimariyi oluşturan düşünce tarzı ve kültürü hakkında kısa bir bilgi verilmesi uygun görülmüştür. Materyal incelenirken öznesi insan olan kültür ile birlikte anlam kazandıği fikri benimsenmektedir. Bu çalışmada Lykia tiyatroları mimari olarak incelenirken kültür, din, gelenek ve politika üzerinden sosyolojik çıkarımlar yapılmıştır.

² Burkert 2018, 46.

³ Nutku 1971, 14.

⁴ <https://logeion.uchicago.edu/theatrum> (erişim tarihi: 24.11.2021).

⁵ Çelgin 2018, 373.

⁶ Nutku 1971, 14; Pignarre 1991, 9.

⁷ Fuat 1984, 23 vd.

⁸ Demont & Lebeau 1994, 14.

⁹ Plat. *Şölen*, s. 38.

¹⁰ Aristot. *Poetika*, III.

¹¹ Demont & Lebeau 1996, 23 vdd.; Thiery 2001, 8.

¹² Nutku 1971, 16. Tanrılaşmış kahramanlar, krallar, savaşçılar için yapılan törenlerde bu kişilerin mezarlarının başlarında theatral gösterilerle kahramanlıkları anlatılmaktadır.

¹³ Pignarre 1991, 10 vd.

ritüellerle, oyunlar oynayarak katılmıştır¹⁴. Osiris¹⁵, Adonis, Attis mitoslarında akan kan, yitirilen erkeklik gücünün ve bereketin doğaya geçmesi ritüellerle anlatılmaktadır. Tüm dinsel kültler içerisinde, dramatik oyunların gelişebildiği tek inanış Dionysos inancıdır¹⁶. Dionysos, Thrakia doğumlu olarak kabul edilse de Euripides ve Arrianos'a göre Anadolu kökenli Lydia tanrısıdır¹⁷. Antikçağın insanı, üzümden şarabın yapımını, şarabın da insanı rahatlatan ve yaratıcı gücünü ortaya çıkaran özelliğini keşfetmesiyle; doğa, bereket, şarap tanrısı Dionysos'u MÖ VI. yüzyılda Yunanistan'a Olympos'un diğer tanrıları arasına katmışlardır¹⁸. Dionysos'un biyografik hikâyesi diğer tüm tanrılara göre daha ilgi çekicidir¹⁹. İki kez doğumu/*dithyrambos*, Anadolu'dan Yunanistan'a gelişi, Yunanistan'da onaylanmak için verdiği mücadele, müzik ve dansla birlikte oynanıp söylenen Dionysos şarkıları, tanrıya diğer tanrılarda görülmeyen sanata uygun bir ritüele sahip olma özelliğini sunmaktadır. Dionysos dini heyecan ve coşku veren bir inanç olması yanında tanrının hediyesi olduğuna inanılan üzümle şarap eşliğinde esrik ritüelleri içerir²⁰. Böylece kadınların ve erkeklerin kostümlere bürünüşü, başka birini

¹⁴ Dummuzi/Tammuz-İnanna/İştar Mezopotamya mitolojisinde tanrının yok olmasıyla yas tutulur, ağıtlar söylenir, yeniden bulunmasıyla şölenler kutlanır, böylelikle de bu inanç theatral gösterilerin konusu olur. Tammuz Sümer tanrısıdır ve İnanna'nın kocasıdır (Bk. Altunay 2020, 85). Bitkilerin solduğu sonbaharda toprağın altına girer. Tanrıça sevgilisini arar, Tammuz'un yokluğunda her türlü üreme son bulur, İnanna/İştar'ın sevgilisini bulunmasıyla dünyaya bolluk gelir. Bu mitos, Adonis'in akan kanlarından gelincikler olmuştur. Aynı inanç Babil, Fenike ve Kıbrıs'ta benzer şekilde inanç bulur (Kıbrıs için bk. Winbladh 2015, 96 vd.). Kültürel etkileşim yoluyla Yunanistan'a bu tanrı Adonis olarak girer. Adonis ölümüyle, doğaya can verir. Adonis adına düzenlenmekte olan "Adonis bahçeleri" ritüeli de bir theatral gösteri ve ritüeldir. Adonis'in akan kanlarından gelincikler meydana gelmiştir. Adonis ölümüyle, doğaya can verir (Bk. Nutku 1971, 19; Fuat 1984, 26). Mısır'da Osiris ve İsis birlikteliği de mevsimler döngüsünü simgeler. "Osiris'in Acı Çekme Oyunu" theatral olarak kutlanırdı. Osiris buğdayın, tarımın tanrısıdır (Bk. Burkert 2018, 17; Pinch 2020, 129-132). Phrygia'da Attis ve Kybele kültü vardır (Bk. Erkoç 2017, 111-119; Özdilek 2021, 51). Attis inancında her zaman yeşil kalan çam ağacı hüzünle birlikte kış mevsimini, menekşeler ise coşku ile baharı simgelemektedir (Bk. Erkoç 2017, 111-119). Roma'da Attis'in ölüp dirilmesi, 22-27 Mart'ta düzenlenen "Kybele Magna Mater" şenliklerinde kutlanır (Bk. Burkert 2018, 16). Esrik kanlı acı çekme törenleri dans ve müzik eşliğinde Attis din görevlileri tarafından yapılmaktadır (Bk. Burkert 2018, 16). Diriliş törenleri "hilaria" sevinç olarak adlandırılıp bir nevi theatral gösteri ve ritüeldir.

¹⁵ Fuat 1984, 28.

¹⁶ Pignarre 1991, 14; Bierl 2014, 30.

¹⁷ Erhat 1999, 92. İvriz'deki kaya kabartmasında ayağından üzüm asması çıkan, Geç Hitit bereket tanrısından (bk. Tiryaki 2001-2002, 42-52; 2013, 41), Lydia'da Bakkhos denilen tanrıya dönüşmüştür.

¹⁸ Başlangıçta, Hellen Pantheonu'na, sonradan, Anadolu'dan gelerek giren Dionysos dini ahlak dışı bulunmuş olmasıyla zor kabul görmüş fakat daha sonra tüm Yunanistan'ı saran bir kült hâlini alıp, bazı yerlerde öteki tanrıların yerine geçirilip onların özellikleri Dionysos'a verilmiştir (Bk. Erhat 1999, 93-96).

¹⁹ Bierl 2014, 30. Dionysos'un ilahisi olan *dithyrambos*, çifte doğum anlamındadır. Dionysos'un doğum mitos: Semele ile Zeus birleşmişlerdir. Bu esnada Semele, Zeus'un gücüne inanamaz. Zeus buna öfkelenerek onu şimşegiyle çarpar. Ölen Semele'nin karnındaki Dionysos'u kendi bacağına yerleştirir. Daha sonra da Zeus, kendi bacağından Dionysos'u doğurur.

²⁰ Tanrılar adına düzenlenen törenler sırasında müritler müzik enstrümanları olan flüt, tympana, lyre ve çanlar eşliğinde dans ederler. Erkekler *satyr*'ler, kadınlar ise menadlardır (Wetzig 2014, 56). Başlangıçta, Hellen Pantheonu'na, sonradan, Anadolu'dan gelerek giren Dionysos dini ahlak dışı bulunmuş olmasıyla zor kabul görmüş fakat daha sonra tüm Yunanistan'ı saran bir kült hâlini alıp bazı yerlerde öteki tanrıların yerine geçirilmiş ve

taklit etme eylemi *mimesis* sanatına dönüşmüştür. Dionysos kültüyle bağlantılı; tragedya, komedi, dram ve *satyr* türü oyunlar tanrıya adanan Kır Dionysiası, Lenea, Anthesteria ve Kent Dionysiası festivallerinde oynanmaktadır²¹. Attika tragedyasının kurucusu Thespi'stir²² ve o, drama sanatını Atina'ya MÖ 534 yılında, Pesistratos Dönemi'nde getirmiştir²³. Pesistratos ve oğulları zamanında, MÖ VI. yüzyılın ortası, Atina Agorası'nda bir *orchestra*, bu alana Dionysos'a adanan altarla birlikte tapınak inşa edilir. Aiskhylos ve Sophokles²⁴, MÖ V. yüzyılın başında, bu kutsal alanda bir *orchestra*, ahşap oturma sıraları ve geçici sahne dekorasyonları yapılır²⁵. Perikles Dönemi'nde *cavea*'nın destek duvarları ve tiyatro alanının yanındaki *odeion* inşa edilir. Nikias Barışı Dönemi'nde, Peleponnesos Savaşları devam ederken, MÖ V. yüzyılın ortasında, taş parodos inşa edilir. Böylece ahşap *skene* için gerekli koşullar sağlanır²⁶. MÖ IV. yüzyılın sonunda Lykurgos Dönemi'nde taş *cavea* ve *skene* inşa edilir²⁷. *Cavea* mükemmel tasarım olan at nalı formuna kavuşur. Sahne binası geleneksel formuna Geç Klasik Dönem'de ulaşmıştır. Hellenistik Dönem'le birlikte gelişimini sürdürmüştür. Hellenistik Dönem'de sahne binaları tek katlıdır. *Orchestra* Arkaik Dönem, *cavea* Klasik Dönem, sahne binası Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'in birer yaratımıdır. Vitruvius, tiyatronun ritim ve ahenk kurallarıyla bir araya getirildiğini söylemektedir²⁸.

Lykia Tiyatroları²⁹

Lykia Bölgesi'nde tiyatro kültürünün taşa yansıyan en erken örnekleri geleneksel form dışına çıkan, ana kayaya oyulmuş dikdörtgene yakın *theatron* kısmından oluşan, çok amaçlı kullanılmış, Klasik Dönem'e kadar giden örneklerdir. Lykia Tiyatroları üzerine yapılan doktora çalışması, Anadolu'daki tiyatro mimarisinin başlangıç tarihini erkene çekmesi ve Hellen ana kıtasında geleneksel formdan önce erken örneklerin de Batı Anadolu'daki varlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir³⁰. Bu olgu, Lykia toplumunun kültürel ve entelektüel gelişmişliğini göstermektedir. Lykia Bölgesi'nde son

onların özellikleri Dionysos'a verilmiştir.

²¹ "Tragos", keçi; "odse" ise türkü demektir. Dionysos'un takipçisi keçilerin şarkısı demektir. "Komedyâ" da eş cinsel *komast*'ların şarkısıdır. MÖ VI. yüzyılın sonunda Attika tragedyası, Dionysos'a söylenen şarkı olan *tragos*'tan esinlenerek ortaya çıkmıştır. Attika Kır Dionysiası'nda geçit törenindeki Dioysos alayındaki *satyr* ve silenlerden oluşan *komast*'lardan, komedi türü oyun ortaya çıkmıştır. Atina'daki ilk tiyatro şenliği, Klasik Dönem'de Dionysos adına düzenlenen Kır ve Kent Dionysiası ve Lenea şenlikleridir (Demont & Lebeau 1996, 16-21).

²² Pignarre 1991, 15.

²³ Schröder 2014, 28-29.

²⁴ Pignarre 1991, 17.

²⁵ Moretti 2001, 121-127.

²⁶ Moretti 2001, 125.

²⁷ Moretti 2001, 126.

²⁸ Smith 2003, 156-171.

²⁹ Konusu Lykia tiyatrolarındaki ayrıcalıklı koltuklar olan bu makalede öncelikle bölge tiyatrolarının açıklanması, dönemlerine göre değişen mimarinin bir parçası olan koltuk donanımlarının tasarımı, düzenlenmesinin anlaşılmasına çok büyük katkı oluşturmaktadır. Lykia Tiyatroları üzerine ön araştırma Özbek tarafından yapılmıştır. Özbek bu çalışmalarda belli başlı örnekleri; Olympos, Rhodiapolis, Myra, Tlos, Phaselis tiyatrolarını incelemiştir (Bk. Özbek 1991, 283-297; 1992, 9-19; 1993, 56-58; 1994, 397-402).

³⁰ Özdilek 2011, 328; 2016, 140.

dönem yapılan çalışmalarla tespit edilen tiyatro sayısı 32'ye çıkmıştır³¹. Anadolu'da yaklaşık 171 tiyatro yapısı bulunur³². Anadolu'da en çok tiyatroya sahip bölge Lykia'dır. Hellenistik Dönem tiyatro mimarisinde; at nalı formlu *cavea*, yuvarlak *orchestra* ve katlı sahne binasından oluşmaktadır³³. Anadolu'nun batı kıyılarında en erken tiyatro, MÖ IV. yüzyılın son çeyreğinde görülmeye başlar, Ape-meia barış sürecinde ise tiyatro yapımı yaygınlaşmaktadır³⁴. Lykia'da bu süreçten önce ana kayaya oyulmuş tiyatro yapıları bulunmaktadır fakat MÖ II. yüzyılda geleneksel form özelliği gösteren, Hellen şehir modelinin bir parçası olan tiyatro yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. *Cavea*'ların aldığı seyirci kapasitesine göre Lykia tiyatroları küçük, orta ve büyük ölçekli olarak kategorize edilir³⁵. Lykia Bölgesi'ndeki orta ve büyük ölçekli tiyatroların ilk yapım evresi Geç Hellenistik Dönem ve Erken Roma İmparatorluk Dönemi'dir. Tüm Lykia Bölgesi'ne zarar veren MS 141 yılındaki depremle birçok kamu yapısı ve özellikle tiyatroların sahne binaları zarar görmüştür. Lykia Bölgesi'nin mütevazı kenti Rhodiapolis'in hayırseveri/*euergetes*'i Opramoas, Lykia kentlerindeki özellikle çok katlı sahne binasına sahip büyük tiyatrolara para yardımı yaparak bunların onarımları için destek olmuştur. Depremden yıkılan tiyatroların, özellikle statik olarak en dayanaksız bölümü olan sahne binalarının II. yapım evresi Opramoas'ın mali desteğiyle Antoninuslar dönemine (MS 141'den hemen sonra) tarihlendirilir. Leptis Magnalı Roma İmparatoru Septimius Severus döneminde Anadolu'nun genelinde inşaat faaliyetleri artar. Lykia tiyatrolarının sahne binalarına mimari bezemenin, heykellerin eklendiği, *cavea*'ların kapasitelerinin artırıldığı, *bisellium* koltuklarının eklendiği, tiyatrodaki düzenlenen çeşitli oyunlar/*ludus* için düzenlemelerin yapıldığı ve bu döneme ait yapı yazıtlarıyla da desteklenen, III. yapım evresi İmparator Septimius Severus dönemidir. Roma tiyatrolarının tiyatroya ve eğlenceye yönelik faaliyetlerinin sürdürüldüğü son yapım evresi ise MS 240 yılında yaşanan deprem sonrasındaki tadilat ve onarım sürecidir. Lykia Bölgesi, Roma Dönemi mimarlığının en büyük yaratıları olan tonoz ve arkatlar üzerine oturan tiyatrolara sahiptir. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde popülasyonun artması, mimaride teknik ve malzemenin gelişmesiyle de Hellenistik Dönem'in *cavea*'ları yetersiz kalmış, kapasite artışına yönelik yeniden *cavea*'lar inşa edilmiş ya da var olan *cavea*'lara eklemeler yapılmıştır. Bölgede, küçük ölçekli tiyatrolar dışında, anıtsal tiyatroların mimarisi Greko-Romen tarza dönüşmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Lykia tiyatroları sosyal hayat içerisinde merkez Roma geleneğinde var olan bir eğlence türü hâlini almıştır. Buna yönelik *amphi-tiyatro*'lar inşa edilmeden önceki dönemlere ait var olan tiyatrolara parapet/*balteus* duvarları eklenerek ve ayrıcalıklı koltukların *cavea*'daki konumlarındaki yeni düzenlemeleriyle kullanılmışlardır. Anadolu'da az sayıda *amphi-tiyatro* yapılmasının sebebi Anadolu'nun kendi geleneği ve kimliği olan yapılardan vazgeçmek istememesidir çünkü *amphi-tiyatro* yapmak demek tamamen Romalı olmayı benimsemek, mağlup edilen halk olarak entegrasyonu kabul etmektir. Hellenler ve Anadolu'lular, Roma karşısında hiçbir zaman asimile olmamışlardır³⁶.

Prohedria hakkı, oyunları *cavea*'nın en önünde yer alan ayrıcalıklı koltuklarda, izleme ayrıcalığıdır³⁷. Klasik Dönem'de ilk kez Atina Dionysos Tiyatrosu'nda *prohedria* koltukları tek katlı sahne bi-

³¹ Özdilek 2016, 140.

³² <https://www.theatrum.de/> (erişim tarihi: 24.11.2021).

³³ Vitr. *De Arch.* V. VII. 2; Özdilek 2012a, 301; 2012b, 30.

³⁴ Özdilek 2016, 140.

³⁵ Özdilek 2016, 154 vd.

³⁶ Betalli 2021, 21.

³⁷ <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria>; Ferrero 1990, 82.

nasından oyunu en iyi görebilecek alana, *orchestra*'ya yerleştirilmişlerdir. *Orchestra* ya da *cavea*'nın en ön sırasında yer alan *prohedria* koltukları MÖ II. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Tiyatroda *prohedria* hakkını kullanma ayrıcalığı³⁸ rahiplere, kent ve devlet yöneticilerine, saygıdeğer yurttaşlara, onların varislerine, kendilerine özel bir minnet duygusu beslenen yabancılara, bazı durumlarda da savaş yetimlerine, bir onur olarak verilirdi (Fig. 1a)³⁹. Bu koltuklar her *kerkis*'in en ön sırasında yer almaktadır⁴⁰. Boiotia Bölgesi'ndeki Eleutheraî'da, Dionysos onuruna düzenlenen tiyatro gösterilerindeki en önemli kişi Dionysos Eleuthera rahibidir⁴¹. Yanında diğer rahipler, daha düşük rütbedekiler ise ikinci sırada oturmaktadır⁴². Atina Dionysos Tiyatrosu'ndaki *prohedria* koltuğunda bulunan yazıtlar sayesinde⁴³, benzer koltukların Dionysos rahiplerine ait olduğu anlaşılmıştır (Fig. 1b)⁴⁴. Dionysos'a adanan tiyatro yapılarındaki ayrıcalıklı oturma alanlarının da tanrıya hizmet eden Dionysos rahiplerine ayrılması pek doğaldır (Fig. 1c)⁴⁵. Bazı dönemlerde tiyatroların girişinin ücretli olduğu, günde iki *obolus* olduğu bilinmektedir. *Demos*/halktan farklı olarak *prohedria* hakkı olanlara ise ücretsiz giriş hakkı tanınmaktadır⁴⁶. Düzenli kent tasarımı, eşit ada ve parsellere bölünmüş *hippodamik*/ızgara sisteminin doğmasındaki en önemli siyasi gelişme eşitlikçi, kısmen sınıfsız toplum yaşamına dayanan demokrasidir. Demokrasi yönetim şekli sosyal yaşama bağlı olarak şekillenen mimari alanında kendini hissettirir. Toplumun entelektüel ve sosyal yönüne hitap eden tiyatroların ortaya çıkışından Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar, sınıf farkına dayalı bir yerleştirme söz konusu değildir, dileyen, istediği yere oturabilirdi. Roma İmparatorluğu yönetimi ise sınıf toplumuna dayanmaktadır, bu durum tiyatro mimarisine yansımıştır. Roma İmparatorluğu'nda her sınıfın kendi için belirlenen alana, *vomitatorium/furnicatum* tonozlu girişlerinden girmekte olduğu ve sadece kendileri için belirlenen alana oturabildiği bilinmektedir. Arkaik Dönem'de sahne binası inşa edilmeden önceki süreçte koronun yer aldığı, dans ederek oyunlar oynanan kısım *orchestra*'dır. Taş *cavea*/*koilon*/*theatron* inşa edilmeden önce seyirciler *orchestra*'nın etrafında çevre yaparak oturmaktadırlar (Fig. 2a)⁴⁷. *Orchestra*'nın formu önceleri daire olmayıp, zamanla tam daire formunu almıştır⁴⁸. *Dithyrambos* korosundan bir aktör öne doğru ilerleyince onu görebilmek için seyirciler *orchestra*'dan çekilmiş, önce ahşap, sonra taş *cavea* tepenin yamacına kademeli oturma sıraları şeklinde inşa edilmiştir⁴⁹ (Fig. 2b)⁵⁰. *Cavea*'nın taş çevrilmesindeki en büyük faktör MÖ 490 yılında *ikria*/ahşap bank⁵¹ formundaki oturma alanı-

³⁸ <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria> ; Ferrero 1990, 82.

³⁹ <https://theatrehistoryonline.wordpress.com/greek-2greek-slidesprohedria>.

⁴⁰ <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria>.

⁴¹ <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria> ; Bierl 2014, 33.

⁴² <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria>.

⁴³ Ferrero 1990, 83.

⁴⁴ <https://tr.depositphotos.com/stock-photos/eleuth%C3%A9reus.html?qview=430154794>.

⁴⁵ Ferrero 1990, 82; <https://www.pinterest.ru/pin/14003448830385254/>.

⁴⁶ Ferrero 1990, 82.

⁴⁷ <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/dionysos/Dionysus%20Evolution/html%20files/Dionysus.Archhaic.htm>.

⁴⁸ Hellmann 2007, 132.

⁴⁹ Tuncel 1938, 125.

⁵⁰ <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/dionysos/Dionysus%20Evolution/html%20files/Dionysus.EarlyClassical.htm>.

⁵¹ <https://logeion.uchicago.edu/Ikria>.

nın çökmesi sonucunda birçok kişinin ölmesidir⁵². *Cavea*'nın karşısında *skene* bulunur. Çadır anlamına gelen barakaya benzer *skene*'yi oyuncular kostümlerini değiştirmek için kullanmışlardır⁵³. Zamanla çadır formundan gelişerek önce tek katlı olmuş ve cephesinde kapıların, dekorların bulunduğu bir tasarımda yapılmıştır. Oyunlar *skene*'nin önünde *proskene*'de oynanmaya başlanmıştır (Fig. 2c)⁵⁴. Kanonik taş tiyatro mimarisinin ilk örneği Atina'daki Dionysos Tiyatrosu'dur⁵⁵. *Orchestra*'da bulunan *prohedria* koltuklarından, oyunu izleme açısı idealdir (Fig. 3a)⁵⁶. Hellenistik Dönem'de ise sahne binasının alçak inşa edilmesi ile görme açısı kısmen iyidir. Hellenistik Dönem'de *prohedria* koltuklarından görüş açısının çok ideal olmamasına karşın yöneticiler ve din adamları sosyal statüleri gereği, toplumda ayrıcalıklı kişi olmaları sebebiyle, *cavea*'nın en ön sırasında rezerv oturma alanlarına oturmuşlardır. Oturma sıralarında yer almayan sırt dayama kısmının bu koltuklarda bulunması, izleyiciye konfor sunmaktadır. Klasik ve Hellenistik dönemlere ait tiyatrolarda; Atina Dionysos (Fig. 3a), Oropos Tiyatrosu (Fig. 3b)⁵⁷, Metropolis Tiyatrosu (Fig. 3c)⁵⁸, Halikarnassos Tiyatrosu, Delos Tiyatrosu (Fig. 4a)⁵⁹, Delphi Tiyatrosu (Fig.4b)⁶⁰ *prohedriae* koltukları *orchestra*'da yer almaktadır.

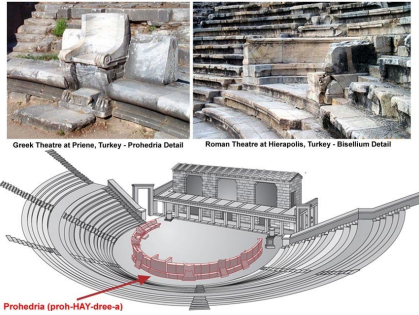

Fig. 1a. Prohedria

Fig. 1b-c Atina Dionysos Eleuthereus

Priene Tiyatrosu'nun *orchestra*'sında *euripos* olarak adlandırılan direnaj kanalının iç bordürü üzerinde *exedral* bir alan düzenlenmiş olup bu bank şeklindeki alanın içerisinde beş adet tekli, taht formunda *prohedria* koltuğu bulunur (Figs. 4c, 5a)⁶¹. Koltukların kolçak topuzları yivli, ayak kısımları

⁵² Tuncel 1938, 130.

⁵³ Tuncel 1938, 127.

⁵⁴ <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/dionysos/Dionysus%20Evolution/html%20files/Dionysus.Periclean.htm>.

⁵⁵ Hellmann 2007, 133.

⁵⁶ <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/dionysos/Dionysus%20Evolution/html%20files/Dionysus.Hellenistic.htm>.

⁵⁷ <https://www.theatrum.de/272.html>.

⁵⁸ Chase 2002, 149. Metropolis Tiyatrosu'nun *prohedriae* koltukları genellikle arkalıklı taht formunda ve kolçaklıdır (Bk. Aslan 2021, 123-152). Metropolis Tiyatrosu *prohedria* alanı için bk. <http://hasatzamanigazetesi.com/metropolis-antik-kenti-kazilarinda-mozaikli-buyuk-bir-kamusal-yapiya-ve-kent-meydanina-ait-izler-bulundu/>; Aslan 2021, 123-152.

⁵⁹ Delos Tiyatrosu *prohedria* alanı için bk. <https://structurae.net/fr/ouvrages/sanctuaire-d-apollo>.

⁶⁰ Delphi Tiyatrosu *prohedria* alanı için bk. <https://tr.pinterest.com/pin/612067405603012519/>.

⁶¹ von Gerkan 1921; Dörpfeld 1924, 50-101; Bulle 1928, 250-253; Sear 2006, 349 vd. Priene *prohedria* alanı için bk. https://externalpreview.redd.it/TNpbliKD0bBGRursYWutdn0LOzRCEYjADencA8v_yQk.jpg?auto=webp&s=25d3c24d07c1b88378df545f61d6024711ae3efb; <http://nyitarch161.blogspot.com/2016/10/the-theater-of-pr>

aslan pençesi şeklinde işlenmiştir. Koltuğun yan yüzünde ise kolçak bölümünde bir volüt, bacak kısmında başka bir volüt bulunur. Koltuğa oturan kişinin ayakları yere değmesin diye ahşap imitasyonu dışı kıvrık aslan ayağı formunda bir tabure işlenmiştir. Taburenin ortasında sarmaşık yaprağı bulunur. *Orchestra*'nın merkezinde Dionysos'la ilişkili bir sunak bulunur. Ele geçen yazıttan buranın Ny-sios adlı bir *agonothetes*'in armağanı olduğu anlaşılmaktadır⁶². Ephesos Tiyatrosu'nda tekli, arkalıklı taht formunda yanlarında açılmış kanatlarıyla tasvir edilmiş sphinks kabartması bulunan Hellenistik Dönem'e ait *prohedria* koltuğu *orchestra*'da bulunmaktadır⁶³. Miletos Tiyatrosu'nda⁶⁴, Magnesia Tiyatrosu'nda⁶⁵, Hellenistik Dönem'de *orchestra*'da yer alan koltuklar Roma Dönemi'nde tiyatro oyunlarında yapılan değişiklikler nedeniyle *orchestra*'dan kaldırılmıştır. Hierapolis'in tiyatrosunun Hellenistik Dönem'e ait *prohedria* koltuğu Roma Dönemi *diazoma*'sına taşınarak kullanılmıştır⁶⁶.

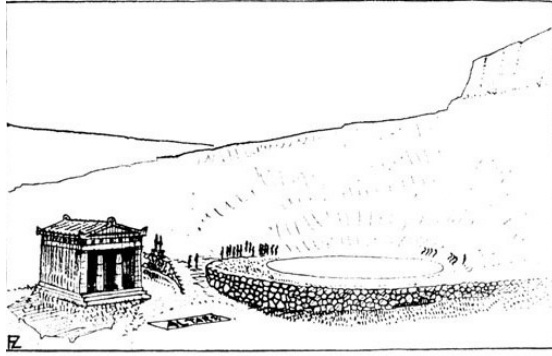

FIG. 146. Temple and Orchestra of Dionysus Eleuthereus, Archaic Period. Drawing by Fiechter
Archaic Period: Late 6th Century / Early 5th Century BCE

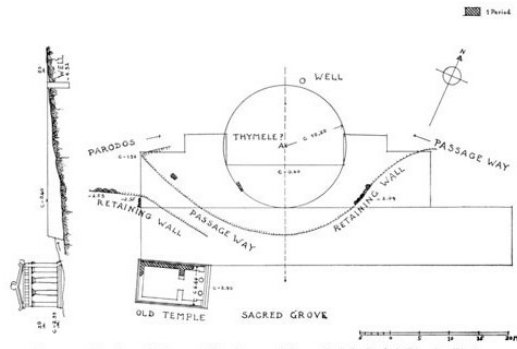
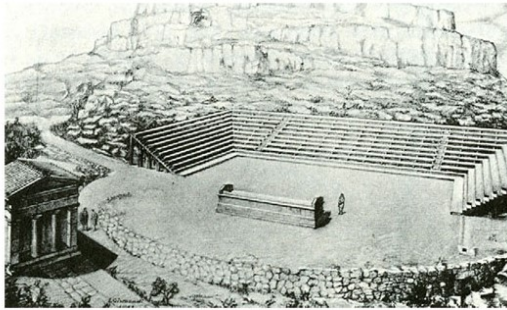
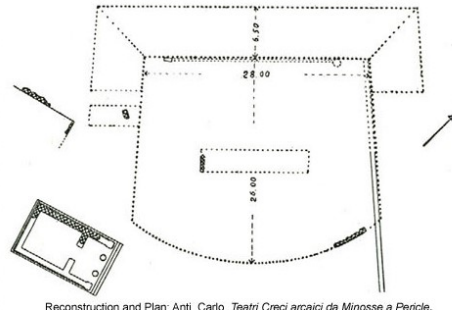

FIG. 145. Precinct of Dionysus Eleuthereus, Athens, Archaic Period. Plan by Fiechter

Fig. 2a. Arkaik Dönem Dionysos Tiyatrosu

Early Classical Reconstruction - ca. 460 BCE

Reconstruction and Plan: Antl, Carlo. Teatri Greci arcaici da Minosse a Pericle.

Fig. 2b. Erken Klasik Dönem Dionysos Tiyatrosu

iene.htm.

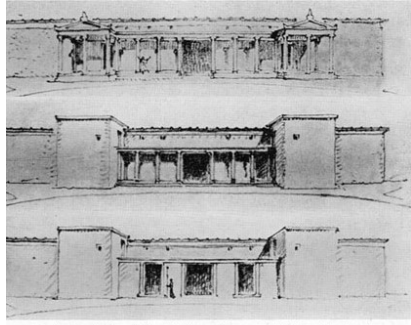
⁶² Ferrero 1990, 83.

⁶³ Heberdey *et al.* 1912, fig. 27.

⁶⁴ Krauss 1973, 77 vd. Miletos Tiyatrosu *ima cavea*'sında bulunan pulvinar/locus alanın etrafında *baldachine*/tente sistemi kurularak ayrıcalıklı kişilerin gölgede oturması sağlanmıştır.

⁶⁵ Genel olarak bk. Bingöl 2005. Magnesia *Theatron*'unun *cavea podium* duvarı önünde, *prohedriae* koltukları için alanlar inşa edilmiş fakat yaşanan toprak kayması nedeniyle *theatron*'un inşası yarım bırakılmıştır.

⁶⁶ Ferrero 1990, 83.

Early Greek Skene Possibilities, Athens, Mid 5th c. (Fiechter)

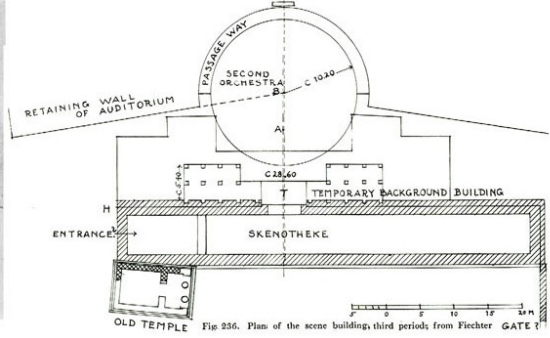

Fig. 236. Plan of the scene building; third period; from Fiechter

Fig. 2c. Perikles Dönemi Dionysos

Γραφική αναπαράσταση της ελληνοιστικής σκηνής (E. Fiechter)
Graphic reconstruction of the Hellenistic stage (E. Fiechter)

The Theatre of Dionysus Eluthera
Hellenistic Reconstruction (ca. 160 BCE)
Photo from Dionysus Theatre Archeological Site, Athens, Greece, 2006

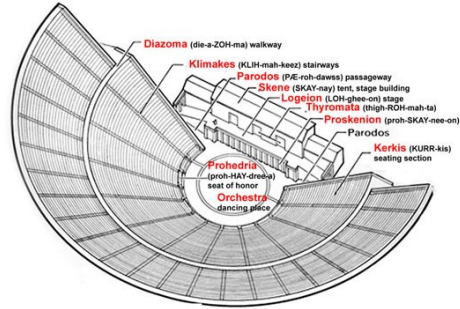

Fig. 3a. Hellenistik Dönem Dionysos

Fig. 3b. Oropos Tiyatrosu

Fig. 3c. Metropolis Tiyatrosu

Fig. 4a. Delos Tiyatrosu

Fig. 4b. Delphi Tiyatrosu

Fig. 4c. Priene Tiyatrosu

Fig. 5a. Priene Tiyatrosu
Prohedria

Fig. 5b. Rhodiapolis Tiyatrosu
Prohedria (Özdeş 2012, Lev. 10)

Fig. 5c. Rhodiapolis Prohedriae (3-D H.
O. Tibikoğlu)

Prohedria ve Lykia Örneği

Lykia tiyatrolarının büyük bir kısmının ilk evresi Geç Hellenistik Dönem'e aittir. MÖ II. yüzyıldan sonra *prohedria* koltukları *cavea*'nın ön sırası ya da *orchestra*'daki yerinden kaldırılarak tek *maenium*'lu tiyatrolarda *cavea*'nın arkasına, iki ya da üç *maenium*'lu tiyatrolarda *diazoma*'nın önüne yerleştirilir. Geç Hellenistik Dönem'den itibaren ayrıcalıklı koltukların *cavea*'daki konumları değişmiş, tasarımları ise genellikle daha yalın iki kişilik taş banklar şeklinde işlenmiştir. Taş banklar, iki kişilik tasarımlarından dolayı latince *bisellium* olarak adlandırılmışlardır. Geç Hellenistik Dönem – Roma Dönemi'ne ait tiyatrolarda Roma inşaa geleneğiyle yenilenmesi nedeniyle, *orchestra*'da yer alan *prohedria* koltukları yerlerinden kaldırılmıştır. Bunun nedeni Roma Dönemi'nde *orchestra*'nın *arena*'ya dönüştürülmesiyle, tiyatrodaki hayvan dövüşleri/*venationes*, gladyatör dövüşleri ve su oyunları/*naumachia* oynanmasıdır. İzleyicilerin zarar görmemesi için *cavea*'nın önünde yer alan koltukların *diazoma* seviyesine çekilmesi gerekmiştir. Ayrıca sahne binasının yüksek olması ve oyunların oynandığı *pulpitum*'un/sahnenin yükselmesi, ayrıcalıklı *bisellium* koltuklarının oyunu en iyi gören ve en geniş alanlı *diazoma*'ya yerleştirilmesine neden olmuştur. Rhodiapolis Tiyatrosu'nda arkeometrik çalışmalar kapsamında *cavea*'nın çeşitli

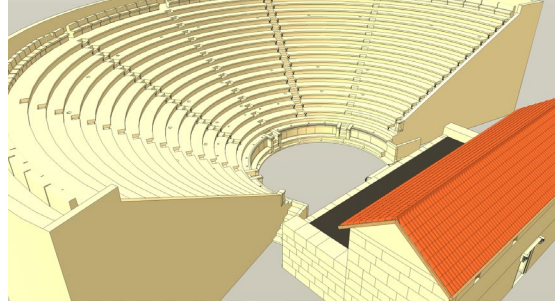

Fig. 6a. Rhodiapolis Tiyatrosu (3-D H. O. Tibikoğlu)

Fig. 6b. Porta Ercolano Pompeii

Fig. 6c. Hierapolis Tiyatrosu Pulvinar

noktalarından sahne binasının görünürlük analizleri yapılmıştır⁶⁷. Lykia tiyatrolarından Rhodiapolis tiyatrosu *prohedria* alanı dışında Hellenistik evreye ait *prohedria* koltukları *in-situ* olarak korunmuş örnek bulunmaz. Bunun nedeni tiyatroların birçoğunda Roma evresinin bulunmasıdır. Rhodiapolis'te *prohedriae* koltuk düzenlemesinin tiyatro mimarisinin bir parçası olarak düzenlenmesi nedeniyle, Hellenistik evreye ait *prohedria* alanı hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Rhodiapolis Tiyatrosu'nun Hellenistik Dönem *prohedria* alanı *cavea*'nın alt kısmındaki en ön sıradır (Fig. 5b). Bu bölümün düzenlemesi *cavea*'daki diğer oturma sıralarından farklıdır. Bu fark öncelikle oturma sıralarının boyutlarda ve ince işçiliğinde kendini göstermektedir. En ön sıra *exedral* formda tasarlanıp aslan ayakları ile bezenmiştir. Oturma sıralarının arkasında bulunan *cavea podium* duvarı, oturma sıralarının arkasındaki sırt dayama kısmını oluşturmuş, bu sayede konforlu bir oturma alanı yaratılmıştır. Kentin ileri gelenlerinin *prohedria*, ön sırada oturma hakkını elde ettikleriyle ilişkili onurlandırma yazıtları tiyatrodan ele geçmiştir. Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen *sella curilis* koltukları *prohedria* alanında, genişlikleri nedeniyle *orchestra*'ya yerleştirilmişlerdir (Fig. 5c)⁶⁸. Hellenistik Dönem Rhodiapolis Tiyatrosu'nun Roma Dönemi evresine göre *cavea*'sı daha küçük ve sahne binası daha alçaktır. Sahne binasının alçak olması *cavea*'nın en ön sırasında yer alan *prohedria*'nın ideal görüş açısına sahip olmasına olanak sağlamıştır (Fig. 6a).

Bisellium, Pulvinar, Tribunallia, Locus, Sella Curilis

Bisellium, Latince bir terim olup zengin işlemeli şeref koltuğudur⁶⁹. Bu koltuklarda sadece bir kişinin oturmasına karşılık, iki kişinin de oturabileceği kadar yeterli alan olması nedeniyle bunlar *bisellium* olarak adlandırılmışlardır⁷⁰. Pompeii'deki bir mezar yazıtında *bisellium* terimi şeref koltuğu şeklinde geçmektedir (Fig. 6b)⁷¹. Roma Dönemi'nde oyunların şeklinin değişmesi, sahne binasının yükselmesi, *cavea*'nın genişletilmesiyle, özel oturma sıraları *diazoma*'da veya *cavea*'nın arkasında yer alır. Roma Dönemi'nde yöneticiler, din adamları, asker komutanlar ve bölgenin zengin kişileri, sınıf farkına dayanan ayrıcalıklara sahip olmuşlardır⁷². Roma Dönemi'nde sosyal statüye dayanan bu ayrıcalığı açık şekilde gördüğümüz en önemli yapı tiyatroların *cavea* kısmındaki oturma sıraları, ayrıcalıklı koltuklar, *locus* alanı ve *cavea* alanına ulaşan *vomitorium* girişleridir. Hellenistik Dönem'e göre Roma Dönemi'nde popülasyonun artması ve sınıf toplumu olmasıyla soylu kişilerin normal halktan ayrılma ihtiyacı doğmuş ve bu gereksinimleri karşılamak adına *bisellium* koltuklarının sayısı artmış ve bu koltuklar *diazoma* alanına yerleştirilmiştir. Orta ve büyük ölçekli kapasiteye sahip, hemen hemen tüm tiyatroların *diazoma*'sının önünde *bisellium* koltukları bulunmakta olup bu koltuklara ayrıcalıklı kişiler oturmaktadır. *Cavea*'nın *ima cavea* bölümünde görüş açısı daha iyi olması ve akustiğin daha iyi olması nedeniyle sosyal statü olarak daha zengin kişiler oturmaktadır. *İma cavea*'nın son sırasında onu tamamlayan ve arkalıklı *bisellium* koltukları *diazoma*'da ayakta duran seyirciler ile arkalıkları sayesinde parapet duvarı gibi bir ayırım yaratmaktadır. Böylelikle ayakta duran seyircilerin oturan kişilere ayaklarının çarpması engellenmiş ve *diazoma* koridorundan geçiş yapan seyircilerin ön sırada

⁶⁷ Özdilek 2014, 14 fig. 29.

⁶⁸ Özdilek 2022, 22-47.

⁶⁹ <https://logeion.uchicago.edu/bisellium> ; Sear 2006, 6.

⁷⁰ <https://logeion.uchicago.edu/bisellium>.

⁷¹ <https://logeion.uchicago.edu/bisellium> ; <https://www.planetpompeii.com/it/map/porta-ercolano/475-porta-ercolano-e-necropoli-4.html>.

⁷² Sear 2006, 3 vd.

oturan kişileri rahatsız etmesi engellenmiştir⁷³. *Bisellium* koltukları *ima* ve *summa cavea*'nın mimari bir düzenlemesi, tamamlayıcı parçası olmuştur. *Diazoma* duvarlarının *cavea*'da yarattığı kot farkı nedeniyle de arka sıralarda oturanların oyunları izlemesinde görünürlük açısından bir engel oluşturmaktadır. *Bisellium* koltukları, oturma sıralarının, yarıya yakın kısımda yer alan, 2 mm çıkıntı yapan profil çizgisi üzerine yerleştirilmişlerdir. Oturma sırasının ön kısmına ise ayaklar konulmaktadır. Koltukların yükseklikleri rahatça ayakların yere basacağı yükseklikte tasarlanmıştır. Koltuğun ön profili düz olabildiği gibi *kyma rekta-kyma reversa* profilleriyle de süslenmiştir. Ayakları içeriye doğru kıvrıldığında koltuğun alt kısmında tıpkı oturma sıralarında da olduğu gibi içeriye doğru profil yapmaktadır. Koltukların ölçüleri değişmekle birlikte genellikle iki kişilik, bazen üç bazen de tek kişiliktir. Bunların kolçakları olabildiği gibi koltuklar kolçaksız da olabilmektedir. Kolçak kısmı Yunuslar ya da deniz yaratıklarıyla yüksek kabartma şeklinde bezenmiştir. Sırt dayama kısmında yazıtlar bulunur. *Prohedria* koltuklarında olduğu gibi *bisellium* koltuklarının da köşelerinde aslan ayakları betimlemeleri oldukça yaygın kullanılan bir süsleme ögesidir. Aslan ayaklarının antikitede ahşap mobilyalarda; *kline*, koltuk, sehparların ayaklarında kullanıldığı bilinmekte olup bu gelenek günümüze kadar mobilyalarda uygulanmaktadır⁷⁴. Ahşap işçiliğinin yansıdığı taş *prohedria* ve *bisellium* koltuklarında, *exedral pulvinar* koltuklarında, *locus*'larda, *cavea* oturma sıralarında, lahitlerin podyumlarında aslan ayakları bezemesi bir gelenek olarak dekoratif amaçlı kullanılmakta olup bu geleneğin taşıdığı ikonografi hiç şüphesiz aslanın gücü, hâkimiyeti temsil eden üstün bir hayvan olmasıdır⁷⁵. Tiyatrodaki özel oturma alanlarına oturanların sosyal statülerinden dolayı gücü barındıran kişiler olmasıyla bu ikonografi örtüşmektedir. *Pulvinar*; tanrılar ve ilahi onurlara layık görülen kişiler için minderler ve üzerine örtü yayılmış bir kanepedir; tanrıların minderli kanepesi, koltuğudur⁷⁶. *Pulvinar*, *circus*'larda da şeref koltuğu olarak da bulunmaktadır⁷⁷. Roma Dönemi'nde inşa edilen Hierapolis Tiyatrosu'nun⁷⁸ *ima cavea*'sının ortasında *exedral* formlu bir *pulvinar* alanı bulunmaktadır (Fig. 6c)⁷⁹. Laodikeia Hellenistik Dönem Batı Tiyatrosu'nun *cavea*'sının ortasında *pulvinar* alanı kazılar sonrasında ortaya çıkarılmıştır⁸⁰. *Pulvinar* terimi kimi zaman *bisellium* olarak da kullanılmaktadır. Pergamon Tiyatrosu'nun *ima cavea*'sının merkezinde dikdörtgenler prizması formuna yakın *pulvinar* alanı yapılmıştır. *Pulvinar* alanı, içerisinde 5 oturma sırası olacak şekilde, ayrıcalıklı kişiler için rezerv oturma alanı, bir tür loca olarak tasarlanmıştır⁸¹. *Tribunal*; yargıçların koltuklarının yerleştirildiği yükseltilmiş yarım daire biçimli veya kare bir platform, bir yargı kürsüsü, mahkemelerde yer aldığı gibi meclis binalarında/*bouleuterion*'larda, *odeion*'larda ve tiyatrolarda da bulunur. Dikdörtgenler prizması formunda olabildiği gibi, *eksedral* yarım daireye yakın ya da "U" formunda tasarlanmışlardır. Tiyatro-

⁷³ Ferrero 1990, 84.

⁷⁴ Sales Meyer 2016, 435; genel olarak bk. Richter 1926.

⁷⁵ Lykia tiyatrolarındaki aslan pençesi örnekleri ilerideki bölümde örneklerle açıklanmıştır.

⁷⁶ <https://logeion.uchicago.edu/pulvinar>.

⁷⁷ <https://logeion.uchicago.edu/pulvinar>.

⁷⁸ Ferrero 1990, 140. Hellenistik Dönem tiyatrosu depremden sonra kullanılamaz duruma gelmesiyle birlikte, bu döneme ait malzemeler içerisinde de koltuklar devşirme malzeme olarak Roma Dönemi tiyatrosunda işlevinden bağımsız olarak kullanılmıştır.

⁷⁹ Hierapolis Tiyatrosu (Foto: B. Özdilek).

⁸⁰ <http://laodikeia.pau.edu.tr/sayfa//2021-yili-calismalari-2>.

⁸¹ Sear 2006, 346.

larda *praetor*'un koltuğudur⁸². *Tribunal* koltuklarına kentnin yöneticileri, üst düzey memuru olan senatörler⁸³, *magistrat*'lar⁸⁴ oturmaktadır. Patara *Bouleuterion*'unun⁸⁵ *caveas*'ında *exedral* formdaki *pulvinar/tribunal* koltukları bulunur (Fig. 7a)⁸⁶. Bu alan genellikle senatörlere ayrılmış (*locus*) alandır. Priene Tiyatrosu, Pergamon Akropolis Tiyatrosu ve Pergamon'daki Asklepion *Odeion*'unda da yarım daireye yakın *tribunalia/pulvinar* alanı bulunmaktadır. Kuzey Afrika'da Ptolemais *Odeion*'unun ortasında *tribunalia/pulvinar* bulunmaktadır⁸⁷. *Locus*; tiyatro, *circus* ve forumlardaki oturma alanıdır⁸⁸. Ayrıca senato tarafından yabancı büyükelçilere verilen yerdir⁸⁹. *Cavea*'larda bir tür mimari bir düzenleme ile üzeri örtülü yönetici ve üst düzey kişilere ayrılan diğer oturma alanlarından ayrılmış, genellikle sahne binasını en iyi gören aksa yerleştirilen ve üzeri örtülü alandır. Tlos Tiyatrosu *ima cavea*'da beşinci ve yedinci oturma sıralarını kaplayan alanda *locus* aynı zamanda *pulvinar/tribunalia* olarak da adlandırılabilir, ayrıcalıklı kişilerin oturması için çevresi duvarlarla çevrilmiş bir loca yapılmıştır⁹⁰. Latince *locus* kelimesi, günümüzde loca anlamında kullanılmakta olup, *logeion* kavramıyla karıştırılmamalıdır. Antik tiyatro terminolojisinde *logeion*, Hellence, sahne binasında oyunların oynandığı platformdur, Latince *pulpitum* olarak adlandırılmaktadır⁹¹. *Sella curilis/diphros okladias*⁹²; katlanır, açılıp kapanabilen x formunda bacakları olan koltuk türüdür. Orijinali ahşap, bronz fil dışından üretilen mobilyanın üç boyutlu taş oyulmuş tek örneği Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan ele geçmiştir. Roma Dönemi'nde askerî, dinî, siyasi sınıfın üyelerinin ayrıcalıklı oturma hakkı olarak kullandıkları bilinmektedir. Rhodiapolis tiyatrosunda bulunmuş olan iki adet *sella curilis* koltuğunun, kentnin ileri gelen üst düzey kişileri tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Sosyal statüye yönelik ikonografik anlam taşıyan ve ünik olan *sella curilis*'lerin Rhodiapolis Tiyatrosu'nda ele geçmesi oldukça önemli bilgiler sunmuştur.

Fig. 7a. Patara Bouleuterion
Pulvinar

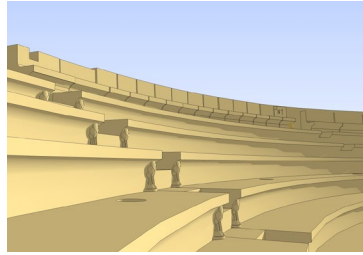

Fig. 7b. Bisellium Alanı (3-D H. O.
Tibikoğlu)

Fig. 7c. Rhodiapolis Bisellium
Alanı

⁸² <https://logeion.uchicago.edu/pulvinar>.

⁸³ Sear 2006, 6.

⁸⁴ <https://logeion.uchicago.edu/pulvinar>.

⁸⁵ Korkut & Grosche 2007, 44.

⁸⁶ <https://www.alamy.com/the-assembly-hall-of-the-lycian-league-bouleuterion-in-ancient-city-patara-antalya-turkey-image349585254.html>.

⁸⁷ Caputo 1959, 67 vd.

⁸⁸ <https://logeion.uchicago.edu/locus>.

⁸⁹ <https://logeion.uchicago.edu/locus>.

⁹⁰ Korkut 2015, 32, 101 Res.72.

⁹¹ <https://logeion.uchicago.edu/logeion>.

⁹² Özdilek 2022, (baskıda).

Roma Dönemi Lykia Tiyatrolarındaki Bisellium Koltukları Işığında Rezerv Oturma Donanımlarının Sosyal Statü ile İlişkisi

Rhodiapolis Tiyatrosu'nda yer alan *bisellium* koltukları, bank şeklinde tasarlanmış olup bunların kolçak bölümü bulunmaz (Fig. 7b)⁹³. *Bisellium*'lar, normal oturma sıralarına göre sırt dayama kısımlarının bulunması nedeniyle daha rahat oturma alanlarıdır ve bu nedenle sosyal statü bakımından zengin kişilerin daha fazla ücret ödeyerek oturduğu koltuklar olabilirler⁹⁴. Koltuklar tek, çift ve üç kişinin oturabileceği genişlikte tasarlanmıştır. Rhodiapolis'te en çok iki kişilik koltuk bulunmaktadır. Rhodiapolis Tiyatrosu'nda tespit edilebilen yirmi iki adet *bisellium* koltuğuna yaklaşık otuz altı kişi sığmaktadır (Fig. 6a)⁹⁵. *Bisellium* koltuklarının üç tanesinin sırt dayama kısmının üzerinde kübik formlu oyuklar bulunmaktadır. Bu yuvaların gölgelik sistemiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Fig. 8a). *Bisellium* koltukları, *cavea*'nın en son oturma sırasının gerisine *diazoma* alanına yerleştirilmişlerdir (Fig. 7b⁹⁶-c⁹⁷). Koltuklardan bazıları hâlen, *cavea*'da *in situ* yerlerinde durmaktadır. Bazıları Doğu Roma Dönemi *kastron*'unda/tahkimatlı yerleşim alanının surlarında yapı taşı, devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bunların dışında kalanlardan bazıları da başka yerlere taşınmıştır. Koltukların bazılarının sırt yaslanan yüzlerinde Hellenic harf karakterleri kazınmıştır (Fig. 8b). Koltukların üzerinde bulunan yazı karakteri, D. D. B. Ferrero'ya göre MS III.

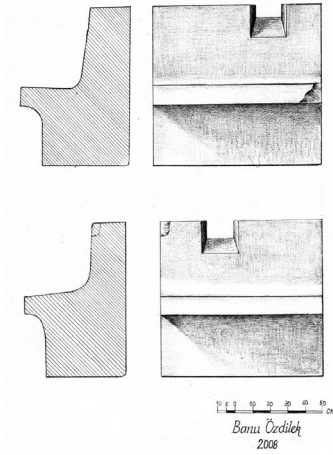

Fig. 8a. Rhodiapolis Bisellium

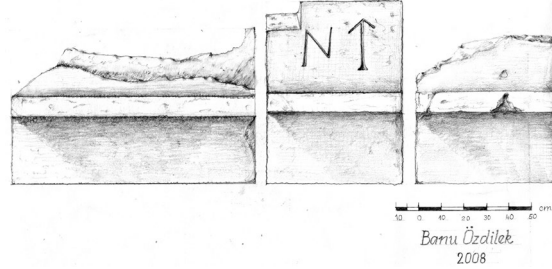

Fig. 8b. Rhodiapolis Bisellium Koltukları

Fig. 8c. Kadyanda Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

⁹³ *Bisellium* Alanı (3-D H. Onur Tıbıkoğlu, Özdilek 2012a, Lev. 17 Res. 30a).

⁹⁴ *Magnesia Stadium*'undaki *prohedriae* koltuklarında yazıtlar vardır. 2500 kişi kapasitesine sahip *kerkides*'lerden bir tanesinde, Ephesos'tan gelenlere ayrıldığı yazılmıştır. Ayrıca *Magnesia Stadium*'unda Smyrna ve Myus gibi kentlerin isimleri de oturma sıralarına işlenmiştir. İmparatorlar, kent yöneticileri, başrahiplerinin de unvan ve isimleri ayrıcalıklı koltuklara yazılmıştır. Oturma sıralarının üzerindeki yazıtlara göre farklı meslek gruplarına; fırıncılar, tuzlu balık üreticileri, kuşçular, bahçıvanlara ayrılmış olduğu anlaşılmıştır: Bingöl 2011, 125.

⁹⁵ Rhodiapolis Tiyatrosu Canlandırma 3-D H. Onur Tıbıkoğlu, Özdilek 2012a, Lev. 5 Res. 4b.

⁹⁶ Rhodiapolis Tiyatrosu Canlandırma 3-D H. Onur Tıbıkoğlu, Özdilek 2012a, Lev. 17 Res. 30a.

⁹⁷ Rhodiapolis Tiyatrosu *bisellium* koltukları, Özdilek 2012a, Lev. 17 Res. 29.

yüzyıl özellikleri göstermektedir⁹⁸. *Bisellium* üzerindeki yazıtlar koltukların yapım tarihini vermektedir, daha sonradan koltukların üzerine kazınmış olabilirler.

Kadyanda Tiyatrosu⁹⁹ tek *maenianum*'dan oluşmaktadır. *Cavea*'nın en arkasında *in-situ bisellium* koltukları bulunmaktadır (Figs. 8c¹⁰⁰, 9a). Koltukların köşelerinde ince işçilikli aslan ayakları vardır (Fig. 9b). Aslan ayağındaki pençelerin üst kesiminde, birbirini örten tüyler genel hatlarıyla verilmiştir. Alt kesiminde pençenin parmak boğumları belirgindir ve uçlarındaki tırnaklar işlenmiştir. *Bisellium* koltuklarına ulaşmak için *cavea*'nın bu kesimine çok sayıda basamak/*klimakes* yapılmıştır. *Bisellium* koltuklarının sırt dayama kısmında yazıtlar yer almaktadır (Fig. 9c). Bu yazıtlar şehrin ileri gelenleri ile ilgilidir. Lykia Tiyatroları içerisinde *bisellium* koltuklarının *in-situ* korunduğu örneklerden biridir.

Fig. 9a. Kadyanda Tiyatrosu (B. Ö.)

Fig. 9b. Kadyanda Tiyatrosu Aslan Ayağı (B. Ö.)

Fig. 9c. Kadyanda Tiyatrosu Yazıtlı Bisellium (B. Ö.)

Kibyra Tiyatrosu¹⁰¹ üç *maenium*'a sahip tek Lykia tiyatrosudur. İki sıra *bisellium* koltukları ikinci *diazoma*'nın önünde ve *cavea*'nın en arkasında *in-situ* olarak durmaktadır (Fig. 10a). *Bisellium* koltukların sırt yaslama kısmında yazıt bulunur (Fig. 10b). *Bisellium* koltuklarının arkasında yer alan parapet duvarı üzerinde Kibyra halkı ve kentteki önde gelen beş sülalenin, kentte önemli memuriyet görevi yapmış hayırsever vatandaşların onurlandırmaları bulunur¹⁰². *Gymnasiarkh*'lık görevi üstlenen Kibyralıların onurlandırıldığından bahsetmektedir. *Diazoma*'nın arkasında yer alan bu yazıtların içeriklerine baktığımızda kentte önemli faaliyetler gerçekleştirilen ve kent tarafından onurlandırılan kişilerle bağlantılı olması, *bisellium* koltuklarının da kentin ileri gelenleri için ayrılmış olduğunu göstermektedir. Lykia'nın en fazla kişi kapasitesine sahip tiyatroları arasında olmasından dolayı *bisellium* koltuklarının sayısı fazladır ve hepsi yerinde/*in situ* olarak iyi korunmuş durumdadır (Fig. 10c).

⁹⁸ Ferrero 1990, 84.

⁹⁹ Benndorf & Niemann 1930, 240; Ferrero 1974, 105-111; Frézouls 1985, 449-461; Wurster 1996, 164; Yılmaz 2009, 88.

¹⁰⁰ *Bisellium* Koltukları (Çizim B. Özdilek, Özdilek 2012a, Lev. 17 Res. 30b).

¹⁰¹ Petersen & Luschan 1889, 186-189; Ferrero 1966, 7-24; 1974, 146; Corsten 2005, 27 vd.; Yılmaz 2009, 106; Özudoğru 2018, 225-231.

¹⁰² Ferrero 1974, 195; Sturgeon 2004, 422.

Fig. 10a. Kibyra Tiyatrosu Yazıtlı Bisellium (B.Ö.)

Fig. 10b. Kibyra Tiyatrosu Yazıtlı Bisellium (B. Ö.)

Fig. 10c. Kibyra Tiyatrosu Yazıtlı Bisellium (B.Ö.)

Ksanthos Tiyatrosu'nun *bisellium* koltukları in-situ olarak korunmamıştır. Ksanthos Tiyatrosu'nun *bisellium* koltuklarından bazılarının, Doğu Roma Dönemi'nde (MS VI. yüzyılda), bir kısmı *cavea*'nın üzerine inşa edilen *kastron* duvarının içerisinde devşirme malzeme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir¹⁰³. *Bisellium* koltuklarının Doğu Roma Dönemi *kastron*'larında devşirme yapı taşı olarak kullanıldığı bir örnek de Rhodiapolis Tiyatrosu olduğundan yukarıda bahsetmiştik.

Kyaneai Tiyatrosu iki *maenium*'dan oluşmaktadır. *Bisellium* sırası *diazoma*'nın önünde in-situ olarak günümüze kadar ulaşmış ve Lykia tiyatroları içerisinde en iyi korunmuş örnektir (Fig. 11a-b). *Klimakes*'lerin yanında bulunan *bisellium*'ların köşelerinde dış konturlarıyla bırakılmış aslan ayakları bulunur (Fig. 11c).

Fig. 11a. Kyaneai Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 11b. Kyaneai Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

¹⁰³ Dönmez 2022, 58 fig. 6b.

Letoon Tiyatrosu'nun¹⁰⁴ iki *maenium*'dan oluşan bir *cavea*'sı bulunmakta olup, *cavea*'nın ön sırasında, *diazoma*'nın önünde (Fig. 12a) ve *cavea*'nın en arkasında (Fig. 12b) olmak üzere üç sıra aslan ayaklı, kolçaksız *bisellium* koltukları bulunmaktadır. Ön sıralarda yer alan *bisellium* koltuklarının aslan ayakları ince işçiliktir (Fig. 12c). *Cavea*'nın en arkasında bulunan *bisellium* koltuklarının köşelerindeki aslan ayaklarının bazılarında yarım işçilik vardır (Fig. 13a-b). *Cavea*'nın en arkasındaki *bisellium* koltuklarından bazılarının ise yontulmadan kabaca bırakıldığı görülmektedir (Fig. 13c). Aslan ayaklarının işçilikleri, tipleri, ölçülerinin birbirinden farklı olması, birçok ustanın, çırağın birlikte çalıştığını, aynı zamanda belli bir şablonun uygulanmadığını ve tiyatro *caveası*'nın yapımının yarım kaldığını göstermektedir. Aslan ayaklarının üst kesiminde, birbirini örten tüyler genel hatlarıyla verilmiş, detaylar işlenmemiştir. Aslan ayağının pençesinde ise, parmak boğumları belirgin ve turnakları detaylıca işlenmiştir. Letoon Tiyatrosu, Lykia Tiyatroları içerisinde en çok *bisellium* koltuğuna sahip örneklerdir. Bu durum Letoon'un Lykia Bölgesi için ortak bir kült alanı olması ve tiyatronun da dinsel festivallerin kutlandığı, meclis kararlarının deklare edildiği, *agon*'lar ve gösterilerin düzenlendiği bir cazibe mekânı olmasıyla birlikte festivallere çok sayıda üst düzey davetlinin katılmasından kaynaklanmaktadır. İnce işçilikli aslan ayaklarının tarihlere açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Letoon'da Erken İmparatorluk Dönemi'ne ait Ksanthoslu Arrunti'ye ait bir onurlandırma anıtının podiumunda aslan ayakları yer alır. Arrunti Anıtı'ndaki aslan ayakları ile tiyatrodakilerin işçiliği karşılaştırıldığında benzerlikler göze çarpmaktadır. Dolayısıyla MÖ I-MS I. yüzyıl ince işçilikli aslan ayaklarının bulunduğu *bisellium* örnekleri için önerilebilir.

Fig. 11c. Kyaneai Tiyatrosu Aslan Ayağı (B. Ö.)

Fig. 12a. Letoon Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 12b. Letoon Tiyatrosu Bisellium (B. Ö.)

Fig. 12c. Letoon Tiyatrosu Aslan Ayağı (B.Ö.)

Limyra Tiyatrosu iki *maenium*'dan, *summa* ve *imma cavea*'dan oluşmaktadır¹⁰⁵. *Diazoma* önündeki koltuklar korunmasa da olasılıkla burada yer almaktaydı. *İma cavea*'da yer alan oturma sıraların üzerinde ve bazı oturma sıralarının ön profilleri üzerinde yazıtlar yer alır. En önden üçüncü sıra *prohedriae* mensuplarına ayrılmış olduğu üzerinde büyük harflerle kazınmış yazıtlardan anlaşılmıştır. Yazıtlar oldukça büyük ölçülerde 2'li, 3'lü harflerden oluşur. Bir oturma sırasında "O Y K A I" yazılmıştır

¹⁰⁴ des Courtils & Laroche 1998, 471-477.

¹⁰⁵ Knoblauch 1993, 139-141.

(Fig. 14a). Başka bir oturma sırasında ise "...IE..." harfleri okunabilmektedir (Fig. 14b). Bu yazıtların Limyra'daki soylu ailelerine, sülalelere ait olduğu düşünülmektedir¹⁰⁶. Yazıtların bulunduğu *cavea*'nın bahsedilen bu bölümünde, *baldachine*/gölgelik için kare oyuklar ve bir stel için üçlü zivana yuvaları bulunmaktadır (Fig. 14c).

Myra Tiyatrosu iki *maenium*'dan/ bölüm oluşmakta olup *diazoma* önünde *bisellium*'lar bulunmaktadır (Fig. 15a-b). Koltukların kolçak kısımlarında farklı türde karışık deniz yaratıkları, canavarları tasvir edilmesiyle bölge içerisinde en özgün ve ince işçilikli *bisellium*'lardır. Benzer örnekleri Pamphylia Bölgesi tiyatrolarından Aspendos¹⁰⁷ (Fig. 19a-b), Side¹⁰⁸ (Fig. 19c), Perge¹⁰⁹, Lydia Bölgesi'nden Aphrodisias tiyatrolarındaki *bisellium*'larda görülmektedir. Birinci tip *bisellium* koltuğunun kolçağında ağızda istakoz yakalamış iri gözlü bir yunus tasvir edilmiştir (Fig. 15c). Yunusun yakaladığı istakozun kısıkları balığın ağzının iki yanından dışarıya sarkmaktadır. Yunusun gözünün yanından kısa yüzgeçler, çenesinin iki yanından açılmış uzun yüzgeçler betimlenmiştir. Sırt yüzgeci kuyruğuna kadar işlenmiştir. İkinci tip ön ayakları aslan pençesi ile perdeli şekilde tasvir edilen, küçük kulakları bulunan bir deniz canavarıdır. Deniz canavarının başı kırık olduğu ile tanımlanması zordur (Fig. 16a). Deniz canavarı, ağızyla, istakoz benzeri bir canlı yakalamıştır. Deniz canavarının vücudu triton şeklinde, helezon formunda kıvrılmış uzun ve pullu kuyruğu vardır. Deniz canavarının kulaklarının arkasından yüzgeç şeklinde bir yele ve gövdesinden küçük yüzgeçler çıkmaktadır. Koltukların bazılarının kolçak bölümündeki deniz canavarlarının dış konturlarıyla işlenip, yarım işçilikli bırakıldığı gözlemlenmiştir. Deniz canavarlı koltukların köşelerinde bulunan aslan ayakları diğer örnekler göre daha büyük ve dış konturlarıyla, detaylar verilmeden işlenmiştir. Benzer *bisellium* koltukları Perge Tiyatrosu'nda bulunmaktadır. Her iki tiyatrodada da *kolymbethra*/su oyunlarının düzenlemesiyle bağlantılı olarak koltukların bezemelerinde deniz yaratıklarıyla ilgili bir tema seçilmiş olabilir.

Fig. 13a-b. Letoon Tiyatrosu Aslan Ayağı (B.Ö.)

Fig. 13c. Letoon Tiyatrosu Bisellium Yarım İşçilik (B.Ö.)

¹⁰⁶ Borchhardt 1999, 100 vd.

¹⁰⁷ Rosetto & Sartorio 1994, 393.

¹⁰⁸ Rosetto & Sartorio 1994, 499.

¹⁰⁹ Öztürk 1999, 32.

Fig. 14a. Limyra Tiyatrosu Yazıtlı Oturma Sıraları (B.Ö.)

Fig. 14b. Limyra Tiyatrosu Yazıtlı Oturma Sıraları (B.Ö.)

Fig. 14c. Limyra Tiyatrosu Yazıtlı Oturma Sıraları (B.Ö.)

Fig. 15a. Myra Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 15b. Myra Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 15c. Myra Tiyatrosu Deniz Yaratıklı Bisellium (B.Ö.)

Myra Tiyatrosu'nda *cavea*'nın ortasında bulunan kapalı mekânda devşirme malzeme olarak kullanılmış, ince aslan ayağı işçiliğinden dolayı Roma İmparatorluk Dönemi öncesine ait olduğu düşünülen bir *prohedria* koltuk parçası bulunmaktadır (Fig. 16b). *Prohedria* koltuğunun köşesinde, Rhodiapolis Tiyatrosu'ndaki gibi tüyleri baklava dilimi şeklinde işlenmiş, yan tarafında *palme*'li spiral bulunan bir aslan ayağı kabartması vardır. Koltuğun kenarında da profilli bir de çerçeve yer alır. Myra Tiyatrosu'nda *cavea*'nın geç öneminde küçük taşlarla örülüp kapatılan alanında kalan oturma sıralarının ön yüzündeki profillerinde A...ΘΥΛΗ., başka bir sırada ΔΦ.... yazılıdır. Bu yazıtlar, ön sırada

oturma hakkına sahip kişiler ve ailelerle ilgili olmalıdır ve benzeri Limyra Tiyatrosu'nda da vardır¹¹⁰. Myra Tiyatrosu'nda *summa cavea*'ya çıkılan batıdaki merdivenli galerinin ilk tonozlu odasının içerisinde, devşirme yapı taşı olarak kullanılan blokların, Hellenistik Dönem'e ait *cavea*'nın oturma sırası blokları olduğunu düşünülmektedir (Fig. 16b). Bu bloklar üzerindeki yazıtlar Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne ait olup, tiyatronun erken evresine ait oturma sıraları olduğu tespit edilmiştir. Oturma sıralarından bazıları yalın bazıları üzerinde yazıt bulunur. Yazıtlı oturma sıralarında ΕΨΗΦΙ; ΟCΠ; Μ.....?; ΑΘ.....?ΓΛ; Λ ve Α harfleri; ...Τ; Τ Ν C K; Ρ Α; Μ ? Α harfleri yer almaktadır (Fig. 16b). Bu tonozlu oda dışında batı yönünden *summa cavea*'ya çıkan basamaklı merdivenler takip edildiğinde, batı duvarda iki oturma sırası dikey olarak duvarda devşirme malzeme olarak kullanılmış olup bu oturma sıralarından birinin üzerinde T O M harfleri yer almaktadır. Myra Tiyatrosu'nun *diazoma podium* duvarı üzerine kazınmış "Gaius'un yeri" ve "Praksion'un yeri" yazıtları tiyatrolardaki Roma sınıf toplumunda yapısı içerisinde sosyal statüleri göstermesi açısından değerlidir¹¹¹. Myra Tiyatrosu'ndaki *bisellium* koltuklarının bir kısmı *diazoma* alanında bulunmaktadır. Olasılıkla *diazoma podium* duvarındaki bu yazıtlar, hemen önünde yer alan *bisellium* koltuklarına oturma hakkına sahip Gaius ve Praksion'la ilişkilidir.

Fig. 16a. Myra Tiyatrosu Aslan Ayaklı Koltuk (B.Ö.)

Fig. 16b. Myra Tiyatrosu Yazıtlı Bloklar (B.Ö.)

Fig. 16c. Nisa Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Nisa Tiyatrosu tek *maenium*'dan oluşmaktadır. *Cavea*'nın arkasında üç adet *in-situ bisellium* koltuğu bulunmaktadır (Fig. 17a).

Patara Tiyatrosu¹¹² iki *maenium*'dan oluşmaktadır. *Diazoma*'nın önünde *bisellium* koltukları bulunur (Fig. 17b). Koltukların bazılarının köşelerinde dış konturlarıyla, detayları işlenmeden bırakılmış aslan ayakları bulunmaktadır. Patara Tiyatrosu'nun *summa cavea*'sının üstten üçüncü sırasında Hellenic harflerle kazınmış bir yazıt bulunmaktadır. Bu alan rezerv bir oturma alanıdır.

¹¹⁰ Borchhardt 1999, 100 vd.

¹¹¹ Petersen & von Luschan 1889, 29.

¹¹² Genel olarak bk. Piesker & Ganzert 2012.

Fig. 17a. Patara Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 17b. Telmessos Tiyatrosu (B.Ö.)

Fig. 17c. Telmessos Tiyatrosu (B.Ö.)

Fig. 18a. Tlos Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

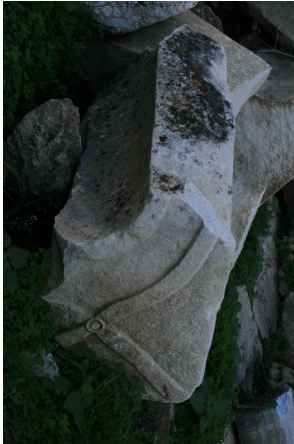

Fig. 18b. Tlos Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 18c. Tlos Tiyatrosu Yazıtlı Oturma Sıraları (B.Ö.)

Telmessos Tiyatrosu iki *maenium*'dan oluşmaktadır. *Diazoma*'nın önünde, *ima cavea*'nın en son sırasında *bisellium* koltukları bulunmaktadır (Fig. 17c). Fakat bu koltukların bir kısmı Geç Roma Dönemi'nde parapet duvarında ve *cavea*'nın ortasına Doğu Roma Dönemi'nde yapılmış üzeri tonozla örtülü mekân içerisinde devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Ayrıca sahne binasının çeşitli noktalarına *bisellium* koltukları taşınmıştır. Doğu Roma Dönemi'nde tiyatrolar bir süre daha kullanıldıktan sonra işlev değiştirmişler ve farklı amaçlarla kullanıldıkları için *cavea*'ya bitişik tasarlanmayan taşınabilen parçalar olan *bisellium* koltukları devşirme malzeme olarak kullanılmıştır.

Tlos Tiyatrosu'nun *diazoma*'sında *bisellium* koltukları bulunur. Bu koltukların köşelerinde aslan ayakları vardır (Fig. 18a). *Bisellium* koltuklarının yan yüzleri de ahşap imitasyonu, çapraz ayakları olan *diphros*/sandalye formunda işlenmiştir (Fig. 18b, c). Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan ele geçen ahşap

imitasyonu taş *sella curilis*'leri hatırlatsa da Tlos Tiyatrosu'ndaki örneklerin farkı sırt dayama kısmı bulunmasıdır. Tlos'taki koltuklar *diphros* bezemesine sahip, *bisellium* formundadırlar. Cavea'daki oturma sıraları üzerinde yer alan yazıtlı alanlar, ayrıcalıklı kişilere ayrılmış rezerv oturma alanlarıdır (Fig. 18c).

Arykanda, Antiphellos, Balboura (Yukarı), Oinoanda tiyatrolarında *orchestra*'ya düşmüş parçalardan yola çıkarak olasılıkla *diazoma*'nın önünde *bisellium* koltuklarının yer aldığı düşünülmektedir.

Roma Dönemi Tiyatrolarında Ayrıcalıklı Oturma Alanlarının Konumu

Roma Dönemi'nde on iki levha yasalarıyla da toplum imajındaki sosyal sınıf ayrımı¹¹³, Roma Dönemi tiyatro kültürünü değiştirdiği gibi mimarisini de etkilemiştir. Roma Dönemi'nde halka yönelik düzenlenen ve çok rağbet gören eğlenceler; gladyatör oyunları, hayvan avı/*venationes*, hayvanlar arasında mücadeleler, hayvanlar ile insanlar arasındaki mücadeleler/*bestarius*, su oyunları/*kolymbetra*, deniz savaşları/*naumachia* gösterileridir. Roma Dönemi'nde eğlence anlayışının değişmesiyle, tiyatronun kullanımını ve seyircilerin yerleştirilmesi yeniden şekillenmiştir. Artan popülasyonu ve gereksinimleri karşılayacak şekilde *cavea*'nın büyütülmesiyle, kentin ileri gelenleri, zenginleri, özel meslek gruplarına mensup kişiler için *bisellium* koltukları *diazoma*'nın önüne ya da *cavea*'nın en arka sırasına yerleştirilmiştir¹¹⁴. Roma Dönemi'nde yöneticiler, yüksek devlet memurları, senatörler, asker komutanlar, üst düzey memurlar, din görevlileri, zengin aileler, değişik meslek grubuna mensup iş adamları için çok sayıda *bisellium* yapılmış, koltuklar hayvan mücadeleleri vb. oyunlar sırasında arena olarak kullanılan *orchestra*'dan ya da *cavea*'nın en ön sırasından, *diazoma*'ya ya da *summa cavea*'nın en arka sırasına taşınmıştır.

Orta ölçekli tiyatrolarda genellikle *cavea*'nın arkasında en üst sırada bulunan, *diazoma*'nın karşılığı olan "cavea seyirci yolu", oturma sıralarına göre daha fazla yer kaplayan *bisellium* koltuklarının yerleştirildiği alan olmuştur. Büyük ölçekli tiyatrolarda da *imma* ve *summa cavea*'nın arasında yer alan *diazoma*'nın önüne *bisellium*'lar yerleştirilmiştir. Roma Dönemi'nde kapasite artışı yapılırken

Fig. 19a. Aspendos Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

Fig. 19b. Aspendos Bisellium (B.Ö.)

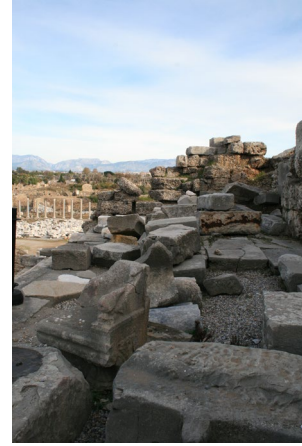

Fig. 19c. Side Tiyatrosu Bisellium (B.Ö.)

¹¹³ Viglietti 2021, 48-50.

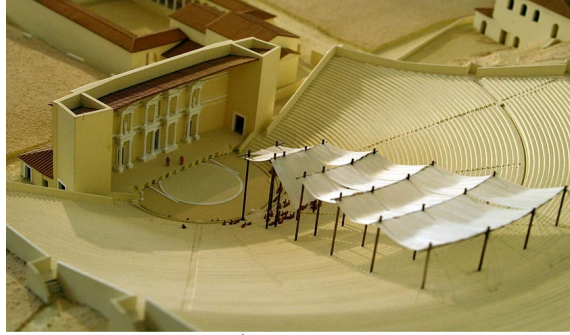
¹¹⁴ Ferrero 1990, 84, 140.

hem oturma sıraları hem de *bisellium* koltukları eklenmiştir.

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Rezerv Oturma Alanlarının Gölge Sistemi ile İlişkisi

Baldachine tarzı gölgelik sistemi; Hellenistik Dönem’de özellikle *prohedriae* hakkına sahip kişilerin oturdukları ön sıralardaki bölgede gölge sağlamak amacıyla kurulmuşlardır (Fig. 20a-b)¹¹⁵. Rhodiapolis Tiyatrosu’nda *velarium* sistemi (Fig. 20c)¹¹⁶ Roma Dönemi’ne ait olup tiyatronun olabildiğince bütününe gölge sağlamak amacıyla, *analemma*’nın en arka sırasındaki *konsol*’lar ve sahne binasındaki *konsol*’lar arasında gerilerek oluşturulur (Fig. 20b). Roma Dönemi’nde *cavea*’nın en arka sırasına, *diazoma*’nın önüne yerleştirilen *bisellium* koltuklarının yerleştirildiği, *velum* sisteminin ahşap direklerinin yerleştirildiği yuvarlak oyukların hizasına gelen koltukların sırt dayama kısmında kare oyukların gölgelik sistemiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Fig. 8a). Roma Dönemi’nde Hellenistik Dönem’den farklı olarak *cavea*’nın tamamının gölgelik sistemine sahip olması nedeniyle sadece rezerv oturma alanlarına özel olarak değil de tüm seyircilerin güneşten korunduğu bir tür tente sistemi bulunur. Lykia tiyatrolarından *bisellium* koltukları bulunan örnekler içerisinde gölgelik sistemine ait yuvaların *diazoma*’nın arkasında yer aldığı örnekler Kadyanda ve Letoon tiyatrolarında saptanmıştır. Lykia Tiyatroları içerisinde üç *maenianum*’dan oluşan Kibyra Tiyatrosu’ndaki *bisellium* koltukları ile *velarium*’un ilişkisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Kibyra Tiyatrosu’nda *media cavea*’nın arkasında *bisellium* koltukları bulunmaktadır. *Bisellium* kol-

The Hellenistic Theatre at Argos, Greece, Model: L'École française d'Athènes (EFA), Archaeological Museum of Argos. During the Roman renovations, part of the orchestra was covered by a new scene complex with a proscenium decorated with niches. Also at that time, a row of marble seats was added for the officials as well as a cloth canopy (velum) for the audience's sun protection (Hellenistic Ministry of Culture).

Fig. 20a. Argos Tiyatrosu

Fig. 20b. Rhodiapolis Tiyatrosu (B.Ö.)

Fig. 20c. Colosseum Velarium

¹¹⁵ Benzer örtü sistemi Argos Tiyatrosu’nda canlandırılmıştır (Bk. Res. 133). Romalı yazar Suetonius, “On iki Sezar” adlı eserinde Colosseum’un üstünün gerektiğinde “velarium” adı verilen bir örtü sistemiyle kapatılabildiğinden bahsetmektedir (Bk. Meijer 2008, 97). Araştırmalar Colosseum’un çevresinde 240 demir direk dikildiğini gösteriyor (Bk. Graefe 1979, Taf. 55-63).

tuklarının arkasındaki *cavea* podyum duvarı üzerinde *velarium* sistemine ait konsollar yer almaktadır. Olasılıkla MS III. yüzyıl başında eklenen *cavea*'nın üçüncü *maenianum*'u/*summa cavea*'sı için *velarium* sistemi iptal edilmiştir¹¹⁷.

Tiyatro Akustiği Açısından Bisellium Koltuklarının İşlevi

Cavea'sı iki ya da çok *maenianum*'dan/bölümden oluşan tiyatrolarda ses *imma cavea* bölümünde düzgün şekilde, dalga boyunda kesintiye uğramadan 30 derece açıyla ilerlerken *diazoma* koridorunda çentik etkisiyle karşılaşır¹¹⁸. *Diazoma*'nın podyum destek duvarına çarpan sesin yukarıya erişimini zorlaştırır. Akustikte dalga boyu büyüdükçe ses daha uzağa ulaşmaktadır. Roma Dönemi tiyatrolarında *diazoma*'ya yerleştirilen koltuklarla sesin *diazoma*'da kesintiye uğraması sonlanmış, dalga boyu 30 derece eğime yakın *cavea*'nın sonuna kadar ulaşır. Roma Dönemi Tiyatro mimarisindeki en önemli değişiklik yine akustik açısından bir teknik gelişme olan tiyatro mimarisindeki iki ana unsurun birleştirilmesidir. Tiyatrolarda sesin ve konuşmaların *cavea*'ya yeterli şiddette ve berrak olarak ulaşmasında düzgün yüzeyli sahne binası ve bunu *cavea* ile birleştiren yan *analemma* duvarlarının toplayıcı ve yoğunlaştırıcı rolü büyüktür¹¹⁹. *Cavea*'daki her oturma sırasında, *diazoma*'ya eklenen *bisellium* koltuklarıyla birlikte ses dalgalarının perdelenmeden ve soğrulmadan ulaşmasını, kesintiye uğramadan devam eden eğim sağlamaktadır¹²⁰.

Genel Değerlendirme ve Sonuç¹²¹

Tiyatrolar; dönemlerindeki kamusal, sakral-profan yapıların, mekânsal ve sosyal olarak nasıl şekillendirildiklerini anlatan, günümüze ulaşabilmiş en önemli yapı türüdür. Antikçağ gösterilerine yönelik sosyal ihtiyaçların neredeyse bütününün, tiyatrolar aracılığıyla karşılandığını düşündüğümüzde, bu yapıların işlevlerinin önemini anlayabiliriz. Klasik çağlarda (Arkaik, Klasik ve Hellenistik dönemler) tiyatroların toplumu bilgilendirme, eğitime, öğretmek düşünmeye yönlendirme amaçları vardır. Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadarki süreçte Dionysos kültü etrafında şekillenen, zamanla entelektüel bir yapıya kavuşan tiyatro kültürü, tiyatro mimarisinin de şekillenmesine neden olmuştur. Klasik ve Hellenistik dönemlerde demokrasiyle birlikte eşitlikçi bir yönetim biçimi benimsenmesiyle tiyatro mimarisinde de din merkezinden uzak, sanatsal boyutlu, eşitlikçi bir yaklaşım hissedilmiştir. Tiyatro mimarisi antikitenin ideolojisi ve insanlar arasındaki sosyal statü farklarını göstermesi açısından önemli bilgiler sunmuştur. Klasik ve Hellenistik dönemlerde daha çok din adamlarına ve yöneticilere ayrılan ayrıcalıklı koltuklar/*prohedria*'lar *orchestra*'da ya da *cavea*'nın en ön sırasında yer almaktadır. Hellenistik Dönem'de, halkın öne çıktığı ve eşitlikçi demokrasi anlayışı; tiyat-

¹¹⁷ Özudoğru 2020, 226.

¹¹⁸ Yılmaz 2009, 19.

¹¹⁹ Özdilek 2012a, 22.

¹²⁰ Özdilek 2012a, 22.

¹²¹ Büyük İskender ve ardıllarının antik dünyada kurduğu büyük krallıklarla yayılan düşünce tarzı ve Roma İmparatorluğu süreci boyunca tiyatroların tüm antik dünyada yaygınlaşp rağbet görmesi sadece Lykia Bölgesi için özel bir durum teşkil etmez. Lykia Bölgesi bu mimari oluşumun bir parçasıdır. Tiyatrolardaki dönemlerine göre değışen ayrıcalıklı koltuk düzenlemesini anlamanın yolu antikçağ sosyal hayatını incelemektir. Genel değerlendirme ve sonuç bölümünde de dönemin düşünce tarzı ve felsefesi ile birlikte şekillenen tiyatro mimarisi içerisindeki ayrıcalıklı koltuk düzenlemeleri sunulduktan sonra Lykia Bölgesi özelindeki ayrıcalıklı oturma alanlarından yansıyan sosyal statü konusuna yer verilmektedir.

rolarda sıradan halka sınıf ayrımı yapılmadan istedikleri yere oturma hakkı tanınmasından anlaşıl-
maktadır. Oturma sıralarının tek biçimli düzenlendiği *cavea*, toplum karşısında yurttaşların eşitliğini,
toplu ve merkezi biçimiyle de kentten bir sosyal organizma olarak birliğini ifade etmektedir¹²². Tiyat-
rolar kişinin ve halkın özgürlüğünü somutlaştıran yapılarıdır¹²³. Tiyatrolarda kadın ve erkekler karışık
otururken insanların doğal olarak iletişimlerinin artmış olacağı düşünülür. Antik çağlar boyunca
farklı amaçlara hizmet eden tiyatroların, tüm dönemler için ortak misyonu halkın sosyalleşmesine
hizmet etmeleridir.

Roma Dönemi'nde imparatorlar kendi güçlerini, temsiliyet gücü yüksek yapılar yoluyla sergileme
fırsatı bulmasıyla, kentlerde imparatorların adıyla anılan anıtsal yapılar iktidar rekabetinin sergi ala-
nına dönüşmüştür¹²⁴. Merkez Roma'daki urbanistiğin, fethettiği ülkelerde de imparatorluğun imzası
olarak uygulanmasını; Romalı mühendis ve mimarları bizzat o topraklara göndererek sağlamışlardır.
Şehirleşmenin vazgeçilmez unsurlarından biri tiyatrolardır ki Roma İmparatorluğu'nun gücünün
halka empoze edildiği en önemli siyasi propaganda aracıdır¹²⁵. Roma Dönemi'nde halka açık gösteri
ve eğlence mekânı talebindeki artış nedeniyle Roma halkına demagojik bir yaklaşımla Roma tiyatroları
inşa edilir¹²⁶. İmparatorluk döneminde sıra dışı olana duyulan hayranlıktan dolayı egzotik ve ya-
bani hayvanları ehlileştirme, gladyatör gösterileri arasında ehlileştirilmiş hayvan gösterileri¹²⁷, av/*ve-*
nationes gösterileri¹²⁸, gladyatör oyunları, su oyunları/*kolymbetra*, deniz savaşları/*naumachia*'ya ilgi
gösterilmektedir. Öldürülen köleler ve hayvanların sayısıyla övünür hâle gelmiştir toplum¹²⁹, tiyatrolardan
yansıyan sosyal statü farkları hem eğlence anlayışında (öldürülen köleler, ölüm cezasına çarptırılan
suçlular ve kadınlar¹³⁰) hem de mimaride kendini göstermektedir.

Doğu Roma Dönemi'nde tiyatrolarda yapılan kanlı gösteriler, Hristiyanlığın resmî din olarak ka-
bul edilmesiyle, tanrının verdiği canı tanrı alır ilkesiyle yasaklanmıştır¹³¹. Merkez Roma'da tamamen
yasaklanan oyunların Anadolu'da özellikle bir süre daha hayvan avı-*venationes* gösterileriyle sürdüğü
bilinmektedir¹³². Bu sürecin ardından tiyatrolar gösteri fonksiyonunu yitirmiş başka işlevlerle kulla-
nılmışlardır. *Cavea* ile organik bağı bulunmayan, taşınabilen *bisellium* koltuklarının devşirme mal-
zeme olarak kullanılmış olduğu Doğu Roma evresinin yaşandığı Lykia kentlerinden Ksanthos, Myra,
Rhodiapolis, Telmessos örneklerinde saptanmıştır. Bu *bisellium* örnekleri dışında, Lykia tiyatro içe-
risinde *bisellium*'ları bulamadığımız örneklerin Doğu Roma Dönemi'nde kentte başka noktalara ta-
şınmış ya da *calcarium*/kireç ocaklarında eritilmiş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

¹²² Ferrero 1990, 74.

¹²³ Ferrero 1990, 74.

¹²⁴ Guerrini 2021, 685.

¹²⁵ Tiyatroların toplum üzerindeki etkileri, toplumdan da önce, yöneticilerin çok iyi farkında oldukları bir güç
kaynağı olup en başta onlar tarafından değişik biçimlerdeki uygulamalarla kullanılmışlardır (Bk. Guerrini 2021,
685-693).

¹²⁶ Guerrini 2021, 692.

¹²⁷ Franco 2021, 305 vd.

¹²⁸ MÖ 186'da Fulvius Nobilior tarafından *venationes* başlatılmıştır (Bk. Franco 2021, 307).

¹²⁹ Franco 2021, 307.

¹³⁰ Franco 2021, 308.

¹³¹ Ferrero 1990, 172-175.

¹³² Ferrero 1990, 172-175.

Lykia tiyatroları içerisinde, ilk evresi Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen Rhodiapolis Tiyatrosu'nun *cavea*'sının *eksedral* formulu ön sırası ayrıcalıklı oturma hakkına sahip kişilerce kullanılan *prohedria* alanıdır. *Prohedria* alanının üzerinde *baldachine*/tente sistemiyle gölgelik yapılması ve *cavea* podyum duvarının *prohedria* sırasının sırt dayama kısmını oluşturması, ayrıcalıklı oturma alanına konfor sağlamak amacıyla oluşturulmuş mimari donanımlardır. *Prohedria* alanının bezeksel donanımı ise aslan ayaklarıyla süslenmiş olmasıdır. Rhodiapolis kazısından *prohedria* oturma hakkı kazanan Opramoas'ın onurlandırma yazıtı ele geçmiştir¹³³. Rhodiapolis Tiyatrosu'nda ön sırada oturma hakkı ile ilişkili başka bir yazıtta: Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan ele geçen bir yazıtın içeriği, bir yabancıyı ve ahfadını mülk edinme hakkıyla ve kamusal yükümlülüklerden muafiyetle onurlandırma ve tiyatrodan ön sırada oturma hakkı ile ilgilidir¹³⁴.

Myra Tiyatrosu'nda, devşirme malzeme olarak, *cavea*'nın ortasında, Doğu Roma Dönemi'nde yapılan, üzeri tonozla örtülü mekânın duvarında olasılıkla Hellenistik Dönem'e ait, ince işçiliğe sahip aslan ayaklı bir *prohedria* koltuk parçası bulunmaktadır.

Lykia Bölgesi'nde, Geç Hellenistik, Erken Roma Dönemi tiyatrolarında, *bisellium* koltukları *imma cavea*'nın son sırasına *diazoma*'nın önüne ve *summa cavea*'nın son sırasına yerleştirilmişlerdir. Roma Dönemi'nde *bisellium* koltukları üst düzey yöneticiler, komutanlar, senatörler, soylular, zengin aileler, iş adamları, çeşitli meslek gruplarına mensup kişilerce kullanılmıştır. Lykia Bölgesi'nden Kadyanda, Kibyra, Ksanthos, Kyaneai, Letoon, Limyra, Myra, Nisa, Patara, Rhodiapolis, Telmessos, Tlos tiyatrolarında *bisellium* koltukları bulunmaktadır. Myra Tiyatrosu'nda *bisellium* koltuklarının iki farklı kişinin ismi okunmuştur. Sayılan örnekler içerisinde *cavea* boyutlarına göre 1000 ila 3000 kişi kapasiteli orta boyutlu tiyatrolardan Kadyanda, Ksanthos, Nisa ve Rhodiapolis tiyatrolarında *bisellium* koltukları *cavea*'nın en arka bölümünde *diazoma*/çevresel yürüme yolunda yer alır. Örneğin Ksanthos Tiyatrosu'ndaki *bisellium* koltukları *kastron* duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. 3000 ve üzeri kapasiteli büyük boyutlu tiyatrolardan Kyaneai, Kibyra, Letoon, Limyra, Myra, Patara, Telmessos ve Tlos'ta *bisellium* koltukları *diazoma*'nın önünde ve bazı örneklerde de hem *diazoma* hem de *cavea*'nın en arkasında yer almaktadır. Limyra Tiyatrosu'ndaki *bisellium*'lar yerinden kaldırılmıştır. Kibyra Tiyatrosu bölge tiyatroları içerisinde üç *maenianum*'dan oluşan tek örnek olup,

¹³³ Opramoas birlik halkına cömert davranmış biridir. Onun babası, Kalliadēs torunu Apollōnios oğlu Apollonios, kendisi ve oğulları adına arkhiphylaks olarak hizmet etmiş; ayrıca, kendisi ve oğullarından Apollonios adına arkhieus olarak görev yapmış; koinon tarafından altıncı kez onurlarla ve *prohedriae* (ön sırada oturma hakkı) ile onurlandırılmış bir adamdır. Opramoas'ın kendisi de, üstlendiği arkhiphylakia görevini büyüklüğüne yakışır bir biçimde tamamlamış ve bu görev nedeniyle birinci ve ikinci onurlarla onurlandırılmış; erdemli yaşamından ötürü, valiler de şahsi tanıklıklarıyla onu takdir edip onayladıktan sonra, üçüncü ve dördüncü kez onurlarla onurlandırılmıştır. Birlik halkına ise, bağışlarda bulunmuştur yazılmıştır. Bkz. Rhodiapolis 2007 Yılı Kazı Arşivi B. İplikçiöglü Yazıt Corpus'u; Bk. Özdilek 2012a, 73.

¹³⁴ Ona, kendisi ve kendi soyundan gelen erkek çocuklar için, mülk edinme, yurttaşlık ve polis'in yetkisinde olan, bütün kamusal yükümlülüklerden muaf tutulma hakkı verilmesine; onların, her yıl Antiokhos festivali günlerinde ön sıralardaki koltuklar için davet edilmelerine ve bu günler boyunca altın bir çelenk takmalarına karar verdiler. Mevcut üyeler tarafından alınan bu karar, kararnameyi devlet mührüyle onaylanmış olarak teslim ettikleri zaman geçerli olsun ve taş bir stele yazılsın! Hayırlı olsun! [- -] yazmaktadır. Bk. Rhodiapolis 2007 Yılı Kazı Arşivi B. İplikçiöglü Yazıt Corpus'u; Bk. Özdilek 2012a, 73.

bisellium koltukları *diazoma*'ya yerleştirilmiştir. Lykia Tiyatrolarının *cavea* boyutlarına göre *bisellium* koltuklarının bir ya da iki sıra boyunca yerleştirildiğini görmekteyiz. Letoon Tiyatrosu'nun, Lykia Tiyatroları içerisinde en çok *bisellium* koltuğuna sahip örneği olmasının nedeni buranın tüm Lykia Bölgesi'nin kutsal alanı olmasıdır. Bu tiyatrodaki sadece Lykia Bölgesi'nden değil, komşu bölgeler ve Anadolu dışındaki ülkelerden de gelen kişilerin katıldığı dinsel festivaller, *agon*'lar, sağlık festivalleri, müzik dinletileri ve hayvan dövüşleri gibi çok çeşitli gösteriler düzenlenmektedir. Bu nedenle de başta din görevlileri, *magistrat*'lar, konsüller, valiler, komutanlar çok sayıda üst düzey devlet görevlisinin oturması için çok sayıda ayrıcalıklı koltuk yapılmıştır. Kadyanda, Kibyra ve Rhodiapolis tiyatrolarındaki *bisellium* koltuklarının üzerinde yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar koltukların sahiplerini belirtiyor olabilir. *Bisellium* koltuklarının bezemeleri köşelerde yer alan aslan ayaklarıdır. Aslan ayaklarının işçiliklerine göre tipoloji ve tarihlendirme yapılabileceği gibi, aynı *cavea*'da farklı işçiliklerin olması ve yarım kalmış örneklerin bulunması tiyatroların yapım aşamaları hakkında bilgiler sunmaktadır. Lykia *bisellium* koltuklarından sadece Myra Tiyatrosu'ndakinde karışık deniz yaratıklarının seçilmesi, tiyatronun *kolymbetra* gösterileri için kullanılmış olabileceği ile ilişkili olabilir. Tiyatro terminolojisinde dönemsel kullanıma bağlı olarak Hellenic ve Latince sözcükler kullanılmıştır. Her iki dildeki tekil ve çoğul sözcük hallerinde de dilbilgisi kurallarınca değişiklikler olmaktadır. Ayrıca aynı birimlerin farklı dildeki adlandırmalarıyla birlikte mimaride benzer işleve sahip birimlerin birden fazla farklı isimle adlandırılması tiyatro terminolojisinde bazı karışıklıklara sebep olmaktadır. Örneğin *tribunal*, *pulvinar*, *locus* benzer form ve işleve sahip ayrıcalıklı oturma alanlardır. Lykia tiyatrolarından Tlos'un *cavea*'sında *locus* bulunmaktadır. Rhodiapolis kazısından ele geçen yazıtlar ve bulla/mühürler ışığında, tiyatronun MS III. yüzyılda inşa edilen toplantı salonu öncesinde MÖ I. yüzyıldan beri danışma, halk, yaşlılar¹³⁵ ve kent meclisi olarak kullanıldığı düşünülmektedir¹³⁶. Tıpkı Patara *Bouleuterion*'undaki *tribunalia/pulvinar* olarak kullanılan alan¹³⁷ gibi Rhodiapolis Tiyatrosu'ndaki ön sıra da *tribunalia* olarak da kullanılmıştır. Antikçağ tiyatroları içerisinde şimdiye kadar bilinen ünik *sella curilis* koltukları Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan ele geçmiştir. Roma Dönemi'ne ait taşa oyulmuş, ahşap imitasyonu bu koltuklar, Roma İmparatorluğu'nda üst düzey devlet memuru, komutan ve doktorlar tarafından kullanılan, en önemli sosyal statüleri gösteren ayrıcalıklı koltuklardır.

Roma Dönemi'nde siyasi hiyerarşinin ve sosyal sınıflaşmanın toplum önünde hatırlatılması için tiyatrolarda ayrıcalıklı oturma alanları ve donanımları yapılmıştır. Bu çalışmada hem arkeolojik hem de epigrafik verilerle desteklenen Lykia tiyatrolarındaki *prohedria*, *bisellium*, *pulvinar*, *tribunalia*, *locus* ve *sella curilis* gibi ayrıcalıklı koltukların, oturma alanlarının Hellenistik ve Roma dönemlerinin siyasi, sosyal ve kültürel yapısını yansıtan, sosyal tabakalaşmayı gösteren en önemli tiyatro donanımları olduğu tespit edilmiştir.

¹³⁵ *Bule, Demos ve Gerusia: B. İplikçiöğlü 2008, Rhodiapolis Kazısı Yazıt Corpus'u* (yayımlanmamıştır).

¹³⁶ Rhodiapolis Tiyatrosu'nun Hellenistik Dönem'de toplantı kararlarının alındığı bir meclis olduğuna ilişkin yazıtta; "[-] faiz gelirlerini gençler ocağı ve *dēmos*'a bıraktılar-bahşettiler; kimileri ise, *gymnasiarkhos* Merais'in tasarlayıp önyak olması üzerine, çok eski zamanlardan beri süregelen onurlar ve imtiyazlar uğruna, yasanın da içerdiği şekilde bağış yaptılar: Aristodēmos kızı Philainetē ile Antigonos torunu Kallistratos oğlu Kallistratos on iki bin altı yüz; Dederis'in oğlu olan Lysandros ise, dört bin altı / yedi / sekiz yüz; Tandasis kızı Pēnelopē iki bin [-] *dēnariōn* verdi" yazmaktadır. Rhodiapolis 2007 Yılı Kazı Arşivi B. İplikçiöğlü Yazıt Corpus'u; Bk. Özdelek 2012a, 73.

¹³⁷ Korkut 2007, 44, Lev.71.

BİBLİYOGRAFYA

- Altunay E. 2020, *Mezopotamya ve Mısır Paganizmi*. İstanbul.
- Aslan B. 2021, "The Stylistic Features and Stonework Details of the Prohedriai and Lion's Feet in the Metropolis Theater". *Adalya* 24, 123-152.
- Beinamen". Ed. M. Philipp, *Dionysos. Rausch und Ekstase, Staatliche Kunstsammlungen*. Dresden, 30-40.
- Benndorf O. & Niemann G. 1930, *Reisen im südwestlichen Kleinasien I*. Wien.
- Betalli M. 2021, "Giriş-Romalılar ve Yunanlar". Ed. U. Eco, *Antik Roma*. Çev. L. Tonguç Basmaca, İstanbul, 15-23.
- Bierl A. 2014, "Der vielnamige Dionysos. Wesen und Funktion des Gottes im Spiegel seiner
- Bingöl O. 2005, *Magnesia ad Meandrum on the Meander: Theatron, Magnesia Ad Maendrum Monografileri 1*. İstanbul.
- Bingöl O. 2011, "Magnesia Antik Dünyanın Coşkulu Mekanı Stadyum". *Aktüel Arkeoloji* 23, 188-127.
- Bulle H. 1928, *Untersuchungen an Griechischen Theatern, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philophische-historische Klasse*. Oldenbourg.
- Burkert W. 2018, *Antikçağ Gizem Kültleri*. Çev. B. S. Şener, İstanbul.
- Caputo G. 1959, *Il Teatro Di Sabratha e L'Architettura Teatrale Africana* (Monografie Di Archeologia Libica- VI). Roma.
- Çelgin G. 2018, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- Chase R. G. 2002, *Ancient Hellenistic and Roman Amphitheatres, Stadiums, and Theatres – the way they look now*. Portsmouth, New Hampshire.
- Corsten T. 2005, "Kibyris in antiquity". *Anatolian Archaeology* 11, 27-28.
- Demont P. & Lebeau A. 1996, *Introduction au théâtre grec antique*. Paris.
- des Courtils J. & Laroche D. 1998, "Xanthos et le Letoon sur le Campagne de 1997". *Anat. Ant.* 8, 471-477.
- Dönmez A. 2022, "The Xanthos Theatre Cavea: Reconstruction of Early Empire Period". *Phaselis VIII*, 53-72.
- Dörpfeld W. 1924, "Das Theater von Priene und die griechische Bühne". *Athener Mitteilungen* 49, 50-101.
- Erhat A. 1999, *Homeros: İlyada*. Çev. A. Erhat & A. Kadir. İstanbul.
- Erkoç S. 2017, "Attis". *Arkhe Sayı* 2, 111-119.
- Ferrero D. D. B. 1966, *Teatri Classici in Asia Minore, 1: Cibra, Selge, Hierapolis*. Roma.
- Ferrero D. D. B. 1969, *Teatri Classici in Asia Minore, 2: Citta di Pisidia, Licia e Caria*. Roma.
- Ferrero D. D. B. 1974, *Teatri Classici in Asia Minore 4: Deduzioni e Proposte com um capitolo epigráfico di Mario Gallina e contributi di Kenan T. Erim, Giuseppe A. Pugno, Enrico Pozzi*. Roma.
- Ferrero D. D. B. 1990, *Batı Anadolu'nun Eski Çağ Tiyatroları*. Ankara.
- Franco C. 2021, "Romalılar ve Hayvanlar". Ed. U. Eco, *Antik Roma*. Çev. L. Tonguç Basmaca, İstanbul, 303-309.
- Frézouls E. "Exploration archéologique et épigraphique en Lycie occidentale". *AST* 3, 449-461.
- Fuat M. 1984, *Tiyatro Tarihi*. İstanbul.
- Graefe R. 1979, *Vela erunt. Die Zeltdächer der römischen Theater und ähnlicher Anlagen*. Mainz.
- Guerrini C. 2021, "Cumhuriyet Döneminde Roma Mimarlığında Munificentia ve Siyasi Propaganda". Ed. U. Eco, *Antik Roma*. Çev. L. Tonguç Basmaca. İstanbul, 685-693.
- Heberdey R., G. Niemann & W. Wilberg 1912, *Forschungen in Ephesos Band II, Das Theater in Ephesos*. Wien.
- Hellmann M. C. 2007, *L'Architecture Grecque, Le Livre de Poche*. Paris.
- Knoblauch P. 1993, "Betrachtungen zu den Theatern von Limyra und Arykanda". Eds. J. Borchhardt & G. Dobesch, *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien 6-12 Mai 1990. Band 1*. Wien, 137-148.
- Korkut T. & Grosche J. 2007, *Das Bouleuterion von Patara. Versammlungsgebäude des lykischen Bundes, Patara II. 1*. İstanbul.

- Korkut T. 2015, "Arkeolojik Kalıntılar". Ed. T. Korkut, *Arkeoloji, Epigrafi, Jeoloji, Doğal ve Kültürel Peyzaj Yapısıyla Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu*. Ankara, 12-64.
- Krauss F. 1973, *Das Theater von Milet, I: Das Hellenistische Theater: Der römische Zuschauerbau*. Berlin.
- Meijer F. 2008, *Gladyatörler. Tarihin En Ölümcül Sportu*. Çev. D. Günenç, İstanbul.
- Moretti J. C. 2001, *Théâtre et société dans la Grèce antique*. Paris.
- Nutku Ö. 1971, *Dünya Tiyatrosu Tarihi, Cilt I*. Ankara.
- Özbek H. Y. 1991, "Likya'da Tiyatro Araştırmaları". AST VIII, 283- 297.
- Özbek H. Y. 1992, "Olympos ve Rhodiapolis Tiyatroları Araştırması". AST IX, 9-19.
- Özbek H. Y. 1993, "Die Bühnenhäuser der Theater in Lykien". Eds. J. Borchhardt & G. Dobesch, *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien 6-12 Mai 1990. Band I*. Wien, 56-58.
- Özbek H. Y. 1994, "Myra, Tlos ve Phaselis Tiyatroları Araştırmaları". AST XI, 397- 402.
- Özdilek B. 2011, *Rhodiapolis Tiyatrosu ve Lykia Tiyatroları*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Özdilek B. 2012a, *Lykia'da Gün Yüzüne Yeni Çıkartılan Rhodiapolis Tiyatrosu*. Fethiye.
- Özdilek B. 2012b, "Rhodiapolis Örneğinde: Tiyatro Sahne Binalarında Anlama-Tanımlama-Değerlendirme Sorunları ve Çözümleri ile Ulaşılan Sonuçlardaki, Doğruluk Riskleri Üzerine, Kuramsal Yöntemsel Bir Çalışma". Eds. K. Dörtlük, T. Kahya, R. Boyraz Seyhan & T. Ertekin, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I. Anadolu Akdeniz Sempozyumu 2009, Antalya*. İstanbul, 301-312.
- Özdilek B. 2014, "Archaeometric Studies Conducted at the Rhodiapolis Theatre". *Cedrus II*, 291-307.
- Özdilek B. 2016, "Lykia Tiyatrolarına Genel Bir Bakış". *Cedrus IV*, 139-185.
- Özdilek B. 2021, "Antik Dönem'de Kadın: Prehistorik Kadın'dan Havva'ya Kadar". Eds. O. Özkaya & A. Eraslan, *Kadın Dünyası Üzerine Araştırmalar*. Ankara, 35-126
- Özdilek B. 2022, "Rhodiapolis Tiyatrosu'ndan Ele Geçen Sella Curilis Koltukları". (baskıda).
- Öztürk A. 1999, *Architektur der Scaenae Frons des Theaters von Perge*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Cottbus Üniversitesi. Cottbus.
- Özüdoğru Ş. 2018, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I, Kibyra Maior*. İstanbul.
- Petersen E. & von Luschan F. 1889, *Reisen im südwestlichen Kleinasien, vol. II*. Vienna.
- Piesker K. & Ganzert J. 2012, *Das Theater von Patara Ergebnisse der Untersuchungen 2004 bis 2008*. İstanbul.
- Pignarre R. 1991, *Tiyatro Tarihi*. Çev. P. Kür, İstanbul.
- Pinch G. 2020, *Mısır Mitolojisi*. Çev. E. Duru, İstanbul.
- Richter G. 1926, *Ancient Furniture: A History of Greek, Etruscan, and Roman Furniture*. Oxford.
- Rosetto C. P. & Sartorio G. 1994, *Teatri greci et romani: alle origini del linguaggio rappresentato censimento analitico: Greek and Roman theatres: at the roots of acted language analytic census: Theatres grecs et romains: aux origines du langage represente: inventaire analytique, Troisieme Volume*. Roma.
- Sales Meyer F. 2016, *A Handbook of Ornament*. İstanbul.
- Schröder S. F. 2014, "Dionysos, der fremde Gott. Feste und Riten in Delphi und Athen". Ed. M. Philipp, *Dionysos. Rausch und Ekstase, Staatliche Kunstsammlungen*. Dresden, 24-30.
- Sear F. 2006, *Roman Theatres an Architectural Study*. Oxford.
- Smith T. G. 2003, *Vitruvius on Architecture*. London.
- Sturgeon M. C. 2004, "Dedications of Roman Theatres" Ed. A. P. Chapin, *Essays in Honor of Sara A. Immerwahr* (Hesperia Supplement 33). Athen, 411-429.
- Thiercy P. 2001, *Les Tragédies Grecques*. Paris.
- Tiryaki G. 2001-2002, "İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da Şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine". *Adalya V*, 42-52.
- Tiryaki G. 2013, "Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşyanlar". *Cedrus I*, 33-53.

- Tuncel B. 1938, *Tiyatro Tarihi*. İstanbul.
- Viglietti C. 2021, "Cumhuriyet Döneminde Roma". Ed. U. Eco, *Antik Roma*. Çev. L. Tonguç Basmaca, İstanbul, 42-54.
- von Gerkan A. 1921, *Das Theater von Priene, als Einzelanlage und in seiner Bedeutung für das hellenistische Bühnenwesen*. München.
- Wetzig S. 2014, "Tanzende Mänaden und Musizierende Satyrn. Antike Bilder Dionysischer Ekstase". Ed. M. Philipp, *Dionysos. Rausch und Ekstase, Staatliche Kunstsammlungen*. Dresden, 56-61.
- Winbladh M. L. 2015, *Kıbrıs Aşk, Savaş, Kült*. Çev. G. Ünüvar, İstanbul.
- Wurster W. W. 1996, "Dynastensitz und Römerstadt: eine Skizze über Prozesse der Romanisierung in Lykien". Eds. F. Blakolmer, K. R. Krierer, F. Krinzing, A. Landskron Dinstl, H. D. Szemethy & K. Z. Okrog, *Fremde Zeiten Festschrift für Jürgen Borchhardt*. Wien, 161-174.
- Yılmaz Y. 2009, *Anadolu Antik Tiyatroları*. İstanbul.

İnternet kaynakları

- <http://hasatzamanigazetesi.com/metropolis-antik-kenti-kazilarinda-mozaikli-buyuk-bir-kamusal-ya-piya-ve-kent-meydanina-ait-izler-bulundu/> (erişim Tarihi: 25.11.2021)
- <https://www.alamy.com/the-assembly-hall-of-the-lycian-league-bouleuterion-in-ancient-city-patara-antalya-turkey-image349585254.html> (erişim tarihi: 21.5.2021).
- <http://laodikeia.pau.edu.tr/sayfa//2021-yili-calismalari-2> (erişim tarihi: 11.01.2022).
- <http://nyitarch161.blogspot.com/2016/10/the-theater-of-priene.html> (erişim tarihi: 30.05.2021).
- https://externalpreview.redd.it/TNpbliKD0bBGRursYWutdn0LOzRCEYjADencA8v_yQk.jpg?auto=webp&s=25d3c24d07c1b88378df545f61d6024711ae3efb (erişim tarihi: 30.05.2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/bisellium> (erişim tarihi: 30.05.2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/lkria> (erişimtarihi: 28.06.2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/locus> (erişim tarihi: 25.06.2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/Prohedria> (erişimtarihi:29Mays2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/pulvinar> (erişim tarihi: 25.06.2021).
- <https://logeion.uchicago.edu/theatrum> (erişim tarihi: 24.11.2021).
- <https://structurae.net/fr/ouvrages/sanctuaire-d-apollo> (erişim tarihi: 25.11.2021).
- <https://tr.pinterest.com/pin/612067405603012519/> (erişim tarihi 25.11.2021).
- <https://www.planetpompeii.com/it/map/porta-ercolano/475-porta-ercolano-e-necropoli-4.html> (erişim tarihi: 30.05.2021).
- <https://www.theatrum.de/272.html> (erişim tarihi: 25.11.2021).
- <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/dionysos/Dionysus%20Evolution/html%20files/Dionysus.Periclean.htm> (erişim tarihi: 25.11.2021).

Karia Stratonikeiası Territoryumundan Bozukbağ Asklepios Heykelciği

The Bozukbağ Asklepios Statue from the Stratonikeia Territorium of Caria

Nihal DURNAGÖLÜ*

Öz: Muğla ili, Yatağan ilçesi, Yeşilbağcılar mahallesi, Bozukbağ mevkinde, 1969 yılında Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında arkeolojik kazılar yapılmış, Geç Geometrik, Geç Klasik ve Roma dönemlerine ait mezarların bulunduğu alanın çevresinde Muğla Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan çalışmalarda ise temel seviyesinde tam planı mevcut olmayan bir yapı kalıntısı açığa çıkartılmıştır. Bu yapı kalıntısının köşesine yakın bir konumda, taban üstü seviyede bir Asklepios heykelciği ele geçmiştir. Yılanlı asa ile birlikte tasvir edilen heykelcik, Eleusis tipine aittir. Stratonikeia heykeltıraşlık eserleri içerisinde biri gymnasium buluntusu, diğeri ise buluntu yeri belli olmayan iki adet Asklepios torsosunun varlığı bilinmesine rağmen Stratonikeia koroplastik sanatı içerisinde Asklepios figürünü ele geçmemiştir. Bu nedenle Bozukbağ Asklepios Heykelciği ve konteksti, Stratonikeia ve çevresindeki Asklepios kültürünün varlığını gösteren tam bir eser ve kazı buluntusu olması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan, Roma Dönemi kopyası Asklepios heykelciği buluntu yeri ve stil özelliklerine göre MS II. yüzyılın ikinci yarısı-III. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Abstract: In 1969, during archaeological excavations under the direction of Prof. Dr. Yusuf Boysal in Bozukbağ within the borders of Yeşilbağcılar neighborhood of the Yatağan district of Muğla province around the area where the tombs belonging to the Late Geometric, Late Classical and Roman periods were found, the remains of a building that did not have a full plan at foundation level were unearthed during the studies conducted by the directorate of the Muğla Museum. An Asclepius figurine was found at the upper level near the corner of the remains of this building. The figurine belongs to the Eleusis type and is depicted with a serpent staff. Although the existence of two Asclepius torsos, one of which is a Gymnasium find and the other of which, the findspot is unknown, among Stratonikeia sculptural works, the Asclepius figurine was not found in the Stratonikeia choro-plastic art. Therefore, the Bozukbağ Asklepios sculpture and its context obtain a special importance as it is a complete artifact and an excavated find that shows the existence of the Asklepios cult at Stratonikeia and in its surroundings. According to the find location and style characteristics, the Roman period copy of the Asklepios statuette, which is the subject of this study, has been dated to between the half of the II. century A.D. and the first half of the III. century A.D.

Anahtar Kelimeler: Karia • Stratonikeia, Bozukbağ • Asklepios • Eleusis Tipi • Adak Heykelciği

Keywords: Caria • Stratonikeia, Bozukbağ • Asklepios • Eleusis Type • Votive Statuette

* Dr., Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Denizli. 0000-0002-7498-6015 nihalkurum@gmail.com

Söz konusu eser için çalışma izni veren Muğla Müze Müdürü Sayın Gülnaz SAVRAN'a, önerileriyle çalışmaya katkı sağlayan değerli hocalarım Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN ve Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT'e çok teşekkür ediyorum.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 01/03/2022 | Kabul Tarihi: 09/03/2022 ; Durnagölü N. 2022, "Karia Stratonikeiası Territoryumundan Bozukbağ Asklepios Heykelciği". *Cedrus X*, 259-271.

Muğla ili, Yatağan ilçesi, Yeşilbağcılar mahallesi sınırları içindeki Bozukbağ mevkinde¹, 1969 yılında Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında kazıların yapıldığı, Geç Geometrik, Geç Klasik ve Roma dönemlerine ait mezarların bulunduğu alanın çevresinde, 2020 yılında Muğla Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan çalışmada temel seviyesinde tam planı mevcut olmayan bir yapı kalıntısı açığa çıkartılmıştır (Figs. 1-2). Bu yapı kalıntısının, eğime bağlı olarak iyi korunmuş olan köşesine yakın bir konumda ve taban üstü seviyede, sikke, kandil, anatomik sunu objeleri, farklı formlara ait çanak-çömlek parçaları, figürin parçası, tıp ve kozmetik buluntulardan oluşan eserlerle birlikte bir Asklepios heykelciği ele geçirilmiştir (Figs. 3-4). Söz konusu eserlerin tümü şu an Muğla Müzesi'nde bulunmaktadır.

Fig. 1. 20BZS02 Numaralı Sondaj Alanının Genel Görünümü

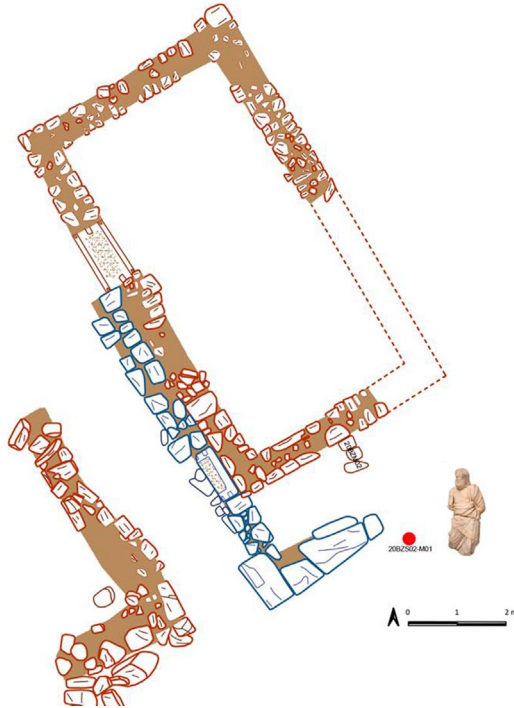

Fig. 2. Yapı Kalıntısının Tabakalarını Gösteren Rölevesi

¹ Bozukbağ mevki, Lagina Hekate Kutsal Alanı'nın 1,5 km güneyinde yer almaktadır.

Fig. 3a-b. Bozukbağ Asklepios Heykelciği

Tanrı Asklepios² sağ eli kalçada, yılanlı asaya yaslanmış halde ve küçük boyutlarda yapılmıştır (Figs. 3-4). Bilindiği gibi mitolojiye göre yılan, Asklepios ile özdeştir ve tanrının atribütleri arasında yer alır. Kırık olan heykelciğin sağ kolu dirsekten, bacakları diz kapağı altından itibaren eksiktir. Kaide kısmı mevcut olmayan heykelciğin benzer örnekleri dikkate alındığında yapısal olarak da bir kaide üzerine durduğu düşünülmektedir. Eserin boyutları göz önüne alındığında adak heykelciği olarak üretilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Asklepios, cepheden ayakta durur şekilde betimlenmiştir. Vücut ağırlığı kısmen sol bacağına verilirken, denge sağ kolun altındaki yılanın sarıldığı bir asa ile sağlanmış olmalıdır. Serbest olan sağ bacak dizden hafifçe bükülerek geriye çekilmiş ve kıvrımların geliş şekline göre hafif yana açılmıştır. Vücut belden hafif sağına doğru eğilmiştir. Sağ kol ile vücut arasındaki ayırım oldukça kabadır. Gövdesinin sağ üst kısmını açıkta bırakan geniş, kalın ve kaba kıvrımlara sahip *hymation* giyimlidir. Öyle ki *hymation*'un ikinci katı vücudunun sol tarafında büyük bir üçgen kanat oluşturacak şekilde önlük biçiminde sarkmıştır. Alt kenarı sağ kalça hizasından sol diz üstüne kadar eğik bir çizgide düşer. Ayrıca göbek hizasında yer alan önlük biçimli bir kat üzerinde yarım daire biçiminde iç içe geçen birbirine paralel kıvrımlar oluşmuştur. Asklepios tipinin bu versiyonunda gördüğümüz üçgen kanat, Yüksek Hellenistik Dönem'in başında Pergamon'un³ pişmiş toprak heykelciklerden de bilinmektedir.

Söz konusu Asklepios heykel tipinin de ana kökeni, Klasik Dönem içerisinde Pheidias'a atfedilen ve MÖ 440 civarına tarihlenen bir Zeus Heykeli gösterilmektedir. Zeus Dresden olarak adlandırılan bu heykelin saç ve sakalı kıvrıktır. Üzerinde *hymation* taşıyan yontunun sağ omuz-kol ve göğsü tamamen, karnı ise kısmen açıktır. Replikleriyle tanınan Dresden Zeus heykelinde sol ayak taşıyıcıken sağ ayak hafif bir şekilde yana açılarak ileri atılmıştır. Bu eser, Zeus ve Asklepios dışında Hades, Poseidon ve Serapis gibi tanrılar için de model olmuş olabilir ve benzerliklerinden dolayı kimlik tespitinde atribütleri belirleyici olmaktadır⁴.

² Kazı env. no. 20BZS02-M01. yük. 31,8; gen. 14,5; der. 9,3; baş yük. 7,6; gen. 5,5; der.: 5,9 cm.

³ Winter 1903, 376: 5; Töpperwein 1976, taf. 53: 376, 378; taf. 54: 379, 381.

⁴ Çelik 2022, 59-61; Dresden Zeus yontusu Hades ve Asklepios olarak da önerilmiştir. Boardman 1985, 231, res. 238; Zeus Dresden heykeli, Asklepios, Poseidon ve Serapis tanrı tipine de model oluşturmuştur. Kiilerich 2007, 137.

Fig. 4. Bozukbağ Asklepios
Heykelciği Tamamlama
Önerisi (Çiz. N. Durnagölü)

Bozukbağ Asklepios heykelciğinde arkada sol omuz üzerinden gelen kalın *hymation* kumaşı belde kalın tomar yaparak döndürülmeden düz bir şekilde sol kol altına sıkıştırılmıştır. Buradaki ağır kıvrımların arası matkap ile derin kanal şeklinde yapılmıştır. Ayrıca bacak arası ve *hymation*'un sol kol altından düşen kalın kıvrımlarında yine matkap kullanılmıştır. Sağ bacağın hareketi sonucunda bacak üzerindeki giysi kıvrımları gerilerek bacağın varlığını ortaya çıkarmıştır. İki bacak arasında, sağ alt baktan başlayarak sol üst bacağı doğru yükselen diagonal kıvrımlar bulunmaktadır. Arkadan *hymation*'un kenar kıvrım rulosu sol omuz üzerinden sol kolu arkadan ve önden tamamen örterek öne atılmıştır. *Hymation*'un geniş ve kalın bir kıvrımı sol kolun altından dikey bir şekilde korunan yere kadar indirilmiştir.

Hymation altında kalmış olan sol kol dirsekten bükülerek arkaya alınmış ve mantonun altından sol kalça üzerine yerleştirilmiştir. Heykelciğin arka tarafı da ön yüzü gibi ayrıntılı işlenmiş olup sol kolu, elbise kıvrımları ve saçları belirgindir. Arka kısımda sol kol ve omuz üzerinden belin sağına doğru giden aynı kalınlıktaki çizgisel kıvrımlar alta doğru daha da yüzeyseldir. Vücudun çıplak olan üst yarısında göğüs ve karın kasları kısmen şişkin verilmiştir. Bu da tanrının genç ve dinamik görünümde tasvir edildiğini gösterir. Açısız olan sağ kolun, duruşundan ve ikonografik benzerlerinden aşağıya sarkıtıldığı ve bu eliyle yılanlı asayı tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sağ bacak yanında *hymation* üzerinde korunmuş olan yuvarlak çıkıntı, yılanlı asa ile gövdeyi birbirine bağlayan ve denge rolü de bulunan bir desteğin varlığına işaret etmektedir. Yılanlı parçanın orta kısmı korunmuş olup her iki taraftan kırık ve eksiktir. Genel hatları belirgin olup yüz ovaldir. Sakin ve huzurlu bir yüz ifadesi vardır. Gözler derinde işlenmemiş olup göz kapakları vurgulanmıştır. Göz bebekleri aşınmadan dolayı tahrip olmuştur. Ancak daha iyi korunmuş sağ gözde matkap kullanıldığı kısmen belirgindir. Geç Hadrianus dönemi porte sanatında ışığı tutmak ve bakışlara daha fazla ifade katmak için göz bebeklerinde matkap kullanılmış ve bu dönemden itibaren iris çizgi şeklinde hem de boya ile belirtilmiştir⁵. Heykelciğin burun kökü hafif kabarık olup burun duvarları kaşlarla birleşir. Burun, kanatlarda etli, elmacık kemikleri, hafif çıkık verilmiş ve küçük ağızda ise dolgun dudaklar hafifçe aralanmıştır. Üst dudaktan ayrı duran bıyık biraz daha basitleştirilerek ağız kenarından çene üzerindeki sakal ile birleştirilmiş ve sakaldan ayrı bir görüntüye kavuşmuştur. Figürün sakalı Hadrianus dönemi ile birlikte görülmeye başlayan sakal modasını yansıtmaktadır⁶. Bıyık ve favorilerle birleşerek neredeyse tüm yüzü kaplayan kütleli sakalı kabarık ve düzgün taranmış şekilde boynu açıkta bırakarak çene altında ikiye ayrılmış durumdadır. Sakalı oluşturan kıvrımlar matkap kullanılmadığı için yalın bir görünüme sahiptir. Sakalın altında boyun kısa ve kalın verilmiştir.

Vücudun duruşuna göre baş hafif kendi sağına dönüktür (Fig. 5). Başın sol üst kısmı kırık olup yüzeydeki etkili aşınma dikkat çekmektedir. Aşınmadan dolayı stilkritik yapmak oldukça zordur. Ancak saç ve sakal düzeninin aynı dizilişte olduğu bellidir. Yarım ay şeklindeki kıvrımlardan oluşan uzun dalgalı gür saç kulakları kapatarak dış kısımda oldukça hacimli, ortada ise başına yapışkıdır. Ensede ise yuvarlak bir şekilde bitmektedir. Ön yüzdeki aşınmadan dolayı alnı çevreleyen dalgalı saç, başın arka kısmında daha net takip edilebilmektedir. Omuzlara düşen saç kıvrımları tahrip ol-

⁵ Özgan 2013, 136.

⁶ Özgan 2013, 133.

duğu için sadece sol omuza düşen bukleden matkap kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu matkap deliği de saç kütle ile boyun derisini ayırmak için yapılmıştır. Sakallı İmparator betimlemelerinden sonra portre sanatında matkap kullanımı ikinci bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır⁷. Karşılaştırmalı örnekler ışığında bir taşra üretimi olan Bozukbağ Asklepios yontucuğu, sahip olduğu stil ve işçilik itibarıyla Hadrianus döneminden öncesine ait olamaz. Matkap kullanımı ve stiline bağlı olarak MS II. yüzyıl içlerinde Antoninuslar dönemi'nde, hatta zaman dilimi daha geniş tutularak MS III. yüzyılın ilk yarısında üretilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bozukbağ Asklepios başı, saç ve sakalın işlenişi ve portre özellikleri ile Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Arykanda⁸ buluntusu Asklepios başı ile benzeşmektedir.

Asklepios'un heykeltıraşlık eserleri, diğer tanrılarınkiyle karşılaştırıldığında tipolojik olarak dikkate değer ölçüde tek düzedir⁹. Her boyutta ve çeşitli pozlarda sayısız Asklepios heykeli vardır. Bunların çoğu sağlık tanrısının nitelikleriyle yakından ilişkili tiplerdir ve en önemli aksesuarı asaya dolanmış yilandır. G. E. van der Ploeg, LIMC'e göre antik döneme ait on yedi farklı türde Asklepios heykelinden bahseder¹⁰. Bu tipler çoğunlukla, tanrının genel bir Klasik temsilinin varyasyonları şeklindedir. Bu da onu Bozukbağ örneğinde olduğu gibi kolayca tanınabilir kılar. Bu çeşitlilik içinde en tanınmışları duruş pozisyonları ve *hymation*'un ifade tarzına göre¹¹ *Giustini*¹², *Campana*¹³, *Velia*¹⁴, *Amelung*¹⁵, *Museo Nuovo*¹⁶, *Nea (Paphos-Alexandria-Trier)*¹⁷, *Anzio*¹⁸, *Doria*¹⁹, *Chiaramonti*²⁰ ve

Fig. 5a-b. Asklepios Başının Cepheden ve Sağ Profilden Görünümü

⁷ Özgan 2013, 136.

⁸ Bayburtluoğlu 1991, 230, res. 2; Sancaktar 2016, kat. no. 86.

⁹ Meyer 2001, 25.

¹⁰ Van der Ploeg 2018, 76, dn. 171, bk. LIMC *Asklepios* nos 115-392.

¹¹ Meyer 2001, 25.

¹² İkonografik benzerleri için bk. Berger 1982, 63-71, taf. 7.1.2.4;11.3 (Ludwig Müzesi Koleksiyonu); Meyer 1988, 120-122, no. G1, pl. 16; 1994, 7-9, no. G1, fig. 1-2 (Atina Agorası); Özgan 1999, 123-124, taf. 39c (Asklepios Heykelciği Torsosu, Bodrum Müzesi MS II. yüzyıl); Aybek S. & Tuna M. & Atıcı M. 2009, kat. no. 24 (Ephesos Vedius Gymnasionu, Roma Dönemi); Tepebaş 2016, 67-68, kat. nr. 5 (Tarsus/MS II. yüzyılın ortaları); Martens 2018, fig. 8 (1-8), fig. 9 (9-24), fig. 10-12. Pişmiş toprak figürin örnekleri için ayrıca bk. Handler 2012, 269-270, fig. 12: 155, 156 (Atina Agorası koroplastik atölyesi, MS I-II. yüzyıl sonları).

¹³ Aybek 2004, 189-196, kat. no. 69, res. 1-8 (Metropolis, Erken İmparatorluk Dönemi); Sezer 2015, 86-87, res. 9 (Nikomedia, Asklepios Torsosu MS II. yüzyıl); Dinç 2015, 60-61, kat. nr. 22 (Philadelphia/Alaşehir, Erken İmparatorluk Dönemi).

¹⁴ Laffl – Christof 2015, 182-183, nr. 2, abb. 2 (Kelenderis Asklepiosu MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı); Martens 2018, fig. 17a-b, fig. 18a-b. Epidauros'tan Asklepios *Velia*'nın küçük ölçekli heykeli için ayrıca bk. fig. 19.

¹⁵ Kranz 1989, taf. 47.1 (Bonn/Asklepios Pinax); Drew-Bear 1993, 149, res. 5 (Afyon Müzesi, MS II. yüzyıl); Demirer-Yaraş 2016, lev. 3, 4, 7, 8 (Antalya Müzesi, Yelten Asklepiosu, MS II. yüzyılın ikinci yarısı). Pişmiş toprak figürin örnekleri için ayrıca bk. Tavukçu 1999, 151, lev. 30, kat. no. 119 (Dardanel MÖ II. yüzyılın üçüncü (dördüncü?) çeyreği); Kaplan 2009, lev. 16, kat. no. 55 (Çanakkale Arkeoloji Müzesi, MÖ II. yüzyıl); Töp-

*Eleusis*²¹ gibi farklı tiplere ayrılmıştır (Figs. 6a-b, 7).

Fig. 6a. Bolu Arkeoloji Müzesi (Sezer 2014, res. 1'den)

Fig. 6b. Atina Agorası (Martens 2018, fig. 15a-b'den)

Fig. 7. Eleusis Arkeoloji Müzesi (MÖ IV. yüzyıl sonları)

Çalışmanın konusunu oluşturan Bozukbağ Asklepios heykelciği yaygın bir tiptir ve ikonografik benzerlerine göre “*Eleusis*” tipinin yerel bir versiyonuna aittir. Bu tipe adını veren Asklepios heykeli²² *Eleusis* Müzesi’nde sergilenmektedir (Fig. 7). Bu tip görsel olarak MÖ 330’lardan beri bilinmektedir ve bu nedenle o dönemde yapılmaya başlanmış olmalıdır. Yaklaşık yirmi beş örnek sayesinde bilinen bu tip, Asklepios *Giustini* tipinden yani Atina Asklepieionun’daki Asklepios’un klasik temsilinden esinlenmiştir²³. İki tip arasındaki fark ise *hymation*’un örtülmesinden kaynaklanmaktadır. *Giustini* tipinde *hymation*’un yapısında sol dirsek üzerinden atılan giysi kıvrımı izleyici tarafından görülür. *Eleusis* tipinde ise dirsek hizasından gelen giysi kıvrımı sol kol altına sıkıştırılmıştır. *Eleusis* tipinde *hymation* vücudu daha sıkı sarar ve vücut daha kıvrımlıdır. Ancak her iki tipte de *hymation* sol dirseği sarmaktadır.

Bozukbağ örneği dışında adak olarak üretilmiş Asklepios heykelcikleri de bilinmektedir. Afyon Müzesi’nde bulunan ve MS II. yüzyıla tarihlendirilen Asklepios heykelciğinin, yazıtına göre Apol-

perwein 1976, taf. 52, 373.

¹⁶ Sezer 2009, kat. no. 48, Lev. XLV, res. 1 (Smyrna, Asklepios torsosu, Hadrianus dönemi).

¹⁷ Stirling 2008, 123-125, fig. 23-24 (Asklepios and Telesphoros, Corinth MS III. yüzyılın ortası-IV. yüzyılın başı); Mazzuca 2014, 297, 1-7; Demirer-Yaraş 2016, lev. 3, 4, 7, 8 (Antalya Müzesi, Yelten Asklepiosu, MS II. yüzyılın ikinci yarısı).

¹⁸ Tepebaş -Durugönül 2013, 60, kat. no. 21 (Silifke Müzesi/MS II. yüzyıl).

¹⁹ Meyer 2001, 24, abb. 5, 6.

²⁰ Konstantinos 2013, 47-48, pl. 8, 8a (Batkun Zemedrenos Kutsal Alanı).

²¹ Özgan 1999, 124-125, taf. 39d (Stratonikeia Gymnasion/Asklepios Torsosu); Konstantinos 2013, pl. 12, 12a (Bulgaristan/Kabile); pl. 14, 14c (Bulgaristan/Pautalia, Asklepios tasvirli adak kabartması); pl. 15, 15a (Bulgaristan/Pautalia, Asklepios tasviri ile Hygieia ve Telesphorus tasvirli adak kabartması); Sezer 2014, res. 1, 1b (Bolu Ark. Müzesi, MS II. yüzyılın başı); Martens 2018, fig. 15a-b. Pişmiş toprak figürin örnekleri için bk. Töpperwein 1976, taf. 53, 378; taf. 54, 379 (Pergamon/Yüksek Hellenistik).

²² Corso 2014, fig. 1; Martens 2018, fig. 14 (no. 5100).

²³ Corso 2014, 112.

lon'a sunulan bir adak olduğu anlaşılmıştır²⁴. MS II. yüzyıl içinde değerlendirilen Allianoi²⁵ ve Kutludüğün²⁶ örnekleri yine adak heykelciği olarak kullanım görmüştür. Arykanda²⁷ örneği, Helios Kutsal Alanı buluntuları olarak karşımıza çıkmaktadır. Asklepios ve Hygieia'ya ait bir baş, belden aşağısı korunmuş bir Asklepios heykelciği ve Helios'a adanmış sunaklardan, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Helios'un Asklepios ve Hygieia ile birlikte ortak bir külte sahip oldukları anlaşılmıştır²⁸.

Kült açısından karşılaştırabileceğimiz ilk örnekler Stratonikeia heykeltıraşlık eserleri içerisinde yer alan iki Asklepios torsosudur²⁹. Stratonikeia'da Asklepios heykellerinin ilişkilendirilebileceği bilinen bir kült alanı veya tapınak yoktur. Ancak Stratonikeia'daki Asklepios kültünün varlığına işaret eden söz konusu örnekler, bu kültün Roma Dönemi'nde çevre üzerinde de bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Stratonikeia buluntusu Asklepios torsolarına karşılık gelen Bozukbağ heykelciği bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve kent içinde buluntu yeri belli olmayan ilk örnek heykelciğin gövdesine ait bir parça olup R. Özgan tarafından Orta İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmiştir³⁰ (Fig. 8). Bodrum heykelciği, Bozukbağ örneğinden farklı olarak *Giustini* tipinde tasvir edilmiş, ancak Bozukbağ örneğinde olduğu gibi küçük boyutludur ve vücut ağırlığı sol bacak üzerindedir. Vücudun duruş şekline sağ bacağın hafif öne doğru atıldığı anlaşılmaktadır. Kalın *hymation* sol omuzdan dikey kıvrımlarla indirilmiş, açılı kol kumaş altından sol kalça üzerine yerleştirilmiştir. Sağ omuzdan başlayıp göğüs altından sol dirsek üzerine çapraz uzanarak arkaya geçen kalın tomardan ve sol omuz üzerinde oluşan kıvrımlardan kola ait hatlar kaybolmuştur. Göbek üzerinde sığ 'v' şeklindeki kıvrımlar görülür. Kıvrımlar döndürülmüş tomarda kalın, karın üzerinde oval, kasıklara doğru 'v' şeklini almıştır. Bozukbağ örneğinde ise bu tomar sağ tarafta belden döndürülmeden düz bir şekilde geçirilmiştir.

Diğer örnek Muğla Müzesi'nde sergilenen gymnasium buluntusu *khiton*'lu Asklepios torsosudur³¹ (Fig. 9). Söz konusu eser gymnasionda Asklepios kültüyle ilgili etkinliklerin gerçekleştirildiğini göstermesi açısından da ayrıca önemlidir³². Kolosal boyutlardaki torsonun başı, sağ kolu ve dizlerden aşağısı kırık ve eksiktir. Gymnasium buluntusu torso, R. Özgan tarafından Roma İmparatorluk Dönemi içinde değerlendirilmiştir. Bozukbağ örneğinde olduğu gibi *Eleusis* tipindedir. Ancak farklı olarak bu tipin diğer tüm kopyaları veya varyantları Bozukbağ örneği de dâhil olmak üzere çıplak bir gövde ile gösterilmiştir. Gymnasium buluntusu Stratonikeia örneği bu yönüyle farklıdır. Vücut ağırlığı sol bacak üzerindedir. Sağ bacağın hafifçe öne çekilmesinden dolayı vücut hafif bir 's' formu almıştır. *Hymation*'un bir ucu arkadan dolaşarak sol omuz üzerinden öne atılmıştır. Önde bacakları tamamen örten *hymation*, belden kalın bir tomar oluşturduktan sonra bacakların bir kısmını örten üçgen bir form olarak ikinci katı oluşturmuş ve sol dize doğru uzanmıştır. Kolu sol dirsek

²⁴ "Lamneanoslu Sextos'un oğlu Nearchos Tanrı Asklepios'un bu heykelini Apollon'a sundu" (Drew-Bear 1993, 149, res. 5).

²⁵ Yaraş 2002, 218, kat. no. 1, res. 1, çiz. 1; Baykan 2009, lev. 6, 3-4.

²⁶ Özorak 1982, 5-7, lev. II-III, res. 4-5.

²⁷ Bayburtluoğlu 1991, 230, res. 2-3; Sancaktar 2016, 20, 100, kat. no. 86 (Asklepios başı, Roma Dönemi), kat. no. 87 (Asklepios'a ait alt gövde parçası, Roma İmparatorluk Dönemi).

²⁸ Sancaktar 2016, 100.

²⁹ Müze env. no. 21-17-82, 603/3830.

³⁰ Özgan 1999, 123-124, kat. no. 28, taf. 39c.

³¹ Özgan 1999, 124-125, kat. no. 29, taf. 39d.

³² Gymnasium buluntusu Metropolis örneği için ayrıca bk. Aybek 2004, lev. XLVIII, XLIX, L, kat. no. 69.

seviyesinin altında 'v' şeklinde doğrusal dikey kıvrımlarla tamamen kaplıdır. Tanrının bu görüntüsü, Mısır tanrısı Sarapis'in (Serapis'in) karakteristik özellikleriyle birleşmektedir. Nitekim Stratonikeia'nın kutsal alanı konumundaki Lagina'da Sarapis kültünün varlığı ve MS II. yüzyılda adına yapılmış bir naiskosun mevcut olduğu bilinmektedir³³. Bu tipin ikonografik benzeri Atina Agorası kazılarında da gelmiştir³⁴. Agora buluntusu küçük boyuttaki bu heykel, gymnasion buluntusu Stratonikeia örneğinde görüldüğü gibi tanrı Sarapis ile özdeşleştirilmiştir. Mevcut veriler Asklepios ile Sarapis arasında yakın bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu konuda yaşamının büyük bir kısmını Smyrna'da geçiren ve dönemin önde gelen hatiplerinden biri olan Aelius Aristides'in yazıları önemlidir. Aristides'in yazdıklarından onun Asklepios'tan sonra tedavi için en çok başvurduğu tanrı ve tanrıçanın Sarapis ve Isis olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Smyrna'da kültü bulunan Sarapis'in de koruyucu bir sağlık tanrısı olarak önemini göstermektedir³⁵. Benzer şekilde Kyme³⁶ buluntusu olan bronz tabula ansata ve üzerine eklenen bir çift kulak adağı, yazıtına göre bir kadın tarafından koruyucu tanrıça Isis'e ithaf edilmiştir. Bu bilgiler ışığında Stratonikeia gymnasion buluntusu Asklepios'un Mısır tanrısı Sarapisle özdeşleştirilmesi onun da koruyucu bir sağlık tanrısı olduğuna işaret etmektedir.

Fig. 8. Stratonikeia Asklepios Heykelciği Torsosu (Özgan 1999, 123-1234, Taf. 39c'den)

Fig. 9. Stratonikeia Asklepios-Sarapis Torsosu. (Özgan 1999, 124-125, Taf. 39d'den)

Stratonikeia buluntusu mezar stelleri arasında hekim mezarları da yer almaktadır. Bunlardan ilki Epaphroditos'un mezar steli dir³⁷. Yazıtına göre kabartma şeklindeki erkek büstün *Arkhiatros* olduğu anlaşılmaktadır³⁸. Mezar stelinin kaidesi üzerinde yine kabartma şeklindeki karşılıklı dövüşen horoz tasviri, sağlık tanrısı Asklepios'u işaret etmektedir. Hellas'ta horoz *khitonik* bir figürdür ve Asklepios'un kutsal hayvanları arasında geçer. Asklepios'a genelde horoz adanmıştır ve bu inanç günümüzde de devam eden bir uygulamadır³⁹. Nitekim sağlıkla ilgili adakların genelde horoz olması rastlantısal değildir. Platon'un Sokrates'in ölü-

³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Sögüt 2008, 425-429, fig. 7-9; Sögüt 2011, 294-301, fig. 19.1-19.10.

³⁴ Martens 2018, 573, fig. 24a-b, kat. no. 25 (Roma Dönemi).

³⁵ Tozan 2017, 250-251. Sarapis'in Asklepios ve Helios ile özdeşleştirilmesi hakkında ayrıca bk. Stambaugh 1972, 27 vd., 75 vd.; Merkelbach 1995, 78 vd., 201 vd.

³⁶ Grasso 2008, 40, fig. 34 (MS III. yüzyıl).

³⁷ Özgan 1999, 172-173, taf. 56d; Aytaçlar 2006, kat. no. 186.

³⁸ "Kıbrıs'ta doğan tanrıça Paphos'la adaş olan ben burada yatıyorum. Henüz evlenmemiş genç bir adam olarak, yaşamın zevklerini terk etmek zorunda kaldım. Beni yetiştiren Karpos, harcadığı emeklerin meyvasını toplayamadı. Birçok hastayı tekrar canlandırdın, ey Epaphroditos, sen hekim olarak en çok sevilen kişiydin. Hem bir sanatçı olarak hem de kişiliğinle sevimlektiydin. Öyle ki, mesleğinde başkalarını düşünmeyi öğrendin. Fakat sen kendini hastalıktan kurtaramadın; çünkü kader tanrıçası hekimlerden daha güçlüdür", bk. Aytaçlar 2006, kat. no. 180, 186.

³⁹ Özer 2016, 6.

münde söylediği son sözleri anlattığı bölümü horoz adağı ile ilgilidir⁴⁰.

Lagina buluntusu iki yazıt yine hekimlerden bahseder⁴¹. D. Baykan'ın Roma İmparatorluk Dönemi hekim mezarlarıyla ilgili yayını bu konudaki kapsamlı çalışmalardan biridir⁴². Stratonikeia'ya bağlı kutsal alanlardan bir diğeri ise Panamara'dır⁴³. Yazılı kaynaklara göre Zeus Panamarnos kutsal alanında Zeus ve Hera'nın yanında Artemis, Sarapis, Demeter, Hermes, Aphrodite, Nike ve Apollon'un yanında Asklepios'da tapınım görmüştür⁴⁴.

Koroplastik Sanatlarda Asklepios Tasvirleri

Stratonikeia koroplastığı içinde Asklepios ya da bağlantılı olduğu figürinlerin tasvir edildiği pişmiş toprak örnekler bulunmamaktadır. Ancak farklı merkezlerden karşılaştırmalı pişmiş toprak Asklepios örnekleri yer almaktadır. Bu örneklerin Stratonikeia veya başka bir kentin mermer heykel ya da heykelcikleri ile karşılaştırılması, koroplastik ile heykeltıraşlık sanatı arasındaki ilişkinin ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim Bozukbağ örneği, temelde burada sunulan çoğu Asklepios tiplerine karşılık gelmektedir. Hellenistik Dönem'e tarihli Pergamon⁴⁵ örneklerinde Asklepios grubu oldukça kapalı bir grup olarak sunulmuştur. Figürinlerde yılan sarılı asa sağ bacak yanında durmaktadır. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta, sağ bacak serbest ve dizden bükük olarak biraz öne ve yana doğru uzatılmıştır. Korunan örneklerde sarkıttığı sağ eli ile asasını tutmaktadır. Giysisi altında kalan sol eli Bozukbağ örneğinde olduğu gibi kalça üzerindedir. Ayaklara kadar inen *hymation*, sol omzun üzerinden geçirilmiş ve dikdörtgen bir göğüs boşluğu ortaya çıkarılmıştır. Çoğu örnekte *hymation*'un bir köşesi, sol uyluğun üzerinde büyük bir üçgen bölüm oluşturur. Üçgen motifi, pişmiş toprak Pergamon figürinleri arasında ana türdür. Varyantları arasında ayrıca yumurta taşıyan Asklepios tasvirleri de bulunmaktadır⁴⁶. Bu figürinlerin önemli bir özelliği de güçlü bir şekilde hareket eden asaya dolanmış yuvarlak üç boyutlu yilandır.

Pergamon örnekleri dışında Asklepios tasvirli pişmiş toprak figürinler Myrina⁴⁷, Ephesos⁴⁸, Aigai⁴⁹, Halikarnassos⁵⁰, Dardanel⁵¹, Smyrna⁵², Kibyra⁵³, Pompeii⁵⁴ ve Atina⁵⁵ gibi merkezlerde farklı

⁴⁰ “Kriton, Asklepios'a bir horoz borcum var (ağrısız bir ölüm için); borcumu ödemeyi unutmazsın değil mi?” Borcun ödenecektir” dedi Crito. Plat. Phaid. 118a.

⁴¹ Yazıtlar için bk. Aytaçlar 2006, kat. no.: 189-190, 190-191.

⁴² Baykan 2018, 465-486.

⁴³ Zeus Panamarnos kutsal yeri olan Panamara, Muğla ili, Yatağan ilçesi, Bağyaka mahallesi sınırları içerisinde yer alan, Stratonikeia'nın 13 km güneydoğusundadır. İlk olarak 1886 yılında tanımlanan bu bölgede Zeus Panamarnos ile eşi Hera'ya ait iki tapınak vardı (Laumonier 1958, 221-343; Mutlu 2015, 79; Söğüt 2019, 278 vd.).

⁴⁴ Mutlu 2015, 84.

⁴⁵ Winter 1903, 376, 5; Töpferwein 1976, taf. 52: 373; taf. 53: 376, 378; taf. 54: 379, 381.

⁴⁶ Mazzuca 2014, 297, 2.

⁴⁷ Winter 1903, 376: 7.

⁴⁸ Rathmayr 2015, fig. 3 (MÖ II. yüzyıl).

⁴⁹ Dereboylu 2012, 211, 406, kat. no. 221 (Asklepios?, Hellenistik Dönem?).

⁵⁰ Winter 1903, 376: 3.

⁵¹ Winter 1903, 376: 4; Tavukçu 1999, lev. 30, kat. no. 119 (MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreği); Kaplan 2009, lev. 16, kat. no. 55 (MÖ II. yüzyıl).

⁵² Winter 1903, 376: 6; Mollard-Besques 1972, 164, 1971, pl. 226 f. D1123 (Geç Hellenistik Dönem); Hasselin Rous, I. & Çaldıran Işık, M. E. & Kongaz G. 2015, 124-125, lev. X, kat. no. 84 (Asklepios?, MÖ II-I. yüzyıl).

tipleriyle görülmektedir. Ayrıca Isparta Arkeoloji Müzesi⁵⁶ ile Danimarka Ulusal Müzesi⁵⁷ koleksiyonunda bulunan Asklepios figürinleri yine ikonografik benzerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada değerlendirilen Bozukbağ Asklepios heykelciği adak olarak kullanım görmüştür. Küçük boyutu ve taşınabilirliği şüphesiz Bozukbağ kırsal alanında rahat bir kullanım kolaylığı da sağlamış olmalıdır. Nitekim küçük boyutta yapılan bu heykelcikler sabit bir konum için tasarlanmamıştır. Özellikle adak olarak düşünüldüğünde kolayca hareket ettirilebilen minyatür boyutların tercih edilmesi olağandır. İkonografik benzerlerine göre en popüler tiplerden birisi olan “*Eleusis*” tipinin yerel bir versiyonuna aittir. Stilistik özellikleri ve kontekstindeki diğer buluntulara göre MS II. yüzyılın ikinci yarısı-III. yüzyılın ilk yarısında (MS 150-250) yapılmış olması muhtemeldir.

⁵³ Günel 2019, kat. no. 21 (Asklepios/Zeus Başı, MS II-III. yüzyıl).

⁵⁴ Winter 1903, 376: 8, 9; Burn-Higgins 2001, pl. 42, 2239; Kekule-Rohden 1880, 51, pl. XL, 1.

⁵⁵ Handler 2012, 269-270, fig. 12: 155, 156 (MS I-II. yüzyılın sonları, Atina Agorası koroplastik atölyesi enkazından *Giustini* tipinde, aynı kalıp üretim).

⁵⁶ Çevik 2019, 217-218, kat. no. 70 (satın alma, olasılıkla MÖ I. yüzyılın sonları).

⁵⁷ Breitenstein 1941, pl. 88, 727 (Hellenistik Dönem).

BİBLİYOGRAFYA

- Aybek S. 2004, *Metropolis (İonia), Hellenistik ve Roma Devri Heykeltraşlık Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Aybek S. & Tuna M. & Atıcı M. 2009, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu*. Ankara.
- Aytaçlar P. Ö. 2006, *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu'da Entelektüeller*. İstanbul.
- Bayburtluoğlu C. 1991, "1990 Arykanda Kazısı". *KST XIII/2*, 227-234.
- Baykan D. 2009, *Allianoi Tıp Aletleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.
- Baykan D. 2018, "Roma İmparatorluk Dönemi Hekim Mezarları". Ed. E. Özer, *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu (23-26 Temmuz 2018) Bildiri Kitabı (Aizanoi IV Özel Sayı)*. Ankara, 465-485.
- Berger E. 1982, *Zwei neue Skulpturenfragmente im Basler Ludwig-Museum. Zum Problem des Asklepios Giustini*, in *Praestant interna: Festschrift für Ulrich Hausmann*. Hgs. B. Von Freytag gen. Löringhoff, D. Mannsperger & F. Prayon. Wasmuth, Tübingen, 63-71.
- Boardman J. 1985, *Greek Sculpture. The Classical Period a Handbook*. New York.
- Breitenstein N. 1941, *Danish National Museum, Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen.
- Burn L. & Higgins R. A. 2001, *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum (Vol. III)*. London.
- Corso A. 2014, "Retrieving the Style of Cephisodotus the Younger". *Arctos* 48, 109-136.
- Çelik A. 2022, "Pednelissos'tan Geç Hellenistik Dönem Bir Mezar Steli". *Arkhaia Anatolika* 5, 51-73.
- Çevik N. 2019, *Isparta Arkeoloji Müzesinde Bulunan Pişmiş Toprak Figürinler*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta.
- Demirer Ü. & Yaraş A. 2016, "Yelten Asklepiosu". *Seleucia ad Calycadnum VI*, 45-59.
- Dereboylu E. 2012, *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir.
- Dinç M. 2015, "Manisa Müzesi'ndeki Hellenistik-Roma Dönemi Heykelleri". *Manisa Müzesi Heykeltraşlık Eserleri*, Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (Kaam) Yayınları - 3.
- Drew-Bear T. 1993, "Afyon Müzesi'nde Bir Heykel Definesi". *AST X*, 147-152.
- Grasso A. T. 2008, *Il santuario della kourotrophos a Kyme eolica (RICERCHE I)*. Collana Del Dipartimento Di Archeologia e Storia Delle Art. Calabria.
- Günal B. 2019, *2006-2015 Yılları Arasında Kibyra Kazılarında Ele Geçen Terrakotta Figürinler*, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur.
- Handler M. D. 2012, *A Coroplastic Workshop in Roman Athens*, University of Cincinnati, Doctorate of Philosophy, in the Department of Classics of the College of Arts and Sciences by.
- Hasselin Rous, I. & Çaldıran Işık, M. E. & Kongaz G. 2015, *Musées Archéologiques d'Istanbul: Catalogue des Figurines en Terre Cuite Grecques et Romaines de Smyrne*. İstanbul Arkeoloji Müzeleri: Yunan-Roma Dönemi Pişmiş Toprak Smyrna Figürinleri Kataloğu. *Varia Anatolica* 29. Paris: De Boccard. XVII, 1-222.
- Kaplan D. 2009, *Çanakkale Arkeoloji Müzesi Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Külicher B. 2007, *Græsk Skulptur. Fra dædalisk til hellenistisk*. København.
- Konstantinos M. 2013, *Healing Gods: The Cult of Apollo Iatros, Asclepius and Hygieia in the Black Sea Region*. Unpublished MA Dissertation Thesis, International Hellenic University. Thessaloniki.
- Kranz P. 1989, *Bemerkungen zum 'Bonner Asklepios-Pinax'*. Ed. U. Cain, D. Salzmann (Hrsg.), *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann*. Mainz, 289-295.
- Lafli E. & Christof E. 2015, "Römische Skulpturen im Museum von Anamur in Kilikien". Ed. S. Montel,

- La sculpture gréco-romaine en Asie Mineure*. (Basençon, octobre 2014), Dialogues d'histoire ancienne, Institut des sciences et techniques de l'Antiquité. Besançon, 177-206.
- Laumonier A. 1958, *Les Cultes Indigènes en Carie*. Paris.
- Martens B. 2018, "The Statuary of Asklepios from the Athenian Agora". *Hesperia* 87/3, 545-610.
- Mazzuca V. 2014, "Asclepius With Egg "Type Nea Paphos-Alexandria-Trier": New Data and Some New Reflections". *Arheologia Moldovei* 37, 291-298.
- Merkelbach R. 1995, *Isis regina, Zeus Sarapis. Die griechischenägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*. Stuttgart-Leipzig.
- Meyer M. 1988, "Erfindung und Wirkung: Zum Asklepios Giustini". *AM* 103, 119-159.
- Meyer M. 2001, "Ein Torso im Typus Doria: Asklepios oder Amphiaraos?". *Μουσείο Μπενάκη* 1, 21-32.
- Mollard-Besques S. 1972, *Musée national du Louvre, Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains III, Epoques Hellenistique et Romaine Grece et Asie Mineure*. Paris.
- Mutlu S. 2015, "Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları". Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları I*. İstanbul, 79-94.
- Özer E. 2016, Aizanoi, "Aizanoi'dan Horozlu Mezar". İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. *Art Sanat* V, 1-24.
- Özgan R. 1999, *Die Skulpturen von Stratonikeia (Asia Minor Studien, Band 32)*. Bonn.
- Özgan R. 2013, *Roma Portre Sanatı II*. İstanbul.
- Özoral F. 1982, "Kutludüğün Heykelticikleri". *TAD XXVI-I*, 1-10.
- Rathmayr E. 2015, "Terrakotten aus dem Hanghaus 2 in Ephesos". *Figurines de terre cuite en Méditerranée Grecque et Romaine*, volume II Iconographie et contextes, (Arthur Muller-Ergün Lafli). France, 261-274.
- Sancaktar H. 2016, *Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri*. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi. Antalya.
- Sezer S. S. 2009, *Smyrna Hellenistik ve Roma Devri Heykeltıraşlık Eserleri*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Sezer S. S. 2014, "Bolu Müzesi'nden Bir Grup Heykeltıraşlık Eseri/A Group of Sculpture Works From The Bolu Museum". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 32/7, 404-424.
- Sezer S. S. 2015, "Nikomedia Antik Kenti'nden Heykeltıraşlık Eserleri". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 78-99.
- Söğüt B. 2008, "Naiskoi from the Sacred Precinct of Iagina Hekate: Augustus and Sarapis". *Anodos Studios of the Ancient World* 6-7 (2006-2007), 421-432.
- Söğüt B. 2011, "The Sarapis relief from Iagina". Eds. F. D'Andria & I. Romeo, *Journal of Roman Archaeology* 80, 294-301.
- Söğüt B. 2019, *Stratonikeia (Eskihisar) Kutsal Alanları*. İstanbul.
- Stambaugh J. E. 1972, *Sarapis under the early Ptolemies (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 25)*. Leiden.
- Stirling L. 2008, "Pagan Statuettes in Late Antique Corinth: Sculpture from the Panayia Domus". *Hesperia* 77, 89-161.
- Tavukçu A. Y. 1999, *Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.
- Tozan M. 2017, "Bir Sağlık Kenti Olarak Smyrna". Eds. B. Yolaçan & G. Şakar & A. Ersoy, *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II*. İstanbul, 243-256.
- Tepebaş U. & Durugönül S. 2013, "Arkaik - Roma Dönemi Heykeltıraşlık Eserlerinin Kataloğu ve Değerlendirilmesi". Ed. S. Durugönül, *Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu Heykeltıraşlık ve Mimari Plastik Eserler*. Mersin, 35-153.

- Tepebaş U. 2016, "Tarsus Múzesi'ndeki Hellenistik-Roma Dönemi Tanrı ve Erkek Heykelleri". Ed. S. Durugönül, *Tarsus Múzesi Taş Eserleri Heykeltıraşlık ve Mimari Plastik Eserleri*. İstanbul, 57-80.
- Töpperwein E. 1976, *Terrakotten von Pergamon* (Pergamenische Forschungen III). Berlin.
- Van der Ploeg G. E. 2018, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius*. Leiden, Boston.
- Winter F. 1903, *Die Antiken Terrakotten Band III-I; Die Typen Der Figürlichen Terrakotten* (Teil II). Berlin-Stuttgart.
- Yaraş A. 2002, *Bakırçay Havzası'nda Asklepios Kültü ve Paşa Ilıcası – Allianoi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı. İstanbul.

Chronological Problems of the Adana Taşköprü

Adana Taşköprü'nün Kronolojik Problemleri

İlkay GÖÇMEN*

Abstract: One of the most important settlements of Cilicia, which is an important connection point between East and West, is Adana. The international road route, which reaches Tarsus and then Adana via Gülek, turns east from here. Located on this route, Taşköprü (= Stone Bridge) provides a connection over the Sarus river. Although the arches of the bridge, which consists of twenty-one spans together with the discharging arches, vary in form, the architectural style generally exhibits Roman features. The bridge, which is known to have been repaired many times after the first construction, contains arches from different periods as well as early period remains. Although it is generally accepted that its construction was carried out in the Roman Period, it is controversial when exactly it should be dated to and which Imperial period. Some researchers associate the bridge with the historical context and date it to the Hadrianic Period. On the other hand, a group of researchers think that the bridge was built in the IVth century A.D., based on the name of the Architect Auxentios mentioned in the inscription. The aim of the study is to make a new proposal about when Taşköprü was built. Considering the importance of the road it connects and the political process, it turns out that both dates suggested for the structure are too late. In addition, the discharging arches on the bridge piers allow for a more accurate dating of the structure. In short, considering the architectural features and the political process, it becomes possible to determine the construction date of the bridge and to make a new proposal.

Keywords: Adana • Taşköprü • Roman Imperial Period • Bridge Architecture • Arch and Vault

Öz: Doğu ve Batı arasında önemli bir bağlantı noktası olan Cilicia'nın en önemli yerleşimlerinden biri de Adana'dır. Gülek üzerinden Tarsus'a ve ardından Adana'ya ulaşan uluslararası güzergâh, buradan doğuya yönelmektedir. Bu güzergâh üzerinde konumlanan Taşköprü, Sarus Nehri üzerinden bağlantı sağlamaktadır. Hafifletme kemerleri ile birlikte yirmi bir açıklıktan oluşan köprünün kemerleri form bakımından çeşitlilik gösterse de mimari üslubu, genel olarak Roma özellikleri sergilemektedir. İlk inşanın ardından birçok kez onarıldığı bilinen köprü, farklı dönemlere ait kemer uygulamaları ile birlikte erken döneme ait kalıntılar da barındırmaktadır. Genel olarak inşasının Roma Dönemi'nde gerçekleştirildiği kabul edilse de tam olarak ne zaman ve hangi imparator dönemine tarihlenmesi gerektiği hususu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar; köprüyü tarihsel süreçle ilişkilendirerek Hadrianus dönemine tarihlemekteyler. Buna karşın bir grup araştırmacı, köprüye ait bir yazıtta geçen Mimar Aukentios isminden hareketle köprünün MS IV. yüzyılda inşa edildiğini düşünmektedir. Çalışmanın amacı Taşköprü'nün ne zaman inşa edildiğine yönelik yeni bir öneride bulunmaktır. Bağladığı yolun önemi ve politik süreç dikkate alındığında, yapı için önerilen her iki tarihin de geç olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca köprü ayakları üzerindeki hafifletme kemerleri yapının daha isabetli tarihlenmesine olanak sağlamaktadır. Kısacası mimari özellikler ve politik süreç dikkate alınarak köprünün inşa tarihine yönelik saptama yapmak ve yeni bir öneride bulunmak mümkün hâle gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adana • Taşköprü • Roma İmparatorluk Dönemi • Köprü Mimarisi • Kemer ve Tonoz

* Dr., Mersin Üniversitesi, University, Faculty Science and Letters, Department of Archeology, Mersin.
0000-0002-8741-5545 | ilkaygocmen2@gmail.com

Article Type: Research | Received Date: 18/02/2022 | Acceptance Date: 25/03/2022 ; Göçmen İ. 2022, "Chronological Problems of the Adana Taşköprü". *Cedrus X*, 273-287.

Evidence for the existence of an earlier bridge over the Seyhan (= Sarus) river, where Taşköprü, the subject of this study, is located, can be found in Hittite texts. In these historical texts, it is stated that the Hittite King Arnuwanda I (1400-1370 B.C.) fortified several settlements, including Adana, which was equated with Adaniya, and built a bridge over the river¹.

It is difficult to make any inferences about where and with what kind of material the Hittite bridge was built. However, it is possible to make a new suggestion about the construction date and repair phases of Taşköprü, which has survived to the present day and is accepted to have been built during the Roman Period. Three different suggestions for the construction date of Taşköprü, which consists of a total of twenty-one openings, seven of which are discharging arches, are clear. The first construction of the Roman structure is attributed to the IInd century A.D.², the IVth century A.D., and more specifically to the year 384 A.D.³ and the VIth century AD, for a variety of reasons⁴.

When determining the date of construction of a Roman bridge, it should be noted that the organic link between the bridges and the roads were shaped mainly by military activity. In this context, it is important to know that a defense system was established along the Euphrates (= Euphrates) border line (= limes) as early as 70 A.D., in relation to the turmoil on the eastern border⁵. Since one of the most important military routes providing access to the eastern border passes through Adana, it is understood that all suggestions for the dating of Taşköprü point to a rather late date. Therefore, it is important to evaluate the historical and political context of the region together with its architectural features in order to clarify the question of the construction date of the bridge.

In the historical context, the name of the city of Adana, where Taşköprü is located, stands out in Pompeius' campaign of 67 B.C., as it is known that some of the pirates were settled in Adana and in the surrounding cities⁶.

After the pirate expedition, the administration of Cilicia Pedias was handed over to Tarkondimotos, a former pirate leader⁷. Cicero, who served as the Governor of Cilicia in 51 B.C. refers to Tarkondimotos as "*a true friend of the Roman people*"⁸. It is known that the Tarkondimotos Dynasty provided control on behalf of Rome, especially in the Cilicia Pedias, until 17 A.D.⁹ One of the most important events in the history of this vassal kingdom was the visit of Emperor Augustus to Cilicia Pedias in 19 B.C. It is thought that Augustus acted in cooperation with this local dynasty in the re-establishment of the city of Anazarbus¹⁰. Moreover, it is thought settlers were transferred from the Sirkeli and

¹ Girginer 2000, 81; Ünal 2000, 56; Forlanini 2013, 5.

² Çelikkol 1946, 3; Balaban 1947, 53; Tunç 1978, 165-166; Hild & Hellenkemper 1990, 154, 157.

³ Jones *et al.* 1971, 142; Akurgal 1978, 345; Galliazzo 1994, 408-409; Halaçoğlu 2000, 11; Çulpan 2002, 20; Ramazanoglu 2009, 307-308; 2012, 117-118; About the suggestion that the architect Auxentius also worked in Rome and Antioch and built the bridge in Adana at the same time see Cuomo 2000, footnote 36.

⁴ Girginer & Uygur 2014, 162-163.

⁵ Mitchell 1995, 119.

⁶ Hild & Hellenkemper 1990, 154; Tobin 1999, 381; Sayar 1999, 373.

⁷ Tobin 1999, 384-386.

⁸ Treggiari 1996, 16.

⁹ Tobin 1999, 384-386.

¹⁰ On the coins that Anazarbus minted from 19 B.C., see Head 1887: 598-599. On Augustus' visit, see Plin. *nat.* V. 22; see also Hild & Hellenkemper 1990, 179; Sayar 1999, 377.

Tatarlı mounds to Anazarbus, which was founded by Augustus. Anazarbus was deliberately established on the road leading to the Üskiyen Pass, providing evidence of Augustus' interest in the region¹¹.

In addition to the activities carried out by Augustus in Anazarbus, the establishment of a city called Augusta in Adana during the Early Imperial Period is confirmed by both ancient sources and coins minted by the city¹². It is stated that Augusta, founded in honor of Augustus' wife Livia, started to mint coins from 20 A.D.¹³

During the foundation phase of both Anazarbus and Augusta, the transportation network that connected these cities with the surrounding settlements would have been planned. Therefore, it can be assumed that the Roman road network in the region began to be established at this point.

After Augustus, another emperor who gave importance to infrastructure works concerning road and bridge construction in the region was Vespasianus. It is thought that the road construction works of this emperor started from Side and extended to Seleucia Pieria¹⁴. In addition to milestones, the bridge located in Silifke (= Seleucia ad Calycadnum) and dated to the Vespasian Period from its inscription is also evidence of the infrastructure works carried out by this emperor in the region¹⁵.

After Vespasianus, there are archaeological data showing that infrastructure works were carried out under Hadrian's administration in order to provide communication between the western part and the inner regions¹⁶. Further, it is known that the Governor of Galatia Aulus Larcius Macedo carried out extensive road construction and repair work within the scope of Hadrian's visitation in 121 A.D., and it is thought that the road leading to the Cilicia Gates via Ancyra may have been repaired in this process¹⁷. In fact, the suggestion that the first construction phase of Taşköprü in Adana was carried out under the rule of Hadrian in the IInd century A.D. is associated with this process. However, as can be seen, this connection was established without examining the architectural features of the building and without considering the historical context. For this reason, the construction history of Taşköprü needs to be re-examined in all its aspects.

Architectural Features of Taşköprü Associated with the Roman Period

Taşköprü, consist of fourteen large arch spans, extends on the east-west axis and provides a connec-

¹¹ Durukan 2015a, 246-247; 2015b, 2-5.

¹² Plin. *nat.* V. 22. On the location of Augusta between the cities of Hierapolis and Anazarbus and between the Sarus (= Seyhan) and Pyramus (= Ceyhan) rivers, see Head 1887, 599.

¹³ On the founding of Augusta and the coins minted, see Head 1887, 718; Jones 1937, 204-205; Magie 1950, 1356. In 1955, examination and sounding excavations were carried out in the ancient settlement located 25 km north of Adana, today under the Seyhan Dam Lake. Augusta, which is stated to have been founded in 20 A.D., has been equated with the area where Gübe Village, which is now under water, is located, through the identified structures and the references in the ancient sources. See Akok 1957, 15-16.

¹⁴ Sayar 1992, 452; 2004, 24-25.

¹⁵ Keil & Wilhelm 1931, 6, Abb. 10.

¹⁶ Mitford 1980, 1247. For the milestone found near Charadrus and dated to 136-137 A.D., see French 1988, 157; 2014, 28. For the milestone found near Elaiussa Sebaste and dated to 121 A.D., see MacKay 1968, 51. Another milestone associated with the road construction between the interior and the coast was found near Titiopolis. For milestone and road structure, see Sayar 1992, 466; Elton 2002, 182.

¹⁷ Kaya & Taşdöner- Özcan 2016, 495-497.

tion between the two sides of the river. A total of seven discharging arches can be identified on the bridge piers, two of which were closed later. The deck length of the structure, which consists of a total of twenty-one spans with discharging arches, was measured as approximately 310 m. Although the width of the deck varies at some points due to repairs over the course of time, at its widest it reaches 10,60 m (Figs. 1-2).

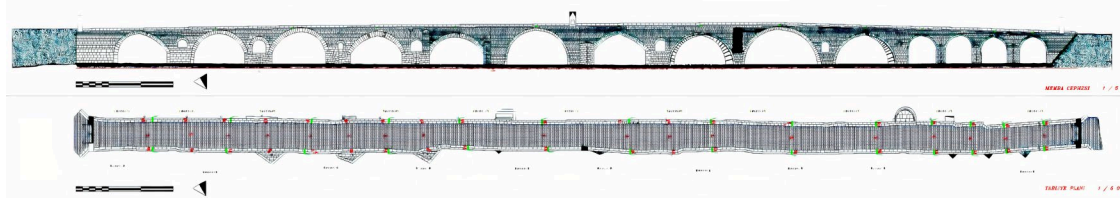

Fig. 1. Drawing Showing Upstream Façade of the Taşköprü

Fig. 2. Downstream Façade of the Taşköprü

It can be verified from the inscriptions and texts that Taşköprü underwent repairs in various periods after its initial construction¹⁸. As a result of these repairs, it can be said that the building has partially lost its original character and qualities. However, the fact that the bridge deck is flat, especially on the east, is a specific arrangement of Roman bridges. The spans of Roman and the Eastern Roman Period bridges are close to each other and reflect equal dimensions¹⁹. The repetition of similar dimensions of the spans corresponds to the flat extension of the deck and the resulting rectangular form of the bridge²⁰. Therefore, it is understood that the remains of the first construction phase of the bridge are concentrated on the east side. On the other hand, traces of renovations are evident on the west side. However, the sections that form a different line inside the vaults of the fifth and seventh arches to the west of the bridge and protrude towards the inner parts of the span can be seen. These protrusions - 20, 25 centimeters- are also be associated with the first construction phase (Figs. 3-4). In addition, a

¹⁸ Çelikkol 1946, 7-8; Ramazanoğlu 2009, 315.

¹⁹ In the Cilicia Region, there are examples of Roman and Byzantine bridges with similar dimensions. For Kozan Bridge, see. Göçmen 2021, 138-147; for Yamanlar Bridge in Karataş, see. Göçmen 2021, 148-153; for Yeni yurt Bridge, see. Göçmen 2021, 174-177; for Eşek Bridge, see. Göçmen 2021, 178-181

²⁰ Tunç 1978, 158; Gençer & Turan 2017, 194.

few rows of stones forming the archivolt to the east of the fourth arch from the upstream façade²¹ are wider than the upper sections. It seems that during the renovations, the preserved parts of the ancient structure would have been used both at the starting point of the fourth arch and in various parts of the bridge.

Fig. 3. Detail of the Vault of the Fifth Arch

Fig. 4. Detail of the Seventh Arch

Five different arch forms can be identified in Taşköprü. It is seen that a semicircular arch is used especially on the east side of the building, a circular arch in the six and ninth spans from the upstream façade, and a lowered pointed arch in the eight and eleventh spans. In addition, two of the first four spans at the western entrance of the bridge reflect the *penci* arch form, while the other two are designed as semicircular arches resting on raised abutments (Fig. 5).

Fig. 5. General View from the Upstream Façade of Taşköprü

The first of the arch forms used in the bridge reflects the semicircular arch design known from Roman Period bridges²². This form becomes evident in the bridge's ten, twelve, thirteenth and fourteenth spans. In addition, the fifth and seventh arches, which contain early phase ruins, reflect this same form despite the repairs they have undergone. It is also a remarkable detail that there are discharging arches over the abutments on which these arches, which are designed in a semicircular form, are placed (Fig. 6). In addition, the fact that the deck extends straight in the section where the arches are located to the east of the building supports the suggestion that the bridge is associated with the Roman phase. There are also examples such as the Pont Julien²³ and Puente de Villa del Rio in

²¹ The architectural drawing of the bridge and the visuals used reflect the upstream façade. Unless stated otherwise, definitions will also be made from the upstream façade.

²² For the semicircular arch form used in Roman bridges, see Tyrrell 1911, 27; Gazzola 1963b, 33; O'Connor 1993, 25; Bayer 2012, 10. However, the Alcántara Bridge in Spain is one of the exceptional examples where the circular arch form is applied as opposed to the semicircular arch form. For the Alcántara Bridge, see Tyrrell 1911, 34-35; O'Connor 1993, 25.

²³ Gazzola 1963b, 127-128.

France²⁴, which have a slope on the deck and are associated with the Roman period. However, there are serious repairs, especially on the spandrel walls of these examples. In these late period repairs, the spandrel walls must have been kept low in both directions and thus the bridge deck must have been sloped. The arches in question exceeding the spans of 15,00 m on average and the arch heights, which reflect a standard practice of approximately 9,00 m, coincide with the principle that the spans of Roman bridges reflect close or equal dimensions. The use of semicircular arch form in the fifth and seventh spans can be explained by the consideration of making use of the existing vault remains in the repairs carried out in the next phase. It is understood that the fifth and seventh arches were relatively widened during the repair, although their heights reflect close measurements compared to the four arches in the east of the building.

In addition to the similarity in the arch form on the bridge, there are other details to be associated with the Roman Period features. There are three cutwaters reflecting similar dimensions and designs on the east side of the upstream façade, which is associated with the original construction phase of the building. Keeping the triangular cutwaters low is a feature seen in Roman bridges²⁵. In addition, the fact that the deck was kept narrower until the tenth arch and that it proceeds in a standard width until the eastern end of the building after this arch strengthens the suggestion that the sections to the east are associated with the early building phase. Although it is understood that the spandrel walls of the structure in question are generally not original, it can be said that the stone sizes are kept relatively larger around the arches on the east side and these stones reflect the *opus quadratum* technique known from Roman bridges.

Fig. 6. Arches to the East from the Upstream Façade

The most important feature associated with the early phase of Taşköprü is evident on the abutments on which the arches are placed. A discharging arch, which was closed later, can be detected on the abutment on which the fourth and fifth arches are placed on the west from the upstream façade. In addition, a discharging arch application is also encountered between the seventh and eighth arches from the upstream façade. It is seen that there are four discharging arches designed in the semicircular form between the tenth and fourteenth arches on the east side, where the features of the Roman Period are evident.

The application of the discharging arch on the abutments is noteworthy in terms of dating the structure in question with its architectural features. The analogical evaluation reveals that the application of the discharging arch was used especially in one phase of the Roman Period²⁶. It is understood that this feature became more evident during the Iulius Claudius Dynasty. For this reason, it becomes possible to evaluate this feature for dating purposes.

²⁴ O'Connor 1993, 103.

²⁵ Alaboz 2008, 14.

²⁶ Ballance 1951, 80-83; Gazzola 1963b, 33-34; O'Connor 1993, 64- 65, 97-98; Galliazzo 1994, 252.

With the application of the discharging arch, which became evident in the Late Republican Period of Rome and the early stages of the Imperial Period, it should have been aimed to alleviate the massive bridge abutments and so not to damage the abutments in flood times.

There are preserved examples of bridges with discharging arches in the center of Rome and in the provinces of Rome as in France and Spain. Pons Mulvius, located in the center of Rome and built in 109 B.C., but known to have been repaired in the Ist century A.D., is one of these examples²⁷. Another example is the Pons Fabricius, built in 62 B.C. but apparently undergoing major repairs recorded in an inscription dated 21 B.C.²⁸. It is stated that another bridge, which was built in 179 B.C. and known as Ponte Rotto, underwent a serious repair during the Augustinian Period²⁹. The construction of Ponte Pietra, located in the north of Italy and completely restored, is also associated with the Augustinian Period³⁰. Examples such as the Torre Astura, which connects with the island at the southeast end of the Gulf of Antium³¹ and the Apollosa Bridge on the Via Appia³² exhibit the same characteristics and also date from the Early Imperial Period.

Fig. 7. Cutwater in the West from the Downstream Façade

Another bridge with discharging arches is the Pont Julien in France, generally dated to the Ist century A.D. to early IInd century A.D.³³. Also located in France, the Sommieres Bridge, with its discharging arches and triangular cutwaters, has similar characteristics to Taşköprü and thus is attributed to the Augustinian-Tiberian period³⁴. Another structure whose first ten arches are associated with the Augustinian Period due to its typological features is the Merida Bridge. This bridge has discharging arches on the abutments, as in other examples. It also includes round-shaped cutwaters on the downstream façade (Fig. 7), as well as between the fourth and fifth arches of Taşköprü from the downstream

Another bridge with discharging arches is the Pont Julien in France, generally dated to the Ist century A.D. to early IInd century A.D.³³. Also located in France, the Sommieres Bridge, with its discharging arches and triangular cutwaters, has similar characteristics to Taşköprü and thus is attributed to the Augustinian-Tiberian period³⁴. Another structure whose first ten arches are associated with the Augustinian Period due to its typological features is the Merida Bridge. This bridge has discharging arches on the abutments, as in other examples. It also includes round-shaped cutwaters on the downstream façade (Fig. 7), as well as between the fourth and fifth arches of Taşköprü from the downstream

²⁷ Gazzola 1963b, 33-34; Galliazzo 1994, 32. On the association of the first construction of Pons Mulvius with 109 B.C. and its second phase with the Ist century A.D., see Ballance 1951, 80-83. For the inscription from 27 B.C., which is thought to be on the central pier of the bridge in connection with the repair of the Via Flaminia, see O'Connor 1993, 64-65.

²⁸ Cass. Dio XXXVII.45.3; O'Connor 1993, 66; Galliazzo 1994, 20-23.

²⁹ Gazzola 1963b, 33.

³⁰ Gazzola 1963a, 32-43; O'Connor 1993, 93-94.

³¹ For the dating of Torre Astura between the Late Republic and the Early Imperial Period, see Galliazzo 1994, 70-71.

³² For the dating of the Apollosa Bridge to the Augustinian Period or the first half of the Ist century A.D., see Galliazzo 1994, 113.

³³ For the dating of Pont Julien between the Ist century A.D. and the beginning of the IInd century A.D. in the context of its historical context and architectural features, see Gazzola 1963b, 127-128; O'Connor 1993, 96-97.

³⁴ For the dating of the bridge to the Tiberian Period, see Gazzola 1963b, 127; O'Connor 1993, 97-98. On the attribution of the same building to the Augustinian Period, see Galliazzo 1994, 252.

façade to the west³⁵. In addition to all this, the Ponte Del Rio in Spain³⁶, can also be compared to the Taşköprü due to the application of the discharging arches.

Late Antique, Medieval and Ottoman Period Repairs of Taşköprü

Apart from the semicircular arches of Taşköprü, which are associated with the Roman Period, a different arch form becomes evident in the sixth and ninth arches, and this arrangement reflects the circular arch form. Although the sixth arch exceeds a span of approximately 22,00 m, the height of the arch was measured as 10,40 m. With these dimensions, the arch in question has the feature of being the widest and highest arch of the building. Reflecting the same design, the ninth arch reflects at similar design as well as having similar dimensions to the sixth arch. Therefore, it can be thought that these two arches were rebuilt in the same phase in relation to the repairs that the building underwent. In addition, the width of the bridge abutments on the east side, which is associated with the first construction phase, reaches 8,30 m on average, while the abutments on which the sixth arch is placed are 3,20 m wide on both sides. Likewise, it is understood that the measurements of the abutment on which the ninth arch is placed are narrower than the eastern side. Therefore, as a result of keeping the aforesaid abutments narrow, there is a strong belief that the mentioned spans were rebuilt by keeping them wider and higher than the remaining arches of the building.

The most important data that strengthens this opinion are the writings of Procopius. Procopius mentions that Taşköprü underwent a major repair during the reign of Iustinianus I. Based on this, it is understood that the influence of this emperor on the bridge was limited to its repair. The text confirm the existence of the bridge before Iustinianus and provide comprehensive information about the details of the repair. Procopius states that the existing bridge abutments on the river bed were renewed and during this work Iustinianus directed the river bed to another point³⁷. It is possible that the difference in abutments widths and arch form observed in the sixth and ninth arches can be associated with this repair phase.

The eight and eleventh arches of Taşköprü from the upstream façade reflect a different design from the two arch forms discussed above. These two arches are designed in the form of lowered pointed arches, and some details especially on the eleventh arch make it possible to make some determinations regarding the construction date of these arches. The prominent feature on the eleventh arch is that there are two antithetic lion depictions facing each other on the rows of stones forming the archivolt (Figs. 8-9). These two arches are associated with the Seljuk Period by some researchers and it is stated that the building may have undergone a repair during this period³⁸. However, when the depictions in question are evaluated in terms of both style and historical context, it becomes possible to make different inferences. At this point, it is a strong possibility that the style of lions is to be associated with the Cilician Armenian Kingdom, which controlled the Cilician plains between the 11th and 14th centuries A.D. It is seen that on the coins of the kingdom, double or single lion depictions

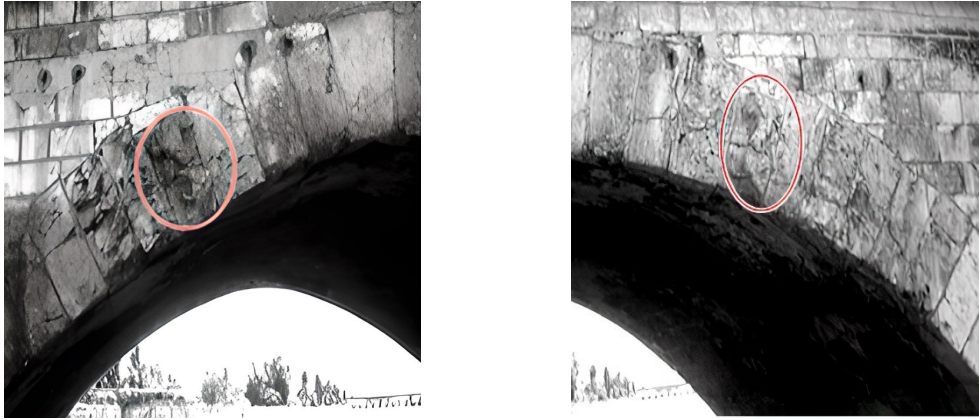
³⁵ Gazzola 1963b, 121-122; O'Connor 1993, 106-107.

³⁶ Gazzola 1963b, 121; O'Connor 1993, 103. Equilateral triangle on the upstream façade of the bridge; On the downstream façade containing a rounded cutwater and dating to the first half of the 1st century A.D., see Galliazzo 1994, 327-329.

³⁷ Prok. *Aed.* V. 5. 8-13.

³⁸ Ramazanoglu 2009, 314.

are similarly stylized³⁹. In addition, it is known that the use of low pointed arches is a common feature of the architecture of the community⁴⁰. Therefore, it can be thought that the eighth and eleventh arches of the building were rebuilt between the 11th and 14th centuries A.D., based on both the arch form and the lion depictions and the historical context.

Figs. 8-9. Lion Depictions on the Eleventh Arch

Another arch form on Taşköprü is observed at the western entrance of the building. It is seen that the first four arches in the west from the upstream façade are kept both lower and narrower than the remaining spans of the building. It is seen that the first two arches on the west side reflect the form called the *penci* arch in Islamic architecture⁴¹. Although these two arches cross an average of 7,50 m spans, their height is measured as 7,80 m. Besides, on the spandrel wall extending between the first and second arches, there is a coat of arms consisting of a twelve-pointed star and a crescent (Fig. 10). Based on this coat of arms, researchers state that this part of the building was built in 1846 during the reign of Sultan Abdülmeccid⁴².

Fig. 10. Crescent and Star Coat of Arms between the First and Second Arches from the West Entrance of the Bridge

The third and fourth spans on the west side of the building reflect a different arch design. Although the arches in question are similar in size to the first and second arches, it is seen that they were designed in the form of semicircular arches resting on raised abutments. It is thought that these arches were built in the same phase as the first and second arches in the west. However, the difference in their

³⁹ For detailed information on the coins of the Armenian Kingdom of Cilicia, see Kouymjian 1980, 68-69.

⁴⁰ Armenians had long-term dominance in the Plains of Cilicia, which includes Anazarbus and Kozan. In Kozan (= Sis) Castle and other structures in the vicinity, it is mentioned that there are structures reflecting the pointed arch form. For Armenian buildings in Anazarbus, see Hançer 2016, 281-312; In addition, it is observed that the arches used in the building in Van, called the Seven Churches and associated with the Armenians, were designed in the form of pointed arches. See also on this subject, Özcan 2010, 45.

⁴¹ The *penci* arch is a frequently preferred form in Islamic architecture. In this application, the axis of the arch is divided into five, and two circles are drawn with a radius of four units. The drawn circles are combined so that their centers are the fourth points of the axis from the right and left.

⁴² Ramazanoglu 2009, 315.

designs can be explained through the making use of the preserved parts of the building. On the east side of the fourth arch, it is seen that larger stones were used in the eight rows of the stones forming the archivolt. In addition, the presence of a later closed discharging arch on the abutment to the west of the fifth arch associated with the early phase, and the remains of the early phase in the vault to the west of the fifth arch, confirm that the section to the east of the fourth arch was preserved. Therefore, due to architectural requirements, it can be thought that the first four arches in the west reflect different forms, although they were built in the same phase. Another striking feature of the arches in question is that they pass the average 7,50 m span. This section, which was probably passed by two arches in the original, must have been designed to contain four arches during the reconstruction. Moreover, in the section where these arches are located, it is seen that the upper elevation of the bridge falls and the deck, which starts low from the bridge entrance, rises slightly from the first four arches.

It can be verified from surviving historical documents that the building was repaired many times during the Ottoman Period. However, these repairs can be considered as maintenance rather than reconstruction works. The construction of the first four arches to the west of the building, whose architectural features are given above, is attributed to the 19th century A.D. In this context, it is reported that the bridge was damaged as a result of the explosion that took place in the castle to the west of the river while the Kavalalı Mehmet Ali Pasha's forces were retreating from the Ottoman army. Therefore, the repair carried out in 1847 is associated with the four arches discussed here, and the inscriptions preserved in the Adana Museum confirm this repair⁴³.

Discussions of the Construction History of Taşköprü

It is understood that Adana Taşköprü, located on the international road route between Asia Minor and Mesopotamia in antiquity, underwent many repairs following its initial construction. It is unclear and controversial when the building was first built in the Roman Period, rather than its subsequent repairs.

Some researchers suggest that the first construction of the bridge may have taken place in the IInd century A.D. According to these researchers, the bridge was built together with other buildings as a result of the emperor's visit to the city during the reign of Hadrian (117-138 A.D.). This suggestion is also supported by the fact that the city was named "Hadrianapolis" during the visit of the emperor⁴⁴. It is thought that Abidin Pasha Street, which is connected to the bridge from the west, was designed together with the bridge, as well as the first construction being associated with the mentioned emperor⁴⁵. In this case, it is understood that the building provides a connection via the *decumanus maximus* (= east-west oriented Street) of the Roman Period city.

There are also scientists who associate the first construction of the bridge with the year 384 A.D.⁴⁶. The suggestions of these researchers are based upon a Greek inscription in which the name Auxentios is implied was the architect of the bridge (Fig. 11)⁴⁷. It is claimed that this architect participated in the

⁴³ Çelikkol 1946, 7-8.

⁴⁴ On associating the construction of the bridge with Hadrian, see Çelikkol 1946, 3; Balaban 1947, 53; Tunç 1978, 165-166; O'Connor 1993, 127

⁴⁵ Hild & Hellenkemper 1990, 154-157.

⁴⁶ Çelikkol 1946, 4; Akurgal 1978, 345; Galliazzo 1994, 408-409; Halaçoğlu 2000, 11; Çulpan 2002, 20; Ramazanoğlu 2009, 307-308; 2012, 117-118.

⁴⁷ For detailed information on the translation of the Greek inscription, see Çelikkol 1946, 4-5.

construction of a bridge in the center of Rome and in the repair of the Temple of Diana, and the architect who built the Taşköprü was this same person. Information about this architect is based on the records of Symmachus, who lived in Rome in the IVth century A.D. According to the records kept by Symmachus, the names of two architects responsible for the construction of the bridge and a basilica in Rome were involved in corruption allegations. Auxentios, one of the two architects on trial for the failure of a bridge built on the Tiber and its collapse during its construction, fled Rome⁴⁸. The building, which collapsed in 382 A.D., is associated with the bridges called *Pons Probi* or *Pons Theodosius* over the Tiber, and it is emphasized that the trial process with an uncertain outcome continued until 387 A.D.⁴⁹

In addition to these two dating proposals, there are scientists who think that Taşköprü was built during the reign of Justinian I⁵⁰. However, the record kept by Procopius⁵¹ confirms the influence of this emperor on the bridge was limited to repairs.

General Evaluation

There are several different dating suggestions related to Taşköprü, which is located in the center of Adana and the first construction phase of the bridge is still unclear. According to the first suggestion, the bridge should be dated to Hadrian's Period. This claim is also supported by the infrastructure works carried out by the emperor in the region. However, it is understood that only the historical context was taken into account while creating this argument and the architectural features of the building were ignored. In other words, the reasons put forward for making such a proposal are incomplete and insufficient.

The second suggestion regarding the dating of Taşköprü points to the IVth century A.D. In fact, based on the architect mentioned in an inscription that has survived, it is suggested that the building was built in 384 A.D. However, as with the first dating proposal, it is seen that the scientists who made this proposal focused on a single point and did not take into account the architectural features of the building. Moreover, it has been ignored that the judicial process in the center of Rome due to the collapse of the bridge built over the Tiber continued between 382 and 387 A.D. by Architect Auxentios, which forms the basis of the proposition. It does not seem possible that the architect, who was reported to have escaped from Rome before the trial was concluded, built Taşköprü in 384 A.D., while the trial was still in progress. Even if it is assumed that the bridge was built by the architect while he was a fugitive, it is clear that both the approval and financial support of the Roman State would be needed for the construction of such a magnificent bridge. Therefore, it does not seem possible for an architect whose previous attempt failed and who was charged with this failure, to undertake such

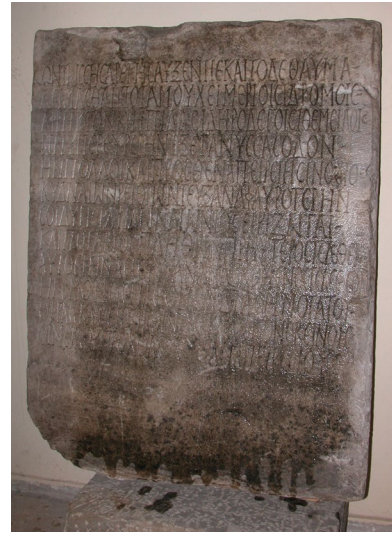

Fig. 11. Bridge Inscription in Adana Museum

⁴⁸ Sym. *Relat.* 25-26.

⁴⁹ Cuomo 2000, 17-18.

⁵⁰ Girginer & Uygur 2014, 162-163.

⁵¹ Prok. *Aed.* V. 5. 8-13.

a large project in a province of Rome.

Although the third suggestion on the first construction of the bridge relates the building to Iustinianus I, it is already known that the building underwent a major repair during the reign of this emperor. At this point, it is very important to evaluate the inscription with the name Auxentios, which forms the basis of the suggestion that the bridge was built in the IVth century A.D. According to a researcher named Galliazzo, the letter characteristic of the inscription attributed to the IVth century A.D. indicate a later period⁵². The re-evaluation of the inscription confirms this finding⁵³. In this case, it can be suggested that the inscription was added to the bridge during the restoration of the Iustinianus Period and that Auxentios was the name of another architect active in late antiquity. In other words, it can be thought that the connection between the architect, who was prominent and judged in the context of the construction activities he undertook in Rome, and Auxentios, who was mentioned in the inscription, does not extend beyond the possession of the same names.

It is understood that Taşköprü was repaired many times in the Middle Ages and later, as well as the phases associated with the ancient period. Based on the lowered pointed arch design of the eighth and eleventh arches and the lion depictions on the archivolt of the eleventh span, it is possible to suggest that these parts of the building can be associated with the Cilician Armenian Kingdom and that a substantial repair work took place between the 11th and 14th centuries A.D.

It is supported by inscriptions that the bridge underwent some repairs during the Ottoman Period. However, while these repairs were generally considered as routine maintenance, it was determined that the first four arches at the western entrance of the bridge were built in the 19th century during the reign of Sultan Abdülmecid.

A New Suggestion on the Construction History of Taşköprü

There are several different suggestions regarding the dating of the Adana Taşköprü. However, it is seen that the suggestions in question deal with the building from a single aspect and its architectural features are not evaluated as a whole. When it comes to the architectural features, the details of which were given earlier, it is understood that the use of semicircular arches is directly related to the Roman Period. Likewise, the flat extension of the deck on the east side and the fact that the triangular cutwaters on the east side were elevated to the springer level confirm the connection of the building with the Roman phase. The most striking feature is that there are discharging arches on the last four abutments on the east side. In addition, the same practice is encountered on the abutment on which are the fifth and seventh arches, which contain remains from the Roman Period. As a result of the analogical evaluation, it is understood that the application in question was also used in bridges built in the center of Rome and in Roman provinces. Moreover, the fact that all of the bridges reflecting this feature are attributed to the Late Republic and Early Empire Period, removes the uncertainties regarding the dating of the bridge under consideration.

It can be suggested that Taşköprü was constructed between the Ist century B.C. and the Ist century A.D., from the analogical evaluation made on the Roman Period features and discharging arches observed throughout the building. When we look at the relations between the Roman emperors and the

⁵² Galliazzo 1994, 408-409.

⁵³ I would like to thank Dr. Mehmet Alkan, who reviewed the inscription in question and confirmed Galliazzo's determination, for his contributions.

region in this period, the name of Emperor Augustus is clear. At this point, it is noteworthy that Augustus visited Anazarbus in Cilicia Pedias in 19 B.C. and attempted to re-establish this city on the road to the Üskiyen Pass. In addition, the city of Augusta, which was founded in the name of Livia, wife of Augustus and is thought to be under the Seyhan Dam today, also provides evidence of the increasing interest in the Cilician plain part of the region at this time.

Conclusion

Although Adana Taşköprü has undergone many repairs over time, parts of its original construction phase have been largely preserved. The preserved parts of the building associated with its early phases reflect all the principles adopted in the Early Imperial Period in the context of bridge architecture. It is understood that in that period, the massive abutments of the bridges built in the Roman center and in the provinces of Rome were divided by discharging arches, and this practice was evident in the Late Republic and Early Empire Periods. Moreover, the fact that most of these bridge examples are dated to the Augustinian Period (27 B.C.- 14 A.D.), suggests that Taşköprü was also built during the reign of the Emperor Augustus. In addition, two bridges identified in the immediate vicinity, one in Kozan and the other approximately 2 km east of Anazarbus, containing discharging arches are also associated with the Augustinian Period.

In addition to the architectural features of Taşköprü, in the evaluation made in terms of historical context, Augustus's name is apparent. The visit of the emperor to Anazarbus in 19 B.C. and the mission he undertook in the establishment of the city indicate that there was a strong bond between the Roman center and the region in the said process. In addition, the city, which was founded to the north of Adana with the name "Augusta" in honor of Livia, the wife of Augustus, is another indicator of the importance that Rome gave to the region. In addition, the statements of Augustus⁵⁴ in the work called *Res Gestae*, which presents a record of his works, reveals the attitude of the emperor towards bridge building.

As a result, it can be suggested that Adana Taşköprü was built within a plan and at approximately the same time as the Kozan bridge and Orta Tozlu bridge, in cooperation with the Tarkondimotos Dynasty, which ruled in the name of Rome, after the visit by Augustus in 19 B.C. The establishment of the cities of Anazarbus and Augusta seems to have formed the beginning of the systematic road network in the region and consequently, the construction of the bridge. Taşköprü would have been one of the most monumental examples in this process to have been built.

⁵⁴ In the *Res Gestae Divi Augusti*, the statement from Emperor Augustus' own words that "I rebuilt the Via Flaminia stretching from Rome to Ariminum and all the bridges except the Mulvius and Minucius bridges" reflects the emperor's attitude and involvement in road and bridge construction. On the subject see Dürüşken 2007, 63.

BİBLİYOGRAFYA

- Akok M. 1957, "Augusta Şehri Harabesi". *Türk Arkeoloji Dergisi* 7/2, 15-20.
- Akurgal E. 1978, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey: From Prehistoric Times until the End of the Roman Empire*. İstanbul.
- Alaboz M. 2008, *Mimar Sinan Köprülerinin Güncel Durum Değerlendirmesi ve Kapuağası Köprüsü Restorasyon Projesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Ballance M. H. 1951, "The Roman Bridges of the Via Flaminia". *Papers of the British School at Rome* 19, 78-117.
- Bayer L. 2012, *Arched Bridges. Honors Thesis and Capstones*. University of New Hampshire. Durham.
- Çelikkol S. 1946, *Adana Taşköprüsü: Bu Köprü'nün Tesis ve Tamir Kitabeleri*. Adana.
- Çulpan C. 2002, *Türk Taş Köprüleri*. Ankara.
- Cuomo S. 2000, *Pappus of Alexandria and the Mathematics of Late Antiquity*. Cambridge.
- Durukan M. 2015a, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar". *Adalya* XVIII, 241-257.
- Durukan M. 2015b, "Anazarbus, Aegeai ve Tarsus Kentlerinin Ticaret Yollarıyla Bağlantısı". *Çukurova Araştırmaları Dergisi* 1, 1-7.
- Dürüşken Ç. 2007, *Monumentum Ancyranum*. İstanbul.
- Elton H. 2002, "The Economic Fringe: the Reach of the Roman Empire in Rough Cilicia". Eds. L. De Blois & J. Rich, *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*. Amsterdam, 172-183.
- Forlanini M. 2013, "How to Infer Ancient Roads and Itineraries from Heterogeneous Hittite Texts: The Case of the Cilician (Kizzuwatna) Road System". *Kaskal* 10, 1-34.
- French D. H. 1988, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor: An Interim Catalogue of Milestones (Part II)*. Ankara.
- French D. H. 2014, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor (Electronic Monography 3)*. Ankara.
- Galliazzo V. 1994, *I Ponti Romani (Vol. I)*. Canova.
- Gazzola P. 1963a, *Ponti Romani: Ponte Pietra*. Frenze.
- Gazzola P. 1963b, *Ponti Romani, Contributo ad un Indice Sistemático con Studio Critico Bibliografico*. Frenze.
- Gençer F. U. & Turan M. H. 2017, "The Masonry Techniques of a Historical Bridge in Hypokremnos (İçmeler)". *METU JFA* 1, 187-207.
- Girginer S. K. & Uygur H. 2014, *Kilikya*. İstanbul.
- Girginer S. K. 2000, "Tepebağ Höyük (Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?". Eds. E. Artun & M. S. Koz, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı*. İstanbul, 71-85.
- Göçmen İ. 2021, *Cilicia Bölgesi Köprüleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi. Mersin.
- Halaçoğlu Y. 2000, "Adana Tarihçesi". Eds. E. Artun & M. S. Koz, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı*. İstanbul, 11-17.
- Hançer E. 2016, "Kilikya Ermeni Prensiği'nin İkinci Başkenti Anavarza". *Adalya* XIX, 281-312.
- Head B. V. 1887, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics*. Oxford.
- Hild F. & Hellenkemper H. 1990, *Kilikien und Isaurien (TIB V.)*. Wien.
- Jones A. H. M. 1937, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford.
- Jones A. H. M., J. R. Martindale & J. Morris 1971, *The Prosopography of the Later Roman Empire: A.D. 260-395*. Cambridge.
- Kaya M. & Taşdöner Özcan K. 2016, "Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler". Eds. E. N. Tamer, N. Akdoğu– Arca & N. Gökalp– Özdil, *Vir Doctus Anatolicus: Sencer Şahin Anısına Yazılar*. İstanbul, 494-513.
- Keil J. & Wilhelm A. 1931, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien (MAMA 3.)*. Manchester.
- Kouymjian D. 1980, "The Iconography of the 'Coronation' Trams of King Levon I". Eds. D. Kouymjian & Y. T. Necessian, *Armenian Numismatic Journal*. Los Angeles, 67-74.

- Langlois, V. 1947, *Eski Kilikya*. Çev. R. Balaban, Mersin.
- MacKay T. S. 1968, *Olba in Rough Cilicia*. Unpublished Doctoral Dissertation, Bryn Mawr.
- Magie D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor*. New Jersey.
- Mitchell, S. 1995, "The Euphrates Frontier and the Impact of the Roman Armies: Garrisons, Roads, and Recruitment". *Anatolia* 1, 118-136.
- Mitford T. B. 1980, "Roman Rough Cilicia". *ANRW* 7, 1230-1261.
- O'Connor C. 1993, *Roman Bridges*. Cambridge.
- Özcan H. 2010, "Van ve Çevresindeki Hıristiyanlık Dönemi Yapıların Plan Açısından Değerlendirilmesi". *Sanat Dergisi* 6, 43-54.
- Ramazanoğlu G. 2009, "Adana'da Roma Dönemi Köprüsü". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 305-322.
- Ramazanoğlu G. 2012, *Adana'da Tarih, Tarihte Adana*. İstanbul.
- Sayar M. H. 1992, "Antike Strassenverbindungen Kilikiens in der Römischen Kaiserzeit". *Geographika Historia* 17, 452-473.
- Sayar M. H. 1999, "Tarkondimotos Seine Dynastie, Seine Politik und Sein Reich". Eds. E. Jean, A. M. Dinçol & S. Durugönül, *La Cilicie: Espaces e Pouvoirs Locaux Table ronde Internationale*. İstanbul, 373-380.
- Sayar, M. H. 2004, "Mersin'de Kayıp Kentler: Mersin'in Antikçağ Yerleşim Coğrafyası". Ed. F. Özdem, *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*. İstanbul, 11-25.
- Tobin J. 1999, "The Tarcondimotid Dynasty in Smooth Cilicia". Eds. E. Jean, A. M. Dinçol & S. Durugönül, *La Cilicie: Espaces e Pouvoirs Locaux Table ronde Internationale*. İstanbul, 381-387.
- Treggiari S. 1996, *Cicero's Cilician Letters*. London.
- Tunç G. 1978, *Taş Köprülerimiz*. Ankara.
- Tyrrell H. G. 1911, *History of Bridge Engineering*. London.
- Ünal A. 2000, "Adana'da Kizzuwatna Krallığı: Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi". Eds. E. Artun & M. S. Koz, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprü Başı*. İstanbul, 43-70.

Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos *Water Cult and Saint Tryphonos in the Zeytinliada Monastery*

Berna KAVAZ KINDIĞILI*

Öz: Marmara Denizi'nin güneyinde, Erdek'e en yakın ada olan Zeytinliada'da 2007-2016 yılları arasında gerçekleştirilen arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan bulgular, adaya aynı adla kayıtlara geçen Zeytinliada Manastırı'nın tarihinin IV. yüzyıla kadar indiğini ve 14. yüzyıla kadar da çeşitli ilave ve değişikliklerle kullanıldığını göstermektedir. Manastırın en dikkat çeken birimleri olan kilise ve vaftizhane bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Kilisenin sekizgen planlı vaftizhanesinde içten ve dıştan dört yapraklı yonca planlı, yetişkinlere yönelik yapıldığı düşünülen bir vaftiz havuzu yer almaktadır. Adada bulunan Büyük Ayazma suyunun kan, mide, bağırsak cilt, sinir ve enfeksiyon hastalıklarına, Küçük Ayazma suyunun deri ve göz hastalıklarının tedavisine iyi geldiği ifade edilir. Zeytinliada Manastırı'nın üç nefli bazilikal plandaki kilisesinin güney yönündeki "Mermer Kapı"nın sağ tarafında "Tryphon'un yazgısı kazandı" anlamına gelen "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" bir yazıt yer almaktadır. Hristiyanlar, Tryphonos'un küçük yaşlarından itibaren hastaları iyileştirdiğine, şeytani güçleri uzaklaştırdığına, köyünde ekinlere saldıran çekirgeleri duanın gücüyle uzaklaştırarak halkını kıtlıktan kurtardığına inanmaktadırlar. Zeytinliada'da ortaya çıkarılan mimari eserler arasında yer alan vaftizhane, vaftiz havuzu, ayazmalar; şifalı su kaynakları ile Aziz Tryphonos'un adının geçtiği bir yazıt ve aynı azize ait bir grafitinin varlığı, Hristiyanlıkta kökleri antik Roma'ya kadar indirilen su kültürünün azizlerle ilişkilendirilmesinin adadaki yansımasıdır.

Abstract: The findings unearthed during archaeological excavations carried out between 2007-2016 in Zeytinliada, which is the closest island to Erdek, in the south of the Sea of Marmara indicate that the history of the Zeytinliada Monastery, which was recorded with the same name as the island, dates back to the IVth century and was used with additions and changes until the 14th century. The most remarkable units of the monastery, church and the baptistery, also form the focus of this study. In the baptistery with an octagonal plan of the church, there is a baptismal pool having a four-leaf clover shape from inside and out, which is thought to have been built for adults. It was stated that the water of the Great Ayazma on the island is good for blood, stomach, intestine, skin, nerve and infectious diseases, and the water of the Little Ayazma is good for the treatment of skin and eye diseases. There is an inscription "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" meaning "Tryphon's fate won", on the right side of the "Marble Gate" in the south direction of the three-naved basilical planned church of the Zeytinliada Monastery located in the northeast of the island. Christians believe that Tryphonos healed the sick from an early age, warded off evil forces, and saved his people from famine by removing through the power of prayer the grasshoppers/locusts that attacked the crops in his village. The existence of the architectural works unearthed in Zeytinliada such as baptistery, baptismal pool, holy springs, healing water sources, as well as an inscription mentioning the name of St. Tryphonos and a graffito belonging to the same saint is the reflection on the island of the association of the water cult, whose roots in Christianity are traced back to ancient Rome, with the saints.

Anahtar Kelimeler: Erdek • Zeytinliada • Zeytinliada Manastırı • Su Kültü • Aziz Tryphonos

Keywords: Erdek • Zeytinliada • Zeytinliada Monastery • Water Cult • Saint Tryphonos

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum. 0000-0002-6643-8852
bernakavaz@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 15/11/2021 | Kabul Tarihi: 01/02/2022 ; Kavaz Kındığılı B. 2022, "Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos". *Cedrus X*, 289-300.

Giriş

Marmara Denizi'nin güneyinde, Kapıdağ Yarımadası'nın çevresinde büyüklü küçüklü çok sayıdaki adalardan biri de Erdek'e en yakın ada olan Zeytinliada'dır (Fig. 1). 170 x 50 m ölçüleriyle yaklaşık 8500 m² lik bir alana sahip olan ada, adını üzerindeki zeytin ağaçlarından almıştır. Kaynaklarda Zeytin Adası olarak da anılan adanın, antikçağdaki isminin Artake olabileceğini ise Strabon'un "Kyzikosluların adasındaki güzel ormanlarla örtülü Artake Dağı'nı ve hemen kıyıda, aynı isimdeki dağın uzantısı denebilecek Artake Adacığını işaret edelim" şeklindeki söyleminden çıkarmak mümkündür¹. La Mottraye, Seyahatnamesi'nde Rumların 18. yüzyıl başında adaya *Mexaniota* dediğini kaydederken Ertüzün ise adanın Rumlar arasındaki son adının Kera Panagia olduğunu ifade etmektedir².

Fig. 1. Zeytinliada

Antikçağdan itibaren kaynaklarda bahsedilen Zeytinliada'da 2007-2016 yılları arasında Bandırma Müze Müdürlüğü başkanlığında arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda adanın tarihsel geçmişini ortaya koymada önemli rol üstlenen Zeytinliada Manastır yapıları temel seviyesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazılarda manastırın inşa tarihiyle ilgili kesin bilgi verecek bir buluntu elde edilememiştir³. Ancak, ele geçen arkeolojik kalıntılar ışığında manastırın tarihini IV. yüzyıla kadar götürülebilmek mümkündür. Manastırın XIV. yüzyıla kadar bir takım ilave ve değişiklikler geçirerek kullanıldığı da kazılardaki verilerden anlaşılabilir. Zeytinliada'da

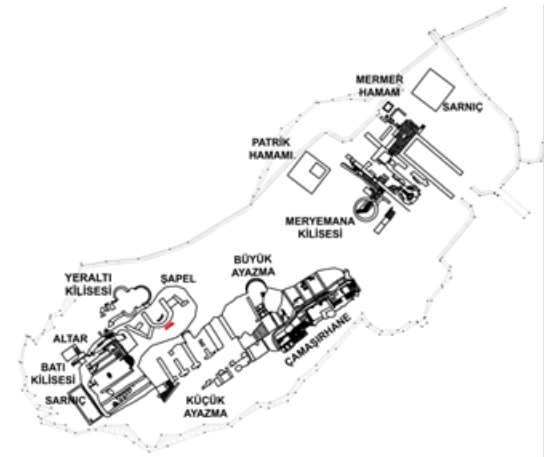

Fig. 2. Büyük Ayazma

kilise, vaftizhane, inziva odası, şapel, açık hava tapınım alanı, sunak alanı, ayazmalar, sarnıç, hamam, havuzlar, üç adet fırın, çamaşırhane, depo, işlik, liman, batı kilisesi, yeraltı kilisesi ve kayıkhanne birimleri de yine kazılarla ortaya çıkarılmıştır (Fig. 2)⁴.

Zeytinliada Manastır, bu çalışmada Hristiyanlıktaki su kültü ve Aziz Tryphonos ile ilişkilendirilerek yeni ve farklı bir açıdan ele alınmış ve öne sürülen varsayımlar hem arkeolojik buluntularla hem de tarihi bilgilerle desteklenerek delillendirilmeye çalışılmıştır.

Zeytinliada Manastır'nda bulunan ayazmalar ve vaftizhane, Hristiyanlıkta azizlerle ilişkilendirilen su kültürünün birer yansıması olarak karşımıza çıkan yapılardır.

¹ Str. XII. 8. 11.

² La Mottraye 1727, I, 470-472; ayrıca bk. Ertüzün 1999, 211.

³ Öztürk & Kavaz 2021, 7.

⁴ Bk. Öztürk & Kavaz 2009, 493-510; 2010, 33-46; 2011, 53-68; 2012a, 365-368; 2012b, 7-9; 2014, 223-234.

Büyük ve Küçük Ayazma

Ortodoks Hristiyanlarca, kutsal sayılan kaynak veya pınarlara ayazma adı verilir. S. Eyice ayazmalar hakkındaki çalışmasında bu yapıları şöyle tanımlamaktadır⁵:

“İncil’de ‘mübarek, kutsal yer’ mânasına gelen bu kelime, sonraları içinde kutsallaştırılmış su bulunan yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu su bir kuyu, pınar, kaynak olabileceği gibi sızma veya damlama, hatta birikme suretiyle de meydana gelmiş olabilir. İlkçağ’da paganismada (putperestlik) su kaynakları birtakım su perileriyle ilgili görülmüştü. Hatta her suyun ve bilhassa denizlerle ırmakların canlı birer varlık halinde temsil edilebileceğine inanılmış, bu yüzden de deniz ve akarsuların birer tanrıları olduğu kabul edilmiştir. Hristiyanlık’ta ise bilhassa Ortodoks (Doğu Hristiyanları) topluluğunda su çıkan çeşitli yerlere (kuyu, kaynak, pınar) bir aziz veya azizenin adı verilerek buralar onun mânevî koruyuculuğuna bırakılmıştır. Halk genellikle bu suların, himayesinde buldukları aziz veya azize sayesinde insanlara yardımcı olduklarına, bilhassa mucizevi tedaviler yaptıklarına inanırdı. Ayazmalar onların hassa ve güçlerine inananlar tarafından her zaman ziyaret edilmekle beraber Ortodoks takviminde o ayazmaya adını veren aziz veya azizenin yortu gününde çok kalabalık bir cemaate açık olur ve bütün bir gün ayazmanın önünde geçirilirdi. Bu sırada burada büyük bir dinî âyin de yapılırdı. Suyunun şifalı olduğuna inanılan bazı ayazmaların Hristiyanlarla birlikte Müslümanlarca da ziyaret edildikleri ve onların suyundan bazı dertlere şifa umulduğu bilinmektedir.”

Zeytinliada Manastırı'nda *Büyük Ayazma* ve *Küçük Ayazma* adları verilen iki ayazma, hem Hristiyan inancında kökleri antik Roma'ya kadar indirilen bir su kültürünün yansıması hem de adada Aziz Tryphonos'un su kültürüyle bağlantı kurulmasını sağlayan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Manastırın Büyük Ayazma'sı adanın ortasında, Küçük Ayazma'sı ise diğerinin batısında yer almaktadır.

Büyük Ayazma, yuvarlak formlu mermer bir kalyanın 10 m. çapında bir kubbe şeklinde oyulmasıyla oluşturulmuş olup içine beş basamaklı ve Geç Roma malzemesi olan mermer bir merdivenle inilmektedir (Fig. 3). 6,80 x 4,60 m ölçülerine ve 5,00 m yüksekliğe sahip ayazmanın ortalama 70 cm derinlikte bir havuz alanı ve sol tarafında 1910'lu yıllarda yapılmış bir de sahanlığı bulunmaktadır. Dr. Makris, XIX. yüzyıl sonunda ayazmanın havalanması için kuzeybatı tarafa bir pencere açtırmıştır. Ayazmadan kaynaklayan suyu denize aktarılabilmesi için pencerenin alt kısmı deniz seviyesinden 6 cm yüksekliğe çıkarılmıştır⁶. 1890'lı yıllarda İngiliz madencisi olan Mr. Henri Amy, ayazmanın suyunun bü-

Fig. 3. Küçük Ayazma

⁵ Eyice 1991, 229.

⁶ Ertüzün 1998, 220-221.

tün adanın altından fişkıranak denize karıştığını ve ayazmanın içinde sondaj vurulduğu takdirde yüksek sıcaklıkta su bulunacağını belirtmiştir⁷. Dr. Makris, Büyük Ayazma'nın suyunu 1892 yılında İstanbul'da analiz ettirmiş ve suyun magnezyum klorür içerdiğini belgelemiştir. Dr. Makris, müşil etkisi yapan bu suyun kan, mide, böbrek, bağırsak cilt- sinir ve enfeksiyon hastalıklarına iyi geldiğini ifade etmektedir⁸. Ayazmanın suyu hakkında Osmanlı Dönemi'nin en bilinen seyyahlarından olan Evliya Çelebi şu bilgileri aktarır:

“Allah'ın hikmeti bu Erdek'in karşı batısında bir mil uzaklıkta deniz içinde yemek sofrası kadar bir küçük kaya içinde bir değirmen dönderir ısıcak kaynar bir ılıca suyu var. İnsan girmeye tahammül edemeyip denize karıştığı yerde girerler. İki çeşit özellikli kudret suyu bir olunca yıkananlar sanki ölümsüz hayat bulurlar. Lem-yezel Allah'ın kudreti hikmetidir, bu Erdek yakınında bir balık dalyam vardır. Orada çıkan kolyoz balığının çokluğu kadar yeryüzünde çıkmaz”⁹.

Büyük Ayazma'nın batısında adanın ikinci ayazması olan *Küçük Ayazma* yer alır (Figs. 4-5). Kaya içine oyulmuş 2,00 m genişliğindeki kubbeli ayazmanın içinde, tuğla örgülü ve 2,00 m derinliğe sahip bir kuyu ile bir merdiven yer almaktadır. Ertüzün, 18. yüzyılda adayı ziyaret eden Paul Lucas'ın bu ayazmadan *“suyu soğuk kubbe şeklinde küçük bir havuz”* ve *“suyunun biraz tuzlu olduğunu ve en çaresiz hastalıkları iyileştirme özelliğinin bulunduğu”* şeklinde bahsettiğini kaydeder¹⁰. Ertüzün, Dr. Makris'in ise *“Erdekliler'in bu ayazmayı Psora Ayazma (Uyuz Ayazması) olarak adlandırdıklarını, suyun cilt hastalıklarını iyileştirdiğini ve deri hastalığına yakalanan çocuklarını bu suda yıkayarak tedavi ettiklerini”* belirttiğini aktarmaktadır¹¹. Ayazmanın suyunun ayrıca göz hastalıklarının tedavisinde de kullanıldığı ve bu sebeple *“Göz Suyu”* olarak da adlandırıldığı rivayet edilir. C. Texier ise ayazma adıyla buradan bahsetmekte ve Rumların ayazma için birçok menkıbeler dizdiklerini ifade etmektedir¹².

Fig. 4. Büyük Ayazma

Fig. 5. Küçük Ayazma

Zeytinliada, şifalı su kaynaklarına sahip olması nedeniyle farklı dönemlerde hasta ya da yaralı insanlara tedavi amaçlı hizmet vermiştir. Adada arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan çok sayıda mezar kalıntısının varlığı ise gelen hastaların burada ölmeleri durumunda adaya defnedilmesi ve ayrıca hac

⁷ Ertüzün 1998, 220-221.

⁸ Makris 1920, 136-142; Ertüzün 1998, 220-221.

⁹ Kahraman 2010, 394, 87b.

¹⁰ Ertüzün 1998, 223-224.

¹¹ Ertüzün 1998, 223-224.

¹² Ertüzün 1998, 223-224.

ziyaretinde bulunan kişilerin yaşlılık ya da hastalık sebebiyle vasiyet yoluyla buraya gömülmeyi istemesi ile açıklanabilir. Tespit edilen mezarlarda yoğunlukla erişkin iskeletler ortaya çıkarılmıştır. Bu iskeletler üzerinde yapılan analizler sonucunda travma, kan hastalıkları¹³, enfeksiyon hastalıkları, iltihaplı romatizma ve kemik tümörleri gibi patolojik sonuçlar elde edilmiştir¹⁴. Bu sonuçların varlığı adanın tedavi amacıyla sıkça kullanıldığını bir kere daha kanıtlamaktadır. Zeytinliada ayrıca Erken Osmanlı Dönemi'nde karantina adası olarak kullanılmıştır. Bu dönemde liman şehri olan Erdek'e gelen gemilerdeki insanların kontrolleri sonrasında hasta olanların adadaki şifalı sularla tedavi edildiği de bilinir¹⁵.

Zeytinliada Manastır Kilisesi Vaftizhanesi ve Vaftiz Havuzu

Zeytinliada Manastır Kilisesi, adanın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Üç nefli bazilikal planlı kilisenin beden duvarlarından günümüze yalnızca ana kayaya oyulan bölümleri kalabilmiştir. Beden duvarlarının örülen bölümleri ile kilisenin örtüsü hâlihazırda mevcut değildir¹⁶. Kilisenin güney yönündeki hole mermer malzemeli bir kapıyla geçilir (Fig. 6). Yayınlarda *Mermer Kapı* olarak geçen bu kapının sağ tarafında "Tryphon'un Yazgısı kazandı" anlamına gelen graffiti (*NIKAHTYX(H) TPY-ΦWNOΣ*) yer almaktadır (Fig. 7). Hristiyan âleminde, elem verici ölümüne rağmen Tryphonos'un yazgısının galip geldiğine inanılır. Mermer Kapı üzerindeki yazıtın varlığı da bu inanışın somut bir göstergesidir. Ayrıca, depo olarak adlandırılan alanda (Fig. 8) bir mezarın baş kısmında ele geçen 30 x 35 cm ölçülerindeki pişmiş toprak kapta da iri gözlü, kıvrıkcık saçlı ve sakalsız olarak tasvir edilen Tryphonos'a ait bir graffiti ortaya çıkarılmıştır (Figs. 9-10). Bu noktada Vaftizhane ve vaftiz havuzu tanıtımlarından önce Aziz Tryphonos ve Hristiyanlıktaki su kültü hakkında bilgi vermek konunun anlaşılabilirliği açısından faydalı olacaktır.

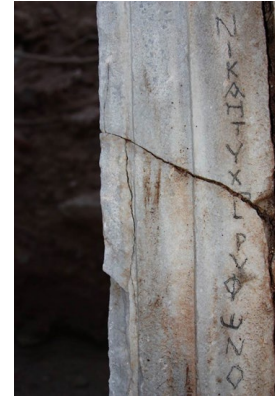

Fig. 6. Mermer Kapı

Fig. 7. Mermer Kapı Yazıt

Fig. 8. Depo

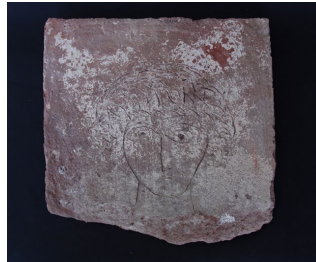

Fig. 9. Aziz Tryphonos Graffiti

Fig. 10. Aziz Tryphonos Graffiti

Hristiyanlar tarafından aziz olarak kabul edilen Tryphonos, Lampsakos'ta (Lapseki) dünyaya gelmiştir. Dindar ve yoksul bir ailenin oğlu olan Tryphonos, hiç eğitim almamış ve 16 yaşına kadar kaz çöbanlığı yapmıştır¹⁷. Hristiyanlar, Tryphonos'un küçük yaşlarından itibaren hastaları iyileştirdiğine,

¹³ Kuzu 2020, 48.

¹⁴ Alpaslan *et al.* 2020, 412.

¹⁵ Alpaslan *et al.* 2020, 412.

¹⁶ Öztürk & Kavaz 2012b, 7-9.

¹⁷ Baş 2020, 346.

şeytani güçleri uzaklaştırdığına, -köyünde ekinlere saldıran çekirgeleri duanın gücüyle uzaklaştırarak halkını kıtlıktan kurtardığına inanmaktadırlar¹⁸.

Bahsedilen olağanüstü yetenekleriyle küçük yaşlardan itibaren insanların dikkatini çeken Tryphonos, Roma imparatoru III. Gordianos'un kızını iyileştirmek için Nikaia'ya (İznik) getirilmiş, Gordianos'un kızının tıp doktorları tarafından çare bulunamayan hastalığını iyileştirmiş ve saraydan gönderilen hediyeleri fakir halkla paylaşmıştır¹⁹. Nikaia'da yaşamına devam eden Tryphonos, burada inancını yaymaya başlamıştır. Bu dönemde Roma tahtına Decius (249-251) çıkmış ve Hristiyanlara yönelik baskılar artmıştır²⁰. Hristiyanlar açısından oldukça zor geçen bu dönemin bir yansıması da Tryphonos'un ağır cezalara ve işkencelere maruz kalmasıdır. Öyle ki, baskılara rağmen inancından vazgeçmemiş ve 250 yılında öldürülmüştür²¹.

Tryphonos'un ölümünden sonra Hristiyan Nikaialılar onu Nikaia'ya gömmek istemişlerdir. Ancak, bir kefenle sarılarak gömülme üzereyken Aziz'in topluluğa görüldüğü ve memleketine gömülme istediğini söylediği rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Tryphonos ilk olarak Lampsakos'a gömülmüş²², daha sonra ise mezarı önce Konstantinapolis'e ve en son olarak da Roma'ya taşınmıştır²³. Ölümünden sonra 250 yılında Nikaia'da martır (şehit) ilan edilen Tryphonos, İznik kentinin koruyucu azizlerinden olarak kabul edilmiştir²⁴. Aynı zamanda Moskova'nın koruyucu azizlerinden birisi olduğuna da inanılan Tryphonos özellikle Rus Ortodoks kiliselerinde büyük saygı görmektedir²⁵. Hem Ortodoks hem de Katolik kiliseleri için Martir Aziz olarak kabul gören Tryphonos, her yıl Katolik kiliselerinde 10 Kasım'da ve Ortodoks Kiliseleri'nde 1-14 Şubat'ta anılmaktadır.

Hristiyan dünyasında, İznik'te her yıl 1 Şubat'ta gerçekleşen Tryphonos'u anma gününde lambaya konulan kuru zambak soğanının dondurucu soğukta açtığına ve bunun bir mucize olduğuna inanılır²⁶. Ayrıca Tryphonos'un rölikerlerinin yanında süsen çiçeklerinin ortaya çıktığına dair inanış sebebiyle de süsen, Tryphonos'un atribüsü hâline gelmiştir. Bu doğrultuda sikkeler üzerinde de bu şekilde betimlemelere yer verilmiştir²⁷. Tryphonos, kaz çobanı olması nedeniyle sikkeler üzerinde etrafındaki kazlarla da betimlenmiştir²⁸.

Hristiyan dünyasında, kutsal kişiler olarak kabul edilen azizlerin ve martırların ölümlerinden sonra da koruyucu, şifacı ya da dileklerin gerçekleşmesinde aracı olduklarına inanılır²⁹. Bu inancın

¹⁸ Foss 1999, 379; Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

¹⁹ Baş 2020, 346.

²⁰ Baş 2020, 346.

²¹ Foss 2002, 142; Dymczyk, 2017, 13-22.

²² Foss 2002, 142.

²³ Ünal-Çakmakçı 2020, 517.

²⁴ Foss 2002, 142.

²⁵ Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁶ Foss 2002, 142.

²⁷ Ünal 2015, 137; Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁸ Ünal & Çakmakçı 2020, 517.

²⁹ Doğu Roma'da azizler "Ayios" olarak adlandırılıyor, azizleştirmede manastırlar önemli bir rol oynuyordu. Aziz öldükten sonra kullandığı eşyalar, bedeninden arta kalan kemiklerin, yani rölikerlerin bazı mucizeler gerçekleştirdiği inancı yayılır, ikonaları yapılır, azizin adına belli bir gün seçilerek yerel olarak kutlanmaya başlanırdı. Etkileri

bir yansıması olarak da güçlü kültürler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi de çok yaygın bir şekilde gözlemlenen su kültürüdür. Hristiyanlıkta azizlerin ve martyrlere, kutsal kabul edilen özel alanlarda inkübasyon³⁰ aracılığıyla tedaviye muhtaç olan kişilerin rüyalarına girerek onları iyileştirdiklerine inanılır. Söz konusu kutsal alanlardan birisi de konumuz olan su kültürü ile ilgili olan şifalı su kaynaklarının bulunduğu yerlerdir. Şifalı sulara yakın yerde kalmanın, şifalı suların içmenin, vücuda bu suları sürmenin ve de yıkanmanın hastaların iyileşmesini ve insanların kötülüklerden arınmasını sağladığına inanılır³¹. Asklepios tapınaklarında şifalı su kaynaklarının bulunması ve inkübasyon tedavilerinin gerçekleştirilmesi, bu kültürün Hristiyanlık öncesinde de var olduğunu göstermektedir³².

Kökünü Yahudiliğe dayanan vaftiz ritüeli günahlardan kurtulma, şeytan ve cin gibi kötü ruhlardan arınma amacıyla yapılmaktadır. Vaftiz, hem genel anlamıyla suya girme ya da sokma işlemini hem de bu şekilde icra edilen dini merasimi ifade eder. Küfürden imana, günahattan tövbeye, ölümden hayata ve dünyadan kiliseye geçiş ifade eden vaftiz ve ardından icra edilen kutsal Komünyon (Evharistiya) bütün Hristiyan gruplarında en önemli ritüeldir. Katolik, Ortodoks ve çoğu Anglikan Hristiyan için kurtuluş Hristiyan cemaatine katılmakla elde edilmekte, vaftiz de bunun işareti olmaktadır. Ortodoks Hristiyanlık'ta vaftiz, İsa'nın ilahi tezahürünün işareti ve onun ölüm üzerindeki kurtarıcı gücünün hatırlanmasını ifade etmektedir ve bu sebeple suçtan arındırmaktan ziyade kiliseye mistik katılımı sağlayan bir ayin özelliğine sahiptir. Bu şekilde gerçek kötülük sayılan ölümün aşılabileceğine inanılmaktadır³³.

Zeytinliada Manastırı'nın vaftizhanesi, kilisenin kuzeydoğusunda yer alır. İçten ve dıştan sekizgen planlı olan vaftizhane, 5,40 m x 5,40 m ölçülerine sahiptir (Fig. 11). Zemin mermer plakalarla döşenmiş olan vaftizhanenin batı ve kuzey yönde iki giriş açıklığı vardır. Bunlardan batıdaki sonraki dönemlerde örülerek kapatılmıştır³⁴. Benzer örnekler incelendiğinde³⁵ yapının iki giriş açıklığına sahip olması ayin esnasında belirli litürjik kurallara uyulduğunu ve vaftizhanenin batısındaki mekânın *vestibulum*³⁶, *eksorsizma*³⁷ ya da *consignatorium*³⁸ işlevlerinden biri için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Vaftizhane içerisinde tamamına yakını sağlam ele geçen monolit mermerden bir vaftiz havuzu yer almaktadır (Fig. 12). İçten ve dıştan dört yapraklı yonca planlı ve basamaklı olan vaftiz havuzunun boyutları (2,31 x 1,35 x 1,18 m) nedeniyle kilisenin vaftiz törenlerinin yetişkinlere yönelik yapıldığını

ve ünleri daha da yaygınlaşınca da kilise tarafından, kilisenin litürjik takvimine ve aziz kayıtlarına (*synaksaria*) eklenerek tescil edilir, evrenselleştirilir (Akyürek 1998, 175).

³⁰ Asklepios tapınaklarında görülen kuluçka uygulamasına benzer bir uygulamayla şifalı sulara yakın yerlerde bir ya da birkaç gün geçirmek suretiyle uygulanan tedavi yöntemi (Talbot 2015, 167).

³¹ Talbot 2015 78-90.

³² Talbot 2015, 78-90.

³³ Gürkan 2012, 424-426.

³⁴ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

³⁵ Yazıcı 2019, 215-219.

³⁶ *Vestibulum*: Vaftizhanelerin giriş mekânıdır ve bu bölümde vaftiz ayininin hazırlık aşamaları gerçekleştirilir (Lassus 1947, 220).

³⁷ *Eksorsizma*: Şeytan çıkarma ve/veya şeytandan vazgeçme duasının okutulduğu ve vaftiz adayının vücudu yağlandırdığı bölüm (Yazıcı 2019, 278).

³⁸ *Consignatorium*: Vaftizde son aşama olan yağlanmanın ardından yeni ve temiz giysilerin giyildiği bölüm (West 1957, 1066-1067).

düşünmek mümkündür³⁹. Hristiyanlığın başlangıcında yetişkinlerin kendi seçimleriyle ve genelde ferdi olarak bu dine girmeleri sebebiyle daha ziyade yetişkin vaftizi uygulanmıştır. Bunlar için de büyük havuzlar yapılmıştır.

Fig. 11. Vaftizhane

Fig 12. Vaftiz Havuzu

Latince *baptisterium* anlamına gelen vaftizhane, vaftiz ayininin gerçekleştirildiği yapıdır. Vaftiz ayini II. yüzyılda su pınarlarının olduğu yerlerde gerçekleştirilirken III. yüzyılın başlarından itibaren vaftiz için bir mekâna ihtiyaç duyulmuş⁴⁰ ve bu doğrultuda ilk vaftizhane binaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu erken örneklerde özellikle Roma Dönemi mimarisinden faydalanılmıştır. Roma mimari ve sosyal yapısı içerisinde şifa ve sağlıkla bağlantılı olan termal hamamların oktogonal (sekizgen) ve dairesel planlı bazı bölümleri⁴¹ bu anlamda ilk tercih edilen bölümlerdir. Özellikle Geç Roma İmparatorluğu Dönemi'ne ait hamamların *frigidarium*ları, zamanla vaftizhanelere dönüştürülmüştür⁴². Antikitede anıtsal çeşmeler olarak adlandırılan nympheumlar da zamanla değişikliğe uğrayarak vaftizhane olarak kullanılmışlardır⁴³. Vaftizhane yapıları dikdörtgen, kare, üç yapraklı yonca, dört yapraklı yonca, haç biçimli, altıgen, sekizgen, yuvarlak planlıdır. Bilinen en eski vaftizhane olan Dura Europos 240'lı yıllara tarihlenmektedir⁴⁴. İlerleyen dönemde ise vaftizhane planlarının daha çok dikdörtgen ve kare planlı olduğu görülmektedir⁴⁵. Haç, dikdörtgen ve kare planlı vaftizhanelere doğuda özellikle Suriye ve Hellas'ta, dikdörtgen vaftizhanelere ise İspanya, Kuzey Afrika ve Mısır'da rastlanmaktadır⁴⁶.

Anıtsal vaftizhane mimarisinin erken örnekleri incelendiğinde; sekizgen planın IV. yüzyılda yaygın bir mimari düzen olduğu görülür⁴⁷. Sekizgen plan, V. yüzyılın başında İstanbul Ayasofyası'nın vaftizhanesinde⁴⁸, V. yüzyıldan itibaren Kuzey Suriye'de Kalaat Saman'da ve doğudaki Aziz Martyr kiliselerinde de kullanılmıştır⁴⁹. Ephesos Aziz Ioannes Bazilikası Vaftizhanesi ve Efes Meryem Ana

³⁹ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

⁴⁰ Petros 2013, 201-203.

⁴¹ Yegül 2011, 315.

⁴² Brandt 2011, 149-150; Pitarakis 2015, 49.

⁴³ Khatchatrian 1982, 11-12.

⁴⁴ Mango 1991, 666.

⁴⁵ Ristow 1998, 17.

⁴⁶ Ristow 1998, 15-25.

⁴⁷ Pitarakis 2015, 49.

⁴⁸ Dirimtekin 1963, 54-87; Eyice 1978, 257-273.

⁴⁹ Pitarakis 2015, 49-50.

Kilisesi Vaftizhanesi'nde de ana mekân sekizgen planlıdır⁵⁰. Sekizgen vaftizhaneler ve havuzlar/tekneler Kuzey İtalya, Milano, ve Güney Galya bölgelerinde de oldukça fazla sayıdadır⁵¹. Vaftizhanelerde sekizgen planın tercih edilmesinde, bu geometrik şekle yüklenen sembolik anlamlar etkili olmuştur. Birçok astrolojik bağlantıyı simgeleyen sekizgen, Hristiyanlıkta güneşi temsil etmekte ve güneşin vaftizhane ve martyron ile bağlantı kurduğuna inanılmaktadır⁵². Sekizgen aynı zamanda sekiz sayısının Hristiyanlığın simgeselliğiyle de ilişkilendirilmiştir. Sekizgen plan ile sekiz sayısının yaşamı yenileyen simge olmasına, Hz. İsa'nın havarilerine sekizinci günde görülmesine, sünnetin sekizinci günde gerçekleştirilmesine ve tufandan sonra Nuh'un gemisinden sekiz kişinin kurtulmasına⁵³ sembolik bir gönderme yapılmış da olabilir. Sekizgenin ayrıca kötülükleri uzaklaştırma ve şifa etkisinin olduğuna da inanılır⁵⁴.

Vaftizhanenin monolitik mermerden yapılmış ve dört yapraklı yonca planlı olan vaftiz havuzu, Zeytinliada'da su kültürüyle ilişki kurmamızı sağlayan bir diğer ögedir. Zeytinliada Vaftizhanesi'ndeki vaftiz havuzunun daha önce bahsedildiği üzere boyutları nedeniyle yetişkinlere yönelik yapıldığını düşünmek mümkündür⁵⁵. Erken Doğu Roma Dönemi'nde geniş ve derin vaftiz havuzlarının varlığı, yetişkin vaftizlerinde kişinin tamamen suya batırılması gerekliliğinden ortaya çıkmıştır⁵⁶. Vaftiz yapılarında yetişkinlerin rahatlıkla hareket edebileceği büyük boyutlu vaftiz havuzları VI. yüzyılın sonlarına kadar görülmektedir⁵⁷. Mersin'deki Meryemlik Kubbeli Kilise Vaftiz Havuzu⁵⁸, Eskişehir Han-Başara Güney Kilisesi Vaftiz Havuzu⁵⁹ ve Kütahya-Aslanapa-Tokul Köyü Kilisesi vaftiz havuzu⁶⁰ dört yapraklı yonca plandaki benzer örneklerdir.

Ayazma yapıları, genel olarak vaftizhanelerle ilişkilendirilen yapı gruplarından birisidir⁶¹. Vaftizhanelerde kullanılan suyun insan bedenini ve ruhunu yenilediğine inanılır. Bu yönüyle vaftizhanede kullanılan sular ile ayazmalardaki kutsal su pınarları arasında benzerlik kurulur⁶². Hellence "*Hagiasma* (Kutsal Yer)" anlamına gelen ayazma, Ortodokslarda bazı yerlerde çıkan yeraltı sularının çeşitli Aziz mitleriyle ilişkilendirmesiyle kutsallaştırılmıştır. Hem genel olarak Ortodoks inancı içinde hem de Rum Ortodoksları özelinde su kültürü ayazmalarla ilişkilendirilir ve ayazma sularının çeşitli hastalıkları iyileştirdiğine inanılır. Bu inancın sonucu olarak da ayazma suları şifa niyetine içilir ve vücudun ağrıyan yerlerine sürülerek tedavi amaçlı kullanılır. Bütün bu kutsiyetin bir yansıması olarak Zeytinliada'da olduğu gibi başka kiliselerin de ayazmalarla bağlantılı bir şekilde inşa edildiği görülebilmek-

⁵⁰ Yazıcı 2019, 224-225.

⁵¹ Ristow 1998, 77-81.

⁵² Pitarakis 2015, 50.

⁵³ Ferguson 1954, 15-109; Ristow 1998, 77; Yazıcı 2018, 4.

⁵⁴ Pitarakis 2015, 54.

⁵⁵ Öztürk & Kavaz 2012b, 22.

⁵⁶ Pitarakis 2015, 46.

⁵⁷ Aydın 2006, 4.

⁵⁸ Yazıcı 2019, 106.

⁵⁹ Alp 2010, 25; Yazıcı 2019, 253.

⁶⁰ Yazıcı 2019, 253.

⁶¹ Khatchatrian 1982, 10; Yazıcı 2019, 61.

⁶² Yazıcı 2019, 61.

tedir. İstanbul'da Ayvansaray'daki Blakhernai Kilisesi, mucizevi iyileşmelerin görüldüğü bir ayazmanın yanında kurulmuştur⁶³. İstanbul Silivrikapı'daki Panagia Kilisesi de Balıklı Ayazması (Zoodokhos Peges) yanında inşa edilmiştir⁶⁴.

Zeytinliada'da, Hristiyanlıktaki su kültürünün yansıması olan vaftizhane, vaftiz havuzu ve ayazmalar dışında, Aziz Tryphonos'un isminin kullanılması ve graffitisine yer verilmesi de bu inancın perçinlenmesi olarak karşımıza çıkar. Zeytinliada Manastır Kilisesi'nin tanıtımında belirttiği üzere kilisenin dış hole geçişi sağlayan Mermer Kapı üzerinde "NIKAHTYX(H) TPYΦWNOΣ" (Tryphon'un yazgısı kazandı) ibaresi kazınarak yazılmış ve depo da Tryphonos'a ait bir graffiti ortaya çıkarılmıştır. Bu bulguların ışığında Zeytinliada Manastırı'nın bahse konu birimlerini hem su kültürü hem de Aziz Tryphonos ile ilişkilendirmek suretiyle tanımlamak daha anlamlı bir hâl almaktadır.

Sonuç

Zeytinliada'daki su kültürünün antikçağdan itibaren önemsendiği, ada mimarisinin bu doğrultuda şekillendiği ve adanın da insanlara bu amaçla hizmet verdiği hem kaynaklardan hem arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Ada bu misyonunun sonucunda hem bir tedavi hem de hac merkezi olarak kabul görmüş ve hemen her dönem insanlar tarafından rağbet edilen bir yer olmuştur. Zeytinliada, üzerindeki yapılarla, özellikle de vaftizhane, vaftiz havuzu ve ayazmalarla insanlara bir yandan somut bir hizmet sunarken diğer yandan da su kültürünün mitsel anlatımlarıyla dini bir görevi de yerine getirmiştir. Bu noktada birçok sembolik anlamla tanımlanabilecek olan sekizgen planlı vaftizhane içerisindeki dört yapraklı yonca planlı vaftiz havuzunun ölçüleri dikkate alındığında, daha çok yetişkinlere yönelik yapıldığı, ayazmaların ise doğal kaynakları çevresinde topoğrafyaya da uyularak şekillendirildiği anlaşılır.

Zeytinliada'nın tarihi süreç içerisinde su kültürü ile olan bağlantısının yanı sıra Aziz Tryphonos'a atfen bir yazının ve graffitinin varlığı, birtakım varsayımları da akla getirmektedir; Mermer kapı üzerindeki *Tryphon'un yazgısı kazandı* anlamındaki yazının varlığı, adadaki yapıların Aziz Tryphonos'a adandığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Aziz Tryphonos adının, adadaki tedavi sürecinde bir uğur olarak kabul edilerek yazılmış olabileceği ise diğer bir olasılıktır. Hristiyanlıkta, Aziz Tryphonos'un da içinde olduğu birçok şifacı azizin vaftizhanelerle, vaftiz havuzlarıyla ve ayazmalarla ilişkilendirilmesi yönündeki bir inanışın varlığı bu olasılığı destekler niteliktedir. Bu varsayımlardan hareketle Zeytinliada'daki yapıları Aziz Tryphonos adıyla anmak mümkün görünmektedir. Günümüzde bu olasılığı kesinleştirecek tek kayıt "Tryphon'un Yazgısı Kazandı" anlamındaki yazının varlığıdır. Yapılacak araştırmalar ve kazı sonuçlarındaki yeni bulgular, bu iddianın doğruluğunu netleştirecektir.

⁶³ Janin 1969, 161-171; Ousterhout 2015, 66-67.

⁶⁴ Kılınç 2010, 52.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek E. 1998, "Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon'lu Azize Euphemia". *Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı* 69-70, 175-189.
- Alp A. O. 2010, "Eskişehir Başara Köyü Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Kiliseleri". *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. Sakarya*. İstanbul, 21-30.
- Aydın A. 2006, "Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftiz Yapıları". *Sanat Tarihi Dergisi* 15, 1-19.
- Baş O. F. 2020, "Dinarlı Aziz Trifon". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2, 345-350
- Brandt O. 2011, "Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries". Eds. D. Helhom *et al. Ab-lution, Initiation and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism and Early Christianity*. Berlin, 1587-1609.
- Dirimtekin F. 1963, "Ayasofya Baptisteri/The Baptistery of Saint Sophia". *Türk Arkeoloji Dergisi* 12, 54-87.
- Ertüzün R. M. 1998, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, İstanbul.
- Eyice S. 1975, "Le baptistère de Sainte Sophie d'Istanbul". *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*. Roma, 257-73.
- Eyice S. 1991, "Ayazma". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 229.
- Ferguson G. 1954, *Sings & Symbols in Christian Art*. New York.
- Foss C. 2002, "Pilgrimage in Medieval Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers* 56, 129-151.
- Gürkan S. L. 2012, "Vaftiz". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 424-426.
- Janin R. 1969, *La Géographie Ecclésiastique de L'empire Byzantin, Vol. 1, Le Siège de Constantinople et Le Patriarcat Oecuménique, Pt. 3, Les Églises et Les Monastères. 2nd ed.* Paris.
- Kahraman S. A. 2010, *Evliya Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul.
- Khatchatrian A. 1982, *Origine et typologies des baptisteres paleochrétiens*. Mulhouse.
- Kılınc Çimen 2010, *Halk inanışları Açısından İstanbul'daki Kilise ve Ayazmalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Kuzu H. 2020, *Zeytinli Ada İskeletlerinin Paleopatolojik Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi. Sivas.
- Mottraye A. 1727, *Voyages du Sr. A.de La Mottraye en Europe, en Asie et en Afrique I*. La Haye.
- Lassus J. 1947, *Sanctuaires Chrétiens De Syrie*. Paris.
- Makris K. 1920, *Konstantin ve oğlu Hipokrat: Erdek (Ertüzün'den Naklen)*.
- Ousterhout R. 2015, "Konstantinopolis'te Su ve Şifa Mimari Kalıntıları Okumak-Water And Healing in Constantinople Reading The Architectural Remains". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 64-77.
- Öztürk N., Kavaz B., Güloğlu G. & Murat K. 2014, "Zeytinliada Meryemana Manastırı". Eds. H. Kasapoğlu & M. A. Yılmaz, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı*. Ankara, 209-228.
- Öztürk N., Çekilmez M., Kavaz Kındıgılı B., Güloğlu G., Murat M. K., Özcihan İ. & Takunyacıoğlu B. 2017, "Zeytinliada 2016 Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". 39. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 1*. 453-466.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2009, "Zeytinliada Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları". *KST* 31/1, 493-510.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2010, "Zeytinliada Kazısı 2009 Yılı Çalışmaları". *KST* 32/1, 33-46.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2011 "Zeytinliada Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları". *KST* 33/1, 53-68.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2012a, "Zeytinliada Kazısı 2011 Kazı Restorasyon Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 34/2, 365-374.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2012b, *Erdek Zeytinliada Manastırı*. Bandırma.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2013, "Zeytinliada 2012 Yılı Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 35/1, 48-59.
- Öztürk N. & Kavaz B. 2014, "Zeytinliada 2013 Yılı Kazı Çalışmaları ve Arkeopark Projesi". *KST* 36/1, 223-234.
- Öztürk N. & Kavaz Kındıgılı B. 2018, "Zeytinliada Meryemana Manastırı". Eds. Z. Mete *et al., International Symposium of Bandırma and Its Surroundings (UBS'18)*. Balıkesir, 9-14.

- Petros B. 2013, *Les Prières Pour Le Baptême Dans L'euchologe Barberini Grec 336*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Université Strasbourg. Strasbourg.
- Pitarakis B. 2015, "Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü Şifa Güçleri, Light, Water And Wondrous Creatures: Supernatural Forces For Healing". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 42-63.
- Ristow S. 1998, *Frühchristliche Baptisterien Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 27*. Münster.
- Suata Alpaslan F., H. Kuzu & P. Gözlük Kırmızıoğlu 2020, "Bizans Dönemi Zeytinliada İnsanları". Ed. S. Öztürk, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II, Cilt 2*. Ankara, 399-416.
- Talbot A. M. 2015, "Konstantinopolis. Mucizevi Şifaların Şehri, Constantinople City of Miraculous Healings". Ed. B. Pitarakis, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı Life is Short, Art Long The Art Of Healing in Byzantium*. İstanbul, 78-88.
- Talbot A-M. 2015, "Holy Springs and Pools in Byzantine Constantinople". Eds. P. Magdalino & N. Ergin, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 47: Istanbul and Water*. Leuven, Paris, Bristol, 161-176.
- Uygun Yazıcı S. 2018, "Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/16, 21-31.
- Uygun Yazıcı S. 2019, *Anadolu'da Erken Hıristiyanlık Dönemi vaftizhaneleri: Kilikia, Pamphylia, Lykia Örnekleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Ünal C. 2015, *Kutsal Kişi Tasvirleri*. İstanbul.
- Ünal C. & Çakmakçı Z. 2020, "Haluk Perk Müzesi'nden Örnekler Eşliğinde Bizans İmparatorluğu Döneminde İnanç, Münzevi Yaşam, Hac ve Hacılık Kavramları". *Art-Sanat* 14, 495-531.
- West C. 1957, "Consignatorium". Ed. M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 1066-1067.
- Yegül F. 2011, *Roma Dünyasında Yıkanma*. İstanbul.

Lykia'da Hristiyanlığın Yükselişi

The Rise of Christianity in Lycia

Bahattin BAYRAM*

Öz: Lykia'da Hristiyanlığın kökenleri ve gelişimi üzerine çalışmalar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, farklı disiplinlerden bilim insanlarının yürüttüğü araştırmalar neticesinde, üç yüz yıllık bir kronolojik sınır içerisine değerlendirilmiş fakat Hristiyanlığın hangi unsurlar aracılığıyla, nasıl kabul edildiğine ilişkin bütüncül bir yaklaşım ortaya konulmamıştır. Bu sebeple I. ila IV. yüzyıllar arasına odaklanan bu çalışmanın amacı modern, antik ve arkeolojik kaynakları eleştirel bir perspektifte değerlendirerek, konunun kaynaklarını tanımaktır. İkinci olarak mevcut Lykia araştırmaları kapsamında literatürde bir boşluk olarak gözüken Lykia'da Hristiyanlığın nasıl geliştiğini ve bu doğal süreçte hangi unsurların kullanıldığını sözü edilen kaynaklar ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Erken Hristiyanlık • Lykia • Kilise • Hristiyanlar

Abstract: The studies on the origins of Christianity and the development in the Lycia have been evaluated by scholars coming from different backgrounds in the three centuries' chronological borders, but an integrative approach to how Christianity was adopted and through which elements, have not been put forward. In this way, the first aim of this study that focuses on between the first and the third centuries is to identify the question's sources by evaluating the modern, the ancient and the archaeological sources from a critical perspective. Considering the given sources, the second aim of the paper is to answer how Christianity developed in the Lycia and which elements were employed in this natural process, which seems to have been a gap in the Lycian studies presented.

Keywords: Early Christianity • Lycia • Church • Christians

Giriş

Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışına ilişkin birincil kaynaklar üç yönlü bir sorun teşkil etmektedirler. Bunlardan ilki kuşkusuz konuya ilişkin yazılı materyallerin eksikliğidir. İkincisi, bu kaynakların farklı disiplinlerden gelmesi nedeniyle dağınık olmasıdır. Son olarak ise Lykia bölgesinde arkeolojik kazıların 19. yüzyılda başlamasına rağmen bunların pek azının Erken Hristiyanlık ve Doğu Roma dönemleri ile ilgilenmesidir¹. Bu üç problem, modern çalışmaların, kronolojik ve tematik çerçevesini belirlemiştir. Her şeyden önce belirtmeliyiz ki elimizdeki kanonik ve kanonik olmayan metinler ile kısıtlı arkeolojik materyale rağmen modern çalışmalar, arkeolojik ya da tarihsel bir perspektifte gelsin ya da gelmesin, kronolojik olarak IV. yüzyıl ve sonrasında ilgilenirler. 20. yüzyılın ilk yarısında konuyu tarihsel ve edebî bir perspektiften ele almaya çalışan Gustav Anrich ve Viktor

* Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul. 0000-0003-2076-3243 | bahattinbayram2@gmail.com

Bu çalışma 2019 yılında, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (=AKMED) tarafından KU AKMED 2019/T.1050 proje numarası ile desteklenen, "Geç Antikçağ'da Yakın Doğu Kiliselerinin Lycia Hristiyanlığı Üzerine Etkileri" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 08/02/2022 | Kabul Tarihi: 01/04/2022; Bayram B. 2022, "Lykia'da Hristiyanlığın Yükselişi". *Cedrus X*, 301-312.

¹ Bu, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra dahi yaygın bir olguydu, bk. Harrison 1960, 305.

Schultze, anlatılarını bölgenin başat figürleri ile kısıtlamak zorunda kalmışlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bölgenin arkeolojik varlıklarına odaklanan R. Martin Harrison, Clive Foss, Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild ise IV. yüzyıl için pek az şey söylemişler, daha ziyade Garth Fowden'ın Lykia'ya gerçekleştirdiği iki seyahat sonrasında yaptığı gibi ortaya öneri ve soru atmışlardır². Benzer şekilde Julian Bennet'in son yıllarda yayınlanan çalışmasının ana teması IV. ilâ VIII. yüzyıllardaki bölgede bulunan piskoposlukların teolojik tavırlarıdır³. Çalışmasının başında pek az ilgilendiği Hristiyanlığın kökenleri meselesi ise Mark Wilson tarafından tetkik edilmiştir⁴. Bu sebeple I. ilâ IV. yüzyıllara odaklanan bu çalışmanın amacı, ilk olarak konuya ilişkin antik ve modern kaynakları eleştirel bir perspektifte değerlendirmektir. İkinci olarak mevcut çalışmalar kapsamında literatürde bir boşluk olarak gözüken Lykia'da Hristiyanlığın hangi unsurlar üzerinde nasıl ortaya çıktığını tarihsel ve arkeolojik veriler ışığında ortaya koymaktır.

Lykia'da Hristiyanlığın Gelişimine Modern Yaklaşımlar

Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi üzerine ilk çalışma 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kilise tarihçisi Gustav Anrich tarafından kaleme alınmıştır⁵. Gustav Anrich, 1913 yılında Aziz Nikolaos hakkında kaynakları derleyerek yayımlamış, daha sonra ise 1917 yılında bu kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla tekrar ele almıştır. Gustav Anrich'i takiben teolog, kilise tarihçisi ve arkeolog Viktor Schultze geniş ancak değerlendirme bağlamında oldukça eksik eserinde, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimini eyaletin otuz bir kenti kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır⁶. Bu değerlendirme yukarıda bahsettiğimiz bölgenin Hristiyanlık tarihine ilişkin sorunların yansımalarına oldukça iyi bir örnek teşkil etmektedir. Keza Viktor Schultze, bölge içerisinde bulamadığı arkeolojik boşlukları, edebî literatür ile doldurmaya çalışmıştır. Genel olarak her kentin teolojik çizgisine ilişkin sırasıyla kısa bir anlatı sunsa da çalışması özellikle Lykia'da ikamet ettiğini bildiğimiz Origenes karşıtı Methodios ve Arius karşıtı Aziz Nikolaos üzerinde odaklanmıştır⁷. Buna rağmen bölgenin kapsamlı bir Hristiyanlık tarihini ele alamamıştır. Kuşkusuz bunun bir nedeni çalışmasının geniş bir coğrafyaya yayılması olduğu kadar aynı zamanda bölgede arkeolojik kazıların ve edebî verilerin yetersizliğidir. Viktor Schultze'un edebî kaynakları dikkate alması, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi bağlamında, Arykanda paganlarının *agustuslara* şikayetleri (311) ve Basileios'un mektupları (357-370) kilise yapılanması için daha somut bir adım olarak kabul edilmiştir. Bu görüş, takip eden yıllarda, R. Martin Harrison gibi yazarlar tarafından da benimsenmiştir. R. Martin Harrison, bölgenin ilk piskoposu olarak Nikandros'u atlayarak, Methodios'u göstermektedir⁸. Dolayısıyla erken kilise yapılanmasına dair açık bir bilgi sunmasa da bölgenin Hristiyanlık tarihini IV. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmektedir⁹. Benzer bir yaklaşım

² Harrison 1963, 119; Fowden 1990, 343-345; Foss 1994, 1-2; Hellenkemper & Hild 2004, 140.

³ Bennet 2015, 259-287.

⁴ Wilson 2018, 11-34.

⁵ Anrich 1913-1917.

⁶ Schultze 1926, 188-209.

⁷ Elimizde Nikaia Konsili'ne ilişkin katılımcı listesi bulunmaması ve sonradan hazırlanan kimi listelerde katılımcıların sayısı ve isimleri değişmesine rağmen Aziz Nikolaos'un Nikaia Konsili'nde Arius'u yumrukladığı iddiası modern yazarlar tarafından şüpheyle karşılanmakla birlikte azizin Arius karşıtı olduğu yönünde yorumlanmıştır. Bir örnek için bk. Harrison 1963, 119.

⁸ Harrison 1963, 119.

⁹ Harrison 1963, 119.

Clive Foss için de geçerlidir. Clive Foss, bölgenin Geç Antik Çağı'na odaklandığı çalışmasında, Lykia'da kilise yapılanmasının IV. yüzyılda çoktan yerleştiğinden bahsetmektedir¹⁰. Buna karşın Lykia'nın yanı sıra Pamphylia'nın da kilise tarihi, Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild tarafından, *Tabula Imperii Byzantini* adlı seride hem yazılı hem de arkeolojik veriler dairesinde, bölgedeki Yahudi varlığı bağlamında ele alınmış ve bölgenin ilk şehit ve din adamları olarak 68 yılı dolaylarında şehit edildiğini düşündüğümüz Nikandros ve Hermaios gösterilmiştir¹¹. Esasen bir arkeolog olan Julian Bennet, Lykia'da Hristiyanlığın kökenleri ile pek az ilgilendiği makalesinde, kanonik ve kanonik olmayan Hristiyan edebiyatına odaklanarak, aslında Hristiyanlığın en azından birinci yüzyıl içerisinde Lykia'da kendisine taraftar bulduğunu aktarmıştır. Burada temel argümanlarından ilki, 190 yılı sonrasına tarihlendirilen ve doğruluğuna ilişkin şüpheler bulunan *Acta Pauli* ve ikincisi ise kendisinde önce ihmal edilmiş Nikandros ve Hermaios adlı iki önemli figürün I. yüzyılın sonlarında şehit edildikleri iddiasıdır¹². Julian Bennet'in aksine, İncil tarihçisi Mark Wilson, bir yandan kanonik metinler üzerine odaklanarak Paulos'un İtalya'ya götürülmesi esnasında Myra'da bir cemaat oluşturmayı başardığı iddiasında bulunurken, diğer yandan Julian Bennet'in *Acta Pauli* metnini kullanımına ilişkin eleştiriler getirmiştir. Buna rağmen Nikandros ve Hermaios'un şehitlik tarihleri konusunda neredeyse aralarında bir uzlaşma sağlanmıştır¹³. Keza Mark Wilson da bir tarihlendirme önerisi olarak I. yüzyılın sonu ile ikinci yüzyılın başını işaret etmektedir¹⁴. Sonuç olarak Lykia'da Hristiyanlığın gelişimine ilişkin değerlendirmeler farklı disiplinlerden araştırmacıların ortaya koydukları veriler doğrultusunda iki asırlık bir değişkenlik göstermektedir. Buna rağmen araştırmacıların neredeyse kanaat birliği yaptığı iki önemli husustan ilki bölgedeki Yahudi varlığı, ikincisi ise bölgenin ticari aktivitesinin Hristiyanlığın gelişimine ilişkin etkisidir. Bununla birlikte kişi odaklı yaklaşımlar materyal eksikliği sorununu da beraberinde getirmektedir ve ele alınan problemin ölçeğini küçültmektedir.

Arkeolojik Kalıntılar ve Edebî Eserler

Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışına ilişkin kaynaklar daha önce araştırmacıların işaret ettiği iki bağlam olan bölgenin barındırdığı Yahudi nüfusu ve Akdeniz ile kurduğu ticaret dairesi içerisinde değerlendirilmelidir. Hristiyanlığın, Yahudiliğin bir kolu olarak anıldığı yıllarda, Lykia'da Yahudilerin varlığına ilişkin arkeolojik veriler I. yüzyılın sonlarından itibaren görülmektedir. Yahudilere ilişkin ilk veri Tlos'tan gelmektedir¹⁵. Buna binaen Oinoanda'da 120 yılı dolaylarına tarihlendirilen bir yazıt, Mısırlılar ile Yahudileri tüm insanların en batıl inançlısı ve en rezili (πάντων γάρ ὄντες ἐκείνοι δεισιδαίμονεσται, πάντων εἰσὶ μωρότατοι) olarak anmaktadır¹⁶. Benzer şekilde Limyra, Myra ve Patara'da varlıklarından haberdar olduğumuz Yahudi toplulukları, diasporanın bölgedeki parçala-

¹⁰ Foss 1994, 2. Benzer bir yaklaşımın W. Mitchell Ramsay tarafından da benimsendiği söylenebilir. W. Mitchell Ramsay'e göre Lykia ve Pamphylia'da erken zamanlarda kayda değer bir Hristiyan topluluğu bulunmamaktadır, bk. Ramsay 1893a, 110.

¹¹ Hellenkemper & Hild 2004 140. Tarihlendirme önerisi için bk. Bayram 2020, 121-128.

¹² Bennet 2015, 262. Bu görüş hâlâ takip ediliyor görünmektedir, bk. Ceylan & Karabacak 2021, 264.

¹³ Bennet 2015, 262; Wilson 2018, 20.

¹⁴ Wilson 2018, 16-20.

¹⁵ Ameling 2004, 477.

¹⁶ Smith 1998, 137.

rının somut delillerini oluşturmaktadırlar¹⁷. Bu kentler, IV. yüzyıl ve sonrasında arkeolojik verilerinin onayladığı gibi baskın bir pagan nüfusa sahip olsalar da Lykia'da Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Mesela Tlos'ta 380 yılı dolaylarından sonra inşa edildiği düşünülen Tlos Bazilikası'nın varlığından haberdarız¹⁸. Myra'nın limanı Andriake önce V. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bir sinagoga ve aynı yüzyılda bu liman bölgesine inşa edilecek olan üç kiliseye (Kilise A, Kilise B ve Kilise C olarak tanımlanmaktadır bunlar) ev sahipliği yapacaktır¹⁹. Benzer şekilde Limyra'da Hristiyanlığın erken izleriyle birlikte burada hem bir sinagog hem de bir kilise inşa edilecektir²⁰. Patara'da ise ilk evresi V. yüzyıla tarihlendirilen kent bazilikasının yanı sıra IV. yüzyılın ortalarında inşa edildiği düşünülen bir mezar kilisesi ve mezarlık bulunmaktadır²¹. Şüphesiz bunlar IV. yüzyıldan önce pagan demografik yapısı içerisinde olağanca varlığını hissettiren fakat imparatorluğun politik ekseninde kurumsallaşan yeni dinin yansımalarıdır ancak istisnai durumlar değildir. Keza edebî veriler de bölgedeki Yahudi varlığı için MÖ II. yüzyıldan itibaren konuşmaya başlarlar²². MÖ 139 yılında Roma *cōnsulü* Lucius, VIII. Ptolemaios ve III. Attalos'a yazdığı mektubunda, Phaselis'teki Yahudi varlığına işaret etmektedir²³. Benzer şekilde Augustus ve Büyük Herodes arasında yapılan mukavelede Phaselis'in ismine rastlanmaktadır²⁴. Philon'un anlatısından yola çıkan Mark Wilson, İncil metinleri içerisinde Hamsin Yortusu ile ilişkilendirilen Yahudiler arasında kesinlikle Lykia'dan da isimlerin olabileceği ihtimalini göz ardı etmemektedir²⁵. Öte yandan erken Yahudi varlığına ilişkin elimizde delil olmasa da Methodios'un IV. yüzyılda Olympos'taki varlığından anlaşılmaktadır ki bu kent de önemli kilise merkezleri arasında yer almaktadır ve arkeolojik veriler V. yüzyılda kentte bir episkopeionun varlığını göstermektedirler²⁶.

Buna binaen bölgedeki erken dönem Yahudi kaynaklarının aksine bir Hristiyan topluluğuna ilişkin arkeolojik veri bulunmamaktadır²⁷. Ancak Lykia sahillerini Pisidia hinterlandı ile bağlayan Arykandos Nehri'nde bulunan Arykanda kentinin sakinlerinin IV. yüzyılın hemen başlarında bölgedeki büyüyen Hristiyan varlığından rahatsız oldukları bilinmektedir²⁸. Bu yazıt pek çok yönden R. Martin Harrison ve Clive Foss'un Lykia'da yaklaşımlarını desteklese de kanonik ve kanonik olmayan Hristiyan metinlerinin satır araları bizler için daha fazla şey söylemektedir. Paulos, Lykia'yı iki defa ziyaret etmiştir. Bunlardan ilki Paulos'un üçüncü misyonerlik seyahati sırasında gerçekleşmiştir. Burada Hamsin Yortusu'na yetişmek için acele etmesi nedeniyle Patara'da bir vaaz vermediği, en

¹⁷ Hellenkemper & Hild 2004, 139; Ameling 2004, 470-480. Patara için ayrıca bk. Şahin 2020, 125.

¹⁸ Urano 2020, 38.

¹⁹ Çevik 2010, 335-367; Akyürek 2016, 472.

²⁰ Seyer & Lotz 2013, 133-148; Pülz 1996, 239-250.

²¹ Şahin 2020, 122.

²² Kimi Yahudi olmayan ve Yahudi geleneği içerisinde Lykia'da Yahudilerin varlığına ilişkin çıkarımlarda bulunmuşsa da bunlar teori olarak kalmıştır. Kısa bir değerlendirme için bk. Wilson 2018, 11-12.

²³ *I. Macc.* 15:16, 22-23.

²⁴ Buradaki Φασηλίταις tabiri ile kastedilen mekân esasen bir tartışma konusudur. Kimi araştırmacılar, bu isim ile Yeriho'nun kuzeyinde bulunan bir kentin kastedildiğini düşünmektedir. Konuya ilişkin bk. Wilson 2018, dn. 20.

²⁵ Wilson 2018, 14.

²⁶ Öztaşkın 2017, 65.

²⁷ Lykia'da I. yüzyıl içerisinde Hristiyanlığa ilişkin tek veri Limyra'dan gelmektedir. Limyra tiyatrosunda İsa'ya seslenen, kırmızı boya ile yazılmış bir yazıt Hristiyanlığın ilk asrına tarihlendirilmektedir. Bk. Jacobek 1999, 111.

²⁸ Mitchell 1988, 110-111.

azından Malta örneğinde olduğu gibi buna bir fırsatının olmadığı anlaşılmaktadır²⁹. İkinci seyahati ise gözetimi altında Myra'nın limanı Andriake'de gerçekleştirmiştir³⁰. Mark Wilson'a göre Paulos burada bekleyişleri esnasında bir cemaatin temellerini atmıştır³¹. Fakat bu pek de olası gözükmemektedir. Keza Roma dünyasında, bilhassa resmî görevliler için uzun bekleyişler söz konusu değildir. Akdeniz'de seyrüsefer her zaman faaldi ve kalkan bir geminin güvertesinde şilte bulmak daima mümkündü. Bunun da ötesinde resmî görevliler *diplomata* olarak adlandırılan bir belge ile aktarmalarını hızlı bir şekilde gerçekleştireyorlardı³². Tüm bu sebeplerden anlaşılmaktadır ki Paulos, Andriake'de uzun süre kalmadığı gibi onun kaynaklara yansıyan herhangi bir cemaat kurma girişimi de olmamıştır.

Kanonik olmayan metinler içerisinde *Acta Pauli*'nin II. yüzyılın sonlarında kaleme alındığı düşünülmektedir. Julian Bennet tarafından doğrudan kullanılan bu kaynağın çalışmamız için önemi Paulos'un Myra'yı ziyaret edip etmemesi değil, II. yüzyılın sonlarında, Lykia'nın Yahudi ve pagan nüfusu içerisinde, Hristiyanlığın bilindiğine dair çıkarımlarda bulunmamız için yeterli veriyi sunmasıdır. *Acta Pauli*'ye göre Paulos burada hem kardeşlerim (tek. ἀδελφός) olarak hitap ettiği insanların yanlarında kalmış ve onlar ile fikir alışverişinde bulunmuş hem de geldiğinde Paulos'un tanrısını tanıyan insanlar ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla metnin gerçeklik payı ne olursa olsun II. yüzyılın sonlarında yaşayan ve *Acta Pauli*'yi kaleme alan müellif(ler) Lykia'da bir azınlık cemaatten haberdardır(lar)³³. Buna ilişkin veriler daha sonraki yıllarda Lykia'nın ilk şehitleri Nikandros ve Hermaios'un *passio* anlatısı ile desteklenmektedir.

Nikandros ve Hermaios'a ilişkin veriler 1980 öncesine değin *Synaxarium*'dan gelmekteydi³⁴. 1980 yılında Wolfgang Lackner'in Hellenceden yayımladığı azizlerin hayatlarına ilişkin bir parşömen, Lykia Hristiyanlığının kökenlerine ilişkin yeni yaklaşımlar için yardımcı bir unsur olarak kullanıldı³⁵. Marina Detoraki'nin de işaret ettiği gibi bu metinler ancak tarihsel ve coğrafi bir bağlam içerisinde değerlendirildiğinde bir kaynak malzemesi olarak kullanılabilir. Lykia'da Hristiyanlığın yükselişi için özel bir önem arz etmektedir³⁶. 68 yılı dolaylarında şehit edildiklerini öne sürebileceğimiz Nikandros ve Hermaios, bir havari tarafından değil, Paulos'un kendisinden "oğlum" diyerek söz ettiği Titous tarafından bölgedeki Hristiyan cemaati yönetmek için başpiskopos (ἀρχιερατικός) ve piskopos yardımcısı (πρεσβυτέρος) olarak atanmışlardır.³⁷

Lykia'da Hristiyanlığın I. yüzyılına ilişkin edebî kaynakların akabinde yeni inanç biçiminin

²⁹ *Elçilerin İşleri*, 21.1. İncil metinlerinden kullanılan tüm bilgiler için şu edisyondan faydalanılmıştır: Coogan 2018.

³⁰ *Elçilerin İşleri*, 27.5.

³¹ Wilson 2018, 18. Feyzullah Şahin de bu veriyi takip eder. Bk. Şahin 2020, 120.

³² Wallace & Williams 2012, 43.

³³ Elliott 2005, 374-375.

³⁴ Delehay 1902, 191.

³⁵ Lackner 1980, 99-131.

³⁶ *Passio* öykülerinin yapısı, formları ve genel bir bakış açısı için bk. Detoraki 2014, 61-101, özellikle 61-73.

³⁷ Nikandros ve Hermaios'un ölüm tarihleri konusunda neredeyse bir uzlaşmaya varılarak I. yüzyılın sonu ilâ II. yüzyılın başı işaret edilmiştir. Buna karşın bu görüş hem Roma yönetiminin Hristiyan unsurlara istisnai hususlar dışında kayıtsız kaldığı Roma hükümeti ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler hem de bu ilişkileri biçimlendiren bölgenin yerel dinamikleri ile uyuyor görünmemektedir. Konu üzerine yeni bir tarihlendirme önerisi için bk. Bayram 2020, 121-128.

hâlihazırda kök salmaya başladığı II. yüzyıl ve sonrasında Themistokles, Kriskentos, Dioskoridos, Nikokles, Leontos, Paregorios, Methodios, Apphianos ve Aidesios'un şehitlikleri kaydedilmektedir. Kuşkusuz bu literatür içerisinde bir ayrıma gidilmesi gerektiği gibi yakından da incelenmelidir.

İmparator Decius'un kovuşturması sırasında öldürüldüğünü bildiğimiz dört Myralı azizden ilki Themistokles'e ilişkin kaynaklar muhtelif olmak ile bunların en iyi bilineni Aziz *Themistokles'in Şehadeti* isimli yazmadır. Mezkûr anlatı, diğer *passio* öykülerinden farklı bir örnek izleyerek ikincil bir karakter olarak Themistokles'i gizleyen ve "şehitlik tacını" sonradan kazanan Dioskoridos'a da yer verir. Buna ek olarak aziz(ler)e ilişkin bir diğer kaynak olan Giritli Andreas'ın ustalık eseri diye bilinen *Büyük Kanon* adlı eserde Myra'nın diğer üç şehidi olarak Kriskentos, Dioskoridos ve Nikokles'in anılması fakat Nikokles ismini doğrulayabileceğimiz ikinci bir kaynağın eksikliği, araştırmacıların Themistokles ile Nikokles'in aynı kişi olduğu veyahut şu an elimizde olmayan ancak başka bir kaynaktan doğrulanabilecek bir aziz olduğuna ilişkin yorumlarda bulunmasına neden olmuştur³⁸. Bunun bir sonucu olarak Myra'nın dördüncü şehidi olarak Kriskentos'tan bahsedilmektedir. Aristokrat sınıftan (ve muhtemelen Kudüslü) bir aileden geldiğini bildiğimiz Kriskentos'a ilişkin elimizdeki iki kaynaktan birisi kendisinin *passio* öyküsüyken, bir diğeri *Synaxarium*'dur³⁹. Azizinin hayatına ilişkin anlatı ilk olarak bir *Menaion*'da yayımlanmıştır. Buna karşın *Menaion*'un Yunanca metni (ki bu metnin daha önce kaleme alınan ancak kaybolmuş bir anlatıya dayandığı düşünülmektedir) *Synaxarium* ile oldukça az benzerlik taşımaktadır. Konu üzerine yayımlanan son çalışmada ise bu kayıp metnin V. yüzyılın sonlarına veyahut VI. yüzyıla tarihlendirilen, başlangıç kısımları eksik Süryanice iki yazmada muhafaza edilmiş olabileceği kanaati üzerinde durulmaktadır⁴⁰. En nihayetinde üç metin arasındaki ortak noktalar *Synaxarium* ile Süryanice metinler üzerinde yer almaktadır. Keza benzer *topos*ların kullanıldığı görülmektedir. Sonuç olarak azizin ne zaman öldürüldüğü konusunda kaynaklar arasında bir ayrım bulunmasına rağmen azizin ölümünden sonra röliklerinin kent kapısının girişinin önüne, kentten üç *stad* uzaklığa gömüldüğü bilinmektedir. Myralı şehitlere nazaran elimizde Pataralı şehitlere ilişkin oldukça az kanıt bulunmaktadır. Bunlar arasında Leontos ve Paregorios'tan *Synaxarium*'da söz edilmesiyle yalnızca III. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu kişilerin öldürüldüklerini biliyoruz⁴¹. Bu konu hakkında yapılan modern bir yorum, Pataralı azizleri bölgenin Orta Çağ mimari planlarının şekillenmesinde psikolojik bir etken olarak anlatmaktadır. Buna göre Geç Antik Çağ'ın görkemli kiliselerinin Orta Çağ'da tekrar kullanımları üzerinde (tam anlamıyla *kilise içinde kilise*), Doğucasarı Kilisesi ve Pataralı Leontios ve Paregorios örneğinde olduğu gibi yerel azizlerin etkili olabileceği meselesine odaklanılmıştır⁴².

Apphianos ve Aidesios'un Lykia'nın hangi kentinden olduklarını bilmiyoruz. Ancak Eusebios'un şehadetine göre Pamphilos'un öğrencilerinden Apphianos, Maximinus'un saltanatında çı-

³⁸ Bu kaynaklar arasında yalnızca "redaktör" farklı olduğu için hepsini ana metin içerisinde anmıyoruz. Diğer Themistokles bahisleri için bk. Delehay 1902, 334; *Martyrologium Romanum*'da azizin ölümüne ilişkin işken-celerin sıralaması ve yapısındaki farklılık ya redaktörün hayal gücü ile alakalı bir durumdur veyahut *passio* öyküsünün farklı bir versiyonu olmasındandır. Yorum ve Themistokles'in elimizde bulunan tek yazması için bk. Wortley 1976, 23-33.

³⁹ Delehay 1902, 603-606; Wortley 1977, 241-246.

⁴⁰ Brock 2017, 5-22.

⁴¹ Delehay 1902, 471-473.

⁴² Erdoğan & Ceylan 2019, 676. Benzer şekilde Patara'daki mezar kilisesinin mezkûr azizlerin onuruna adandığı düşünülmektedir. Bk. Şahin 2020, 122.

karılan fermanından üç yıl sonra Kaisareia'da şehit edilmiştir. Ölümünden sonra meydana gelen deprem ve türlü işkencelerden geçmesi gibi *topos*ları bir kenara bırakacak olursak, Apphianos, Lykia'nın varlıklı fakat pagan ailelerinden birisinden Beyrut'a eğitim almak için gönderilen yirmi yaşını henüz geçmemiş bir gençtir. Eusebios'un belirttiğine göre kendisi ile aynı evde yaşayan Apphianos, eğitimi tamamladıktan sonra Lykia'ya dönmüş fakat pagan bir aile ile geçinemeyerek tekrar Kaisareia'ya gelmiş ve burada öldürülmüştür⁴³. Bundan kısa süre sonra ise Apphianos'un memleketlisi olarak anılan Aidesios İskenderiye'de şehit edilmiştir. Eusebios'un eserinde kendisine oldukça az yer bulan Aidesios anlaşıldığı kadarıyla Apphianos'tan önce Beyrut'a gitmiş ve burada felsefe eğitimi aldıktan sonra günah çıkarıcı (Ομολογητής) olmuştur⁴⁴. Her iki anlatıya ilişkin söylenebilecek en net yargı, Aidesios'un hikâyesinin Apphianos'unkine ek olduğu ve Apphianos'un, Eusebios'un mentörü Pamphilos'tan ders almış olduğudur⁴⁵.

Lykia'nın en son şehidi ise Methodios'tur. Methodios, III. yüzyılın sonlarında Origenes (daha doğru bir ifadeyle Origenes'in eserleri) ile yürüttüğü karmaşık ilişki hasebiyle, Pataralı Nikolaos kadar ünlüdür. Her ne kadar Hristiyan literatürü içerisinde teolojik görüşleri sebebiyle kendisinden sıklıkla bahsedilse de yaşamına ve Lykia'daki faaliyetlerine ilişkin bir uzlaş bulunmamaktadır. Methodios'a ilişkin ilk yazılı kaynak IV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Latin Teolog Eusebios Sophronios Hieronymos'a aittir. *De Viris Illustribus* adlı eserinde naklettiğine göre Methodios önce Olympos, daha sonra Tyros piskoposluğu yapmıştır⁴⁶. Aynı yüzyılda kilise tarihçisi Sokrates, Hieronymos ile piskoposluk merkezi konusunda uzlaşır⁴⁷.

Symposion adlı eserden yola çıkarak her ne kadar Methodios'un Pataralı olduğuna dair görüşler mevcut olsa da son yıllarda yayımlanan bir çalışmaya göre Methodios'un esasen Miletos'tan Lykia'ya *Anastasia* üzerine bir tartışmaya katılmak için geldiği ve daha sonra Lykia'nın yanı sıra Pamphylia'nın da kimi kentlerini ziyaret ettiği savı üzerinde durulmaktadır. Aynı kaynaktan hareket eden yazarlara göre Diocletianus'un başlattığı ve Constantinus'un devam ettirdiği eyalet reformu öncesinde Lykia'nın metropolit statüsü için Olympos önerilmektedir⁴⁸.

Bir şehit olmamasına rağmen IV. yüzyıl içerisinde Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi ile anılan son isim Nikolaos'tur. R. Martin Harrison'un deyimiyle elimizde iki adet Nikolaos vardır. Bunlardan VI. yüzyılda yaşayan Sionlu Nikolaos, kesinlikle tarihsel bir şahsiyettir. Buna rağmen Myra piskoposu olarak anılan Nikolaos'un varlığı *muhtemeldir*. Doğu Roma dünyasının yanı sıra özellikle IX. yüzyıldan sonra Rusya, İtalya ve ötesi, Batı Avrupa ve İskandinavya'da kültürleri bulunan Nikolaos'a dair bilinen en net ayrıntı, varlıklı bir aileden Patara'da dünyaya gelmesidir. Bunun dışında bugün edebi kaynakların yanı sıra kilisesini süsleyen duvar resimlerine aktarılan Nikolaos'un mucizeleri ve Nikaia Konsili'ne katılarak Arius'u tokatladığı iddiası azizin ölümünden sonra üretilmiştir⁴⁹. Azizin

⁴³ Euseb. *MartPal.* 4. 2. 4.

⁴⁴ Euseb. *MartPal.* 4. 3.

⁴⁵ Yorum ve metnin tahlili için bk. Corke Webster 2012, 57-61.

⁴⁶ St. Jerome *Vir. Ill.* LXXXIII. Ramsay'e göre kimi *Notitia*'lerde kent ó Όλύμπου kimilerinde ise ó Φοινίκων olarak anılmaktadır. Mezkûr adlandırma tam olarak ó Όλύμπου καί Φοινίκων olduğu için Ramsay (1893b, 311-12), bölgenin coğrafyasını bilmeyen Hieronymos'un yanlış bir yorumda bulunduğunu düşünmektedir.

⁴⁷ Sokr. *Hist. Eccl.* VI.13.

⁴⁸ Olcay Uçkan & Kayapınar 2015, 535-544, özellikle 536-537 ve 539.

⁴⁹ Harrison 2001, 79-85. Duvar resimleri bağlamında azizin yaşamı için bk. Çorağan Karakaya 2010, 127-135.

hayatına ilişkin en erken tarihli kaynak, onun mucizelerinin bir kısmından bahseden *Nikolaos'un İşleri* (Πράξεις τοῦ ἁγίου πατρὸς Νικολάου ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας) ve bir *martyriumu* ile Kastellon yakınlarında bir türbesinin olduğunu aktaran Sionlu Nikolaos'un *Vita'sıdır*⁵⁰. Bunun yanı sıra 12. yüzyılın en üretken yazarlarından Wace'ın toplumun daha alt tabakasında bulunan kimseler için Latince kaynaklardan yararlanarak Eski Fransızca yazdığı eserinden günümüze kalan beş yazmasından anladığımız kadarıyla Nikolaos oldukça zengin ve Hristiyan bir aileden tek çocuk olarak dünyaya gelmiştir⁵¹. Latin-Yunan geleneğinden beslenen bir ilahi portre çizmesine rağmen Wace'ın kullandığı metinler, özellikle Nikolaos'un Myra piskoposu olarak seçim sürecinde, azizin kendisi henüz kendisine kutsiyet atfedilmeden önce bölgenin önemli eşrafından biri olarak tanındığına işaret etmektedir⁵². Kutsiyeti ve bilhassa ünü ise ölümünden sonra büyük bir ihtimalle Akdeniz'i bir örümcek ağı gibi ören denizciler ve hacıların vasıtasıyla gerçekleşir.

Nikolaos, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi için ikon bir figürdür. Azize ilişkin kaynakların Orta Çağ'da muhtelif dillerde çoğaltılması ise özellikle ilk araştırmacıları, çalışmalarını Nikolaos ve onun ismiyle ünlenen Myra merkezli bir zeminde yürütmelerine sebep olmuştur. Oysaki Nikolaos kültü azize ilişkin mezkûr metinlerde de anıldığı üzere kendisinden çok sonra yaygınlık göstermiştir. Bu sebeptendir ki IV. yüzyıl yalnızca Myra merkezli değil aynı zamanda özellikle 19. yüzyıldan sonra başat bir figür hâline gelen Nikolaos ve Methodios merkezietçi bir tarih yazımı söz konusudur. Bu durum bir yandan bölgenin diğer unsurlarının göz ardı edilmesine sebep olurken öte yandan Hristiyanlığın bölgede nasıl ve neden yayıldığına ilişkin problemlerin daha geniş bir ölçekte değerlendirilmesini engellemektedir.

Hristiyanlık Nasıl Yükseldi?

Hristiyanlığın Lykia'da neden kabul gördüğü açık değildir. Bu, muhtemelen, elimizde çok az verinin satır aralarındaki sosyolojik bir hadisedir. Kaynaklar oldukça kısırdır. IV. yüzyıl ve öncesine ilişkin elimizdeki veriler, yoğun bir pagan nüfusu içerisinde, Lykia'da Hristiyanlığın neden geliştiğine ilişkin çalışmaların detaylandırılmasına ket vurmaktadır. Bu hususta arkeolojik veriler de ilerleyen dönemlerde yardımcı olmayacak gibi görünmektedir. Buna rağmen nasıl yükselmiş olabileceğine ilişkin öneri ve sorular ortaya atılmıştır.

20. yüzyılda R. Martin Harrison, Lykia'da Hristiyanlığın gelişiminin tespit edilebilmesi için Erken Hristiyanlık döneminin daha iyi belgelendiği Anadolu eyaletlerine bakılması önerisinde bulunmuştur⁵³. Bu öneri, kendi bağlamında değerlendirildiğinde, pek çok açıdan yardımcı değildir. Ancak kendisinden yaklaşık çeyrek asır sonra, bugün Geç Antik Çağ'ın dönemselleştirilmesi ile ön plana çıkan Garth Fowden'in 1985 ve 1988 yıllarında Lykia'ya gerçekleştirdiği iki seyahati sonrasında ortaya attığı sorular bağlamında bir nebze tutarlılık kazanır. Garth Fowden, uzun topoğrafik değerlendirmesinin akabinde birtakım sorular ortaya koyar⁵⁴. Lykia kıyılarının erişilebilirliği, yeni tanrıların ithal edilme sürecine yardımcı olmuş mudur? Bir ithal meta olarak Hristiyanlık kıyı bölgelerinde daha mı hızlı kök salmıştır? Lykia'yı Anadolu'nun içlerine bağlayan rotalar dini atmosferi etkilemiş midir? Bu soruları bir bütün olarak tartışacağım.

⁵⁰ Ševčenko & Patterson Ševčenko 1984, VIII, LVII.

⁵¹ Wace 2013, 277-279.

⁵² Wace 2013, 279-281.

⁵³ Harrison 1963, 119.

⁵⁴ Fowden 1990, 343-370.

Her şeyden önce Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışı bir hareket eğilimine bağlıdır. Bu hareket eğilimi, öncelikle güneyde deniz ticareti ve akabinde Pisidia hinterlandına uzanan, merkezinde ölçeğine ilişkin varsayım yürütemediğimiz ticari akışın bulunduğu, kuzey-güney insan sirkülasyonu ile gerçekleşmiştir.

Paulos'un seyahatleri sırasında Lykia limanlarında iki defa bulunmasının yanı sıra Uluburun, Gelidonya ve 2019 yılında bulunan "Batı Antalya" batıklarının tanıklık ettiği gibi kıyıya bağımlı deniz ticareti Lykia'yı 11. yüzyılda Attaleia'nın yükselişine değin vazgeçilmez bir unsur olarak Akdeniz'in önemli liman merkezlerinden birisine yerleştirmiştir. Bu statü, Hristiyanlığın ortaya çıkışı ile eş zamanlı olarak, Myra'nın limanı Andriake'ye dikilen Lykia Eyaleti Gümrük Yasası'nın (*Lex Portorii Provinciae Lyciae*) yanı sıra Myra ve Patara'da bulunan *granarium*ların gösterdiği gibi Roma çağında da devam etmiştir⁵⁵. Bölge bilhassa Mısır, Ege ve İtalya hattındaki *annonae* rotasının üzerinde bulunması hasebiyle hem kalkınmış hem de bu rota üzerindeki Hristiyanlık gibi akımların etkilerine açık hâle gelmiştir. Lykia'da Hristiyanlığın gelişimiyle bağlantılı ilk verilerin geldiği kentlerin (Myra, Patara, Tlos, Limyra, Arykanda, Olympos) özellikle uluslararası ve bölgesel ticaret noktaları olması ya da Yahudi nüfusu barındırması dikkat çekicidir. Benzer şekilde bu kentlerin hayatı ve peyzajlarındaki aşamalı değişim de tesadüfi değildir. IV. yüzyıl sonrasında pagan tapınakları süreç içerisinde terk edilmeye başlanmış ve kısa sürede kiliseler şehrin peyzajında kendisini göstermiştir⁵⁶. Kıyı kentlerinin refahı, antik ve Roma yol sistemleri ile birbirine bağlanan kırsal bölgede kentlerin nüfusunun ve mallarının kıyı bölgesine taşınması ile neticelenmiştir. Daha geniş bir çerçeveden bakacak olursak, tam da Hristiyanlığın yükseldiği bir dönemde Arykanda, Pisidia ve Phrygia arasındaki kavşakta, kuzey eyaletlerinin mallarının Lykia'nın Limyra ve Myra limanlarına indirildiği bir noktada *anthropo* hâline gelerek refahını korumayı başarmıştır⁵⁷. Gerçekten de Arykanda'da ele geçen Roma dönemi (eyalet dışı) sikkelerin dağılımına baktığımızda %19'luk Lykia sikkelerini, %18'lik bir oran ile Pamphylia ve onu da %12 oranıyla Pisidia takip etmektedir. Arykanda sikkelerinin bulunduğu güzergâhlar ise Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Phrygia hinterlandında yoğunlaşmakla birlikte Marmara'da Lampsakos, Ege'de Ephesos ve doğuda Edessa'ya değin uzanmaktadır⁵⁸. R. Martin Harrison'un önerisini ele aldığımız zaman Pisidia'da Hristiyanlık I. yüzyılın ilk yarısı içerisinde ulaşmış ve II. ilâ III. yüzyıllarda görünür hâle gelmiştir⁵⁹. Benzer şekilde Ephesos'a açılan bir kapı konumundaki Phrygia Bölgesi, Lykos Vadisi'nde ise Hristiyanlık I. yüzyılın ikinci çeyreği tamamlanmadan önce ortaya çıkmış, bilhassa Hierapolis, Laodikeia ve Kolossa'de Yahudiler aracılığıyla yayılım göstermiştir⁶⁰. Bu minvalde *anthropo* işlevi ile Pisidia'yı Akdeniz'e bağlayan Arykanda kenti paganlarının IV. yüzyılda Hristiyanlardan şikâyetini dikkate alacak olursak, Hristiyanlığın kıyı bölgelerinden daha iç bölgelere yayıldığı yönündeki kati görüşün yanılıcı olduğunu söylemek doğrudur. Keza Hristiyanlığın, bir düşünce olarak, akış yönü güneyden kuzeye deniz ticareti kanalıyla olabileceği gibi *Acta Pauli*'de gösterildiği üzere kuzey hattından güneye doğru bir eğim de çizmiş olabilir. Öte yandan kentlerde teşekkül eden ve bu sebeple kent dini olarak anılan Hristiyanlığın Lykia'da kıyı bölgelerinde daha hızlı teşkilatlandığını söylemek yanlış değildir. Zira Nikandros ve

⁵⁵ Çevik 2015, 225-226 ve 379. Gümrük Yasası için bk. Takmer 2007, 165-188.

⁵⁶ Ceylan & Karabacak 2021, 267-268.

⁵⁷ Foss 1993, 14-17.

⁵⁸ Tütüncü 2017, 78-79.

⁵⁹ Talloen 2019, 165.

⁶⁰ Şimşek 2013, 338-339; 2015, 14-19.

Hermaios Lykia'nın kıyı kentlerinden geldiği gibi IV. yüzyıl ile teşkilatlanan ilk kilise yapılarına ilişkin veriler de Patara, Myra ve Olympos'ta şekillenmiştir.

Sonuç

Post-Nikaia dönemden bakıldığı zaman Lykia'da katıksız bir Hristiyan nüfusu tahayyül edilmesi gibi Pre-Nikaia dönemde de saf bir pagan demografisi görme çabası yanıltıcıdır. Tüm Roma coğrafyasında olduğu üzere Lykia'da IV. yüzyılda bir Hristiyan hâkimiyetinden söz edilemeyeceği gibi I. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyümeye başlayan bir cemaat de kaynakların kısırlığına rağmen arkeolojik ve edebî verilerin gösterdiği üzere inkâr edilemez.

Lykia'nın, imparatorluk merkezleri Roma ve Nikomedeia'dan uzak bir mesafede bulunması, Hristiyanlığın birer taşıyıcı unsuru olarak görülen Yahudi nüfusuna sahip olması, Akdeniz'de bulunan I. yüzyıldaki Hristiyanlık merkezlerine (Kudüs, Antakya, İskenderiye) deniz ticareti vasıtasıyla ve Anadolu'nun Erken Hristiyanlık eyaletlerine (Asia, Phrygia, Pisidia) kara yolu ile bağlanması; Hristiyanlığın I. yüzyılın ilk yarısından itibaren burada gelişmeye başlaması için görece uygun bir zemin oluştuğunu düşündürmektedir.

Lykia'nın imparatorluk merkezlerinden uzak bir sahada bulunması ve Erken Hristiyan literatürünün kaydettiği üzere yerel otoritelerin isteksizlikleri, kısıtlı sayıdaki Lykia şehitlerini bir kenara koyacak olursak, burada Hristiyanların gözden ırak ve rahat bir yaşam sürmelerine olanak tanımıştır. Bölgedeki Hristiyanlar yalnızca Nikandros, Hermaios ve Pataralı Leontos örneklerinde olduğu gibi bireysel arzu ve aşırılıklarının neticesinde takibata uğramışlardır. Edebî metinler ve arkeolojik verilerin gösterdiği üzere Yahudiler I. yüzyıldan itibaren hem yeni dinin tebliğ edilmesinin taşıyıcı unsuru olmuşlar hem de II. yüzyıldan itibaren yüzlerini Hristiyanlığa dönmüşlerdir. Bu sebeplerdir ki ilk kilise yapılarının ortaya çıktığı şehirlerin miladi asır öncesinde Yahudi nüfusunu barındırması tesadüf değildir. Hristiyanlığın ikinci taşıyıcı unsuru güney ve kuzey yönünde olmak üzere akan ticaret olmuştur. I. yüzyılda mallar ile yeni öğreti ve akımlar Lykia'nın sahil kesimlerinde Myra, Patara, Olympos daha sonra Ksanthos gibi şehirlerini, daha iç noktalarda ise Limyra ve Arykanda ve IV. yüzyıl konsil kayıtlarının gösterdiği gibi Pinara, Didymorum, Kaunos, Khoma, Oinoanda, Bubon, Araksa, Balboursa, Podalia kentlerini doldurmuştur. Bu nedenle Lykia'nın ilk şehitlerinin sahil kesimlerinde yoğunlaşması gibi IV. yüzyılın başlarında (Garth Fowden'in önerdiği üzere) iç kesimlerde bulunan daha muhafazakâr Lykialıların da büyüyen Hristiyan nüfusundan rahatsızlıklarını gün yüzüne çıkarmıştır.

En nihayetinde kaynakların doğası IV. yüzyıl öncesinde bölgede bulunan Hristiyanlığın yapısı ve bölgedeki Hristiyanların durumlarına ilişkin pek az şey söylemektedir. Fakat bu kaynaklar arkeolojik veriler ile birleştirilip daha geniş bir bağlamda değerlendirildiğinde, bölgede Hristiyanlığın I. yüzyılın ilk yarısından sonra, alışageldiği gibi misyonerlik faaliyetleri ile değil fakat mal ve insan akışı gibi doğal etkenler ile yerleşmeye başladığına işaret etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek E. 2016, "Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity". Eds. P. Magdalino & N. Necipoğlu, *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. İstanbul, 465-487.
- Ameling W. 2004, *Inscriptiones Judaicae Orientis II*. Tübingen.
- Anrich G. 1913-1917, *Hagios Nikolaos: der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche: Texte und Untersuchungen*. Berlin.
- Bayram B. 2020, "Eski Çağ Roma Dünyası'nda Doğal Afetlerin Azınlıklar Üzerine Etkileri: Lykia Piskoposu Nikandros ve Presbyter Hermaios Örneği". Eds. B. Koçakoğlu & D. Çakılcı, *Antalya Kitabı III*. Konya, 121-128.
- Bennet J. 2015, "Christianity in Lycia: From its beginnings to the 'Triumph of Orthodoxy'". *Adalya* 18, 259-287.
- Brock S. 2017, "The Martyrdom of Crescus (Crescens) of Myra". *AnnBoll* 135, 5-22.
- Ceylan B. & Karabacak E. 2021, "Wreck the Temple, Raise the Church? Christianization of the Urban Landscape in Lycia". Eds. N. D. Kontogiannis & T. B. Uyar, *Space and Communities in Byzantine Anatolia: Papers from the Fifth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. İstanbul, 263-273.
- Coogan M. D. 2018, *The New Oxford Annotated Bible*. Oxford.
- Corke Webster J. 2012, "Author and Authority: Literary Representations of Moral Authority in Eusebius of Caesarea's *The Martyrs of Palestine*". Eds. P. Gemeinhardt & J. Leemas, *Christian Martyrdom in Late Antiquity (300-450 AD): History and Discourse, Tradition and Religious Identity*. Berlin, Boston, 51-78.
- Çevik N. 2010, "A Unique Discovery in Lycia: The Ancient Synagogue at Andriake, Port of Myra". *Adalya* 13, 335-366.
- Çevik N. 2015, *Lykia Kitabı*. İstanbul.
- Çorağan Karakaya N. 2010, "Myra Aziz Nikolaos Kilisesi ve Duvar Resimleri Işığında Aziz Nikolaos'un Yaşamı ve Kişiliği". Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya, 127-135.
- Delehaye H. 1902, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitane: e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adiectis synaxariis*. Bruxellis.
- Detoraki M. 2014, "Greek Passions of the Martyrs in Byzantium". Ed. S. Efthymiadis, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography II: Genres and Contexts*. Surrey, 61-101.
- Elliott J. K. 2005, *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. Oxford.
- Erdoğan O. & Ceylan B. 2019, "Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkincil Kullanımları". *Cedrus* VII, 663-679.
- Eusebios. 1967, *De martyribus Palaestinae, Eusebe de Cesaree. Histoire ecclesiastique*. Ed. G. Bardy, Paris.
- Foss C. 1993, "Lycia in History". Ed. J. Morganstern, *The Fort at Dereazı and Other Material Remains in its Vicinity: from Antiquity to the Middle Ages*. Tübingen, 5-25.
- Foss C. 1994, "The Lycian Coast in the Byzantine Age". *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1-52.
- Fowden G. 1990, "Religious Developments in Late Roman Lycia: Topographical Preliminaries". *Μελετηματα* 10, 343-372.
- Harrison M. 2001, *Mountain and Plain: From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*. Ed. W. Young, Ann Arbor.
- Harrison R. M. (20 Ağustos 1960), "New Discoveries in Lycia: Four Early Christian Monasteries". *The Illustrated London News*, 305.
- Harrison R. M. 1963, "Churches and Chapels of Central Lycia". *Anatolian Studies* 13, 117-151.
- Hellenkemper H. & Hild F. 2004, *Lykien und Pamphylien*. Wien.

- Jacobek R. 1999, "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra". Ed. J. Borchhardt, *Limyra Zemuri Taşları: Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*. Çev. G. Yüner, İstanbul, 111-115.
- Lackner W. 1980, "Eine unedierte Passion der Märtyrer Nikandros and Hermaios (BHG 2295)". *JbÖbyz* 29, 99-131.
- Mitchell S. 1988, "Maximinus and the Christians in A.D. 312: A New Inscription". *The Journal of Roman Studies* 78, 105-124.
- Olçay Uçkan B. Y. & Kayapınar L. 2015, "Olympos Piskoposu Methodios ve Olmypos Kenti". Ed. H. İşkan & F. Işık, *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25. Yılı: Uluslararası Sempozyum Bildirileri. 11-13 Kasım 2013, Antalya*. İstanbul, 535-544.
- Öztaşkın G. 2017, "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu". Ed. B. Y. Olçay Uçkan, *Olympos I: 2000 – 2014 Araştırma Sonuçları*. İstanbul, 49-78.
- Pülz A. 1996, "Eine frühchristliche Kirche beim Ptolemaion in Limyra". Ed. F. Blakolmer et al., *Fremde Zeiten: Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden I*. Wien, 239-250.
- Ramsay W. M. 1893a, *The Church in the Roman Empire before A.D. 170*. London.
- Ramsay W. M. 1893b, "Methodius, Bishop of Olmypos". *The Classical Review* 7/7, 311-312.
- Saint Jerome. 1999, *On Illustrious Men*. Çev. T. P. Halton, Washington, D.C.
- Schultze V. 1926, *Altchristliche Städte und Landschaften: Kleinasien II*. Gütersloh.
- Ševčenko I. & Patterson Ševčenko N. 1984, *The Life of Saint Nicholas of Sion*. Massachusetts.
- Seyer M. & Lotz H. 2013, "A Synagogue in Limyra? Preliminary Report on a Byzantine Building with Jewish Elements". *Journal of Ancient Judaism* 4, 133-148.
- Smith M. F. 1998, "Excavations at Oinoanda 1997: The New Epicurean Text". *Anatolian Studies* 48, 125-170.
- Socrates. 1886, *Ecclesiastical History*. Ed. P. Schaff, New York.
- Şahin F. 2020, "Geç Antik Dönem ve Orta Çağ". Ed. H. İşkan & F. Şahin, *Patara: Lykia'nın Akdeniz'e Açılan Kapısı*. Ankara, 117-127.
- Şimşek C. 2013, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)*. İstanbul.
- Şimşek C. 2015, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi'nde Hıristiyanlık*. Denizli.
- Takmer B. 2007, "Lex Portorii Provinciae Lyciae Ein Vorbericht über die Zollinschrift aus Andriake aus neronischer Zeit". *Gephyra* IV, 165-188.
- Talloe P. 2019, "The Rise of Christianity Sagalassus". Eds. S. Mitchell & P. Pilhofer, *Early Christianity in Asia Minor and Cyprus: From the Margins to the Mainstream*. Leiden, Boston, 164-201.
- Tütüncü E. 2017, *Pisidia, Pamphylia ve Lykia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi (MS 1-3. Yüzyıllar) Sikke Dolaşımı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Urano S. 2020, "History of the Episcopal Church of Tlos: The Evidence and Its Interpretation". Eds. T. Korkut & S. Urano, *The City Basilica of Tlos*. Antalya, 35-69.
- Wace 2013, *The Hagiographical Works: The Conception Nostre and the Lives of St Margaret and St Nicholas*. Çev. J. Blacker et al., Leiden, Boston.
- Wallace R. & Williams W. 2012, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*. Çev. Z. Z. İlkelen, İstanbul.
- Wilson M. 2018, "Jews and Christians in Ancient Lycia: A Fresh Appraisal". Eds. S. Doğan & E. F. Fındık, *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*. İstanbul, 11-34.
- Wortley J. 1976, "The Passion of Saint Themistocles". *AnnBoll* 94, 23-33.
- Wortley J. 1977, "The Passion of Saint Crescentius BHG 2087". *AnnBoll* 95, 241-246.

East Roman Imperial Period Glass Production in Antioch of Pisidia: A Preliminary Report

Pisidia Antiokheia'da Doğu Roma İmparatorluk Dönemi Cam Üretimi Ön Raporu

Habibe UĞUZ*

Abstract: Glass finds constitute one of the largest groups among the small finds, with 16.481 piece of glass of different forms and techniques for all kinds of uses, and 780 pieces from glass production, which were unearthed during the excavations in the ancient city of Pisidian Antioch. In addition to these finds, the presence of a glass furnace showing the existence of glass production in the Eastern Roman Imperial Period layers of the city and three further areas with evidence of glass production were identified. Other than glass works, it was documented from the finds unearthed in the city in previous studies that there was the local production of ceramic, stone-working, marble-working, the production of oil lamps and metal-working also existed. In this study, the data on glass production mentioned above were brought together and it was shown with archaeological data that glass production was undertaken in Antioch in the Eastern Roman Imperial Period. Although to date, no production area from the Hellenistic or Roman Republican Periods has been identified in the city, the fact that amorphous and production waste belonging to these periods was found, and the artifacts and kilns that are the subject of this article show glass production also existed in earlier periods. With its large territorium, the city became the centre of pilgrimage for Pisidia and surrounding regions, first with the Temple and Sanctuary of the Moon God Men and later for Christianity. The data supporting a local tradition of production dating from not only to the Eastern Roman Imperial Period but also to earlier periods has been shown.

Keywords: Antioch of Pisidia • Eastern Roman Imperial Period • Furnace • Glass Production

Öz: Pisidia Antiokheia Antik Kenti'nde yapılan kazı çalışmaları ile açığa çıkartılmış olan, farklı form ve tekniklerde, her türlü kullanıma yönelik 16.481 tane cam parçası ve cam üretimine yönelik 780 parça ile küçük buluntular içerisinde en yoğun gruplardan birisini cam buluntular oluşturmaktadır. Bu buluntuların yanı sıra kentin Doğu Roma İmparatorluk Dönemi katmanlarında cam üretiminin yapıldığını gösteren bir cam fırını ve cam üretiminin yapılmış olduğunu belgeleyen diğer üç alanın varlığı tespit edilmiştir. Cam eserler dışında; kentte açığa çıkarılan buluntulardan seramik, taş, mermer, kandil ve metal gibi materyallerden de yerel üretimin yapılmış olduğu daha önceki çalışmalarda belgelenmişti. Bu çalışmayla yukarıda belirtilen cam üretimine yönelik veriler bir araya getirilerek Antiokheia'da Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde cam üretiminin yapılmış olduğu arkeolojik verilerle ortaya konmuştur. Şimdilik, kentte Helenistik Dönem ve Roma Dönemi'ne ait cam üretiminin yapılmış olduğunu gösteren bir alan tespit edilememesine karşın özellikle bu dönemlere ait amorf ve hatalı formların ele geçmesi ve de makaleye konu olan eserler ile fırınlar, erken dönemlerde de üretimin yapıldığına ışık tutmaktadır. Ayrıca geniş bir *territorium*'a sahip olan kentin, Ay Tanrısı Men'in tapınağı ve kutsal alanıyla Pisidia'nın ve komşu bölgelerin hac merkezi, sonrasında da Hristiyanlığın hac merkezlerinden birisine dönüşmüş olması, kentte sadece Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde değil, daha önceki yıllara dayanan yerel bir üretim geleneğini destekleyen veriler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pisidia Antiokheia • Doğu Roma • Fırın • Cam Üretimi

* Archaeologist, Antiocheia of Pisidia Excavation, Yalvaç, Isparta. 0000-0003-0465-758X | habiibe.uguz@gmail.com
This study was produced from my master thesis titled "Antioch of Pisidia Glass Works (Excavation finds between 1980-2020)".

Article Type: Research | Received Date: 10/03/2022 | Acceptance Date: 10/05/2022; Uğuz H. 2022, "East Roman Imperial Period Glass Production in Antioch of Pisidia: A Preliminary Report". *Cedrus X*, 313-322.

Excavations in the ancient city of Antioch of Pisidia, which was organised as a military city in the Hellenistic and Roman Imperial Periods has exposed very rich groups of finds. Glass artifacts, constitutes one of the largest groups among the small finds unearthed¹. These finds consist of 16.481 glass piece that were produced in different forms and techniques, such as oil lamps and window glass, glass goblets, bottles, plates, bowls and unguentarium for daily use, bracelets, beads and rings for jewellery, and as other glass objects such as appliques, weights and wall coverings. In addition to this processed work, there are 780 pieces of items derived for glass production², consisting of frits, glass slags, the remains of glass production waste, raw glass, amorphous glass, and furnace/crucible residue. Starting from the raw materials and glass production residues, by bringing together the data obtained from these pieces, it will be determined whether glass production occurred at Pisidian Antioch.

The frits uncovered in Antioch³, although not very numerous, are in the form of multidirectional fractures and small pieces. Colours are between the range of black and greenish black (Fig. 1). This material was probably imported to save on fuel used in quantity in glass production.

Glass slags⁴ are the most concentrated group among the finds belonging to glass production in the city. The colour types are not clearly visible due to the intense colour deformation observed on the slag pieces, which are ofin all sizes. Therefore, at least at present, it cannot be understood whether these show parallels with the glass works produced (Fig. 2).

One of the most important data proving the existence of glass production are the remains of glass production waste⁵. The remains of glass production wastes found in the city are in the form of dense

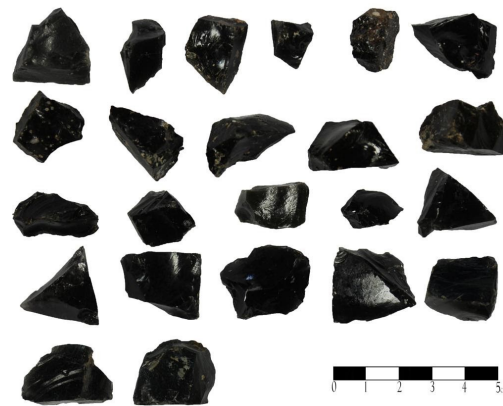

Fig. 1. Frits

¹ The subjects of this study are, the artifacts unearthed during the rescue excavations carried out by the Yalvaç Museum Directorate in 1980 and 2005, and during the excavations between 2008 - 2020 under the direction of Prof. Dr. Mehmet ÖZHANLI.

² Areas where finds for glass production were unearthed are: Cardo Maximus, Cardo Maximus West Portico, Cardo Maximus East Portico, Cardo Maximus North, Church of Aedilicus Hill, Aedilicus Postaments, Tiberia Platea, ST. Paul Church, North Church, Theatre, House with Atrium, Bouleterion, The Bath/Headquarter Building (?) and Western Gate Shops.

³ Frit, is the raw glass obtained in the first stage of glass production by mixing in a certain ratio the silicon, sodium and metal oxides added to the mixture to give colour, and firing at high temperatures in a tank type furnaces. The workshops that buy the frits, add these broken pieces to the other raw materials that make up the glass and put them in the melting pot. In this way, fuel savings can be achieved as this accelerates the melting of the material. Coşkun 2017, 43-44, For tank type glass furnaces, see Freestone & Gorin Rosen 1999, 105-116.

⁴ Slag are the pieces formed after melted glass inside the crucible sticks to the bottom of the pot and becomes a layer in time. It is known that the residue in the glass furnace also eventually turns into glass slag Coşkun 2017, 45.

⁵ The raw materials that make the glass and the metal oxides added to the mixture for colouring, reach the melting point at 1500 – 1700 C. While these raw materials reach the melting point, as a result of the different reactions they show, lime and water vapor sometimes cannot escape and small blisters, the remains of glass waste form on

porous fragments of various sizes with plenty of the remains of glass wasters. The colours of these fragments are quite similar, they are of a light grey and light brown (Fig. 3). The remains of glass wastes are important in terms of showing that not only glass was produced in Antioch, but also that the raw materials that were employed in making the glass were melted in the city.

Fig. 2. Glass Slags

Fig. 3. The Remains of Glass Wastes

Of the important evidence showing the existence of glass production in the city, there are the finds of glass production waste/production residues. These are small pieces of glass which become waste in the cutting off of the excess, are produced during the shaping of the glass paste. From the cut marks seen on most of these rather amorphous pieces, it is understood that these were cut off and discarded when shaping parts like rims and handles, while the vessels were still hot. Tear shaped pieces that form when the fluid glass drips, and, small pieces of glass that become waste when the shaped form is cut from the glass blowing tube are found. The glass colours of these pieces are very similar to the glass artifacts that were found on the city. These pieces, which are described as production residues, clearly show glass was produced in Antioch (Fig. 4).

Fig. 4. Production Waste

Although they are not very numerous, unprocessed *raw glass* chunks are also found among the glass production finds⁶. These are glass pieces of various sizes. The appearance of fracture marks on the surfaces of some these pieces indicate they may have been cut from a large mass of glass or from unprocessed glass.

Fig. 5. Raw Glass Chunks

Among these pieces, usually greyish green, light green, yellow-light green and dark green colours are

the surface. Affination process is applied to remove these blisters. In other words, when the glass melts, it is kept at high temperature while the fluid glass inside the crucible is stirred continuously so that the remains of glass waste rise to the surface. The foam formed on the surface is then taken with a spoon-like tool and thrown out of the pot. Discarded, fluid glass bubbles with dense air, the remains of this glass waste, become a grey-dark brown colour as they cool, Baykan & Baykan 2012, 4-5.

⁶ For similar examples see: Gorin Rosen 2012, 49-52; Ouahnouna 2021, 267-269.

the most common. It is noteworthy that these pieces are very similar in colour and texture to flat window glass (Fig. 5).

Another group of finds, showing the existence of glass production in Antioch are the *amorphous* glass pieces that could not be correctly formed due to the rapid cooling of the glass during production or which were left unfinished by an unskilled hand⁷. Although there are amorphous parts belonging to almost all forms, the largest groups are bracelets, the base parts of goblets, flat and round window glass and bottles (Figs. 6-7).

Fig. 6. Faulty Parts

Fig. 7. Amorphous Pieces

The examples of amorphous bracelets are left as trapezoidal rods, which were formed first and reheated later to join at both ends, could not be rounded, due to the delay of the craftsman or trainee in undertaking the joining process combined with the rapid cooling of the glass. In addition, traces of a pliers-like tool can be seen on the ends of some of the amorphous bracelets, which are used to pull from both sides and held, to join the ends (Fig. 6a).

In the examples of amorphous goblets, it was observed from the finds that errors were mostly in the base parts. While the bases were being folded, they could not be completely shaped due to the rapid cooling of the glass, so the bases to stand on a flat surface, had remained uneven. Unlike the others, in one example, while the goblet form is pulled from the base and combined with the body, it is seen that the body of the goblet flowed to the rim of the base due to the excess liquid that remained in the glass paste (Fig. 6b).

Some of the amorphous examples of flat window glass made by the casting technique⁸ could not be performed properly or completed and remained in a trapezoidal shape due to an uncontrolled cooling process or from the rapid cooling of the glass paste (Fig. 6c).

On the example of the round window glass⁹; after the glass dough is taken to the shaping rod, its construction was left unfinished due to the rapid cooling of the glass during its shaping. The imprint of the master's finger can be seen as well indicating the reason why the work was not completed. The window glass was left folded and incomplete (Fig. 7a).

In the amorphous bottle examples made through the free blowing technique; It is understood

⁷ Weinberg 1962, 133 Plate 28, Fig. 17.

⁸ Production of flat window glass through the casting technique; is carried out by pouring the glass paste into moulds which have standard sizes close to a square, or, it is poured onto a flat surface. It is very important after this process that the cooling is undertaken in a controlled manner, and it should be cooled slowly by placing it in the annealing furnace. Baykan & Baykan 2012, 38-39.

⁹ In the production phase of round window glass, first the glass is freely blown. After being inflated, it is taken to the shaping bar and turned into a disc, and, lastly the shaping of the edges is done, Baykan & Baykan 2012, 39-41.

from the thickness of the walls of a bottom piece that the blowing process was incomplete due to the rapid cooling of the paste while being blown onto the pipe. It is left skewed by pressing on it. From another example, the shaping of the rim could not be completed from the rapid cooling of the glass paste, and it was left skewed by pressing on top of it. From another example, while removing the bottle from the blowpipe to shape the rim, the neck was bent, resulting in the cutting or breaking process not being performed properly from the glass paste still being hot (Fig. 7b).

The amorphous pieces seen amongst the glass finds of the city provide; are the clear proof of the production of glass works for all kinds of use in the city. Other important evidence of glass production in the city are the furnace residues and fragments from glass melting pots. Among the finds belonging to glass production, some pieces were also found belonging to the glass furnace, glass crucible and the glass processing floor.

A piece thought to have belonged to the glass furnace is the surface of a large plaster lump made from a mixture of stone, straw and tile particles, and which is covered by a dense glass *bubble* of a light grey colour. We know that during the production of the glass paste, the remains of glass waste formed on the surface of the glass melting pot were taken from it with a ladle-like tool and this residue was thrown out¹⁰. This piece should come from the floor probably from near the position of the glass melting pot (Fig. 8).

Fig. 8. Parts from a Furnace

Fig. 9. Parts from Melting Crucible

It is thought that other pieces of various sizes belong to the glass melting pot. All the pieces are terracotta with glass stuck to their surfaces. When these parts are examined; cracks in the surfaces of ceramics, the hardening of the structure of the ceramics and the appearance of burn marks due to exposure to excessive heat can be seen. These provide strong evidence they came from the glass melting pots (Fig. 9).

Pieces thought to be glass processing grounds are the window-like glass stuck to terracotta which may belong to a flat floor. The glass master usually needs a flat surface during the shaping phase of the forms. For example, in the manufacture of flat window glass, the glass melt is poured onto a flat surface and shaped by applying pressure from the top. For this and similar productions, there must have been flat blocks used to provide a workbench surface near the furnace. Therefore, these pieces probably belonged to the work-bench surface that was employed to shape the glass on (Fig. 10).

¹⁰ Coşkun 2017, 45.

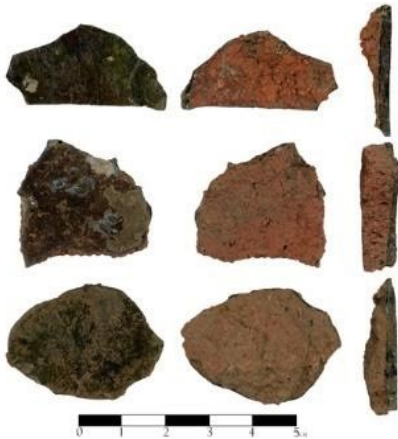

Fig. 10. Parts of Glass Processing Floor

Fig. 11. Glass Furnace in the Bath (?)

The archaeological finds summarized above provide enough data to be able to say glass production existed in Antioch. Apart from this evidence, the furnace unearthed in the city show glass production certainly existed. In the Eastern Roman Imperial Period layers of the city, a furnace and three areas which shows evidence of glass production were located through excavations.

The first of these areas is the Bath (?) structure. Located in the northwest corner of the city, the structure was built in the Ist century A.D., and was used for a variety of functions until the XIth century A.D. It was determined that the upper floor of this two-storey building was demolished after losing its functions in a later period (IXth - Xth century A.D.), and numerous ateliers¹¹ for different purposes were built in this area above the first floor. The circular formed glass furnace built with brickwork on a stone foundation is the most clearly identifiable of these ateliers (Fig. 11). There is a dense glass melt that has stuck to the preserved brickwork. Only the lid or the opening of the furnace which was preserved on the foundation level was conserved. Although the furnace was preserved on foundation level, based on other furnace examples¹², it is thought that from the form of the furnace and the remains of the brickwork, it had a dome-shaped upper structure. The thick layers of glass seen on the walls and the floor of the building provide evidence that the furnace was used extensively over a long period of time. Intense production residue and amorphous material unearthed around the furnace indicate that a place of glass production was there.

The second area where glass production is thought to have taken place is in the Eastern Roman Imperial Period Quarter built on the square in front of the Nymphaeum, bordering the *Cardo Maximus* in the north of the city (Fig. 12). In the excavations carried out in the area, alongside the evidence for glass production, fragments of amorphous bracelets were also unearthed. While the square was one of the most heavily used areas of the city in the Early Imperial Period, it lost its function and was reorganized with houses and shops made from *spolia* material of careless workmanship in the later

¹¹ 16 m to the southeast of the glass furnace, a building that was constructed in the late period and which is understood to have been a large lime kiln was unearthed.

¹² In the ancient city of Tralleis, a similar shaped glass furnace was unearthed in the place built adjacent to the wall, north of the Gymnasium. For details, Yaylılı 2008, 24-27. Another kiln unearthed of a similar form is in the ancient city of Tarsus. For details, Adak Adıbelli 2006, 25-26; 2013, 93-100; Çakmaklı 2014, 132-142; Akkuş Koçak 2018, 245-254; Taştēmür 2021, 31-41.

periods (XIth century A.D.)¹³. All the buildings in the square, which has been cultivated as a field for many years, were preserved at a basic level and the walls of many of these buildings were dismantled. Therefore, it was difficult to determine the functions of the individual unearthened spaces. Although no glass furnace was discovered, it is possible that glass production was carried out on the east corner of the square, where the existence of a thick layer of ash, burnt brick pieces and in particular raw glass pieces were found.

Fig. 12. The Square of Nymphaeum/ The Area Considered to be a Place of Glass Production

Fig. 13. Cardo Maximus, West Portico Shops, the Area Considered to be a Place of Glass Production

The third area where the most concentrated evidence for glass production in the city was found and which evidence it is thought to be the place of glass manufacture; are the workshops (Fig. 13) behind the portico west of the street where the Cardo Maximus square finishes and narrows towards south. It is understood from the archaeological findings¹⁴ and architectural changes, the shops with entrances via the West Portico and the house with Atrium, which was built on a large parcel of land date from the Roman Imperial Period and have remained in use until the Late Eastern Roman Imperial Period, changing overtime according to the economy and requirements. The hearth, terracotta kiln and materials unearthened in one of the shops here proves that this was a blacksmith's workshop. Apart from the iron works which were found inside and around the blacksmith workshop, the large number of pieces for glass production, increases the probability that glass was produced in the blacksmith's shop or in one of the adjacent spaces. Considering that the greatest number of finds indicating glass production in the city comes from this area and that these shops were used for both production and sale purposes for materials such as glass, metal and ceramics, it is certain that there was a shop or production house related to glass production and working in this area of the city¹⁵.

The fourth area where glass production can be understood to have taken place in the city are the workshops to the south of the church on the Aedilicus Hill (Fig. 14). In the excavations carried out, pieces for glass production were unearthened in quantity especially in the church and the structures around it. Although no furnace or crucible remains have been found during the course of these studies, the density in finds of frits, amorphous, *bubble* and slag used in lower temperature manufacturing has shown the existence of glass production. In addition, the studies carried out in the church showed the church was abandoned as a result of a fire after its destruction, and it was understood that the

¹³ Özhanlı 2009, 71.

¹⁴ Most of the archaeological finds date from the VIth century A.D. and later.

¹⁵ Özhanlı 2014, 14.

building was used for a different function after the Late Eastern Roman Imperial Period¹⁶. The density of the finds suggests the existence of a glass production house, as well as the fact that glass products may have been manufactured by traveling craftsman around the church in the late period. The reason why a glass furnace was not found, and that the production house cannot be determined precisely is, the possibility that it was destroyed in the later restructuring undertaken. For now, the evidence supports the statement that glass production was undertaken in structures around this church¹⁷.

As mentioned above, the existence of another furnace, in addition to the glass furnace on the baths is not known for the time being, but the finds regarding the production, support our view that manufacturing was also carried out in other parts of the city. There is no need for large structures in which to produce glass. For this reason, it should be kept in mind that temporary furnaces may have been installed and produced in the areas of the city at the places where it was needed by traveling craftsman coming from outside.

Fig. 14. The Church on the Aedilicus Hill

In addition, apart from glass works; it has been documented from unearthened materials such as: ceramics, stone, marble, oil lamps and metals that local production existed¹⁸. The existence of a strong local production from different materials supports the presence of glass works production, which requires a very simple space for its manufacturing. The city has a wide hinterland, and it is located on trade routes. It is understood from works of different dates, that all kinds of artifacts were produced in accord with the fashion of the particular period and the city had a deep rooted and strong tradition craft-workshop tradition from the past. Only 10% of the city, which extends over an area of about 67 hectares, has been excavated. Most of the excavated areas belong to the Eastern Roman Imperial Period and Roman Imperial Periods. Therefore, very few examples dating from the early periods, especially the Hellenistic Period, when the city was founded, have been unearthened. For now, there is no evidence of glass production in the city dating from the Hellenistic period¹⁹.

During the excavations of areas belonging to the Roman Imperial Period of the city, many finds related to glass working were unearthened. Among these finds, slag, residual and amorphous are abundant, which indicates that there was local production. However, since the places where the finds were unearthened were altered, changed during the Eastern Roman Imperial Period, the production house

¹⁶ Özhanlı 2017, 97; Antioch of Pisidia 2016 Excavation Archive.

¹⁷ The ongoing excavations in this area will reveal more information on this issue over the coming years.

¹⁸ Güngör 2019, 25-28; Özhanlı 2021, 427-435.

¹⁹ But just 5 km away from the city, the temple of the Phrygian god Men Askaenos which can be found on a hill at an altitude of 1600 m, and the sacred road from the city to the temple, show the existence of the city in Hellenistic Period and earlier. Since the glass finds unearthened by the excavations carried out there form the subject of another study, the data concerning glass production and glass finds from this period will be explained in future studies.

(s) and the furnace (s) belonging to this period could not be determined. In all these areas, where archaeological data documenting the production of the glass works in the Roman Imperial Period was unearthed, were employed as shops and workshops during the Eastern Roman Imperial Period. The fact that these places were used as shops and workshops in the Eastern Roman Imperial Periods is because the people living in the city and converted to Christianity, were a continuation from the Roman Imperial Period. It is quite natural that the production identified so far belongs entirely to the Eastern Roman Imperial Period. Because the excavated areas and the uncovered spaces are layers dating from the Eastern Roman Imperial Period. It would be wrong to think that local glass production emerged spontaneously in the Eastern Roman Imperial Period. This tradition should be considered as being a continuation from that of ancient times. In the Eastern Roman Imperial period the works of artisan-craftsmen continued to be produced, changing function and shape in accord with the Christian belief as required.

Based on all this evidence, it is certain that glass was produced in Pisidian Antioch in the Eastern Roman Imperial Period. But this production would have developed from an earlier tradition, as mentioned above. Antioch, organised as a colonial city by the Seleucid Dynasty, became the most important pilgrimage centre of Pisidia and neighbouring regions with the Temple and Sanctuary of the Moon God Men. Later it was reorganised under the Roman rule with the Emperor Augustus, and when the reconstruction and construction activities peaked, Antioch became the centre of colonies in the region. In addition to being a military city where Rome's propaganda was made, the Temple of Men and its Sanctuary maintained its importance and the city continued to be a significant religious centre. Saint Paul's visit to the city in 46 A.D. and giving one of the first sermons of the Christian faith here, ensured that the city became a centre of pilgrimage in the first council convened in Nicaea/Iznik in 325 A.D. Production has always been made within the framework of supply and demand in the city which did not lose its importance from the Hellenistic Period onwards and the city's products become popular with new values in different periods. The fact that the city has a large *Territorium* and with all the settlement areas connected to it, it developed as a commercial-manufacturing centre, supporting the idea that local production was carried out in the city to profitably meet the region's needs.

The variety of forms and many techniques used in the production of the glass work in the city showed glass production at Pisidian Antioch not only aimed at meeting the needs of everyday, but also was in an accord with the style and taste of the time. It is possible that in early periods due to The Moon God Men and later St. Paul in the Christian Period, there could have been the use of glass to produce items appealing to the religious beliefs of the pilgrims who came to the city.

When we look at the tens of thousands of glass artifacts unearthed during the excavations in the city, made in very different forms and used for very different purposes; these artifacts, like a mirror, reflect to us the fact that masters of glass working at Pisidian Antioch possessed an extensive repertoire of forms and styles.

BİBLİYOGRAFYA

- Adak Adıbelli I. 2006, "Tarsus Roma Hamamı Kazısı". *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 25-36.
- Adak Adıbelli I. 2013, "Tarsus Roma Hamamı Cam Fırınları". Ed. Ç. Gençler Güray, *Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ankara, 93-102.
- Akkuş Koçak E. 2018, "Glass Workshops and Glass Production in Metropolis (IONIA)". Ed. O. Sevindik, *ANNALES: Du 21e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*,. İstanbul, 245-254.
- Baykan C. & Baykan D. 2012, *Eskiçağ'da Cam*. İstanbul.
- Coşkun T. 2017, *Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı Cam Buluntuları Yoluyla Bizans Camcılığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Çakmaklı Ö. D. 2014, "Roman and Byzantine Glass Workshops in Caria". *Anadolu/Anatolia* 40, 131-141.
- Freestone I. C. & Gorin Rosen Y. G. 1999, "The Great Glass Slab at Beth She'arim, Israel: An Early Islamic Glass Making Experiment?". *Journal of Glass Studies* 41, 105-116.
- Gorin Rosen Y. 2012, "Remains of a Glass Industry and Glass Finds from Horbat Biz'a". *'Atiqot* 70, 49-62.
- Güngör T. Z. 2019, *Pisidia Antiokheia'sı Yerel Üretim Seramikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Ouahnouna B. 2021, "The Glass Vessels from Gane T'al". *'Atiqot* 102, 257-271.
- Özhanlı M. 2009, "Pisidia Antiokheiası Kazıları 2008". *ANMED* 7, 70-74.
- Özhanlı M. 2014, "Pisidia Antiokheia Kazısı 2013". *ANMED* 12, 14-19.
- Özhanlı M. 2017, "Pisidia Antiokheia Kazısı 2016". *ANMED* 15, 95-99.
- Özhanlı M. 2021, "Pisidia Antiokheia, a Circular Building, Oil Lamp Moulds and Local Production". *Cedrus* IX, 427-435.
- Taştemür E. 2021, "North-west Anatolian glass furnaces". Eds. C. Höpken, B. Birkenhagen & M. Brüggler, *Roman glass furnaces contexts, finds and reconstructions in synthesis*, 31-41.
- Weinberg D. G. 1962, "Evidence for Glass Manufacture in Ancient Thessaly". *American Journal of Archaeology* 66/2, 129-133.
- Yaylalı S. 2008, "2007 Yılı Tralleis Antik Kenti Kazı Çalışmaları, Tralleis Antik Kenti Cam Atölyeleri". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30/3, 24-27.

Some Thoughts on a Table Amphora Type (AF1) in Arycanda

Arykanda'dan Bir Masa Amphora Tipi (AF1) Üzerine Düşünceler

Asil YAMAN*

Abstract: Recent archaeological excavations carried out between 2004-2013 in the eastern Lycian city of Arycanda in S.W. Turkey, have exposed a late antique quarter that includes several well-dated deposits in several buildings such as Bathhouse, a Peristyle House and related spaces. These ceramic deposits yielded significant fine red slipped and coarse wares from the late antique period. A table amphora form named AF1 from Arycanda has morphologically unique specifications according to its clay specifications. The ceramic data from the deposits at Arycanda have been shown that AF1 was in heavy use in the Vth century A.D. According to technical observations on the fired clays of the Arycanda examples indicated here, eastern Lycian workshops might have produced these vessels. Analogical comparisons of morphologies and clays suggest that this form spread out to other parts of Lycia and the surrounding regions in Late Antiquity. Similar examples from Paphos indicate that AF1 was also possibly exported to Western Cyprus. This paper aims to present and discuss some thoughts on morphological specifications, chronology, possible production sites, and distributions of AF1.

Keywords: Arycanda • Lycia • Late Antiquity • Ceramics • Table Amphora

Öz: Doğu Lykia'da Arykandos vadisi üzerinde yer alan Arykanda'da son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda, kentin güneydoğu alt yamaçlarında Geç Antik Çağ'a tarihlendirilen ve içerisinde Hamam, Peristil Ev ve ilişkili mekânların yer aldığı geniş bir kompleksten müteşekkil bir mahalle ortaya çıkarılmıştır. Mahallede tespit edilen tarihlenebilir depozitlerde, Geç Antik Çağ'a ait diğer arkeolojik materyallerle beraber, farklı nitelik ve amaçlarla kullanılmış kaliteli ve kaba seramikler ele geçmiştir. Bu seramikler arasında Arykanda Form 1 (AF1) olarak adlandırılan bir masa amphorası formu morfolojik ve hamur özellikleri bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır. Arykanda depozit verilerinden hareketle, formun MS V. yüzyıl boyunca yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Analogik araştırmalar ve gözlemler Doğu Lykia atölyelerinde üretilmiş olması muhtemel formun Lykia'da diğer kentlere de dağıtıldığını ortaya koymuştur. Kıbrıs'ta tespit edilen benzer örnekler AF1'lerin yerel bir ürünü Lykia dışına da taşıdığına işaret etmektedir. Bu çalışmada AF1'lerin yapısal özellikleri, tarihlendirmeleri, üretim ve dağılımlarına yönelik bazı düşünce ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arykanda • Lykia • Geç Antik Çağ • Seramik • Masa Amphorası

Introduction

Arycanda is an ancient Lycian *polis* which is located approximately 20 miles inland to the north of Finike, Antalya (Fig. 1). The settlement is situated on a strategic crossroads in the Arykandos valley that connects east Lycian shores to the Pisidian plateau by two main roads and was built on the side of a steep mountain called Şahinkaya Tepesi which is part of *Masikytos* Mountains¹ (Plin. *nat.* V. 32).

* Dr., The University of Penn Museum, Philadelphia. 0000-0003-1532-756X | ayaman@upenn.edu
Article Type: Research | Received Date: 14/02/2022 | Acceptance Date: 28/03/2022 ; Yaman A. 2022, "Some Thoughts on a Table Amphora Type (AF1) in Arycanda". *Cedrus X*, 323-331.

¹ Bayburtluoğlu 2003; Harrison 1964, 10; Harrison-Lawson 1979, 13-14; Harrison 1980, 114-115; Harrison 1981, 383-387; Harrison 2001, 38-39. Pliny the Elder (*nat.* 25) also mentioned Arycanda among Μιλυάç which consists of Khoma, Kandyba, Podalia and Nisa.

Extensive archaeological research in the city began in 1971 under the direction of Prof. C. Bayburtluoğlu from Ankara University². The excavations revealed that the unique geographical location of the city affected its fate. As a result of this 51-year-long tradition of archaeological field work, many public buildings were uncovered; these buildings were located on terraces and reflected the wealthy life of the settlement from the late Hellenistic through to the end of the late Roman Period³. In recent years, the excavations carried out on the lower terraces through the southern side of the state agora and unearthed a 'late antique quarter'⁴. The results of the excavations in this *locus* have greatly amplified our understanding about the period, as the well-dated layers of the quarter yielded valuable information about the material culture of late Roman Arycanda and eastern Lycia⁵. As expected, the largest amount of material recovered was pottery comprised of finewares, utilitarian wares, and cooking wares gathered from the datable layers⁶. The presence of a wide range of imported red slip ware and transport amphoras reflect Arycanda's close ties with the inter-regional trade system during the late antique period. Furthermore, the pottery assemblage consists of local and regionally produced wares such as a distinctive new table amphora form which is named 'Arycanda Form 1' (AF1) and studied in this paper. The main purpose of this paper is to provide new data and a hypothesis related to the morphology, period of usage, possible production center(s) and distributions of AF1.

Fig. 1. Location of Arycanda and Neighboring Cities (ArcGIS)

² I wish to thank Assoc. Prof. Dr. V. Macit Tekinalp, current director of the excavations at Arycanda, for support and research permissions. Also, I would like to thank Dr. Jane Hickman, the editor of the *Expedition* magazine, for her diligent proof reading and suggestions for this paper.

³ Bayburtluoğlu 2003, 1-23.

⁴ For excavation reports of the quarter see Bayburtluoğlu 2005, 5-10; 2006, 5-10; 2007, 1-5; 2008, 6-9; 2009, 12-14; 2010, 14-18; Bayburtluoğlu & Tekinalp 2012, 15-20; Tekinalp & Gerçek 2014, 20-25.

⁵ Sancaktar 2012, 226; 2016, 13-38; Bayburtluoğlu & Tekinalp 2012, 18; Bayburtluoğlu 2009, 13; 2008, 6; 2007, 2; Tekinalp 2006, 796; Bayburtluoğlu 2006, 9-11; Gürgezoglu 2006, 121; Özbek 2005, 28; Tekinalp & Gerçek 2014, 25; Yaman 2018a, 439-447; 2018b; Seviç 2022.

⁶ For the typo-chronology of the pottery which gathered from the quarter see Yaman 2018a, 439-447; 2018b, 38-340.

Definition of the ‘Arycanda Form 1’ (AF1) and Fabric

It seems that Arycanda Form 1 (AF1) was one of the most popular table amphora forms in Late Roman Arycanda. More than 45 examples in total were collected from the various layers of the late antique quarter⁷. All pieces have a rim with the deep groove at the inner edge which is a distinctive feature of this form. It has a tall and wide convex neck. The two handles with oval section are attached to the neck. The vessel has a large ovoid body and tall flaring ring foot. The rim diameter of the form measured between 7-10 cm and the ring foot measured between 10-12 cm. This form can easily be identified as a ‘table amphora’ rather than an ‘olpe’ or ‘jar’ because of its symmetrical heavy handles, large ovoid body, and tall flaring ring foot (Figs. 2-3).

The clay of these table amphora examples observed as non-porous, and it includes lime particles, dark-colored grits, and mica. It generally appears in two main colors: the first one is red and reddish yellow (2/5 YR, 6/6 to 5 YR 6/6) and the second one is brown (7.5 YR 6/4 to 10 YR 5/2). It is obvious that the variety of the clay colors may reflect the result of different firing conditions and that’s why it should not be noted as a specific criterion. However, distinctively, most examples have mottled dish brown (5 YR 4/3) and red (2.5 YR 5/8-4/6) painted slip on the exterior of the rim, neck, and handles (Figs. 2-3).

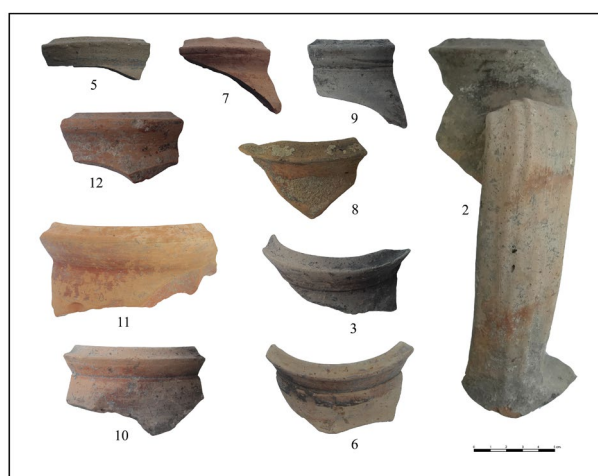

Fig. 2. Photos of the Selected Sherds (Courtesy of the Excavation Archive)

Although no kiln sites have yet come to light, the publications from the various centers in Lycia associated with these amphoras and our observations on clays suggests that the form was found in the similar Eastern Lycian fabrics at numerous sites⁸. In addition, find spots and the total amounts of the form recovered also suggest Eastern Lycian provenance hypothesis for AF1 (Fig. 4). Due to a lack of archaeometric analysis at Arycanda, I should be cautious regarding the precise production area of the form. However, there is no doubt that further investigations on clays in the future would reveal the production center or point out a specific region of this form.

Research History and Geographical Distribution

I. Mader was the first researcher who identified this form in 1998 at Kyaneai, the city located in central

⁷ We selected 17 well-preserved AF1 examples for this paper gathered from the deposits of the late antique quarter at Arycanda among the 45 examples in total. It includes 37 rims, 6 bases and 2 handles.

⁸ For similar examples and the clays from the nearby sites see Mader 1998, 121, Abb. 42, 108-111, 113; Marksteiner *et al.* 2007, 202, 215; Yılmaz 2008, Taf. LXXIX, Nr. 166-168, 174; Rocheron 2011, Type C30/C-CL 2028, 2040, 2234-36; Şen 2017, Pl. 97, Nr. 808- K71/08/03; Yener-Marksteiner 2021, 34, 360, Abb. 8, 1b-1c. Also see Özdemir 2009, Lev. 17, Nr. 167-169.

mountainous Lycia⁹. In his 2003 article, J. W. Hayes has also published this form in Paphos as a piece of a jar; he added a significant comment that the piece is “*probably not a Cypriot product*”. According to Hayes’ personal observations, there should be some morphological similarities between the Paphos piece with an Egyptian jar type¹⁰. Basically, the rim structure of the form is comparable with an Egyptian jar as Hayes’ suggested, but the rest of the body shape and position of the handles show considerable differences. Also, analogical comparisons between the Lycian and Paphos pieces revealed that both pieces have similar clay and morphological specifications unlike the above-mentioned Egyptian jars¹¹.

Similar sherds were also found in Limyra in Southeast region by S. Lemaître in 2007. Lemaître argued that these vessels would be of ‘local production’ according to their clay features. Lemaître also noted that there were no parallel examples in the Mediterranean¹². In 2011, C. Rocheron also observed similar vessels from Letoon and named this type as C30¹³. D. Şen subsequently published further pieces found at Patara¹⁴. Lastly, Banu Yener-Marksteiner and P. Bes noted some examples in Limyra and discussed the local eastern Lycian character of the AF1¹⁵. Although the research history of the form dates from 1998, the overall scene remained shadowy because of the fragmentary nature of the finds. Due to that, it had not been possible to identify this vessel type in the studies above correctly. Also, the scarcity of published finds makes it difficult to ascertain the distribution of AF1. Luckily, the relatively immense quantities of AF1 from Arycanda enlightened our understanding about the morphology, period of usage and possible origin of these vessels.

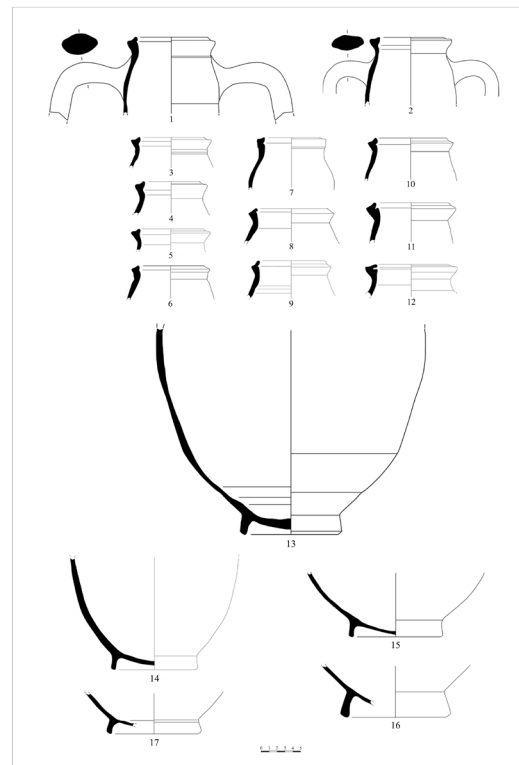

Fig. 3. Examples of Arycanda Form 1 (AF1)

Comprehensive pottery studies and archaeometric analysis already revealed that Eastern Lycian

⁹ Mader 1998, 121, Abb. 42, 108-111, 113. Z. Yılmaz also catalogued some examples. See Yılmaz 2008, Taf. LXXIX, Nr. 166-168, 174.

¹⁰ Hayes 2003, 477-478, Fig. 17, Nr. 169.

¹¹ Egyptian jars have a spherical body, and the handles are attached to the rim. For Qesir Al-Qadim examples see Whitcomb & Johnson 1982, 57, 86-87, Pl. 16A. For Caesarea Maritima see Johnson 2008, 110, 198, Nr. 1313; Oleson *et al.* 1994, 23, Fig. 6, A39. For Dakhleh Oasis see Hope 2000, 189-200, Fig. 6g. For Kharga see Marchand 2007, 489-503, Fig. 12-13. For Hadramawt see Rouquelle & Marchand 2011, 437-460, Fig. 9, Nr. 2, 5.

¹² Marksteiner *et al.* 2007, 202, 215.

¹³ Rocheron 2011, Type C30/C-CL 2028, 2040, 2234-36.

¹⁴ Şen 2017, Pl. 97, Nr. 808- K71/08/03. Also see Özdemir 2009, Lev. 17, Nr. 167-169.

¹⁵ Yener-Marksteiner 2021, 348, 360, Abb. 8, 1b-1c. For east Lycian fabrics also See Bes 2020, 384-385, Şek. 11-12.

workshops produced coarse ware during the Roman imperial and Late Roman periods which are made with kaolinitic clay. These vessels were mainly manufactured for local and regional consumption. But recent studies showed that these local vessels were also exported to other Eastern Mediterranean settlements¹⁶. According to the find spots of AF1, I may suggest that some local/regional produced utilitarian vessels were also distributed along the same trade route(s). This new AF1 evidence shows the continuity of connectivity between adjacent regions during the late Roman period (Fig. 4). Studies on AF1 amphoras indicate they spread to all of Lycia and were also exported to Western Cyprus (Fig. 5). I believe that future studies might expand the borders of the geographical distribution for AF1.

Fig. 4. Geographical distribution of 'Arycanda Form 1' (ArcGIS)

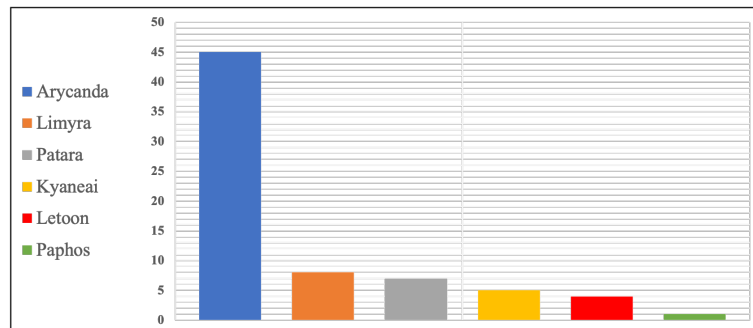

Fig. 5. Comparison of the total amount vessels of published AF1 in Lycia and Cyprus

Dating

It is obvious that the dating of AF1 was more complex because of the lack of the well-dated late Roman contexts in Eastern Lycia¹⁷. However, unlike other settlements in the region, the homogeneity

¹⁶ For the geographical distribution of local Lycian coarse wares see Hayes 2003, 452; Pellegrino 2007, 251; Yaman 2018a, 321-324; Waksman & Lemaitre 2010, 782-783; Arqu e *et al.* 2012, 142-153; Lemaitre *et al.* 2013, 195-196; Peloschek *et al.* 2017, 247; Vroom 1998, 144; 2004, 297, 300; 2017, 188-190.

¹⁷ Some AF1 pieces gathered from Limyra and Letoon were studied by S. Lemaitre and C. Rocheron. These scholars suggested the Early Roman Imperial period, see Marksteiner *et al.* 2007, 231-232; Rocheron 2011, Type C30/C-CL 2028, 2040, 2234-36. On the other hand, Ingrid Mader suggested IIIrd and IVth century A.D. for these vessels, see Mader 1998, 121.

of the deposits in Arycanda made it possible to narrow down usage dates for these amphoras¹⁸. As mentioned above, more than 45 AF1 sherds were collected from the burnt layers in the late antique quarter. Those layers evidently point to a great fire in the city. The ceramic and numismatic material associated with these burnt layers, such as coins jointly minted by the emperors Theodosius II and Valentinian III, and also the presence of ARS Form 67, LRD Form 1, LRC Form 1, and LRC Form 2 allows us to determine the date range of these burnt layers as 425-450 A.D. (Phase 1B)¹⁹. In the light of the datable material from these deposits, it can be said that AF1 amphoras were roughly in use between the last quarter of the IVth century and the first half of the Vth century A.D. Based on the absence of AF1 in later contexts, the production and distribution of the form might have rapidly declined after the mid Vth century A.D.²⁰. Briefly, the quantities of AF1 clarify that this form was not a 'residual' in late Roman/early Byzantine period deposits. However, it should be noted that the earliest examples of the AF1 might be dated to the Roman Imperial period and may show that form had a prolonged usage of it than assumed²¹.

Concluding Remarks

At this stage of the research the following conclusions can be drawn. Significant numbers of AF1 were gathered from the Late Antique layers at Arycanda with the other datable archaeological material. These well-preserved examples clarified that AF1 pieces belonged to a distinctive 'table amphora' form, contrary to previous studies. However, the variety in the rim structure of these amphoras makes it difficult to follow typo-chronological evolution.

It is evident that integrated archaeometric analysis is needed to determine the exact production center(s) of AF1. However, it must be remarked that the analogical comparisons with the clays of other AF1 examples from various centers showed similarities that might give some hints for locating production center(s) in theregion. Our personal observations on the clays of AF1 sherds revealed significant resemblance with the rest of utilitarian ware produced in East Lycia. This clay evidence might refer to 'regionality' in the production of AF1.

The current geographical distribution of AF1 showed that these amphorae were distributed and used in a narrow area in Lycian cities such as Patara, Kyaneai and Limyra. Nevertheless, the Paphos piece indicates that vessels carried a local product such as olive oil or wine to adjacent regions such as western Cyprus²². Hence, the circulation of locally produced pottery like AF1 during late antiquity

¹⁸ Excavations in the southern lower slopes of the settlement carried out between 2004 and 2013. Pottery studies revealed that the quarter had two main phases (Phase 1 and Phase 2), and four sub-phases (Phase 1A-B, Phase 2A-B). This sequence covers a time span of 175 years spanning the second quarter of the Vth century to the early VIIth century A.D. See Yaman 2018a; Yaman 2018b.

¹⁹ Özbek 2005, 28; Gürgezöglü 2006, 121; Tekinalp 2006, 796; Bayburtluoğlu 2006, 9; 2010, 16-18; 2007, 2; 2008, 6; 2009, 13; Bayburtluoğlu & Tekinalp 2012, 18-19; Sancaktar 2012, 226; 2016, 13-38; Tekinalp & Gerçek 2014, 25. For date ranges of the red slipped forms that are mentioned above, also See Yaman 2018, 45, 57, 59, 71.

²⁰ Post-fire layers (Phase 2A) start with the coins of emperor Marcian and the presence of LRD Form 2 and LRC Form 3 suggest that era might have started around 450 A.D., see Yaman 2018b.

²¹ Some unpublished materials from the recent acropolis excavations at Arycanda may include the earliest datable examples of AF1. I believe that the ceramic studies in the near future at Arycanda will help to establish a typo-chronology for the AF1 and will expand our knowledge of these vessels.

²² Unfortunately, the current data makes it hard to clearly answer the question about what AF1 amphorae contained.

suggests that Lycia might be a self-sufficient region and may have supplied its neighbors. Also, it indicates that the local market was active during late antiquity not only on the coast but also in the rural areas, the countryside.

It is hard to say how long AF1 amphorae stayed in circulation. Because of the re-using of the unbroken vessels, it might have been possible for all of them to remain in use. On the other hand, the AF1 assemblage from the Late Roman contexts in Arycanda allows us to assert that amphorae were popular through the first half of the Vth century A.D. in Lycia contrary to previous opinion. I believe that future studies on AF1 will shed more light upon production center(s) and might expand upon the known geographical distribution.

BIBLIOGRAPHY

- Arqué M. C., S. Lemaître & S. Y. Waksman 2012, 'Les céramiques de cuisson en Lycie romaine: essai de définition des faciès morphologiques et d'approvisionnement en Méditerranéorientale'. Ed. C. B. Vallet, *Les céramiques communes dans leur contexte régional: faciès de consommation et modes d'approvisionnement*. Lyon (TMO 6) 0, 141-153.
- Bayburtluoğlu C. 2003, *Arykanda. Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer*. İstanbul.
- Bayburtluoğlu C. 2005, "Arykanda Kazısı Raporu 2004". *ANMED* 3, 5-10.
- Bayburtluoğlu C. 2006, "Arykanda Kazıları 2005". *ANMED* 4, 5-10.
- Bayburtluoğlu C. 2007, "Arykanda Kazıları 2006". *ANMED* 5, 1-5.
- Bayburtluoğlu C. 2008, "2007 Arykanda Kazısı". *ANMED* 6, 6-9.
- Bayburtluoğlu C. 2009, "2008 Arykanda Kazısı". *ANMED* 7, 12-14.
- Bayburtluoğlu C. 2010, "Arykanda Kazısı 2009". *ANMED* 8, 14-18.
- Bayburtluoğlu C. & Tekinalp V. M. 2011, "Arykanda Kazısı 2010". *ANMED* 9, 14-18.
- Bayburtluoğlu C. & Tekinalp, V. M. 2012, "2011 Yılı Arykanda Kazısı". *ANMED* 10, 15-20.
- Bean G. E. 1978: *Lycian Turkey: An Archaeological Guide*. New York.
- Bes P. 2020, "Early Byzantine Pottery from Limyra's West and East Gate Excavations". *Adalya* 23, 377-407.
- Gürgezoğlu A. (2006). *Arykanda Konut Mimarlığı*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Ankara University, Ankara.
- Harrison M. 1964, "Lycia 1963". *Anatolian Studies* 14, 10-11.
- Harrison M. 1980, "Upland Settlements in Early Medieval Lycia". Ed. H. Metzger, *Actes du Colloque sur la Lycie Antique* (Paris), 109-118.
- Harrison M., 1981, "Town and Country in Late Roman Lycia". *IX. Türk Tarih Kongresi*, 383-387.
- Harrison M. 2001, *Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*. Ann Arbor.
- Harrison M. & Lawson, G. J. 1979, "An Early Byzantine Town at Arif in Lycia". *Yayla* 2, 13-17.
- Hayes J. W. 2003, "Hellenistic and Roman Pottery Deposits from the 'Saranda Kolones' Castle Site at Paphos". *The Annual of the British School at Athens* 98, 447-516.
- Hope C. A. 2000, "Kegs and Flasks from the Dakhleh Oasis". Ed. S. Marchand, *cahiers de la céramique Egyptienne* 6. 189-210.
- Johnson, B. L. 2008, 'The Pottery'. Ed. J. Patrich, *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima Areas CC, KK, NN. Final report. Vol. I: The Objects*. Jerusalem, 13-206.
- Lemaître S., Waksman S. Y., Arqué M. C., Pellegrino E., Rocheron C. & Yener-Marksteiner B. 2013, "Identité régionale et spécificités locales en Lycie antique: l'apport des céramiques culinaires". Eds. P. Brun, L. Cavalier, K. Koray, & F. Prost, *Euploia. La Lycie et la Carie antiques: dynamique des territoires, Echanges et identités*, 189-212.
- Mader I. 1998, "Keramik der Feldforschungen auf dem Gebiet von Kyaneai. Teil II: Die Funde aus den Jahren 1993/94". *Asia Minor Studien* 29, 91-124.
- Marchand S. 2007, "Les conteneurs de transport et de stockage de l'oasis de Kharga. De la Basse Époque (XXVIIe-XXXe dynasties) à l'époque ptolémaïque". Ed. S. Marchand, *Cahiers de la Céramique Egyptienne* 8, 489-503.
- Marksteiner T., Lemaître S. & Yener-Marksteiner, B. 2007, "Die Grabungen am Südtor von Limyra: Die Grabungen der Jahre 1982-1986 am Südtor von Limyra". *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 76, 171-237.
- Oleson J. P., Fitzgerald M. A., Sherwood A. N. & Sidebotham S. 1994, *The Harbours of Caesarea Maritima Results of the Caesarea Ancient Harbour Excavation Project 1980-85. Volume II: The Finds and the Ships*. Oxford.

- Özbek, Ç. 2005, *Arykanda Nekropolü'ndeki Tonozlu Anıt Mezar Yapıları*. Unpublished Ph.D. Dissertation, Ankara University, Ankara.
- Özdemir, B. Ş. 2009: *Patara Roma Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri*. Unpublished M.A. Dissertation, Akdeniz University, Antalya.
- Peloschek, L., Seyer, M., Yener-Marksteiner, B. & Bes, P. 2017, 'Limestone, Diorite and Radiolarite: First Petrographic Data of Fired Clay Objects from Limyra (Southwest Turkey)'. *Adalya* 20, 241-266.
- Pellegrino E. 2007, "Présentation des céramiques à pâte rouge orangé sableuse de Xanthos. Une production de céramique culinaire locale sur le long terme". Ed. S. Lemaître, *Céramiques antiques en Lycie (viii s. a.C.-viii s. p.C.), Les produits et les marchés, Actes de la table ronde de Poitiers (21-22 mars 2003)*. *Ausonius Études* 16, 225-259.
- Rocheron C. 2011, *La céramique commune à pâte calcaire de Xanthos et du Létôon de l'époque classique à la période protobyzantine*. (Unpublished Dissertation, Université Bordeaux Montaigne).
- Rougeulle A. & Marchand, S. 2011, 'Dessiga sur la côte du Hadramawt (Yémen), témoins d'une attaque navale?'. Ed. S. Marchand, *Cahiers de la Céramique Egyptienne* 9, 437-460.
- Sancaktar H. 2012, "2011 Yılı Arykanda Kazısı TK3 Definesi: bir Ön Değerlendirme". *MJH* II/2, 219-228.
- Sancaktar H. 2016, "Arykanda VI. Hamam Tahliye Kanalında Ele Geçen Sikkeler". Ed. Z. Çizmeli, *Kaunos/Kbid Toplantıları 3: Anadolu Numismatik Araştırmaları Çalıştayı*, 13-38.
- Sancaktar H. 2018, Analysis of the Coins Found at the Excavations of the 6th Bath Complex in Arycanda. Ed. O. Tekin, *Second International Congress on the History of Money and Numismatics in the Mediterranean World Proceedings*, 361-370.
- Seviç F. 2022, *Arykanda Antik Kenti'ndeki Geç Antik Dönem Hamamları*. Unpublished Ph.D. Dissertation, Hacettepe University, Ankara.
- Şen D. 2017: *La céramique protobyzantine de Lycie: étude du mobilier des "bainsportuaires" (Hurmaliç Hammam) de Patara* Unpublished Dissertation, Université Paris 1- Pantheon Sorbonne.
- Tekinalp V. M. & Gerçek A. 2014, '2013 Yılı Arykanda Çalışmaları'. *ANMED* 12, 20-25.
- Vroom J. 1998, 'The Late Roman- Early Byzantine Finds from the Excavations at the Eastern City of Limyra'. *KST* XX, 143-145.
- Vroom, J. 2004, 'Late antique pottery, settlement and trade in the east Mediterranean: a preliminary comparison of ceramics from Limyra (Lycia) and Boeotia'. In Bowden, W., Lavan, L. and Machado, C. (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, 281-334.
- Vroom J. 2017, "Ceramics". Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. 176-193.
- Waksman, S. Y. & Lemaître, S. 2010, "Céramiques culinaires de Lycie (Turquie) aux Époques romaine et proto-byzantine: Approches archéologiques et archaéométriques". Eds. S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci & G. Guiducci, *Late Roman coarse wares, cooking wares and amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry* (BAR 2185). Pise, 781-790.
- Whitcomb D. S. 1982, "Roman Ceramics". Eds. D. S. Whitcomb & J. H. Johnson, *Quseir Al-Qadim 1980: Preliminary Report*, 51-115.
- Yaman A. 2018a, "Late Roman Pottery from Bathhouse VI of Arycanda (Lycia)". Ed. F. Yenişehirlioğlu, *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings*. Ankara, 439-447.
- Yaman, A. 2018b, *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*. Unpublished Ph.D. Dissertation. Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla.
- Yener-Marksteiner B. 2021, "Die ostlykische Ware. Definition, Lokalisierung, Leitformen: Bestandsaufnahme eines laufenden Forschungsprozesses". Eds. R. Ployer & D. Svoboda-Baas. *Magnis Itineribus. Festschrift für Verena Gassner zum 65. Geburtstag*. Wien, 341-366.
- Yılmaz, Z. 2008, "Die Keramik der späthellenistischen, kaiserzeitlichen, spätantiken und frühbyzantinischen Epochen (Ende 2. Jh. v. - 7. Jh. n. Chr.)". Ed. F. Kolb, *Lykische Studien 8: Keramik, Münzen, Kirchen und Wirtschafts komplexe des Zentrallykischen Yavu-Berglandes (Gebiet von Kyaneai)*. Bonn.

Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassâni-Doğu Roma İlişkileri

Harith ibn Jabala's visit to Constantinople: The Ghassanid-East Roman Relations Between Religion and Foreign Policy

Sevgi BADUR*

Öz: Bu makalenin konusu, Gassânilerin en meşhur hükümdarı Hâris b. Cebele'nin, imparator Iustinianus'un iktidarının başlarında ve sonlarındaki iki Konstantinopolis ziyaretini incelemektir. Kaynaklara göre resmi davetle Doğu Roma başkentine gelen Hâris, büyük bir törenle karşılandı ve ilk ziyaretinde Iustinianus ona "büyük emir" anlamına gelen *phylarkhos* unvanını verdi. Hâris'in ikinci Konstantinopolis ziyareti 563 yılında gerçekleşti. Bu ziyaretlerin en önemli sonuçlarından birisi, Kadıköy itikadı yanlısı Diofizit olan Iustinianus'a mukabil, Kadıköy itikadı karşıtı miafizit bir Hristiyan olan Hâris'in, Doğu Roma ile aralarındaki siyasi-askeri ilişkilerdeki olumlu havadan faydalanarak Yakub el-Berdai'nin Urfa'ya dini lider olarak atanmasını sağlamış olmasıdır. Ziyaretin ve unvanın gerisinde kuşkusuz Hâris'in Suriye'deki Doğu Roma-Sâsâni çatışmalarında, yine Roma müttefiki olarak hareket etmesi vardı.

Anahtar Kelimeler: Hâris b. Cebele • Iustinianus • Yakub el-Berdai • Miafizit

Abstract: The purpose of this article is to examine Harith ibn Jabala's two visits to Constantinople, the most famous ruler of the Ghassanids, at the beginning and end of the reign of emperor Justinian. According to sources, Harith who came to the Eastern Roman capital with an official invitation was greeted with a large ceremony and on his first visit, Justinian gave him the title of *phylarkhos*, which means "head of a tribe or local potentate". His second visit to Constantinople took place in 563. One of the most important results of these visits was, in contrast to sharp religious differences between Justinian and Harith, the appointment of the famous Monophysite leader Jacob Baradaeus as the bishop of Edessa by a diophysite pro-Chalcedon Eastern Roman emperor. This was no doubt a result of the positive atmosphere in the political-military relations between the Ghassanids and the East Rome in the face of the Sasanid threat from the east. Therefore this appointment was not without reason, because the main motivation behind Harith's visit and his new title was to strengthen the alliance between the Eastern Roman and the Ghassanids against the disturbingly growing power of the Sassanids in Syria.

Keywords: Harith ibn Jabala • Justinian • Jacob Baradaeus • Miaphysite

Giriş

MÖ IV. yüzyılda Suriye ve Irak'ı fetheden Büyük İskender'in halefleri¹, Arabistan Yarımadası'nı da

* Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul.
 0000-0002-5380-7217 | bdrsevgi34@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 14/03/2022 | Kabul Tarihi: 16/05/2022 ; Badur S. 2022, "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassâni-Doğu Roma İlişkileri". *Cedrus X*, 333-345.

¹ Büyük İskender, MÖ 334'te Perslerin sahip olduğu tüm toprakları alarak Hindistan'a kadar ulaşmıştı. Ancak onun imparatorluğu, ölümünden sonra generalleri tarafından parçalanmıştır: Mezopotamya, İran ve Suriye'de Seleukos, Makedonya'da Antigonos ve Mısır'da ise Ptolemaios bağımsız krallıklar kurmuştur. Romalılar, MÖ 63'te Seleukoslardan Suriye'yi alarak bir Roma eyaleti hâline getirmişlerdir. Daha geniş bilgi için bk. Hoyland

fethetmek istemişlerdi. Bunun için başta Nabatiler olmak üzere Arap kabileleriyle savaşmışlar fakat başarısız olmuşlardır². Büyük İskender'in Suriye'deki halefi Seleukoslar, bedevî halkı yenmeyi başaramayacaklarını anladıktan sonra onlarla iyi geçinme siyasetini takip etmiş, bu şekilde ticaret kabilelerinin naklinde ve korunmasında onlardan yararlanmışlardır. Suriye, MÖ I. yüzyılda Roma'nın egemenliği altına girdiğinde Suriye çölleri hâlâ Nabatilerin ve bunların müttefikleri olan Arap kabilelerinin hâkimiyeti altındaydı. Bunlar, Roma'nın idaresindeki şehirlere inerek yağma yapıyor, hac ve ticaret kervanlarına saldırıyorlardı. Bu yüzden Romalılar, onlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bu bedevî kabilelerden birisi de Selihiler idi³. İsimlerini kabilenin lideri Selih b. Hulvân b. İmran b. el-Hâfi b. Kudâa'dan alan Selihiler, Suriye'de bir hükümdarlık kurduktan sonra Hristiyanlığı benimsemiş ve Doğu Roma tarafından bölgedeki Arap kabilelerinin liderleri olarak tanınmışlardır. Selihiler, Yemen'den Cefne b. Amr Müzeykiyâ liderliğinde Suriye'ye göç eden Gassânilerin, haraç ödemesi karşılığında Suriye'ye yerleşmelerine izin vermişlerdi. Ancak vergi tahsildarının öldürülmesi nedeniyle iki taraf arasında çıkan savaşta Gassâniler, Selihilerin hâkimiyetine son vermişlerdir. Bunun üzerine Doğu Roma İmparatoru Anastasius, sınırların güvenliğinin sağlanması için onların bölgedeki hâkimiyetini tanımıştır (502)⁴.

Bu çalışma kapsamında günümüzde hâlâ büyük güçlerin çatışma alanı olan Suriye'de Geç Antik Çağ'da Gassânilerin hükümdarı olan Hâris b. Cebele'nin Doğu Roma başkentiyle nasıl ilişki kurduğu meselesi ele alınacaktır. Sâsâniler, pagan Araplar ve farklı Hristiyan mezhepler arasında Gassânî-Doğu Roma ilişkilerinin incelendiğini bu çalışmada, İslam ve Roma tarihine kaynaklık eden eserlerin önemli bir kısmından istifade edilmiştir. Bunlar Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp müellifin eserini yazdığı döneme kadar meydana gelen olayları kronolojik bir şekilde anlattığı umumi İslam tarihleri, Eski Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının tesiriyle İslam âlimlerinin yazdıkları coğrafya kitapları, Roma tarihi kronikleri ve önemli araştırma eserlerdir. Umumi İslam tarihi kaynaklarının başında İslamiyet'ten önce ve sonra kurulan Arap devletlerinin yanı sıra Arap-Roma ilişkilerine de yer veren Hamza el-İsfahânî'nin (ö. 971) *Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya'sı*, İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *el-Ma'ârifî*, Mes'udî'nin (ö. 956) *Mürûcü'z-zehab'i*, coğrafya eserlerinde ise tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarından aldığı bilgileri ansiklopedik maddeler şeklinde verdiği Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı gelmektedir.

İslam öncesi Arap-Roma ilişkilerini, klasik kaynaklarla arkeolojik bilgilere dayanarak ele alan araştırma eserlerinin başında İrfan Shahid'in *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century* ile *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Cevad Ali'nin *el-Mufasssal* ve Corci Zeydan'ın *el-Arab Kable'l-İslâm* eserleri gelmektedir. Cevad Ali'nin çalışmasının bir özeti şeklinde olan fakat yeni kaynaklarla konuların tekrar değerlendirildiği Muhammed Beyyumi Mehran'ın *Dirâsât fi târihi'l-Arabi'l-kadîm* ile Muhammed Süheyl Takkuş'un *et-Tarihü'l-İslâmi'l-veciz*, Roma kaynakları ve Arapça şiirlere dayanarak Gassânî hükümdarları konusunda müstakil bir eser ortaya koyan Theodor Nöldeke'nin *Ümerâi Gassân*, Arapların tarihinin yanı sıra kültürleri, dilleri ve edebiyatları üzerine çeşitli dillere

2001, 21-26; Briant 2019.

² Nabatiler başta olmak üzere Arap devletleri ile Yahudiler, Seleukosların Suriye'nin tek hâkimi olmasına karşı çıkmışlardır. Bu yüzden Pompeius, (MÖ 106-48) bölgedeki hâkimiyeti ele geçirince benzer bir durumun olması için Suriye'yi bir Roma eyaleti hâline getirmiş ve bu eyalet içinde bulunan önemli ticaret merkezi olan Antakya'ya da özerk şehir statüsü vermiştir. Daha geniş bilgi için bk. Bevan 1966; Errington 2017.

³ Corci Zeydan 1914, 250-251.

⁴ Hamza el-İsfahânî. (t.y), 89-90.

çevrilen önemli araştırma eserlerine sahip olan ünlü oryantalist Philip Hitti'nin en önemli eseri *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* ile *History of Syria including Lebanon and Palestine*, İslam tarihi kaynaklarıyla birlikte birçok klasik Roma kaynaklarının da esas alınarak Müslüman Arapların fetihlerinin ve İslam dünyasının kuruluşunun yeniden incelendiği Robert Hoyland'ın *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Doğu Roma, Sâsâniler ve Arap müttefikleri arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin, arkeoloji ve aziz hayatlarına dayanarak incelendiği Elizabeth Key Fowden'ın *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran* ve son olarak VI. yüzyılda Doğu Roma ile Arap müttefikleri özellikle Gassânilerle arasındaki siyasi ilişkilerin kapsamlı bir şekilde incelendiği Greg Fisher'in *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity* adlı çalışması başvurulan araştırma eserleri arasında yer almıştır.

Roma tarihi kaynaklarının başında ise Ephesoslu Ioannes'in (ö. 588?) kendi zamanında Süryanice konuşulan çevrede miafizit inancına farklı bir bakış sağladığı *Kilise Tarihi*'dir. Ancak bu eserin yalnızca üçüncü kısmı günümüze ulaşmıştır. Ünlü Doğu Roma tarihçisi Procopius'un (ö. 565) Doğu Roma imparatoru Iustinianus ile eşi Theodora'nın yaşamları ve dönemin siyasi olaylarını çoğunlukla sert bir eleştiriyle anlattığı *Anecdota (Doğu Roma'nın Gizli Tarihi)*, Iustinianus'un imparatorluğun çeşitli yerlerinde başlattığı imar faaliyetlerini övgüyle anlattığı *de Aedificiis (Yapılar)* ile Geç Antik Çağ'da savaşlarla ilgili yazılmış en büyük eserlerinden biri olan *de Bellis (Savaşlar Hakkında)* ve ayrıca Theophanes'in (ö. 828) Doğu Roma tarihinin yanı sıra İslam fetihlerine de geniş yer verdiği *Khronographia (Kronikler)* ve günümüze ulaşan en eski kronik örneği olan Ioannes Malalas'ın (ö. 578) *Chronographia'sı (Kronikler)* gelmektedir. Bu kroniklerde bazı kronolojik hatalar olsa da umumi İslam tarihi kaynaklarının eksikliklerini tamamlamaları bakımından bunlar önemli bir yere sahiptirler.

Doğu Akdeniz'de Roma ve İran

Roma İmparatorluğu'nun doğuda genişlemesi, Partların gücüne darbe indirmişti. III. yüzyılın başlarında İstahr'da bir ateş mabedinin sorumlusu Sâsân'ın oğlu Bâbek liderliğinde başlayan isyan, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Erdeşir'in, MS 224'te Partların imparatoru IV. Erdevân'ı yenilgiye uğratarak "şehinşah" unvanıyla Sâsânî İmparatorluğu'nun ilk şahı olarak Medâin'de taç giymesiyle sonuçlanmıştır. Sâsânîlerin saldırganlık politikası, Erdeşir'in halefi I. Şapur (MS 242-272) tarafından 260 yılında Kuzey Suriye'ye bir baskınla başlayarak Antakya şehrinin alınıp İmparator Valerianus'un esir edilmesiyle daha kararlı bir şekilde devam etmiştir⁵. İmparator Diocletianus (MS 284-305), Sâsânî istilalarının meydana geldiği bu III. yüzyıl krizi ile Palmyra tarafından gerçekleştirilen Yakın Doğu'nun geçici fethinin ardından imparatorluğun doğusundaki sınırların savunmasını yeniden düzenleyerek güçlendirmeye karar vermiştir. Bu dönemde doğu sınırı, kervanlar tarafından kullanılan ancak askerî operasyonlara yardımcı olmak amacıyla tasarlanmış, Kızıldeniz'den Fırat Nehri'ne kadar çölün kenarında uzanan bir yolla, *limes*'lerle^{6*} belirlenmişti⁷. Başlangıçta *limes Arabi-*

⁵ Sarris 2011, 10.

⁶ Sınırı belirten bir Roma terimi olan "limes", özellikle MS II. yüzyıldan itibaren Britanya, Yukarı Almanya, Raetia, Tuna eyaletleri (Pannonia, Scythia Minor), Doğu eyaletleri (Suriye, Filistin) ve Afrika'da geliştirilen bir sınır tahkimat sistemidir. Her dönemde farklı olan kireçlerin tahkimatları henüz tam olarak sınıflandırılmamıştır. Başlıca unsurları arasında kaleler, toprak duvarlar, hendekler, ahşap kuleler ve çitler bulunmaktadır. Bk. Kazhdan 1991, 1229.

⁷ Liebeschuetz 2015, 63.

cus adıyla bilinen bu sistemin amacı göçebe Arapları uzaklaştırmaktı⁸. Yolun çoğu Roma imparatoru Traianus (MS 98-117) tarafından inşa edilmişti. Ancak Mısır'dan İran'a kadar olan yolun kuzeydeki bölümü, Diocletianus tarafından tamamlandı ve *strata Diocletiana* adını aldı⁹. Starata'nın en önemli özelliği göçebe Arapların, göç yollarının sınırdan geçtiği noktalarda ve sınır içindeki mera ile sulama noktalarında konumlandırılmış olmasıdır¹⁰. Bunun amacı, Palmyra'nın Roma kontrolü altına girmesinden sonra kervan trafiğini korumak ve göçebe Arapların mevsimsel göçlerini kontrol etmektir. Yerleşimin göçbelerin serbestçe dolaştığı bozkırlara doğru genişlemiş olması, bazı askerî önlemleri gerektiren bir durumla sonuçlanmıştır. Çünkü yerleşik hayatla birlikte tarımın kaçınılmaz olarak genişlemesi, göçbelerin sürülerini otlamak için elindeki mera alanlarının daralmasına neden oluyordu. Göçbeler ise hem mera alanlarına ulaşmak hem de şiddetli kuraklık zamanlarında su elde etmek için tarım alanlarına göç etmeye mecbur kalıyordu. Dolayısıyla Doğu Roma, gerginlik ve çatışmaya sebep olan bu duruma engel olmak için silahlı bir müttefik arayışına girmiştir¹¹. Doğu Roma'nın en büyük talihsizliği ise Sâsânîlerle göçebe kabilelerin saldırılarının başladığı bu dönemin, batıda Germanler tarafından imparatorluk topraklarına yapılan büyük çaplı saldırılarla çakışmasıydı¹². Dolayısıyla birkaç farklı cephede savaşmak imkânsız olduğundan çöl ile yerleşim yerleri arasındaki sınır bölgelerinde, göçbelerin kuzeye serbestçe göç edebilmelerinin önünde engel olmalarının yanı sıra Sâsânîler ile müttefikleri Lahmîlerin saldırılarına karşı tampon bir bölge oluşturmak amacıyla Doğu Roma imparatoru Anastasius, (MS 491-518) Gassânî kabilesinin bölgedeki hâkimiyetini tanımıştır¹³. Suriye'de bir hükümdarlık kurmuş ilk Arap kabilesi olan Selihîleri, yerlerinden çıkarıp atıktan sonra Doğu Roma'nın hâkimiyeti altında vassâl bir konfederasyon olarak ortaya çıkan Gassânîlerin¹⁴ hâkimi ise seçkin bir aile olan Cefneoğulları idi¹⁵. Anastasius, onların Doğu Roma topraklarına yerleşmesine izin verirken Kindelilerle bir anlaşma yapmıştır. Ancak Lahmîlerle mücadeleye giren Kindelilerin gücünün kırılması üzerine Romalılar, Lahmî hükümdarı III. Münzir'i kontrol altında tutmak amacıyla uygun bir Arap kabile lideri bulmaya çalıştı. Bu kişi hem kabilelerin sadakatini sağlayacak hem de Doğu Roma komutanlarıyla sürekli irtibat kurabilecek güçlü bir komutan olmalıydı. Ayrıca bağımsız seferler yürütmesinin yanı sıra bu kişinin, imparatorluğun ordusuna da eşlik etmesi gerekiyordu. Nihayetinde Doğu Roma, bu görevler için Suriye'deki yerel Arap kabilelerin lideri olan Gassânîlerin hükümdarı Hâris b. Cebele'yi (MS 528-569) uygun görmüştür¹⁶.

Gassânî-Doğu Roma İlişkilerinin Doğuşu

Gassânîler, Yemen'deki Me'rib Seddi'nin¹⁷ yıkılmasından önce veya sonra kuraklık nedeniyle Su-

⁸ Fiema 2002, 132.

⁹ Malal. *chron.* XII. 40.

¹⁰ Millar 2001, 183, 186.

¹¹ Liebeschuetz 2015, 65-66.

¹² Sarris 2011, 10.

¹³ Khazanov 2015, 404.

¹⁴ Hitti 1980, 119-120.

¹⁵ Kehhâle 1982, 16.

¹⁶ Nöldeke 1933, 8; Avcı 2015, 20-21. Selihîler Roma'ya bağlı olarak Suriye'de, Lahmîler Irak'ta Sâsânîlere bağlı olarak hüküm sürmüş Arap hanedanlarıdır. Kindeliler ise Himyer Krallığı'na bağlı olarak Kuzey ve Orta Arabistan'da kurulmuş bir Arap hanedanlığıdır. Daha geniş bilgi için bk. Shahid 1989.

¹⁷ Antikçağda Arap Yarımadası'nın güney batısında kurulan Sebe Krallığı'nın başşehri Me'rib ve çevresindeki ku-

riye'ye göç etmişlerdi. Selihilerin hâkimiyetine son verdikten sonra Dimaşk ve Tedmür bölgesinde hâkimiyet kuran Gassânilerin önemli iki merkezi Golan'daki Cabiye ile Havran'daki Rahip Bahira'nın manastırının bulunduğu Busrâ idi¹⁸. Doğu Roma İmparatorluğu'nun etkisiyle Hristiyan olan Gassâniler, Doğu Roma valisi gibi hareket eden Hâris b. Cebele zamanında en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. İmparatorluk yönetimine son derece sadık olan Hâris, Lahmilere karşı 528'de başlattığı mücadelesini sürdürmüş, Filistin'de Sâmîrilerin¹⁹ başlattığı isyanının bastırılmasına destek olmuş ve Mezopotamya'da Doğu Roma kumandanı Belisarius'un en büyük yardımcılarından biri olarak Sâsânilere karşı savaşmıştır. Bütün bu gayretlerinden dolayı 529 yılında Doğu Roma İmparatoru Iustinianus tarafından Konstantinopolis'e davet edilen Hâris'e büyük bir törenle imparatorun en büyük unvanı olan *phylarkhos* (büyük emir) ile *patricus* (soylu) unvanları verilmiş ve o, Petra genel valiliğine tayin edilmiştir. *Phylarkhos ve patricus*, Romalılarda en şerefli unvanlardan olup seçkin kişilere veriliyordu. Böylece Hâris, Gassânilerden bu unvanları alan ilk hükümdar olmuştur²⁰. Alman oryantalist Theodor Nöldeke, Gassânilerin kuruluş tarihinin, Iustinianus'un onların Suriye'deki hâkimiyetini tanıdıktan sonra hükümdarları Hâris'e bu unvanların verilmesiyle başladığını ifade etmektedir²¹.

İmparator Iustinianus'un Gassânî kabilesinin hükümdarına gösterdiği bu ilgi aslında Sâsânilerden gelen tehditlere bir yanıtı. Çünkü imparator, doğu sınırlarının güvenliğinin yanı sıra bölgedeki Doğu Roma ticaretinin güvenliğini de sağlamak istiyordu. Nitekim Hâris'in hükümdarlığı döneminde Gassâniler, en geniş sınırlara ulaşmıştı. Sınırları Petra'nın yakınlarından Tedmür'ün kuzeyindeki Rusâfe'ye kadar uzanmış Belkâ, Safâ ve Harrân'ı da içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Önemli merkezlerinden biri olan Busrâ'daki kilisenin inşa edilmesiyle beraber şehir, bölgenin dinî ve ticari merkezi olmuştu²². Bugünkü Suriye'nin doğusunda bulunan Busrâ, Doğu Roma'nın Arabistan eyaletindeki en refah içinde ve zengin merkezlerinden biriydi. Verimli bir ovada yer alan şehir, göçebe halkın hayvansal ürünlerini satmak ve tahıl, yağ, şarap gibi mamul ürünler almak için önemli bir pazar görevi görüyordu. Kuzeydoğuda Havran'da ise İslam öncesi Arap şiiirlerinde övgüyle bahsedilen şarabın yapımında kullanılan üzüm başta olmak üzere çeşitli meyveler yetiştiriliyordu²³. Ayrıca Hindistan'dan başlayan ve Kızıldeniz'de Akabe Limanı'ndan kara yolu ile Akdeniz'e kadar uzanan ticaret yolu da Suriye'den geçiyordu. Gassâniler Suriye-Filistin, Habeşliler ise Kızıldeniz'deki ticaret yollarına hâkimdi. Dolayısıyla Iustinianus, bölgedeki ticareti kontrol etmek amacıyla onlarla bir anlaşma yaparak doğu politikasına doğrudan dâhil olmak yerine Gassâniler ile Habeşliler aracılığıyla yön ver-

rak bölgelerin sulaması için yapılan setlerden biridir. Me'rib Seddi, Kur'an-ı Kerim'de Sebe halkının cezalandırıldığı bildirilen büyük sel baskını sırasında yıkılan set olarak bilinmektedir: Sebe suresi, 34/15-16: "Andolsun ki Sebe kavmi için oturdukları yerde bir ibret vardır: Sağ ve soldan iki bahçe! Onlara 'Rabbimizin rızkımdan yiyin de O'na şükredin, ne güzel bir belde ve çok bağışlayıcı bir Rab!' (denildi). Fakat onlar (şükürden yüz çevirdiler) bakmadılar. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik ve o güzelim iki bahçelerini buruk yemişli, ılgınlık ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki harap bahçeye çevirdik" bk. Yâkût el-Hamevi 1906, 157; Mes'udi 1964, 180-190.

¹⁸ Shahid 2002, 6.

¹⁹ Benzer inanç ve ibadetlere sahip olmakla birlikte Yahudiler tarafından Yahudi kabul edilmeyen dini-etnik bir topluluktur. Son temsilcileri Filistin'de yaşamakta olup "Sumara" ismiyle bilinmektedirler. Bk. Gaster 1978, 148-167.

²⁰ Hitti 1951, 402; Cevad Ali 1969, 406-407; Ağırakça 1996, 397; Kelpetin 2016, 160.

²¹ Nöldeke 1933, 8-9.

²² Mehran 1980, 571.

²³ Hoyland 2015, 44. Daha geniş bilgi için bk. Grant 1937.

meye çalışmıştır²⁴. Gassâniler gibi miafizit olan Habeşlilerin, Kadıköy inancına sahip Romalılarla olan ittifakı pek sağlam görünmüyordu. Ancak bu ittifak Iustinianus için Sâsânilerin, Kızıldeniz'deki ticari faaliyetlerini durdurmak için iyi bir fırsat idi²⁵. Iustinianus, ardından V. yüzyılda Germen istilasıyla kaybedilen batı topraklarını geri alarak imparatorluğu eski sınırlarına ulaştırma çabasına girişmişti. Bu doğrultuda doğudan gelebilecek saldırılara karşı Sâsânilerle “ebedi barış” diye bilinen anlaşmayı yapmış ve tüm gücünü batıya doğru çevirmiştir. Ancak Sâsânî İmparatoru I. Hüsrev, (MS 531-579) bu anlaşma sayesinde Iustinianus'un Afrika ve İtalya'da ilerleyerek güç kazanması nedeniyle pişman olmuş ve anlaşmayı bozmanın yollarını aramıştır²⁶. Bu sırada Hâris ile Lahmî hükümdarı III. Münzir arasında, Romalıların *strata diocletiana* olarak isimlendirdikleri Suriye'nin sınır bölgesindeki meraların kime ait olduğu konusunda anlaşmazlık vardı. I. Hüsrev, anlaşmanın kendisi tarafından bozulduğunun anlaşılmaması için III. Münzir'in tarafında yer alarak Hâris'e savaş ilan ettirmiştir (539). Ardından ordusuyla Suriye ve Anadolu'yu istila ederek Konstantinopolis'e kadar gelmiştir. Buna karşılık olarak Belisarius ile birlikte Mezopotamya'yı istila eden Hâris, Sâsânilere ve Lahmilere ait birçok bölgeyi yağmaladıktan sonra ülkesine geri dönmüştür²⁷. Bu hadiseden sonra Gassâniler ile Lahmiler arasındaki savaş, III. Münzir'in Hâris'in hâkimiyeti altındaki Kinnesrîn'e girmesine kadar devam etmiştir. Hâris, III. Münzir'i 529 yılında yapılan savaşta yenmişti. Bunun üzerine III. Münzir, Hâris'in esir aldığı oğlunu Arapların en büyük putu olan Uzzâ'ya kurban etmiştir. Hâris, yaklaşık on yıl sonra Kinnesrîn'de yapılan savaşta düşmanını öldürerek intikamını almıştır. Bu savaşta Hâris'in tabip olan kızı Halime, ölen askerlere güzel koku sürüp yaraları da tedavi ettikten sonra onlara zırh giydirdiği için bu hadiseye “Yevmü Halime”²⁸ ismi verilmiştir²⁹.

Hâris'in Konstantinopolis Ziyareti ve Sonuçları

Hâris b. Cebele, 563 yılında imparator Iustinianus ile kendisinden sonra yerine geçecek kimsenin belirlenmesini ve Lahmilere yeni hükümdarı Âmr b. Hind'e karşı sürdürülecek mücadeleyi görüşmek üzere Konstantinopolis'e gelmiştir³⁰. Hâris, III. Münzir'i öldürdükten sonra çöl kabileleri arasındaki konumunu pekiştirerek Gassânileri, Yakın Doğu'da önemli bir güç hâline getirmişti. Dolayısıyla Iustinianus, onu kendisini ziyaret eden bir krala yakışan ihtişamlı bir törenle karşılamıştır³¹. Çünkü İran'daki tüm Arap kabilelerine tek başına hükmederek Doğu Roma topraklarını istediği zaman istila eden III. Münzir'e karşı Hâris'i, mümkün olduğu kadar birçok kabilenin başına geçirdikten sonra ona *basileus* (kral) saygınlığını vermişti. Bir Arap kabile liderine böyle önemli bir unvanın verilmesi daha önce Romalılar tarafından hiç yapılmamıştı³². Muhtemelen Iustinianus'un buradaki esas amacı, Arap kabilelerini doğrudan yönetme imkânına sahip olmadığı için bundan sonra sadece bölgede saygı duyulan bir kişi olan Hâris vasıtasıyla onlarla muhatap olacağını ilan etmektir³³. Ancak Hâris'in bu ziya-

²⁴ Vasiliev 1943, 210.

²⁵ Bowersock 2013, 107-108.

²⁶ Corci Zeydan 1914, 257.

²⁷ Mitchell 2016, 584.

²⁸ Halime günü.

²⁹ İbn Kuteybe 1969, 642.

³⁰ Theoph. *khron.* AM6056.

³¹ Ball 2016, 109.

³² Procop. *de Bell.* I. 18.

³³ Fisher 2011, 96.

reti sırasında büyük bir etki bırakması başkent halkıyla saray mensupları tarafından pek hoş karşılanmamıştır. Nitekim Romalı tarihçi Menandrus Protector, imparatorluğun diğer devletlerle olan siyasi ilişkilerini ele aldığı eserinde, imparatorun bu tutumunu eleştirmiştir. Bu dönemde Sâsâniler ile Türkler arasında kurulan diplomatik ilişkilerin önemine dikkat çekerken Doğu Roma'ya tabi olan Arap kabilelerine ise özellikle barış zamanında ilgili ve cömert davranmasını gereksiz bulmuştur³⁴.

Hâris'in Iustinianus'un daveti üzerine gerçekleştirdiği bu ziyaretine kendisinin isteğiyle miafizit Piskopos Yakub el-Berdaî de eşlik etmiştir. Miafizit taraftarı olan Hâris, Doğu Roma ile bu iyi ilişkilerden istifade ederek Yakub ve onunla aynı görüşten olan arkadaşı Teodorous'un Suriye'ye tayin edilmesini talep etmiştir. Ancak Hristiyanlıkta İsa'nın tek bir tabiatı olduğunu savunan miafizit inancı, Kadıköy inancını³⁵ benimseyen imparatorluğun resmî kilisesi tarafından kabul edilmiyordu³⁶. Gassânilerin Hristiyanlığı benimsemeleri, Doğu Roma hâkimiyetindeki güçlü bir kabile olan Selihîleri henüz devirdikleri 502 yılında olmuştur. Dönemin imparatoru Anastasius, miafizit inancına eğilimli olmasına rağmen dinî birliği yeniden sağlamakla ilgilendiği için henüz bunu açıkça savunmamıştı. Onun için yeni kabilelerin, Hristiyan olmaları yeterliydi. Ancak bu durum 510 yıllarında değişmiş ve Anastasius'un, imparatorluğunun son on yılında tarafsızlık politikasını bırakarak açıkça miafizit inancını savunmasıyla birlikte Gassâniler, miafizit inancını benimsemişlerdir. Gassânilerin bu dinî dönüşümünün nasıl gerçekleştiğini tam olarak tespit etmek mümkün olmasa da miafizit taraftarı bir patrik olan Antakya patriği Severus'un (MS 512-518) etkisi altında gerçekleştiğinden şüphe yoktur³⁷. Doğu Roma yönetimi, Kadıköy Konsili'nden sonraki süreçte konsil karşıtlarına güç kullanarak kendi inançlarını zorla kabul ettirmeye çalışmıştır. Ancak bu durum, Doğu Hristiyanları arasında mevcut ayrılıkların daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Bu süreçte konsil karşıtı bazı din adamları, doğu eyaletlerindeki Hristiyanlar üzerinde daha etkin roller üstlenmeye başlamışlardı. Gassânilerin de bulunduğu Hristiyan unsurlar arasında miafizit inancını yaymayı başaran bu din adamlarından biri de Severus olmuştur³⁸. Kilise ile imparatorluğun birliğini yeniden sağlamak için Kadıköy kararları yerine doğudaki miafizitlerin de kabul edeceği yeni bir yöntem olan ve tarihe *Birlik Andı (Henoticon)* olarak geçen metinler yürürlükte olduğu zamanlarda bile Severus, ünlü söylevleriyle miafizit inancın propagandasını yapmaya devam etmiştir. Bu yüzden Kadıköy inancını tekrar hayata geçiren imparator Iustinus'un, 518'de tahta çıkmasıyla birlikte Antakya'daki görevinden azledilmiştir. İskenderiye'ye kaçan Severus, miafizitlerin büyük bir koruyucusu imparatoriçe Theodora'nın Iustinianus'u ikna ederek dinsel anlaşmazlıkları sona erdirmek için 533'te Konstantinopolis'te düzenlediği toplantıya katılmış fakat bundan bir sonuç alınamamıştır³⁹.

³⁴ Men. *Hist.* fr. 9, 1.

³⁵ Doğu Roma imparatoru Marcianus tarafından 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde, Papa I. Leon'un topladığı Ephesos Konsili reddedilerek İsa'nın hem insani hem ilahi iki tabiata sahip olduğu ilan edilmiştir. İsa'nın tek tabiatlı (sadece tanrı) olduğunu ileri sürüp konsile katılmayan veya konsil kararlarını kabul etmeyenler Miafizit olarak adlandırılmış ve ana kiliseden çıkarılmıştır. Miafizitlerin doktrinine karşı İsa'nın çift tabiatlı yani hem tanrı hem insan olduğunu kabul edenler de Diofizit olarak adlandırılmıştır, bk. Atiya 2005; Kaçar 2009; Duygu & Akalın 2018.

³⁶ Takkuş 2006, 416-417.

³⁷ Shahid 1995, 694-695.

³⁸ Duygu 2017, 369-370.

³⁹ Atiya 2005, 90-92.

İmparator Iustinus'un 527'de ölümünden sonra yerine geçen yeğeni Iustinianus da Kadıköy taraftarı bir politika izleyerek miafizitlere baskı yapmıştır. Ancak miafizitlerin, eşi Theodora'nın desteğini kazanması üzerine onlara karşı kovuşturma politikasını kısmen azaltmıştır. Procopius'un da anlattığı üzere Theodora, miafizitlerin sorunlarıyla yakından ilgileniyordu. İkisi arasındaki bu farklı tutumun sebebi ise Doğu Roma tebaası arasında bir denge oluşturmaktı. Çünkü Iustinianus'un, tekrar geri almak istediği imparatorluğun batısında Kadıköy, Suriye ve Mısır gibi iyi vergi geliri olan eyaletlerin bulunduğu doğuda ise miafizit ile kısmen Kadıköy inancı yaygındı⁴⁰. Nitekim Iustinus'un politikası sonucunda Anadolu ve Suriye'deki miafizitlerin yapısı görünüşte dağılmıştı. Ancak doğunun iki büyük kilise merkezi olan İskenderiye ve Antakya'da miafizitler hâlâ rakipsizdi⁴¹. Doğuda Kadıköy inancı, daha ziyade Konstantinopolis ve Kudüs kiliselerinin hâkim olduğu çevrelerde etkindi. Ayrıca başkent kilisesi, yeterince Kadıköy taraftarı olmadığı gerekçesiyle Roma'nın desteğinden mahrum kalmıştı. Böylece Hristiyanlık Roma, doğuda Kadıköy inancının temsilcisi Konstantinopolis ve miafizitlerin merkezi İskenderiye arasında üç büyük çevreye ayrılmıştı. Dolayısıyla bu sorunun farkında olan Iustinianus, miafizitleri yeniden başkent kilisesine entegre etmenin yollarını aramıştı⁴². Ancak Iustinianus'un, Kadıköy konsili yanlıları lehine kurduğu bu denge, miafizitlerin imparatorluktan daha da uzaklaşmasıyla sonuçlanmıştır. Çünkü 536 yılındaki bu din politikasının değişikliğine rağmen katı bir Kadıköy taraftarı olan Antakya Piskoposu Euphraemius, Suriye'deki miafizitlere karşı sert tedbirler almaya başlamıştır. Bu hadisenin haberini alan Theodora, o sırada Konstantinopolis'te bulunan İskenderiye'nin sürgündeki miafizit patriği Theodosius'u uyarak Euphraemius'un baskılarını engellemek için Suriye'ye giyaben piskoposlar atamasını tavsiye etmiştir. Çünkü miafizitlerin sürgünde bulunan liderleri Severus ile Antakya patriğinin çabalarıyla tutuklanan bir diğer önemli miafizit lider Tella Piskoposu Ioannes ölmüştü. Bu yüzden tam da bu sıralarda Konstantinopolis ziyaretini gerçekleştiren Hâris'in din adamı talepleri kabul edilmiştir⁴³. Suriye'deki Miafizit Gassânilerin özellikle Sâsânilere karşı sadık bir tampon bölge vazifesi görmeleri nedeniyle Iustinianus, Hâris'in isteklerini gayri resmî de olsa onayladıktan sonra bu işi eşi Theodora'ya bırakmıştır. Miafizit inancın sadık bir üyesi olan imparatoriçe Theodora, Konstantinopolis'te, çoğunlukla imparatorluğun Doğu eyaletlerinden gelen miafizit keşişler için çok sayıda manastırlar inşa etmişti. Miafizitlerin imparatoriçe tarafından himaye edilmesi, otoritelerini reddettikleri Konstantinopolis patrikleri tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Ancak İskenderiye'nin sürgündeki miafizit patriği Theodosius'un Konstantinopolis'te bulunması kilise otoritelerini doğuda miafizit taraftarların hızla artmasından daha fazla rahatsız ediyordu⁴⁴. Buna rağmen Theodora, Süryani Yakub el-Berdaî'nin Urfa'ya, arkadaşı Theodoros'un da Busrâ'ya piskopos olarak atanmasını sağlamıştır. Hâris, ayrıca miafizit kilise için birtakım imtiyazlar talep etmiş ve Yakub'un miafizitlerin en büyük metropoliti olmasını istemiştir⁴⁵.

Urfa'ya piskopos olarak atanan Yakub el-Berdaî ise, kentte hâkim olan Kadıköy inancı taraftarı

⁴⁰ Procop. *Anec.* XIII; Kaçar 2009, 158-162.

Doğuda miafizit kilisenin gelişimi konusunda yakınlarda vefat eden Fergus Millar'ın kapsamlı araştırması için bk. (Millar 2013, 49-92). Bu konu ayrıca Volker Menze'nin doktora tezi olarak hazırladığı daha sonra kitap olarak yayımlanan eserinde de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Menze 2008, 12-57.

⁴² Meyendorff 1968, 47.

⁴³ Kaçar 2010, 318-319.

⁴⁴ Ioann. Eph. *Ecl. Hist.* III. 1.

⁴⁵ Kaçar 2009, 162.

Piskopos Amazonius'un engel olması nedeniyle kente yerleşemedi. Bunun üzerine Yakub, hemen miafizitleri örgütleme faaliyetlerine başladı. Anadolu'nun güneyinde, Suriye'de ve Mısır'da uğradığı kentlerin miafizit mezhep taraftarlarını örgütleyen Yakub, bu gizli ziyaretlerinde, bir dilenci gibi giyinerek kendisini gizlemeye çalıştı. İsmindeki Berdaî (Süryanice Burd'ono) lakabı, onun bu giyim şekline dolaylı verilmiştir. Ancak kurmuş olduğu bu Süryani Miafizitliği, belirli bir inanç esasına sahip olmadığı için teolojik tartışmalar sonucunda bölünmüştür. Antakya ve İskenderiye arasında meydana gelen bu bölünmeleri çözmek amacıyla çıktığı İskenderiye yolculuğunda, Mısır sınırında Kassianus (Romanos) manastırında öldüğü veya öldürülmüş olduğu iddia edilmektedir⁴⁶. Süryani Miafizitliği, özellikle Suriye ve Necran Arapları arasında yayılmıştır. Suriye'deki Arapların hükümdarı olan Hâris, hâkimiyeti boyunca Doğu Roma yetkililerinin bu mezhebe ve mezhebin mensuplarına karşı öfkelerini azaltmak için büyük çaba gösterip mensupları himaye etmeye çalışmıştır⁴⁷. Bununla birlikte, Gassânî konfederasyonunun tümünün miafizit olduğunu ve her zaman kilise tarihlerinde anlatıldıkları gibi miafizitlerin koruyucuları olduklarını söylemek güçtür. Nitekim Ephesoslu Ioannes'in *Doğulu Azizlerin Hayatları* adlı hagiografik eserinde, Hâris'in imparatoriçe Theodora'ya iki miafizit piskoposu, Yakub el-Berdaî ile Theodorus'u doğuya gönderilmesi için başvurduğunu açıkça ifade etmiştir. Ancak Yakub el-Berdaî ile Hâris'in rolüyle ilgili bazı açıklamaları düşündürücüdür. Bunlardan birincisi, Theodora tarafından imparatorluğun dört bir yanından gelen miafizit keşişlerinin himaye edilmesi ve Konstantinopolis'te onlar için çok sayıda manastır inşa edilmesidir. İfadelere göre Yakub, kendisini Konstantinopolis'te ünlü bir din adamı olarak tanıttıktan sonra inançlı imparatoriçe tarafından piskoposluğa getirilmişti. Ancak Suriye'deki varlığına ve Hâris ile olan herhangi bir bağlantısına atıfta bulunmamıştır. Gassânîlerin, miafizitlerin koruyucusu olmasıyla ilgili imajını düzeltmek için ikinci kanıt ise arkeolojik kalıntılardır⁴⁸. Gassânîlerin, VI. yüzyılda kendilerini dinî olarak ilişkilendireceği Sergiopolis (Rusâfe) şehri, Hristiyan Suriye Arapları arasında saygı duyulan bir din adamı olan Aziz Sergius'un mezarının burada bulunması sebebiyle Hristiyan hacıların tarafından sık sık ziyaret ediliyordu. Suriye çölleri, tefekkür etmek için toplumdaki ayrılmak isteyenler için en uygun bir yerdi. Bu yüzden Hristiyan din adamları ile pagan Araplar arasındaki dinî temasların çoğu bu bölgelerde gerçekleşmiştir⁴⁹. Ancak Sergiopolis, sadece Hristiyan miafizitlerin dinî merkezi değildi. Şehir, Sâsânîlerin hâkimiyetinde bulunan Hristiyan Diofizit hacıların tarafından da ziyaret ediliyordu. Çünkü kendi imparatorluğu ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında karışık bir istila dönemini miras alan Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev (MS 591-628), ticaretin devamlılığı sağlamak için Hristiyanların meşruluğunu tanıdı. Böylece neredeyse kendi kendini yönetecek hâle gelen diofizitler, II. Hüsrev'e Suriye ile Mezopotamya'ya bir köprü sağlıyordu. Özellikle Aziz Sergius kültüyle olan birliktelik, iki imparatorluk arasındaki hassas sınır bölgesinde nüfuzunu hissettirmenin bir yolu hâline gelmişti⁵⁰. Dolayısıyla Gassânîler de zaten Hristiyan olan yerel Arapları etkilemek için önceden var olan bir hac yerini kullanıyorsa bu, Mezopotamya Araplarının tümünün miafizit olmadığını açıkça göstermektedir. Gassânîler, miafizitlerin yanı sıra Kadıköy inancına bağlı olan veya yerel Hristiyan kurumlarıyla çok daha eski ilişkileri olan grupları da barındıran bir konfederasyondur. Miafizit taraf-

⁴⁶ Kaçar 2006, 117-118.

⁴⁷ Takkuş 2006, 417.

⁴⁸ Wood 2014, 359-361.

⁴⁹ Fisher 2011, 28.

⁵⁰ Key Fowden 1999, 134.

tarı Cefneoğulları ise sadece bu geniş konfederasyonun başında yer alan bir hanedan ailesiydi⁵¹. Hâris'in imparatoriçe Theodora'ya ülkesine miafizit din adamları gönderilmesi talebinde bulunmasının sebebi ise muhtemelen siyasi pozisyonunu daha da güçlendirmektir⁵².

Hâris b. Cebele, bu ziyaretinde Konstantinopolis'in muazzam yapıları karşısında hayran kalmış olmalıdır. Çünkü bu yakın ilişkiler sonucunda Doğu Roma kültürünün etkisi altına girdiği anlaşılan Hâris, ülkesine dönünce Arap ve Roma medeniyetinin izlerini taşıyan mimari eserler inşa etmiştir. Kendisi ve çocukları, şehirler, kasabalar kurmuş; saraylar, kiliseler, köprüler inşa etmiş ve sarnıçlar ıslah etmişlerdir. Bunlardan biri Rusâfetü'l-Kübra kilisesidir. Hâris, Hristiyan Suriye Arapları arasında saygı duyulan bir din adamı olan Aziz Sergius'un mezarının burada olması sebebiyle kiliseyi inşa etmiş ve şehri surlarla çevrelemiştir. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Münzir ise Sergiopolis'e su ulaştırmak için sarnıçlar inşa etmiştir. Babası gibi Konstantinopolis'e gerçekleştirdiği ziyaretinde, Romalılardan inşa edecekleri saray için ihtiyaçları olan tecrübeli ustalar ile gerekli malzemeleri istemiştir. Bugün harabe hâlinde olan saray "el-Burç" ismiyle bilinmekte olup üzerinde Münzir'in ismi bulunmaktadır⁵³. Sergiopolis'teki bu tarihî yapılar, özellikle Aziz Sergius'un mezarı, Gassâniler ile Hristiyanlık dini arasındaki ilişkinin en önemli arkeolojik kanıtlardır. Gerçekten de bölgedeki mimari eserlerde Roma'nın siyasi, askerî yapılarının yanı sıra Hristiyanlığın da izlerini görmek mümkündür. Örneğin frizler, haçlar ve kabartma heykel ile özenle dekore edilmiş yapılar bunlardan bazılarıdır.⁵⁴

Diocletianus'un zulümleri sırasında orada şehit edildiği söylenen Aziz Sergius'un mezarının bulunduğu Sergiopolis, daha önce "Anastasiopolis" olarak adlandırılıyordu. İmparator Anastasius, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'daki savunma yapılarını güçlendirdikten sonra Sergiopolis'te çeşitli yapılar inşa etmişti. Çünkü burası, Hristiyan Arapların en çok saygı duydukları şehit asker Aziz Sergius'un kült merkeziydi ve Anastasius, Gassânilerle askerî ittifak kurduktan sonra onların Doğu Roma'ya sadakatini sağlamak için koruyucu azizleri adına kiliseler ve surlar inşa etmiştir. Böylece Sergiopolis, VI. yüzyıl boyunca Doğu Roma ile Hristiyan Araplar arasında dinî birliğin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştı⁵⁵. Procopius, imparator Iustinianus'un da Sergiopolis'te tarihî yapılar inşa ettiğine dair bilgiler vermiştir. Buna göre insanların inandığı ve saygı duyduğu Aziz Sergius'a adanmış bir kilise vardı. Bu yüzden kilisenin bulunduğu şehre Sergiopolis adı verildi ve bölgedeki Arapların saldırılarına karşı kilise, bir duvarla çevrildi. Bu çamurdan yapılan zayıf barikat, Arapların saldırılarını kontrol etmek için yeterliydi. Ancak daha sonra kilisenin hazineler edinerek güçlenmesi üzerine Iustinianus, kiliseyi daha sağlam bir duvarla çevrelemiştir. Ayrıca şehirdeki sakinlerin su ihtiyacını karşılamak için sarnıçlar inşa etmiş ve şehri korumasını sağlamak için buraya bir garnizon kurmuştur⁵⁶. Böylece Iustinianus, Aziz Sergius kültürünü kullanan Anastasius'un izinden giderek çoğunlukla miafizit taraftarı olan Hristiyan Arapların desteğini alarak doğu sınırlarını güvence altına almaya çalışmıştır⁵⁷.

⁵¹ Wood 2014, 361-362.

⁵² Frennd 1972, 285.

⁵³ Cevad Ali 1969, 411-415.

⁵⁴ Fisher 2011, 52.

⁵⁵ Key Fowden 1999, 92-93; Edwell 2015, 228.

⁵⁶ Proc. Aed. II. 1-9.

⁵⁷ Key Fowden 1999, 133.

Miafizit inancın Suriye'de yeniden canlanmasını sağlayan Gassânîler, aynı zamanda Hristiyanlığa Arap kültürünü kazandırmışlardır. Bu yüzden onların hâkimiyeti döneminde önemli bir ticari ve dinî merkez olan Busrâ'nın hem Hristiyanlığı hem de dinî yapıları, Roma kadar Arap kültürünün de bir ürünü olarak görülmelidir. Busrâ'nın dinî öneminin bir kısmı, Hz. Muhammed'in henüz çocukken görüştüğü rivayet edilen Hristiyan bir rahip olan Bahîrâ'nın⁵⁸ ikametgâhı olmasından kaynaklanıyordu. Gassânîler için önemi ise onların hâkimiyetinde olduğu dönemde Arapların, Yakın Doğu'da yükselmesi ve tek tanrıcılığın Araplar için önemli bir faktör hâline gelmesiydi. Philip Hitti'nin ifadesiyle “*yakında gözler önüne serilecek muazzam gösterinin tanıtımıydılar*”. İslamiyet'in doğuşu da Roma egemenliğinin geçmiş yedi yüz yılı üzerinden yükselen Arap uygarlığını zirveye çıkarmıştır: “*Doğu Roma'nın bağımlı ülkeleri artık onun rakipleriydi*”⁵⁹.

Sonuç

Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis'e gerçekleştirdiği bu ziyaretlerin hem Gassânîler hem de Romalılar açısından önemli sonuçları olmuştur. Hâris'in kurduğu bu diplomatik ilişkilerin sonucunda Doğu Roma İmparatorluğu tarafından himaye edilen Gassânîler, bölgede en güçlü Arap hanedanlığı olmuştur. Böylece bölgede sadece Doğu Roma'nın değil kendi hâkimiyetlerini de kalıcı hâle getirmişlerdir. Çünkü Gassânîlerin, tek başına Sâsânîler gibi güçlü bir imparatorluk ile müttefikleri Lahmîlerle mücadele edecek güçleri yoktu. Bunun en açık örneği Hâris'in imparatorun Lahmîlere karşı yardım istemesidir. Ziyaretinin belki de en önemli olan sonucu ise Süryani Piskopos Yakub el-Berdaî'nin Urfa'ya atanmasını sağlayarak miafizitliğin Doğu'da yayılmasına öncülük etmesidir.

Doğu Roma İmparatorluğu açısından ziyaretlerin sonuçlarına baktığımızda Iustinianus'un Hâris'e resmî unvan gibi birtakım imtiyazlar vermesi, onların aralarındaki ittifakı daha da güçlendirmiştir. Çünkü Doğu Roma'nın aynı anda batıda Germanlar, doğuda ise Sâsânîlerle mücadele etmesi imkânsızdı. Dolayısıyla doğu sınırlarının ve ticaretinin güvenliği, Gassânîlerin bölgedeki varlığına bağlıydı. Iustinianus, bunun farkında olduğu için Hâris'in birtakım taleplerini yerine getirmişti. Ancak kendisinden sonra tahta çıkan imparatorlar, Gassânîlerle olan bu ittifakı sürdürmemişlerdir. Hâris'in yerine geçen Münzir ile oğlu Numan'ın tutuklanıp sürgüne gönderilmesinden sonra Gassânî konfederasyonunu oluşturan kabilelerin her biri, kendi liderlerini seçerek ayrı gruplara ayrılmışlardır. Böylece Gassânîlerin dağılmasıyla beraber aradaki tampon bölge de ortadan kalkmış ve Doğu Roma'nın doğu sınırları savunmasız kalmıştı. Bunu fırsat bilen Sâsânîler, antikçağın son büyük savaşı diye bilinen 603-628 arasındaki savaşlar dizisinde Dımaşk ve Kudüs'ü ele geçirerek Gassânîlerin Suriye'deki hâkimiyetine son vermişlerdir (613-614). Doğu Roma imparatoru Heraclius'un, 610 yılında tahta geçmesiyle birlikte yeniden Gassânîlerle ittifak yapılmasından sonra doğu sınırları güvence altına alınmış ve Kudüs ile Suriye tekrar ele geçirilmiştir (628-629). Ancak bu sırada Doğu'da yeni bir güç, İslâm orduları ortaya çıkmıştı. Müslümanlar hızla ilerleyerek hem Doğu Roma'nın hem de Sâsânîlerin bölgedeki hâkimiyetine son vermişlerdir.

⁵⁸ Daha geniş bilgi için bk. Fayda 1991, 486-487.

⁵⁹ Ball 2016, 110-114.

BİBLİYOGRAFYA

- Ağırakça A. 1996, "Gassâniler". *DİA* XIII, 397-398.
- Atiya A. S. 2005, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. Çev. N. Hiçyılmaz, İstanbul.
- Avcı C. 2015, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*. Ankara.
- Ball W. 2016, *Rome in The East: The Transformation of an Empire*. London & New York.
- Bevan E. R. 1966, *The House of Seleucus I*. New York.
- Bowersock G. W. 2013, *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*. New York.
- Briant P. 2019, *Büyük İskender: Fetihler ve Siyaset*. Çev. N. Özyıldırım, İstanbul.
- Cevad Ali. 1969, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm III*. Beyrut.
- Corci Zeydan. 1914, *el-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut.
- Duygu Z. & Akalın K. (Ed.) 2018, *Kristolojiye Giriş: Monofizit, Dyofizit ve Khalkedoncu Anlayışlar*. İstanbul.
- Duygu Z. 2017, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*. İstanbul.
- Edwell P. 2015, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630". Ed. G. Fisher, *Arabs and Empires before Islam*. Oxford, 214-275.
- el-İsfahâni, Ebû Abdillâh (Ebû Abdirrahmân, Ebü'l-Hasen) Hamza b. Hasen İsfahâni Hamza İsfahâni. (t.y.), *Târihu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*. Beyrut.
- Errington R. M. 2017, *Hellenistik Dünya Tarihi M.Ö. 323-30*. Çev. G. Günata, İstanbul.
- Fayda M. 1991, "Bahîrâ". *DİA* IV, 486-487.
- Fiema Z. T. 2002, "The Military Presence in the Countryside of Petra in the C6th". Eds. P. Freeman *et al.*, *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. (BAR International Series 1084) September 2002. Amman-Jordan, 131-136.
- Fisher G. 2011, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*. Oxford.
- Frend W. H. C. 1972, *The Rise of the Monophysite Movement*. Cambridge.
- Gaster M. 1978, "Sâmiriler". *İA* X, 148-167.
- Grant C. P. 1937, *The Syrian Desert: Caravans, Travel and Exploration*. London.
- Hitti P. 1951, *History of Syria including Lebanon and Palestine*. London.
- Hitti P. 1980, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Çev. S. Tuğ, İstanbul.
- Hoyland R. 2001, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London & New York.
- Hoyland R. 2015, *In God's Path: The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. Oxford.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. 1969, *el-Ma'ârif*. Kahire.
- Kaçar T. 2006, "Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu". Ed. A. Bakal, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*. Şanlıurfa, 107-119.
- Kaçar T. 2009, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık: Doğu'da İsa Doktrininin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*. İstanbul.
- Kaçar T. 2010, "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus". *Colloquium Anatolicum* IX, 307-332.
- Kazhdan A. 1991, "Limes". Eds. P. Kazhdan *et al.*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York & Oxford.
- Kehhâle Ö. R. 1982, *Mu'cemu kabâ'ili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse I*. Beyrut.
- Kelpetin M. 2016, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul.
- Key Fowden E. 1999, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*. Berkeley.
- Khazanov A. M. 2015, *Göçebe ve Dış Dünya*. Çev. Ö. Suveren, İstanbul.
- Liebeschuetz J. H. W. G. 2015, "Arab Tribesmen and Desert Frontiers in Late Antiquity". *Journal of Late Antiquity* VIII, 62-96.
- Mehran M. B. 1980, *Dirâsât fi târihi'l-Arabi'l-kadîm*. Riyad.
- Menze V. L. 2008, *Justinian and the Making of the Syrian Orthodox Church*. Oxford.
- Me'sûdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. 1964, *Mürûcû'z-zeheb ve Me'âdinü'l-cevher (fi tühafi'l-eşraf*

mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât) II. Kahire.

- Meyendorff J. 1968, "Justinian, the Empire and the Church". *Dumbarton Oaks Papers* XXII, 43-60.
- Millar F. 2001, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*. Harvard.
- Millar F. 2013, "The Evolution of the Syrian Orthodox Church in the Pre-Islamic Period: From Greek to Syriac?". *Journal of Early Christian Studies* 21, 43-92.
- Mitchell S. 2016, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*. Çev. T. Kaçar, Ankara.
- Nöldeke T. 1933, *Ümerâi Gassân*. Çev. B. Cevzi-Kostantin Rezzak, Beyrut.
- Sarris P. 2011, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*. Oxford.
- Shahid I. 2002, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century II*. Washington.
- Shahid I. 1989, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*. Washington.
- Shahid I. 1995, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century I*. Washington.
- Takkuş M. S. 2006, *et-Tarihü'l-İslâmi'l-veciz*. Beyrut.
- Vasiliev A. 1943, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*. Çev. A. M. Mansel, Ankara.
- Wood P. 2014, "Christianity and the Arabs in the Sixth Century". Eds. G. Fisher & J. Djikstra, *Interactions Between Rome and the Peoples on the Arabian and Egyptian Frontiers in Late Antiquity*. Leuven, 355-370.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. 1906, *Mu'cemü'l-büldân III*. Kahire.

Tombstones in the Burial Ground of Gebiz Yıkık Mosque

Gebiz Yıkık Camii Haziresindeki Mezar Taşları

Serkan KILIÇ*

Abstract: Before their conversion, the Turks of Central Asia, mainly because of their interactions with those who lived around them, followed the religious practices of Tengrism, Shamanism, Animism, Buddhism, Manichaeism, Zoroastrianism, Christianity, and Judaism. Among various religious differences, these groups had a variety of burial practices. Towards the end of the XIth century, with their evolving religious beliefs and acceptance of Islam, Turks who came to Anatolia erected tombstones showing their spiritual and practical ideas. It is known that during the reigns of Mehmed the Conqueror and Bayezid II, tribes living in Karaman were scattered all around Teke, where the herding Yoruks could transfer their knowledge and practices of arts and crafts to the following generations, among which tombstone carving and ornamenting is of importance. In this study, the tombstones in the Burial ground of Gebiz Yıkık Mosque in Serik, Antalya, are investigated following a surface exploration at the end of which a total number of 101 tombstones were recorded. Most of these tombstones were fashioned as examples of the frame type, characterised by erecting blocks of stones on the surface. This study concludes that the use of various geometric designs on these tombstones suggests that these tombstones followed the material traditions of Yoruks.

Keywords: Antalya • Gebiz • Yoruk • Burial Ground • Tombstone • Ornamentation

Öz: Orta Asya Türk toplumları, yaşadıkları coğrafi bölge ve kültürel etkileşim nedeniyle, İslamiyet öncesinde, Gök Tanrı, Şamanizm, Dinamizm, Budizm, Maniheizm, Zerdüştilik, Hristiyanlık ve Musevilik gibi dinlere inanmışlardır. Bu dinler arasında ölü gömme gelenekleri de farklılık göstermektedir. MS XI. yüzyıl sonunda Anadolu'yu yurt edinmek üzere gelen Türk toplumunun İslamiyet'i kabulünden sonra değişen inanç ve yaşam biçimleri mezar yapılarına da yansımıştır. Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid dönemlerinde, Karaman Eyaleti'nde yer alan aşiretlerin Teke iline dağıtıldığı bilinmektedir. Bu bölgede, hayvancılıkla uğraşan Yörüklere, uygun bir yaşam alanı oluşturularak yaşam ve süsleme geleneklerini nesilden nesile aktarma imkânı sunulmuştur. Bu çalışmada, Antalya ili, Serik İlçesi, Gebiz Mahallesi'nde yer alan Yıkık Camii'nin haziresindeki mezar taşları konu edilmektedir. Yapılan yüzey araştırmasında toplam 101 adet mezar taşı tespit edilmiştir. Mezarların geneli, blok taşların toprak üstüne konumlandırılmasıyla oluşan çerçevesiz tipten meydana gelmektedir. Mezar taşlarının yüzeylerinde, Yörük geleneğine ait olduğu düşünülen geometrik motifler dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Antalya • Gebiz • Yörük • Hazire • Mezar Taşı • Süsleme

Introduction

Before their conversion, the Turks of Central Asia, mainly because of their interactions with those

* Dr., Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Antalya. 0000-0001-9314-5337
serkankilic@akdeniz.edu.tr

This study was previously presented at the Antalya Fetih Symposium (March 3 & 4, 2022).

Article Type: Research | Received Date: 25/05/2022 | Acceptance Date: 06/06/2022 ; Kılıç S. 2022, "Tombstones in the Burial Ground of Gebiz Yıkık Mosque". *Cedrus X*, 347-355.

who lived around them, followed the religious practices of Tengriism, Shamanism, Animism, Buddhism, Manichaeism, Zoroastrianism, Christianity, and Judaism¹. Among these various religious differences, these groups had a variety of burial practices. Towards the end of the XIth century, with their evolving religious beliefs and acceptance of Islam, the Turks who came to Anatolia erected tombstones showing their spiritual and practical ideas. The designs employed on the tombstones suggest that these Turks did not leave their previous beliefs behind but provided a synthesis with their pre-Islamic practices within the context of the development of Islamic civilisation².

Because of its geographical location and the richness of its fauna, it is known that the Antalya region has been an area which numerous civilisations struggled to control. Among these, Kılıçarslan III, paved the way for capturing the city as he gained control of Isparta in 1203³. Gıyaseddin Keyhusrev I, with the support of the Eastern Romans who were not satisfied with Latin rule, gained control of Antalya on March 5, 1207⁴. Finally, in 1221, Alâeddin Keykubat, captured Alaiye, present day Alanya and started serious building activities⁵.

It is possible to talk about the existence of Turks in the Antalya region prior to 1207. In 1148, the Antalya-Korkuteli road and Düden River were under the control of the Turks. The Crusaders, when they chose the Düden River as their camping site during their attack to Antalya's walls, gained the permission of Turks who lived in the region prior to doing so. Furthermore, two groups of 3000 to 4000 soldiers who wanted to reach Tarsus could not finalize their aim because they could not pass across the Köprü River as it was controlled by the Turks. As there were no bridges over the river and it was not feasible to swim across and fight with the Turks at the same time, they were captured on their way back or killed⁶. The Seljuks were settled in Sillyon as soon as they captured Antalya and because the door to the castle looked dark black, called the settlement "Karahisar-ı Teke"⁷. Similarly, Teke Karahisar is mentioned in Evliya Çelebi's travelogue⁸. After the capturing of the region, the Seljuks built masjids in Sillyon which showed the Islamization of the region. According to the archive records, the region was populated by two Turkish groups, namely, "Cemaat-ı Etrak-ı Serik" (Serik's Turkish Group) and the "Kökez" the latter who settled in present-day Aspendos⁹. Such settlements helped the region to become populated mainly by the Turks.

Antalya was an important center during the reign of the Seljuks and the period of Beyliks, but it became, along with the Lakes Region, a part of the territory controlled by the Hamidoğulları, a tribe of Turkmen descent, after the collapse of the Seljuk dynasty¹⁰. During the reign of Yıldırım Bayezid, in 1390 to be more exact, the city was captured by the Ottomans¹¹. After that, Antalya became one of

¹ Eroğlu & Kılıç 2005, 750-770; Güngör 2021.

² Sağıroğlu Arslan 2017, 1936.

³ Moğol 1991, 18.

⁴ Emecen 1991, 233.

⁵ Bostan 1989, 339; Uzunçarşılı 2003, 5.

⁶ Hellenkemper & Hild 2004, 129-130.

⁷ For additional information on Sillyon Citadel, See Taşkiran 2020, 1-32.

⁸ Kahraman 2016, 169.

⁹ Şahin 2016, 1.

¹⁰ Moğol 2010, 113.

¹¹ Armağan 2004, 9-34.

the 14 districts whose governing center was Kutahya and was then called “Teke District”¹².

During the reigns of Mehmed the Conqueror and Bayezid II, groups of troublesome people such as the Varsaks were scattered around Teke District and this territory provided the Yoruks with the natural resources that were conducive to animal herding and creating arts and crafts that could be passed from one generation to the other¹³. Records indicate that tax-free trade and production was proclaimed in 1475 throughout Alanya. The tribes in the region that passed their winters on location were the İneşe (Efteşe) Yoruks in the Sedre region; the Yoruks of Alanya in Teke, the Çakal Kuzu Yoruks in Karacalar; the Sevinç Hac religious community in Manavgat, the Gencek Yoruks, the Kızıl Dağ Yoruks, and the Hasad religious community. These groups belong to the Oguz’s Yüregir, Yıva, Salur, Peçenek, Eymir, Avşar and Bayındır tribes who used this region as their winter settlements throughout the 16th century¹⁴.

Starting in the 13th century, Pamphylia became a winter settlement for Teke Turkmens, Eski-yoruks and Karakoyuns. These new settlers, with their original cultures and beliefs brought from the Far East, developed a rather original blend of culture mixed with the local cultures they found in the region. Although they accepted Islam, the Yoruks could not get rid of the effect of their previous belief, Shamanism, which was mainly characterized by their close contact with nature¹⁵. As can be seen in the cadastral books of 1455 and 1568, non-muslims who later converted to Islam are mentioned.¹⁶ Situated in the southern part of Anatolia encompassing Antalya, Finike, Kaş, Kalkan, Milli, Elmalı, Gömbe, İstanoz (Korkuteli) and Karahisar (Serik)¹⁷, the region mentioned as “Teke-eli” is known to possess various tombstones that belonged to the Yoruks¹⁸. Ertaş argues that the tombstones found in Serik might have belonged to a tribe called Teke Oğulları¹⁹.

Fig. 1. Gebiz Yıkık Mosque and its Burial Ground

Tombstones in the Burial Ground of Yıkık Mosque

Situated in Gebiz district, 18 kilometers to the north of the ancient city of Sillyon, a total of 101 tombstones were found and recorded in the burial ground of the Gebiz Yıkık Mosque²⁰. These tombstones

¹² Çimrin 1999, 53.

¹³ Şahin 2016, 7-8.

¹⁴ Erdoğdu 2013, 33.

¹⁵ Seyirci & Topbaş 1996, 116; Doğan & Doğan 2011, 15-29; Palalı 2020, 210.

¹⁶ Karaca 2002, 138.

¹⁷ The name Serik comes from the Serik Yoruks who lived in the region starting in the 15th century. Karahisar-ı Teke, is the former name of Serik which was an administrative unit during the reign of the Ottoman Empire. See, Ak 2014, 313.

¹⁸ Ertaş 1983, 21.

¹⁹ Ertaş 1983, 28.

²⁰ Yıkık Mosque and its cemetery, were accepted as cultural assets in 2010 with the decision made on December 27, 2010, with number 4690 by the Antalya Cultural Heritage Preservation Regional Board.

are located to the north, east, and west of the mosque and can be categorized under three types (Fig. 1.):

1. Those with rectangular pediments
 - 1.1. Those with a rectangular shape
 - 1.2. Those with sliced patterns (fluted)
2. Those with crowns
3. Those in the shape of Balbals

Today, a road passes through the Southern side of the mosque. Towards the North East of the road appears a burial ground fenced by Antalya's municipality in 2018 (Fig 2). When the road is studied carefully it can be seen that the mosque's burial ground is situated towards the northeast. The burial ground includes 118 tombstones.

Fig. 2. The Burial Ground to the Northeast of Gebiz Yıkık Mosque

1. Those with Rectangular Pediments

1.1. Those with a Rectangular Shape

1.1. These tombstones are 0.28 m in width and 0.10 m in thickness. No identifications or dates were found on the surfaces of these tombstones. On the front surfaces of these tombstones, two or three layers of carved ornamentations were found the top of which included small embellishments framed by two cartouches, the sides of the cartouches are decorated with zig-zag motifs, at the centre of which appears a flower. At the bottom is a cartouche that is wider at the centre of which appears a larger floral motif that looks like a star, around which, again, zig-zags are used. The back surface of the tombstone is left undecorated while the sides are again decorated by means of zigzags (Fig. 3-4). In the burial ground situated in the northeast, there appear type 1 tombstones all of which are decorated with a different style of ornamentation. The front side of these tombstones is framed whose four corners contain embellishments in cross patterns. In each of these cross patterns that form triangles, a flower motif is placed. At the bottom of these tombstones, there appear reliefs containing flower motifs (Fig. 5).

Fig. 3. Type 1.1 Tombstone

Fig. 4. Type 1.1 Tombstone

Fig. 5. Type 1.1 Tombstone in the Burial Ground to the Northeast of Gebiz Yıkık Mosque

1.2. Those with Sliced Patterns (Fluted)

1.2. These tombstones are 0.27 m in width and 0.10 m in thickness. The tombstones for children in this group are 0.22 m in width and 0.10 m in thickness. The sides of these tombstones are decorated through sliced patterns that get thinner and thinner towards the bottom. Seyirci and Topbaş argue that these slices represent the shoulders, arms, and waists of the human body²¹. In the front sides of these tombstones there appears triangles turned upside down while at the bottom rests large flower motifs. The center of these triangles are usually decorated with checkered, flower motifs that represent the sun. In some tombstones a series of braided hair are visible²². All this composition is framed by means of zig-zag motives (Figs. 6-8). Such zig-zag and flower motifs are also found on the carpets woven in this region (Fig. 9)²³.

Fig. 6. Type 1.2 Tombstone

Fig. 7. Type 1.2 Tombstone

Fig. 8. Type 1.2 Tombstone with a dreadlock pattern

Fig. 9. Carpet from Antalya Döşemealtı Kovanlık Village (from Zaimoğlu)

2. Those with Crowns

The crowns of type 2 tombstones are displayed either as singular or double layers. The width of those with single layers is 0.20 m, height 0.15 m, and the neck 0.07 m. In the two-layered tombstones, the top side is 0.10 m in height while the second layer is 0.15 m in height. The height of the neck is 0.15 m in height. The width of both types of tombstones is 0.28 m. The front sides of these tombstones are decorated with geometric and floral designs. Especially in the top side where pointed arches are visible, there appears a circle. In the centre, a triangle that moves from the sides to the centre appears followed by two circle-shaped tombstones. Studied iconography, this might stand for a human being whose hands are crossed at the centre (Fig. 10). In some of the tombstones that follow this style, triangles are used in place of circles. The tombstones with crowns are similar to the other two types in

²¹ Seyirci & Topbaş 1996, 118.

²² It is believed that tombstones of the braided hair type belong to young females. See: Seyirci & Topbaş 1996, 118.

²³ Zaimoğlu & Teker, 2010, 169-182.

terms of how the front surfaces are decorated. The major difference that separates this type of tombstone from the others is that they contain dates. The following years were recorded on the tombstones studied: H.1231/M.1815-1816, H.1256/M.1840-1841 and H.1307/M.1889-1890 (Figs. 11-12).

Fig. 10. Type 2 Tombstone

Fig. 11. Type 2 Tombstone Dated 1256 (Hijri)

Fig. 12. Type 2 Tombstone Dated 1307 (Hijri)

3. Those in the Shape of Balbals:

The third type of tombstones are very similar to the balbals that were previously and popularly used by the nomads of Central Asia. In terms of decoration and how the script is formed, these tombstones are simple in design and are made of slate stone. Usually, they are 0.65 m in width and 2.20 m in height (Fig. 13).

Discussion and Conclusion

A total number of 101 tombstones were studied in Antalya, Serik. Three kilometers to the north of Gebiz neighborhood, the tombstones were found in the burial ground of Gebiz Yıkık Mosque. When combined with the tombstones in the burial ground located across the modern road, the number increases to 219. The tombstones studied were produced differently from those found in other parts of Anatolia²⁴. These differences suggest that stone carvers who worked these tombstones possessed a highly skilled manner.

Fig. 13. Type 3 Tombstone

It is interesting to see the tombstones of type 1 and type 3, do not record the deceased person's name or year of death. Evliya Çelebi claimed that there were around 70 tribes of Turkmen origin in Silyon²⁵ Mehmet Ak on the other hand, mentions that there were around 34 villages 27 oymaks and obas in the region²⁶. Gebiz which carries the name of one of the oldest oymaks of the region and the center of this settlement is Macar Köy which hosted Macar Oba along with 20 other villages²⁷. By using this information, we can estimate that there could have been some hostilities among different groups of people. Hence, the names and death years of the deceased were not written to ensure that

²⁴ Biçici 2008, 297-324; Çal 2015, 295-332; Sağıroğlu Arslan 2017, 1923-1937.

²⁵ Kahraman 2016, 169.

²⁶ Ak 2014, 313.

²⁷ Ak 2014, 313.

the tombstones were not vandalized by their enemies. It can be noted that the tombstones with crown heads have the date of demise incised. In comparison to type 1 and type 2 tombstones, these tombstones were most likely erected either in the first quarter or in the last years of the 19th century. As such information shows, it can be estimated that the Turkmen who lived around Sillyon from the 13th century and distributed their cultures in the region, as with the making of their tombstones, suggests they were erected around the beginning of the 14th century. Similarly, just as the thickness of the walls that surrounded Yıkık Mosque on three sides and the Mihrab of it being simple, in comparison to Ottoman mosques, together with how the planning and technical qualities contributed to the formation of the mosque, it is most probable that the mosque was itself constructed in either the 14th or the 15th centuries, during the reign of the Tekeoğulları or the Karamanoğulları.

Well-planned ornamentations are visible on type three tombstones. Such ornamentations are mostly zig-zags, triangles, flowers (the sun), and braided hair. These motifs carry various similarities with those found on carpets and quilts, sarays, kiosks, hamams, terracotta vessels, and flags that belonged to the Tekeoğulları and the Karamanoğulları. However, it cannot be estimated to which Turkmen tribe these tombstones belonged because the signs used on these were created for their designs rather than for providing information. When the motifs are studied from an iconographic perspective the zig-zag motif, for instance, could either represent a water line or concepts such as well-being and legitimacy²⁸. It is already known that water in Turkish culture stands for rebirth both spiritually as well as physically continuity in life and being cleared away from one's sins²⁹. The flower motif that looks like the sun might also signify eternal light³⁰. Duggan argues that although these motifs are often interpreted by using their similarities, their roots should be considered a part of pagan lore but re-used in a Muslim context carrying a different set of associations³¹.

The surfaces of the tombstones found are simple in style but it is known that starting in Antiquity including the Ottomans, many civilizations painted their tombstones. Keeping this in mind, it is estimated in the analysis of this study that the tombstones studied were painted as they were erected, but the paintwork has been erased over the passage of time.

In the course of field study, it became obvious that similar tombstones were visible in the following locations: Serik's Gebiz, Haşgebe, Kızılören, Hacıosmanlar, Töngöşlü, Büğüş, Tekkeköy, Yanköy (Kocagözler), Eskiörük, Nebiler, Yukarıçatma, Cumalı, Kuşlar, Çandır, Şatırlı, Alacami, Yukarıkocayatak, Kayaburnu, Çanakçı, Berendi, Kürüş, Sariabalı and Abdurrahmanlar (Figs. 14, 15, 16, 17).

In conclusion, as can be inferred from the discussion of the historical background and from the study of the tombstones given above, the Serik region was populated by Yoruks from the 13th century until the fall of the Ottoman Empire. The Turkmen who lived in the area, followed their ancestors' cultural traditions, as exemplified by the crafting of their tombstones.

²⁸ <https://www.bilgipedia.com.tr/su-yolu-ve-zikzak/> (Accessed: 16.02.2022).

²⁹ Uçar 2020, 24-47.

³⁰ Çal 2021, 645-690.

³¹ Duggan 2019, 72-119.

Fig. 14. Tombstones in the Central Burial Ground of Gebiz

Fig. 15. Type 1.1 Tombstone in the Central Burial Ground of Gebiz

Fig. 16. Tombstones in the Burial Ground of Tekke Village

Fig. 17. Tombstone (Type 1.2) in the Burial Ground of Tekke Village

BIBLIOGRAPHY

- Ak M. 2014, "Antalya'da İdari Yapı ve Nüfus (1915)". *Adalya* 17, 305-350.
- Armağan A. L. 2004, "XVI. Yüzyılda Antalya'da Dini-Sosyal Yapılar ve Şehrin Demografik Durumu Üzerine Bir Araştırma". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/36, 9-34.
- Biçici H. K. 2008, "Safronbolu Yörük Köyü Mezarlığında Bulunan Süslemeli Mezar Taşları". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/20, 297-324
- Bostan İ. 1989, "Alanya". *İslam Ansiklopedisi*, vol. 2. İstanbul, 339-341.
- Çal H. 2015, "Türklerde Mezar-Mezar Taşları". Eds. S. Sakaoglu, M. Aça & P. Ergun, *Aile Yazıları* 8. Ankara, 295-332.
- Çal H. 2021, "Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler". *Belleten* 85/303, 645-690.
- Çimrin H. 1999, *Antalya Tarihi ve Turistik Rehberi*. Ankara.
- Doğan M. S. & Doğan C. 2011, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Yörükler". *İstanbul Journal of Sociological Studies* 30, 15-29.
- Duggan T. M. P. 2019, "Some Notes Relating to a Modern Misnaming of a Medieval Islamic Design". *MESOS Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi* 1, 72-119.
- Emecen F. 1991, "Antalya". *İslam Ansiklopedisi*, vol. 3. İstanbul, 232-233.
- Erdoğan M. A. 1983, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'yye Sancağı*. Konya.
- Eroğlu T. & Kılıç H. 2005, "Türk İnançları ve İnanışlar". *Journal of Social Policy Conferences* 49, 750-770.
- Ertaş Z. 1983, "Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Üzerindeki Yorumlar". *Sanat Tarihi Yıllığı* 12, 21-34.
- Güngör H. 2021, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul.
- Hellenkemper H. & Hild F. 2004, *Tabula Imperii Byzantini 8: Lykien und Pamphylien*. Wien.
- Kahraman S. A. 2016, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* 9. İstanbul.
- Karaca B. 2002, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. Isparta.
- Moğol H. 1991, *19. Yüzyılın Başlarında Antalya*. Ankara.
- Moğol H. 2010, "Beylikler Dönemi Antalyası, Tekeoğulları Beyliği". *Antalya İl Yıllığı*. Antalya, 113.
- Palalı M. 2020, "Silyon Antik Kenti Türk-İslam Dönemi Kabristanı". Ed. M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*. İstanbul, 209-221.
- Sağiroğlu Arslan A. 2017, "Taşlar Konuşur Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 6/3, 1923-1937.
- Şahin Y. 2016, *Temettuat Defterine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Serik Kazına Bağlı Gebiz Beldesi ve Çevre Köyleri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Seyirci M. & Topbaş A. 1996, Antalya Yöresi Motifli Yörük Mezartaşları. *Adalya* 1, 115-124.
- Taşkıran M. 2020, "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon". Ed. M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*. İstanbul, 1-32.
- Uçar H. 2020, "Bir Kültürün Özellikleri: Türklerde Su Kültü". *Kültür Araştırmaları Dergisi* 7, 24-47.
- Uzunçarşılı İ. H. 2003, *Osmanlı Tarihi* 2. Ankara.
- Zaimoğlu Ö. & Teker M. S. 2010, "Kovanlık Köyü-Ovaköy Camii (Döşemealtı/Antalya) Halıları". *Akdeniz Sanat* 3/6, 169-182.
- <https://www.bilgipedia.com.tr/su-yolu-ve-zikzak/> (date of access: 16.02.2022).

Manavgat Castle in the Late Middle Ages Turkish Period (1071-1453)

Geç Orta Çağ Türk Dönemi'nde Manavgat Kalesi (1071-1453)

Meydan PALALI*

Abstract: The subject of this article is the usage process of the Manavgat Castle in the late Mediavel Ages Turkish period. There are many studies about the historical development of the settlements in Manavgat and its surroundings. However, no detailed publication work has been make about Manavgat Castle so far. As a result of the on-site investigations and research, the ground plan of the castle has been drawn, attempts have been made to determine its architectural phases made based on the existing architectural traces. Since a large part of the castle has been destroyed, the castle is no longer in use today. The castle, which had been built the Roman period, was also used in the Byzantine, Seljuk, Princely and Ottoman periods. After the conquest by the Turks, the small castle was extended to the south with new walls and became a settlement center in the area. Manavgat Castle, a very important structure in the history of Manavgat, played a key role as an administrative center in the process of Turkishization of the region in the 13th and 14th centuries. The rulers of Manavgat Castle acted as an autonomous principality and minted coins in their own mint, albeit for a short time.

Keywords: Melas • Manavgat Castle • Middle Ages • Turkish Period

Öz: Bu makalenin konusunu, Manavgat Kalesi'nin geç Orta Çağ Türk dönemi kullanım süreci oluşturmaktadır. Manavgat ve yakın çevresindeki yerleşimlerin tarihi süreci hakkında birçok çalışma mevcuttur. Fakat, Manavgat Kalesi ile ilgili herhangi bir detaylı yayın çalışması yapılmamıştır. Yerde yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde kalenin planı çıkarılmış, mimari evreleri saptanmaya çalışılmış ve mevcut mimari izlerden kalenin üç boyutlu restitüsyon çizimleri yapılmıştır. Kalenin büyük bir bölümünün yıkılmış olmasından dolayı, kale günümüzde kullanılmamaktadır. Türk fethi ardından bu küçük kale, güneye doğru yeni surlarla genişlemiş ve çevredeki yerleşim merkezi durumuna gelmiştir. Manavgat tarihi açısından çok önemli bir yapı olan Manavgat Kalesi, 13 ve 14. yüzyılda bölgenin Türkleşmesi sürecinde yönetim merkezi olarak kilit rol oynamıştır. Manavgat Kalesi'nin yöneticileri, özerk bir beylik gibi hareket etmiş ve kendi darphanesinde kısa bir süre de olsa sikke basmıştır.

Anahtar Kelimeler: Melas • Manavgat Kalesi • Orta Çağ • Türk Dönemi

Introduction

The main purpose of this research is to reveal the usage period of Manavgat castle in the late Medieval Turkish period¹. This research contains the architectural remains of Manavgat castle and the period between 1071-1453. In this research, information about the history of the Manavgat district is given to understand the historical period of the castle more clearly. Since there was no study about the castle before, a detailed architectural description of the castle was made for the first time, scale plan was

* Lecturer, Alanya Alaaddin Keykubat University, Akseki Vocational School, the Department of Architecture and City Planning, Antalya. 0000-0002-4548-7778 | meydhan.palali@alanya.edu.tr

This research is derived from a part of our PhD thesis as a prerequisite for doctoral graduation.

Article Type: Research | Received Date: 29/05/2022 | Acceptance Date: 22/06/2022 ; Palalı M. 2022, "Manavgat Castle in the Late Middle Ages Turkish Period (1071-1453)". *Cedrus X*, 357-370.

drawn and three-dimensional model was designed. It is believed that this research will make very important scientific contributions to the history of Manavgat Castle, which has not yet been enlightened.

Manavgat Castle is located in Eskihisar district in the center of Manavgat district in Antalya province. The castle is about 300 meters away from the Antalya-Alanya highway. It is located on the west side of the Manavgat Stream, on the north side of the stream. The castle was built on the conglomerate rock that rises slightly from east to west and on a flat area to the south of this small elevation, in an east-west direction (Fig. 1).

Fig. 1. North Facade General View

During the investigation and research studies carried out at Manavgat Castle², it was found that the castle had three different phase of use, both in terms of materials and from the dilatation traces found on the interior and exterior walls. Two rooms with thick and high walls were added to the eastern facade of the castle, which was built with large, smooth cut stone blocks in a later period. Fortification walls that surround the castle in the east, west and south directions and whose traces can be followed today were added to the south side of this castle.

The rectangular planned section, built with smooth cut block stones, is 'Roman Castle' and the places which was built to the east of this castle by using mortar-filled rubble and cut stone together was named as 'Byzantine Extension' and the walls, built with mortar-filled rubble stones to the south of the castle, were called the 'Anatolian Seljuk Walls'. Of the two places that are Byzantine annexes, the bastion to the north was called the Bastion; the one to the south was called to the Rectangular Building.

Manavgat Castle was largely destroyed and it is in ruins today. The east and southeast facades of the castle are densely covered with thorny vegetation such as large and small trees, broad-leaved green ivy, bushes and blackberries. Today the north facade of the castle opens to a large park, which was created by the Manavgat Municipality and serves as a recreational area. The western facade of the Roman Castle has been almost completely destroyed. On the ruins of this facade, there is a two-storey residence and a business serving as a cafe. In addition, since residences were built on the south and west facades of the Roman Castle at different times, the fortification walls of these facades have become almost invisible. A part of the eastern wing of the southern city wall, which

Fig. 2. Roman Fortress East Wall

² I would like to thank the Deputy Mayor of Manavgat, Master Architect Hakime YILMAZ, Master Architect Kıymet YILMAZ, Researcher Writer Mahmut ÖZ, Architect İzel ÖZÇINAR, Aykut PALALI and Emin SAIN, who helped a lot during these studies.

formed the basis for the houses on which it was built, can still be seen in the lower floor of some houses today. Although the upper parts and buttresses of the northern facade wall have been partially destroyed, the fortress wall has been largely preserved. The western part of the east facade wall has remained intact up to the roof level (Fig. 2).

The north, south and west walls of the Byzantine Extension bastion have been survived until today, almost up to the roof. The western wall of the second floor of the bastion was demolished up to the foundation level and there are spills on the inner and outer surfaces of the other walls. It was found during the last repair works, a flat floor was created by applying a concrete screed. The western part of the northern wall of the bastion, the vaulted ceiling of the second floor and the roof of the bastion were destroyed. Intense spills occurred on the stones on the inner and outer surfaces of the wall connecting the bastion and the Roman Castle (Fig. 3). In the middle of the second floor of the eastern facade of the bastion, a large ruin or opening can be seen. There is another debris opening just above this opening. The eastern wall of the rectangular building, located to the south of the bastion, has largely collapsed up to the foundation and is covered with vegetation. The south wall of this site is preserved up to the second floor, and the west wall is the east facade of the Roman Castle (Fig. 4).

Fig. 3. Roman Fortress North Facade and Bastion Structure

Fig. 4. Bastion Structure East Facade

Since the area surrounded by the Seljuk Walls is a residential area today consisting of concrete buildings and some two-storey masonry houses, it has been determined that the walls have largely collapsed. Despite this dense modern settlement pattern, it is seen that some parts of the walls in the east, west and south directions are still standing. An excavation was carried out in 2007 by the Side Museum in the cemetery located in this area and to the south of the cemetery (Fig. 5). During the excavations, the remains of the south fortification wall, which was under the foundation of a building and partly visible, were unearthed and taken under protection in the south of the cemetery. The marble tombstones and sarcophagi unearthed were moved to the Side Museum as a result of the excavations.

Fig. 5. Late Medieval Turkish Period Cemetery

History of Manavgat Castle

The ancient name of Manavgat Stream and its surroundings is Melas³. The name of Manavgat Castle,

³ Str. XIV. 4. 2.

which was built as a small castle during the Roman period, was known as Manaua⁴, Monovgat⁵ and Manavgad during the Byzantine and Turkish Periods. Due to the fact that the Manavgat (Melas) River was very wide in the Roman period, it was assumed thought that it was crossed by a large boat or ship⁶.

Manavgat Castle, whose historical role in the early and middle Byzantine period is not known, was administratively subordinated to Antalya for the most part in the late medieval Byzantine period, after which it was administered as a subject of Alanya. The Byzantine Emperor, Alexios Komnenos I, entrusted Antalya to the Duke of Cyprus Eumathios Philokales against the Turkish raids after 1099, and Antalya was united with the Kingdom of Cyprus politically and economically. After the 1071 Malazgirt Victory, the Turkmens raided all over Anatolia and settled in the Taurus Mountains⁷. Byzantine emperor against the Turks Ioannes Komnenos II had “many castles” built around Antalya in 1120 and reinforced the existing ones. It has been known that the emperor came to Antalya during the Syrian conquests in 1137 and 1142 and tried to ensure the security of the coastal areas. Despite these measures, the Antalya-Korkuteli road and the Düden Stream region were under the control of the Turks in 1148. When the Crusaders set up camp in front of the Antalya walls, they obtained permission from the Turks to feed the horses around the Düden Çayı. The Crusaders of 3-4 thousand people who wanted to go to Tarsus managed to cross the Aksu River, but since Köprüçay was under the control of the Turks, most of the soldiers were caught or killed while escaping⁸. It has been thought that the Manavgat Castle was under the control of the feudal barons of the Armenian Kingdom of Cilicia at this time, because the borders of the sovereignty of the Armenian Kingdom reached as far as the Manavgat Stream in the west. In the 12th century AD, there were constant disputes between the Armenian Kings of Cilicia and the Byzantine Emperors for the dominance of the region, after which an alliance of friendship was established⁹. In 1159, Emperor Manuel gathered a large army and conquered the city of Missis (Mamistra) in Cilicia. Prince Toros, son of Armenian King Leon, took refuge in the mountains for a few days, then went before the emperor with many gifts and accepted the protection of the emperor¹⁰. In the Armenian Smbat Chronicle, the names of the clergy and the ruling Armenian princes of the Cilicia region from Kahramanmaraş to Manavgat between the years 1180-1221 have been given. In this list, Prince of Alanya (Kalanonorsoy)¹¹ was Kyr Vard in 1199 and The Prince of Alara (Alar) and Manavgat (Manovghat) was Mixayl¹². At the end of the 12th century AD, it appears

⁴ Hellenkemper & Hild 2004, 260-261.

⁵ Makhairas 1932, 109.

⁶ Hellenkemper & Hild 2004, 260-261. While bridges built in different periods can be seen on many large and small rivers between Alanya and Antalya, the bridge was not built due to the wide beds of Aksu and Manavgat Streams, and these rivers were crossed by boat. It was stated in an Ottoman document from 1897 that the voyage of small sailing ships on the Manavgat River in summer and winter will make things easier for the ships going between Antalya and Alanya, shows that this situation still continues (For detailed information, see Yörük 2019a, 396).

⁷ Komnena 2021, 26-27.

⁸ Hellenkemper & Hild 2004, 127-130.

⁹ Smbat 2005, 95.

¹⁰ Smbat 2005, 80-81.

¹¹ Hellenkemper & Hild 2004, 431-432.

¹² Smbat 2005, 96.

that the administrative center of the region have shifted from Side, which was once thriving and populated but now depicted as desolate and in ruins, to Antalya¹³ and Manavgat.

On March 5, 1207, Anatolian Seljuk Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev conquered Antalya and began Turkish rule in Kaleiçi¹⁴. In 1221, after Alaaddin Keykubat conquered Alanya first, then Alara and Manavgat Castle, Antalya, Alanya and Manavgat surroundings were completely under the control of the Turks¹⁵. The Anatolian Seljuk state, which was defeated by the Mongols in the Battle of Köseadağ in 1243, began to lose its dominance in Anatolia and powerful principalities took over the administration in many regions of Anatolia. Manavgat Castle and its surroundings were ruled in the 14th century by Muhammed Bey (d.1365) and Resul Bey (d.1369), son of Emir Shah¹⁶.

When Mongolian soldiers and the troops of Rükneddin Kılıç Arslan besieged his brother Izzeddin Keykavus II in Antalya in 1261, Izzeddin Keykavus II had to flee to Istanbul. After this escape in 1261, the coast of Antalya lost its function as the winter residence of the Anatolian Seljuk sultans and was administered by a coastal emir appointed by the Mongols. In the same year, Karaman Bey took the title of Emir from Sultan Rükneddin Kılıç Arslan and established the Karamanoğlu Principality, and Karamanoğlu lords conquered Alanya in 1293¹⁷. Between these dates, Manavgat Castle assumed the rule of the Mongols. The Ilkhanid ruler Gazan Mahmud Han, who ruled from 1295-1304, entrusted Abişga Noyin with the administration of Anatolia¹⁸. During this period, Anatolia was ruled by the Anatolian Seljuk sultans, who were enthroned or dethroned at the request of the Ilkhanid rulers in Tabriz¹⁹. The governor of Manavgat Castle also accepted the supremacy of the Ilkhanid ruler Gazan Khan and had coins minted in his name in Manavgat in 1299-1300. It has been known that coins were minted in Manavgat in the name of Ilkhanid ruler Hudabende Muhammad between 1305-1315. It is believed that Karamanoğulları minted coins between 1320-1360 in Manavgat Castle/Pazarcık settlement²⁰. Coins were minted in Manavgat on behalf of Mamluk sultan Melik an-Nasır Nasıruddin

¹³ Piesker 2017, 300.

¹⁴ Karaca 2002, 35.

¹⁵ İbn Bibi 1996, 261-268; Yörük 2019b, 139. Mahmut Öz, it has been thought that Beğdili – Beydili Turkmens from the Oghuz tribes settled in Manavgat Castle and its surroundings after this conquest. See Yıldız & Öz 2020, 21.

¹⁶ The tombs of these Beys are exhibited in the Side Archeology Museum today.

¹⁷ Hellenkemper & Hild 2004, 133.

¹⁸ Ahmet Eflaki 1973, 222.

¹⁹ Yuvalı 1996, 430. Gazan Han dethroned Anatolian Seljuk Sultan Mesut II in 1298 and he enthroned Alaaddin Keykubat III. He dethroned him and enthroned again Mesut II, accepted as the last Anatolian Seljuk sultan.

²⁰ Öztürk & Perk 2011, 61. There are different views on where Pazarcık settlement is. M. Öz and A. Yıldız think that it is the Pazar region located in the east of the bridge, which is in the center of the district today, and Y. İzmirlier thinks that it may be where the Manavgat River empties into the sea. N. Akbayar, on the other hand, stated Pazarcık as the name given to Manavgat Center on page 113 of the Ottoman Dictionary of Places. In the article of Saim Yörük, coins were already minted between 1300-1315 for the center of Manavgat town of Pazarcık settlement in 1914. The construction of a new mint outside the castle 5 years later in 1320 to mint coins does not fit the historical process of the period and the region. In addition, as a result of the researches we made in Manavgat Castle and its surroundings, no historical building remains were found except for Manavgat Castle. In this case, it can be argued that the coins, seen as Manavgat and Pazarcık, were minted in the same place and the names of the two settlements were the same.

Muhammed in 1326 (1310-1341)²¹. It has been understood from these minted coins that with the weakening of Mongolian domination since 1320, Manavgat Emirs accepted Karamanoğulları rule again under the patronage of Mamluks. The fact that Şikari; Karaman Bey, Mirza Bey, Kosun Bey, Hamid Bey and Eretna Bey, with their 17.000 armored soldiers, first came to Mud and Gülnar and then came to the land of Manavgat²² in front of the Mamuriye Castle, confirms that the Manavgat Beys mainly helped the Karamanoğulları and that it was an autonomous principality under their patronage.

The Armenian Kingdom of Cilicia, which was weakened by the attacks of the Egyptian Mamluk state, fell completely out of power after the death of Leon V in 1342 and asked for help from the Kingdom of Cyprus. Since the Karamanoğulları ruled the region and attacked the castles on the Cilician coast, King Pierre of Cyprus first built Kızkalesi (Korykos) in 1361; later conquered Antalya²³.

When the lords of Manavgat and Alanya learned that King Peter had taken Antalya in 1361, they sent their envoys to Antalya and promised to pay the king a fixed amount every year and to place their flags in their towns²⁴. However, just a year later, the principality of Teke attacked Antalya again. After these attacks, the fleet commander of King Peter I Moustyri, first attacked the port of Alanya in 1366, then came to Manavgat Castle on the coast and burned the galleys there²⁵. During the period of these mutual attacks, Karamanoğlu Alaaddin Ali Bey (1359-1398) organized continuous expeditions to the Kingdom of Cyprus with the help of the Emirs of Antalya, Alanya and Manavgat²⁶.

Between 1361-1372, the Turks attacked to Antalya, which was under the rule of the Kingdom of Cyprus, from both land and sea, and then agreements were made, but these agreements were broken in a short time. The historical process of Manavgat Castle and the Turkmen settlements in its vicinity was very similar to that of Antalya and Alanya. Since the Beys of Alanya and Manavgat, under the patronage of the Karamanoğulları, constantly assisted the Teke Principality, which attacked Antalya under the Kingdom of Cyprus, Manavgat Castle remained under the rule of the Kingdom of Cyprus for less than a year.

The Bey of Teke interrupted the connection of the Cyprus galleys in Antalya Harbor with Cyprus in 1372, and the Kingdom of Cyprus could no longer supply Antalya with goods. Thereupon, King Peter II had to make an agreement with Teke Bey, and after handing over Antalya to Teke Bey, he returned to Cyprus with his soldiers²⁷. On May 14, 1373, Antalya, Manavgat, Alanya and other coastal cities came under Turkish rule again.

The Ottoman Sultan Yıldırım Bayezid conquered Antalya in 1391 during his struggles for Turkish unity in Anatolia and gave it to his son İsa Bey as a sanjak. At that time, Manavgat and its surroundings remained under the control of the Ottoman state²⁸. During the reign of Murad II, Manavgat was

²¹ Öztürk & Perk 2011, 59. These coins are in the collection of Haluk Perk Museum.

²² Güç 2016, 37.

²³ Tekindağ 1954, 161-165.

²⁴ Makhairas 1932, 109.

²⁵ Yıldız & Öz 2020, 47.

²⁶ Tekindağ 1954, 161-165.

²⁷ Makhairas 1932, 343-345; Bozkuş 2018, 141-143.

²⁸ Yörük 2019b, 140.

finally under Ottoman rule²⁹. In the timar register kept during the reign of Murat II in 1450, the timar revenues of Manavgat and its surroundings were given to the Beylerbeyi Rüstem Pasha³⁰. While Manavgat was recorded as a separate soubashiness in the 1455 cadastral register with Teke Sanjak, in 1471, with the annexation of Alanya to the lands of the Ottoman Empire, it became a sub-district attached to the Alaiyye Sanjak³¹. Manavgat again became a separate sanjak and a short time later in 1511, it was merged with Alanya and connected to the Anatolian Province as *Alaiyye maa Manavgad Sanjak* in 1522³². From 1530 to 1868, Manavgat was in the status of a district of Alanya Sanjak³³. In 1868, the administrative status of Alanya³⁴ was set as a district, and Manavgat was transformed into a township and reconnected to Antalya, which is the center of the starboard, and was connected to Alanya in 1885 due to distance. With the administrative regulations made in 1914 and 1923, the townships of Beşkonak, Tağıl and Dusenbe, located to the east of the Manavgat Stream, were combined and the district of Manavgat took its final status³⁵. The administrative situation and management style of Manavgat and its surroundings remained under the control of the Ottoman state since the Ottoman Sultan Murat II.

Plan Technique

Since Manavgat Castle has two different periods in terms of architectural mass and two different orientations in terms of seating area, its ground plan features were studied separately accordingly. The castle measures is approximately 91.50 x 26.70 metres and extends in a general east-west direction. It was built on an asymmetrical rectangular area with external dimensions (Fig. 6). Roman Castle's external dimension is 82.80 x 15.60 m its internal dimension is 77.40 x 10.20 m and it has a longitudinal rectangular plan. Thickness of the northern and southern fortifications of the castle is 2.70 m. The width of the eastern wall is 2.00 m. The thickness of the wall could not be determined since the western wall is largely destroyed, but taking into account the existing remains and the thickness of the other walls, it was assumed that the thickness of this facade Wall is approximately 2.00-2.70 m.

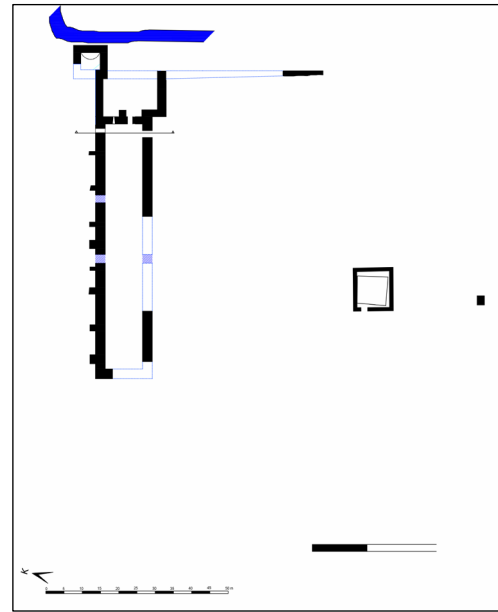

Fig. 6. Manavgat Castle Survey Drawing (Drawn by İzel Özçınar Arıcı)

²⁹ Yörük 2019c, 592. At that time, the borders of Manavgat District were separated from Köprüçay and Teke Sanjak in the west, Manavgat River and Alanya Sanjak and Akseki District in the east by natural borders. It was bounded by İbradı in the north and the Mediterranean in the south.

³⁰ Yıldız & Öz 2020, 51.

³¹ Yörük 2019a, 146.

³² Erdoğan 2013, 21.

³³ Güçlü 2020, 155.

³⁴ Yörük 2019b, 152-159.

³⁵ Yörük 2019a, 389-412.

The highest and strongest wall of the Roman Castle's fortification walls is on the east side. The highest level that can be measured in the middle of the eastern facade is 6.50 meters. The length of the cut stones forming this facade is 0.80 m the height is 0.60 m and the depth is 0.50 m. The height of the preserved walls of the north and south facades varies depending on the collapse. The length of the cut stones forming the north and south facades varies between 1.20-1.70 m. It has been shown that the Roman period city walls on these facades has reached the present day at average 1.00-3.00 m height levels.

On the south side of the east facade of the Roman fort is an entrance opening 1.50 m high and 1.40 m wide. Immediately north of this opening is a castellated window measuring 35 x 80 cm. Only 2.00 m of the northern corner of the western facade remained intact.

There is a round-arched opening in the depth of 2.70 m in the height of 1.60 m and in the width of 1.20 m in the east corner of the north facade. There is a debris opening in the width of 2.40 m between the 4th and 5th buttresses of the northern facade, there is another debris opening in the width of 2.10 m between the 6th and 7th buttresses. wide, from the ground to the upper limit of the fortification wall in the body of the fortification wall in two different places. Although their thickness varies on the northern facade, there are 8 buttresses in size of approximately 1.00 x 1.60 and 1.50 x 2.50 m. The height dimensions of the parts of the northern facade city wall that have survived to the present day vary depending on the slope and collapse. Along this facade, from the east to the west some parts, varying between approximately in the height of 3.10 x 6.70 m have survived to the present day (Fig. 7).

Fig. 7. Roman Fortress North Facade

On the eastern edge of the southern facade there is an entrance door 1.90 m wide, which was filled with small rubble stones. The part of the wall, which has a height of 1.20 m and a length of 10.60 m remained intact from the western corner of the southern city wall to the east. A part of the same wall with a length of 8.10 m. and a height of 2.80 m from the eastern corner to the west has survived to the present day. It was seen that the entrance floor of the concrete house, on which an extension of approximately 4.50 m. of the fortification wall of the Roman castle is built today, forms the main partition wall during on-site investigations. Most of the fortification wall of this facade was destroyed and traces of the foundation remained under the houses built side by side (Fig. 8).

Fig. 8. Roman Fortress South Wall

The two spaces, called extensions of the Byzantine period, have different ground plan characteristics. The bastion, located in the northern direction, was connected by a long wall with a thickness of 2.10 m and in the length of 10.90 m. Considering the external dimensions (east wall is 9.30 m west

wall is 6.00 m north wall is 9.20 m and south wall is 7.05 m), the bastion has an asymmetrical rectangular ground plan. However, the interior space, whose long side is 5.30 m whose short side is 4.70 m has a rectangular ground plan similar to that of a square.

The second building, located to the south of the bastion, was built directly on the east facade of the Roman Castle. The eastern wall is approximately 16.10 m the western wall is about 19.40 m south wall is 12.60 m and north wall is 10.90 m. This place's external dimension is 14.90 m x 10.40 m and it has a transverse rectangular plan. According to the overflows on the inner and outer surfaces of the walls, the wall thicknesses are 2.10 m on the north and east walls. The thickness of the south wall, which is intact, is 2.40 m.

The Turkish period settlement area, the so-called the Anatolian Seljuk Walls, located in the south of the castle, has approximately an external dimension of 106.70 m x 131.85 m and sits on a rectangular area extending in an east-west direction. The parts of western wall, which has approximately 15.00 m length, 5.10 m height and 1.90 m thickness, have survived to the present day. Foundation traces of this fortification wall are approximately 19.00 m length to the west and it can be traced on the foundation of the concrete houses on it (Fig. 9). The traces of the wall cannot be followed from here, as many parts of it remain under the floors of concrete buildings. The parts of the eastern fortification wall, which are approximately 11.00 m length, 1.40 m width and 1.90 m height, are standing. The foundation traces of this fortification wall continue towards the Rectangular Building in the north at ground level (Fig. 10). Approximately 2.10 m of the southern city wall in length, 1.90 m. It was unearthed after the excavations, where it was preserved at the foundation level in a width of 1.90 m and a length of 2.10 m. The northern wall of the city wall is the southern city wall of the Roman Castle.

Fig. 9. Late Medieval Turkish Period Western Wall

Fig. 10. Late Medieval Turkish Period Eastern Wall

Architectural Description

The eastern facade of the Roman Castle was built with smooth cut stone blocks³⁶. On the south side of the east facade there is a door, which was probably opened later, and a crenellated window that opens to the north of this door.

Since on the foundations of the western facade of the Roman fort two rooms used as dwellings and serving as cafes were added, only the corner parts of the fortification wall are visible and a description of this facade is not possible. However, based on the traces found in the northwest corner, it can be assumed that this facade was built with cut stone blocks.

Although the upper parts of the city wall and the buttresses of the northern facade of the Roman

³⁶ Taşkıran 2020, 14.

Castle were destroyed, it has been seen that, the northern fortification wall, made of mortar and quarry stone masonry, was built on smoothly hewn stone blocks, which can be seen at ground level in the central section and in the northwest corner. On this facade, there are eight buttresses made of rubble stones. In the northeast corner there is a round-arched opening made of finely hewn stone blocks (Fig. 7).

There are five masonry and reinforced concrete houses built side by side on the southern city wall of the Roman Castle (Fig. 11). On the other hand, the ruins of two houses built with neatly cut small stones and coarse rubble stones can be seen in the southeast corner. Despite these houses built on the city wall, certain parts of the east and west corner walls of this facade have survived to the present day in their original form. In fact, the remains of the fortification wall belonging to the Roman Castle and formed with smooth cut stone blocks (*opus quadratum*) can be seen on the lower floor of the house on the east side. A large entrance opening was found in the eastern corner of this facade, which was later closed with rubble stones and used as a wooden beam wall.

Fig. 11. Roman Fortress South Facade

In the centre of the eastern facade of the bastion there is a large elliptical opening, which is an extension from the Byzantine period, and above it there is a rectangular opening. Since the western wall has completely collapsed, a description of this facade cannot be described. On the upper border of the north and south facades of the bastion, there is an opening or debris similar to the window openings.

Since the eastern wall of the planned rectangular building in the south of the bastion was destroyed down to the foundation level and covered with dense vegetation, this facade cannot be described. The western facade was partially preserved up to the third floor level, but no opening was found. In the eastern corner of the north facade, three front wooden rafter slots were identified, extending in the east-west direction, in line with each other. Since the west facade is formed by the east wall of the Roman Castle, the entrance opening and the crenellated window open to this structure.

No description could be made, because the Roman Fortress, the bastion, which was an extension of the Byzantine Period, and the covering systems of the rectangular planned building have been completely destroyed.

The remains of the fortification wall, the so-called the Anatolian Seljuk Wall, were built with lime mortar-added rubble stone. No traces of openings or buttresses were found in the fortification walls, a small part of which has survived to the present day. No ornamental elements were found during the investigation and detection work carried out on site at Manavgat Castle.

Material-Technique

Manavgat Castle was built entirely of stone. Although the dimensions of the preserved fortification walls of the Roman fort vary, it was found that they were built using the flat stack method from neatly cut large stone blocks. It was found that the walls and buttresses on the ramparts of the Roman Castle were built with the irregular stacking method using quarry stones mixed with lime mortar.

The surviving east, north and south facades of the bastion were built up to the upper limit of the

second floor, using the straight stacking method of neatly cut block stones. The third floor, on the other hand, was built up to the roof level by flat stacking of large and small coarse rubble stones. The southern facade of the rectangular plan building located south of the bastion, which has survived to the present day, was constructed similarly to the bastion using the shallow stacking method of smoothly cut block stones.

The Anatolian Seljuk city walls were built with the flat stacking method of coarse-cut rubble stones of various sizes.

Bricks were occasionally used in the form of fragments, between the rows of stones, as joint fillers and binding elements with the frame technique in places with late mediaeval additions.

Interpretation

It has been shown that Manavgat Castle, located in the middle of large centers such as Antalya and Alanya, was the most important settlement and administrative center of the region during the Turkish period of the late Middle Ages.

The destruction of the castle and the fact that some of the houses built on the city walls are still in use make it difficult to make an informed assessment. On the other hand, the fact that the preserved architectural remains represent very different material-technical ruins allows to make periodic distinctions. On the basis of the present architectural remains, it is possible to trace the Roman, Byzantine, Seljuk or Pricely periods of Manavgat Castle (Fig. 12).

The reason why the Roman Castle, which was the first phase of the construction, was built in a rectangular ground plan in east-west direction is due to the fact that the conglomerate rock mass forming the main ground ruins in east-west direction towards the Manavgat Stream. While there were mediaeval extensions made of quarry stones on the north, south and west facades of the Roman Castle, built with cut stones, no extensions were found on the east facade. It is assumed that the entrance opening on the eastern facade of the Roman Castle was originally a castellated window, as in the northern direction, and was opened as a door in later times. This is because it does not have straight corners like the main entrance door, which is located just to the southeast, and its height is too low for a door.

No architectural evidence that could belong to a vaulted ceiling was found at the high points of the fortification walls of the Roman castle. No partition wall was found inside the longitudinal rectangular Roman Castle. The collapse of the top floor of the eastern wall, the highest wall of the Roman Castle, is triangular from the center to the sides. In this case, it can be assumed that the castle was covered with a hipped roof sloping in its north-south direction (Fig. 13).

The ruins on the use of Manavgat Castle in the Byzantine period are very insufficient. During the Arab Raids to Side in the VIIth and VIIIth centuries AD, some of the people of the city must have taken

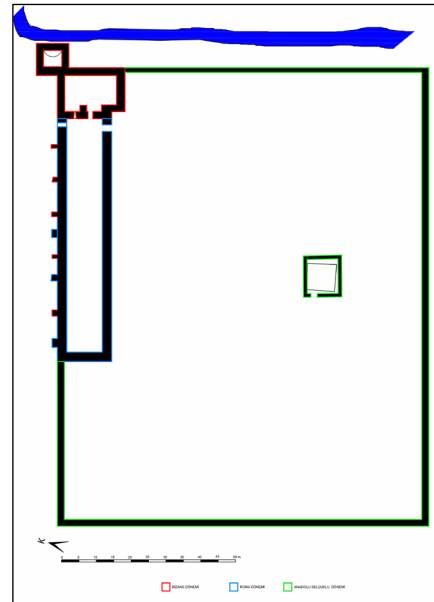

Fig. 12. Manavgat Castle Restitution Plan
(Drawn by İzel Özçınar Arıcı)

shelter in Manavgat Castle³⁷. At that time, the Roman walls were built up with rubble stones and buttresses were added to strengthen the high walls.

It is believed that the bastion and the rectangular room in the eastern part of the castle were added during this period³⁸. The existing traces suggest that the walls and the bastion were built during the reinforcement of the coastal towns on the Mediterranean in the middle of the century against the Turkish raids during the Comnenian period in the 12th century.

It is believed that the castle of Manavgat, which was under the rule of Mixayl, the Armenian Commander of the castle of Alara, may have been a small defensive outpost that provided and controlled the security of the Manavgat River during the Byzantine Period between 1199-1221³⁹.

The physical expansion and historical importance of Manavgat Castle occurred the late Middle Ages, during the Anatolian Seljuk State and Karamanoğlu Principality. The fortification walls, which enclosed the plain south of the castle on all four sides and were built during the Turkish period, strongly resemble the mortared rubble stone masonry of the fortifications of Alanya and Alara Castles in material and technique⁴⁰ (Figs. 13-14).

Our investigations revealed that, no traces of religious structures such as temples, churches or mosques were found in and around the walled castle settlement. It is remarkable that in a settlement that had a high economic potential thanks to agriculture, cattle breeding and the large weekly market that took place during the Turkish period of the late Middle Ages, there is no Koranic school, bath, inn or other important building types.

Conclusion

Since there is no building inscription for Manavgat Castle, it is not known exactly when and by whom

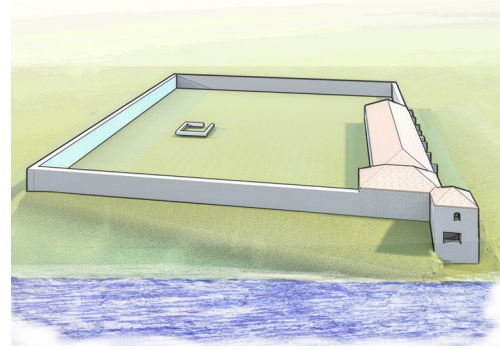

Fig. 13. General View of Manavgat Castle from the Northeast 3D Drawing (Drawn by İzel Özçınar Arıcı)

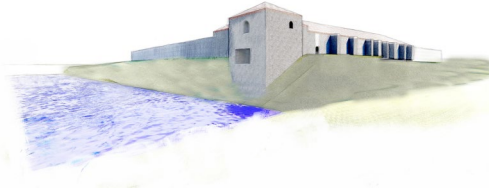

Fig. 14. Manavgat Castle Northeast Facade 3D Drawing (Drawn by İzel Özçınar Arıcı) (1)

³⁷ Ostrogorsky 1959, 65; Foss 1977, 74; Vryonis 2020, 22. There was no complete collapse in Byzantine Anatolian cities in the VIIth and VIIIth centuries AD. The Arab Raids had a temporary effect on the Byzantine settlements in Anatolia, not permanent like the Turkish Campaigns. In this period, some cities shrank in size, some have changed their places slightly and become rural by ascending to more strategic high and dominant points.

³⁸ İşler 2020, 148; Taşkıran 2021, 47. It is very similar in material and technique to the bastion and castron in the acropolis of Sillyon, thought to have built in the VIIIth century AD.

³⁹ Smbat 2005, 96.

⁴⁰ Eravşar 2011, 204; Eravşar & Tay 2020, 625, 639.

the castle was built. However, the investigations and researches carried out in the castle, it was concluded that the castle had three different construction and usage phases. The first construction phase, the rectangular planned section made with smooth cut stone blocks and extending in an east-west direction, was built in the Roman period. The Bastion, the Rectangular Structure and the buttresses on the northern wall, located in the east of the Roman Castle must have been built in the Byzantine period after the VIIth century AD. On the other hand, it is believed that the city walls surrounding the settlement area to the south of the Roman fortress were built in the 13th and 14th centuries AD during the Anatolian Seljuk State or principality of Manavgat.

These views are supported architecturally by the fact that the Castle consists of three separate structures with different floor plan orientations, and that the material-techniques used in all three buildings show very clear and obvious differences. Furthermore, the clearly visible dilatation traces at the seams of the building walls confirm these considerations.

Manavgat Castle, which passed through three different eras in the course of history namely Roman, Byzantine and Turkish-Islamic, is of great importance as the oldest building of the present district center of Manavgat. The historical process of Manavgat Castle ran paralleled the late medieval political and military Turkish history of Anatolia. First Anatolian Seljuk, then Mongolian, Kingdom of Cyprus, Karamanid and Ottoman rule, albeit for a short time, respectively.

Historical information about the Anatolian Seljuk period of Manavgat Castle is very limited and insufficient. Structures such as Beydiğın Kargı Han located in the approximately 40 km north of Manavgat Castle, and Hacıobası Seljuk Hunting Lodge located in the 17 km east of the castle and discovered recently are the most important structures of Manavgat inherited from the Anatolian Seljuk State. After Alaaddin Keykubat I conquered Alanya Castle in 1221, he took Alara Castle without a war while moving towards Antalya. It brings to mind that Manavgat Castle, which was under the control of Mixayl, the Armenian commander of Alara Castle, was taken without a fight during the reign of Alaaddin Keykubat I. The fact that the conquest process of Antalya, Alanya and Alara Castles was explained and the conquest of Manavgat Castle was not mentioned in the work of Ibn Bibi, which was a very important source for the history of the Anatolian Seljuk State, supports this view. After the conquest of many settlements in the coastal region of Antalya by the Anatolian Seljuk State, it has been seen that with the construction of new structures it has grown and developed physically in terms of urbanism. Manavgat Castle, which was used as a small guardhouse in Roman and Byzantine times, was also expanded to the south with the construction of new walls in the late Middle Ages Turkish period and became a coin-mining principality center. This historical settlement pattern, which is located in the Old Hisar District today, constitutes the oldest Turkish-Islamic core of today's Manavgat district center.

It has been thought that with a comprehensive excavation work to be carried out in Manavgat Castle, the usage phases of the castle in the Roman, Byzantine and Turkish-Islamic periods will be determined more accurately and its architectural problems will be revealed.

BIBLIOGRAPHY

- Ahmet Eflaki 1973, *Ariflerin Menkıbeleri*. II. Çev. T. Yazıcı, İstanbul.
- Bozkuş M.A. 2018, "Geç Ortaçağ'da Tutulmuş Türk Tarihine dair Kıbrıs Kronikleri". *TAD* 37/63, 135-169.
- İbn Bibi 1996, *El-Evamirü'l-Ala'iyye ve al-Umuri'l-Ala'iyye (Selçukname)*. I. Çev. M. Öztürk, Ankara.
- Eraşar O. 2011, "2009 Yılı Alara Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 32, 200-212.
- Eraşar O. & Tay L. 2020, "Alanya Kalesi 2018 Yılı Çalışmaları". *Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 41, 623-643.
- Erdoğan M. A. 2013, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Alaiyye Sancağı*. Alanya.
- Foss C. 1977, "Late Antique and Byzantine Ankara". *Dumbarton Oaks Paper* 31, 29-87.
- Güç Ş. 2016, *Şikari'nin Dilinden Karamanoğulları Tarihi*. Ankara.
- Güçlü M. 2020, "Cumhuriyet Döneminde Manavgat Kazası (1923-1950)". *USAD* 13, 149-212.
- Hellenkemper H. & Hild F. 2004, *Tabula Imperii Byzantini, Lykien und Pamphylien* 8. Österreich.
- İşler B. 2020, "Silyon'un Bizans Dönemi Dini Yapılaşması". Ed. M. Taşkiran, *Silyon Çalışmaları I: Yüzeysel Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*. İstanbul, 141-161.
- Karaca B. 2002, *XV. ve XVI. yüzyılda Teke Sancağı*. Isparta.
- Komnena A. 2021, *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası*. Çev. B. Umar, İstanbul.
- Makhairas L. 1932, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Cronicle"*. Trans. R. M. Dawkins, Oxford – England.
- Ostrogorsky G. 1959, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages". *Dumbarton Oaks Paper* 13, 45-66.
- Öztürk H. & Perk H. 2011, *Anadolu Sikke Monografileri II*. İstanbul.
- Piesker K. 2017, "Side". Ed. P. Niewöhner, *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks*. New York, 294-302.
- Smbat C. 2005. *Smbat Saparepet's Chronicle*. Çev. R. Bedrosian. New Jersey.
- Taşkiran M. 2020, "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon". Ed. M. Taşkiran, *Silyon Çalışmaları I: Yüzeysel Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*. İstanbul, 1-33.
- Taşkiran M. 2021, *Silyon Çalışmaları II: Pamphylia'nın Mağrur Kenti Silyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Başlangıcından Günümüze Bir Kent Panoraması*. İstanbul.
- Tekindağ M. C. 1954, "Karamanlıların Gorigos Seferi (1367)". *Tarih Dergisi* 9/6, 161-174.
- Vryonis Jr. S. 2020, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. yüzyıldan Başlayarak 15. yüzyıla kadar İslamlaşma Süreci*. Çev. İ. Erman. İstanbul.
- Yıldız A. & Öz M. 2020, *Beylikten Cumhuriyete Manavgat Tarihi*. Ankara.
- Yörük S. 2019a, "Manavgat Kazası'nın Yeniden Teşkili". *Tarih Okulu Dergisi* 12/XXXIX, 386-420.
- Yörük S. 2019b, "Osmanlı İdari Teşkilatında Manavgat (XV-XVIII. Yüzyıllar)". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19, 137-170.
- Yörük S. 2019c, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Manavgat Sancağı ve Sancakbeyleri". *MJHIX*/2, 589-603.
- Yuvalı A. 1996, "Gazan Han". *İslam Ansiklopedisi* 13. İstanbul, 429-433.

On the Procession of the Great Mahomet, Manufacturing Prejudice: Published Fabrications - Alleged Translations of Ottoman Decrees

Büyük Muhammet'in Tören Alayı Üzerine, Önyargının İnşası: Tercüme Adı Altında Sahte Yayınlar: Padişah'ın 1687 ve 1697 Tarihli Fermanı

T. Michael P. DUGGAN*

Abstract: The subject of this paper is a series of variants on an alleged translation into English first published in the late 17th c. of what was said to be an ordinance-order-command-proclamation-decree, a *firman*, allegedly issued in consequence of Ottoman military defeats, by the Ottoman Sultans Süleyman II. (1687-1691), Mustafa II. (1695-1703), and Ahmed III. (1703-1730), for fasting throughout Ottoman territory on Mondays and Fridays by all Ottoman subjects, and, a procession to be held three times in three consecutive months at Mecca. This procession was to transport the coffin of the Prophet Mohammed over a distance of 20 or 10 or 25 miles, with lamentations and flagellations and a number of human sacrifice per mile, all specified in the alleged *Order of Procession*, to obtain the intercession of the Prophet Muhammed with the Almighty to ensure the future success of Ottoman arms. Published in English as a broadside pamphlet in 1687, and then in a journal article entitled *Advice From Turkey* –News from Turkey in 1697, but which are in fact examples of black propaganda. This series of alleged Ottoman decrees was published in English in variant forms in a variety of publications over the course of nearly two centuries. Doubtless many readers over these two centuries believed the allegations made in these alleged Ottoman decrees to be true, not the malicious fabrications they are, thereby reinforcing the illusion of truth concerning the bigotry and barbarity of “the Other”.

Keywords: Ottoman Decrees • Black Propaganda • the Tomb of the Prophet Mahomet-Muhammed • Turks • Fake News • the Illusion of Truth

Öz: Bu makalenin konusunu Sultan II. Süleyman (1687-1691), II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmet (1703-1730) zamanında gerçekleşen askeri yenilgiler sonrasında hazırlandığı iddia edilen ve Osmanlı topraklarında pazar-tesi ve cuma günleri bütün tebaanın oruç tutmasını ve üç ay üst üste Mekke’de alay düzenlenmesini emreden ferman oluşturmaktadır. Bu sözde fermanın İngilizce tercümesi 17. yüzyılın sonuna doğru basılmış ve çeşitli türevleri farklı zamanlarda tekrar tekrar çeşitli yazılı kaynaklarda yer almıştır. Bu yayınlara göre fermana peygamberin şefaati ile Allah’tan Osmanlı ordusunun gelecekteki başarısını dilemek üzere üç kere düzenlenmesi gereken tören alayının kuralları da tanımlanmaktadır. Buna göre, peygamberin tabutu farklı yayınlara göre yaklaşık 10, 20 ya da 25 millik (40 km) bir mesafe olan tören güzergâhı boyunca taşınacak, yol boyunca katılanlar kendilerini kurbaçlayarak ağrıtlar yakacak ve her mil başına bir insan kurban edilecektir. İngilizcede ilk kez 1687 yılında bir broşür olarak basılan, daha sonra bir dergide “Advice from Turkey/News from Turkey” başlığı ile yer alan 1697 tarihli bu metin aslında kara propaganda örneği olarak değerlendirilmelidir. Bu sözde Osmanlı Fermanlarının İngiliz dilindeki farklı versiyonları yaklaşık iki yüz yıl boyunca basılan çeşitli yayınlarda yer almıştır. Pek çok İngiliz okuyazar 20. yüzyıla kadar iki yüzyıl boyunca sözde ve sahte Osmanlı fermanlarında yer alan kasti kötücül iddiaları gerçek kabul etmiştir. Bu da “Öteki”nin barbar ve yobaz olduğuna dair gerçeklik illüzyonu yaratılmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Fermanları • Kara Propaganda • Peygamberin Türbesi • Türkler • Sahte Haber • Gerçeklik illüzyonu

* Art Historian, Antalya. 0000-0003-3042-7489 | tmpduggan@yahoo.com

Article Type: Research | Received Date: 02/06/2022 | Acceptance Date: 08/06/2022 ; Duggan T. M. P. 2022, “On the Procession of the Great Mahomet, Manufacturing Prejudice: Published Fabrications - Alleged Translations of Ottoman Decrees”. *Cedrus X*, 371-399.

Information and its distribution is power and power is expressed through warfare, overt and covert, with the control of information and the circulation of rumours and misinformation/disinformation as facts, the spreading of fake news has been around for millennia, and has served numerous purposes, forming a part of warfare in peacetime and in declared wartime, for consumption by both the home population and the enemy. Its importance recognised by Sun Tzu in his *The Art of War* written in Vth century B.C. China in the Warring States period, *All warfare is based on deception*¹ - *The whole secret lies in confusing the enemy, so that he cannot fathom our real intent*². - *I will force the enemy to take our strength for weakness, and our weakness for strength, and thus will turn his strength into weakness - when able to attack, one must seem unable, when active seem to be inactive, when near make the enemy think you are far away; when far away, seem to him to be near*³; a methodology explained rather less explicitly, by British Prime Minister, Winston Spencer Churchill, more than two millennia later in November 1943, *In war-time, truth is so precious that she should always be attended by a bodyguard of lies*⁴.

In Europe from the late 15th century onwards with the development of printing text on paper with moveable type, the distribution of identical passages of misinformation for religious, financial, political, economic, personal, and other reasons, on a wider scale than ever before in human history was enabled. While published misinformation, frequently in a national language rather than the international language of Latin, also had a much longer life in its printed form than had been the case before, and, on occasion, previously published deliberate misinformation was re-issued, published after months, years, decades, or centuries. The published repetition of pieces of misinformation over time served to create the *illusion of truth*⁵ for readers, and, in this process, it establishes, prior to any actual experience producing judgement on the individual's part, prejudices upon a whole range of matters - built into a fabric that patterns the responses of the individual members of a particular nation or society, and the actions and reactions of a society itself; while prejudice in a variety of forms undoubtedly has been and remains of great importance to rulers and politicians of various types, enabling individuals and groups to be united and swayed through the rhetoric of "othering" and "belonging" particularly for the majority, inevitably always living vicariously, at some considerable remove from contact with the actuality of an event, place or person.

From the so-called *Donation of Constantine*, forged in the VIIIth c. of an alleged Roman IVth c. imperial decree, only recognised as a forgery half a millennia later, publicly in 1433 by Nicholas of

¹ https://www.army.mil/article/66819/the_lost_and_found_art_of_deception

² <https://suntzusaid.com/book/5> Point 3, note 11, *A comment on the T`ang Emperor T`ai Tsung goes to the root of the matter: 'A CHI maneuver may be CHENG, if we make the enemy look upon it as CHENG; then our real attack will be CHI, and vice versa. The whole secret lies in confusing the enemy, so that he cannot fathom our real intent.'* *To put it perhaps a little more clearly: any attack or other operation is CHENG, on which the enemy has had his attention fixed; whereas that is CHI, "which takes him by surprise or comes from an unexpected quarter. If the enemy perceives a movement which is meant to be CHI," it immediately becomes CHENG*".

³ https://www.army.mil/article/66819/the_lost_and_found_art_of_deception

⁴ On the 30th of November 1943, during the Teheran conference. No. 59, *In wartime... truth is so precious that she should always be attended by a bodyguard of lies. The Second World War vol. 5 (1951)* (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191866692.001.0001/q-oro-ed6-00002969>).

⁵ *The illusion of truth*, traditionally described as the increase in the perceived validity of statements when they are repeated (Hasher *et al.* 1977).

Cusa as by Lorenzo Valla in 1440 *De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio*, it has been the case that perhaps the most influential sector in the practice of misinformation has been the production and circulation of forged official documents. Forgeries that claim to be copies of official state documents, published or in draft form, which by virtue of their alleged source can therefore be understood to be authoritative, which provide the reader with “incontrovertible proof” of the intentions, aims and objectives of the “Other”. While the practice of translation, as for early newspapers, was itself an instrument for the manipulation of source texts⁶.

The series of published texts that form the subject of this article claim to record the text in *translation* of invented Ottoman decrees, their issuance attributed to Sultans, Süleymân II., Mustafa II., and Ahmed III., that ordered fasting and public prayers, and, at Mecca, the repetition three times of a penitential procession at the Holy city of Mecca. The name of the author of the original *translation ex nihilo* text of an alleged Ottoman decree of this fabricated type is unrecorded. Today the first surviving example in this series of alleged *translations* of alleged Ottoman decrees to be published in English, was a broadside pamphlet, dated 1686, published in the capital of the Catholic Kingdom of Scotland, Edinburgh, but dating from late 1687. It presumably was the translation into English of the text first published in German and brought to Edinburgh from Hapsburg or Polish territory. Then a version was published in London after the Glorious Revolution of 1688, in 1697, that possibly originated in the text of an article first published in Dutch and/or French in the city of Amsterdam, possibly in a copy of the *Gazette d'Amsterdam*, that was brought to London and which was then translated into English for publication, or, more probably, perhaps, was taken from the one page printed on both sides, Catholic broadside pamphlet of 1687⁷, but edited, appearing in an altered version in the London monthly entitled, *The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury*, reprinted in Edinburgh and Dublin. 17th century London journals in English reporting foreign affairs, *The London Gazette* (from 1665), and, *The Monthly Mercury*, published in the main translations of articles that were sourced from continental Europe.

These *translations* of alleged Ottoman, but fabricated decrees, were allegedly issued by Sultan Süleymân II. raised to the throne 8th November, 1687, following Ottoman defeat under Mehmet IV. at the second Battle of Mohács on the 12 August 1687; then by Sultan Mustafa II., in the context of the major Ottoman defeat at Zenta in 1697, and then allegedly in 1717 by Sultan Ahmet III., during in the course of the Ottoman - Venetian War of 1714 -1718, and in the course of the Ottoman-Hapsburg War of 1716 -1718, allegedly issued after the loss of Belgrade. These so-called *translations* from invented non-existent Official Ottoman documents were republished in English with variations over the course of the following two centuries in England, Ireland, Wales, Scotland, and the United States, from appearances in journals of foreign affairs, to books and newspapers.

⁶ Valdeón 2013, Paragraph 7.

⁷ This text was initially fabricated for a Roman Catholic population, given that it records the Sultan, *slighting the Christian Emperour* (the Roman Catholic Holy Roman Emperor from 1658-1705, Leopold I.). It may have been fabricated in Vienna or Cracow and this German text was probably translated into English at the Jesuit College at Holy Rood House, Edinburgh. It is noteworthy that the decade later version published in Protestant England does not record this slighting of the Roman Catholic Christian Emperor, but instead, records in its place, the Sultan's, *Alliances against the Emperour of the Christians...* In later versions, blame instead is attributed to Muslim corruption and pride, *because the mussulmans have corrupted themselves, and become too confident of their power.*

It is noteworthy that the 1697 published version of the alleged *translation* that appeared in an article in *The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury* in 1697, has recently been re-published, 17th March, 2015, as a Kindle Edition e-book, *Read with Our Free App, Read instantly on your browser with Kindle Cloud Reader*, Copyright © 2014 - Lucas Pereira - All Rights reserved, Cover art by tintin75 at iStock⁸, but at present, at a price of \$0.99, *The Kindle title is not currently available for purchase*, and, is an *Item Under Review/Item sob revisão/Productos en proceso de revisión*⁹.

These invented Ottoman documents in *translation* allege the ordering of fasts, public prayers and at Mecca penitential processions, included the transport of the remains, the coffin, or, the tomb, the shrine, or the sepulchral urn of the Prophet Mohammed in an official procession of more than twenty-one thousand soldiers and officials, in addition to Mecca's inhabitants and the pilgrims in the city, over a distance of 20 miles in the 1697 version, but in subsequent versions reduced to a procession over a distance of ten miles, or, increased in the paraphrased version published in 1770, republished in 1882, of 25 miles. The passing of this procession through the streets and fields of Mecca, and the seven times circling of these remains placed within an open area, like *tawaaf* at the Ka'ba, together with the use of 12 other boxes or coffins of the bones of Muslim "saints" or warrior martyrs, or, of a six-time circling; of hair-shirts, flagellation and mutilation, with the human sacrifice of a Christian slave and a Jew every mile, or the sacrifice of an ass and a Jew every quarter-mile of the procession, or of the sacrifice of an ass and a Jew every fifth of a mile of the procession, - in the alleged Ottoman attempt to ensure a change in military fortune - through fasting, public prayers and these Official Processions at Mecca, and with both human and animal sacrifice, to secure this change, through the intercession of the Prophet Muhammed with Allah, from the defeat of Ottoman arms, into once again the victory of Ottoman arms over Christian forces. In other words, these published *translations* of alleged Ottoman decrees are examples of black propaganda, propaganda intended to create the impression that these forged documents were actually created by those the propaganda intends through publication to discredit in the mind of the reader. Clearly displayed to the reader of the pamphlet, journals, newspapers and volumes that carried the English *translations* of the texts of these alleged Ottoman decrees published in the period from the late 17th into the late 19th century, was the evident and astounding extent of Ottoman officially sanctioned, as ordered by the reigning sultan, *Mahometan Bigotry* and barbarity, including the alleged repetition of human sacrifice to secure the intercession of the Prophet with the Almighty. In 1717 it was noted that, *The devotions of the Turks*

⁸ <https://www.amazon.co.uk/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO?asin=B00UVM7REO&revisionId=&format=2&depth=1>

⁹ <https://www.amazon.com/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.co.jp/-/en/ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.co.uk/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.in/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.co.jp/-/en/ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.com.br/Turkish-Monthly-Mercury-December-English-ebook/dp/B00UVM7REO>
<https://www.amazon.com.mx/Turkish-Monthly-Mercury-December-English-ebook/dp/B00UVM7REO>
 All accessed 20/5/2022.

have been so very extraordinary, that we think it worthwhile to transcribe the Sultan's Order for the Performance of them¹⁰.

The Texts of Some Published Examples¹¹

It seems the earliest publication in English¹² to carry the text of this alleged Ottoman firman-decree was a broadside pamphlet from Holy-Rood-House, Edinburgh, Kingdom of Scotland, dated 1686, but which was certainly published late in 1687, as the sultan is named as Solyman/Süleymân II., who only came to the throne on the 8th of November 1687 (Figs. 1 and 2).¹³ It reads:

Relation of the Procession, Fasting and Penance, enjoyn'd by MAHOMET-SOLYMAN EMPEROUROF THE TURKS, From the rising to the setting of the Sun, Lord of Lords, and rightful Successor of the Race of the Great Prophet Mahomet, to be observed through the whole Ottoman Empire. - Translated out of a Turkish Copy - THE Turkish Emperour firmly believing the Hand of God to be stretched out over all His Kingdoms, and considering that the Almighty has given such prosperous Successes to his sworn Enemies the Christians, in the Events of this present Warr against him, and so Bless'd their Arms both by Sea and Land, that his Armies have not only been several times Beat and Routed, but whole Kingdoms are snatch'd from under his Power and Dominion, and the chief cause of all this to have been his little regard of the Divine assistance, his relying too much upon his own Force and Strength, and his slighting the Christian Emperour. To appease the Divine Wrath, and that of His Great Prophet Mahomet, He ordains throughout all his Empire, that the first three Fridays after the New Moon, in the 5, 6, and 7, all Persons shall be oblig'd to keep a strict and austere Fast, without Eating or Drinking any manner of thing till the Stars appear. On the same Days of Fasting, the Muphti (sic.), with the Officers of the Church, Clothed with Sack-Cloth only, Girded with Ropes, their Eyes cast down towards the Ground, and Beards hanging carelesly, are to walk through the Streets and Mercat (market) places till they come to the Mosque with howlings, and crying Tare dam dam muschay Allah Allah. But at Mecca the Coffin of the Great Prophet Mahomet is to be carryed publickly, being laid upon a Hand-Barrow, or Bier for the Dead, made of Silver, but the Silver is to be smoak'd over, and made to appear Rusty. They are to carry 25 Boxes of the same sort of Silver, in which are to be put the Bones of such Officers and Spahies, as out of Love to

¹⁰ *The Historical Register* I, 5.

¹¹ The spelling, capitalisation, and punctuation, but not the letter forms employed, are retained.

¹² The text of this alleged Ottoman document was published in continental Europe: Anno 1686, npn. a copy of which it may have been translated in Edinburgh into English; Bergmann 1687, 685-687; Happelio & Happel 1687, 255-257; Collective 1688, 75-77; for the French unpublished copy of 1687 with some differences in the text, see: Ernst 2018, No. 331^r.

¹³ <https://digital.nls.uk/broadsides-from-the-crawford-collection/archive/188038687#?c=0&m=0&s=0&cv=1&xywh=-2206%2C-279%2C7518%2C5573>; accessed 20/5/2022. This is the complete text. Some words have missing letters in the transcription of another copy, at, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B05120.0001.001>; accessed 20/5/2022

their Religion have lost their Lives, and who are to be accounted amongst the Martyrs, to the end that the consideration of those precious Hero's may move the Great Mahomet to throw himself in the Arms of an Offended angry God. Every Friday thereafter the Coffin of the Great Prophet is to be brought out to the open Field, The Pilgrims, Citizens, Merchants of Mecca, are to make the Procession seven times round the said Coffin, bewail and moan with grievous Lamentations, and Mournful Songs, without any Airy way of singing, but with sighs, Groans and Howlings: No Musical Instrument is to be heard, and on the last Friday they are to have a Procession which is to last four Hours, in the following Order.

1. They are to carry a Bier, followed by 600 Persons, Bare-footed, Clothed like Penitents, Girded about with Ropes, bearing all sorts of broken Weapons, as Arque buses, Splinter'd Javelins, strained Cross-bows, Targets, all in pieces, and the like¹⁴. 2. Three Thousand Musulmen in white Cloths, besprinkled with Blood and Ashes, with dreadful Howlings and Lamentable Cryes are to beat their Limbs and Bodies. 3. Next 6000 Turks with the uppermost part of their Bodies Naked, which they are to lash with Thorns till the Blood run down to the Ground. 4. In the midst, the Coffin of the Great Prophet Mahomet is to be carried by thirty Saphi's, with their Heads bare, and Beards Raz'd on both sides 300 Basha's are to March with drawn Symiters, and if any of the Company shall presume to cast a rash look upon the Coffin, he is immediatly cut in pieces and cast to the Dogs. 5. Every quarter of an Hour, that the Procession lasts a Christian Slave and a Jew are to be slain and left wallowing in their Blood. 6. Next follow 30 Basha's, Governours of different Provinces, in Cloths of a mean Colour without Purple¹⁵ or any other Colour, ty'd with a Black Crape, spotted with Blood, with one Hand upon their Backs they trail the Tail of a Camel upon the Ground, in place of Schutcheon. 7. Two Thousand Janisaries March in their Arms, with a Baton which they trail behind them, and with a confus'd noise they howl Allah pery musfat ay. 8. The Vizier Marches likewise mounted on a Lame Ass, with Reed teinted with Blood with which he Beats his Head, and mourns for the evil times, saying, Offat milay zus fay. 9. They carry a great Coffin, full of Turkish Money, which they throw to the Poor, but if any gather an Asper before the Procession be ended, he is to be empal'd. The confluence of People and Pilgrims closes the Procession. In the midst of all this Company are 100 Turkish

¹⁴ This resembles accounts of the Shii'ite Mourning of Muharram/Mohurrum processions, Francklin 1790, 252, *On the 10th day, the coffins of those slain in the battle are brought forth, stained with blood, on which scymitars and turbans, adorned with herons feathers are laid...*

¹⁵ *Purple*, employed to mean, to outwardly impress, for effect-show, display, as recorded by Lucian (of Samosata), *for, as a soldier is contemptible without arms, a garment without purple, or a horse without his trappings, even so does a great man without a parasite seem of no rank or estimation.* As later, Taylor 1676, 263 *...and the wife eats without purple;* As later by the Vicar of Weaverham, Hunter 1744, 336, *...his flesh not pampered to wantonness or enjoyment; grace grew in this miserable soil: virtue shines without purple or fine linen.*

Hermites, who with Razors cut the Flesh of their Faces, Arms, Breasts and Feet, in so much that the Ground is bedewed with their Blood¹⁶; They lift up their Right-Hand to Heaven, crying, Allah buffay allah mirray vestrinmay, Which is an Oath of Revenge against the Christians, and by this means they intend to appease the Wrath of God, and their Prophet Mahomet. Printed at Holy-Rood-House, and are to be Sold by James Mein on the North-side of the Street at the Cross, 1686.

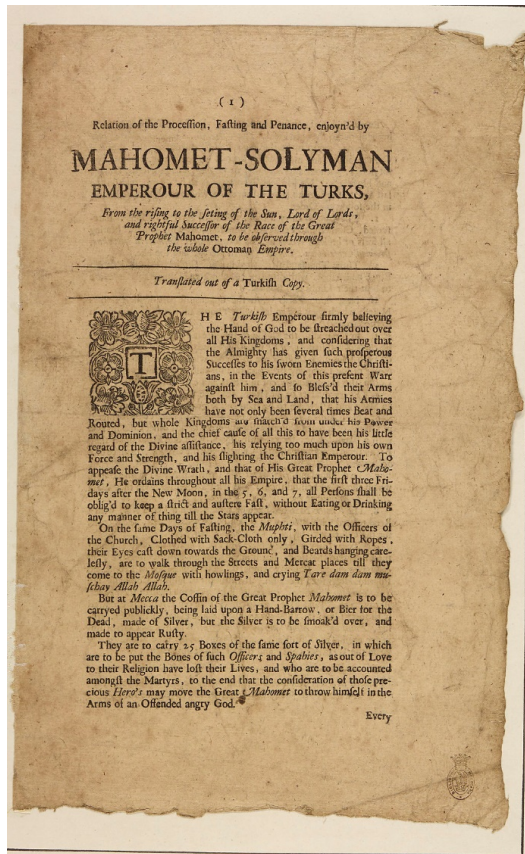

Fig. 1.

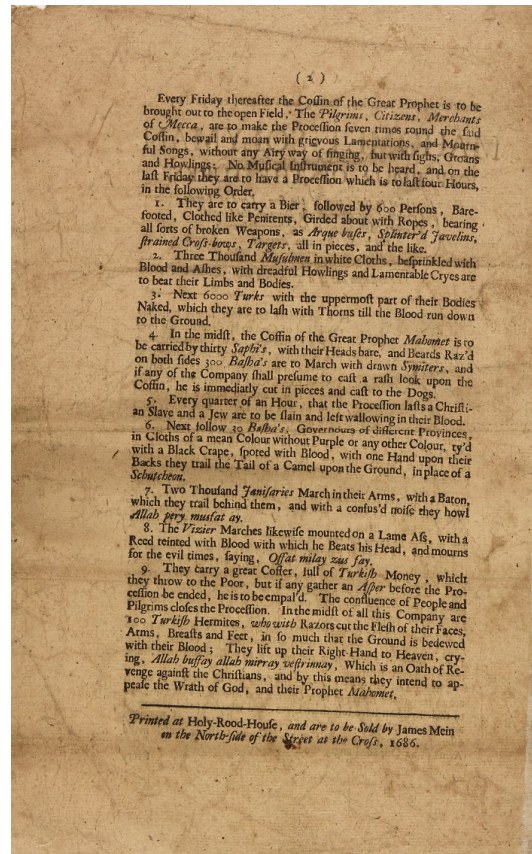

Fig. 2.

Figs. 1 and 2, Single-sheet Broadside pamphlet entitled: Relation of the Procession, Fasting and Penance, enjoy'n'd by MAHOMET-SOLYMAN EMPEROUR OF THE TURKS,... Translated out of a Turkish Copy. Published, Holy-Rood-House, Edinburgh, dated 1686, but certainly published after the 2 Muharrem 1099/8th of November 1687 when Sultan Solyman-Suleiman II. acceded to the throne¹⁷.

¹⁶ This likewise resembles accounts of the Shi'ite Mourning of Muharram processions, Thévenot 1689, 109, at Schiras-Shiraz in 1665, ...and some who are more sincere, cut and mangle their Bodies in several places; nay, and in the Head too, so that the blood comes running down on all sides: in all these different manners, they run about the streets in companies,... Francklin 1790, 251, During these various processions much injury is often sustained, as the Persians are all frantic even to enthusiasm... Many there are who inflict voluntary wounds on themselves...

¹⁷ Source: National Library of Scotland-Leabharlann Nàiseanta na h-Alba, <https://digital.nls.uk/188038687>, shelf-mark, CRAWFORD.MB.412; Fig. 1: <https://deriv.nls.uk/dcn30/1880/3867/188038676.30.jpg>; Fig. 2: <https://der>

This was followed ten years later by the article entitled: 'Advice From Turkey and Germany,' 475-477, *The Present State of Europe for the Month of December, 1697, The Present State of Europe: Or, The Historical and Political Monthly Mercury, Giving an Account of all the Publick and Private Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military, that are most considerable in every Court,...*¹⁸, Vol. 8., No. 12, For Henry Rhodes, John Harris, London, 1697, 475-476:

The 29th of the last Month N.S.¹⁹ the new Aga of the Janizaries made his Public Entry into Adrianople; but he had not above Ten or Twelve Captains of the Janizaries to attend him, all the rest who were at the Battel of Zenta²⁰ being kill'd, or since dead of their Wounds. The next Day the Grand Signior arriv'd at the same City with his new prime Visir; but he rode directly to his Seraglio without entering into the City, not desiring they should make him any publick Reception, or that the Sultanness his Mother should meet him, as she intended, two Miles out of the City. The ill success of the last Campaign has cast a deep Consternation into all the Provinces of his Empire which have heard the ill Tydings, inso-much that in some Places the People begin to murmur against the Grand Signior and his Government. For which Reason the Sultan has caus'd a General Fast, and Publick Prayers to be said throughout all his Dominions Alamede de Turqueske²¹, which are to be accompany'd with Processions to Mecca, in hopes to appease the Anger of Heaven. To which purpose he has set forth the following Ordinance, wherein are many things to be observ'd relating to Mahometan Bigotry.

The Grand Signor of the Turks (Sultan Mustafa II. r. 1695-1703) acknowledging that the Hand of God lies heavy upon his Dominions and his Subjects, for that they have so often fought and been vanquish'd as well by sea as by Land by their Enemies the Christians who have also in a little time regain'd from 'em a large Extent of their country, attributes these frequent Misfortunes to the too great Confidence he has had in his Strength and his Alliances against the Emperor of the Christians. For which Reason he Ordains and Commands, by these Presents, for the attoning the Wrath of God, and his great Prophet Mahomet, That every Friday of the New Moon, as also upon the 5th. 6th. and 7th. of the Month, that all Persons fast all the Day, without eating or drinking, till the Stars appear in the Sky. That the Mufti and his Clergy upon those Days be cloath'd with Sackcloth, girt with Cords, with long beards; and that they go in that posture, first through the Streets, and then to the Churches, with their Eyes fix'd upon the Earth, lamenting and crying, Ja, Aagib, Allah, allah, that is to say, O

iv.nls.uk/dcn30/1880/3868/188038689.30.jpg

¹⁸ It began publication in July 1690 in London and was reprinted in Edinburgh and Dublin and it was *fundamentally a translation from Dutch originals* (Valdeón 2013, paragraph 8).

¹⁹ New Style, in the Gregorian, rather than Julian Calendar, when the new year starts on January 1st rather than March 25th.

²⁰ 11 September, 1697, near Zenta/Senta, Serbia, with the Ottoman main army badly defeated by Prince Eugene of Savoy's Imperial forces, resulting in the Treaty of Karlowitz, 1699.

²¹ Meaning in the fashion of the Muslim Turks.

Merciful God, O God. That they also take the Coffin of the Grand Prophet out of his Sepulchre in Mecca. That after they have plac'd it in a Chair, they also take Twenty five more Coffins full of the Bodies of those who were formerly slain fighting in Defence of the Musulman Religion; which done, they shall perfume 'em with Incense, to the end that by that means the great Prophet may be mov'd to employ his Intercessions to appease the Wrath of the Great God. That after all this has been done upon the above-mention'd Days, and that they shall have plac'd the Prophet's Coffin in the open Field, all Pilgrims and Inhabitants, as also all the Foreigners of all the Caravans, may walk seven times about the Coffin weeping and bewailing themselves, and that the last Day of the Fast they make a solemn Procession, Twenty Miles an end, in the following manner.

1. Six thousand Turks shall lead the way cloth'd in Sackcloth, girt with Cords, bare-foot, and without Turbans, carrying a box full of dead Mens Bones, with broken Scimitars, small rusty Fire-arms, etc. 2. Three thousand other Mussulmen all bloody, cover'd with Ashes, shall follow them bewailing themselves, and rearing (sic. rending) their Cloaths. 3. Six thousand Persons naked from the waist upward, shall follow them, whipping their Backs and Breasts with Thorns till they fetch Blood, which shall drop to the Ground, nor shall they be suffer'd to rub or wipe themselves. 4. After them shall appear Three thousand Spahi's bare-headed, with long Beards, carrying the Prophet's coffin, who shall be surrounded with Three hundred Basha's with naked Swords, and if any one shall offer to take off his Eyes from looking steadfastly upon the Coffin, the Basha's shall presently kill him and cast his Body to the Dogs. 5. At the end of every Mile they shall put to the sword a Christian Slave and a Jew, and they shall let them die in their own Blood. 6. Thirty Basha's, Governours of Provinces, shall follow them without Purple, and with Turbans of plain black Cloth²², dy'd before-hand in the Blood of a Jew and an Ass; and every one of these Basha's shall have one Hand bound behind him, and instead of a Sword shall wear a long Camel's Tail trailing upon the Ground. 7. Three thousand Janizaries shall follow them without Arms, but with Battons, which they shall trail after 'em, and they shall cry out, Allah bize Ramah eile, Lord be merciful unto me. 8. Next to them shall come a Chest full of Money, which shall be scatter'd upon the Road. But the Poor shall be forbid, upon pain of being empal'd, to touch the Money before the end of the Procession. 9. Lastly, The Concourse of People shall close the Procession. In the midst of the Crowd there shall walk a Hundred Santons, or otherwise Turkish Hermites, who shall cut their Arms, Breasts, and Faces, with Knives, till the Blood drop upon the Ground and at the end of every Mile they shall lift up their Hands to Heaven, and cry, Vengeance against the Christians, and say, Allah

²² The wearing of black turbans likewise can also be associated with published accounts of the Shii'ite Mourning of Muharram processions, Thévenot 1689, 108-109, *during these ten days, all the Persians are Sad and Melancholick, many being clad in black, others wearing only a black Girdle, and others a black Turban.*

*Jekfa, Ja Allah errhaman, 'Tis enough, Lord, Most merciful God*²³.

It is to be noted that the text of this article, like most of the other articles in the journal, was possibly a translation of an article that had already been published on continental Europe, translated by a bilingual Huguenot in London, from Dutch into English²⁴, although there is the possibility it derived from the Edinburgh dated 1686 version, with editing. The English reader was reminded of this Ottoman state-wide fast and solemn Procession at Mecca a month later, in the January 1698 issue of the same monthly journal *The Present State of Europe, or, The Historical and Political Mercury*, in an article having the same title, 'Advice From Turkey and Germany,'

*The Turks are known to be a very Superstitious People in their way, and so 'tis a sign; for certainly the Ministers of the Divan place a strong Confidence in the Merits of their late Ordain'd Fast and Inhumane Procession, or else they would never take those Methods they do, to ruine the Ottoman Empire; unless they think it has stood long enough, and therefore do it on purpose*²⁵.

'Advices from Rome and Italy,' *The Present State of Europe, or, The Historical and Political Mercury*, Vol. XXVII., for the Month of February, 1716, Henry Rhodes, London, 1716, 52-53,

They continue at Rome, and other parts of Italy, the extraordinary Prayers appointed by the Pope against the Turks, who on the other hand endeavour to engage Heaven on their side, and have caused unusual Processions and Devotions to be perform'd; of which, Letters from Turkey have brought the following Account.

The Great Sultan (from 1703-1730 Sultan Ahmet III. reigned) having Cause to fear, That God will pour down his Wrath to chastise his Empire, and all his Subjects, has, in order to prevent his falling, with his People, into the Hands of Christians, his Enemies, desired with Fervency, that the Wrath of God may be pacify'd by Means of the Procession of the Great Mahomet. Therefore he has most severely commanded that all and every one of them, fast twice a Week, viz. Mondays and Fridays, in a most strict manner, abstaining from all sorts of Food and Liquors till Night, and on those Days the Great Priest Mufri (sic.), with all his Ecclesiastick Attendants, shall appear immediately cloath'd in Hair-Cloth in the Streets and High-ways, their Eyes cast downwards, and shall pronounce with a loud and distinct Voice to all the Inhabitants of Mecca these Words, O God assist thy People. The Sultan commands besides, That the Tomb or Coffin of Mahomet be carried into a Publick Place and laid upon Four Golden Columns, surrounded by Twelve other Coffins full of Bones of their Saints, that by these Means the Great Mahomet may not fail, on his part, to pacify the Anger of God. The Great Sultan commands likewise, That all the Strangers who shall be in

²³ <https://quod.lib.umich.edu/e/evans/n29531.0001.001/2?page=root;size=100;view=text> Also archived at, THE Turkish FAST, Out of the Monthly Murcury (sic.), for December, 1697, <https://ota.bodleian.ox.ac.uk/repository/xmlui/bitstream/handle/20.500.12024/N00751/N00751.html?sequence=5&isAllowed=y> ; This version is also in Russian of 1697, see Šamin & Watson 2014, 182-186.

²⁴ Valdeón 2013, para 8.

²⁵ *The Present State of Europe* IX, 21.

Mecca, together with all the Inhabitants of that Town, shall seven times walk in Procession round that Tomb in the open Country, crying, howling and groaning, and the Turkish Priests on this Occasion to speak to the People, and represent unto them the great Misfortunes the Ottoman Port has suffer'd for some Years past, and that if they do not repent, they will experience, by their Ruin, the Wrath of God. The Order of Procession.

First, 600 Men bare-footed cover'd with Sackcloth, carrying in their Hands Weapons, made use of in the last war, some broke and others entire, etc. 2. Next to them, 3000 Mufcimans, who are a sort of Monks, having sharp cutting Knives, with which they are to make Incisions in their Bodies, crying out, fighting, and striking themselves over their Breasts. 3. The 6000 Men with Whips or Scourges, lashing themselves over their shoulders. 4. The Tomb or Coffin of Mahomet carry'd by 30 Ispahiai, or Turkis Priests, having their Beards shav'd and bare-headed. That Tomb is to be surrounded and guarded by 300 Bashaws their Scymeters drawn, who have Orders to kill on the Spot such who shall presume out of Curiosity to look upon that Tomb, and, and the Bodies of such who shall be kill'd upon that account, are to be thrown to Dogs. 5. Fifty Turkish Princes, without any Ornament of Purple, bare-headed, and besmear'd with Christian Blood, their Left-hand ty'd, and dragging with their Right a Horse's Tail. 6. 3000 Janisaries, who instead of their Arms, will drag after them their Bucklers, crying out in a lamentable Tone, Halla, Halla, Hu. 7. One of the chief Viziers is to close the Procession riding upon an Ass bare-headed, in Token of Humiliation, holding in his Left-hand a Turkish Cap dip't in Christian Blood, and in the Right a Cane, wherewith he is to strike his Head, and is to deplore the future Calamity in these Words: O Great Prophet, assist us for obtaining the Grace of God that the Christians, our Enemies, may remain confounded. 8. After this Vizier is to come a Chest full of Aspers, or Silver Pieces of Money, to be thrown amongst the People by a Turk appointed for that purpose; but none is to be so audacious as to rise from the Ground till the Procession is gone by, upon pain of Death. 9. Last of all comes on an incredible multitude of Turks, amongst whom are the Pomites²⁶, who are to scratch and tear their Faces, and at every Hundred Paces they are to lift up their Eyes to Heaven, and cry out, Halla, Halla, Bacha, O God, O God, assist us that we may not perish.

'The War between the Turks and the Venetians' 1-8, *The Historical Register, Containing an Impartial Relation of All Transactions Foreign and Domestick*, Vol. I., For the Year 1716, Sun-Fire Office, London, 1717, 5-7.

The Turks having thus conquer'd the Morea, and taken besides Suda and Spina-Longua, two Fortresses on the Coast of Candia, withdrew into Winter-Quarters, as did likewise the Venetians, and no Hostilities, worth taking Notice of, have since

²⁶ Presumably the word, *Pomites* was the result of a typesetting error. The word should read, *Hermites*, employed in earlier versions of the text of clause 9 of the alleged decree.

happened between them. Both Sides are making vast Preparations for the next Campaign; for the Success of which, they have been sending up their Vows to Heaven. The devotions of the Turks have been so very extraordinary, that we think it worthwhile to transcribe the Sultan's Order for the Performance of them.

The Grand Sultan having Cause to fear that God will let loose the Scourge of his Wrath to chastise his Empire and all his Subjects, and being desirous to prevent his own and his People's falling into the Hands of the Christians, his Enemies, he most fervently prays, that the Wrath of the Almighty may be appeas'd by means of the Procession of his great Prophet Mahomet: To this End, he strictly commands all his Subjects whatsoever, to observe a most rigorous Fast two Days in the Week, that is to say, every Monday and Friday, by abstaining from all Sorts of Nourishment, both of Meat and Drink, 'till the Evening. And on those two Days, the Mufti, or Chief Priest, with his Clergy assisting him, all of them clad in Hair-Cloth, shall go in Procession thro' the Streets of Mecca, with their Eyes fix'd to the Ground, and shall cry aloud, that the Inhabitants may hear them, the following words, O God, assist thy People. The Sultan farther commands, That the Shrine of Mahomet be carry'd to a publick Place on four Columns of Gold, in the Midst of twelve other Shrines, fill'd with the Bones of Saints, that, by Means of their Presence, the Great Mahomet may appease the Wrath of God. Also it is the Sultan's Command, That all Strangers who shall happen to be at Mecca, as likewise all the Inhabitants of the City, march seven Times round the Shrine, fighting, crying, and howling; and the Priests are, upon this Occasion, to speak to the People, to lay before them the great Evils that have befallen the Ottoman Port for some Years past; and to declare to them, That unless they repent, they too will feel the Wrath of God in their Destruction. During these Days of Fasting, Humiliation, and Procession, Music and all other Diversions are strictly prohibited. Order to be observ'd in the Procession.

- 1. Six hundred Men, bare-foot and cloath'd in each of them bearing in his Hand some of the Arms that were us'd in the last War, some whole, others broken.*
- 2. After them three thousand Mustlemans, or Mahometan Monks, carrying in their Hands sharp Knives, with which they shall gash their Bodies; and smiting their Breasts, shall pour out Groans and Lamentations.*
- 3. Then six thousand Men with Whips and Rods, with which they shall scourge their naked Shoulders.*
- 4. The Shrine of Mahomet, carry'd by thirty Ispahiais, or Turkish Priests, with their Heads bare, and their Beards shav'd This Shrine to be surrounded and guarded by three hundred Basha's, with their Sabres in their Hands, who are order'd to kill all Persons on the Spot, who shall dare, thro' Curiosity, to look upon the Shrine; and the Bodies of those so slain, shall be thrown to the Dogs.*
- 5. Fifty Turkish Princes, divested of their Purple Attire, bare-headed, and bath'd in Christian Blood; each having his left Hand bound, and dragging in his right a Horse's Tail.*
- 6. Three thousand Janisaries, or Foot-Soldiers, who, instead of Arms, shall drag behind them, on the Ground, their Shields and Bucklers; and shall cry with a lamentable Voice, Halla, Halla, Hu.*
- 7. A principal Vizier shall*

close the Procession, mounted on an Ass bare-headed, in Token of Humiliation, he shall bear in his left-Hand a Turban dipp'd in Christian Blood, and in his Right a Cane, with which he shall strike his Head, and shall deplore at the same Time the future Calamities of the War, in these Words: O Great Prophet, assist us for obtaining the Grace of our God, to the End of our Enemies (the Christians) may be put to confusion. 8. Then shall be drawn a Chest full of Silver Aspers, (A small piece of Money of about the Value of two Pence English) which shall be thrown amongst the People by a Turk appointed for that purpose: But no one shall dare to rise from his Knees before the Procession be ended, upon pain of Death. 9. Lastly, An incredible Number of Turks, and among them their Pomites²⁷, a certain Order of Priests, who shall scratch and tear their Cheeks, and at every hundred Steps, lifting up their Hands to Heaven, shall cry with a loud Voice, Halla, Halla, Bacha, O God, O God, assist us that we may not perish.

It is perhaps somewhat ironic to read this text in the first article of the first volume of a publication that, in its introduction claimed,

We pretend no longer to give our Subscribers a Paper of News, (I might say Falsehoods, for News-Papers and Lies are become almost synonymous Terms) nor will we ever relate any Thing that wants Confirmation, but only what on all Hands is agreed to have happen'd; not such Things as Time must discover to be either true or false, but such only as it has already stamp'd with the undeniable Mark of Truth: For Time alone it is, that in this Age of Fiction, can teach us to discover Truth from Falsehood, and to discern between the real Beauties of the one, and the artful Colourings that are industriously laid on to conceal the Deformity of the other. We shall be religiously scrupulous, in all our Relations, to inset only bare Matter of Fact, stript of all Disguise and sly Insinuations, and without any Remarks of our own upon them, either of Dislike or Affection²⁸.

A version in French of the alleged Ottoman decree-proclamation said to have been issued in 1717, was then published in, Louis Balthazar Néel, *Histoire de Maurice, comte de Saxe etc. enrichie des plans...* T. I., A Mittaw²⁹, 1752, 102-106, and published in Dresden the same year, and published again in French in Dresden in 1760, T. I., 101-105. The 1752 version in French, resulted in another edition that was published in French in London in 1753³⁰, while it was translated into English and was published in the same year as:

The History of Maurice Count Saxe, Field-Marshal of the French Forces, Duke Elect of Courland and Semigallia: Containing a Curious Account of All the Wars of Europe Since the Treaty of Utrecht, in which He was Concerned: with A detail of the several Battles and Sieges wherein he either commanded or assisted: Particularly those of Prague, Aschaffenburg, Fontenoy, Lawfeldt and

²⁷ *The Present State of Europe* IX, 18.

²⁸ *The Historical Register* I, ii-iii.

²⁹ Mod. Jelgava, Latvia.

³⁰ Collective 1753, I.

Bergen-Op-Zoom, Besides the Invasion of Scotland, the Expedition to Port l'Orient, And many other remarkable Transactions. To which are annexed, His Last Will; and a description of his pompous Funeral. The whole interspersed with Various other Particulars, relating to the Amours both of himself and his Father, King Augustus; as well as to his Election in Courland, and the unlucky Effects of his fighting the Duchess, who would have married him, and was afterwards Empress of Russia. Written by an Officer of Distinction, translated from the French, Vol. I., for T. Osborne, London, 1753, 76-80, This aga spoke very good High Dutch, and appeared very well disposed for the re-establishment of peace, in order to which a congress was necessary. The number of the discontented among the Turks was so great, that the deposition of the grand seignior³¹ was much to be dreaded; and things were come to such a height, that he neither durst go out, nor appear in publick. The famous victory which prince Eugene had obtained, was so complete, that all the mussulmen were under the greatest terror and consternation, and loudly murmured. Nothing can afford a more convincing proof of this, than the form of devotion which the soltân thought proper to appoint, in order to appease the people, who earnestly wished for a revolution: he addressed it to the Turkish aga at Belgrade, with commands, that he and his retinue should conform to it. This minister accordingly made it publick; and the singularity of that piece, not to be found in any of our publick writings, appeared worthy to be related here, faithfully rendered into English.

Ashmed Selim³², soltân, emperor of the East and of the West, lord of lords, true imitator of the grand prophet Mohammed, etc. The grand soltân being apprehensive, that the hand of the great God is stretched out against his government, his subjects, and his empire, since hr permits them to be oppressed and tormented by their enemies the christians, who have vanquished them several times, both by sea and land, as well as taken from them a large extent of country: and all this, as it appears to him, because the mussulmen are become corrupted in their works, and too confident of their own strength: therefore, to appease the wrath of God, and of his prophet Mohammed, he expressly orders, that on Friday, after new moon, in the fifth, sixth and seventh months, all and singular his subjects shall keep a rigorous fast all that day and abstain from meat and drink, from the rising of the sun to that of the stars. On that day the mufti and other ecclesiastical servants, cloathed with penitential habits of hair-cloth, with down-cast eyes, beards uncombed, and all in tears, shall repair first to the publick places, and afterwards to the mosks, crying with all their strength, Ya, Mofateh ilabwab; that is to say, Open the gates of thy favour. In the island of Mecca

³¹ Allegedly after the Ottoman surrender of Belgrade 22nd of August 1717, i. e. Sultan Ahmet III.

³² In fact, Sultan Ahmed III, r. 1703-1730.

(sic.³³), *the prophet's coffin*³⁴ shall be laid open, and exposed to public view, upon silver tressels; perfumed with incense, and filled with the bones of servants and spahi's killed in the battle; that the prophet, moved with so great and so sensible a loss, may be induced to appease the wrath of the great God. This to be performed during these three Fridays, the coffin carried through the streets and in the fields; and all the pilgrims and inhabitants of the mosques, with the chiefs of the trades, shall make the round seven times, singing, with a doleful voice, the canticle of lamentation³⁵ upon account of this disaster. No instrument of music shall be heard, but only cries of sorrow, and an universal mourning; and on the last day of fasting, a solemn and general procession shall be made ten miles round, in the following order:

In the first place, the march shall begin with a coffin filled with dead mens bones, broken scimitars, flatted cuirasses, broken bows, and blunt arrows. All these things shall be carried by six hundred Turks cloathed in penitential habits, bare-footed and bare-headed, without turbans. II. Shall follow next three hundred mussulmen, with habits dyed in blood, and strewed with ashes, striking their breasts, with lamentable outcries and doleful howlings. III. Six thousand men, naked from their shoulders to their girdles, shall lash their breasts and shoulders with thorns, till the blood runs down to the ground, without their wiping it off. IV. The coffin of the prophet, supported by thirty spahis without turbans, surrounded by four hundred bashâs, with drawn scimetars; to cut-down all those who shall look upon the coffin without respect, and whose bodies shall be thrown to the dogs. V. At every quarter of a mile an ass and a Jew shall be killed, and left lying on the ground in their blood. VI. Thirty land bashâs shall be without purple, and with pitiful turbans of black stuff dipt in the blood of the ass and the Jew; having one hand tied behind to their shoulder, without scimetars, but with tails of black horses, dragging on the ground to make the dust rise. VII. Three thousand janissaries, without arms, and sticks in their hands trailing on the ground, shall cry, Allah Hasbi Fagavuri! God is my protector! Let him pardon me! VIII. The grand vizier, mounted on a lame ass, with a blue turban and bloody, shall strike his head with a cane, and deplore the last and fatal battle in

³³ "The island of Mecca", "l'isle de la Mecque" in the French edition of 1752, p. 108, possibly, if derived from a Flemish text: was a mistranslation from the Dutch of the word meaning: sanctuary, refuge, oasis - *toevluchtsoord*

³⁴ *Mohammed's tomb is not at Mekka, but at Medinah, a city ten day's journey to the North; neither is his coffin ever exposed. This shows the formula to be spurious; not to mention the other absurdities which follow, particularly these relating to the Jew and ass.

³⁵ Canticles and Lamentations are the names of books in the Old Testament of the Holy Bible and the expression, canticle of lamentations was employed to describe the *Verses on the death of the* (Holy Roman) *Emperor Conrad II.*, *One of us made a canticle of lamentations on the Emperor, which he presented afterwards to his son King Henry in the city of Constance.* Benson 2021, 98, for the lament, 99-100. Ascribed to "the Man of Sorrows" in the Roman Catholic Church, the canticle of lamentations forms a part of Holy Week, there is of course no such Ottoman prayer that resembles the Roman Catholic Churches' canticle of lamentations.

these terms; EsfaYa! Maulay an Iafay; Lord, forgive me my ingratitude. IX. A chest filled with silver to be thrown to the people, but not to be gathered till the procession is over, under pain of being impaled alive. X. And, in fine, this procession shall be closed by an innumerable multitude of people; in the midst of whom there shall be a hundred Turkish penitents³⁶, who with knives shall cut-off the flesh of their arms, breasts, and faces, the better to appease the wrath of the great God, and the prophet Mohammed: and at every quarter of a mile they shall lift up the right hand, and cry with all their force, Alla sifai sededni Ahdai: I invoke God with my mouth, that he may fortify me against my enemies.

This form of devotion having been published through all the dominions of the grand seignior, had the effect which he proposed to himself: the people taken-up with devotion, thought no more of revolting, and their minds became calm³⁷.

The above passage was then repeated in the review of this book entitled: ‘Memoirs of the Life of Maurice Count Saxe (Page 185, Vol. XII) continued,’ 195-202, *The Universal Magazine of Knowledge and Pleasure*, Vol. XII., No. LXXXIII., May, John Hinton, London, 1753, 198-199, with both textual changes and changes to capitalisation in the quotation. From: *Ya, Mofateh ilabwab*; to, “*Ya mofateth ilabwab*”. From, *Allah Hasbi Fagavuri!* to “*Alla hasbi fagavuri!*” and, VIII. *The grand vizier, mounted on a lame ass, with a blue turban and bloody, shall strike his head with a cane, and deplore the last and fatal battle in these terms; EsfaYa! Maulay an Iafay; Lord, forgive me my ingratitude.* is missing from the review quotation, while, *Alla sifai sededni Ahdai:* is unchanged, and there is the alteration from, *singing, with a doleful voice, the canticle of lamentation upon account of this disaster.* to, *singing, with a doleful voice, the canticle of lamentation upon account of this terrible destruction.* The section in the book review closes with: *The Grand Seignior found thixt (sic.) effect from this form of devotion (which he had caused to be published throughout all his dominions) which he proposed to himself; for the people, being taken up by devotion, thought no more of revolting. However, he did not think it prudent to return immediately to Constantinople, but held a Divan at Andrianople, from whence he sent Plenipotentiaries to Belgrade, to treat of a peace. This deputation was composed of the Aga already mentioned, and two Bashaws, having a very numerous retinue, and charged with presents carried on two horse litters.*

It can be noted that in other published contemporary biographies of Maurice Comte De Saxe there is no mention at all of this alleged Ottoman decree³⁸. A paraphrase of the 1717 alleged Ottoman decree-*firman* was then published in *The London Chronicle, or, Universal Evening Post*, Saturday, March 24th, 1770. A version was also published in the *Public Advertiser*, No. CLXII, in a letter dated Thursday, March 29, 1770, No. 11036; and, No. CLXIII, its continuation, dated March 31, 1770, reprinted in, *The Repository, Or, Treasury of Politics and Literature for 1770, Being a Complete Collection of the Best Letters (including Those of Junius) and Essays from the Daily Papers, . . .*, Vol. I., John Murray, London, 1771, 374-380; and in, *Fugitive political essays which have appeared in the Public Advertiser*

³⁶ In earlier versions described as *santons*=dervishes or, *Hermites, an order of Priests*, meaning holy-men, rather than *penitents*.

³⁷ Néel 1752, 149-150. The inclusion of this text in the author’s *Histoire de Maurice, comte de Saxe*, is perhaps not surprising, given his authorship of, *Voyage de Paris à St-Cloud par mer et retour par terre*, of 1751. This text in French also occurs in: Minuti *et al.* 2002, 315.

³⁸ Such as: Pérau 1757; nor is it in, d’Expagnac 1773.

During the last Winter, 1769 and 1770, Under the several Names of Old Slyboots, Faction, Hortensius, A Lover of Consistency, etc., for Richardson and Urquhart, London 1770, 152 ff.

I observed in the last Amsterdam gazette³⁹, a copy of a circular letter, or order, from the Grand Seignior, to appoint a solemnity, in which a very extraordinary procession is to be introduced; plainly calculated to amuse the people, who are dispirited by the late frequent victories of the Russians, and to fill them with hopes, that the next campaign will be attended with better success....Mustapha⁴⁰, Sultan of the East and West, Master of all the Grand Seigniors, and Descendant of the great prophet Mahomet⁴¹.

The Grand Seignior of the Mussulmans, having found that the Divine Being has stretched his arm in wrath over his subjects and his empire, (insomuch that the Christians, our enemies, who have so often been vanquished both by land and sea, and spoiled of their possessions, are permitted to afflict and weaken us; which most probably has happened only through the too great confidence of the Mussulmans in their own forces) enjoins and orders, to appease the wrath of the Divine Being, and the indignation of his prophet Mahomet, that on Friday, and at every new-moon of the 5th, 6th, and 7th month, every one shall abstain, in the most rigorous manner from eating and drinking, till the stars show themselves in the firmament. The Mufti, and all other ecclesiastics, shall be dressed that day as penitents, with ropes about their waists, their eyes fixed on the ground, their beards uncombed, and uttering melancholy sounds. They shall pronounce in the public squares, and in the mosques, the plaintive song, Open the doors of mercy! In the isle of Mecca, the sepulchral urn of Mahomet shall be publickly carried on a silver stand, perfumed and filled with the bones of his servants and spies (sic. spahis), who have been killed in battle, in order to move the prophet, by so great a loss, and engage him to appease the anger of the Almighty. This shall be done at the three stated times of penitence; and the urn shall be exposed in all the principal streets, and in the country. Then all the inhabitants, and the pilgrims of the mosques, and also all the trading companies, shall march six (sic.) times round the urn, and with tears in their eyes shall sing the Song of Calamity. There shall be no sound of any instrument with strings, no flute, nor any vocal music, but loud sounds of complaint and lamentation.

In my last letter, I translated from the Amsterdam Gazzette, part of the orders

³⁹ The French language *Gazette d'Amsterdam* published from 1691 to 1796, distributed throughout Europe and long regarded as the principal European journal of political information.

⁴⁰ This is referring to Sultan Mustafa III. r. 1757-1789, reigning when this was written, who declared war on Russia on September 25, 1768, that ended in Ottoman defeat in 1774, rather than to the reign of Sultan Mustafa II. in the 17th century.

⁴¹ There seems to be no evidence to show that Sultan Mustafa III. was of the family of the Prophet, a Sharif. It seems probable the author of this version of this text, by stating *Descendant of the great prophet Mahomet*, was indicating the Caliph.

of Mustapha, Grand Seignior of the Mussulmans, for a public solemnity, to be observed in all the provinces of his empire... I shall now proceed to lay before you the remainder of the Sultan's circular letter, in which he appoints, and regulates a public procession...⁴² On the last day of the solemnity, there shall be a grand and general procession, for a circuit of 25 miles, in the following order: Ist. Six Hundred persons with cords about them, clothed in bloody habits, bare-foot, and bare-headed, shall carry an urn filled with the bones of dead men, with broken scimiters and pikes, with bows unstrung, and unfledged arrows. 2dly. Three hundred Musselmans, in vestments defiled with blood and ashes, shall follow, weeping, and sending forth loud lamentations, and at the same time beating and striking themselves severely. 3dly. Six hundred other men, their bodies naked from the head to the waist, shall beat their shoulders and breasts with branches of thorns, 'till the blood runs in streams to the ground, without being allowed to staunch their wounds. 4thly. The urn of the Prophet shall be borne by thirty Spahis, without anything on their heads; and they shall be surrounded by thirty Pachas, with naked scimeters, to put every one to immediate death who shall dare to look with an irreverent eye upon the urn of the Prophet; and shall cast their bodies immediately to be food for the dogs. 5thly. At every fifth part of a mile they shall cut the throat of a Jew, and kill an ass; consequently in the whole 125 Jews, and as many asses; all of which shall be left in the road weltering in their blood. 6thly. Thirty Bashaws of the empire shall march, without their purple robes, with black turbans on their heads, besmeared with the blood of the Jews: they shall wear no scimeters, and but carry a horsewhip, which they shall drag along the ground to raise the dust. 7thly. These shall be followed by 300 Janissaries without swords, and only armed with clubs, which they shall drag behind them: every lamentation shall be made in a confused tone in these words, 'O God, my defence and my pardon.' 8thly. The Visir with a blue turban, marked with blood, riding on a lame ass, shall strike his head with a reed, and deplore the fate of the unfortunate, crying out, 'O Lord, pardon my ingratitude!' 9thly. Then shall follow a chest full of gold coin, to be distributed to the poor; but no one shall dare to pick up the money till the procession is ended; the chest to be guarded by two Bashaws, who shall order instant death to be inflicted on any one, who shall presume to stoop for a sequin, that may happen to fall at his feet during the time of the solemnity. 10thly. The procession shall be closed by an innumerable crowd of people, among whom there shall be an hundred penitents, or hermits, who shall cut their arms and breasts with knives, till their blood flows upon the earth; in order thereby to calm the anger of God and his prophet Mahomet: they shall also cry out at every fifth part of a mile, I call upon God in my distress that he may give me strength against my enemies. Such were the orders for the Turkish procession,... O.S.

The somewhat different version published in *The London Chronicle*, Saturday, March 24th, 1770, was

⁴² idem 1770, 156-161.

then reprinted in newspapers and journals in England in August-September 1882, after the bombardment of Alexandria, and before the battle of Tel El-Kebir, (see below, 1882).

'Proclamation,' 43-46, Thomas Holcroft, *The Family Picture; Or Domestic Dialogues On Amiable And Interesting Subjects: Illustrated By Histories, Allegories, Tales, Fables, Anecdotes, &c. Intended To Strengthen And Inform The Mind*, Vol. II., Lockyer Davis, London, 1783, 42-44,

The following account of a Turkish fast forcibly and lamentably describes the power of that superstition of which Mahomet was the founder. The Sultan Selim⁴³ having been constantly defeated in his wars with the Germans, who were commanded by the great Eugene, and being afraid of losing his crown and his life by popular insurrections, endeavoured to amuse the people, and divert them from rebellious thoughts by proclaiming a Fast, which exhibits a melancholy picture of abject folly, and incoherent cruelty.

Proclamation:

Ashmed Selim, Sultan, Emperor of the East and of the West, Lord of Lords, true imitator of the prophet Mahomet, etc. The Grand Sultan being apprehensive, that the hand of the great God is stretched out against his government, his subjects, and his empire, since he permits them to be oppressed and tormented by their enemies the Christians, who have vanquished them several times, both by sea and land, and taken from them a large extent of country; and all this, as it appears to him, because the Mussulmans have corrupted themselves, and become too confident of their power: To appease the wrath of God, therefore, and of his prophet Mahomet, he expressly orders, that on Friday, after new moon, in the fifth, sixth, and seven months, all and singular his subjects shall keep a rigorous fast all that day, and abstain from meat and drink, from the rising of the sun, till that of the stars. On that day, the Mufti, and other ecclesiastical servants, clothed with penitential garments of hair-cloth, with down-cast eyes, beards uncombed, and all in tears, shall repair first to the public places, and afterwards to the mosques, crying with all their strength, "Ya-mofateth ilabwab:" (i. e. Open the gates of thy favour). In the island of Mecca, the Prophet's coffin shall be laid open, and exposed to public view upon silver tressels, perfumed with incense, and filled with the bones of servants and Spahi's killed in the battle; that the prophet, moved by so great and so sensible a loss, may be induced to appease the wrath of Heaven. This to be performed three Fridays, the coffin carried through the streets and in the fields; and all the pilgrims and inhabitants of the mosques, with the Chiefs of the trades, shall make the round seven times, singing, with a doleful voice, the Cantic of Lamentation, on account of this terrible destruction. No instrument of music shall be heard, but cries of sorrow and universal mourning; and, on the last day of fasting, a solemn and general procession

⁴³ This is the invented decree allegedly issued in 1717 by Sultan Ahmet III. but here given to a Sultan Selim, stated twice in this alleged translation, published in 1783. Selim II. r. 1566-1574, while Selim III. r. 1789-1807, acceded after this alleged proclamation was published.

shall be made, ten miles round, in the following order:

First, The procession shall begin with a coffin filled with dead men's bones, broken scimitars, flatted cuirasses, broken bows, and blunt arrows. All these shall be carried by six-hundred Turks cloathed in penitential habits, bare footed and bare headed, without turbans. 2. Three hundred Mussulmen shall follow, with habits dyed in blood and strewed with ashes, striking their breasts, with lamentable outcries and doleful howlings. 3. Six thousand, naked from their heads to their girdles, shall lash their breasts and shoulders with thorns, till the blood droppeth on the ground, without their wiping it off. 4. The coffin of the Prophet, supported by thirty Spahis without turbans, surrounded by four hundred bashaws, with drawn scimitars, to destroy all who shall look on the coffin without respect, and whose bodies shall be cast to the dogs. 5. At every quarter of a mile, an ass and a Jew shall be killed, and left on the ground weltering in their blood. 6. Thirty land bashaws shall be without purple, and with pitiful turbans of a black stuff dipped in the blood of the ass and the Jew, having one hand tied behind to the shoulder; without scimitars, but with tails of black horses dragging on the ground to raise the dust. 7. Three thousand Janizaries, without arms, having sticks in their hands trailing on the ground, shall cry, "Alla hasbi fagavuri!" (i. e. God is my protector! Let him pardon me!) 8. A chest filled with silver to be thrown to the people; but not to be gathered, till the procession be over, under pain of being impaled alive. 9. In fine this procession shall be closed by an innumerable multitude of people, in the midst of whom there shall be an hundred Turkish penitents, who with knives shall cut off the flesh of their arms, breasts, and their faces the better to appease the wrath of the great God and his prophet Mahomet; and, at every quarter of a mile, they shall lift up the right-hand, and cry, with all their strength, "Alla fifai fededni Ahday" (i. e. I invoke God with my mouth, that he may fortify me against my enemies).

'Horrid Decree of the Grand Seignior; in Consequence of the Capture of Belgrade,' 301-303, *The Historical Magazine for September, 1792, The Historical Magazine or, Classical Library of Public Events, Consisting of Authentic Anecdotes, Biographical Memoirs, Manners and Customs, Philosophical Papers, Natural History, Theatrical Intelligence, Analysis of Historical Books, Domestic News etc. etc. etc. For the Year 1792, Vol. IV., No. XLVII., London, 1792, 301-303.*

*Ashmed Selim, sultan, emperor of the East and of the West, lord of lords, true imitator of the prophet Mahomet, etc.*⁴⁴ *The grand sultan being apprehensive, that the hand of the Great God is stretched out against his government, his subjects, and his empire, since he permits them to be oppressed and tormented by their enemies the Christians, who have vanquished them several times, both by sea and land, and taken from them a large extent of country; and all this, as it*

⁴⁴ i. e. This alleged decree dates from the capture of Ottoman Belgrade by Hapsburg forces in August 1717 in the reign of Sultan Ahmet III., not from the Hapsburg capture of Belgrade in 1789 under Sultan Selim III. The text remains largely the same, but the name of the ruling sultan is inserted.

appears to him, because the Mussulmen have corrupted themselves, and become too confident of their power: wherefore, to appease the wrath of God, and of his prophet Mahomet, he expressly orders, That on Friday after new moon, in the fifth, sixth, and seventh months, all and singular his subjects shall keep a rigorous fast all that day, and abstain from meat and drink, from the rising of the sun, till that of the stars. On that day the mufti, and other ecclesiastical servants, clothed with penitential garments of hair-cloth, with down-cast eyes, beards un-combed, and all in tears, shall repair first to the public places, and afterwards to the mosques, crying, with all their strength, "Ya mo, fateth ilabwab" i. e. Open the gates of thy favour. In the Island of Mecca, the prophet's coffin shall be laid open, and exposed to the public view upon silver tressels, perfumed with incense, and filled with the bones of servants and spahis killed in the battle; that the prophet, moved by so great and so sensible a loss, may be induced to appease the wrath of the Great God. This to be performed during these three Fridays, the coffin carried through the streets and in the fields; and all the pilgrims and inhabitants of the mosques, with the chiefs of the trades, shall make the round seven times, singing, with a doleful voice, the canticle of lamentation, on account of this terrible destruction. No instrument of music shall be heard, but only cries of sorrow and an universal mourning; and, on the last day of fasting, a solemn and general procession shall be made, ten miles round, in the following order: First, The procession shall begin with a coffin filled with dead men's bones, broken scimitars, flatted cuirasses, broken bows, and blunt arrows. All these things shall be carried by six hundred Turks cloathed in penitential habits, bare footed and bare headed, without turbans. 2. Shall follow three hundred Mussulmen, with habits dyed in blood and strewed with ashes, striking their breasts, with lamentable outcries and doleful howlings. 3. Six thousand men, naked from their shoulders to their girdles, shall lash their breasts and shoulders with thorns, till the blood droppeth on the ground, without their wiping it off. 4. The coffin of the prophet, supported by thirty spahis without turbans, surrounded by four hundred bashaws, with drawn scimitars, to destroy all who shall look on the coffin without respect, and whose bodies shall be cast to the dogs. 5. At every quarter of a mile, an ass and a Jew shall be killed, and left lying on the ground in their blood. 6. Thirty land bashaws shall be without purple, and with pitiful turbans of a black stuff dipped in the blood of the ass and the Jew, having one hand tied behind their shoulder, without scimitars, but with tails of black horses dragging on the ground to make the dust rise. 7. Three thousand Janizaries, without arms, having sticks in their hands trailing on the ground shall cry, "Alla hasbi fagavuri!" i. e. God is my protector! Let him pardon me! 8. A chest filled with silver to be thrown to the people, but not to be gathered, till the procession be over, under pain of being impaled alive. 9. In fine, this procession shall be closed by an innumerable multitude of people, in the midst of whom there shall be an hundred of Turkish penitents, who with knives shall cut off the flesh off their arms, breasts, and faces, the better to appease the wrath of the great God and his prophet Mahomet; and, at every quarter of a mile, they shall lift up their right

hand, and cry, with all their strength, “Alla fifai fededni Ahday” i. e. I invoke God with my mouth, that he may fortify me against my enemies.

This text was then re-published in 1799 in the local British newspapers, the *Kentish Weekly Post or Canterbury Journal*, Canterbury, Friday, 1st March, 1799, page 4; *Ipswich Journal*, Ipswich, Suffolk, Saturday, 2nd March 1799, page 2; *Cambridge Intelligencer*, Saturday, 2nd March, 1799, page 2; *Staffordshire Advertiser*, Saturday, 2nd March, 1799, page 3; *Caledonian Mercury*, Midlothian, Saturday, 2nd March, 1799, page 2; *Aberdeen Press and Journal*, Monday, 4th of March, 1799, page 4; *Chester Courant*, Chester, Tuesday, 5th of March, 1799, Page 2; and the *Oxford Journal*, Oxford, Saturday, 13th of April, 1799, on page 2, within the context of the Napoleonic invasion of Ottoman Syria.

This most extraordinary piece of black propaganda, which has no factual basis in any Ottoman proclamation or decree, late 17th century or otherwise, then resurfaces on the other side of the Atlantic in 1824, published in the context of the Greek rebellion against Ottoman rule.

‘The Turks,’ *Alexandria Gazette & Advertiser*, Vol. XXIV., No. 6493, Alexandria, Virginia, Tuesday, Morning, 2 March, 1824, Page 4,

A gentleman has lent us the number of an old work, called the Monthly Mercury, published in London, 1697, which gives an account of the events of the period; and from which we extract a curious statement regarding the Turks. At the present time, we think it might be interesting (my emphasis)...Advice From Turkey & Germany. The 29th of the last Month N.S. the new Aga of the Janizaries made his Public Entry into Adrianople; but he had not above Ten or Twelve Captains of the Janizaries to attend him, all the rest who were at the Battle of Zenta being killed, or since dead of their Wounds. The next day the Grand Signior arrived at the same City with his new prime Visir; but he rode directly to his Seraglio without entering into the City, not desiring they should make him any public Reception, or that the Sultanness his Mother should meet him, as she intended, two Miles out of the City. The ill Success of the last Campaigne (sic.) has cast a deep Consternation into all the Provinces of his Empire which have heard the ill Tydings, insomuch that in some Places the People began to murmur against the Grand Signior and his Government. For which Reason the Sultan has caused a General Fast, and Public Prayers to be said throughout all his Dominions Alamede de Turqueske, which are to be accompanied with Processions to Mecca, in hopes to Appease the Anger of Heaven. To which purpose he has set forth the following Ordinance, wherein are many things to be observed relating to Mahometan Bigotry.

The Grand Signior of the Turks acknowledging that the hand of God lies heavy upon his Dominions and his Subjects, for that they have so often fought and been vanquished as well by Sea as by Land by their enemies the Christians, who have also in a little Time regained from ‘em a large Extent of their Country, attributes these frequent Misfortunes to the too great Confidence he has had in his strength, and his Alliance against the Emperor of the Christians. For which Reason he Ordains and Commands, by these Presents, for the atoning of the Wrath of God, and his great Prophet Mahomet, That every Friday of the New Moon,

as also upon the 5th, 6th, and 7th of the Month, that all Persons fast all the Day without eating or drinking, till the Stars appear in the sky. That the Mufti and his Clergy, upon those days, be cloathed with Sackcloth, girt with Cords, with long Beards; and that they go in that Posture, first through the streets, and then to the Churches, with their Eyes fixed upon the Earth, lamenting and crying, Ja Agib Allah Allah, that is to say, O Merciful God, O God. That they also take the Coffin of the Grand Prophet out of his Sepulchre in Mecca (sic.). That after they have plac'd it in a Chair, they also take Twenty-five more Coffins full of the Bones of those who were formerly slain fighting in Defence of the Musselman Religion; which done, they shall perfume 'em with Incense, to the End that by that Means the great Prophet may be mov'd to employ his Intercession to appease the Wrath of the Great God. That after all this has been done upon the abovementioned Days, and that they shall have plac'd the Prophet's Coffin in the Open Field, all Pilgrims and Inhabitants, as also all the Foreigners of the Caravans, may walk seven Times about the Coffin, weeping and bewailing themselves, and that the last Day of the Fast they make a solemn Procession, twenty Miles an end, in the following Manner: 1. Six thousand Turks shall lead the way cloth'd in Sackcloth, girt with Cords, bare-foot, and without Turbans, carrying a Box full of dead Men's Bones, with broken scimetars, small rusty fire-arms, etc. 2. The thousand Turks other Musselmen, all bloody, covered with Ashes, shall follow them, bewailing themselves, and tearing their Cloaths. 3. Six thousand persons naked from the Waist upwards, shall follow them, whipping their Backs and Breasts with Thorns till they fetch Blood which shall drop upon the Ground; nor shall they be suffer'd to rub or wipe themselves. 4. After them shall appear Three thousand Spahis bareheaded, with long beards, carrying the Prophet's Coffin, who shall be surrounded with three hundred Bashas with naked Swords; and if any one shall offer to take off his Eyes from looking steadfastly upon the Coffin, the Bashas shall presently kill him and cast his Body to the Dogs. 5. At the end of every Mile they shall put to the Sword a Christian Slave and a Jew, and they shall let 'em die in their own Blood. 6. Thirty Bashas, Governours of Provinces, shall follow them without Purple, and with Turbans of plain black Cloth, dy'd before hand in the Blood of a Jew and an Ass: and every one of these Bashas shall have one Hand bound behind him, & instead of a Sword, shall wear a long Camel's Tail, trailing upon the Ground. 7. Three thousand Janizaries shall follow them without Arms, but with Battons, which they shall trail after 'em, and they shall cry out, Allah bize ramah eile, Lord be merciful unto us. 8. Next to them shall come a Chest full of Money, which shall be scatter'd upon the road. But the poor shall be forbid, upon pain of being empal'd, to touch the Money before the end of the Procession. 9. Lastly, The Concourse of people shall close the Procession. In the midst of the Crowd there shall walk a Hundred Santons, or otherwise Turkish Hermites, who shall cut their Arms, Breasts, and Faces with Knives, till the Blood drop upon the Ground, and at the end of every Mile they shall lift up their Hands to Heaven, and cry out, Vengeance against the Christians, and say, Allah Jekfa, Ja Allah errhaman, 'Tis

*enough, Lord, most merciful God*⁴⁵.

Then, after an absence of ninety-two years, the British public needed a re-fresh, a reminder of alternative reality, with the republication of this text in newspapers within the context of the lead-up to the Battle of Tel El Kebir on September 13, 1882, in course of the Anglo-French military intervention in Egypt against 'Urabi Pasha-Ahmed Arabi Paşa el-Mısri's forces.

'A Day of Humiliation, Notes and Queries' 112, *The Advertiser*, Saturday, September 9th, 1882, *Advertiser Notes and Queries (Reprinted from the "Stockport Advertiser")*, "Advertiser" Office, Stockport, 1882, 112,

(956) *The London Chronicle of Saturday, March 24th, 1770, contains some curious information. Here is an account of a procession:- "Copies of a circular order for the Grand Signor for the observation of a day of humiliation throughout all the provinces of his Empire, in consequence of the uncommon success of his enemies, have lately been published, in which the strictest abstinence is enjoined to all true Musselmen*⁴⁶. *The Mufti, and those belonging to the Church, were to appear dressed as penitents, and in all public places to implore the assistance of the Almighty. At Mecca, the sepulchral urn of Mahomet was to be exposed to the people with very singular services. The inhabitants and pilgrims were to march six (sic.) times round the urn, singing in a doleful manner the song of calamity; a solemn and general procession of twenty-five miles round was to conclude the whole in the following order:*

I. Six hundred persons clothed in habits stained with blood, their heads uncovered, their feet naked, bearing urns filled with the bones of the dead, armed with broken spears, bows, arrows, etc. II. Three hundred penitents in garments covered with blood and ashes, making loud lamentations, beating their breasts, etc. III. Six hundred men naked from the head to the middle, slashing their shoulders and sides with branches and thorns, till their blood runs down to the ground. IV. The urn of the Prophet borne by 30 Spahis, without turbans, surrounded by 30 Pachas, with drawn scymitars in their hands, to assassinate upon the spot whoever should have the presumption to regard with an irreligious eye the ashes of Mahomet, and to throw their bodies immediately to the dogs for food. V. At every 5th part of a mile they cut the throat of a Jew, and slay an ass; so that during the procession one hundred and twenty-five Jews, and as many asses are left on the road, bathed in their blood. VI. Thirty Pachas, defiled with blood of the Jews, bearing horse whips, with which they continually strike the ground, in order to raise the dust. VII. Three hundred Janissaries with staves intreating mercy of God. VIII. The Visier, with a sky-coloured turban, mounted on a lame Jack-ass, which he continually strikes on the head with a bull-rush, crying, 'Pardon, O Lord, my ingratitude!' IX. A chest filled with gold, which is

⁴⁵ <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn85025001/1824-03-02/ed-1/seq-4> ; <https://virginiachronicle.com/cgi-bin/virginia?a=d&d=AGDD18240302.1.4&e=-----en-20--1--txt-txIN-%22hundred+santons%22----->

⁴⁶ This differs from earlier versions, that command the fast for *all and singular* subjects of the sultan.

distributed to the poor. X. The solemnity is closed with a great multitude, hermits, penitents, etc. who cut themselves with knives, and invoke the Deity to give them power over their enemies”.

‘An Old Newspaper,’ *Cambrian News*, Aberystwyth, Friday, 25 August, 1882, page 7, ...*implore the assistance of the Almighty. At Mecca the sepulchral urn of Mehemet was to be exposed to the people with very singular ceremonies. The inhabitants and pilgrims were to march six times (sic.) round the urn, singing in a doleful manner the song of calamity;...* Also published in the *Alderly & Wilmslow Advertiser*, Alderly Edge, Saturday, 9th September, 1882, page 3, ...*places to implore the assistance of the Almighty. At Mecca, the sepulchral urn of Mehemet was to be exposed to the people with very singular ceremonies. The inhabitants and pilgrims were to march six times (sic.) round the urn, singing in a doleful manner the song of calamity;...*

It can be noted that, *The Turkish fast, out of the Monthly Mercury, for December, 1697*, by Anonymous (Author), Kindle Edition, Eternity Books, 2015⁴⁷, has on the cover a representation of the United States of America flag, and is described on the cover as: *Early American Classics*, and the advertisement for it carries the quote of a paragraph from the 1697 text, which is followed by the line, *This is an edition of a classical book first published in the eighteenth (sic.) century*. The title and text tell a rather different story, it is a journal article, not a book, and it is entirely unrelated to the United States of America - it is a seventeenth-century Christian, almost certainly initially Catholic, and later adopted by Protestants, example of black propaganda, a malicious calumny on the Ottomans, Turks, Muslims and Islam, a text pretending to authenticity and authority as the translation of an Ottoman decree, but which is a malicious forgery, a mind poisoning literary fabrication, apparently in the 21st century provided worldwide by *Amazon.com Services LLC, Ships from United States*.

Some of the Obvious Errors in These Purported Ottoman Decrees

Firstly, there is fact that the mortal remains of the Prophet were buried where he died in 11 hicri = 632 A.D. in Medina. Yet the assumption of the writer and of the subsequent modifiers of the text of this alleged Ottoman decree is that the Ottoman sultan thought the Prophet of Islam was buried in Mecca, which was in fact the Christian Medieval and later frequently alleged location of the Prophet’s remains, an allegation that continued into the 20th century⁴⁸; at times also stated by Jews⁴⁹. Nor was it the case, as alleged in the 1770 and 1882 versions, that the Prophet’s remains were ashes that were held within a sepulchral urn, and it was this alleged sepulchral urn containing the prophet’s ashes that was paraded in the procession. The allegation that the Prophet was buried in the Ka’ba in Mecca was a Catholic and Protestant position maintained long after Mecca and Medina had been visited and accounts published from the start of the 16th century onwards, when in 1503, Ludovico di Varthema in his travels reached Mecca, and he clearly recorded that the Prophet was buried in Medina, not at

⁴⁷ <https://www.amazon.com/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>

⁴⁸ *The Wray Gazette*, 7 July 1927, page 5, *Pious Moslems who make the pilgrimage to Mecca go seven times round the Kaaba, or tomb of the prophet, reciting prayers and reverently kissing the Black Stone. They then proceed to the sacred spring of Zem-Zem,...*; *Healdsburg Enterprise*, 28 July, 1927, page 3; *Highland Recorder*, 12 August 1927, page 1. Patai 1997, 70, *They also travel to visit the tomb of Muhammad in Mecca (sic.), and come back through Jerusalem*,

⁴⁹ Schwarzbaum 1989, 298, *The Moslem sees in his dream the Prophet Muhammad who urges him to pay a visit to his sepulchre in Mecca (sic.)*.

Mecca, published in English translation in 1576⁵⁰. Secondly, the assumption that the Prophet, warrior-martyrs, “saints” or other Muslims were buried in a coffin in the ground, is not correct, nor were they cremated, nor was the Prophet’s tomb portable, a portable shrine like those of Catholic Saints, nor was it a sepulchral urn – clear indications that the text of this alleged Ottoman decree was both fabricated and then modified by persons who had no actual knowledge of Ottoman-Muslim burial practices. Thirdly, the penitential procession described, resembles the penitential processions of Catholics, of the flagellants, and those Muharram/ Moharrem processions of flagellants in Shii’ite territory⁵¹, not characteristic of any Ottoman official procession ever undertaken at Mecca, or elsewhere in Ottoman territory. While the Ottoman Mufti did not himself participate in the haj when in office, he had to be in İstanbul in order to advise the sultan and divan, not possible in the 17th century if he was in fact at Mecca at this alleged procession, held in three consecutive months. Fourthly, the allegation that Ottoman Sultans ordered the sacrifice by Ottoman Muslims of Christians, and Jews, and asses, at Mecca, in order to obtain the Prophet Muhammed’s intercession with the Almighty, is an evil and malicious calumny. Fifthly, there is simply no evidence that in the 17th and 18th centuries fasting was imposed by decree of the sultan on all the subjects of the Ottoman state, *all and singular his subjects*, Christian, Jewish and Muslim, at any time. The millet system, based on the different confessional allegiances of the Ottoman populations, means no such decree, requiring fasting on Mondays and Fridays by all, Muslims, Christians and Jews, could ever have been approved by the Ottoman Sheikh-ul-Islam and issued by any Ottoman Sultan.

Conclusions

The factual errors published from 1686 onwards in English language versions and variants of these alleged *translations* of alleged Ottoman decrees, show the author and those who modified these texts for publication over the course of two centuries possessed or employed a negligible knowledge of the Ottomans, of Islam and of Muslims. But of course, this was of no consequence in this matter. Only a truly miniscule proportion of the English literate population until the latter part of the 19th c. had any direct first-hand experience of Ottoman or Muslim territory, still less of Muslims, and the members of this minority, such as Levant traders and returned East India company employees, would have recognised this text for being a complete fabrication. But, for the bulk of reasonably well-to-do readers reading these *translations* into English of alleged Ottoman decrees, the result would have been almost inescapable, the creation of an image in the mind of the reader that Ottomans, Turks, Muslims, were the worst of barbarians, ruled by sultans who would order human sacrifice (of Christians and Jews)

⁵⁰ Translation from Latin, *The Nauigation and Voyages of Lewes Vertomannus* (Ludovico di Varthema), by Richard Edén, published in London in 1576, reprinted in Kerr 1812, 54. *I had here an opportunity to refute the vulgar opinion that the tomb or coffin of the wicked Mahomet is at Mecca, and hangs in the air without support. For I tarried here three days and saw with my own eyes the place where Mahomet was buried, which is here at Medina, and not at Mecca.* Also, As noted by Jean de Thévenot, *The Caravan that met at Damascus, upon their return pass by Medina, and visit Mahomet’s tomb, seeing it is upon their Road; of the rest, those who are prompted by Devotion go thither, but a great part return back to their several Countrys, without turning out of their way to visit the said Sepulchre, their Law not obliging them to that,...* Thévenot 1687, 158. Also, Prideaux 1697, 135, *The pilgrimage which that enjoins being to be performed to the Caaba at Mecca, and not to the tomb of the impostor at Medina as some have erroneously related.*

⁵¹ *Op. cit.* fn. 15, 17, and, 23.

at Mecca to obtain the intercession of their prophet Mahomet with the Almighty, to change past military defeat into future victory.

These fake Ottoman decrees were published in English in: 1686, 1697, 1716, 1717, 1753, 1753, at least three times in 1770, 1783, 1792, at least eight times in 1799, in 1824, and at least four times in 1882. It seems reasonable to suggest the dates chosen for the subsequent republication of these alleged Ottoman decrees was related to foreign affairs. For example, its appearance in at least eight local newspapers in Britain between March and April of 1799, was presumably in support of the Napoleonic invasion of Ottoman Syria; one version at least was reprinted in 1824, in the context of the Greek revolt against Ottoman rule, in Alexandria, Va., Republic of the United States of America, to garner support for the rebels; and another, a paraphrased and in points of detail, an altered version, first published in *The London Chronicle*, in 1770, was then reprinted more than a century later in English newspapers and journals in England in 1882, its republication occurring within the context of the Anglo-French military intervention in Egypt against 'Urabi Pasha-Ahmed Arabi Paşa el-Mısri, before the Battle of Tel El Kebir on September 13, 1882.

It seems reasonable to suggest the reason for the drop in the number of publications carrying the alleged *translations* of non-existent Ottoman decrees in the 19th century, when compared to the number published in the 18th century, was not because attitudes towards the indoctrination of instinctive Islamophobia into the English speaking Protestant world's population had changed, but rather, was because the production of anti-Ottoman anti-Muslim works obtained different sources of authority, some equally apparently authoritative and as equally fraudulent, for the conducting of Othering discourse concerning Muslims and Islam in publications in English in the 19th century.

BIBLIOGRAPHY

- Anno 1686, *Littera Zz, Num. 46, 16 Novemb., Mercurii Relation, oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen*. München.
- Benson R. L. 2021, *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century: With an Historical Introduction*. Oregon.
- Bergmann C. C. 1687, *Der Christliche Held, Siegprächtigt zu Feld, im Türckischen Zelt*. Frankfurt-Leipzig.
- Collective 1688, *Historische Erzählung Der Heldenwürdigen Kriegs-Thaten, Welche in höchst-tapferster Bestreitung des allgemeinen Erb-Feindes der Christenheit, des Türckens, zu der Röm. Käyserl. Majest. Dero sambtlichen Hohen Aliirten und der Durchläuchtigsten Venetianischen Republic immerwährender Glori im 1686, 1687, und 1688, Jahr*.
- Collective 1753, *Histoire de Maurice Comte de Saxe, Maréchal Général Des Camps Et Armées de Sa Majesté Très-chrétienne, Duc Elu de Courlande Et de Semigalle, et Chevalier des Ordres de Pologne et de Saxe, Dressée Sur Les Mémoires de M. D'Alençon, T. I., A Londres, Chés Jean Nourse, près de St. Paul*.
- D'Expagnac M. le baron 1773, *Histoire de Maurice, comte de Saxe, duc de Courlande et de Sémigalle, maréchal général des camps & armées de Sa Majesté très chrétienne*. Paris.
- Ernst G. 2018, *Textes français privés des XVIIe et XVIIIe siècles*. Berlin.
- Francklin W. 1790, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7: With a Short Account of the Remains of the Celebrated Palace of Persepolis; and Other Interesting Events*. London.
- Happelio E. G. & Happel E. W. 1686, *Der Spanische Quintana, Oder So genannter Europaeischer Geschicht-Roman, Auf Das 1686 Jahr*. Wein.
- Hasher L., Goldstein D. & Toppino T. 1977, "Frequency and the conference of referential validity", *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior* 16(1), 107-112.
- Hunter T. 1744, *Moral Discourses on Providence and Other Important Subjects*, vol. II. London.
- Kerr R. 1812, *A General History and Collection of Voyages and Travels*, vol. VII. Edinburgh & London.
- Minuti R., J. Ehrard, S. Rotta, C. Volpilhac Auger & C. de Secondat baron de Montesquieu 2002, *Oeuvres complètes de Montesquieu: Spicilege, T. 13*. Napoli.
- Néel L. B. 1752, *Histoire de Maurice, comte de Saxe etc. enrichie des plans, T. I., A Mittaw*.
- Patai R. 1997, *Jadīd Al-Islām: The Jewish "new Muslims" of Meshhed*. Detroit.
- Pérou M. L. 1757, *Mes rêveries, Ouvrage posthume de Maurice Comte De Saxe, augmenté d'une histoire abrégée de sa vie, & de différentes pièces qui y ont rapport*. Amsterdam & Leipzig.
- Prideaux H. 1697, *The True Nature of Imposture Fully Displayed in the Life of Mahomet, with A Discourse annexed, for the Vindicating of Christianity from this Charge; Offered to the Consideration of the Deists of the present Age*. London.
- Šamin S. & Watson C. 2014, "The Apocryphal 'Instruction from the Turkish Sultan': the European Tradition and the Russian Translation from 1697". *Slovo, Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures* 55, 169-190.
- Schwarzbaum H. 1989, *Jewish Folklore Between East and West: Collected Papers*. Beer-Sheva.
- Taylor J. 1676, *The Rule and Exercises of Holy Living*. London.
- Thevenot J. de 1687, *The Travels of Monsieur De Thevenot into the Levant: In Three Parts. Turkey, Vol. I.*, London.
- Thevenot J. de 1689, *The Travels of Monsieur De Thevenot into the Levant: In Three Parts, Persia, vol. II*. London.
- Valdeón R. A. 2013, "From the Dutch corantos to Convergence Journalism: The Role of Translation in News Production". *Meta Journalisme et traduction* 57/4, 850-865.

Magazines, Newspapers and Registers

- “Advice from Turkey and Germany” 21., *The Present State of Europe, or, The Historical and Political Mercury*, Vol. IX., for the Month of January, 1698, London, 1698, 21.
- “Moslem Pilgrim Rites”. *The Wray Gazette*, Vol. 25, No. 28, Wray, Colorado, Thursday, 7 July 1927, page 5; ‘Moslem Pilgrim Rites’. *Healdsburg Enterprise* Vol. 1, No. 5, Healdsburg, Sonoma Co., Ca., Thursday, 28 July, 1927, page 3; ‘Moslem Pilgrim Rites’, *Highland Recorder*, Vol. 49, No. 32, Monterey, Va., Friday, 12 August 1927, page 1.
- “The War between the Turks and the Venetians”. *The Historical Register, Containing an Impartial Relation of All Transactions Foreign and Domestick* I, 1-8. For the Year 1716, London, 1717.
- The Historical Register, Containing an Impartial Relation of All Transactions Foreign and Domestick*. Vol. I., For the Year 1716, London, 1717, ii-iii.
- “Moslem Pilgrim Rites”. *The Wray Gazette*, 7 July 1927.
- “Moslem Pilgrim Rites”. *Healdsburg Enterprise*, 28 July 1927.
- “Moslem Pilgrim Rites”. *Highland Recorder*, 12 August 1927. *The Historical Register, Containing an Impartial Relation of All Transactions Foreign and Domestick*, vol. I. For the Year 1716, London, 1717.
- “The War between the Turks and the Venetians”. 1-8, *The Historical Register, Containing an Impartial Relation of All Transactions Foreign and Domestick*, Vol. I., 1-8. For the Year 1716, London, 1717, 5.

Online Sources

- <https://deriv.nls.uk/dcn30/1880/3867/188038676.30.jpg>
- <https://deriv.nls.uk/dcn30/1880/3868/188038689.30.jpg>
- [https://digital.nls.uk/broadsides-from-the-crawford-collection/archive/188038687#?
https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B05120.0001.001](https://digital.nls.uk/broadsides-from-the-crawford-collection/archive/188038687#?https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/B05120.0001.001)
- <https://ota.bodleian.ox.ac.uk/repository/xmlui/bitstream/handle/20.500.12024/N00751/N00751.html>
- <https://quod.lib.umich.edu/e/evans/n29531.0001.001/2?>
- <https://suntzusaid.com/book/5>
- <https://www.amazon.co.uk/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO?asin=B00UVM7REO&revisionId=&format=2&depth=1>
- <https://www.amazon.in/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
- <https://www.amazon.co.jp/-/en/ebook/dp/B00UVM7REO>
- <https://www.amazon.com.br/Turkish-Monthly-Mercury-December-English-ebook/dp/B00UVM7REO>
- <https://www.amazon.com.mx/Turkish-Monthly-Mercury-December-English-ebook/dp/B00UVM7REO> All accessed 20/5/2022.
- <https://www.amazon.com/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
- <https://www.amazon.co.jp/-/en/ebook/dp/B00UVM7REO>
- <https://www.amazon.com/Turkish-fast-Monthly-Mercury-December-ebook/dp/B00UVM7REO>
- https://www.army.mil/article/66819/the_lost_and_found_art_of_deception
- https://www.army.mil/article/66819/the_lost_and_found_art_of_deception
- <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191866692.001.0001/q-oro-ed6-00002969>

From Lycia to Teke Province, from Cedar to Warehouse the Story of Antalya Wooden Granaries

Lykia'dan Teke İline, Sedirden Ambara Antalya Ahşap Tahıl Ambarlarının Öyküsü

Naciye KÜÇÜK*

Abstract: The geography of Anatolia is one of the important steps in human development from the Neolithic Age, shifting from hunter gathering to production culture. Antalya, located at the intersection of the Mediterranean and the Taurus Mountains, became one of the oldest inhabited production centers of Anatolia. The tradition of the wooden granary, called Ambar, centered in an area of the Taurus mountains, concentrated around the Beydağları near the western part of the city, is an important part of this production culture that still survives. Starting from the Konyaaltı countryside, Ambar found in some villages of Kumluca, Elmalı, Finike, Demre and Kaş were built with timber obtained from cedar, larch, or juniper trees according to the forest products in their regions. In my research I have found that certain Ambars, which in the past were built without using nails, were built in a region of Konyaaltı Doyran (Sinandegirmeni), in the Bezirgan and Gökçeören villages of Kaş. In other areas, an ambar is often located as an extension of residences or in areas such as courtyards independent of the residence. The collective construction of these Ambar is a natural consequence of the plateau-coastal production relationship that has continued in these regions for thousands of years. It has necessitated the construction of these warehouses in a collective shared public area in settlements which were vacated due to the annual mass migration between the plateau and the coast. The aim of this study is to investigate the traditional civil architecture and agricultural culture of the Ambar, wooden storehouses and the distribution of these structures, most of which have shared historical characteristics.

Keywords: Cedrus • Granary • Vernacular Architecture • Lycia • Storage • Antalya

Öz: Anadolu coğrafyası Neolitik Çağ'dan itibaren insanoglunun üretim kültürüne geçiş yaptığı önemli duraklardan biridir. Akdeniz ile Torosların kesiştiği coğrafyada yer alan Antalya ise Anadolu'nun en eski yaşam ve üretim merkezlerinden biri olmuştur. Torosların bir kolu olan ve kentin batı kesiminde yer alan Beydağları çevresinde yoğunlaşan ahşap tahıl ambarı geleneği de bu üretim kültürünün günümüze kadar ulaşan önemli bir parçasıdır. Konyaaltı ilçesi kırsalından başlayarak Kumluca, Elmalı, Finike, Demre ve Kaş ilçelerine bağlı kimi köylerde görülen ahşap tahıl ambarları, buldukları bölgelerdeki orman dokusuna göre sedir, karaçam ve ardıç ağaçlarından elde edilen kerestelerle inşa edilmiştir. Geçmişte çivi kullanılmadan, geçme tekniği ile inşa edilen tahıl ambarlarının Konyaaltı Doyran (Sinandegirmeni) ve Kaş'a bağlı Bezirgan ile Gökçeören köylerinde toplu olarak bir bölgede inşa edildikleri gözlenir. Ambarların toplu olarak inşa edil-mesi, binlerce yıldır bu bölgelerde süregelen yayla-sahil üretim ilişkisinin doğal bir sonucudur. Diğer yerlerde ise çoğunlukla konutların bir uzantısı olarak ya da konuttan bağımsız avlu gibi alanlarda konumlandırılmıştır. Bu araştırma ile Antalya'nın batısında, bulunan ahşap tahıl ambarlarının geleneksel sivil mimari ve tarım kültürü açısından incelenerek bugünkü durumları ve dağılımlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sedir • Tahıl Ambarı • Kırsal Mimari • Lykia • Ambar • Antalya

* M.A., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları ABD, Antalya. nyesilada@gmail.com

Article Type: Research | Received Date: 27/12/2021 | Acceptance Date: 03/02/2022 ; Küçük N. 2022, "From Lycia to Teke Province, from Cedar to Warehouse the Story of Antalya Wooden Granaries". *Cedrus X*, 401-418.

Antalya is one of the important cities of the Mediterranean with its coastline of 640 kilometers. At the same time, 77 percent of the city, which has a mountainous geography, consists of mountainous lands. Plains, which form only 10 percent, are generally located in river basins and these areas have turned into agricultural producing centers. The eastern and western borders of Antalya Province, which is surrounded by Burdur, Isparta and Konya in the north, Karaman and Mersin in the east, and Muğla to the west, are bordered by rivers. Dozens of large and small rivers, streams and streams in the region between the Kaledran Stream in the east and the Eşen Stream in the west reach the sea from the mountains. The western part of the Taurus Mountains, which consists of young fold mountains connected to the Alpine-Himalayan system, covers a large part of the province and are located on both sides of the Antalya Gulf, extending to the west of the Antalya Gulf. In Antalya, where the Mediterranean climate is seen in the coastal areas, the steppe ecology, where the Iranian-Turan climate type is seen, begins when crossed the Yenice Strait and entered Korkuteli borders. In the eastern part of the province, there are areas where the effects of the Mediterranean climate, Iranian-Turanian and European Siberian climate and ecology are intertwined, with deep valleys extending from the coast to the interior and mountainous regions. In addition, the cultivation of subtropical fruits on the Alanya-Gazipaşa coasts is becoming increasingly common. With this aspect, Antalya hosts one of the rare geographies where three different climate types can be seen at such close distances within a narrow region. By means of this climate feature, the olive can be cultivated side by side with cedar trees at an altitude 1200 meters in Akseki. Antalya is also an important forest geography. The natural cedar forests that grow in the mountainous regions of Elmalı, Finike and Kaş host the most important cedar communities of the species known as (*Cedrus Libani*) or Taurus Cedar, and there are important cedar forests in the Akseki and İbradı localities.

The city named Antalya, was founded by the Pergamon King Attalos Philadelphos II (159-138 B.C.) in the middle of the II century B.C., named as Attaleia in memory of its founder, became independent after the Pergamon Kingdom withdrew from the historical scene in 133 B.C. and cooperated with the pirates together with other cities in the region (Phaselis, Olympos, Korykos). When piracy in the Mediterranean began to disturb Rome, Servilius Vatia was sent to the region in 77 A.D. and the coastal cities, including Attaleia, were punished by being included under Roman rule. In this process, the lands of Attaleia were declared as Roman land (*ager publicus*)¹. However, due to the inability to defuse the piracy completely and the ongoing Mithridatic wars, Rome sent Pompeius to the region within the scope of the Lex Gabinia, which was accepted in 67 B.C.². As learned from Cicero (*Leg. Agr. I. 5; II. 50*), Pompeius Servilis wanted the Attaleia lands, which were turned into state land by Vatia, to be put up for sale. The same Pompeius, while escaping to Egypt after being defeated in the war with Caesar this time, stopped by the city again in 48 B.C. (*Plut. Pomp. LXXVI 1*). It is known that about ninety-six years after Pompeius' visit (in 48 A.D.), St. Paulus came to Attaleia during his first missionary journey and preached there with Barnabas (*Acts 14.25*). It was connected to this province with the establishment of the combined province of Lycia and Pamphylia during the reign of Emperor Vespasianus³. In 131 A.D., Emperor Hadrianus probably visited the city of Attaleia during his second eastward journey. An honorary arch was built in the

¹ For the piracy in Mediterranean Sea, see Arslan & Tüner Önen 2011, 189-199.

² Arslan 2007, 446 vdd.

³ For the epigraphical evidence see Gökalp 2008.

city in connection with this voyage in memory of the emperor and honorary inscriptions were erected for both the emperor and his family (*SEG* VI. 649; XVII. 559). Compared to other cities, a remarkable number of senators and knights were documented in the city during the IInd century A.D. The documentation of nine senators and nine knights in Attaleia during this period must be related to the Romans living in the city⁴. After the Roman Empire was divided into two as East and West with the death of Emperor Theodosius in 395 A.D., the Pamphylia Region, to which the city of Attaleia was connected, along with all Anatolia, passed under the dominance of the Eastern Roman Empire. Inscriptions dated to this period refer to the city as both a “famous colony” and a “famous city”⁵. After that, Attaleia is counted among the cities of the Pamphylia Province of Late Antiquity in the Synecdemus of Hierocles (*Hier.* 679, 5). In this period, it is seen that the city became an active trade port of the Mediterranean basin. By means of its convenient location and sheltered harbour, it became the capital for the navy of the Kibyrraioton Thema at the beginning of the VIII. century. In 790, a sea battle took place between the Eastern Roman and the Muslim Arabs off the Attaleia coast⁶. 1084, it was turned into a metropolitan by the emperor Alexios Comnenus. The city, which was under the rule of the Eastern Rome for a long time, was conquered by Gıyaseddin Keyhüsrev I, sultan of the Anatolian Seljuk State in 1207, but soon the city was captured by the Latins in 1211 with the support of the local people and the Crusader navy from Cyprus. The city, which was recaptured by İzzettin Keykavus I in 1216, chronological under the rule of the Seljuks, the Karamanids, Teke Branch of the Hamidoğulları and as “Teke Sanjak” of the Ottoman state from 1391 until the First World War⁷. Antalya, which was occupied by the Italians in 1919, became part of the Republic of Turkey from the end of the occupation in 1921.

Antalya has attracted the attention of geographers and travellers as well as new settlers in every period for thousands of years. The famous geographer of antiquity, Strabo from Amasya, mentions Attaleia in his work titled as *Geographika*⁸. Ibn Battuta, who travelled to the west of the Black Sea, starting from Alanya to Western Anatolia, Central Anatolia and Sinop in the 14th century, also stopped by Antalya and recorded that the communities of the city with different beliefs were separated from each other by walls. According to this, Muslims would locate at the fifth street of the city, and this can be supported by remaining walls inside the city. While talking about Antalya, Ibn Battuta also mentioned the city's castle, bazaar, mosques, madrasas and baths, and stated that the city is a city with vineyards, plenty of fruit and delicious water⁹. The agricultural wealth of the region has been recorded since antiquity. It is known that particularly olive and wine, cotton, wood and wood products such as charcoal, resin, pitch, turpentine and tar were exported¹⁰. In addition to these

⁴ Gökalp 2008, 39.

⁵ Gökalp 2008, 53.

⁶ See Hellenkemper & Hild 2004, 300-301.

⁷ Fleming 2018, 6-7.

⁸ Str. XIV. 4. 1: “After Phaselis, Olbia, which is the beginning of Pamphylia and a large castle, and from there to the river called Cataraktes (today's sinkhole brook), which crashes down from a high rock with a large volume and whose sound can be heard from afar, are arrived. After that, the city of Attaleia is arrived. It is named after its founder, Attalos Philadelphos. It also sent a colony to Korykos, a small town surrounded by a large wall...”.

⁹ İbn Batûta Sey. 402-406.

¹⁰ Akdoğru *et al.* 2011, 286-288.

products, it is known that grain production was intense in the region. Such that, as the names of the cities Kadrema (= Gedelma) and Kadyanda (= Üzümlü) indicate the richness of grain, there are grain sellers in Arsada and Oinoanda¹¹. In an inscription discovered at Telmessus, besides wheat, legumes, millet and sesame are also mentioned (*TAM* II/1 1). While it is learned from Cicero (*Verr.* II/1. 95) that Verres forced Lycia and Pamphylia to give grain; it is learned that the people living around Arneai increased their grain production by praying to God through the work written of the life of Nicholas of Sion¹². The granarium buildings known from the regional cities of Andriake and Patara were also built very large and sheltered, showing the importance of grain storage. Of course, although these structures are related to pre-export storage, the existence of local and individual grain storage is indisputable. The granaries examined here also enlighten the importance of grain production in the region as the present witnesses of a tradition that was formed as need-based.

Granaries of Antalya

There are three types of wooden granaries in Antalya, which we have determined as the study area. Apart from these granaries, wooden granaries used adjacent to the houses or used as an element inside the building, which are generally smaller in size and generally rectangular in form, are used in the eastern part of the Province (Gündoğmuş, Aksu, Akseki, Serik, Manavgat, İbradı). In the east of Antalya, granaries are smaller in size and are usually located inside the houses in some villages because wheat cultivation is less practiced due to the mountainous and rocky terrain. For instance, in the granaries of Gündoğmuş, Kayabükü village, the upper part of the houses with earthen roofs are usually built close to the road level. This ensures easy transfer of the crop from the field to the granary. After being washed, the wheat, which is easily spread on the roof from here, is emptied into the granary inside the house through a hole on the roof and covered with soil or stone and stored. While the buildings serve as a living area, the grains dried on the roof are easily stored in the granary inside. Thus, the functionality brought to the space facilitates daily life. In such granaries, the interior is built of wood and the body walls are made of stone and/or mud-brick, integrated with the living space.

In the western part of Antalya, particularly in the villages surrounding the Elmalı Plain, wooden granaries, which were built as a necessity of large scale production in the past, and mostly built by feudal families, come to the forefront. There are examples of these granaries in villages such as Beyler and Karamık located in the southwest of the Elmalı Plain. In these settlements, where farms were owned by feudal families in the past, the wheat produced by the villagers called sharecroppers

Fig. 1. Elmalı Beyler Village, Granary of the Baysarı Family

¹¹ About this topic, see Hellenkemper & Hild 2004, 276. For the possibility of Kadrema being a garrison city with granaries, see also Şahin 2002.

¹² Ševčenko & Ševčenko 1984, 92-94.

or tenant farmers was stored in these huge granaries with a capacity of 50-300 tons, according to the information given by the villagers. Such large granaries concentrated in a certain region can be considered in the first group (Fig. 1).

The granaries in the second group, on the other hand, have smaller storage capacities to satisfy the needs of a family in mountainous settlements. The last few examples of granaries in Elmalı Gölova, Düden villages are unique buildings in terms of their architectural features and functions. Wooden granaries, which are combined with a single or two-room house, were designed to both store products and provide living space. In the Elmalı villages, there are also small-scale granaries located inside or adjacent to the houses. In these granaries, the granary-space pattern is intertwined, the ground floor is generally shaped as a granary-workshop and the upper floor as a small living space (Fig. 2).

Fig. 2. An Example of a Granary with a Residential Function Above it in the Village of Elmalı Gölova

Fig. 3. General View of the Lycian Type Granaries of Kaş Bezirgân Village from the West

When looking at the geography that was called as Lycia in the past and then Teke Province, there are villages starting from Beydağları, particularly to the west of Antalya, and granaries that we can describe as the third group and which we can call the individual Lycian type in the rural areas of Elmalı, Kumluca, Finike, Demre and Kaş. These granaries are saddle-roofed, cubical, almost identical in scale and architecture, with the vast majority of them built of cedar, a few examples of larch and juniper. There are individual examples of Lycian type granaries reaching today, although a few, in Sinan Değirmeni in Antalya Konyaaltı, Dereköy in Kumluca, Yazır, Elmalı, Beyler, Söğle, Gökpınar, Gölova (Müğren) and Yapraklı (Guğu) villages in Finike and Beymelek and Belören (Muskar) villages of Demre. The focus of our research includes the Lycian type wooden granaries in the third group. These are granaries built in the courtyards of the houses or collectively in a certain area of the village, which are often by a threshing floor, and has a watchman-guard. Starting from Konyaaltı district (Sinandegirmeni) and continuing their collective existence today in the villages of Bezirgân and Gökçeören in Kaş further west, a significant part of the granaries have been destroyed, succumbing to time and human destruction. While granaries are located adjacent to or near the living areas and independently in many villages, the fact that the granaries are built collectively in these settlements is important for understanding the production history of the region (Fig. 3).

The fact that the mountainous and active topography in the western part of Antalya allows the cultivation of products such as wheat, barley and millet, as well as chickpeas and lentils due to the climatic conditions, has also been a determining factor in the distribution of granaries in the settlements. The widespread use of cotton and citrus fruits since the 20th century, mostly in the large plains in the eastern part, has gradually affected production areas such as Kumluca, Finike, Demre

and Kınık and Ova of Kaş. Production in large and small polje plains and other fragmented agricultural lands in the mountainous regions outside the large plains enabled the granaries to be collected in these regions. On the other hand, production in Antalya was concentrated in higher areas in the past.

The most important reason for this is that malaria and similar diseases are common on the coasts due to the hot climate and coastal marshes, and water resources are more abundant in mountainous regions¹³. The fact that coastal settlements have been open to dangers and attacks from the sea since ancient times, makes the mountains and plateaus more safe living areas is also an important reason for this preference. Coastal plains and settlements, which are touristic centers today and also provide a suitable climate option for greenhouse agriculture, were areas where the population decreased to a great extent during the summer months. The 13th century appearance of the dual lifestyle between the plateau and the coast in the region continued until recently¹⁴.

Another factor in the end of the tradition of life and production between the plateau and the coast is the change in production tools and methods. For instance, Konyaaltı Sinandegirmeni District was the plateau of Doyran village and a region where subsistence agricultural production was practised until the 1980's. While the mill that gave its name to the neighborhood, belonged to a family of Anatolian Greeks who migrated from this region during the population exchange between Turkey and Greece in 1924, it continued to serve under the management of the local people after the population exchange. The Doyran villagers, who used to produce wheat and barley on the slopes that were located in this region in the past and can be considered as marginal agricultural land today, used to provide for their winter needs by saving their products collected after the traditional harvest in the about 60 granaries in Sinandegirmeni (Fig. 4). On the lands where wheat and barley were produced in the past, tomato, pepper, eggplant and bean-dominated vegetable production has become widespread in the greenhouse of today. This change has directly affected the architectural pattern as well as the agricultural culture.

Fig. 4. Konyaaltı (Doyran) Sinandegirmeni Lycian Type Wooden Granaries

The same is true for the villages of Kaş, where granaries are densely observed. The villages in the

¹³ The epic among the nomads in the region briefly summarizes this issue: 'If the grass of a place is a sedge and a bird is a goose, don't think, stop'.

¹⁴ Gordlevskiy 2018, 68. "For the nomad, the city is a dungeon. The Sultan is bored in the city, too and the nomadic spirit lives in him; he can't sit in one place either. He frequently moves from Konya to Kayseri, and in the winter he goes to the Mediterranean coast, to Antalya". - "Not long ago, at the end of the 19th century, the villages and cities on the Mediterranean coast were emptying in the summer, having the view of dead villages and cities. The people gathered their herds, escaped from the boring and stifling heat, and went to the mountains and highlands and sought coolness".

Kaşregion were established in two separate places as a plateau and a coastal settlement as a continuation of thousands of years of tradition. For instance, 'Yayla Bayındır', 'Sahil Bayındır', 'Yayla Çukurbağ', 'Sahil Çukurbağ'. This nomadic life, depending on the climate, has directly affected many areas, from production to culture. As a result of the nomadic lifestyle, wooden granaries were located collectively in certain areas and watched by a guard when the population was away. In this cycle, valuable items other than grain, which should be preserved, were also stored in the granaries like a bank vault¹⁵. However, the fact that there has not been enough scientific study on this subject causes the last witnesses of the period, which covers a very important part of Anatolian history, to be forgotten without being sufficiently understood, with their passing of one by one.

Another feature of the Lycian type wooden granaries is that they carry the transfer of the past cultures of the geography in which they are located. The form of the granaries in the regions that intersect with the Lycian geography carry traces of the original forms seen in the residential architecture of the past and in rock tombs and sarcophagi (Figs. 5-6).

Fig. 5. Reconstruction of a Lycian House in the Ancient City of Limyra in Finike.

Fig. 6. An Example of a Sarcophagus and Rock Tomb in the Ancient City of Sura (Demre)

This similarity drew the attention of travellers who visited the region as a result of the orientalism movement in the 19th century, and they added many drawings of Lycian house and tomb forms to their books. The pioneers of these travelers, who convey the spirit of the period, can be mentioned

¹⁵ The most important feature of the granaries in this region is not only to store grain. It is the most important reflection of the dominant Yörük culture in the region. It is the embodiment of a life style that has been going on for years as a summer house-winter house (highland-coast) in architecture. These small spaces also act as a kind of collective safe where they keep their minimal household items and even their assets such as money and gold. Yoruks, who do not tend to property and live with nature, animals, and people at the center of their lives, remind us of a common saying in the region; "One camel carries the burden of the nomad, but forty camels cannot carry the pleasure".

as Charles Fellows, Charles Texier, William Muller, Georges Perrot, Charles Chizep, Otto Benndorf, George Niemann.

The notes and drawings of the archaeologist Otto Benndorf and the architect George Niemann in the book entitled *Reisen in Lykien und Karien*¹⁶, based on their travels in Lycia, are extremely important. In the book entitled *Asia Minor* published by Charles Fellows, comparative drawings of granaries and Lycian tombs provide information about the architectural reflection of this cultural transfer¹⁷ (Fig. 7). The granaries in the depictions of Charles Fellows are still being used today (Fig. 8).

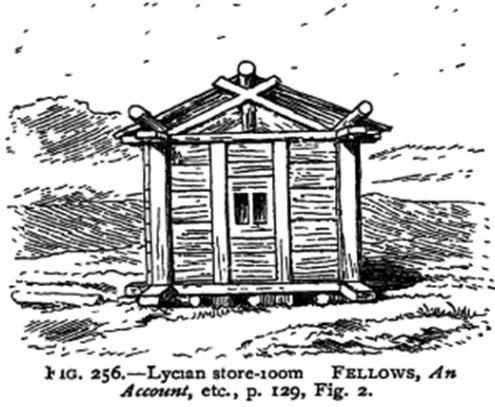

Fig. 7. Fellows 1840, 129

Fig. 8. The Embodied Structures of the Drawings in the Fellows 1840 Book Continue to Exist in Sinandegirmeni

The illustration by Otto Benndorf of Kınık village is also valuable in terms of depicting rural architecture and a granary example (Fig. 9). He compares the Lycian tomb monuments in the region with the houses of the region. He draws attention to the wooden appearance of the jambs and pilasters of the tomb monuments, the wooden Lycian houses living in the stone tomb monuments and their historical and organic interaction with the living areas and wooden granaries in the region (Fig. 10). The common point of all travellers is that they interpret this striking similarity as a historical continuity. It is extremely important for this flow to progress in a healthy way for centuries, both in terms of function and architecture. When the details such as rectangular form, hipped roof, jambs, animated facade designs that can be considered simple, door details almost the size of a window that allows the entrance to the interior which are seen on Lycian tombs and details in the sarcophagus with 4-sections, which developed accordingly in the interior, where the corpses were placed, are examined; the similarity with the granaries is extremely impressive. Charles Texier visit-

Fig. 9. In a Depiction of a Settlement from the Village of Kınık, the Granary Located next to Flat-Roofed House with 2 Storeys on the left Draws Attention in fig 49, in Benndorf & Niemann 1884, 84

¹⁶ Niemann 1884.

¹⁷ Fellows 1852.

ed the region in 1833 and 1843, carried out various studies and published the information and drawings he collected in his work entitled *Asia Minor* in 1862 (Fig. 11)¹⁸. Lore Muhlbauer conducted an extensive study about the Lycian Rock Tombs in which she compared Lycian rock tombs with Lycian wooden architecture. The study also covered the technical elements of Lycian wood construction. She published the work in 2001 *Lykische Grabarchitektur vom Holz zum Stein*.

Fig. 10. Benndorf & Niemann 1884, 100 fig. 56

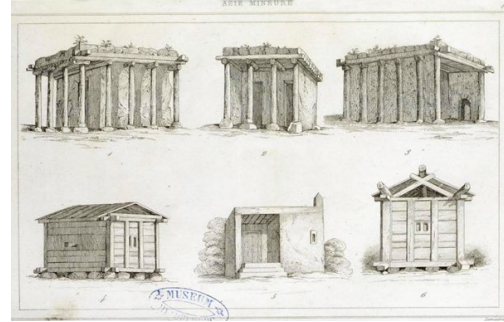

Fig. 11. Texier 1862, Levha 10

Wood, which is the main material of the granaries, was procured from the forests in the places where the granary was built. Accordingly, those in Konyaaltı/Sinandegirmeni were mostly built from black pine and juniper wood in one or two examples, while the granaries in Gökçeören and Bezirgân villages of Kaş were built of cedar trees from Katran Mountain in the region. According to the narration of local people, the granaries were built by the masters, including the local Greeks, in the past. This profession, which was learned through the master-apprentice relationship, became an important line of work during the periods when the need for use continued. The local masters, who were handed over by the Greeks after the population exchange, continued to serve mostly as itinerants. The most important feature of the granaries is that they can be dismantled and the damaged parts can be repaired. In this way, they have survived to the present day with small repairs and additions¹⁹. Due to their ability to be disassembled, the granaries some-

Fig. 12. Bezirgân Granaries General View

¹⁸ Texier 2002, 320: "The Lycians used to choose the steepest places to build their cities. Not in terms of the construction style of their tombs; but they used to carve their tombs into the mountains and rocks around the city, with reliefs that differed from each other in shape. On the slopes of the rocks, there are tombs that display a delicate building with wooden facades. Their pillars, floor beams and ceilings made of round branches are carved on stones by imitating this shape. The sarcophagi carved from one piece of stone reveal a wooden crate placed inside a sarcophagus of other stone. The stone sarcophagus is in the form of an inverted boat or a pointed arch, unlike any other, with a raised center".

¹⁹ It is common to use tar between timber in minor repairs. Tar is obtained by burning and distilling cedar woods and is also used as an antiseptic. It is diluted and given to animals to drink against diseases. It is applied to the navel in case of colds, stomach bees, and directly on the wound in case of wounds. Yoruks tan their tents with

times were passed into other hands, were sold or placed on a different piece of land by the owner. The granaries in Konyaaltı/Sinandegirmeni, Kaş/Bezirgân (Fig. 12), Kaş/Gökçeören, which are located collectively, are registered and are not sold to different locations, on the other hand, since they are registered, they cannot be repaired by their owners, this situation shortens the life of the granaries. Recently, many granaries have been damaged due to harsh weather conditions and have been left to disappear due to the inability to intervene.

The individual granaries in the gardens of the houses continue to pass into other hands today, particularly the granaries used in the tourism sector can be easily dismantled and placed in different places. The granaries, which are used for firing materials in the new agricultural culture that started with greenhouse cultivation, are unfortunately today sacrificed to tourism.

On woodworking in Antalya, which is a forest city, it is required to mention the Tahtacılar who have been working in this region and in different geographies of the country for many hundreds of years. Today, Tahtacı communities living in Çukurova, the Mediterranean and Aegean regions have given up forestry labors with the use of modern technologies and machine power in forest processing. According to Faruk Sümer, the Tahtacılar are 'Ağaçeri' Turkmen who came to Anatolia with the Mongol invasions and settled in the Maraş, Elbistan and Malatya regions in the 13th and 14th centuries. This community, belonging to the Oghuz tribe, was called Ağaçeri because they lived in the forests. According to Sumer, the Ağaçeriler point to the fact that the Babai Revolt, which took place in 1239-1240, started in the Malatya region, suggesting the possibility that this community may be the remnants of the Babailer who took refuge in the forested areas. Sumer considers the Tahtacılar, whom he counts as the grandchildren of the Ağaçeriler, to be the most beautiful representatives of Turkmeneli, who carried on the art of woodworking from ancestor to grandfather. He emphasizes that today the Turkish groups called Tahtacı in cities such as Çukurova, İçel, Antalya, Isparta, Burdur, Konya, Muğla, Denizli and Aydın were given this name because they were engaged in the business of providing timber for construction. It is noteworthy that Tahtacı communities are settled in the regions where wooden granaries are densely seen in Antalya²⁰. The Tahtacılar continues to exist in settlements intertwined with forested areas in Kumluca, Kemer, Elmalı, Kaş and Finike, and Serik. Akçaeniş are connected to Elmalı, Gökbük, Arif, Meneşelik and Çatallar connected to Finike, Toptaş, Beşikçi and Hızırkahya connected to Kumluca, Değirmendere connected to Kemer, Koyunlar and Varsak connected to Kepez, Karatepe connected to Konyaaltı and Yeni Mahalle of the center of Serik districts are the settlements where the Tahtacılar live²¹.

Plan

When examining the plans of wooden granaries, we see the structural transfer of the past. Their foundations date back to Lycian houses and tomb monuments inspired by these houses. This reminds us of the importance of transferring the life cycle through generations and cultures. Like the ancient Lycian burial chambers, they are formed with a saddle/hipped roof, square plan, and a single main entrance and just like the burial places in the burial chambers, there are sections called gübse,

püse against all kinds of pests on their migration routes, in this way the living space is protected against pests such as scorpions, insects and snakes.

²⁰ Sümer 1988, 460-461.

²¹ Coşkun 2013, 33-54.

which consist of rectangular crates and surround the inside of the U-shaped space (Fig. 13).

The granaries, built from wood, have four facades and have two storeys with an entrance from the porch section. It is usually accessed from the floor to the porch section with a wooden ladder, it is also used as a rectangular stone step, which is approximately 60 cm high from the floor, called the steppingstone, in those granaries without stairs. The area with a porch and balcony is the ground floor, and the main space is accessed through a wooden door with a width of approximately 70x100 cm on the ground floor. On the floor of the main space, there is a wooden granary where the grain is stored in four sections, the grains placed in the granary are stored in the form of direct pouring, they are not stored in sacks or similar bags, because the warehouse lets air in, the cereal also retains its freshness from the first day inside, they do not cause to get a bitter taste, smell or infestations. These sections are again covered with wooden plate-shaped covers, these plate covers form the floor of the entrance floor. On the ground floor, there are crate shaped sections, all of which are made in wooden crossover technique, with the wooden interior called gübse turning in a 'U' shape, coming to the right, left and opposite parts of the door. An average granary consists of 6 or 8 gübse. Even a few granaries have double doors with their backs to each other and the doors to open in the opposite direction, these usually belong to two brothers or two very close relatives. Their structural general plan is the same, only the 3 sides of the granary, the front facing the opening door is closed, the interior parts are built in the same mechanism and each has 3 sections, like a granary divided into two. Everything related to life is put into the U-shaped crates inside the wooden granaries, as a continuation of the nomadic tradition, beds, quilts, carpets, rugs, daily use items are still being preserved (Fig. 14).

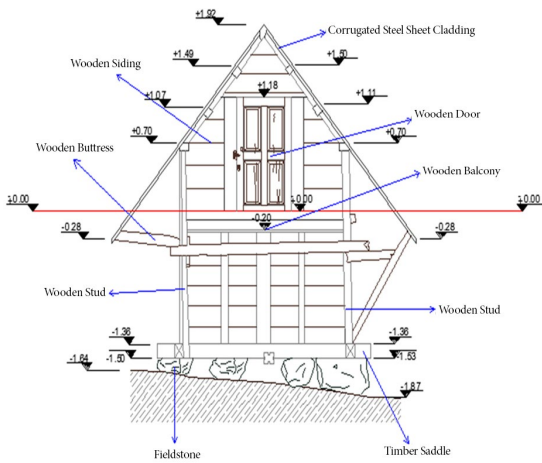

Fig. 13. The Main Facade of the Granary

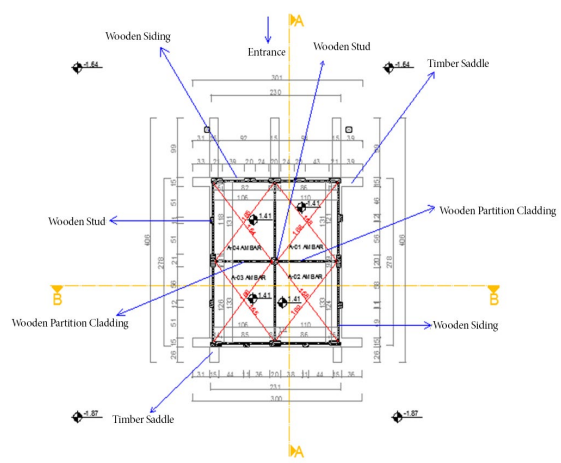

Fig. 14. Interior Detail of the Granary Ground Floor Material and Technique

Material and Technique

The main material used in all granaries in the region is Cedar and even less black pine used in Sınandegirmeni. With their long-lasting, hard-textured, antiseptic and protective properties, they do not allow creatures such as mice, insects, scorpions, and snakes to live in them. Cedar, which is attributed to holiness in many cultures, takes on the protection of the material put in the granary in a physical and mystical sense.

In the area for the granary, a foundation with 50-60 cm in depth is dug first, and four planks are placed in the middle of that rectangle to form a rectangular area, and 4 balance planks extended di-

agonally from one end to the other, and 8 planks of 2 meters length are placed vertically. 4 more interlocked planks are placed on top of these vertical planks. After that, the main structure of the granary is completed by making the lower sections of the inside, side gübse and roof (Fig. 15).

The logs cut from the cedar tree, the main material of the granary, are passed through a hand saw in the past and then through a sawmill to obtain smooth planks. The wooden planks to be used in the construction of the granary are cut with a metal piece called 'Keniş' attached to the planer in the saw machine and grooved with a 2 cm blade. Because of the name of the tool used for this groove, this process is called 'interlocked' ('kenişlenmiş') (Fig. 16). The grooves and ridges cut into the planks combine to form body walls. Vertical frame walrus head is used to make the wooden body walls stacked horizontally with the frame system strong. The roof part is made entirely of cedar wood (Larch in Sinandegirmeni) as a hipped roof with the technique of passing. In the original granaries, the top cover was made in the form of a natural covering, called harlama, on a cedar roof, which dates back to the Neolithic period. Harlama is the most aesthetic and natural material that protects the upper part of the structures by knitting and tying cedar shells, corn stalks and reed stalks in a regular manner. By means of harlama, the wooden roof continues to take in air. Unfortunately, due to abrasions and disinterest over recent years, the granaries have often been covered with sheet metal or corrugated, while there are still granaries covered with wood or tiled on wood.

Fig. 15. Wooden Pillars and Roof Support Units

Fig. 16. Muhsin Ok, the Last Granary Craftsman, Shows the 2 cm Wide Keniş Section Opened on the Plank, the Fixing Plank Placed Vertically on the Wooden Piles is Called Morsa

The corners of the granaries are connected by crossover technique called dovetail, in this way, in the logic we see at lock head (morsa), the structure is also interlocked from the edges. On the floor of the granaries, large pillow stones such as from a floodplain are placed and the building is placed upon these stones. In this way, both the elevation of the sloping land is adjusted, the granary is balanced and the wood takes air in and is protected from all kinds of moisture, mud and insects with the passing of air from the lower part of the granaries. In the region, particularly in the heavy rains in January and February, water penetration into the granary is prevented and the life of the wood and the material inside is extended against any weather situation.

Pegs made of wood are used instead of nails in granaries, because the metal material causes deterioration to the wood and first rusts and then worms. While the planks are being processed, the pin locations are pre-determined like the groove locations, the holes are drilled, and the wooden pins are then hammered in to these places.

The granaries have a single entrance door and the pattern of each granary door is different, this is due to the craftsmanship of the master who built the granary. Each door motif is the signature of the craftsman who built that granary and is the only decoration in the building, each craftsman has his own door shape, the dimensions of the doors, some vertical, some horizontal, and some diagonal in the shape of a lozenge, are generally approximately 1.20 meters by 80 cm as standard. The granaries built by travelling craftsmen working building granaries in different villages can be identified from the door signature in this way.

The porch section is usually accessed by a wooden ladder, this ladder is permanently mounted to the front in the most granaries. In front of the granaries, there is always an overlay stone to take and put the goods, these cube-shaped stones, measuring approximately 50x60 cm, mostly consist of spolia materials collected from a nearby ancient city, abundant in the Lycian geography, mostly milestones and column bases are used, useful in terms of their shape.

Plan Units

The ladder can be mobile or mounted on the bench of the space, although its dimensions vary according to the granary, its dimensions are approximately 150x50 cm. They are built from the same material as the granary.

The bench; the entrance floor of the granaries is reached by a wooden ladder. From the ladder, you can reach the bench, which is about 130-150 cm above the ground. The bench is the first place where the grain brought in sacks are unloaded. The grain is taken inside here, and the goods inside are loaded onto the animals with the help of the overlapping stone in front of the porch.

Entrance Space; The bench, which is approximately 130-150 cm above the ground, is accessed by a simple wooden ladder built on the main facade of the building. The wooden entrance door is reached from the wooden floored bench. The entrance area is entered through the wooden entrance door measuring approximately 120x80. The floor of the place has wooden flooring and wooden hatch covers. A crate at a height of about 90 cm from the floor on the right and left sides and opposite the entrance of the space surrounds it in a 'U' shape. Household items such as beds and quilts are put into this crate. The walls of the place consist of 3 cm thick wooden coverings made of cedar, the ceiling consists of wooden veneer boards nailed on wooden rafters, it is unpainted.

Fig. 17. Before the Use of tile and Metal Sheet Cover on the Roof Formed by the Wooden Timbers Called Harlama, Juniper Bark, Stems and Leaves of Corn and Reeds were Also Used as a Protective Upper Cover

Roof; The roof of the warehouses is a hipped roof and a slope of approximately 45 degrees. Cedar tree veneer boards were nailed onto the wooden rafters. Although the roof covering was covered with a natural material called harlama in the first examples, tiles were placed on them over time, since the maintenance of the covering boards could not be done (Fig. 17). Today, most of the grana-

ries are covered with corrugated metal sheets for protection.

Granary Space; The entrance is accessed through the wooden cover on the floor of the space. It has four sections, usually the section sizes have a symmetrical distribution. On the floor of the place, there are wooden floor boards made of cedar wood, approximately 3 cm thick. The walls of the space consist of wooden partition coverings made of cedar tree with approximately 3 cm thickness. The ceiling of the granary is the floor of the entrance area. There is a wooden cover on the ceiling. The cereals are poured freely into this place and are preserved in this way. The fact that every surface of the granary is cedar wood allows the grain to take the air in from all directions. In this way, grain can be stored for a long time without being affected by moisture. The storage part of the granary was built at a depth of approximately 120 cm.

Comparison

The granary forms, which are adjacent to or separate from the square-shaped living area seen in Eastern Antalya, in the provinces of Isparta and Burdur, which we examine as the Western Mediterranean, attract our attention. Depending on the geography, examples built with wooden hipped roofs or stone flat roofs have been used from the past into the present. These granaries are in the form of a village house room and are of the dimensions commonly used in Anatolia. This style of architecture is seen in the eastern districts of Antalya.

The granaries in Ankara Nallıdere district are similar to the wooden granaries of Antalya in terms of their architectural form, while black pine, which is abundant in the region, was used for the timber. As a plan, it creates a transition between Serender, which is widely used in the Black Sea, and the Antalya wooden granaries. It has almost the same size and function as the granaries in Elmalı in terms of structure and operation. As the Central Anatolia Region unites Anatolia with its geographical function as a keystone, it has undertaken a similar function combining the Black Sea and Mediterranean features in the architectural tradition²².

The use of wooden granaries is concentrated from west to east in the Black Sea, but they have use in different sizes and functions²³. In general, although serender is a commonly used name, it is also known as nayla, tekir, mazi, ambar, bagen, paska, merek, and, kelif, according to the regions. Serenders are located outside the house, they do not have a physical connection with the house. The building is generally in the form of a simple house with a hipped roof, with four legs, and a single room, on six or eight wooden legs, depending on the possibilities and needs. The space is accessed by a wooden portable ladder. It is raised up 2-3 meters from the ground with the feet, a pillow stone is placed beneath these feet to prevent them from being affected by soil moisture. Rats and pests are prevented from entering the serender by placing a caster (tekir, aşak) on the top of the feet and covering the wooden feet with tin. Wood obtained from the trees in the region is used as material, these can be hornbeam, chestnut, spruce, fir. The products cultivated in the Black Sea region are dried and preserved within these serenders.

Similar granaries can be seen in many parts of Anatolia. It shows differences in architecture, material and technique according to the production, vegetation, traditions and customs of the region.

²² Küçük N., *Bitirme Tezi* 2020, 102-104.

²³ Eruzun 1977.

When the best material is defined as the closest material, materials that are low cost financially and morally, easily processed, long-lasting, and able to preserve the product in the best way show themselves as the effect of the natural environment on the building. In short, geography is the most basic factor that determines structures. These structures, which are on the verge of extinction, are encountered in many parts of Anatolia such as Bursa Büyükorhan district, Afyon Sincanlı and Hocalar districts, Tokat Niksar district, Balıkesir Sındırgı and Edremit districts, Çorum Sungurlu and İskilip districts, Samsun Lâdik district, Kütahya Gediz district, Eskişehir Mihaliççik district, Çanakkale Bayramiç district, Uşak center and Banaz districts although they have not been studied much. The wooden granaries in the provinces and districts we have mentioned can be seen in the common areas of the village in some places, and in the gardens of the houses in some places, just as in the examples from Antalya. Although the material employed varies according to the forest feature in the region, larch and juniper were preferred in Ege, Central Anatolia and Marmara. In the Black Sea, hornbeam and spruce are mostly preferred and materials from different trees are also seen as regional features while the building technique is almost the same.

Although people in different parts of the world have changed from hunter-gatherer to production culture at different times, the practical methods they have found to preserve products are surprisingly similar. The granaries, like other examples of civil architecture, are shaped depending on the material in the geography in which they live. The granaries, which were built using wood in places where the forest texture is dense and using stone and adobe in arid regions, are the embodiment of the instinct of preservation and accumulation in the human spirit, with the common mind.

These granaries are termed Loft in Norway²⁴, as Storehose in Sweden²⁵, and Aitta in Finland²⁶ located to the east of it are similar to the examples we see in Anatolia, the foot/supporting parts are very low compared to the Lofts, just like in the Antalya example, they are at a height of about 50 cm from the ground and are supported by stone pillows beneath them, as a building technique, it is crossover wood, wolf throat, no obvious decoration technique is observed, and northern pine is used extensively as the construction material.

In Spain, the granaries called Horreo are distributed just like in Turkey. Although wooden and stone warehouses have similar plan schemes in Spain, material changes are observed depending on the geography and climate²⁷. Horreos, which rise on stone feet to prevent moisture and protect from insects, form the common landscape of the Galician countryside, it is known that there are about 100 thousand in the region. The most common form is wood-framed, granite-carcased and tile-roofed²⁸. As we go towards the east, they become larger and have a square form and with stone material like ours.

Very similar granaries can be seen in Portugal. Although their number is less than in Spain, architectural, material and technical features are also observed in Portuguese granaries. Similar wooden granaries are frequently seen in the north-eastern rural areas of Italy, which have a similar climate

²⁴ Karpuz 1999.

²⁵ <http://cumberlandnjart.org/cumberland-historic-sites/swedish-granary/>

²⁶ <https://www.hankahomesteadmuseum.org/buildings/granary-aitta/>

²⁷ Rudofsky 1964.

²⁸ Juvanec 2012.

and topographical features.

In this region, which we term Asia Pacific, all of the granaries were built using the wooden cross-over technique and again without the use of metal. Like other examples, they are raised on 4-6-8 feet, have a hipped roof, are covered with reeds on planks, they are used to store rice, the main crop of this region, although still in use in rural areas, wooden granaries called Yayoi in Japan²⁹ are exhibited in open-air museums as cultural heritage. They continue to be used in Indonesia with the name Lumbung, attributed to holiness³⁰.

The wooden granaries, called pataka, used by the natives of New Zealand, are used not only for crops, but also for various tools such as clothing, ornaments, weapons, containers. Unlike other examples, they are elaborately decorated with wooden figurative and abstract carvings. Today, various examples are exhibited at the South Island Maori open-air museum, in the Māori Collection at the Auckland Museum³¹.

Conclusion

Wooden granaries, which are an important part of the phases that human beings went through in the farming culture that started with the agricultural revolution, has also been the carrier of the civil architectural culture according to the geographical regions in which they are located. Considering examples from all over the world, it is striking that wooden granaries have similar architectural and material characteristics in different geographies. In this respect, it is possible to say that geography is a determinant of architectural culture, just as it is in food and beverage accumulation, clothing and music. In this sense, to describe the wooden granaries of Antalya only as an extension of Lycian architecture cannot go beyond being the product of the 19th century orientalist and romantic point of view. Today, with the change in production culture and technology, the transition to industrial production in agriculture and architecture, this deep-rooted tradition based on its geography has also to a great extent disappeared. Some countries have re-functioned wooden granaries, which are a valuable unit of civil architecture, which they see as a part of their culture and have made them a part of tourism and for different cultural activities. Some countries have kept their granaries alive on their stamps as a requirement of their respect for the past. In our country, apart from one or two initiatives, there is no conservation or re-functioning project for wooden granaries that we can find in almost every region. In order to transmit this culture to the future, it is important that the last granary craftsmans and the last granary users should be found and be recorded quickly and preservation, conservation, restoration and re-functioning studies should be carried out immediately. Restoring and re-functioning the available examples of wooden granaries, which have witnessed a long period of our rural architectural past, as well as their historical and cultural qualifications, will contribute to the preservation of agricultural history and rural architectural heritage.

There is no significant effort in this regard in Turkey. Wooden granaries, which, due to their structural characteristics, were rapidly destroyed by succumbing to natural conditions and human destruction, disappeared in many regions before their numbers and qualities could even be documented. It is important for our civil architectural history as well as agricultural culture with a history

²⁹ Sakai 1993.

³⁰ Nooy 1979.

³¹ Best 1916.

of 12 thousand years that these cultural assets, which face rapid extinction today and share the fate of the previous ones, are preserved and kept alive through the work to be done by local governments, universities, relevant ministries and the people of the region. This culture of production and life, which continues in pursuit of the cycle of sun, rain, wind, seed, grass and water, and has spanned a long period of time, deserves more attention. Witnessing the thousands of years of history of food and nutrition culture, which is one of the most important parts of human life, from field to table, wheat to bread, granaries also tell us the story of the relationship that humans had with the geography they inhabited. This story is a common issue that forms our common past and identity. Geography and people will not speak the same language in the future as they did in the past. Therefore, it is an important human responsibility to remember this language and transfer it to the future.

BIBLIOGRAPHY

- Ak M. 2015, *Teke Yörükleri 1800-1900*. Ankara.
- Akdoğu E. N. Gökalp & Tüner Önen N. 2011, "Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan İlişkileri". *Olba* 19, 281-312
- Arslan M. & Tüner Önen N. 2011, "Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar". *Adalya* 14, 189-206
- Arslan M. 2007, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*. İstanbul
- Benndorf O. & Niemann G. 1884, *Reisen im südwestlichen Kleinasien. Reisen in Lykien und Karien*. Verone.
- Best E. 1916, *Maori Stoerehouses and kinred structures, Granary Platforms racks and pits used for storing food etc.* (Dominion Museum Bulletin 5). South Africa.
- Coşkun N. C. 2013, "Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına bağlı Oymakların Yerleşim Alanları". *Türk Kültürü ve Hacibektaş Veli Araştırma Dergisi* 68, 33-54.
- Eruzun C. 1977, "Doğu Karadeniz'de Serenderler, I". *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri V*, 125-139.
- Fellows C. 1840, *An Account of Discoveries in Lycia*. Cambridge.
- Fellows C. 1852, *Travels and Researches in Asia Minor: More Particularly in the Province of Lycia*. London.
- Fleming B. 2018, *Geç Ortaçağ Döneminde Pamfilya, Pisidya ve Likya'nın Tarihi Coğrafyası*. Ankara.
- Gordlevskiy V. A. 2018, *Küçük Asya'da Selçuklular*. Ankara.
- Gökalp N. 2008, *Attaleia Kent Darihi ve Yazıt Korpusu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Hellenkemper H. & Hild F. 2004, *Tabula Imperii Byzantini 8: Pamphylien und Lykien*. Viyana.
- İbn Batûta Sey. 2004, *İbn Batuta Seyahatnamesi I-II*. Çev. A. S. Aykut, İstanbul.
- Juvanec B. 2012, "Architectural Theory: Order in Realty". Ed. Nagy, *Folk Architecture – Vernacular Architecture, ISSIS-Symmetry Congress*. Veszprem.
- Karpuz H. 1999, "Serander ve Loft, Türk ve Norveç mimarisinde eşdeğerli iki yapı". *ODTÜ MFD* 19/1-2, 71-82.
- Niemann G. 1884, *Reisen in Lykien und Karien*. Wien.
- Nooy P. H. 1979, *The Sa-dan toraja: A study of thir social life and religion*. Indonesia.
- Rudofsky B. 1964, *Architecture without Architects*. New York.
- Sakai U. 1993. "Sakai the Granary and the Ceremonial Place". *Nihon Minzokugaku* 93, 14-27.
- SEG, *Supplementum Epigraphicum Graecum 1-25*. Leiden 1923-1971.
- Ševčenko I. & Ševčenko N. P. 1984, *The Life of Saint Nicholas of Sion*, Brookline, Massachusetts.
- Sümer F. 1988, "Ağaçeriler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, vol. I. İstanbul, 460-461.
- Şahin S. 2002, "Pamfilya/Likya Sınır Kentleri: Olbia ve Diğerleri". Eds. S. Şahin & M. Adak, *Likya İncelemeleri 1*. İstanbul, 9-32.
- TAM, *Tituli Asiae Minoris, II. Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*. Vienna 1920-1944.
- Texier C. 1862, *Asie mineure: description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris.
- Texier C. 2002, *Küçük Asya. Tarihi Coğrafyası ve Arkeolojisi. III*. Çev. A. Suat, İstanbul.

The Soap Factory Building: An Example of Industrial Heritage in Ayvalık

Ayvalık'tan Bir Endüstriyel Miras Örneği: Sabunhane Yapısı

Esmâ İGÜS*

Abstract: This study concerns a soap factory built in the early years of the twentieth century in Ayvalık Soap factories which are described within the scope of immovable industrial assets of the region, are substantial in terms of the commercial life of Ayvalık, just like the olive oil factories. Soap factories having a crucial role in the industry-based spatial history of Ayvalık, are reviewed in two main groups according to their structure. The first group includes soap factories which were built as individual single buildings. The second group includes soap factories, each of which was built adjacent to an olive oil factory looking like its twin. Many of the soap factories are today either abandoned or being used as cafes, hotels, stores etc. as a result of repurposing. The soap factory forming the subject of this article is located in the 150 Evler District, on the historical industrial manufacturing axis of Ayvalık. Therefore the factory is in an area of Ayvalık which is considered to be hectic in terms of production and trading in its time. Respectively, field research, archival research and a literature review were performed in this study. As a result of the data obtained and finds the soap factory was evaluated in the context of historicity within the framework of architecture and art history disciplines and was analyzed in terms of mass and structure aspects.

Keywords: Ayvalık • Taşınmaz Kültürel Miras • Endüstriyel Mimarlık Mirası • Sabunhane

Öz: Bu çalışma, Ayvalık'ta yirminci yüzyılın başında inşa edilmiş bir sabunhaneye dairdir. Bölgenin taşınmaz endüstriyel mirası içerisinde tanımlanan sabunhaneler, tıpkı zeytinyağı fabrikaları gibi Ayvalık'ın geçmişteki ticari yaşamı açısından önem taşıyor. Ayvalık'ın endüstriye dayalı mekânsal hafızasında önemli bir yer teşkil eden sabunhaneler, biçimsel olarak iki ana grupta değerlendirilir. Birinci grup, bağımsız tekil binalar olarak inşa edilmiş sabunhanelerdir. İkinci grup sabunhaneler ise, bir zeytinyağı fabrikasına bitişik adeta zeytinyağı fabrikasının ikizi gibi inşa edilmiştir. Sabunhanelerin, birçoğu günümüzde ya metruk halindedir ya da yeniden işlevlendirme neticesinde kafe, otel, dükkân gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Makalenin konusunu oluşturan sabunhane, Ayvalık 150 Evler mahallesinde ve Ayvalık'ın tarihi endüstriyel üretim aksı üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla sabunhane, mekânsal olarak dönemi içerisinde Ayvalık'ın üretim ve ticari açıdan yoğun olduğu bir alanda konumlanmıştır. Çalışmada öncelikle saha çalışması, daha sonra da arşiv çalışması ve literatür taraması yapılmıştır. Elde edilen bilgiler ve yapılan tespitler neticesinde sabunhane, mimarlık ve sanat tarihi disiplinleri çerçevesinde tarihsellik bağlamında incelenmiş ve kütsel, strüktürel olarak çözümlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayvalık • Immovable Cultural Heritage • Industrial Architectural Heritage • Soap Factory Building

Introduction

Ayvalık was included in the *UNESCO World Heritage Temporary List* under the title of *Industrial Heritage* on 15.04.2017 with its historical, architectural, cultural heritage and with up to 1800 registered structures. The fact that Ayvalık has been a home to olive trees for thousands of years and that

* Assoc. Prof., Mimar Sinan Fine Arts University, Vocational School, Architecture and Urban Planning Department, Istanbul. © 0000-0001-5168-0665 | esma.igus@msgsu.edu.tr

Article Type: Research | Received Date: 29/04/2022 | Acceptance Date: 03/06/2022 ; İğüs E. 2022, "The Soap Factory Building: An Example of Industrial Heritage in Ayvalık". *Cedrus X*, 419-436.

olive oil factories and soap factories have been built due to the increasing olive production are the main reasons for Ayvalık being included in the *UNESCO World Heritage Temporary List* under the title of Industrial Heritage. From the last years of the eighteenth century to the mid-twentieth century olives continued to be processed while forming the heritage of the region, shaping the architecture based on processing olives.

With the industrialization in the cities after the Industrial Revolution in the nineteenth century, the industrial structures in Ottoman Empire increased in number. However, as the new manufacturing technologies started developing in the mid-twentieth century these structures were abandoned on account of the fact that they could not meet the requirements of the period. This situation is also true for Ayvalık and the abandoned olive oil factories and soap factories were repurposed in usage far from their specific identities. Today, most of them have an uncertain future.

The soap factory building (sabunhane) which is the topic of this article being an industrial structure based on olive processing, dating from the twentieth century, and is a structure in Ayvalık, representing the relation between regional industrialization and architecture in the historical city texture of Ayvalık. This Sabunhane is an example which translates the design and methods; in a truer sense, the traditional building techniques used in forming the industrial structures of Ayvalık in the early twentieth century. The article discusses the soap factory buildings of Ayvalık, which have not been a subject of publication as much as the olive oil factories, despite having as much importance in the industrial architectural heritage of Ayvalık, within the framework of the soap factory building specifically mentioned in this academic research study.

Ayvalık in the Historical Process, Comprehending Ayvalık

Ayvalık is connected to Balıkesir province in the Western Anatolian region of Turkey. The Aegean Sea is to the west, Bergama to the east, Burhaniye to the north and Dikili to the south, surrounding Ayvalık, together with 23 islands of different sizes (Fig. 1). These islands which were called Hekatonnesoi in Antiquity, in the Mysia region of Asia Minor¹.

Fig. 1. Satellite Image of Ayvalık and Surrounding Islands²

¹ Sevin 2001, 43.

² Yavuz 2018, 3.

Settlement in Ayvalık mostly took place in coastal and flat areas in the historical process³. There are different opinions about when urbanization began in Ayvalık. Georgios Sakkaris⁴ who was member of Greek community of Ayvalık wrote *Istoria ton Kydonion*⁵ in Greek, printed in Athens in 1920, being an early work about the history and urbanization of Ayvalık. Macit Uygur translated the first two parts of this Greek publication into Turkish in the beginning of the 1940's, Hıfzı Erim used this translation in his book, titled *Ayvalık Tarihi (History of Ayvalık)*, which was published in 1948. As H. Erim reflects in his translation; Georgios Sakkaris⁶ asserts that the Christians who lived in the islands surrounding Ayvalık, particularly in Midilli, escaped from the attacks of the pirates either in the fifteenth or sixteenth century, and took shelter/settled in Ayvalık to build a safe castle, which led to the beginning of urbanization in the region. However H. Erim and a few other researchers do not accept this argument as true because Sakkaris could not submit any documents to support this idea⁷. Another standpoint about the habitation of the Greek in Ayvalık states that the Greek who lived in Anatolia came to Ayvalık and settled in Eğribucak, the northeast of Ayvalık, in the area where the harbor was located in the eighteenth century⁸.

Kâtip Çelebi (Hajjî Khalifa), states that settlement of Turks in Ayvalık began in 1462, when Mehmed II conquered Midilli Island¹⁰. Doğan Aka's position is close to Kâtip Çelebi stating that the first time Turks settled in Ayvalık was for military reasons between the years 1430 and 1440. Turks settled in the foot of the hill which is today called İlk Kurşun-Tepesi (First Bullet Hill)¹¹.

Zeki Arıkan passes on in his article about the Ayvalık Event, that Halil Inalcık mentioned in conversation the presence of a Turkish settlement on the Yund/Cunda/Alibey Island near Ayvalık in the fifteenth century. However Arıkan also states that during his research he did not

Fig. 2. Edremit Gulf and Ayvalık in the Book of Bahriye⁹

³ Bayraktar 1998, 11; Akın 2007, 13.

⁴ Georgios Sakkaris was born in Ayvalık, in 1870. There is very limited information about him. However, what is certain is that he worked as an educator and administrator at the Kidonya Gymnasium for a while. <https://kaankoksal.blogspot.com/2019/08/im-al-edilmis-tarih-faydal-eserleri.html>, 2022, January, 2.

⁵ Georgios Sakkaris, *Istoria ton Kydonion*, Athina: Syllogospros Diados in Ofelimon Vivlion, 1920 –Anatyposi. <https://catalog.lib.uchicago.edu/vufind/Record/1453771>, 2022, January, 2.

⁶ Since the common use of the name Georgios was Yorgi in Anatolia, Hıfzı Erim preferred to use the name Yorgi instead of Georgios in his work titled “The History of Ayvalık”.

⁷ Erim 1948, 9; Arıkan 1988, 582; Bayraktar 1998, 12; Akın 2007, 13.

⁸ Doğan 2006, 49.

⁹ Kaptan *et al.* 2019, 19.

¹⁰ Aka 1944, 18; Uzunçarşılı 1998, 3; Kılıç&Göçer 2016, 299.

¹¹ Aka 1944, 19.

come across any document to confirm Halil Inalcık's statement¹².

While Edremit Gulf, Pirgos/Bergos Harbor, Çandarlı Castle and Kadirga Harbor and Yunda/Cunda/Alibey Island are included in The Book of Bahriye by Piri Reis, Ayvalık is not illustrated (Fig. 2). The same can be seen in The Seyahatname (Book of Travels) by Evliya Çelebi¹³. Ayvalık is discarded as a geographical region in an Asia Minor Map drawn in the period of Ahmed III¹⁴. In estimation, the reasons why Ayvalık was not included in such important historical sources can be the fact that Ayvalık was not a constant settlement area, and its commercial capacity and the population in the region were insufficient at that time to record.

The first time the name Ayvalık was mentioned in an official document was in a registration from Karesi Detailed Land Registry Book in 1768 Gregorian, and today this document is preserved in the Archive of the General Directorate of Land Registry in Ankara¹⁵. In the proclamation of "*The Gratification of the Greeks of Ayvalık*" dated 1772 Gregorian, which is now in the Archive of the Topkapı Palace Museum, is another early document about Ayvalık¹⁶. Based on the documents specified above, it is possible to say that the official historical and legal presence of Ayvalık certainly dates back to the second half of the eighteenth century.

There are various claims about the origin of the name 'Ayvalık'. The common belief is that the name comes from the quince (ayva) trees which are grown extensively in the region¹⁷. The British traveller, the Reverend William Jowett, who visited Ayvalık for missionary activities in the early nineteenth century, made the following observations about the geographical location of Ayvalık and the origin of its name:

... "*Ayvalı(k) is a town that lies between the north part of Midilli Island and the city (Ayvalık), located opposite Muskonisi Island. The town is called Ayvalık in Turkish, and Kydonia in Greek. Both names define the same trees: quince trees. We do not know yet why the town was given the name. However we surely know that a substantial number of quince trees grow here*"¹⁸...

In 1774, Greek/Orthodox Autonomy was realized in Ayvalık with a license provided by the Ottoman Empire¹⁹. Priest Dimitrakelis Ikonomos from Ayvalık played an important role in accomplishing the autonomy. Ikonomos, hosted Cezayirli Gazi Hasan Pasha for one week in Ayvalık during the Battle of Chesme and provided him access to the Ottoman navy in Çanakkale. In gratitude for this, the Pa-

¹² Arıkan 1988, 582.

¹³ Arıkan 1988, 582; Hayta 2011, 8.

¹⁴ Unat 1941, 160.

¹⁵ Arıkan 1988, 160.

¹⁶ Arıkan 1988, 583; Bayraktar 1998, 13; Yavuz 2018, 3.

¹⁷ Özçanak 2009, 30.

¹⁸ Jowett 1825, 65. There is no trace of the quince trees, which Jowett mentions, in today's Ayvalık. Most probably the quince trees had been cut to plant olive trees which have been an important factor for commercial activities in Ayvalık. The following lines also support this argument. ... "Olive and Olive Oil Producers Association established in Ayvalık, Edremit and Havrani, started to distribute the seedlings without any fee to increase the number of olive trees in 1963. ... Efe *et al.* 2013, 11.

¹⁹ Niğdelioğlu 2000, 18.

sha did not object to the autonomous management system *Ikonomos* wished for Ayvalık²⁰. The most reputable and wealthy bankers of Galata, the Baltazzi Family of Venetian origin from İzmir were another factor enabling autonomy in Ayvalık. The Baltazzi family, who had an enormous economic fortune in addition to political power due to the loan they provided to the Ottoman Palace, made an effort just like Priest Dimitrakelis to achieve autonomous management in Ayvalık.

Ayvalık became an autonomous city with the new regime. Crete and Mytiliene (Lesbos) Greeks migrated to Ayvalık due to the environment the autonomy provided. Thus Ayvalık turned into an Orthodox city. This demographic change/transformation also determined the character of the structures in the city. The Neoclassical style approved by the Greek enlightenment became the language of architectural heritage in Ayvalık. Public, religious, educational, (Fig. 3) especially industrial and commercial structures built with the style approved by the official authorities formed the city texture of nineteenth century Ayvalık.

Spatial Growth of Ayvalık in the Historical Process

Spatial change and transition have been witnessed in Ayvalık from the end of the eighteenth century. This spatial differentiation is highly associated with autonomy and its wealth due to the increasing commercial capacity of the region. Ayvalık which had been a small seafront keeping to itself, turned into coastal town distinguishing itself in international trade such that it started competing with İzmir, due to its high export capacity following autonomy²¹. The urban settlement in Ayvalık started on Kurufitalya (Profit Ilias)/First Bullet Hill. The urban/spatial structuring which continued throughout the nineteenth century developed around Kurufitalya hill and the harbor²².

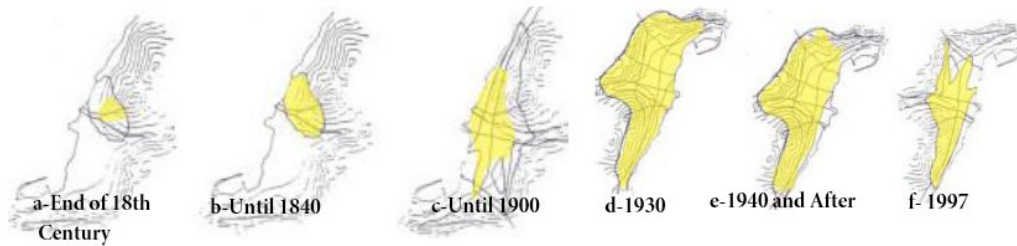

Fig. 3. Historical Growth of Ayvalık City Center²³

In pre-modern times, the most prestigious sanctuary of the region would hold the center point during physical and spatial formation of settlements. The city areas/town textures would be constructed virtually via radial lines extending from the sanctuary placed in the center. In general, the situation above is also true for Ottoman society based on the community in the organizing of space.

As it can be seen in figure 4- 2b, there were four districts in Ayvalık before autonomy. These were formed around Taksiarhis, Ayos Yannis, Ayos Dimitrios and Messi Panagia Churches and each district was given the name of its church. In 1821 Kato Panagia, Ayos Yorgos, Ayos Nikolaos and Ayos Basileos joined as new districts (Fig. 5). These urban spaces were also living quarters built around churches and carrying their names (Fig. 4/2c). The population in Ayvalık increased to nearly 15.000

²⁰ Özçonak 2009, 33-34.

²¹ Aka 1944, 23; Erim 1948, 36.

²² Doğan 2006, 49.

²³ Hayta 2011, 8.

with these developments²⁴. By the year 1850, the number of districts in Ayvalık, the social welfare of which had increased with the well-functioning economy, was now 11. The tradition was pursued in the formation of these new districts, they were formed around churches and were called Profitis Ilias, Ayos Haralambos Aya Triada (Fig. 4/2d)²⁵.

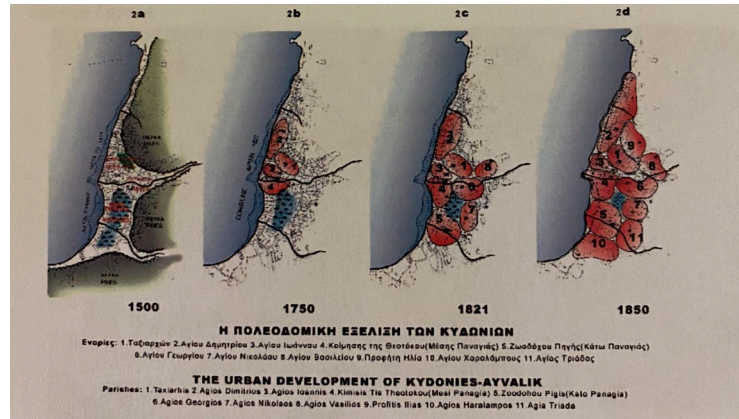

Fig. 4. Urban Spaces//Neighborhood Developments Around Churches in Ayvalık Between the 16 and 19 Centuries²⁶

In one of the studies to define the urban spaces of end-of-eighteenth-century and nineteenth-century Ayvalık, the urban spaces of Ayvalık were described in three sides of town according to the economic level of the society and different occupational groups: upper, middle and lower. Whereas, the wealthy, aristocrats, and large landowners lived around Taksiarhis Church which formed the upper-town. The periphery of Aya Triada Church which was in the center of middle-town was the place for boat owners, and good-income fishermen. The Lower-town was formed in the fringe of Aya Dimitri Church and the poor of the city lived in this area²⁷.

With the opportunities and enrichment, which autonomy provided to the region from the beginning of the century XIX, Ayvalık almost gained the appearance of a western city. Compared to the other Anatolian towns, its spatial organization in the modernist sense caught the eye of the British orientalist and statesman Sir Charles Eliot when he visits the region. Eliot, almost mesmerized by the richness and clean-streets of Ayvalık, speaks highly of the city's Town Hall, Kydonia Academy and libraries. He even compares Ayvalık as the Boston of the East²⁸.

Due to the unrest and conflict following the Greek Rebellion in 1821 a rebellion arose in Ayvalık. Numerous buildings were pulled down and the city was left with large damage from the three-day revolt. The Greek of Ayvalık who were thought to be involved in the rebellion were expelled from the country, excused in 1822 and 20.000 Greeks were allowed to return to the city. The damaged regions remained in wrack and ruin until 1832. In the following period Ayvalık was re-built within twenty years. Most of the historical structures which survived to this day date from the 1850's and later. The Neoclassical²⁹ style (Fig. 6) is mainly used for all kinds of structures from schools, churches, and hos-

²⁴ Saban Ergi 2015, 121-135.

²⁵ Hayta 2011, 11; Saban Ergi 2015, 135.

²⁶ Hayta 2011, 11; Saban Ergi 2015, 135.

²⁷ Tibet 2013, 11.

²⁸ İnce & Güney 2010, 168; Hayta 2011, 10.

²⁹ Neoclassicism, a conception of painting, sculpture, and architecture, which was born in reaction to the Late Ba-

pitals to houses³⁰. The most important reason of the mutation to the neoclassicism style was the need and will of the town people to reconnect to Ancient Greece and Rome due to their Hellenic history.

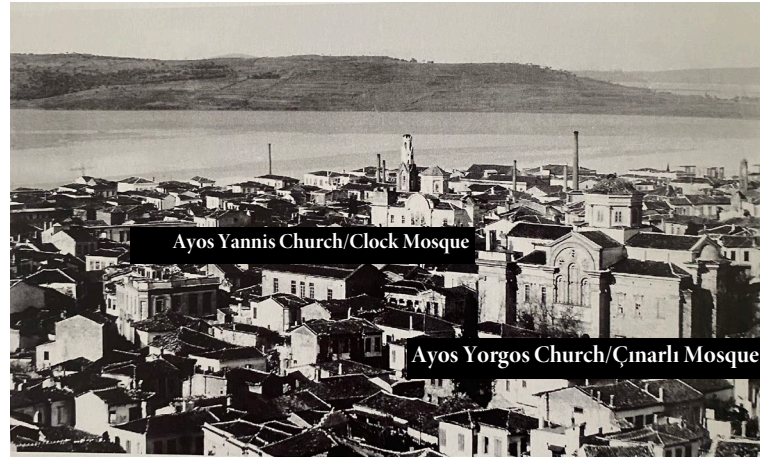

Fig. 5. Ayos Yorgos and Ayos Yannis Churches and the Urban Areas/Districts Built Around Them in the 19th Century (Kaptan *et al.* 2019, 222)

Fig. 6. Kydonia Gymnasium / Ayvalık Academy with its Neoclassical Facade³¹

Autonomy in Ayvalık was terminated in 1850 and Ayvalık was connected to the Hüdavendigâr Demain. According to the 1887 Karesi Annual, Ayvalık was a predestination connected to the Karesi district (Öden 1999, 76). In 1919, Ayvalık was occupied by Greece and then in 1922 was included within Turkey's borders. Following the proclamation of the republic and in the subsequent population exchange period the Greek residents in Ayvalık migrated to Greece, and the Turks arriving from Mytiliène (Lesbos), Crete and Macedonia via the population exchange became the new residents of

roque and Rococo and imitates the architecture of Ancient Greece and Rome, or the classical trend that developed in Italy in the 16th century, namely the Renaissance, with an admiration for the classical style (Hasol 2005, 493).

³⁰ Turan 2008, 2; Saban Ergi 2015, 121-122.

³¹ Kaptan *et al.* 2019, 58. Kydonia Gymnasium / Ayvalık Academia, which was built in 1857, had been first a boys' elementary school since 1923. It continued to be used as a school building, taking the name of Numune School for Boys in 1924-1925, and Cumhuriyet Primary School in 1927. However, it was demolished due to road widening work in the 1950's. Today, the District Governor's Office is located in its garden (Kaptan *et al.* 2019, 256).

Ayvalık³².

An Example of Industrial Heritage from 150 Evler District of Ayvalık: Soap Factory Building

The Location of the Soap Factory Building

Ayvalık gained a high economic power as a result of the privileges granted to Christians with the Autonomy and the Edict of Reform. Industrial olive oil and soap production lies in the center of this power³⁴. Ayvalık which developed with industrialization, became the second coast town with the largest commercial capacity in Western Anatolia, after Izmir at the top. The manifestation of industrialization practices in architecture can be described with the increase of industrial building stock in Ayvalık. Olive oil business and soap factories along with their production, storing and sales units, were located on the coastline of Ayvalık for logistic reasons. The soap factory building, which is the subject of this article, built in the early twentieth century, is one part of the architectural heritage, an immovable industrial cultural asset in the olive-based industry of Ayvalık.

Fig. 7. Current Aerial Photograph of the Soap Factory Building with It's Twin Building and Island Plot Display³³

The soap factory is located at 150 Evler District, on Ataturk Boulevard, in block 2088, parcel 17 on the north side of Ayvalık. It is across from the Ayvalık Sea Border Crossing and posterior to Ayvalık Harbor. It is on the axis defined to largely cover the industrial architectural heritage of Ayvalık. Today this axis is called Ataturk Boulevard (Fig. 7).

The soap factory used to be located in the linear trading area along the coastline prior to the land reclamation, after which the level of the road rose by 1 meter and the structure became about 75 meters away from the coast. The location of the soap factory when it was first built was an informed choice. It was built based on the olive groves providing the commodity for production, connections between the main transport axis and the location on the coast for logistic reasons. In the picture taken in the 1940s and showing the Ayvalık coastline from Cunda Island (Fig. 8) the soap factory is seen (Fig. 8/A) with its other twin building. As it can be observed, it is the last industrial structure on the coastline of Ayvalık. Next to the soap factory on the left, respectively, the windmill (Fig. 8/B), Despot Evi (Fig. 8/C) and the Ayvalık Hamidiye Mosque (Fig. 8/D) are located.

³² Niğdelioğlu 2000, 20.

³³ General Directorate of Land and Registers-Parcel Query, <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/idari/169418/2088/13/16489880437029>, 2022, February 12,

³⁴ Olive oil production which endured due to the industrialization in Ayvalık was first started by the British entrepreneur R. Hadkinson in 1884. Hadkinson imported a machine worth £1,500 and built the first olive oil press factory on the shores of Ayvalık (Turan 2008, 16; Uçar 2014, 23; Oğuz 2019, 59).

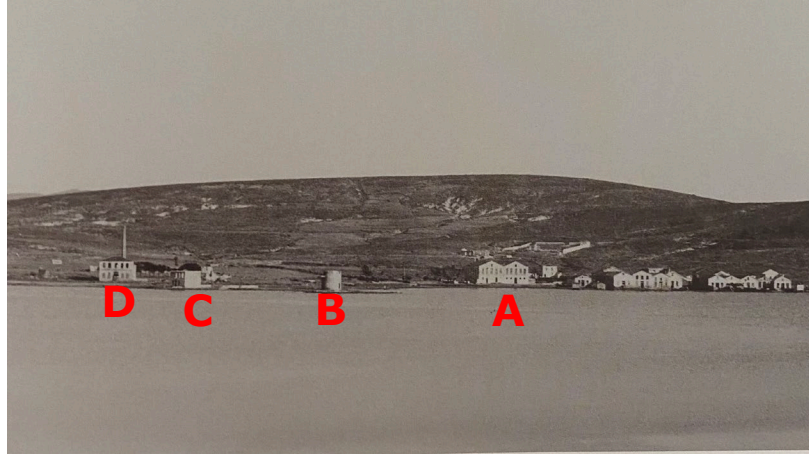

Fig. 8. Soap Factory Building which is Shown with “A” from Cunda Island³⁵

The History of the Soap Factory Building

Unfortunately, there is no written source or archive document regarding the specific time and exact purpose of construction of the soap factory. It was built as a private property with individual financial resources using traditional construction techniques and material. However, what is definite about this structure is that it was designed as an industrial structure, from its design and the urban space in which it is located. According to the landholder, a short period after his family bought the building in 1937, it was still operated as a soap factory. The soap factories of importance in terms of the industrial heritage of nineteenth and twentieth-century Ayvalık are classified into two groups according to their planning. The first includes individual single-storey soap factories made of stone and built with masonry technique, not connected to any other structure. On the other hand, the soap factories included in the second group were built together with olive oil factories, twins with the olive oil factory building, with the ground floor built of stone, the first floor built of brick with masonry technique³⁶. Actually, these structures have the function of evaluating the olive pulp in olive oil factories and turning it into another way of production. The building which is the subject of our article can be evaluated under the second group of soap factories due to its design, its two-storey structure and its twin building. The building next to it was most probably an olive oil factory. What is stated above increases the possibility that the structure might have been built as a soap factory. In the undergraduate dissertation dated 1939 and titled *Ayvalık and Soap Making in Ayvalık District*, it is stated that the soap factories were from the time when the Greek migrated with the population exchange and new soap factories were not built in the republican period, but production continued with the soap factories that were present at that time³⁷. Sanrı’s finding confirms the building is a soap factory which was built before the year 1922.

The authentic entrance of the soap factory, on the south facade of the building, was closed on a date which we could not determine. In the section of the facade, where the door used to be located, an area of a-half-window width was arranged for ventilation and illumination. On the iron bars of this opening there is a rectangular plate with “1911” written on it in reverse, legible from the inside of

³⁵ Kaptan *et al.* 2019, 256.

³⁶ Yıldız 2017, 92. Ayvalık Ertemler Olive Oil Factory and Soap Factory is an example of the second group.

³⁷ Sanrı 1939, 12.

the building (Fig. 9). In 1911, we can also find the Sabuncugil Oil Factory which is a currently-active historical oil workshop. 1911 is written on the arch of the main entrance door of the oil factory³⁸. As we see it, the original site of the iron plate, on which the date 1911 is written, on the north facade of the soap factory, used to be on the arch of the door just as is the case for the Sabuncugil Oil Factory. To presume on the basis of this similarity, we can say that both the soap factory and Sabuncugil Oil Factory were built in 1911 and both were built by the same architect.

Fig. 9. "1911" Written Plate on the Iron Bars of the Window on the North Façade (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

According to the current land registry of the 392.94-square meter soap factory which is mentioned as a masonry courtyard warehouse, it is owned by two brothers at 1/2 share³⁹.

In the previous land registries, the building was registered with the decision of the land registry commission dated 14.09.1937 and numbered 101, by being declared in the 1493 negotiation dated 22.05.1937, pursuant to Law No. 1771 on the Final Liquidation and Reconciliation of Exchange and Interpretation Affairs, published in 1931. Ayvalık Municipality sold the soap factory by auction to the father of the current owner brothers, who lived in Kemal Paşa District, in the last months of 1937⁴⁰. Unfortunately, there is no data of who owned the building, and for which purpose it was used from 1911 until it was sold in 1937. However, the property owner states that as far as he could remember the building used to be a tannery at the time he purchased it. Yet still no information could be found to prove this statement of the owner. Right after the purchase, olive oil and raw hide trading was carried out for a short period of time and later it continued to be used as a soap factory until it went out of use⁴¹.

³⁸ Efeet *al.* 2013, 68.

³⁹ Personal data such as the name and personal information of the property owners are not included.

⁴⁰ Based on this information from the registry of deeds, it can be said that the building was in the group of Emval-i Metruke (Abandoned properties) which means that it is one of many buildings abandoned in Ayvalık following the population exchange. The olive-oil factory established by Anastasyos Yorgolos in 1910 is another example. The factory established by Yorgolos is included in the Emval-I Metruke. The factory building taken over by the treasury after the population exchange, was first bought by Kahraman Bahadır, then was passed to the Güldenöglü Family before it finally became the property of the Ertem Family in 1952 (Yıldız 2017, 109).

⁴¹ From the oral history study with the property owner between October 2019-January 2020 in Ayvalık. Names withheld - personal information.

Architectural Analysis of the Soap Factory Building

The soap factory building orientated in a north-south direction, has a rectangular plan and a courtyard. It was built of stone using masonry technique and has only the ground floor and the first floor. The attic story which originally was present is incorporated into the first floor today. The facades are in the neoclassical style. The building has overall a plain architectural plan, function was surely considered the first priority and ornamentation were not included in the architectural planning. According to the owner of the building, once it was bought, a reinforcement system including concrete column-beam system and wooden-steel hip roof was applied to the interior and flooring of the ground floor and first floor without interfering with the original plan⁴².

The Ground Floor Plan of the Soap Factory Building

The entrance of the soap factory today is on the north facade of the ground floor which means it can be entered through the metal-barred door at the front located on Atatürk Boulevard. In the authentic version of the building, this part must be the window space through which the production transport was made by roller or scaffolding system. Therefore, the original main entrance of the building was in the south facade.

The ground floor was designed as an indoor space of massive, undivided volume, uninterrupted in depth. The concept of integrative space is useful here as this space was to be expected for the placement of machinery, such as steam machine, shaper, and soap boiler. Thus, a functional hierarchy was established between energy and production of goods/space layout. As it could be seen in the plan; there is a doorway, located on the B axis, which crosses the horizontal A axis vertically, which is the connection of the soap factory with its twin building, yet the doorway space is closed today (Fig. 10). The presence of this doorway proves the connection between the two buildings. These twin buildings connected to one another with this door, define the second group in the design typology of Ayvalık soap factories.

The ceiling of the ground floor is covered in pvc material and is not original. In addition, in the

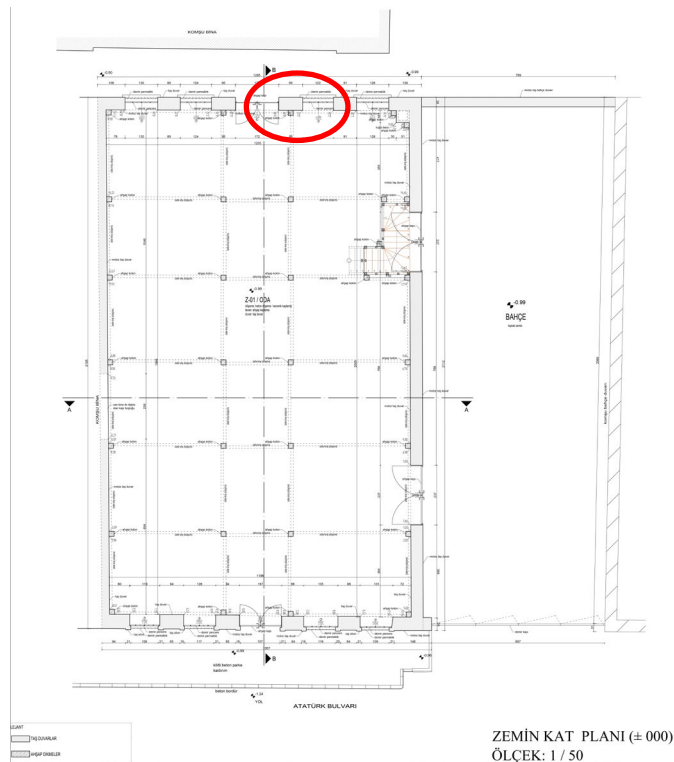

Fig. 10. Ground Floor Plan of the Soap Factory (Drawn by Gedik Architectural Office)

⁴² This information was transmitted to Interior Architect Elif Türkmen from the owner of the soap factory in January 2020 in Ayvalık and all the information was recorded in writing. Name and personal information of property owner soap factory owner not included, being personal data. These records were shared with us by Interior Architect Elif Türkmen in February, 2020.

area which is equivalent to the back facade on the south side, there is an extensional room with ceramic floors and walls and concrete ceilings covered with pvc material (Fig. 11). There is a rectangular backyard on the east side of the ground floor.

Fig. 11. Ground Floor of the Soap Factory and the Extensional Room on This Floor (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

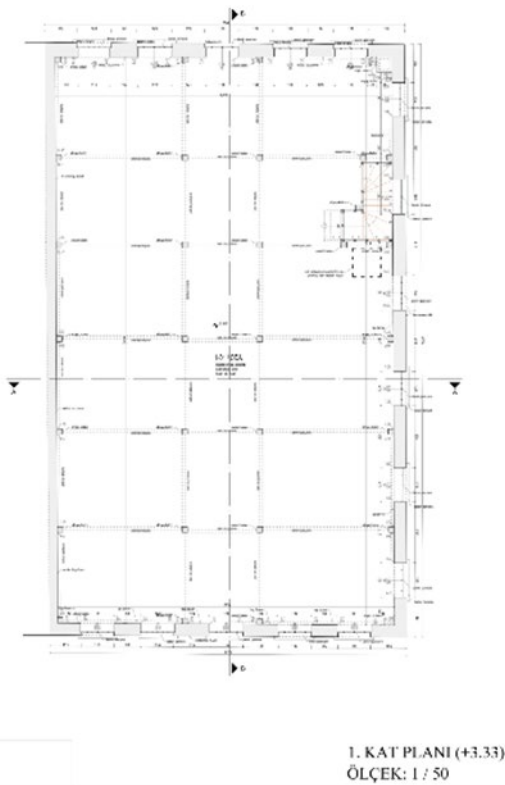

Fig. 12. First Floor Plan (Drawn by Gedik Architectural Office)

which confirms our argument (Fig. 15). We believe that when the building was sold in 1937, the attic was removed as a result of some interventions/ amendments. Thus, the originally two-and-a-half-storey building became a two-storey building.

The First Floor Plan of Soap Factory Building

The first floor, just like the ground floor, was designed as an indoor space of a massive, undivided volume, uninterrupted in-depth, for making use of the place (Fig. 12). Today, the first floor is accessed by a portable ladder from the ground floor. The work which requires simple technology such as molding, drying and packaging was most probably performed on this floor. The first floor is designed to have more windows than the ground floor has (Fig. 13). An atmosphere with multiple windows of wide opening allows sunlight, thus heat, to enter the place from different angles at different hours of the day. Design-for-production is the basis of the architecture of factory buildings. The presence of lots of windows on the first floor provides a suitable environment for the drying of the soap. The functionality in this respect supports our argument that the building was designed to function as a soap factory.

The Roof

In the carrier system of the building's roof, wooden-steel hip roof construction was used to cover the wide and large open space (Fig. 14). The eaves were made from brick cornices (kirpi saçak) in the roof which is covered by Marseille tiles.

The traces on the wall and the skylight on a level close to the roof, prove that the structure originally had an attic in the floor plan. The skylight which is very close to the roof on the north facade is the most important feature

Fig. 13. First Floor and Windows of Soap Factory Building (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

Fig. 14. Roof Construction of the Soap Factory Building (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

Fig. 15. Skylight Window on the Upper Level of the First Floor, Proving the Presence of an Attic (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

Fig. 16. Carrier Systems of the Ground Floor (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

The carrier system of the building (Fig. 16) is a wooden column/beam. The columns and beams are covered with pvc material today. These additions are extensional rooms and need to be removed to restore its authentic appearance.

The smokestack of the soap factory, located on the south facade, is not one of the conical smokestacks symbolic of the industrial structures of Ayvalık, instead, it is cylindrical in shape, has a simple design and is built of brick (Fig. 17).

Facade Layout

All the facades of the soap factory were designed in the neoclassical style. Their authenticity has been substantially preserved to today, leaving them with the symmetric and balanced nature of the neoclassical style with no adornment (Fig. 18). On the ground floor of the north facade (Fig. 19a) facing Atatürk Boulevard, there is a rectangular door opening centered on the facade. Today, it presents itself as a metal-barred door being changed from its original version. This unauthentic entrance opening disfigures the neoclassical order of the structure. There are four barred windows on the facade; two on each side of the door. While these windows demonstrate a symmetry

Fig. 17. Brick Smokestack of the Soap Factory (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

between each other, their rectangular formed distinctive keystones and frames, which fall on the middle axis, are emphasized by round arches. These windows have been interfered with over time. The size of the windows has been reduced by building bricks almost 50 cm high in the window openings. Therefore, this intervention, drew the windows away from their original version. There is a total of five barred windows at the first-floor level of the north facade. The size of the first-floor windows reaches the height of two storeys. Two windows can be seen on each side of the one window placed in the middle of the facade right above the entrance door which shapes the same pattern of the ground floor windows. All the windows on this floor were designed to a rectangular shape with round arches and there are evident keystones in the middle axis of these arches. At roof level on the north facade, the rectangular shaped, barred skylight window with its prominent keystone that is in the middle axis of the round arch, can be seen, half the size of the previously mentioned windows. Window arrangements with stone jamb margins on the north facade, not only enrich the look of the facade but also alleviate its massiveness. The jerkinhead is finished with brick cornices.

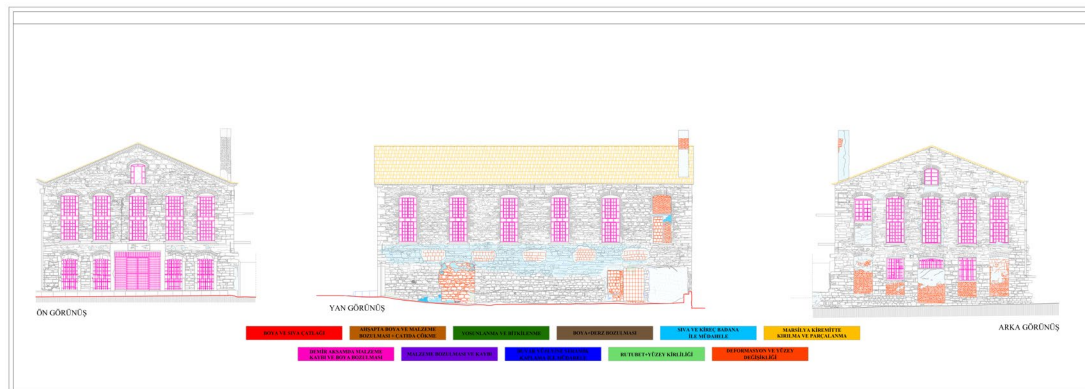

Fig. 18. South/Rear, Side and Front Facade Center of the Soap Factory Building (Drawn by Gedik Architectural Office)

The facade and window order on the north facade is repeated on the south face of the building as we today call it the south facade. A door opening is also present on this facade in a site that coincides with the place where the entrance door was located, yet this opening is currently filled with bricks, up to a level which converted it into about a-50-cm window space (Fig. 19a-b). The plate with the date 1911 which we think is the construction date of the soap factory (Fig. 9), is located on this new window space formed behind iron bars.

Just as on the north facade, there are four rectangular windows, two on the left and another two on the right side of the door opening, which was turned into a window in the south/rear facade. The outermost window space on the right of the facade was made smaller with bricks from the inside. The windows located on both sides of the door (turned into a window today) close to the outer side of the facade, were also reduced in size with bricks from the inside at a rate of 3/4. The first floor of the south facade is the same as the first floor of the north facade. There are a total of five iron-barred windows above the door (turned into a window today). The window placed in the center of the facade, right above the door, has two other windows on each side, left and right. All the windows on this floor are rectangular-shaped and have round arches. The window space to the left of the window in the middle of the facade and closest to the outermost part of the facade, was reduced in size with bricks from the inside at a rate of 3/4. At the roof level of on the south/rear facade, there is a skylight window, half the size of the windows on the other floors, with round arches and iron bars.

Fig. 19a. North Facade View of the Soap Factory and its Twin Building⁴³

Fig. 19b. South/Rear View of the Soap Factory (Photographed by Interior Architect Elif Türkmen)

There are five rectangular, round-arched windows at the first-floor level of the east facade of the soap factory. The facade was finished with brick cornices (kirpi saçak). The west facade is blind and adjoins the adjacent building (Fig. 20).

Conclusion

The name has become synonymous with the industry formed by olive and olive production from the nineteenth century until the middle of the twentieth century, even to this day in Ayvalık. The olive-based geographic landscape of Ayvalık which comes to mind first when olive is the topic of conversation, has shaped its urban architecture. This soap factory, the subject of the article is a part of the industrial architectural heritage of Ayvalık.

In terms of the size of the soap factory, it would be correct to say that it was a small-scale workshop or atelier, or even a studio. It is obvious that this structure was not a soap factory having a large-scale production capacity. It is fair to say that the cylindrical smokestacks of olive oil and soap factories are the iconic indicators of industrial architectural heritage of Ayvalık.

However, the soap factory, subject to the article, does not have a cylindrical smokestack identified with the city Ayvalık. On the contrary, it has an ordinary square-shaped brick smokestack (Fig. 17). Yet it should not be overlooked that, the presence of the smokestack is an important indication showing the soap factory actually was an industrial building.

⁴³ Google Earth, <https://earth.google.com/web/search>, 2022, February 24.

Fig. 20. South/Rear and Lateral Facade of the Soap Factory Building Photographed by Interior Architect Elif Türkmen

The two-storey soap factory was built of stone in masonry technique, in a rectangular plan, expanding horizontally to the shore, and it is an industrial building with a non-complex structure, yet catering for the needs of its time. The functionality in its design for it to be used as a soap factory attracts attention immediately. The twin building built adjacent to the soap factory was also designed to be an olive oil factory. The architectural style of the soap factory on the other hand is in the neoclassical style which conforms with the spirit of the region and the period. No adornments of any kind can be seen on the building's facades.

The date 1911 on the half-size window space above the bricked entrance door on the south facade is probably the year when the soap factory was built. In Ayvalık houses, there are other examples of construction plaques of this type, like the one placed on the iron bars of the light window of the soap factory.

As small-scale soap factory unable to respond to the needs of the changing world since the 1980s, the structure subject to this article also completed the process of serving as a soap workshop. The uninterrupted opening on the ground floor was put to good use as a supermarket for a while by the owners. All the production equipment of the soap factory was most probably sold for scrap in this period. The building is non-functional today. However, it is highly possible that it will be transformed into a new place that will serve regional tourism by being subjected to a re-functioning process, as is the case, for other industrial structures in the city.

The Soap Factory is a traditional structure which reflects local traditions of construction and local identity, as described in the traditional architectural heritage group defined in the Declaration of Conservation of the Architectural Heritage published by ICOMOS in 2013. The fact the holes made for use of caustic, which is important in soap production, are still present on the ground floor of the soap factory, shows the relation between architecture and traditional manufacturing. Based on all this, the original material of the building, the principles of its design and its historical and documentary value should be carefully preserved in any intervention to the soap factory. Passing on the industrial heritage of Ayvalık, particularly the soap factory subject of this article, to future generations with the principles of universal restoration and protection is crucial in terms of keeping the spatial memory of Ayvalık alive.

BIBLIOGRAPHY

- Akın B. 2015, "19.Yüzyıl Uluslararası Deniz Ticaretinin Batı Anadolu Yerleşimlerine Sosyo Ekonomik ve Mekânsal Yansımaları Ayvalık Örneği". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 12, 7-23.
- Akın B. 2015, "Bir Kentin Kimliği: Ayvalık Zeytinyağı ve Sabun Fabrikaları". Ed. H. Dinçer & Ü. Güneş, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I*. 14-17 Mayıs 2015. Kütahya, 217-234.
- Akın B. 2007, *Ayvalık Evleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi. Çanakkale.
- Akova B. S. 2011, "Ayvalık Şehrinin Nüfus Özellikleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 22, 59-87.
- Anonim 1964, *Ayvalık'ta Şehircilik Araştırmaları*. İstanbul.
- Araz S. 2015, *Cadde ve Sokak Adlandırmalarının (Kentsel Toponomi) Kentsel Kimlik ve Toplumsal Bellek Üzerinden Etkilerinin Değerlendirilmesi: Ayvalık ve Cunda Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Arıkan Z. 1988, "1821 Ayvalık İsyanı". *Bellefen* 52/203, 571-601.
- Bayer H. & Yüksel O. 1978, "Sabunhaneler". *MEB Türk Ansiklopedisi XXVII*, 503-504.
- Bayraktar B. 1998, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi*. Ankara.
- Büktel Y. 2018, "'U' Narteksli Geç Dönem Kiliseleri II – Ayvalık". *International Journal of Social and Humanities Sciences* 2/2, 65-84.
- Çiftiyürek M. 2021, *Türkiye'de Sabunhaneler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Doğan A. 1944, *Ayvalık İktisadi Coğrafyası*. İstanbul.
- Doğan A. 2006, *Kentsel Doku, Geleneksel Yerel ve Kültürel Özelliklerin Turizm Mekânına ve Türüne Etkileri Ayvalık Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Efe R., A. Soykan, İ. Cürebal & S. Sönmez 2013a, *Edremit Yöresi Yağhaneleri Geçmişten Günümüze Zeytin, Zeytinyağı ve Sabun Sanayii*. İstanbul.
- Efe R., A. Soykan, İ. Cürebal & S. Sönmez 2013b, *Dünyada Türkiye'de Edremit Körfezi Çevresinde Zeytin ve Zeytinyağı*. Balıkesir.
- Erdem A., R. Özakın & U. Yergün 2007, "Ayvalık (Balıkesir)Alibey/Cunda Adası Kentsel Mimarlık Envanteri 2005-2006". *Tüba Kültür Envanteri Dergisi* 6, 77-97.
- Ergi S. D. 2015, "Etkileşim, Mücadele ve Dönüşüm: 19. Yüzyıldan Günümüze Ayvalık'taki Dini İmar Faaliyetleri". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 150, 119-132.
- Erim H. 1948, *Ayvalık Tarihi*. Ankara.
- Gökdeniz A. 2019, "Turistik Destinasyonlarda Sosyal Taşıma Kapasitesi Algısı ve Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi: Ayvalık Araştırması". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, 3003-3031.
- Güçhan N. Ş. 2008, "Tracing the Memoir of Dr. Şerafeddin Mağmumi for the Urban Memory of Ayvalık". *METU Journal of the Faculty Architecture* 25, 53-80.
- Güney İ. Y. & Uçar H. 2010. "XIX. Yüzyıl Ayvalık Kiliselerinde Ahşap Konstrüksiyon Teknikleri". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 24, 165-183.
- Hasol D. 2005, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul.
- Hayta D. 2011, *Ayvalık Kent Mekânının Mekân Dizim Yöntemi ile Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- İpek G. 2016, *Ayvalık'ta Sosyal ve Siyasi Hayat (1940-1950)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi. Manisa.
- Jowett W. 1825, *Christian Researches in Syria and Holly Land*. London.
- Kaptan M. S., F. Ergelen & M. Soylu 2019, *Yılların İçinden Ayvalık*. İstanbul.
- Kılıç Y. & Göçer Y. 2016, "Tavuk Adası Antik Rihtım Alanı". *Phaselis II*, 297-310.
- Kocadağlı Y. A. 2011, "Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Ayvalık". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 22, 89-131.

- Kolcu H. 1993, *Doğal, Tarihi Kültürel Açından Turizm Potansiyelinin Değerlendirilme Modeli: Ayvalık Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Köksal G. 2012, "Endüstri Mirasını Koruma ve Yeniden Kullanım Yaklaşımı". *Güney Mimarlık* 8, 18-23.
- Nedim A. A. & Öztüre N. 2004, *Adabeyi: Dünden Bugüne Adım Adım Ayvalık*. İzmir.
- Niğdelioğlu A. 2000, *Ayvalık Tarihi Doku Çevresindeki Manastırların İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Oğuz İ. 2019, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e İzmir'in Sosyo Ekonomik Yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Özcanak Y. 2009, *Ayvalık Konutlarının Mekân Dizim Yöntemi ile Analizi ve Turizm Amaçlı Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Özel M. K. 2011, "Kent Strüktürü ile Tapınma Yapıları Arasındaki İlişki Bağlamında Ayvalık Hamidiye Camisi". *Tasarım-Kuram Dergisi* 7/11-12, 15-39. DOI: 10.23835/tasarimkuram. 240888
- Öden Z. G. 1999, *Karasi Beyliği*. Ankara.
- Öztürk S. 2010, "Osmanlı Kültürel Mirasında Sabun". *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* 2, 80-93.
- Saban D. 2010, *Ayvalık'ta Camiye Dönüştürülmüş Üç XIX. Yüzyıl Kilisesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara.
- Sanrı S. 1940, *Ayvalık Mıntıkasında Sabunculuk*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Selvi H. 2001. "Ayvalık'ın İşgali ve Belediye Çeşmesi Protokolü". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 10, 843-863.
- Sevin V. 2001, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara.
- Taşdemir S. 2016, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ayvalık'ta Ekmek Meselesi". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 59.,141-163.
- Terzi E. 2007, *The 19th Century Olive Oil Industry in Ayvalık and its Impact on the Settlement Pattern*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi. Ankara.
- Tibet A. 2018, *Ayvalık Evlerinin Mekân Dizim Yöntemi ile Analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi. Balıkesir.
- Turan G. 2008, *Mübedelede Ayvalık*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Uçar H. 2014, "Ayvalık Tarihinde Zeytinyağı Üretim, Depolama ve Satış Binalarının Yeri ve Önemi". *Trakya University Journal of Engineering Sciences* 15, 19-28.
- Unat F. R. 1941, "Ahmed III. Devrinde Yapılmış Bir Önyasa Haritası". *Tarih Vesikaları Dergisi* 1, 160-165.
- Yavuz E. 2018, *Ayvalık Bölgesinde Yeniden İşlevlendirilmiş Yağhane ve Zeytinyağı Fabrikalarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. İstanbul.
- Yıldız G. 2017, *A Study for the Conservation of Ertem-Oil Olive Factory in Ayvalık*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi. Ankara.
- Yıldız G. & Güçhan N. Ş. 2018, "An Industrial Heritage Case Study in Ayvalık: Ertem Olive Oil Factory". *Journal of Contemporary Urban Affairs* 2, 20-30.
- Yıldız G. & Güçhan N. Ş. 2020, "Rethinking the Industrial Heritage of Ayvalık through Trajectories on Extracting Olive Oil and Soap Making". *Space and Culture*, 1-21. DOI: 10.1177/1206331220962730

Electronic Sources

- <https://kaankoksal.blogspot.com/2019/08/imal-edilmis-tarih-faydal-eserleri.html> , 2022, January, 2.
- <https://catalog.lib.uchicago.edu/vufind/Record/1453771> , 2022, January, 2.
- <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6243/> , 2022, January, 4.
- <https://parselorgu.tkgm.gov.tr/#ara/idari/169418/2088/13/16489880437029> ,2022, February 12.
- <https://earth.google.com/web/search> , 2022, February 24.

Cami İç Mekânlarında Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünite Önerisi

Recommendation of Wheelchair Compatible Ablution Unit in Mosque Interiors

Ayşegül DURUKAN* Esra ÖNAL **

Öz: Abdest alma ünitesinin cami kompleksinde ilksel kullanımı bir su kuyusu formu ile 622-623 yıllarında inşa edilen Mescid-ül Nebevî’de görülmektedir. Bu kullanım ile başlayan cami içinde abdest alma alanı kavramı ilerleyen zamanlarda cami kompleksinin içinde önemli bir değere sahip olmuştur. Şadırvanlar sahip oldukları estetik form nedeniyle cami merkez avlusunda değerlendirilmeye yüz yıllar boyunca devam etmiştir. Fonksiyonel bir görev taşıyan abdest alma alanları ise camilerin iç mekânlarına taşınmıştır. Bu şekilde ana abdest alma alanlarının daha mahrem, konforlu ve ergonomik bir ortama taşınması gerçekleşmiştir. Bu mekânların sahip olduğu fonksiyonel ve ergonomik kriterler bu çalışma kapsamında incelenmiş olup özellikle yürüme engellilere, yaşlılara ya da geçici olarak tekerlekli sandalye kullanımına ihtiyacı olanlara yönelik tasarım önerisi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun amacı geçmişten günümüze gelen cami abdesthanesi modellerinde henüz istenilen standartlarda tekerlekli sandalye kullanıcıları için abdest alma ünitelerinin yer almamasıdır. Bu noktadan hareketle belirlenen bu makale özelinde camilerimizde yürüme engellilere ve farklı nedenlerden tekerlekli sandalye kullanmak durumunda olan kişilerin ihtiyaçlarına yönelik abdest alma ünitesi tasarımı önerisinde bulunulacaktır. Yeni savlanan abdest alma ünitesi tekerlekli sandalye ile uyumlu ölçülerde tasarlanarak öneri olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cami • Şadırvan • Abdest Alma Mekânı • Erişilebilirlik • Tekerlekli Sandalye Kullanımı • Abdest Alma Ünitesi Tasarımı

Abstract: The primary use of the abluion unit in the mosque complexes is seen in the Masjid-ul-Nabawi, which was built in 622-623 in the form of a water well. The concept of the abluion area in the mosque, which started with this use, gained an important value in mosque complexes. Shadirvan have continued to be used in the central courtyard of the mosque for centuries due to their functionality and aesthetic form. The abluion areas appointed for functional use have been moved to the interiors of the mosques. In this way, the main abluion areas were moved to a more private, comfortable and ergonomic environment. The functional and ergonomic criteria of these places have been examined within the scope of this study, and a design study has been attempted, especially for the walking disabled, the elderly or those who temporarily need wheelchair use. The purpose of this is the absence of abluion units for wheelchair users in the desired standards in the mosque abluion room models that have come from the past to the present day. This article struck by this presents a proposed design of an abluion unit that can be used in mosques by for the needs of people with walking disabilities and those who for different reasons have to use a wheelchair. The proposed abluion unit was designed in dimensions compatible with wheelchairs and presented as a design proposal.

Keywords: Mosque • Shadirvan • Ablution Place • Accessibility • Wheelchair Use • Ablution Unit Design

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fköltesi, İç Mimarlık Bölümü, Antalya. 0000-0002-0888-5531 | ayseguldurukan@akdeniz.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Faköltesi, İç Mimarlık Bölümü, Antalya. 0000-0002-0750-4813 | esraonal07@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 08/06/2022 | Kabul Tarihi: 16/06/2022 ; Durukan A. & Önal E. 2022, “Cami İç Mekânlarında Abdest Alanları ve Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünite Önerisi”. *Cedrus X*, 437-454.

İslam dininde abdest, ibadet öncesi yapılan bir ön hazırlık ve Müslümanların yaşamları süresinde almaları ve korumaları gereken bir temizlik tutumu olarak karşımıza çıkmaktadır. 1901 yılında ilk basımına giren ilk Türkçe sözlük Kâmûs-ı Türki'de ise abdest: [*âb-dest: el suyu*] *Namaz kılmak için ber-vech-i şer' yüz ve dirsekle beraber el ve ayakları yıkamak ve başa mesh etmekten ibaret ef'âl-i tahâret, vuzû*¹ ifadesiyle açıklanmıştır. Türk Dil Kurumu ise abdesti: “*Müslümanların, belli ibadetleri yapabilmek için bir düzen içerisinde bazı organları yıkayıp bazılarını mesh etme yoluyla yaptıkları arınma eylemi*”² olarak tanımlamaktadır. İslam dini tarafından belirlenmiş abdest alma eylemiyle ilk olarak niyet ve besmeleyle başlanılarak ellerin, dişlerin, ağzın, burnun, yüzün, dirseklere kadar kolların, başın, kulakların ve ayakların belirli ölçüde tekrarlarla su ile temizlenmesi ile gerçekleştirilir³. Biçimsel olarak temizlenmek eylemi olan “abdest almak” İslam dininde geniş bir anlam bütünlüğü içerir. Kasapoğlu “Abdestin Sembol ve Dinî Tecrübe Boyutu” adlı makalesinde İslam dinine göre abdestin günahları örtme özelliği olan bir niteliği olduğunu belirterek bu temizlenme aktivitesinin maddi ve iç dünyada temizlenme sağladığını açıklamıştır⁴. Bu şekilde niyet ve eylemin bir araladığıyla gerçekleştirilen abdest alma; maddi ve manevi anlamda temizlenme ihtiyacına karşılık gelmektedir.

Cami Abdest Alma Mekânlarının Geçmişten Günümüze Gelişimi

Abdest alma eylemine İslam dininde verilen önem ve vurgu nedeniyle olsa gerek dinin ibadet mekânı olan camilerde bu eyleme olanak sağlayan alanlara yer verilmiştir. İslam tarihinde tüm camilere örnek olduğu düşünülen ilk cami, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra 622-623 yıllarında inşa ettirdiği, tasarımına ve yapımına bizzat katıldığı Mescid-i Nebevî'dir⁵. Fig. 1'de planı verilen Mescid-i Nebevî'nin avlusunun tam ortasına bir su kuyusu açılmıştır. Bu su kuyusu abdest alma ve diğer ihtiyaçlar için kullanılmıştır. Sonraki cami tasarımlarında genellikle avlunun ortasına konumlandırılan abdest şadırvanlarının çıkış noktasının, Mescid-i Nebevî'nin bu plan düzeni olduğu düşünülebilir⁶.

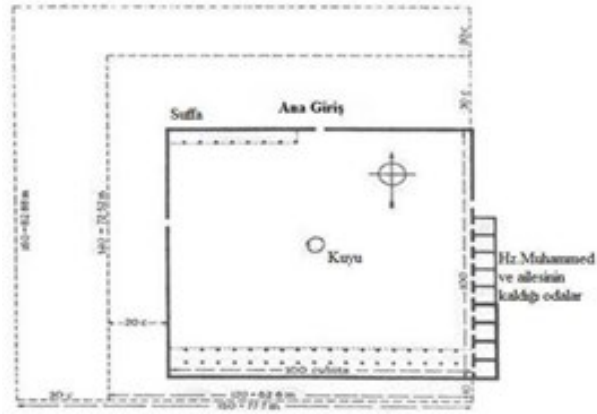

Fig. 1. Mescid-i Nebevî'nin Hz. Muhammed Dönemindeki Planı (Salimi 2013, 21)

Farklı dönem, coğrafya, kültür içinde inşa edilen camilerin mimari anlamda farklı nitelikler taşıdıkları görülmektedir. Bununla birlikte Mescid-i Nebevî avlusunun ortasında konumlandırılan abdest alma ünitesi cami kompleksleri içinde farklı kültürlerde ve dönemlerde büyük ölçüde devamlılık gösteren bir öge hâline gelmiştir. Bu devamlılık Mescid-i Nebevî'den sonra içerisinde ilk cuma namazı kılınan mescit olarak bilinen Cüvâsâ Mescidi'yle başlamıştır. Yapılan arkeolojik çalışmalarda bu

¹ Öztekten 2019, 646.

² <https://sozluk.gov.tr>

³ <https://kurul.diyaret.gov.tr>

⁴ Kasapoğlu 2006.

⁵ Baltacı 1985, 228.

⁶ Salimi 2013, 7.

Cüvâsâ Mescidi avlusunda abdest almak üzere konumlandırılan çeşme tespit edilmiştir⁷.

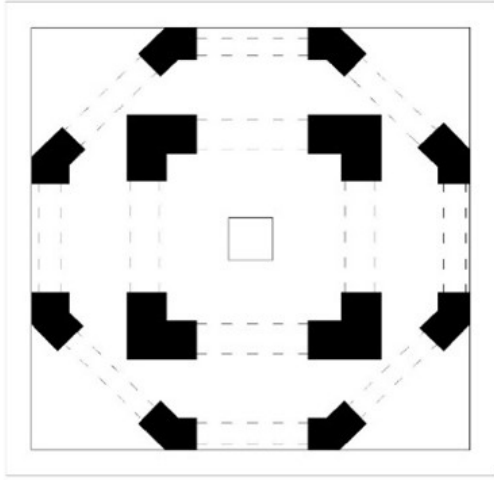

Fig. 2. Hırbet-ül Mefcer Sarayı Havuzu Planı, Tali'nin çalışmasından alınmıştır (Tali 2009, 469)

Cami avlu merkezinde ilk olarak çeşme veya bir su birikintisi formuyla yer alan abdest alma birimleri, ilerleyen dönemlerde dekoratif ayrıntılarla donatılmış ve daha büyük hacimler çerçevesinde tasarlanarak şadırvan şeklini almışlardır. Şadırvanlara prototip oluşturduğu varsayılan ilk oluşumun 743-744 yıllarında yapılmış olan Emeviler Dönemi saraylarından Hırbet-ül Mefcer'in ön avlusunun ortasında bulunan kare planlı havuz olduğu düşünülmektedir⁸ (Fig. 2).

Cami avlusunda fiskiyeli (fevvere) şadırvan kullanımına dair en eski bulgu MS IX. yüzyılda yapılan Kahire Tolunoğlu Ahmet Camisi'nin 986 yılında yanan şadırvanıdır (Fig. 3a-b). Bahse konu fiskiyeli şadırvan tasarımı hakkında yazılı kaynaklar aracılığıyla bilgi edinilen şadırvan ta-

sarımı şu şekilde yapılmıştır:

Avlunun ortasında yer alan bu şadırvan, tüm yüzeyleri üzerinde pencerelere sahipti. Şadırvanın üzeri on adet mermer sütun üzerinde taşınan, yaldızlı bir kubbe ile örtülmüştü. Şadırvanın etrafı, dıştan mermer kaidelere sahip on altı mermer sütunla çevrelenmiş şekilde düzenlenmişti. Bu şadırvanın kubbesinin altında, ortasında mermer su lülesi bulunan büyük mermer bir havuz bulunmaktaydı ve şadırvan çatısının üzerinde bir güneş saati vardı. Bu çatı, etrafında ahşap tirabzanlara sahipti. On sütunun taşıdığı kubbe ahşaptı⁹.

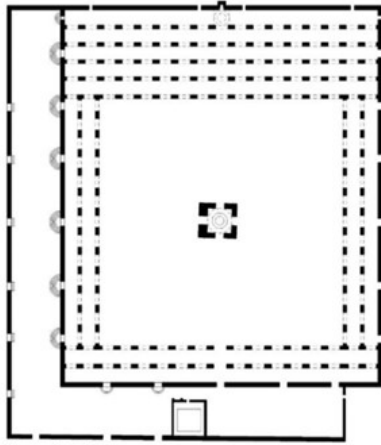

Fig. 3a. Tolunoğlu Ahmet Camisi Planı (Tali 2009, 471)

Fig. 3b. Tolunoğlu Ahmet Camisi Şadırvanı (https://stock.adobe.com/sk/search/images?k=tulun, 2022)

⁷ Önkal & Bozkurt 1993.

⁸ Tali 2009, 39.

⁹ Tali 2009, 39.

Harran Ulu Cami'ye MS 12. yüzyılda eklenen şadırvan Anadolu'daki en erken cami şadırvanı olarak tespit edilmiştir¹⁰. Sekizgen planlı şadırvandan günümüze sadece havuz kısmındaki fiskiyeli göbekten bir kaide parçası kalmıştır (Fig. 4a-b). Şadırvanların cami kompleksi içindeki konumları ise cami ne kadar büyük ya da küçük olursa olsun avlu ortasında değerlendirilmiştir. Zaman içinde camiler çok avlulu kompleksler içinde de tasarlanmaya başlandığında ise şadırvanlar iç avluda konumlandırılmış ve avlu "şadırvan avlusu" olarak adlandırılmıştır¹¹.

Fig. 4a. Harran Ulu Cami Şadırvanı (Tali 2009, 870)

Fig. 4b. Harran Ulu Cami Şadırvanı
(<https://www.gaphaberleri.com/haber/29148/harran-ulu-camii-restore-ediliyor.html>)

MS 14. yüzyılda camilerde yerlerini alan şadırvanlar belirli bir tasarımsal model içinde kurgulanmaya başlanmıştır¹². Bu dönemde şadırvan mimari kurgusunun ve süslemelerinin belirli bir karaktere ulaştığı görülmektedir¹³. 1471 yılında yapılan eski Fatih Camisi'nde bu klasikleşme görülmektedir¹⁴. Anadolu'da MS 15. yüzyılda yapılan sütunlu şadırvan tasarımı sıklıkla kullanılmıştır. Osmanlı sanatında MS 16. yüzyıl ile şadırvan tasarımı fonksiyonel eklemelerle birlikte zarafetin işlendiği en önemli estetik elemanlarından biri olarak cami avlularında kullanılmaya başlanmıştır¹⁵ (bk. Fig. 5).

Şadırvanlar, MS 16. yüzyılda estetik ve mimari kurgusu ile zirve noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde yapılan şadırvanlar, kompozisyonları ve detayları ile şadırvan mimarisinin prototipini oluşturmuşlardır. MS 17. yüzyılda da bu form devamlılığı sürdürülmüştür. Bununla birlikte bezeme ve süslemelerde barok ve rokoko üsluplarının etkisi ile "S" ve "C" kıvrımlarının kullanımı görülmektedir. MS 18. yüzyılın sonlarına doğru şadırvan tasarımında büyük değişimler olmuştur. Şadırvanlar tasarımlarındaki özen, karakter ve hacimsel boyutta küçülmeye başlamıştır (bk. Fig. 6). Bu değişim 19. yüzyılda devam ederek bu yüzyılın sonlarına doğru cami kompleksi içindeki tüm popüleritesini büyük anlamda kaybetmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen Dolmabahçe Camisi (1853), Ortaköy Camisi (1853), Yıldız Hamidiye Camisi (1886) gibi camilerde, şadırvan kullanımına yer verilmemiştir.

¹⁰ Bilaloğlu 1993, 45.

¹¹ Eyice 1993.

¹² Tali 2009, 52.

¹³ Önge 1972, 61.

¹⁴ Önge 1976.

¹⁵ Önge 1972, 32.

Şadırvanın Adı	Yapılış Tarihi	Şadırvanın Mimarı	Şadırvanın Plan Çizimi	Şadırvan Görseli	Şadırvanın Adı	Yapılış Tarihi	Şadırvanın Mimarı	Şadırvanın Plan Çizimi	Şadırvan Görseli
Fatih cami şadırvanı	1463-1470	Sinan-ı Atik			Sinan Paşa Camii Şadırvanı	1555-1556	Mimar Sinan		
Mahmut paşa cami şadırvanı	1463	Sinan-ı Atik			Zal Mahmud Paşa Camii Şadırvanı	1551-1557	Mimar Sinan		
Davud paşa cami şadırvanı	1485	Bilinmiyor			Süleymaniye Camii Şadırvanı	1557	Mimar Sinan		
Sümbül Efendi cami şadırvanı	1491	Bilinmiyor			Rüstem Paşa Camii Şadırvanı	1561-1562	Mimar Sinan		
Bayezid cami şadırvanı	1501-1506 olduğu tahmin ediliyor.	Bilinmiyor			Mihrimah Sultan Camii Şadırvanı	1556	Mimar Sinan		
İskender Paşa, Terkim cami şadırvanı	15. yy sonları - 16. yy başları	Bilinmiyor			Sokollu Mehmed Paşa Camii Şadırvanı	1571-1572 / 1585	Mimar Sinan		
Cezeri Kasım Paşa Camii-Akarçeşme cami şadırvanı	1515	Bilinmiyor			Ağa Camii Şadırvanı	1579'da inşa edilmiştir. Aslında Kasım Paşadaki sinan paşa camii ne aittir. 1939 yılında bu camiye getirilmiştir.	Mimar Sinan		
Yavuz Sultan Selim Camii Şadırvanı	1522	Kesin olmamakla birlikte Acem Ali ismi geçmektedir.			Şemsi Ahmed Paşa Camii-Kuşkonmaz Camii Şadırvanı	1580 (kesin tarihi bilinmiyor)	Mimar Sinan		
Mimar Acem Ali-Örümceksiz-Esir Ali Camii Şadırvanı	1523-1524	Acem Ali			Kılıç Ali Paşa Camii-Tophane Camii Şadırvanı	1580-1581	Mimar Sinan		
Şehzade Camii Şadırvanı	1543-1548	Mimar Sinan			Eski Valide (Atik) Camii Şadırvanı	1583	Mimar Sinan		
Mihrimah Sultan -İskele (Büyük) Camii Şadırvanı	1547-1548	Mimar Sinan			Nişancı Mehmed Paşa Camii Şadırvanı	1584-1587	Mimar Sinan		
Kara Ahmed Paşa Camii Gazii Ahmed Paşa Camii Şadırvanı	1554-1558, 2004	Mimar Sinan			Cerrah Mehmed Paşa Camii Şadırvanı	1593-1594	Davud Ağa		

Fig. 5. MS 15-16. Yüzyıl Şadırvan Tasarımları¹⁶

Şadırvanın Adı	Yapılış Tarihi	Şadırvanın Mimarı	Şadırvanın Plan Çizimi	Şadırvan Görseli	Şadırvanın Adı	Yapılış Tarihi	Şadırvanın Mimarı	Şadırvanın Plan Çizimi	Şadırvan Görseli
Sultan Ahmed Camii Şadırvanı	1609-1616	Sedefkar Mehmet Ağa			Ayazma Camii Şadırvanı	Bilinmiyor	Bilinmiyor		
Çinili Camii Şadırvanı	1640	Mimarbaşı Kasım Ağa			Laleli Camii Şadırvanı	1760-1764	Kara Ahmed Ağa, Mehmet Tahir Ağa		
Yeni (Valide) Camii Şadırvanı	1598-1663	Dalgıç Ahmet Çavuş, Mustafa Ağa			Eyüp Sultan Camii-Halid Bin Velid Camii Şadırvanı	1798	Bilinmiyor		
Beyoğlu, Çorlulu Ali Paşa Camii-Tersane Camii Şadırvanı	Bilgi yok	Bilinmiyor			Tophane Nusretiye Camii Şadırvanı	1823-1826	Kniyor Amira Balyan		
Divanyolu, Çorlulu Ali Paşa Camii Şadırvanı	1708-1709	Bilinmiyor			Arap Camii Şadırvanı	1868-1869	Bilinmiyor		
Damad İbrahim Paşa Camii Şadırvanı	1719-1720	Mimar Mehmet Ağa & Mimar Bekir			Kasım Paşa Camii Şadırvanı	1861, 1870, 1880 yılları tarihlendirilmiştir.	Bilinmiyor		
Yeni Valide (Cedit) Camii Şadırvanı	1722	Kayserili Mimar Mehmed Ağa			Haseki Sultan Camii Şadırvanı	1538-1540 ilk yapım, 2000 yılında tadilat görmüş	Bilinmiyor		
İsmail Ağa Camii Şadırvanı	1723-1724	Bilinmiyor			Kara Davud Paşa Camii Şadırvanı	1960 1991 de tadilat geçirmiş	Bilinmiyor		
Hekimoğlu Ali Paşa Camii Şadırvanı	1734-1735	Çuhadar Ömer Ağa, Hacı Mustafa Ağa			Küçük Ayasofya Camii Şadırvanı	Caminini ilk şadırvanın tarihi 1740. güncellemesi 20 yy.	Bilinmiyor		

Fig. 6. MS 17-20. Yüzyıl Şadırvan Tasarımları¹⁷

¹⁶ Tali 2009, 47, 48, 53-56, 85, 91, 240, 270, 274, 276, 279, 280, 282, 285-289, 291-295, 308-310, 314-319, 323-327, 330-331, 343.

¹⁷ Tali 2009, 93, 168, 179, 183, 184, 190, 196, 199, 201-202, 213, 215, 220, 226, 229, 234, 248, 251, 253-254, 256, 272,

Bir mimari öge ve abdest alma birimi olarak 900 yıl içinde kazandığı form ile abdest alma alanı olarak cami kompleksleri içinde hizmet veren şadırvanlar artık kullanılmamaya başlanmıştır. Bu değişimin nedeninin fonksiyonel anlamda daha özel alanlar içinde abdest alma fırsatının kullanıcıya sağlanması gereği olduğu düşünülebilir. Bu, fonksiyonel anlamda şadırvanların verdiği hizmetin çağın ruhunda yer bulamaması olarak da yorumlanabilir. Bunun dışında bir estetik elemanı olarak şadırvanlar cami kompleksleri içindeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu anlamda şadırvanın yüzyıllar içinde kazandığı fonksiyonel ve zarif dekoratif form farklı biçim ve detaylar ile MS 20. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiş olsa da bu kullanımda devamlılık görülmemektedir. MS 20. yüzyılda cami ile özdeşleşen bu mimari öge opsiyonel olarak cami tasarımlarında kullanılmaktadır. Sonuç olarak şadırvan ögesi verdiği fonksiyonel abdest alma hizmetini kaybetmeye başlamıştır. Bunun nedeni abdest alma aktivitesi için daha konforlu ve kişisel alan sağlayan yeni birimlerin tasarlanmaya başlanması olarak gösterilebilir. Aslında bu bakış açısına açılım olarak değerlendirilebilecek şadırvan tasarımları MS 16. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Süleymaniye Camisi'nde 1557 yılında Mimar Sinan tarafından tasarlanan zembil şadırvan tipi, abdest alma alanında farklı ve daha özel alan oluşturulması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir¹⁸ (bk. Fig. 7.). Zembil şadırvanlarda yan yana muslukların altlarında su gideri konumlandırılmıştır. Bu şadırvan tipinde konumlanma avlu merkezinden ziyade yan cephelerinde gerçekleştirilmiştir¹⁹. Geniş saçaklar ile donatılan bu elemanlar abdest alma eylemi için kişiye daha özel bir alan sağlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'da yüzyıllar boyunca şadırvan mimarisinde önemli eserler verilmiştir. MS 15. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da yapılan şadırvan örnekleri, yapılış tarihleri ve görselleri ile ilgili verileri kapsayan görselde bu tasarımsal zenginlik ve forma yaklaşımın evrimi görülebilir (bk. Fig. 8). 1557'de Süleymaniye Camisi'ndeki kullanımıyla görülmeye başlanan zembil (sıra) şadırvan tasarımlarını fonksiyonel anlamda bir değişim, abdest alma eylemini kolaylaştırmak için başarılı bir yorum olarak kabul edebiliriz. Zembil şadırvan Mimar Sinan tarafından geliştirilmiş bir modeldir. Bu model için abdest muslukları da denmektedir. Bunların, avlu şadırvanlarına göre daha ergonomik ve kullanışlı bir yapıları vardır²⁰. Bu nitelikleri nedeniyle de aşağıdaki görselde İstanbul'da bulunan zembil şadırvanlar incelenmiştir.

Fig. 7. Süleymaniye Camisi Zembil Şadırvanı (Tali 2009, 829)

276, 278, 287, 292, 303, 306, 311, 321, 329, 334, 336, 340, 409, 451, 454-456, 458-460, 463, 686, 691, 700, 720, 723, 725, 731, 742, 748, 753, 769, 772, 780, 789, 795, 803, 821, 826, 829.

¹⁸ Çetintaş 1944, 141.

¹⁹ Önge 1976.

²⁰ Önge 1976.

Zembil Şadırvan Adı	Yapılış Tarihi	Zembil Şadırvanın Mimarı	Şadırvanın Plan Çizimi	Zembil Şadırvan Görseli
Süleymaniye Camii Sıra Muslukları	1557	Mimar Sinan	■	
Piyale Paşa Camii Sıra Muslukları	1573	Mimar Sinan	■	
Mesih Mehmed Paşa Camii Sıra Muslukları	1585-1586	Davud Ağa	■	
Sultan Ahmed Camii Sıra Muslukları	1609-1616	Sedefkar Mehmet Ağa	■	
Yeni Camii Sıra Muslukları	1596-1663	Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Çavuş, Mustafa Ağa	■	
Üsküdar Yeni Valide Camii Sıra Muslukları	1710	Kayserili Mimar Mehmed Ağa	■	
Fatih Camii Sıra Muslukları	1787-1771	Sanım İbrahim Efendi, İzzet Mehmed Bey	■	
Nur-u Osmaniye Camii Sıra Muslukları	1755	Mimarbaşı Hacı Mustafa Ağa ve kalfası Simeon Kalfa	■	
Üsküdar Selimiye Camii Sıra Muslukları	1804-1805	Bilinmiyor	■	
Üsküdar Ayazma Camii Sıra Muslukları	1760-1761	Mehmed Tahir Ağa	■	

Fig. 8. MS 16-19. Yüzyıl Zembil Şadırvan Tasarımları
(Tali 2009, 213, 224, 240, 259, 264, 295-298, 302, 641, 813, 829, 832, 834, 836, 851, 910)

Şadırvan tasarımı zaman içinde büyük değişimlere uğramış ve farklı tipolojilerle değerlendirilmiştir. Mescid-i Nebevi avlusundaki kullanımından bu yana 1400 yılı aşkın süredir kullanılan bir mimari öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih içinde bu formun yaygın olarak yüklendiği abdest almak konusundaki fonksiyonel görevi 1900'lü yıllardan sonra azalarak devam etmiştir. Bunun dışında bu forma atfedilen diğer bir görev ise estetik bir bütünlük oluşturmaktır. Yüzyıllar boyunca cami kompleksleri içinde karakteristik bir estetik eleman olarak yerini almıştır. Cami avlusunda revaklarla çevrelenen boşluk içinde bir merkezîyet ve vurgu birimini de oluşturmuş ve cami komplekslerinin tamamlayıcı bir unsuru hâline gelmiştir²¹. Üçüncü bir görev olarak ise özellikle Türk toplulukları içinde sağladığı su sesiyle dinlendirici huzur ve ruha sükûnet veren serinletici ambiyans ögesi olarak değerlendirilmiştir²².

21. yüzyıl cami kompleksleri içinde şadırvan ögeleri hâlâ sıklıkla kullanılmaktadır. Nadiren de olsa orta avlu içinde abdest alma birimi olarak kullanımları ise hâlen mevcuttur. Bu form asıl devamlılığını estetik ve semiyotik anlamda sürdürmektedir. Estetik nedenlerden dolayı kullanılan şadırvan birimi

²¹ Baltacı 1985, 235.

²² Eyice 1974, 831.

günümüzde 16. yüzyıldaki kadar büyük özen içeren yapılanma ile tasarlanmamaktadır²³.

Cami külliyesi içinde yer alan şadırvan birimlerinin ortadan kalkmasının birimin uğradığı fonksiyonel ayrışma olduğu düşünülebilir. Mimari anlayışın zaman içinde geçirdiği odak farklılığı buna bir neden teşkil etmektedir. Günümüzde mimari anlayış, insan ve insan ihtiyaçları üzerine yapılanarak insan odaklılık üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kavrayış çerçevesinde abdest alma mekânları da değişime uğramış ve istenen fonksiyona daha net bir cevap olmak üzere tasarlanmaya başlanmıştır. Bu kapsamda abdest alma üniteleri bir mekân içinde değerlendirilerek daha rahat bir ortam içinde bu eylemin gerçekleştirilmesine izin verir hâle gelmiştir.

21. yüzyıl Türkiye'sinin büyük camilerinde abdest alma mekânları, caminin içinde değerlendirilir hâle gelmiştir. Kadın ve erkek bölümleri içinde her iki cins için de yapılan mekânlar olmuşlardır. Bu mekânlar içinde kişilerin abdest alırken rahat hareket etmeleri ve kendi kullarımlarına özel kişisel alanların sağlanmasına neden olmuşlardır. Bu oluşum ise abdest alma alanlarında elverişlilik arayışı olarak yorumlanabilir.

Erişilebilirlik ve Tasarım Çalışması

Erişilebilirlik, engellilerin toplumdaki diğer bireyler gibi kimseye bağımlı olmadan yaşayabilmeleri, yaşamın tüm alanlarına kolaylıkla tam ve etkin katılımlarının sağlanması; fiziki çevreye, ulaşım, bilgi ve iletişim teknolojilerine ve sistemlerine herkes gibi eşit koşullarda sahip olması demektir²⁴. 2005 yılında yürürlüğe giren engelliler hakkındaki 5378 sayılı kanuna göre engelli tanımı şu şekilde yapılmaktadır:

Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyuusal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireylerle birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen birey²⁵.

İnanç özgürlüğü ve ibadet pratiklerine ulaşım eşitliği mekânsal adalet perspektifiyle temel bir hak olarak kabul görülmelidir. İslam dininde namaz ibadetinin şartlarından olan abdest alma eylemi, namaz ibadetini yapacak olan tüm bireyler için ön koşuldur. Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü Cami Hizmetleri Daire Başkanlığı, engelli bireylerin ibadet etme haklarını engelsizce kullanabilmelerini sağlamak amacıyla 2012 yılında "Engelsiz Cami- Engelsiz İbadet" adındaki erişilebilirlik girişiminin öncüsü olmuştur. Cami Hizmetleri Daire Başkanlığı ilk olarak ülke genelinde gerçekleştirmeyi düşündüğü bu projeyi yapılandırmaya Tuzla-Çiçekçiler Camii'nde bakım, onarım, engelli asansörü, görme engelli takip yüzeyi gibi evrensel detaylar üzerine yoğunlaşarak başlamıştır²⁶. Bununla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı bundan sonra yapılacak olan camilerin öncelikli olarak engelli vatandaşların varlığını dikkate alarak her türlü kolaylığı sağlayacak imkânlarla donatılması için çalışmalar yapılacağını da belirtmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu'nda camile-

²³ Tali 2009, 58.

²⁴ Tiyek 2016, 228.

²⁵ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf>

²⁶ Engelliler için 'Engelsiz cami' https://www.rehabilitasyon.com/haber/Engelliler_icin_39_Engelsiz_cami39_-2_E3SuEG_60

rin toplumun her kesimi tarafından (kadın, erkek, çocuk, yaşlı, engelli vb.) ulaşılabilir ve kolay erişilebilir olarak tasarlanması gereği bildirilmektedir²⁷. Bu amaç doğrultusunda sağlanması gerekli kriterler açıklanmış ve ulaşılabilir cami tasarımının gerçekleştirilebilmesi için TS 9111 ve TS 12576 standartlarına uygun olarak yapılması gereken asgari çalışmalar belirlenmiştir. Bahse konu kılavuzda engellilerin kullanımına yönelik abdest alma birimlerinin değerlendirilme gereği duyurulmuştur.

2015'te yayınlanan bir araştırma makalesinde İstanbul'da seçilen bazı ibadet mekânlarıyla ilgili tekerlekli sandalye kullanıcılarına memnuniyet anketi yapılmıştır²⁸ (Fig. 9). Bu anketten elde edilen sonuçlara göre tekerlekli sandalye kullanıcılarının abdest almak konusunda zorluk çektikleri tespit edilmiştir²⁹. Bu bilgilere dayanarak seçilen ibadet mekânlarındaki abdesthanelerin tekerlekli sandalye kullanıcıları için hiç uygun olmadığı sonucuna ulaşılmıştır³⁰.

Bu çıkış noktasıyla çalışma kapsamında yürüme engellilerin, uzun süre ayakta duramayanların, yaşlıların abdest almalarına olanak sağlayan abdest alma ünitesi tasarımının gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Sadece halkın belirli bir kesiminin değil her insanın kısa süreli de olsa hayatında tekerlekli sandalyeye ihtiyaç duyduğu genellikle kabul edilmektedir³¹. Mekân kurgusunun geneli kapsayacak şekilde engellileri de içine alan ve onlara hitap edecek şekilde yapılandırılması engellilerin güncel yaşamda engelsiz bir şekilde yer alabilmeleri açısından önemlidir³².

Tasarım çalışması ilk olarak camilerdeki abdest alma mekânlarının tarihi perspektif içinde incelenmesi ile başlamıştır. Daha sonra 21. yüzyılda inşa edilen Ankara Millet Camisi (2015), İstanbul Çamlıca Camisi (2019) ve Akdeniz Üniversitesi Camisi (2019) abdesthaneleri ziyaret edilerek yerinde gözleme dayalı inceleme gerçekleştirilmiştir (Fig. 10-12). Bu alanların fotoğrafları çekilmiş ve analiz edilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu'nda yer alan direktiflere ve açılımlara cevap verecek şekilde abdest alma ünitesi tasarım önerisi yapılandırılmıştır. Tasarım sırasında T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının 2021 yılında yayımlanmış olduğu Erişilebilirlik Kılavuzu'nun sunduğu erişilebilirlikte ölçüler ve temel tasarım kuramları dikkate alınmıştır³³.

Faktörler	GE				
	1	2	3	4	5
İbadethaneye giriş-çıkış	78	11	8	3	0
Abdesthane	100	0	0	0	0
Tuvalet	100	0	0	0	0
Musluklar	100	0	0	0	0
Askılık	75	11	11	3	0
Ayakkabılık	100	0	0	0	0
İbadet alanı	13	5	18	43	21
Otopark alanı	75	11	18	0	0
Asansör	0	0	0	8	92
Acil çıkış	100	0	0	0	0
Merdiven sistemi	100	0	0	0	0
Rampalar	0	0	16	24	60
Özel platformlar	0	0	0	0	100
Manevra alanları	5	8	13	24	50
Genel	60,5	3	6	7,5	23

1: Hiç memnun değil, 2: Memnun değil, 3: Tarafsız, 4: Memnun, 5: Çok memnun,
1: İmkânsız, 2: Çok zor, 3: zor, 4. kolay, 5. Çok kolay

Fig. 9. İstanbul'daki İbadethanelerde Tekerlekli Sandalye Kullanımına Dair Mekânsal Donanım Memnuniyeti Analizi (Çınar *et al.* 2015, 323)

²⁷ T.C.C.D.İ.B. 2021, 52-53.

²⁸ Çınar *et al.* 2015, 319-327; Araştırma kilise, sinagog ve camileri kapsamaktadır.

²⁹ Çınar *et al.* 2015, 326.

³⁰ Çınar *et al.* 2015, 323.

³¹ Geyik 2006, 7.

³² Türkyılmaz & İskender 2018, 298.

³³ https://www.aile.gov.tr/media/65613/erisilebilirlik_kilavuzu_2021.pdf

Fig. 10. Ankara Millet Camisi Abdest Alma Alanı (2015) (A. Durukan)

Fig. 12. Antalya Akdeniz Üniversitesi Camisi Abdest Alma Alanı (2019) (A. Durukan).

Fig. 11. İstanbul Çamlıca Camisi Abdest Alma Alanı (2019) (A. Durukan)

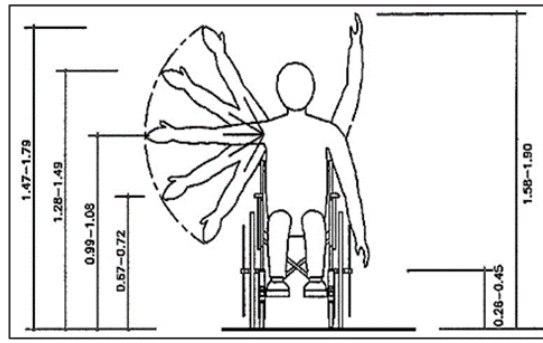

Fig. 13. Tekerlekli Sandalye Kullanımında Antropometrik Ölçüleri³⁴

Tekerlekli sandalye kullanıcılarına yönelik olarak yapılandırılan abdest alma ünitesi ile ilgili daha önce yapılan tasarımlar incelenmiştir. Bu tasarımlar arasından Raja Ahmad Azmeer Raja Ahmad Efendi tarafından yapılandırılan abdest alma ünitesi tekerlekli sandalyenin abdest alma ünitesine ulaşımını sağlayan yapısı itibarıyla dikkat çekici bulunmuştur. R. A. Azmeer'in tasarladığı ünite ay formundan ilham alınmış ve iç mekân içinde belirli bir nizam dâhilinde monte edilemeyen bağımsız yerleştirilebilen bir yapıya sahip bulunmaktadır (bk. Fig. 14).

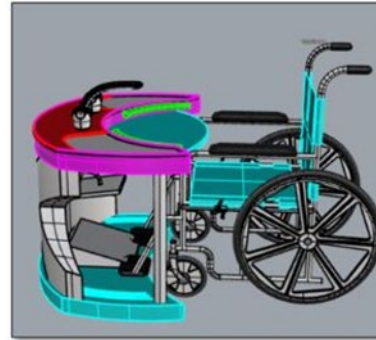
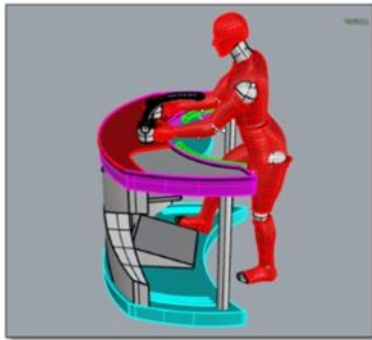

Fig. 14. R. A. Azmeer Tarafından Tasarlanan Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünitesi³⁵

³⁴ <https://www.un.org/esa/socdev/enable/designm/AD5-02.htm>, 2022; Mohekar *et al.* 2015, 279.

³⁵ R. A. Azmeer, Abdest alma ünitesi tasarımı. Erişim 05 Ocak 2022. Kaynak: https://frsb.upm.edu.my/article/designing_wudhu_station_for_the_elderly_and_wheelchair_users-61382

Yapılan araştırmalar sırasında dikkati çeken diğer bir tasarım ise Rohimi ve ekibinin yazdıkları makalede tanıttıkları tasarımıdır³⁶. Su tasarrufuna duyarlı olarak tasarladıkları bu ünite araştırmacılar, yararlanabilir yükseklik tasarımı üzerinde de durmuşlardır (bk. Fig. 15a).

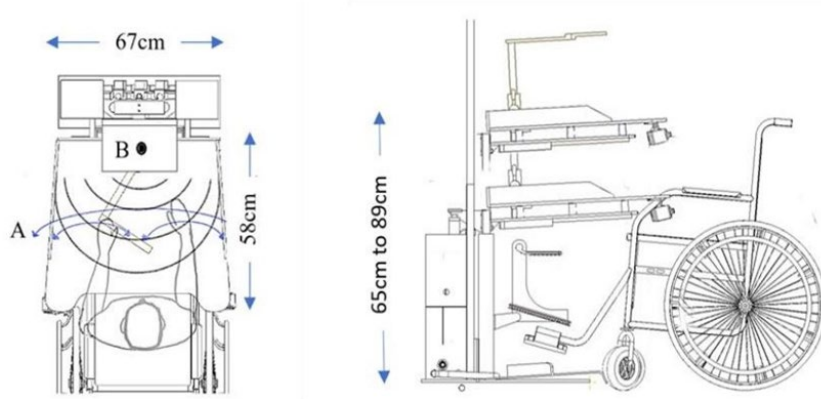

Fig. 15a. R. Rohimi ve ekibinin “Innovative Design Development of Ergonomic Ablution Station for Wheelchair User” Adlı Makalelerinde Sundukları Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünitesi (Rohimi *et al.* 2020, 12)

R. Rohimi ve ekibinin sunduğu tasarım önerisinde teknik görüntü içeren bir tasarıma ulaşılmıştır. Abdest alma ünitesi bu formu ile teknik bir aygıt görünümünde tasarlanmıştır. Ünite mekanik bir görünüme sahiptir. Ölçüsel değerlerinin mekâna, kullanıma uygun olmasına rağmen görsel olarak tüm mekân donatılardan farklı ve ayrışık bir görünümündedir. Sahip olduğu bu görsel form ile diğer mekân öğeleri ve bunun ötesinde mekânın bütününde farklı ve uyuşmayan bir görsellik sergilemektedir. Bu farklı ve ayrışık formun kullanımı, mekânın bütün atmosferine ve detayında bulunan öğelere göre ötekileştirilmiş bir form olarak algılanma riskini içermektedir.

Bu tasarımda ray sistemi kullanılarak lavabo modülünün hareketi sağlanmıştır. Fakat bu durum modelin genele yayılarak kullanımında ekonomik bir engel oluşturmaktadır. Modül, bu şekilde tasarlandığında ekonomik olarak ulaşılabilir bir nitelikten uzak olmaktadır. Bu nedenle tarafımızdan sunulan tasarım modelinde standart tekerlekli sandalye ölçülerine uyum içeren ebatlar tercih edilerek ekonomik anlamda da ulaşılabilirlik hedeflenmiştir.

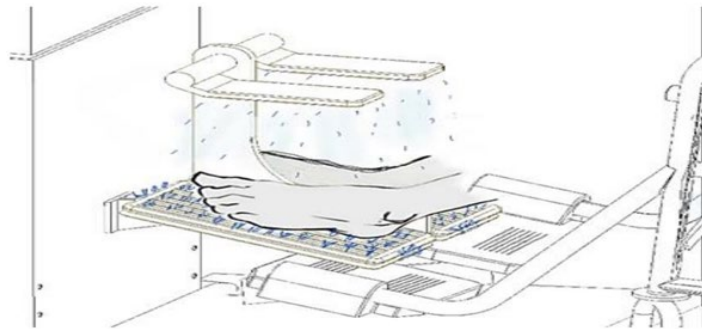

Fig. 15b. R. Rohimi ve Ekibinin “Innovative Design Development of Ergonomic Ablution Station for Wheelchair User” Adlı Makalelerinde Sundukları Tekerlekli Sandalye Uyumlu Abdest Alma Ünitesi Ayak Yıkama Detayı (Rohimi *et al.* 2020, 12.)

³⁶ Rohimi *et al.* 2020, 1-16.

Tekerlekli sandalye kullanıcılarına yönelik abdest alma ünitesi bağlamında faydalı açılımlar içeren Rohimi ve ekibinin tasarımında su verimliliği göz önünde tutulmuştur. Diğer yandan bu tasarımda abdest alma sırasında yaşanan su sıçrama problemi üzerine yoğunlaşılması (bk. Fig.15b). Oysa her abdest alma ünitesinin önemli bir detayını oluşturan su sıçrama sorunu özellikle tekerlekli sandalye kullanıcıları için daha önemli bir problematiktir. Esasen abdest alma mekânlarındaki su sıçrama sorununun dikkat edilmesi gereken bir problem oluşturulduğuna cami planlama ve tasarım kılavuzunda da yer verilmektedir³⁷. Diğer taraftan ünitenin sahip olduğu yüksek derecede detay içeren formu, montaj konusunda destekleyici bir yapıda değildir. Mekân içindeki donanımsal kurgunun kolaylıkla parçası olabilen *görsel bütünlük*, *ekonomik ulaşılabilirlik*, herhangi bir tehlike durumunda kullanılacak *tutunma birimi* ve *montaj kolaylığı* sağlayabilen bir ünitenin tasarlanması gerekliliği görülmüştür. Islak hacimlerde tutunma barı konulması faydalı ve gerekli bir yaklaşımdır³⁸.

Fonksiyonel olarak tekerlekli sandalye kullanıcılarının hareket kısıtlarına çözüm olacak form içeren abdest alma ünitesi tasarım çalışmaları sırasında daha önce tekerlekli sandalye kullanıcılarına yönelik olarak tasarlanmış çözüm üniteleri incelenmiştir. Bu incelemeler doğrultusunda tekerlekli sandalye kullanıcılarına ait abdest alanı çözümü sunan ünitenin mekânsal uyum gerekliliği fark edilmiştir. Ünitenin mekân içinde sağladığı uyum ile tekerlekli sandalye kullanıcılarına tesis edilecek farklı alana ihtiyaç kalmayacaktır. Tekerlekli sandalye kullanıcılarına tahsis edilmiş özel alan hem mekânda daralma yaratacak hem de bu kullanıcıları ötekileştiren bir niteliği içinde taşımaktadır. İhtiyaca yönelik olarak yapılandırılan bu tasarım çalışmasındaki hedef, tekerlekli sandalye kullanıcılarına fonksiyonel ve psikolojik olarak fayda sağlayan bir tasarım sunmaktır. Bu nedenle çalışma kapsamında tasarlanan abdest alma ünitesinin, diğer kullanıcılar ile aynı mekân içinde konumlandırılması da diğer bir gereklilik olarak değerlendirilmiştir. Ünitenin farklı konseptteki mekânların dokusuna uyabilecek esneklikte olması ve mekânın içine rahatça monte edilebilmesi koşulu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu şekilde tasarlanan modülün özellikle cami iç mekân abdest alma alanlarında ve istenirse kişilerin kendi yaşam alanlarında da tercih edilebilecek fonksiyonel ve görsel konfor taşımaya özen gösterilmiştir.

Bunun dışında tasarım çalışmaları sırasında gözleme dayalı incelemeler yapılmıştır. Tekerlekli sandalye kullanıcılarının beklenti ve istekleri, yaşlılıktan ya da herhangi bir rahatsızlıkları sırasında sıkıntı çeken kişiler ile de abdest alma eylemi sırasında çektikleri zorluklar konuşulmuştur. Tüm bu veriler aşağıda sunulan ünitenin tasarım öncesi çerçevesini çizmek üzere kullanılmıştır. Bahse konu tasarım aşağıda yer almaktadır (bk. Fig.16a).

Abdest alma ünitesi toplamda iki adet lavabodan oluşan bir monobloktur. Üstte yer alan lavabo el, yüz ve dirseklerin yıkanması için kullanılacaktır. Lavabonun üstünde kullanım rahatlığını desteklemek için sensörlü geniş bir musluk kullanılmıştır. Bu modülün yanında ise yine sensörlü sabunluk konumlandırılmıştır. Monobloğun altında yer alan lavabo ise ayakların yıkanabilmesi için kullanılacaktır.

³⁷ T.C.C.D.İ.B. 2021, 18.

³⁸ Altınok & Kars 2010, 110.

Fig. 16a. Çalışma Kapsamında Tasarlanan Abdest Alma Ünitesi (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu³⁹)

Fig. 16b. Çalışma Kapsamında Tasarlanan Abdest Alma Ünitesi detayları (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu)

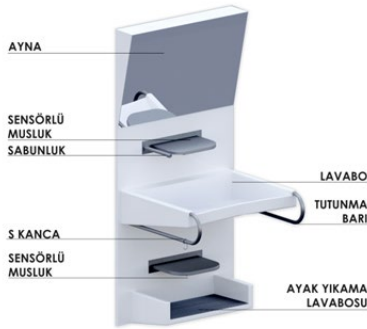

Fig. 16c. Çalışma Kapsamında Tasarlanan Abdest Alma Ünitesi detayları (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu)

Lavabonun kenarlarında su sıçramasının engellenmesi için kenarlıklar konumlandırılmıştır. Kullanıcının ayağını modül üstüne yerleştirmesi ayak yıkama eyleminin gerçekleşmesi için yeterli durumda ve açıda yapılandırılmıştır. Bu modülün üstünde geniş sensörlü musluk yer almaktadır. Üst ve alt bölümde geniş muslukların tercih edilmesinin nedeni hareket yetersizliği olan kişilerin de rahatlıkla kullanabileceği yeterlilikte ulaşılabilirliğin sağlanmasıdır. Üstte bulunan lavabonun iki kenarına tutunma barları konumlandırılmıştır. Tutunma barları istendiğinde üzerleri asılabilen “s” kanca ile askılık görevi de üstlenebilecek niteliktedir (Abdest alma sırasında çoraplar vb. eşyalar asılabilir; bk. Fig. 16c).

Ayrıca ön tarafa doğru kıvrımlı uçları ihtiyaç olduğunda tutulabilecek bir destek birimi olarak da hizmet vermek üzere tasarlanmıştır. Ünitenin üzerinde bulunan bu tutunma barlarının hareket sırasında kullanıcılara rahatlık sağlayacağı düşünülmektedir. Tasarlanan bu abdest alma modülü Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu'nda belirtilen ihtiyaçlara cevap verir niteliktedir⁴⁰. Birimin ebatları tekerlekli sandalye kullanıcılarının rahatlıkla kullanabileceği ölçülerdedir.

Ünite Mimar Sinan'ın 1557'de Süleymaniye Cami avlusu yan duvarında yaptığı zembil şadırvan gibi (sıra musluklar) yan yana diğer abdest alma birimleri ile konumlandırılacak niteliktedir (bk. Fig.7.). Bu şekilde tekerlekli sandalye kullanıcıları için özel alan tasarlanması ya da kullanıcıların diğerlerinden ayrıştırılması gibi bir ihtiyaç doğmamaktadır. Tekerlekli sandalye kullanımına yönelik ihtiyaç sadece ünitenin kendi bütünlüğü içinde çözülebilmektedir. Sonuç itibarıyla ünite, kullanıcıların bedensel engelleri nedeniyle ayrıştırılmasını gerektirmez. Günümüz cami abdest alma alanları içinde kolaylıkla entegre edilebilir nitelik taşımaktadır.

Görsel olarak da standart abdest alma ünitelerinden büyük bir fark içermemektedir. Tekerlekli

³⁹ Akdeniz Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık 4. sınıf öğrencisi.

⁴⁰ T.C.C.D.İ.B 2021, 52-53.

sandalye uyumuna göre tasarlanmış olmasına rağmen iç mekân içindeki ana dokuya olan uyumunu korumaktadır. Bu açıdan da standart abdest alma birimleri ile aralarında fonksiyonel gereklilikler dışında görsel bir ayrışma yaşatmamaktadır.

Tasarlanan ünitenin kullanım alanı standart abdest alma alanı içinde değerlendirilebilir. Yürüme engellilerin abdest alması için özel bir alan belirlenmesini gerektirmez ve dokusal olarak diğer birimler ile uyum içinde değerlendirilebilir (bk. Fig.18a-b). Bu şekilde abdest alma alanı içinde tekerlekli sandalye kullanıcılarına göre tasarlanan abdest alma ünitesi ve diğer üniteler arasında bir ayrışma olması engellenebilir. Aynı alanın kullanımının sağlanması ile bu bireylerin toplum içinden ayrıştırılması önlenirken ünitenin sağladığı dokusal uyumluluk ile mekânın bütününde görsel bir uyum yakalamak da mümkün olabilmektedir. Monoblok olarak tasarlanması ile montaj probleminin çözümü ve görsel bütünlük sağlanmıştır.

Ünite üzerinde eğimli bir şekilde ayna kullanılmıştır. Bu şekilde kullanıcı kendisini rahatlıkla görebilmektedir. Kadın, erkek her iki cinse de uygun olarak abdest alma alanları içinde kullanılabilir. Ünitenin köşesinde ayrıca havlu ve çöp ünitesinin kullanılması ile aksesuarlarla olan ilişkisi daha fonksiyonel bir şekle sokulabilir. Aşağıdaki görsellerde ünitenin köşe ve yan yana kullanımı için iki farklı versiyonda havlu ve çöp birimini üzerinde taşıyan aksesuar çözümleri sunulmaktadır (bk. Fig.17a, b).

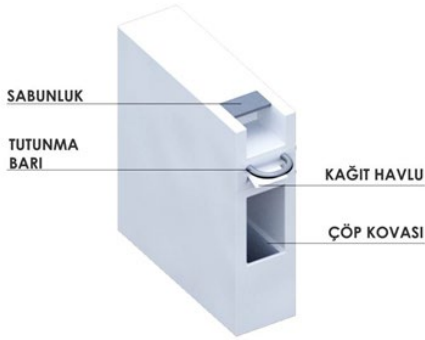

Fig. 17a. Abdest Alma Ünitesinin Sıralı Kullanımına Yönelik Tamamlayıcı Aksesuar Çözümü

Fig. 17b. Abdest Alma Ünitesinin Köşe Kullanımına Yönelik Tamamlayıcı Aksesuar Çözümü

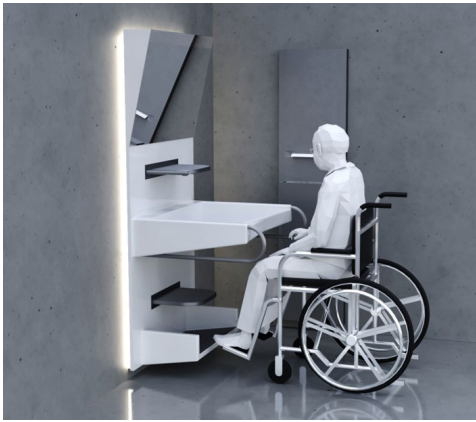

Fig. 18a. Tasarlanan Abdest Alma Ünitesinin Kullanıcı Simülasyonu köşe yerleşim önerisi (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu)

Fig. 18b. Tasarlanan Abdest Alma Ünitesinin Kullanıcı Simülasyonu yan yana yerleşim önerisi (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu)

Abdest alma ünitesinin tamamlayıcı aksesuarı ünitenin mekân içinde alacağı konuma göre seçeneği olarak yapılandırılmıştır. Köşe yerleşimlerinde efektif bir çözüm olarak Fig.18a önerilmektedir. Zembil şadırvanlar gibi abdest alma ünitelerinin yan yana hizalandığı durumlarda ise kullanılmak üzere Fig. 18b tasarlanmıştır. Fig. 17b’de su-nulan tamamlayıcı aksesuar konumlandırıldığı taraftaki tutunma barı kullanımını kapattığı için üzerinde tutunma barı içermektedir. Bunun dışında üzerinde sabunluk konumlandırılmıştır. Kâğıt havlu ve çöp seçeneği altına doğru yer almaktadır. Bu aksesuarın kullanımı ile görseli Fig.18b’de net bir şekilde görülmektedir. Bu görselde tamamlayıcı aksesuarın diğer tarafında kalan tutunma borusu kullanımı mevcuttur.

Tasarım yapılandırılırken 3dmax ve Corona Renderer, Photoshop programları tercih edilmiştir. Bu tasarım, öncesindeki araştırmalar sırasında bize ilham olan H. Çınar ve arkadaşlarının belirttiği şekilde “herkes için tasarım” fikrini ön planda tutmak, bu tasarım zihniyetini genişletmek ve faydalı ürünler sunarak kullanıcıların yaşamlarını kolaylaştırmak üzere yapılandırılmıştır⁴¹. Ünite tasarımının abdest alma yerleri için Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu’nda belirtilen kriterleri karşılama-sına önem verilmiş ve İstanbul Müftülüğü’nce hazırlanan camilerin kadınlar bölümünü güzelleştirme projesi de bu bağlamda incelenmiştir⁴². Bu kaynaklarda belirtildiği şekilde abdest alma ünitesine entegre şekilde askı, sıvı sabun, kâğıt havlu, ayna, çöp kutusu gibi detaylar da konumlandırılmıştır.

Cami kompleksi içinde abdest alma alanına yer verilmesi tarihteki ilk cami olan Mescid-ül Nebevi ile gerçekleşmiştir⁴³. Başka bir deyişle İslam dini ibadet alanları olan camilerin en ilksel örneğinde bile abdest almak için özel alan ayrılmıştır. Bu durum abdest alma alanının cami yapıları için sahip olduğu önemi de teşhis eden bir nitelik taşımaktadır. Tarihi perspektif içinde cami abdest alma alanlarında amaca yönelik fonksiyonel bir çözüm aranırken bu alanın zaman içinde farklı yönelimler ile değişimi görülmüştür. Anadolu’da imar edilen cami komplekslerinde şadırvan kullanımına MS VIII. yüzyılda inşa edilen Harran Ulu Cami’ye MS 12. yüzyılda eklenen şadırvan donatısında rastlanılmaktadır. Bu örnek ile başlayan abdest alma alanlarının tasarımında zaman içinde fonksiyonel çözümlerden ziyade estetik kaygılar ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu ayrışma sonucunda şadırvanların kullanımları taşıdıkları estetik form nedeniyle cami merkez avlusunda değerlendirilmeye devam ederken abdest alma eylemine karşılık veren donatılar ise camilerin iç mekânlarına taşınmıştır. Bu şekilde merkez avluda revaklarla çevrilen boşluk, orta alanda şadırvan kullanımıyla estetik anlamda desteklenmiştir. Ayrıca bu alana su kaynağı olma hizmeti veren ve formuna yüklenen estetik zarafet ile taçlandıran önemli bir donatı olarak hizmet vermeye başlamıştır.

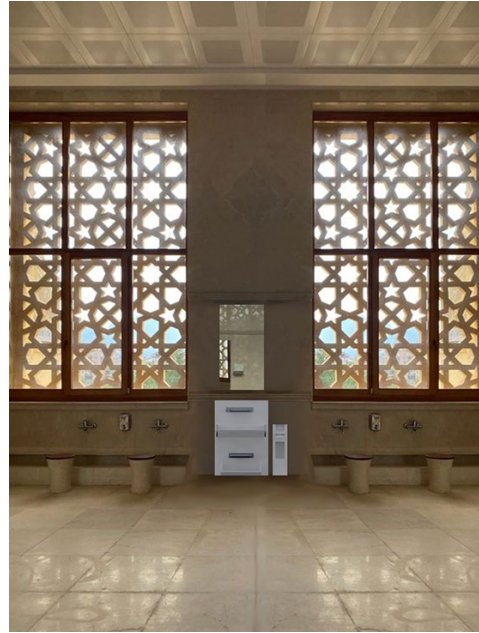

Fig. 19. Akdeniz Üniversitesi Camisi Abdest Alma Alanı İçine Temsili Olarak Tasarlanan Abdest Alma Ünitesinin Photoshop ile Yerleşimi (Tasarım: A. Durukan, İllüstrasyon B. Sarıkcıoğlu)

⁴¹ Çınar *et al.* 2015, 327.

⁴² Avcı Erdemli 2013, 70; T.C.C.D.İ.B. 2021, 19.

⁴³ Salimi 2013, 7.

Bu donatı cami tasarımını bütünleyen bir nitelikte avluda hizmet verirken iç mekânda ise abdest almak için özel, mahrem, konforlu ve geçmişe kıyasla daha ergonomik bir hâle dönüşmüştür. Bu değişimin nedeni tasarıma bakış açısının insan odaklı yapıya bürünmesi ile açıklanabilir. Günümüz mimari anlayışı insan odaklılık üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu yöneliş doğrultusunda abdest alma alanları da değişerek fonksiyonel anlamda ihtiyaçlara cevap olmaya çalışmaktadır. Sonuç itibarıyla cami kompleksinde bir su kaynağının açık alanda konumlandırılmasından günümüze değin abdest alma mekânlarında insan odaklılık anlamında büyük gelişmeler gösterilmiştir. Bununla birlikte modern cami komplekslerinde engellilere yönelik abdest alma mekânlarına gereken hassasiyetin verilmediği görülmektedir. Bu bakımdan bu çalışmada her zaman için daha da geliştirilebilir ve yeniden tasarlanabilir olmakla birlikte yaşlılar, engelliler ya da dönemsel ihtiyaca dayalı tekerlekli sandalye kullanıcıları için abdest alma ünitesi tasarımı geliştirilmiştir. Tasarımın fonksiyonel, rahat ve kullanıcı dostu olması konusunda hassasiyet gösterilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı “ulaşılabilir cami” tasarımlarının yapılması ve uygulanması konusundaki gerekliliği vurgulayan açıklamalar yapmaktadır. Aynı bakanlık tarafından içinde gerekli detayları barındıran *Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu* hazırlanmıştır. Bu kılavuzda camilerin toplumun her kesimine hitap edecek şekilde (kadın, erkek, çocuk, yaşlı, engelli vb.) kullanıma ulaşılabilir ve kolay erişilebilir şekilde tasarlanma gereği bildirilmiştir. Yapılan bu çalışma özellikle tekerlekli sandalye kullanıcılarının camide abdest almalarını kolaylaştıran abdest alma modülü üzerine odaklanmıştır. Bu konuda araştırmalar yaparak tasarım önerisinde bulunulmuştur. Tasarım önerisi kadın ya da erkeklerin kullanabileceği her iki cinse de uygun abdest alma ünitesidir. Ünite tekerlekli sandalye ölçülerine uygun olarak yapılandırılmıştır. Monoblok olarak tasarlanan ünite de eylemi kolaylaştıran aksesuarlar tercih edilmiştir. Tekerlekli sandalye kullanıcılarının cami içinde kolaylıkla abdest alabilmelerini sağlamak amaçlanmıştır. Ayrıca konfor kavramını kullanıcıların geneline sunabilmek adına yaşlı ve engellilerin de kullanımına uyumlu bu ünitenin gerekli görülen yerlerde/istenilirse modern cami abdesthanelerine adapte edilebilme, uygulama alanları olabileceği gündeme getirilmiştir (Fig. 19). Bunun nedeni her insanın yaşamının belirli dönemlerinde karşı karşıya kalabileceği yürüme engelliliğinin yaşam ve ibadet için bir sınır olarak algılanmaması için daha fazla erişilebilir tasarım objelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Altınok M. & Kars M. M. 2010, "Tekerlekli Sandalye Kullanan Engellilere Yönelik Islak Mekân Düzenlemelerinde Fonksiyonel Yaklaşımlar". *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 20, 107-122.
- Avcı Erdemli K. 2013, "Cami Mimarisinde Kadınların Yeri ve İstanbul Müftülüğü: Camilerin Kadınlar Bölümünü Güzelleştirme (3T) Projesi". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 20, 66-71.
- Baltacı B. 1985, "İslam Medeniyetinde Cami". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, 225-241.
- Bilaloğlu A. 1993, *Şadırvanların Mimarideki Yeri, Onarım, Bakım, Koruma Geliştirme, Mimari ve Çevre Ögesi Olarak Kullanılma İmkânlarının Araştırılmasından Örnekler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Antalya.
- Çetintaş S. 1944, "Türklerde Su-Çeşme-Sebil". *Güzel Sanatlar Dergisi* 5, 125-147.
- Çınar H., A. R. Arslan & K. Doğan 2015, "İbadethaneler: Tekerlekli Sandalye Kullanıcılarının Kullanım Memnuniyeti". *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi* 3/3, 319-327.
- Eyice S. 1974, "Trakya'da Meydan Şadırvanları". *Mélanges Mansel, Mansel'e Armağan*. Ankara, 831-862.
- Eyice S. 1993, "Cami Mimarlık Tarihi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 7. İstanbul, 56-90.
- Geyik H. 2006, *Tekerlekli Sandalye Kullanıcılarının Fiziksel İş Yapabilme Kabiliyetini Ölçen ve Artıran Tekerlekli Sandalye Ergonometresinin Tasarımı ve İmalatı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Kasapoğlu A. 2006 "Abdestin Sembol ve Dini Tecrübe Boyutu". *Diyanet İlmî Dergi* 42/4, 93-108.
- Mohekar A. A., S. V. Kendre, T. N. Shah, P. D. Sonawane & S. T. Chavan 2015, "Design of an Innovative Retrofitted Tricycle for a Disabled Person". *International Journal of Advance Research Science and Engineering* 4/7, 275-288.
- Önge Y. 1972, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Camilerinde Sebil ve Şadırvanlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi. Ankara.
- Önge Y. 1976, "Mimar Koca Sinan'ın Türk Mimarisine Getirdiği Bazı Yenilikler". *VIII. Türk Tarih Kongresi III*. Ankara, 1697-1704.
- Önkâl A. & Bozkurt N. 1993, "Cami Dinî ve Sosyokültürel Tarihi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, vol. 7. İstanbul, 46-56.
- Öztekten Ö. 2019, "Türkçe'deki Abdest Sözü'nün Kökeni". Ed. M. Aça, *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu. Balıkesir, 3-5 Ekim 2019*. Çanakkale, 644-653.
- Rohimi R., W. W. Ismail, A. I. Yusra, M. N. Haizal, & S. Mohamed 2020, "Innovative Design Development of Ergonomic Ablution Station for Wheelchair User". *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 17/10, 1-16.
- Salimi A. 2013, *İslam Ülkelerinde Çağdaş Cami Mimarisi Sorunsalı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi. Lefkoşa.
- Sâmî Ş. 1989, *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul.
- T.C.C.D.İ.B 2021, *Cami Planlama ve Tasarımı Kılavuzu*.
- Tali Ş. 2009, *Osmanlı Dönemi İstanbul Camilerinde Şadırvanlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Tiyek R., B. H. Eryiğit & E. Baş 2016, "Engellilerin Erişilebilirlik Sorunu ve TSE Standartları Çerçevesinde Bir Araştırma". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, 225-261.
- Tosun G. 2010, *Tekerlekli Sandalye Kullanıcılarına Yönelik Banyo Sağlık Gereçlerinin İşlevsellik Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- Türkyılmaz E. & İskender E. 2018, "Mimari Tasarımda Ulaşılabilirlik Kavramının Tekerlekli Sandalye Kullanıcıları Açısından İrdelenmesi". *Megaron* 13/2, 297-323.

İnternet Kaynakları

https://frsb.upm.edu.my/article/designing_wudhu_station_for_the_elderly_and_wheelchair_users-61382 (Erişim: 05 Ocak 2022)

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf> (Erişim: 25 Mayıs 2022)

https://www.rehabilitasyon.com/haber/Engelliler_icin_39_Engelsiz_cami39_-2_E3SuEG_60 (Erişim: 11 Mart 2022)

https://www.aile.gov.tr/media/65613/erisilebilirlik_kilavuzu_2021.pdf (Erişim: 15 Mart 2022)

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://www.un.org/esa/socdev/enable/designm/AD5-02.htm>